CONSTANTIN C. PETOLESCU

DACIA

UN MILENIU DE ISTORIE

Ediție revizuită și adăugită

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Copyright © Editura Academiei Române, 2014
Toate drepturile asupra acestei ediții sunt rezervate editurii.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie, nr. 13, Sector 5
050711, București, România,
Tel: 4021-318 81 46, 4021-318 81 06
Fax: 4021-318 24 44
E-mail: edacad@ear.ro
Adresa web: www. ear.ro

Referenți: prof. univ. dr. Emilian Popescu, membru
de onoare al Academiei Române
prof. univ. dr. Mihai Bărbulescu, membru
corespondent al Academiei Române

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
PETOLESCU, CONSTANTIN C.
Dacia : un mileniu de istorie / Constantin C. Petolescu. - Ed. a 2-a, rev. și adăug. – București : Editura Academiei Române, 2014
ISBN 978-973-27-2450-7

94(398.2)

ACEASTĂ LUCRARE A APĂRUT CU SPRIJINUL ASOCIAȚIEI IDENTITATE CULTURALĂ CONTEMPORANĂ (AICC) ȘI MUZEULUI REGIUNII PORȚILOR DE FIER

Redactor: Mădălina-Oana MIHĂILĂ
Tehnoredactor: Doina STOIA
Coperta: Mariana ȘERBĂNESCU

Bun de tipar: 9.08.2014 Format: 16 / 70 × 100.
Coli de tipar: 26
C.Z. pentru biblioteci mari: 9 (398.2)
C.Z. pentru biblioteci mici: 9

CUPRINS

Introducere 9

Abrevieri bibliografice 11

I. **GETICA** 17
STRĂINII DE PESTE MĂRI 17
Colonizarea greacă 17
Prezența persană la Dunărea de Jos 19
Primul regat al odrysilor 21
Pătrunderea sciților în Dobrogea 22
Prezența macedoneană la Dunărea de Jos 24
Celții 29
Bastarnii 30
Greci și autohtoni în Scythia Minor 31
DACI ȘI GEȚI ÎN CARPAȚI ȘI LA DUNĂREA DE JOS 34
Spațiul Daciei în *Istoriile* lui Herodot 34
Geții în izvoarele grecești 36
Dacii, o mlădiță a geților 38
Arheologia Daciei protoistorice 41
Argintăria geto-dacică 43
Aurul dacilor 44
Monetăria geto-dacică 45
REGELE BUREBISTA ȘI EPOCA SA 45
RELIGIA GETO-DACILOR 62
Religia geților 62
Religia dacilor 69

II. **DACICA** 73
ROMANII LA DUNĂREA DE JOS ȘI MARE 73
Pătrunderea stăpânirii romane la Dunărea de mijloc și de jos (secolele I a.Chr. – I p.Chr.). Organizarea provinciei Moesia 73
Organizarea *limes*-ului moesic în secolele I–III p.Chr. 85
Prezența romană pe țărmul de nord al Mării Negre (secolele I–III p.Chr.) 92
REGALITATEA DACICĂ (44 a.Chr.– 86 p.Chr.) 97
RĂZBOIUL DACIC AL ÎMPĂRATULUI DOMITIAN 104
REGATUL DACIC ÎN TIMPUL LUI DECEBAL 116
Personalitatea regelui Decebal 116
Societatea dacă pe timpul lui Decebal 123

RĂZBOIUL DACIC AL ÎMPĂRATULUI TRAIAN 129
Personalitatea lui Traian 129
Cauzele războiului 130
Izvoarele istorice privitoare la războiul dacic al lui Traian 132
Expeditio Dacia I 142
Dacia în perioada interbelică 152
Expeditio Dacica II 157

III. **ROMANA** 171
ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ A DACIEI ROMANE 171
Dacia în perioada războiului de cucerire 171
Dacia în perioada 106–117 175
Dacia în perioada 117–168 176
Reorganizarea Daciei pe timpul lui Marcus Aurelius 179
Fasti Daciae 180
SISTEMUL DEFENSIV ŞI DE COMUNICAŢII AL DACIEI ROMANE 188
Castra Daciae 188
Căile de comunicaţie 190
Limes Transalutanus 193
ARMATA ROMANĂ DIN DACIA 199
Legiunile: *I Adiutrix*, *IIII Flavia*, *V Macedonica*, *XIII Gemina*; prezenţe temporare (vexilaţii): *II Adiutrix*, *III Gallica*, *VII Claudia*, *VII Gemina*, *X Gemina*, *XIV Gemina*, *XXII Primigenia* 200
Trupele auxiliare din Dacia 217
Aria de recrutare a trupelor auxiliare din Dacia 223
Trupe de daci în armata romană 226
Dacii în armatele provinciale 229
AŞEZĂRILE ROMANE DIN DACIA 232
Oraşele romane din Dacia 234
Aşezările rurale din Dacia 243
POPULAŢIA DACIEI ROMANE 246
Izvoarele antice despre populaţia autohtonă 246
Datele izvoarelor epigrafice 249
Autohtonii în descoperirile arheologice 250
Colonizarea romană în Dacia 251
Simbioza daco-romană 256
VIAŢA SOCIALĂ ÎN DACIA ROMANĂ 257
Structuri sociale 257
Sclavia în Dacia romană 260
Colegiile 261
Tulburări sociale 264
DACIA ÎN SISTEMUL ECONOMIC ROMAN 265
Agricultura 266
Exploatarea bogăţiilor subsolului 269
Meşteşugurile 272
Relaţiile comerciale ale Daciei romane 274
Vămile Daciei 278
VIAŢA RELIGIOASĂ ÎN DACIA ROMANĂ 280

VIAȚA CULTURAL-ARTISTICĂ 289
Scrisul 289
Arhitectură și urbanism 292
Arta provincială în Dacia 293
SFÂRȘITUL STĂPÂNIRII ROMANE ÎN DACIA 296
Bellum Scythicum 296
Dacia în perioada 238–270 298
Izvoarele privitoare la retragerea stăpânirii romane din Dacia 304
DACII LIBERI ȘI RELAȚIILE LOR CU IMPERIUL ROMAN 311
Dacii liberi din vest 311
Costobocii 316
Carpii 318
Teritoriul Munteniei în epoca romană 325

IV. **DACOROMANIA** 329
LIMES-ul ROMAN LA DUNĂREA DE JOS ÎN EPOCA DOMINATULUI 329
ÎNTRE IMPERIU ȘI LUMEA BARBARĂ 338
Goții 339
Hunii 345
Gepizii 348
Slavii 350
Avarii 358
Bulgarii 362
OAMENII PĂMÂNTULUI 365

ÎN LOC DE ÎNCHEIERE: DE LA ROMANIZARE LA ETNOGENEZA ROMÂNILOR 371

ILUSTRAȚII: Fig. 1–25 389

INTRODUCERE

Ca noțiune geografică, *Dacia*[1] acoperă teritoriul locuit din timpuri străvechi de ramura nordică a tracilor. Cele mai însemnate neamuri din grupa nordică a tracilor, care s-au manifestat mai de timpuriu din punct de vedere militar-politic, intrând astfel în atenția istoriografiei greco-romane, au fost geții și dacii. Istoria acestor două neamuri se întrepătrunde strâns: de aceea, cel mai adesea istoricii antici îi confundă, iar în istoriografia modernă sunt prezentați sub numele de *geto-daci*[2].

Când sunt menționați pentru prima dată, geții erau locuitorii ținutului dintre Dunăre și Mare (sau numai pe aceștia îi cunoștea Herodot, „părintele istoriei"; despre ținuturile de la nord de Dunăre, știrile ajunse până la el erau vagi și confuze). Treptat, geții încep să alimenteze sursele istorice, ca stăpânitori ai ținuturilor aflate de o parte și de cealaltă a Dunării – cum se întâmplă sub regii *Dromichaites*, *Rhemaxos* sau *Burebista*. Această epocă și îndelungată istorie (secolele V–I a.Chr.) merită titlul de *Getica* – așa cum l-a gândit și l-a înrădăcinat un mare istoric al nostru[3].

Odată cu Burebista, centrul puterii neamului geto-dac s-a strămutat la nord de Dunăre, având ca principali protagoniști pe dacii „aninați de munți" (Florus, II, 28, 18–19). Timp de un secol și jumătate, ei au constituit obiectul preocupării politicii romane la Dunărea de Jos. Deși împărații din secolul I s-au abținut, în general, să depășească acest hotar natural (ca, de altfel, la Rin și Eufrat), armatele lui Traian înecă în sânge rezistența dacilor; cuceritorul își va scrie propria istorie, *Dacica*, ilustrând-o, precum o carte, prin scenele Columnei de la Roma.

---

[1] Despre Dacia: Brandis, RE, IV (1901), col. 1448–1976; J. Fitz, în Der kleine Pauly, I (1964), col. 1355–1357; H. Daicoviciu, DIVR (1976), p. 218–221; C. C. Petolescu, EAIVR, II (1996), p. 15–20.

[2] Utilizarea conceptului de *geto-daci* în istoriografia românească (școala arheologică de la Cluj preferă – din motive regionaliste, dar ignorând succesiunea istorică –, denumirea de *daco-geți*) a fost uneori supusă unor aspre critici (vezi astfel K. Strobel, SCIVA, 49, 1998, 1, p. 61 sq.); un răspuns cumpănit, bazat pe datele izvoarelor: Al. Vulpe, în CICSA. Trimestrial al Centrului de Istorie Comparată a Societăților Antice, București, 1–2, 1998, p. 2–11.

[3] Vasile Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926. O lucrare cu acest titlu a scris, în antichitate, rhetorul Dion din Prusa (Dio Chrysostomos), care s-a pierdut (vezi Philostatos, *Viețile sofiștilor*, I, 7, 2: „Cât era de pregătit să scrie o istorie, o dovedesc *Geticele* (τὰ Γετικά), căci el a ajuns și la geți, în rătăcirile sale"). *Getica*, un neutru plural (deopotrivă în greacă și în latină), a fost de asemenea utilizat ca titlu al operei sale de medicul T. Statilius Crito, autorul unor Γετικά, istoria războiului dacic al împăratului Traian, precum și de Iordanes (secolul al VI-lea), autor al unor *Getica* în limba latină (în care autorul preia confuzia dintre goți și geți).

Cucerirea Daciei a fost urmată de o amplă operă de organizare militară şi administrativă, prin care romanitatea dacică a fost temeinic şi definitiv modelată; podul construit peste Dunăre reprezintă o legătură – fie şi simbolică, dar intrată în conştiinţa contemporanilor –, cu romanitatea sud-dunăreană. Urmând exemplul capitolelor precedente, ni se pare potrivit a denumi această amplă investigaţie *Romana* (acesta este titlul altei opere a istoricului Iordanes).

Chiar după abandonarea aureliană, denumirea de *Dacia* persistă în orizontul geografic – măcar că în unele izvoare târzii mai este denumită *Gothia* sau chiar *Gepidia*, după numele unor stăpâni trecători ai acestor locuri. Oamenii pământului îşi spuneau *romani*; printr-o transpunere lingvistică, străinii (în special slavii) îi denumeau *vlachi*, iar ţinuturile locuite de ei cu denumiri derivate din acest ethnonim. De altfel, imperiul însuşi era denumit *Romania*, şi aşa apare în diferite surse; în conştiinţa contemporanilor, din aceasta făceau parte şi romanicii de peste fluviu, cei din *Dacoromania*. Legătura era alimentată iarăşi simbolic, de celălalt pod construit peste Dunăre, de împăratul Constantin cel Mare.

Cartea reuneşte, astfel, datele unei istorii milenare. Ca noţiune geografică, *Dacia* este rezultatul gândirii geopolitice romane, urmare a impunerii dacilor ca *ethnos* incontestabil în spaţiul carpato-dunărean, şi a rămas cât timp a existat acest suport etnic. Odată cu romanizarea deplină a autohtonilor şi unor elemente alogene, realitatea etnică impunea noi denumiri, intrate şi în percepţia populaţiei străromâne.

Această carte prefigurează o istorie a *etnogenezei* românilor. Ea este rezultatul preocupărilor şi cercetărilor mele în decurs de cinci decenii. Multe idei mi-au fost consolidate cu prilejul cursurilor şi seminariilor cu studenţii Facultăţii de Istorie din Bucureşti. Lor le adresez această nouă ediţie, cât încă mai am puterea să le transmit din ştiinţa mea. Sper în continuare să-i conving de importanţa studierii izvoarelor, ca argumente unice pentru orice demers istoric. Din acest motiv, când a fost vorba de naraţiuni mai ample, am preferat a lăsa autorii antici să vorbească singuri, uneori prin lungi citate, utilizând deobicei traducerile din *Fontes* sau din alte ediţii; inscripţiile sunt cele publicate în *CIL* sau în volumele din culegerea naţională de inscripţii. Pentru a nu supraîncărca notele, în special în probleme de arheologie, referinţele s-au făcut la enciclopedii sau alte lucrări (cărţi, articole) de sinteză.

Sper ca această carte să mai fie utilă şi foştilor mei studenţi, chiar dacă unii dintre ei sunt deja savanţi sau sunt pe cale să devină. Cartea este deopotrivă adresată tuturor iubitorilor de istorie – acelora care uneori cunosc mai multă istorie decât istoricii înşişi. Pentru unii va fi o carte de lucru; pentru alţii, sper să fie o lectură acceptabilă.

Abrevieri bibliografice

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
AARMSŞ	Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Științifice, București
AB	Analele Banatului, Timișoara
Actes du IXe Congrès	*Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaïa, 6–13 septembre 1972*, București – Köln – Wien 1974
Ad Fontes	*Ad Fontes!* Festschrift für Gerhard Dobesch zum fünfundsechzigsten Geburtstag am 15. September 2004 dargebracht von Kollegen, Schülern und Freuden (hrsg. Herbert Heftner und Kurt Tomaschitz), Wien, 2004, p. 593–598
AÉ	Année Épigraphique, Paris
AEM	Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn, Wien, I–XX, 1877–1896
AIIA Cluj	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj, I (1958) –
AIIA Iași	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol" din Iași
AIIN	Anuarul Institutului de Istorie Națională, I–XI, Cluj, 1921–1947
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, I–V, Cluj, 1928–1948
Akten XI. Limes-kongresses	*Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Seékesfehérvár, 30.8–6.9. 1976)*, Budapest, 1977
Die Alten Thraker	W. Tomaschek, *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung*, în Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Wien, vol. 128 (IV), 1893, p. 1–130 (I. *Übersicht der Stämme*); 130 (II), 1893, p. 1–70 și 131 (I), 1894, p. 1–103 (II. *Die Sprachreste*) [reimprimare: 1980]
AM	Arheologia Moldovei, Iași
AMN	Acta Musei Napocensis, Cluj, I (1964) –
AMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău, I (1977) –
AO	Arhivele Olteniei, Craiova, I–XIX, 1922–1948; serie nouă: I (1981) –
ANRW	*Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschungen* (ed. Hildegard Temporini, Wolfgang Haase), Berlin – New York
Apulum	Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
Arch. Ért	Archaeologiai Értesitö, Budapesta
ATÉ	Az alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudomanyi egylet évkönyve [Anuarul Societății istorice, arheologice și naturalistice a ținutului Alba de Jos], Cluj
AU Iași	Anale Universității Iași, Istorie
AU București	Analele Universității București (Istorie)
Auxilia Daciae	C. C. Petolescu, *Auxilia Dacia. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București, 2002
AV	Arheološki Vestnic, Ljubljana
BAR	British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCH	Bulletin de Correspondence Hellénique, Athènes – Paris

BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti, I–XXXVIII, 1908–1945
BÉp	Bulletin épigraphique
Beiträge	C. Patsch, *Beiträge zür Völkerkunde von Südosteuropa*, V. 1: *Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien* (Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, 214. Band, 1. Abhandlung), Wien, 1932; V. 2: *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian* (Sitzungsberichte..., 217. Band, 1. Abhandlung), Wien 1937
BJb	Bonner Jahrbücher
BMC	H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, Londra
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti
BOR	Biserica Ortodoxă Română, Bucureşti
BSNR	Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti, I (1904) –
BVb.	Bayerische Vorgeschichtsblätter, München
CCA	Cronica cercetărilor arheologice, Bucureşti
CCET	*Corpus Cultus Equitis Thracii*, I–IV
CCID	Monika Hörig, Elmar Schwertheim, *Corpus Cultus Iovis Dolicheni*, E. J. Brill, Leiden etc., 1987 (EPRO, 106)
CIGD	Ligia Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum* (Hungarian Polis Studies, 10), Debreţin, 2003
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
Civilisation grecque	Al. Avram, M. Babeş (ed.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques.* Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire, Bucureşti, 2000
Civiltà	*Civiltà romana in Romania*, Roma, 1970
CMRED, I–II	D. Tudor, *Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuvinorum*, Leiden, 1969–1976 (EPRO, 13)
CNA	Cronica Numismatică şi Arheologică, Bucureşti
Contribuţii	C. C. Petolescu, *Contribuţii la istoria Daciei romane*, I, Bucureşti, 2007
Corona Laurea	*Corona Laurea.* Studii în onoarea Luciei Ţeposu Marinescu, Bucureşti, 2005 (colegiul de redacţie: Crişan Muşeţeanu, Doina Benea; secretar de redacţie: Atalia Ştefănescu)
Cruce şi misiune, I–II	*Cruce şi misiune. Sfinţii Împăraţi Constantin şi Elena – promotori ai libertăţii religioase şi apărători ai Bisericii*, I. Studii culese şi publicate de Emilian Popescu şi Mihai Ovidiu Căţoi; II. Studii culese şi publicate de Emilian Popescu şi pr. Viorel Ioniţă. Cărţi publicate cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 2013
Daci şi romani	*Simpozionul internaţional Daci şi romani. 1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul Roman (Timişoara, 24–26 martie 2006)*, Timişoara, 2006 (ed. Doina Benea)
Dacia felix	*Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj, 2007, 666 p.
Dacian Studies	Horea Pop (ed.), *Dacian Studies*, Contributions for La Tène Period Researches. In memoriam Dr. Mircea Rusu, Cluj, 2008
Dacica	C. Daicoviciu, *Dacica. Studii şi articole privind istoria veche a pământului românesc*, Cluj, 1970
Dakerkriegen Trajans	K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn, 1984 (Antiquitas, I, 33)
DAP Catalogul expoziţiei	*Catalogul expoziţiei Dacia Augusti Provincia. Crearea Provinciei – Il Catalogo della mostra*, Bucureşti, 2006
DAP Crearea provinciei	*Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei.* Actele simpozionului desfăşurat în 13–14 octombrie 2006 la Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti, 2006 (ed. Eug. S. Teodor, Ov. Ţentea)

DE	Dizionario Epigrafico di antichità romane di Ettore de Ruggiero, Roma, I (1894) –
DID, I–II	*Din istoria Dobrogei*, vol. I: D. M. Pippidi, D. Berciu, *Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, București, 1965; vol. II: R. Vulpe, I. Barnea, *Romanii la Dunărea de jos*, București, 1968
DIVR	*Dicționar de istorie veche a României (paleolitic – sec. X)*, sub redacția lui D. M. Pippidi, București, 1968
Dolg.	Dolgozatok az Erdélyi Múzeum – Travaux de la Section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie, Cluj
DR	Dacoromania. Jahrbuch für Östliche Latinität, I (1973) –
EAIVR	*Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, I (literele A–C); II (literele D–L) III. (literele M–Q), București, 1994–2000 (coordonator științific C. Preda)
ED	Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romena di Roma, București – Roma, I–X, 1923–1945
EN	Ephemeris Napocensis, Cluj, I (1991) –
ENAR	C. Preda, *Enciclopedia de numismatică antică în România*, București, 2008
Epigraphica-Travaux	*Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9–15 septembre 1977)*, recueillis et publiés par D. M. Pippidi et Em. Popescu, București, 1977
ÉPRO	*Études préliminaries aux religions orientales dans l'Empire Romain*, E. J. Brill, Leiden (colecție fundată de M. J. Vermaseren, † 1985)
ES	Epigraphische Studien, Bonn
Etnogeneza Românilor	I. I. Russu, *Etnogeneza Românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică*, București, 1981
Fasti Daciae, I–II	I. Piso, *Fasti provinciae Daciae*. I. *Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993; II. *Die ritterlichen Amtsträger*, Bonn, 2013
Festschrift Betz	*Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*,Wien, 1985
Fontes, I–IV	*Izvoare privind istoria României – Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes*, I (1964); *Izvoarele istoriei României – Fontes historiae Dacoromanae*, București, II (1970), III (1975), IV (1982)
Fouilles	Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900
Hiérarchie–Rangordnung	*La Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire.* Actes du Congrès de Lyon (15–18 septembre 1994) rassemblés et édités par Yann Le Bohec, Paris, 1995
ICLP	M. Bărbulescu, *Inscripții din castrul legionar de la Potaissa – The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, București, 2012
IDR	*Inscriptiones Daciae Romanae – Inscripțiile Daciei Romane*, București, Editura Academiei Române. Colecție îngrijită de D. M. Pippidi și I. I. Russu: I. *Introducere istorică și epigrafică – Diplomele militare – Tăblițele cerate* (de I. I. Russu), 1975; II. *Oltenia și Muntenia* (de Gr. Florescu și C. C. Petolescu), 1977; III/1. *Dacia Superior. Zona de sud-vest* (de I. I. Russu, în colaborare cu N. Gudea, V. Wollmann și Milena Dušanić), 1977; III/2. *Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)* (de I. I. Russu, în colaborare cu I. Piso, V. Wollmann), 1980; III/3. *Dacia Superior. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului)* (de I. I. Russu, în colaborare cu Oct. Floca și V. Wollmann), 1984; III/4. *Zona răsăriteană* (de I. I. Russu), 1988; III/5 (două fascicule, de I. Piso): *Inscriptions d'Apulum*, Paris, 2001 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, XXIV); III/6: *Apulum – Instrumentum domesticum*, București, 1999 (Cl. L. Băluță)
IDRE	C. C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier–IIIe siècles)*, I–II, București, 1996–2000

IG	Inscriptiones Graecae, Berlin
IGB	G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Sofia, I^2 (1970), II (1958), III/1 (1961), III/2 (1964), IV (1966)
IGLR	Em. Popescu, *Inscripţiile Greceşti şi Latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976
IGR	R. Cagnat *et al.*, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris, I (Italia şi provinciile occidentale; provinciile dunărene; Africa de Nord) 1906 [reimprimat: Chicago 1975] II (nu a apărut), III (provinciile asiatice, cu excepţia Asiei proconsulare), 1906; IV (Asia Proconsulară), 1927
ILD	C. C. Petolescu, *Inscripţii Latine din Dacia*, Bucureşti, 2005
ILN	Violeta Božilova, Jerzy Kolendo, Leszek Mrozewicz, *Inscriptions Latines de Novae*, Poznan, 1992
ILS	H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, I (1892), II/1–2 (1906), III/1 (1914), III/2 (1916)
ILT	A. Merlin, *Inscriptions Latines de Tunisie*, Paris, 1944
IMS	*Inscriptions de la Mésie Supérieure*, sous la direction de Fanoula Papazoglou, Belgrad: I. *Singidunum et le nord-ouest de la province* (Miroslava Mirković, Sl. Dušanić), 1976; II. *Viminacium et Margum* (M. Mirković), 1976; III/2. *Timacum Minus et la vallée de Timok* (P. Petrović), 1995; IV. *Naissus – Remesiana – Horreum Margi* (P. Petrović), 1979; VI. *Scupi et la région de Kumanovo* (Borka Dragojević-Josifovska), 1982
IOSPE	Basilius Latyschev, *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, I–IV, Petropoli, 1885–1901 [reimprimare: Hildesheim 1965]
IPD^4	A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*[4], Budapest – Amsterdam, 1975
ISM	*Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscripţiile din Scythia Minor*, Bucureşti, I. *Histria şi împrejurimile* (D. M. Pippidi), 1983; II. *Tomis şi teritoriul său* (Iorgu Stoian), 1987; III. *Callatis et son territoire* (Al. Avram); V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (Emilia Doruţiu-Boilă), 1980
Istoria României I, 1960	*Istoria României*, Editura Academiei Române, I, Bucureşti, 1960 (sub redacţia lui C. Daicoviciu, Em. Condurachi, I. Nestor, Gh. Ştefan)
Istoria României 1998	M. Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Şerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, Bucureşti, 1998
Istoria Românilor, I–II	*Istoria Românilor*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, I. *Moştenirea timpurilor îndepărtate*, coordonatori Mircea Petrescu-Dîmboviţa, Al. Vulpe, 2001 (ediţia a II-a, 2010); II. *Daco-romani, romanici, alogeni*, coordonatori: D. Protase, Al. Suceveanu, 2001
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
JRGZM	Jarbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
JRS	Journal of Roman Studies, Londra
Kampf	v. *Beiträge*
Kaisertabelle	D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*[2], Darmstadt, 1996
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Zürich – München
LP, LP^2	B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, Göteborg, 1985; vezi şi completările: „ex parte retractatum", Göteborg, 2009 (LP^2)
Lumea veche	Lumea veche. Revistă de umanioare, Bucureşti (apariţie efemeră)
MCA	Materiale şi cercetări arheologice, I–X; serie nouă: I, 1999 –, Bucureşti
MemCD	*In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974
MEFR	Mélanges de l'École Française de Rome
Miscellanea Numismatica	Miscellanea Numismatica Antiquitatis. In honorem septagenarii magistri Virgil Mihăilescu-Bîrliba, Bucureşti, 2008 (ed. Victor Spinei, Lucian Munteanu)

Miscellanea romano-barbarica	Miscellanea romano-barbarica. In honorem septuagenarii magistri Ion Ioniță oblata, Bucureşti, 2006 (ed. V. Mihăilescu-Bîrliba, Cătălin Hriban, L. Munteanu)
Not. Dign.	*Notitia Dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis et Occidentis*, 2 vol. + indici, Bonn, 1839–1853 (ed. Ed. Böcking); *Notitia Dignitatum, accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum*, Berlin, 1876 (ed. Otto Seeck)
OmCD	*Omagiu lui Constantin Daicoviciu, cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, Bucureşti, 1960
OR[4]	D. Tudor, *Oltenia romană*[4], Bucureşti, 1978
Orbis Antiquus	*Orbis Antiquus. In honorem Ioannis Pisonis*, Cluj, 2004 (ed. Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzdac)
PIR[2]	*Prosopographia Imperii Romani saec. I. II. III* (editio altera), vol. I, 1933 (literele A–B); II, 1936 (litera C); III, 1943 (literele D–F); IV/1, 1952 (litera C); IV/2, 1958 (literele H–I) (toate întocmite de E. Groag – A.Stein); IV/3, 1966 (litera I); V/1, 1970 (litera L); V/2, 1983 (litera M) (întocmite de Leiva Petersen); V/3, 1987 (literele N–O) (Leiva Petersen, în colaborare cu J. Burian, K.-P. Johne, L. Vidman, K. Wachtel); VI, 1998 (litera P) (Leiva Petersen, K. Wachtel etc.); VII/1, 1999 (literele Q–R) (K. Wachtel, M. Heil, A. Strobach); VII/2, 2006 (litera S) (M. Heil, K. Wachtel etc.); VIII/1, 2009 (litera T) (W. Eck, M. Heil, J. Heinrichs etc.), Berlin
PME	H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, I (1976), II (1977), III (1980), IV (Supplementum I) (1987), V (Supplementum II) (1993)
Politique édilitaire 1993	*La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire Romain (II*ème*–IV*ème *siècles après J.-C.)*. Actes du 1er Colloque Roumano-Suisse Deva 1991. Recueilli et publiés par Dorin Alicu et Hans Boegli, Cluj, 1993
Politique édilitaire 1998	*La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire Romain (II*e*–III*è *siècle après J.-C.)*. Actes du 1er Colloque Roumano-Suisse Tulcea, 1997 (V. H. Baumann éd.)
Porolissum, I–V	*Porolissum*. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman, I–V, Zalău
RCRF Acta	Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RdI	Revista de istorie, Bucureşti
RE	Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Berlin
REMA	Revue des études militaires anciennes, Lyon
Rep. arh. Alba	*Repertoriul arheologic al județului Alba* (Bibliotheca Musei Apulensis, ed.: V. Moga, H. Ciugudean), Alba Iulia, 1995
Rep. arh. Cluj	*Repertoriul arheologic al județului Cluj* (Bibliotheca Musei Napocensis, V), Cluj, 1992
Rep. arh. Mureş	Valeriu Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureş*, Târgu-Mureş, 1995
RÉSEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti
Region des Eisernen Tores	*Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 106–275 n.Chr.* Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (1.–4. Oktober 2000), Bucureşti, 2001; *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 275–602 n.Chr.* Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (2.–4. November 2001), Bucureşti, 2003
RGZM	Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 2004
RFS XVII	*Roman Frontier Studies XVII 1997. Proceedings of the XVII*th *International Congress of Roman Frontier Studies* (ed. N. Gudea), Zalău, 1999
RI	Revista istorică (serie nouă), Bucureşti

RIC	Roman Imperial Coinage, 9 vol., Londra, 1924–1982
RIB	R. G. Collingwood, R. P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain*, I, Oxford, 1965
RMD	Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1954–1977*, Londra, 1978 (diplomele nr. 1–78;); eadem, *Roman Military Diplomas 1978–1984*, Londra, 1985 (diplomele nr. 79–135); eadem, *Roman Military Diplomas 1985–1993*, Londra 1994 (diplomele nr. 136–201); Margaret M. Roxan, P. Holder, *Roman Military Diplomas*, IV, Londra, 2001 (diplomele nr. 202–322); P. Holder, *Roman Military Diplomas*, V, Londra, 2006 (nr. 323–476)
RMI	Revista Monumentelor Istorice, Bucureşti
RMM-Muzee	Revista Muzeelor şi Monumentelor – seria Muzee, Bucureşti
Römische Provinzen	*Die römischen Provinzen, Begriff und Gründung (Colloquium Cluj-Napoca, 28. September – 1. Oktober 2006)*, Cluj, 2008, 398 p. (ed. I. Piso)
Römische Städte	*Römische Städte und Festungen an der Donau*, Akten der regionalen Konferenz organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung, Beograd, 16.–19. Oktober 2003, Belgrad, 2005 (ed. Miroslava Mirković)
RR	*Römer in Rumänien*, Köln, 1969
SAA	*Studia antiqua et archaeologica*, Iaşi
SAHNG	*Studia archaeologica et historica Nicolao Gudea dicata* (ed. C. Cosma, D. Tamba, A. Rustoiu), Zalău, 2001
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva
SC	Studii şi comunicări – publicaţii ale unor muzee din: Caransebeş, Câmpulung, Craiova, Sibiu
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti
SCN	Studii şi cercetări de numismatică, Bucureşti
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SHA	Scriptores Historiae Augustae (ed. Ernest Hohl), I–II, Teubner, Leipzig 1965
SMGR, II–III	*Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II: *Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*, Köln – Bonn, 1977; III: *13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983. Vörträge*, Stuttgart 1986
SMMIM	Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară, Bucureşti
Sprachreste^2	D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*^{2}, Wien, 1976
StCl	Studii Clasice, Bucureşti
Strack	L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, I. *Die Reichsprägung zur Zeit des Traian*, Stuttgart, 1931
Studii de istorie antică	*Studii de istorie antică.* Omagiu profesorului Ioan Glodariu, Cluj, 2001
Studia historica et archaeologica	*Studia historica et archaeologica in honorem magistrae Doina Benea*, Timişoara, 2004 (ed. Mariana Crânguş, Simona Regep-Vlascici, Atalia Ştefănescu)
Studia historiae et religionis	*Studia historiae et religionis Daco-Romanae.* In honorem Silvii Sanie, Iaşi, 2006 (ed. L. Mihăilescu-Bîrliba, Oct. Bounegru)
TD	Thraco-Dacica, Bucureşti
Tituli IV–V	Atti del Colloquio Internazionale su *Epigrafia e ordine senatorio*, Roma, 14–20 maggio 1981, I–II, 1982
TIR	*Tabula Imperii Romani*, K-34 (Naissus – Dyrrhachium – Scupi – Serdica – Thessalonike), Ljubljana, 1976; L-34 (Aquincum – Sarmizegetusa – Sirmium), Budapest, 1968; L-35 (Romula – Durostorum – Tomis), Bucureşti, 1969
VAHD	Vjesnik za Arheologiju i Povijest Dalmatinsku, Split
VDI	Vestnik Drevnei Istorii, Moscova
ZA	Živa antika – Antiquité vivante, Skopje
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

I
GETICA

STRĂINII DE PESTE MĂRI[1]

Colonizarea greacă

Cunoştinţele grecilor din epoca arhaică despre ţinuturile de dincolo de Propontida şi de la nord de Munţii Haemus erau vagi şi nesigure. Navigatorii temerari ce se avântaseră dincolo de strâmtoarea Bosforului – care au inspirat legenda despre expediţia argonauţilor, în căutarea „lânii de aur" – au adus primele ştiri despre ţinuturile ce mărgineau bazinul Mării Negre.

S-ar părea că grecii au depăşit Propontida, ieşind din Bosfor, încă din secolul al VIII-lea a. Chr. Poetul Hesiod (*Theogonia*, v. 337–339) aminteşte, alături de alte fluvii, de Istrul „care curge frumos" (καλλιρέεθρος) – ceea ce implică faptul că grecii îi cunoşteau cursul şi poate intraseră pe el. Un contemporan al acestuia, poetul milesian Arctinos, într-o scriere denumită *Aethiopia*, vorbeşte despre insula *Leuke* (Λευκή)[2], unde zeiţa Thetis a adus trupul lui Achile (aici se va constitui cu timpul un sanctuar al eroului divinizat).

Dar Marea (Πόντος) care li se deschidea le-a apărut la început agitată şi neospitalieră (ἄξεινος)[3]; s-ar părea totuşi că acest cuvânt reproducea felul cum au

---

[1] Nu sunt original cu acest titlu; vezi: *Din istoria Dobrogei*, I. *Geţi şi greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la stăpânirea romană*, Bucureşti, 1965, partea a II-a: D. M. Pippidi, *Străinii de peste mări*, p. 137 şi urm.

[2] Vezi *Fontes*, I, p. 4–5. Azi se cheamă Insula Şerpilor; despre poziţia geografică a acestei insule, în surse mai târzii, vezi Pliniu cel Bătrân, *Naturalis historia*, 13 (27), 93; Ptolemeu, *Geographica*, III, 10, 9.

[3] D. M. Pippidi, DIVR, p. 481; A. Rădulescu, EAIVR, III, p. 350–351. Vezi în această privinţă: Strabo, *Geogr.*, VII, 3, 6: „Pe atunci, această mare nu putea fi străbătută de corăbii şi se numea «neospitalieră» (ἄξενος) din pricina climei aspre şi a cruzimii populaţiilor din jurul ei, mai ales a sciţilor [- - -]. Abia mai târziu, după ce ionienii întemeiaseră oraşe pe ţărmurile ei, marea a fost numită «ospitalieră» (Εὔξεινος)"; Ovidiu, *Tristia*, IV, 4, v. 56: *dictus ab Antiquis Axenus ille fuit*; Pomponius Mela, *De Chronographia*, I, 19, 102: „Din pricina firii deosebit de crude a locuitorilor de pe ţărmul ei, a fost numită odinioară *Axenus*, dar mai târziu, prin contact cu alte populaţii, locuitorii şi-au îmblânzit puţin obiceiurile şi marea a fost numită *Euxinus*"; Pliniu cel Bătrân, *Naturalis historia*, IV, 12 (24), 76: „Apoi, o mare întinsă, Pontul Euxin, numită odinioară Axenus" *(Dein vastum mare Pontus Euxinus, qui quondam Axenus).*

înțeles grecii numele Mării, de la populațiile scito-iraniene nord-pontice: *Axsae* sau chiar (și) de la tracii de pe coasta de vest („marea întunecată, neagră"; vezi Euripide, *Ifigenia în Taurida*, v. 408: πόντος... μέλας)[4].

Totuși, abia odată cu „roirea" grecilor, care a cuprins și bazinul Mării Neg orizontul geografic s-a deschis complet. Grecii au întemeiat primele colonii: *Olb* (647)[5], pe coasta de nord a Mării Negre; *Istros* (circa 657)[6], *Orgame*[7] și *Apollor* (circa 610)[8], pe coasta de vest; *Sinope*[9] (630) și *Trapezus* (Trapezunt; sfârși secolului al VII-lea), pe coasta de sud a Mării Negre. Un al doilea val de coloniz s-a petrecut în secolul al VI-lea, când au fost întemeiate celelalte colonii bazinul pontic; menționăm pe cele de pe coasta de vest: *Tomis*[10], funda

---

[4] Vezi Al. Avram, în *Istoria Românlor*, I, București, 2001, p. 533 ([2], 2010, p. 561). E interesant cum acest nume s-a perpetuat la populațiile care au pătruns în ținuturile nord și vest-ponic sfâritul antichității, în primul rând la slavi: *Ciornoie more* – ceea ce presupune o continuitate etnic lingvistică.

[5] Ținutul de la nordul Mării Negre era cunoscut navigatorilor greci deja mai dinainte; ast poetul corintian Eumelos (în *Argonautika*, compuse pe la anul 700), amintește de fluviul *Borysthe* (Nipru) (Al. Avram, *op. cit.*, 2010, p. 534; [2], 2010, p. 562). Prima colonie a fost fundată de navigat milesieni pe insula Berezan, la gura acestui fluviu; de aceea Herodot o denumește Borysthenes (IV, Ulterior, Ὀλβιόπολις s-a dezvoltat la limanul Bugului (*Hypanis*).

[6] Cetatea Istros a fost fundată de coloniști milesieni (Herodot, II, 33), pe coasta unui golf, d cărui intrare a fost înnisipată încă din antichitate (din acest golf au mai rămas un lanț de lac Razelm, Sinoe, Zmeica, Golovița). Data fundării ne este transmisă mai întâi de un izvor din secolu II-lea a.Chr. (Pseudo-Scymnos; a trăit între circa 250–180 a.Chr.): „Milesienii o întemeiază pe vremea c oștirea barbarilor sciți a trecut în Asia, izgonindu-i pe cimmerieni din Bospor" (v. 766–770). O dată și timpurie ne este transmisă de Eusebius din Caesarea (autor din secolul al IV-lea p.Chr.), *Chronicon:* în cursul olimpiadei a XXXIII-a (a. 657 a.Chr.), *Histrus civitas in Ponto condita.* Pent datare mai timpurie pledează și descoperirile arheologice.

[7] Cetatea *Orgame* este localizată arheologic la capul Dolojman (com. Jurilovca, jud. Tulc pe faleza înaltă a lacului Razelm *(Halmyris)*. Este menționată de logograful Hecataios din M (secolul al VI-lea): Ὀργάμη πόλις ἐπὶ τῷ Ἴστρῳ. Mult mai târziu, în Hotărnicia Histriei (a 100 p.Chr.) se indică drept reper: *a do[minio - - -] / Argamensium* (ISM, I, 68, r. 3/4). Târziu secolul al VI-lea p.Chr., Procopius din Caesarea o menționează sub forma Ἀργαμώ (*De aedificiis*, 11, 20). Descoperirile arheologice sunt mai vechi decât la Histria; de aceea nu este exclus ca aici fost o primă așezare a coloniștilor milesieni, strămutată curând după aceea la Istros (vezi Mih Mănucu Adameșteanu, în vol. *Civilisation greque*, 2000, p. 195–204).

[8] Apollonia a fost tot o colonie fundată de milesieni, poate cu contribuția rhodienilor, pe țăr golfului Burgas; menționată de Herodot (IV, 93), cu prilejul supunerii de către perși a populaț trace dinspre Pontul Stâng.

[9] Afirmația lui Herodot (II, 34): „Sinope se găsește în fața locului unde Istrul se varsă în ma se referă poate la faptul că Sinope se află în punctul cel mai avansat spre nord de pe coasta de s Mării Negre; de asemenea, gurile Dunării sunt cele mai avansate spre est de pe coasta de vest a mă

[10] Data întemeierii cetății Tomis este nesigură. Pseudo-Skymnos (v. 764–765) mențion doar: „Orașul *Tomeoi* (Τομέοι πόλις) a fost colonie a milesienilor; în jurul lui, din toate părțil află sciți"; originea milesiană este confirmată de prezența în inscripțiile tomitane a triburilor ioni Deși sursele scrise încep a menționa Tomis abia în secolul al III-lea a.Chr., descoperirile arheolo pledează pentru datarea întemeierii încă din secolul al V-lea a.Chr. Numele orașului mai este r Τόμοι (Apollodor, *Bibliotheca*, I, 9, 24), Τόμις (formă dedusă din genitivul Τόμεως, la Memn *Tomis*, la Ovidius (*Tristia*, III, 9, 33).

milesiană, precum şi *Callatis*[11] şi *Mesambria*[12], de sorginte doriană. Pontul era de acum o „mare grecească", aceasta şi divinitatea sa devenind Πόντος Εὔξεινος („Pontul cel ospitalier").

Prezenţa persană la Dunărea de Jos

Totodată, istoria ţinuturilor de la Dunărea de Jos şi Mare consemnează prezenţa, fie şi trecătoare, către sfârşitul secolului al VI-lea, a stăpânirii persane. După ocuparea cetăţilor greceşti de pe coasta de vest a Asiei Mici (Ionia), regele Darius a organizat o expediţie de pedeapsă contra sciţilor[13], care stăpâneau ţinuturile de la nordul Mării Negre (aprox. anii 514/513). Principalul autor care descrie aceste evenimente este însuşi „părintele istoriei", Herodot, în cartea a IV-a a *Istoriilor* sale. Aflăm astfel că, după cucerirea Babilonului (521 a.Chr.), Darius a pornit o expediţie împotriva sciţilor (Herodot, IV, 1). Marele rege a trecut peste Bosfor, în Europa, pe un pod de vase legat de un arhitect grec. Apoi:

„El porunci ionienilor să-şi ducă navele în Pontul Euxin, până la fluviul Istru; iar de vor ajunge la Istru, el le cerea să-l aştepte acolo şi să dureze un pod peste fluviu. Flota o conduceau ionienii, eolienii şi helespontinii. Trecând printre stâncile Kyanee, corăbiile se îndreptară spre Istru. După ce au mers cale de două zile în susul fluviului, de la mare, oamenii au construit un pod peste fluviu, acolo unde se despart gurile Istrului[14]. Iar Darius, după ce a trecut Bosporul, pe podul de vase, îşi croi drum prin Thracia, ajungând la izvoarele râului Tearos; acolo el a făcut popas vreme de trei zile" (IV, 89).

Informaţia este importantă, deoarece consemnează itinerariul regelui; pornind mai departe, aflăm că a ajuns la râul Artiscos, din ţara odrisilor (IV, 92).

„*Înainte de a ajunge la Istru, birui mai întâi pe geţi, care se cred nemuritori.* Căci tracii din Salmydessos şi cei care ocupă ţinutul aşezat mai sus de oraşele Apollonia şi Mesambria – pe nume scirmiazi şi nipseeni –, s-au predat lui Darius fără luptă. Geţii, însă, fiindcă s-au purtat nechibzuit, au

---

[11] Ps. Skymnos, v. 760–763: „Oraşul Callatis (Καλλάτις πόλις) a fost o colonie a heracleoţilor, ce apăru la porunca dată de un oracol. (Heracleoţii) au întemeiat-o pe vremea când Amyntas a preluat domnia peste macedoneni". Într-adevăr, unele particularităţi ale inscripţiilor callatiene, specifice dialectului doric, sprijină tradiţia în legătură cu această întemeiere. Cât priveşte momentul, există o dilemă: dacă este vorba de Amyntas I (circa 540–498; cum pare mai probabil) sau abia de Amyntas III (393–370). Vezi prezentarea discuţiei: Al. Avram, ISM, III, p. 9–11.

[12] Mesambria este menţionată de Herodot (IV, 93), împreună cu Apollonia, cu prilejul supunerii de către perşi a populaţiilor trace dinspre Pontul Stâng.

[13] Vorbind despre neamurile din stepele de la nord de Pontul Euxin, Herodot scrie (IV, 6): „Cu toţii la un loc poartă numele de scoloţi (Σκόλοτοι), după numele unui rege de-al lor. Sciţi (Σκύθαι) le-au zis elenii". Sciţii erau o populaţie de origine iraniană, care au sosit în spaţiul nord-pontic, venind dinspre Asia centrală, în prima jumătate a secolului al VII-lea. După cum ne relatează acelaşi autor (IV, 12), sciţii i-au alungat din aceste locuri pe cimerieni; la acest eveniment se referă şi Pseudo-Scymnos, când scrie despre întemeierea oraşului Istros (*Periegesis*, v. 766–770; vezi *supra*, nota 6). O prezentare accesibilă: V. Yu. Murzin, S. A. Skory, *An Essay of Scythian History*, Il Mar Nero, I, 1994, p. 55–97.

[14] Vezi Herodot, IV, 47: „Istrul cel cu cinci guri" ("Ιστρος μὲν πεντάτομος).

milesiană, precum şi *Callatis*[11] şi *Mesambria*[12], de sorginte doriană. Pontul era de acum o „mare grecească", aceasta şi divinitatea sa devenind Πόντος Εὔξεινος („Pontul cel ospitalier").

Prezenţa persană la Dunărea de Jos

Totodată, istoria ţinuturilor de la Dunărea de Jos şi Mare consemnează prezenţa, fie şi trecătoare, către sfârşitul secolului al VI-lea, a stăpânirii persane. După ocuparea cetăţilor greceşti de pe coasta de vest a Asiei Mici (Ionia), regele Darius a organizat o expediţie de pedeapsă contra sciţilor[13], care stăpâneau ţinuturile de la nordul Mării Negre (aprox. anii 514/513). Principalul autor care descrie aceste evenimente este însuşi „părintele istoriei", Herodot, în cartea a IV-a a *Istoriilor* sale. Aflăm astfel că, după cucerirea Babilonului (521 a.Chr.), Darius a pornit o expediţie împotriva sciţilor (Herodot, IV, 1). Marele rege a trecut peste Bosfor, în Europa, pe un pod de vase legat de un arhitect grec. Apoi:

„El porunci ionienilor să-şi ducă navele în Pontul Euxin, până la fluviul Istru; iar de vor ajunge la Istru, el le cerea să-l aştepte acolo şi să dureze un pod peste fluviu. Flota o conduceau ionienii, eolienii şi helespontinii. Trecând printre stâncile Kyanee, corăbiile se îndreptară spre Istru. După ce au mers cale de două zile în susul fluviului, de la mare, oamenii au construit un pod peste fluviu, acolo unde se despart gurile Istrului[14]. Iar Darius, după ce a trecut Bosporul, pe podul de vase, îşi croi drum prin Thracia, ajungând la izvoarele râului Tearos; acolo el a făcut popas vreme de trei zile" (IV, 89).

Informaţia este importantă, deoarece consemnează itinerariul regelui; pornind mai departe, aflăm că a ajuns la râul Artiscos, din ţara odrisilor (IV, 92).

„*Înainte de a ajunge la Istru, birui mai întâi pe geţi, care se cred nemuritori.* Căci tracii din Salmydessos şi cei care ocupă ţinutul aşezat mai sus de oraşele Apollonia şi Mesambria – pe nume scirmiazi şi nipseeni –, s-au predat lui Darius fără luptă. Geţii, însă, fiindcă s-au purtat nechibzuit, au

[11] Ps. Skymnos, v. 760–763: „Oraşul Callatis (Καλλάτις πόλις) a fost o colonie a heracleoţilor, ce apăru la porunca dată de un oracol. (Heracleoţii) au întemeiat-o pe vremea când Amyntas a preluat domnia peste macedoneni". Într-adevăr, unele particularităţi ale inscripţiilor callatiene, specifice dialectului doric, sprijină tradiţia în legătură cu această întemeiere. Cât priveşte momentul, există o dilemă: dacă este vorba de Amyntas I (circa 540–498; cum pare mai probabil) sau abia de Amyntas III (393–370). Vezi prezentarea discuţiei: Al. Avram, ISM, III, p. 9–11.

[12] Mesambria este menţionată de Herodot (IV, 93), împreună cu Apollonia, cu prilejul supunerii de către perşi a populaţiilor trace dinspre Pontul Stâng.

[13] Vorbind despre neamurile din stepele de la nord de Pontul Euxin, Herodot scrie (IV, 6): „Cu toţii la un loc poartă numele de scoloţi (Σκόλοτοι), după numele unui rege de-al lor. Sciţi (Σκύθαι) le-au zis elenii". Sciţii erau o populaţie de origine iraniană, care au sosit în spaţiul nord-pontic, venind dinspre Asia centrală, în prima jumătate a secolului al VII-lea. După cum ne relatează acelaşi autor (IV, 12), sciţii i-au alungat din aceste locuri pe cimerieni; la acest eveniment se referă şi Pseudo-Scymnos, când scrie despre întemeierea oraşului Istros (*Periegesis*, v. 766–770; vezi *supra*, nota 6). O prezentare accesibilă: V. Yu. Murzin, S. A. Skory, *An Essay of Scythian History*, Il Mar Nero, I, 1994, p. 55–97.

[14] Vezi Herodot, IV, 47: „Istrul cel cu cinci guri" (Ἴστρος μὲν πεντάτομος).

fost îndată robiți, măcar că ei sunt cei mai viteji și mai drepți dintre traci" (ἀνδρηιότατοι καὶ δικαιότατοι; Herodot, IV, 93)[15].

Geții au fost obligați să urmeze armata persană (Ist., IV, 96). Apoi, armata regelui a trecut Istrul peste podul de vase legat de greci[16]. Despre țara care li se deschidea în față, Herodot consemnează:

„În fața pământului scit, spre mare, se întinde Thracia. Sciția începe acolo de unde acest ținut formează un golf. Istrul se varsă în mare, îndreptându-se spre sud-est. Voi înfățișa țărmul Sciției de la Istru în sus și voi arăta cât de mare îi este întinderea. Îndată după Istru vine Sciția veche (ἀκταίη Σκιθική), așezată către miazăzi și ajungând până la cetatea numită Karkinitis" (IV, 99)[17].

Urmează descrierea geografică a Scythiei (IV, 100–101); apoi:

„Sciții (Σκύθαι) și-au dat seama că ei singuri nu pot respinge în luptă deschisă oștirea lui Darius și au trimis soli la vecini. Regii vecinilor se adunară și ținură sfat pentru a vedea ce trebuia făcut, deoarece se temeau de atacul unei armate numeroase. Regii care s-au strâns laolaltă erau acei ai taurilor, agathyrsilor, neurilor, androfagilor, melanhlenilor, gelonilor, buidinilor și sauromaților" (IV, 102).

Dar numai o parte din regii vecini au acceptat să-i ajute; între cei care au refuzat, au fost și agathyrșii (IV, 118–119).

„Când răspunsul acesta a fost adus la cunoștința sciților, ei se hotărâră să nu dea o luptă deschisă, fiindcă nu-i aveau pe aceia aliați, ci să se retragă – să dea mereu înapoi și să astupe fântânile și izvoarele pe unde ar trece perșii, să nimicească toată iarba de pe pământul de acolo..." (IV, 120).

Perșii i-au urmărit pe sciți până dincolo de Tanais (Don), fără a-i putea determina să dea o luptă deschisă; dimpotrivă, aceștia îi hărțuiau continuu pe invadatori (vezi toată descrierea: IV, 121–140). În cele din urmă, regele a ordonat retragerea, trecând înapoi Dunărea (Istrul) pe podul de vase (IV, 141–142)[18].

Expediția lui Darius în Sciția este redată sintetic, la mai bine de două secole după aceste evenimente, de Ctesias:

„Scytharbes[19], regele sciților, s-a mâniat și i-a scris cu trufie lui Darius, iar acesta i-a răspuns la fel. Adunând o armată de opt sute de mii de oameni, Darius construi un pod peste Bospor și [altul peste] Istru și trecu la sciți, după ce străbătuse o cale de cincisprezece zile. Ei și-au trimis unul altuia săgeți[20]. Oastea sciților era mai puternică; de aceea Darius a luat-o la fugă, trecând podurile și desfăcându-le în grabă, înainte ca întreaga armată să fi trecut dincolo. Și pieriră [uciși] de Scyharbes cei lăsați în Europa, optzeci de mii".

---

[15] Despre bărbăția (ἀνδρεία) geților, vezi și Iulian Apostatul, *Caesares*, 22.

[16] Despre locul podului, vezi și Strabo, *Geogr.*, VII, 3, 15.

[17] Cetatea Karkinitis se afla în Crimeia, pe țărmul de vest, mai la nord de Chersones.

[18] Vezi P. Alexandrescu, *Izvoarele grecești despre retragerea lui Darius din expediția scitică*, SCIV, 7, 1956, 3–4, p. 319–342.

[19] Se crede că este o variantă a copiștilor pentru Σκυθάρχες, „conducătorul sciților"; la Herodot și la alți autori, numele regelui sciților era Idanthyrsos.

[20] Despre această solie, mai amplu: Herodot, IV, p. 132–133.

În Tracia, prezența persană a fost efemeră; perșii au stăpânit o vreme, pe timpul lui Darius, partea dinspre Pontul Euxin. În timpul expediției lui Xerxes, a fost ocupată partea de sud, până în bazinul Mariței, unde locuiau tracii odrysi. Inscripțiile persane menționează crearea unei satrapii, *Skudra*[21], condusă de Megabazas, apoi de Otanes (Herodot, V, 14 și urm., 25 și urm.). După campania în Grecia, Darius l-a lăsat în Thracia pe ginerele său, Mardonius, pentru a continua operațiunile. O sursă citată de Plutarh (*Alex.*, 36: „... regii chemați, după alte daruri, au depus în tezaurul regal și apă din Nil și Istru, ca o dovadă a întinderii imperiului și a stăpânirii aceluia asupra tuturora") arată că perșii considerau Dunărea frontiera imperiului lor. Dar, prevalând preocuparea pentru evenimentele din lumea greacă (răscoala cetăților grecești din Ionia, expediția lui Darius în Grecia, apoi războiul purtat de Xerxes cu grecii), stăpânirea persană în ținutul dintre Dunăre și Mare a fost probabil doar simbolică. Pe de altă parte, este posibil ca, profitând de „vidul de putere" de la Dunărea de Jos (în condițiile în care geții fuseseră zdrobiți de marele rege), grupuri de sciți să se fi infiltrat de pe acum la sud de Dunăre[22].

Primul regat al odrysilor

După înfrângerile din al doilea război medic (480–479), perșii abandonează treptat Thracia. În aceste teritorii se organizează regatul tracic al odrysilor[23], condus de *Teres* I (circa 470–431).

Sciții, stăpâni necontestați în ținuturile de la nord de Dunărea maritimă, au intrat curând în conflict cu noua putere. Conflictul a fost temporizat prin căsătoria fiicei lui Teres cu *Ariapeithes*, regele sciților. Dar regele scit avea să fie răpus de *Spargapeithes*, regele agathyrsilor. Domnia sciților a revenit lui *Scyles*[24], care (adept al practicilor dionysiace) a fost izgonit de fratele său *Octamasades*[25]; Scyles s-a refugiat în Thracia, ceea ce a constituit un motiv de război. Conflictul a fost mediat cu puțin înainte de confruntarea armată; regele odrysilor Sitalkes a trimis un crainic la regele sciților, propunând un schimb reciproc de prinți fugari. Astfel, Scyles a fost predat lui Octamasades (acesta a pus de îndată să fie tăiat capul fratelui său); la rândul său, regele scit l-a predat regelui trac pe fratele acestuia, Spardokos (Herodot, IV, 80).

---

[21] Vezi în această privință Al. Vulpe, *Autour de la fondation du Royaume Odryse*, în vol. *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques*, București, 2000 (ed. Al. Avram, M. Babeș), p. 76 și urm.; idem, în *Istoria Românilor*, 2001, p. 453 ([2], p. 467). A se compara eventual acest toponim cu un apropiat omonim din Illyria (Scodra) sau din Macedonia (Scydra); vezi I. I. Russu, *Illirii*, București, 1969, p. 246.

[22] Astfel, Herodot (IV, 90), începând descrierea Scythiei, scrie: „Îndată, după Istru, vine Scythia veche" (ἡ ἀρχαίη Σκυθική, după cea mai plauzibilă lecțiune); să fie vorba și de o *Sciție mai nouă*, cea care, câteva veacuri mai târziu, avea să fie denumită Sciția Mică?

[23] Vezi Al. Vulpe, *loc. cit.* (nota 21), p. 76–82. Vezi, de asemenea, R. Vulpe, *La succession des rois odryses*, în *Studia Thracologica*, București, 1976, p. 22–38 (idem, *Studii privind protoistoria Daciei*, București, 2013, p. 17–33: variantă în limba română).

[24] Scyles provenea dintr-o relație a regelui Ariapeithes cu o femeie din cetatea Istros (Herodot, IV, 78); el se inițiase la Olbia în misterele lui Dionysos, motiv pentru care a fost izgonit de concetățenii săi. Scyles s-a refugiat în Thracia.

[25] Octamasades era fiul regelui Ariapeithes și al fiicei lui Teres.

Sitalkes a murit în 424, în cursul luptelor contra tribalilor. I-a urmat la tron Seuthes I (424–410), iar după un timp Seuthes II (400–387); regatul trac a trecut apoi printr-o perioadă de dezbinare, cunoscând o nouă înflorire în timpul regelui Cotys (384–360)[26]. Urmează o nouă perioadă de dezbinări, până când regatul este cucerit de Filip II al Macedoniei.

În ceea ce priveşte întinderea, aflăm de la Thoukydides (II, 97, 1) că „stăpânirea odrysilor era de la cetatea Abdera, spre Pontul Euxin, până la fluviul Istru". Linia Dunării rămânea încă frontiera naturală, reciproc acceptată; iată cum caracterizează Thoukydides cele două mari puteri (II, 97, 5):

„Într-adevăr, regatul odrysilor a fost cel mai mare dintre cele aflate în Europa – între golful Ionic şi Pontul Euxin –, şi prin veniturile în bani, şi prin alte bunuri; dar în ceea ce priveşte forţa combatantă şi mărimea armatei, acest regat era cu mult în urma regatului sciţilor. Regatul sciţilor nu putea fi comparat cu nici unul din regatele din Europa, şi nici unul dintre neamurile din Asia, considerate izolat, n-ar putea să reziste sciţilor, dacă s-ar uni cu toţii"[27].

În acest răstimp, geţii sud-dunăreni erau în raporturi de supunere faţă de regii odrysi – opţiune explicabilă şi prin presiunea scitică, efectivă chiar în ţara lor dintre Dunăre şi Mare[28].

Astfel, în cursul războiului peloponesiac, tracii s-au aflat alături de atenieni cu ocazia luptelor din Macedonia; Thoukydides arată că oastea lui Sytalkes număra 150 000 de oameni, dintre care o treime erau călăreţi: „cea mai mare parte a călărimii o pregăteau odrysii şi, cu ei, geţii" (II, 98, 4)[29]. Sub regele Seuthes I (424–410), 2 000 de geţi uşor înarmaţi luptă, ca mercenari ai odrysilor, de data aceasta contra atenienilor, în părţile Chersonesului (Polyainos, VII, 38).

Pătrunderea sciţilor în Dobrogea

Este posibil ca grupuri de sciţi să fi pătruns la sud de Dunăre, în nordul Dobrogei actuale, încă de pe la 500 a.Chr., după eşecul expediţiei lui Darius în Sciţia[30]; par sugestive descoperirile din necropola birituală de la Celic-Dere (Telița, com. Frecăţei, jud. Tulcea), din secolele V–IV a.Chr. (în care s-au descoperite un număr important de spade de tip *akinakes*, vârfuri de săgeţi şi ceramică greacă şi autohtonă)[31].

---

[26] Numele Cotys (rege?) apare gravat, cu litere greceşti punctate, pe unele vase de argint provenind din tezaure descoperite în nordul Bulgariei (P. Alexandrescu, SCIVA, 38, 1987, 3, p. 235–244).

[27] Aceeaşi afirmaţie despre lipsa de unitate a tracilor: Herodot, V, 3 (v. *infra*, p. 36).

[28] Vezi *supra*, textul care trimite la nota 22.

[29] De la aceşti mercenari geţi a aflat probabil Socrate informaţii despre credinţa geţilor; vezi *infra*, p. 63.

[30] V. *supra*, nota 22. În mod tradiţional, prezenţa unor enclave scitice, care au generat denumirea de Scythia (v. decretul în cnstea lui Agathocles), ar data din secolul al III-lea a.Chr.

[31] Scurte prezentări ale săpăturilor: V. Sîrbu et alii, CCA 2007, p. 322, nr. 186; CCA 2009 (Valachica, 21–22, 2008–2009), p. 220–221. Vezi încă: G. Simion, *Tombes tumulaires dans la nécropole de Celic-Dere*, în vol. *Tombes tumulaires de l'Âge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du Colloque international d'archéologie funéraire Tulcea 1995* (textes réunis par G. Simion et V. Lungu), Tulcea, 2000, p. 69–82; Al. Vulpe, *Istoria Românilor*, I, 2001, p. 411, 478 ([2] 2010, p. 425, 492); V. Sîrbu, D. Ştefan, M. Duţescu, *Telița – Celic Dere, Tulcea County. Landscape Studies*, în vol.: V. Sîrbu, R. Ştefănescu (ed.), *Funerary Practices in Central and Eastern Europe (10th c. BC – 3rd c. AD)*. Proceedings of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology,Tulcea, 10–12 October 2008, p. 201–214 (cu bibliografie).

În anul 339, profitând de slăbiciunea regatului odrysilor, sciții trec Dunărea. Relatarea evenimentelor o întâlnim la Trogus Pompeius (de fapt, în forma transmisă de Iustinus, istoric din secolul al II-lea p.Chr.: IX, 2, 1–16 şi IX, 3, 1–2):

„În acea vreme, era rege al sciților Atheas. Fiind strâmtorat de războiul cu istrienii, acesta ceru, prin mijlocirea cetățenilor din Apollonia, ajutor de la Filip, spunând că avea de gând să-l lase urmaş la domnie în Scitia. Murind între timp *regele istrienilor*, sciții au scăpat şi de teama războiului şi de nevoia de a mai cere ajutor *(Erat eo tempore rex Scytharum Atheas, qui cum bellum Histrianorum premeretur, auxilium a Philippo per Apollonienses petit, in successione eum regni Scythiae adoptaturus; cum interim Histrianorum rex*[32] *decedens et metu belli et auxiliorum necesitate Scythas solvit).* Prin urmare, Atheas porunceşte macedonenilor, pe care-i trimite înapoi, să-i spună lui Filip că nici nu i-a cerut ajutor, nici nu i-a făgăduit că-l va lăsa urmaş, şi că sciții n-au nevoie de ocrotirea macedonenilor; căci ei sunt mai buni decât macedonenii *(quibus meliores forent)*, iar el, Atheas, nu-i lipsit de moştenitor, deoarece are un fiu sănătos şi teafăr".

Informația cea mai importantă este cea despre existența unei formațiuni politice a populației dintre Dunăre şi Mare; este vorba de urmaşii acelor geți care se credeau nemuritori şi care se opuseseră marelui rege al perşilor; acum se opuneau sciților, care năvăliseră peste țara lor.

De la alți istorici, tot târzii (autori ai unor *Stratagemata:* Frontinus, II, 4, 20; Polyainos, VII, 44, 1), aflăm că Atheas a avut de înfruntat şi pe tribali, populație de neam trac, trăind în valea Timocului[33]; ei ieşiseră, probabil, înaintea sciților, dar la apariția acestora s-au retras înspăimântați. Țara geților sud-dunăreni era acum în mâna sciților. De prezența lui Atheas s-ar lega două tipuri de monede de argint, având pe revers legenda ΑΤΑΙΑ[34].

Noua situație nu putea lăsa indiferent pe Filip; acesta soseşte cu armata sa şi-l înfrânge pe Atheas, care este ucis în luptă; Lucian din Samosata (*Makrobioi*, 10; după informația lui Demetrios din Callatis) arată că regele scit trecuse de vârsta memorabilă de nouăzeci de ani. O altă stăpânire se instaura acum la Dunăre. Dar la întoarcere, Filip a a avut de înfruntat pe tribali:

„Pe când se întorcea din Scitia, tribalii i-au ținut calea şi au refuzat să-i dea liberă trecere, dacă nu le dă şi lor o parte din pradă. Din această pricină s-a iscat ceartă şi apoi luptă în regulă. Filip a fost rănit în coapsă de o săgeată, care trecu prin trupul său şi-i omorî calul. Fiindcă toți credeau pe rege mort, prada a fost pierdută" (Iustinus, IX, 3, 1–3).

Mai târziu, în decursul secolului al III-lea, profitând de disoluția puterii macedonene la Dunăre, sciții au pătruns în număr mare în Dobrogea; noua realitate etnică este consemnată prin desemnarea ținutului dintre Dunăre şi Mare cu numele de *Scythia*, într-un decret histrian din jurul anului 200 a.Chr.[35]. De altfel, în secolul al II-lea, sciții din Dobrogea apar organizați în mai multe grupuri, sub conducerea

---

[32] Acest anonim *rex Histrianorum* a fost identificat ipotetic cu un dinast local din nordul Dobrogei, cunoscut prin câteva monede cu legenda ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΟΣΚΟΝΟΣ (C. Preda, SCIV, 15, 1964, 3, p. 401–410; idem, *ENAR*, Bucureşti, 2008, p. 197).

[33] Despre tribali, *infra*, p. 24–25.

[34] Vezi C. Preda, *ENAR*, p. 37.

[35] Vezi *infra*, p. 33.

unor şefi militari, purtând titlul de *basileus*; ei sunt cunoscuţi graţie faptului că emit monedă de bronz: *Ailios, Akrosas, Charaspes, Kanites, Sariakes, Tanusa*[36].

Prezenţa macedoneană la Dunărea de Jos

După numai câţiva ani, macedonenii, asupra cărora domnea acum Alexandru (336–323 a.Chr.), sunt din nou prezenţi la Dunăre, unde illirii şi tribalii se răzvrătiseră. Regele Alexandru a pornit împotriva acestora în primăvara anului 335; relatarea întregii campanii s-a făcut de Ptolemeu al lui Lagos, general al lui Alexandru şi viitor rege al Egiptului, de unde a fost preluată de Flavius Arrianus, în *Anabasis* (I, 1–4). Itinerariul urmat de rege este important pentru stabilirea locului evenimentelor viitoare. Alexandru a pornit din Amphipolis, a trecut prin Philippi, a trecut râul Nestos şi a ajuns la muntele Haemus; aici a avut de înfruntat o ambuscadă din partea tracilor şi a populaţiilor de munteni, la o trecătoare (τὰ στενά), posibil *Succorum Angustiae* (Trojanovi Vrata) (Arrian, *Anab.*, I, 6–13); apoi a trecut muntele şi s-a îndreptat spre tribali, ajungând la un râu Lyginos („Acesta se afla, faţă de Istru, la o depărtare de trei popasuri, în direcţia celui care ar merge spre muntele Haemus")[37].

„Dar Syrmos, regele tribalilor[38], care aflase cu mult înainte de expediţia lui Alexandru, trimisese din vreme femeile şi copiii tribalilor spre Istru, poruncindu-le să treacă fluviul, până într-unul din ostroavele Istrului. Insula poartă numele de Peuce (Πεύκη ὄνομα τῇ νήσῳ ἐστίν). În această insulă îşi găsiseră adăpost şi tracii vecini ai tribalilor, alungaţi de Alexandru. În ea Syrmos însuşi fugi cu oamenii săi. Dar o mare mulţime a tribalilor fugi înapoi spre râul [Lyginos], unde cu o zi mai înainte atacase Alexandru" (*Anabasis*, I, 2, 1–3). Aceştia sunt atacaţi şi învinşi de macedoneni (*ibidem*, I, 2, 4–7).

„A treia zi după luptă, Alexandru ajunse la fluviul Istru [urmează o digresiune despre acest fluviu]. Acolo găsi corăbii mari venite de la Bizanţ prin Pontul Euxin şi pe fluviu".

Alexandru a încercat o debarcare forţată pe insula unde se adăpostiseră tribalii şi tracii, dar nu a reuşit, între altele din cauza curentului puternic (*ibidem*, I, 3, 1–4).

„Atunci Alexandru îşi retrase corăbiile şi hotărî să treacă Istrul împotriva geţilor, care locuiau dincolo de Istru, deoarece îi vedea că sunt adunaţi acolo în mare număr pe malul Istrului. Ei voiau să-l împiedice, dacă ar fi încercat să treacă la dânşii (erau acolo vreo patru mii de călăreţi, iar pedestraşi peste zece mii). În acelaşi timp, pe Alexandru îl cuprinse dorinţa de a trece pe malul celălalt al Istrului. Pe una din corăbii se urcă şi el. Apoi, puse să se umple cu paie burdufuri din pielea corturilor sub care se adăposteau ai săi; adună din regiune cât putu mai multe luntri dintr-un singur trunchi (μονόξυλα), (căci acestea se aflau din belşug, deoarece locuitorii de pe malurile Istrului le folosesc pentru pescuit în Istru sau când merg unii la alţii pe fluviu, iar mulţi fac cu ele piraterie). După ce adună foarte multe din acestea, trecu pe ele cât mai mulţi soldaţi. Cei care trecură împreună cu Alexandru erau ca la vreo mie şi cinci sute de călăreţi şi vreo patru mii de pedestraşi" (I, 3, 5–6).

---

[36] Vezi: V. Canarache, *Monedele sciţilor din Dobrogea*, SCIV, I, 1950, 1, p. 213–256; C. Preda, *ENAR*, p. 22 *(Ailios)*, 23 *(Akrosas)*, 78 *(Charaspes)*, 167–168 (*Kanites*; vezi şi IGB, I^2, 4, Odessos), 254 *(Sariakes)*, 277–278 *(Tanusa)*.

[37] Al. Vulpe, în *Istoria Românilor*, I, p. 458 (^{2} 2010, p. 472), propune a identifica acest râu cu unul din afluenţii Dunării, dintre Timoc şi Isker, posibil Rosiţa.

[38] Pentru localizarea tribalilor, vezi şi Ptolemeu, *Geogr.*, III, 10, 4 şi 5: Οἶσκος Τριβαλῶν.

„În cursul nopții merseră prin locuri unde holdele de grâu erau îmbelșugate. În felul acesta, rămaseră mai neobservați în înaintarea lor pe mal. Cu ivirea zorilor, Alexandru o porni prin holde. El porunci pedestrașilor să înainteze, *culcând grâul cu lăncile înclinate*, până au ajuns la pământul necultivat. Câtă vreme călărețiii înaintară prin holde, falanga îi urma. Dar când abia ieșiră de pe ogoare, Alexandru însuși duse cavaleria la aripa stângă, iar lui Nicanor îi porunci să ducă falanga în formație pătrată. Dar geții nu țînură piept nici măcar primului atac al cavaleriei. Ei rămaseră uimiți de îndrăzneala cu care într-o singură noapte trecuse atât de ușor cel mai mare dintre fluvii, Istrul, fără să facă pod la locul de trecere. Îi mai înspăimânta și desimea de nestrăbătut a falangei și puternicul atac dat de călărețiii. Mai întâi, ei fugiră spre un **oraș** (πόλις)[39], care se afla la o depărtare de o parasangă de Istru. Când văzură că, lăsând în frunte pe călărețiii, Alexandru duce în grabă falanga de-a lungul fluviului, pentru ca nu cumva pedestrașii să fie încercuiți de geții care stăteau la pândă, geții părăsiră și **orașul**, care nu era bine întărit. Își luară copiii și femeile pe cai, cât puteau duce caii. Ei se retraseră cât putură mai departe de fluviu, prin locuri singuratice. Alexandru cuceri **orașul** și luă toată prada pe care o lăsaseră geții. El însărcină pe Meleagru și Filip cu transportarea prăzii. Dărâmă **orașul** până la temelie, jertfi pe malul Istrului lui Zeus Mântuitorul, lui Herakles și Istrului însuși, deoarece nu le-a fost de netrecut. În aceeași zi îi aduse teferi pe ai săi în tabără " (*ibidem*, I, 4, 1–5).

„Aci sosiră soli atât din partea triburilor libere care locuiesc pe malurile Istrului, cât și de la Syrmos, regele tribalilor; veniră soli chiar și de la celții care locuiesc în Golful Ionic" (I, 4, 6).

Alexandru a mai zăbovit un timp, luptând pentru potolirea triburilor illirice, după care în 331 a. Chr. a pornit în campania sa orientală. În acest răstimp (în anul 326[40], dacă nu cumva încă din 331[41]), în părțile noastre se mai produce un eveniment notabil, relatat de Trogus Pompeius (vezi Iustinus, 16–17):

„Zopyrion, pe care Alexandru cel Mare îl lăsase guvernator al Pontului *(praefectus Ponti)*, a socotit că e rușinos să stea degeaba și să nu întreprindă el ceva; de aceea, adună treizeci de mii de soldați și porni cu război împotriva sciților. A fost însă omorât cu întreaga lui armată, ispășind, astfel, vina de a fi pornit necugetat război împotriva unui neam care nu-i făcuse nici un rău" (vezi încă II, 3, 4; XII, 1, 4–5).

De asemenea, Curtius Rufus (*Historia Alexandri Magni Macedonis*, X, 1, 44) ne informează:

„În timpul unei expediții împotriva geților, Zopyrion, guvernatorul Traciei *(Thraciae praepositus)*, fusese zdrobit cu toată oastea *(cum toto exercitu oppressus erat)* din pricina unei furtuni mari și puternice, iscate pe neașteptate".

Iar de la Macrobius, mai aflăm că Zopyrion a asediat cetatea Olbia:

„În vremea asediului lui Zopyrion, borysteniții au eliberat sclavii, au dat drept de cetățenie străinilor, au iertat datoriile și au putut să țină piept dușmanului".

---

[39] Localizarea acelui πόλις la Celei *(Sucidava)*, la care se gândește Al. Vulpe *(loc. cit.)*, are toate șansele să fie reală; terminația *dava* din numele traco-getic al așezării propuse corespunde desemnării ca *polis* din relatarea lui Arrian.

[40] Vl. Iliescu, *Campania strategului Zopyrion la Dunărea de Jos*, Pontica, 4, 1971, p. 57–74; vezi și D. M. Pippidi, *Les Macédoniens sur le Bas-Danube de Philippe II à Lysimaque*, în *Parerga*, București, 1984, p. 151–163.

[41] Vezi Al. Suceveanu, *O ipoteză despre Zopyrion*, SCIV, 17, 1966, 4, p. 635–644; Al. Avram, C. Chiriac, I. Matei, *Balles de fronde grecques en Pays Gète et ailleurs. Sur les traces de Zopyrion en Bas Danube*, RA, 2, 2013, p. 227–304.

Unii istorici cred că ar fi vorba chiar de două campanii diferite (în 331 şi în 326).

Aflând de acest dezastru, Seuthes i-a îndemnat la răscoală pe odrysi, după cum ne mai informează Curtius Rufus (X, 1, 45); Tracia era aproape pierdută *(amissa propemodum Thracia)*.

Astfel, de prezenţa macedonenilor lui Alexandru la Dunăre (335 a.Chr.) se leagă şi prima atestare a geţilor de la nord de fluviu. Următorul episod înregistrat de istoria geţilor datează abia după alte patru decenii.

După moartea lui Alexandru (323 a.Chr.), imperiul creat s-a împărţit între urmaşii săi (διάδοχοι). Strategia Thraciei i-a revenit lui Lysimach, „împreună cu neamurile care se învecinează cu Marea Pontică" (Diodor, XVIII, 3, 2). Mai întâi, el a trebuit să înăbuşe o răscoală a odrysilor; luptele au durat câţiva ani (vezi Diodor, cărţile XVIII–XXI). De asemenea, în 313 s-au răsculat cetăţile din Pontul Stâng, fiind instigate de Antigonos Monophtalmos; acesta a trimis chiar o escadră în ajutorul cetăţii Callatis. Istros şi alţi aliaţi au fost de la început înfrânţi. Doar Callatis a suferit un îndelung asediu (o întrerupere în 311), fiind cucerită abia în 307; atunci 1 000 de callatieni s-au refugiat în Regatul Bosporan, unde au fost primiţi de regele Eumelos, care i-a colonizat probabil în calitate de cleruhi (Diodor, XX, 25, 1).

Regele Lysimach a trebuit să mai poarte un război şi împotriva unui dinast ce stăpânea la Dunărea de Jos. Câţiva autori consideră pe *Dromichaites*[42] rege trac (Diodor din Sicilia – vezi mai jos; Iustinus, XVI, 1, 19: *rex Thracum*; Plutarh, *Demetrios*, 39 şi 52; Polyainos, *Strateg.*, VII, 25: Θρακῶν βασιλεύς; de reţinut Polybios, fr. 102: βασιλεὺς τῶν Ὀδρυσῶν[43]). Alţi autori arată însă că el era get Strabo, VII, 3, 8: Γετῶν βασιλεύς (v. şi 3, 14); Memnon: „campania lui Lysimach contra geţilor"[44]; Pausania, I, 9, 7: „Atunci Lysimach, dintre vecini, s-a războit mai întâi cu odrisii şi apoi a pornit cu armata împotriva lui Dromichaites şi a geţilor")[45].

Cea mai completă relatare a evenimentelor o găsim la Diodor din Sicilia (XX1, 12, 1–6), pe care o reproducem mai jos:

„Armata lui Lysimach era chinuită de foame. Prietenii îl sfătuiră pe rege să scape cum va putea şi să-şi mute gândul că oastea lui l-ar putea salva. Lysimach le răspunse însă că nu era drept să-şi părăsească ostaşii şi prietenii, asigurându-şi lui o scăpare ruşinoasă.

Dromichaites, regele tracilor (ὁ τῶν Θρακῶν βασιλεύς), după ce primi cu multă prietenie pe regele Lysimach, numindu-l şi tată, îl conduse împreună cu copiii săi într-o cetate numită Helis (εἰς πόλιν ὀνομαζομένην Ἥλιν)[46].

---

[42] Despre nume: D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*[2], Wien, 1976, p. 158–159.

[43] În legătură cu informaţia furnizată de Polybios, este de reţinut articolul lui C. Daicoviciu, *Ţara lui Dromichaites*, în *Emlékknive Kelemen Lajos*, Cluj, 1957, p. 180–182 (vezi şi o versiune italiană, *Il paese di Dromichete*, reluată în *Dacica*, p. 97–100); acest mare învăţat considera că în loc de βασιλεὺς τῶν Ὀδρυσῶν ar trebui mai degrabă înţeles βασιλεὺς τῶν Ὀρδυσῶν sau Ὀδρυσσῶν, deci rege al locuitorilor de pe râul *Ordessos* (Argeş). Cf. R. Vulpe, *Studii Thracologice*, p. 57 şi nota 31.

[44] Vezi *Fontes*, I, p. 512.

[45] Vezi chiar şi Diodor, *infra*, nota 48. Ezitarea autorilor antici se poate datora şi faptului că Dromichaites stăpânea – precum mai târziu Zalmodegikos şi Rhemaxos –, teritorii de o parte şi alta a Dunării; *infra*, p. 32 sqq.

[46] Vezi în această carte mai departe, p. 358, nota 138.

Ajungând oştirea lui Lysimach în puterea tracilor, aceştia se strânseră la un loc – alergând în număr mare –, şi strigară să le fie dat pe mână regele prizonier, ca să-l pedepsească. Căci – spuneau ei –, poporul, care luase parte la primejdiile [războiului], trebuie să aibă dreptul de a chibzui asupra felului cum să fie trataţi cei prinşi[47]. Dromichaites fu împotriva pedepsirii regelui şi-i lămuri pe oşteni că este bine să-l cruţe pe bărbatul acesta. Dacă l-ar omorî pe Lysimach – spunea el –, alţi regi au să-i ia domnia şi se prea poate ca regii aceştia să fie mult mai de temut decât înaintaşul lor. Dar cruţându-l pe Lysimach, acesta – cum se şi cuvine –, are să se arate recunoscător tracilor, care i-au dăruit viaţa. Iar locurile întărite (τὰ φρούρια), aflate mai înainte vreme în stăpânirea tracilor[48], ei le vor dobândi înapoi fără nicio primejdie.

Cu încuviinţarea mulţimii, Dromichaites căută printre prizonieri pe prietenii lui Lysimach[49] şi totodată pe sclavii care obişnuiau ca să-l slujească şi-i aduse în faţa regelui prizonier. Săvârşi apoi jertfa şi îl pofti pe Lysimach la ospăţ – împreună cu prietenii săi şi pe tracii cei mai de vază. [Dromichaites] pregăti mese [deosebite]. Pentru cei din jurul lui Lysimach, întinse un covor regal, luat în luptă, iar pentru sine şi prietenii săi aşternu doar paie.

De asemenea, fură pregătite două ospeţe: pentru acei macedoneni, Dromichaites rândui tot felul de mâncăruri alese, servite pe o masă de argint, iar tracilor le dădu să mănânce zarzavaturi şi carne, dar pregătite cu măsură, aşezându-le pe nişte tăbliţe de lemn, care ţineau loc de masă. În cele din urmă, puse să le toarne macedonenilor vin în cupe de argint şi de aur, pe câtă vreme el şi tracii lui beau vinul în pahare de corn şi de lemn, aşa cum obişnuiesc geţii. Pe când băutura era în toi, Dromichaites umplu [cu vin] cornul cel mai mare, îi spuse lui Lysimach «tată» şi îl întrebă care din cele două ospeţe i se pare mai vrednic de un rege: al macedonenilor sau al tracilor. Lysimach îi răspunse că al macedonenilor [- - -].

(6) [- - -] «Atunci – zise Dromichaites –, de ce ai lăsat acasă atâtea deprinderi, un trai cât se poate de ademenitor şi o domnie plină de strălucire, şi te-a cuprins dorinţa să vii la nişte barbari, care au o viaţă de sălbatici, locuiesc într-o ţară bântuită de geruri şi n-au parte de roade îngrijite? De ce te-ai silit, împotriva firii, să-ţi duci oştenii pe meleaguri în care orice oaste străină nu poate afla scăpare sub cerul liber?»[50]. Luând din nou cuvântul, Lysimach spuse regelui că nu ştia ce război poartă, dar că pe viitor va fi prietenul şi aliatul tracilor; iar – cât despre recunoştinţa datorată – nu va rămâne vreodată mai prejos decât binefăcătorii săi. Dromichaites primi cu un simţământ de prietenie spusele lui Lysimach. Apoi îi puse pe cap o diademă şi îi îngădui să se întoarcă acasă".

Evenimentul este rezumat astfel de Strabo (VII, 3, 8):

„Pe timpul urmaşilor lui Alexandru, rege al geţilor era Dromichaites. Acesta – după ce l-a prins pe Lysimach, care pornise cu război împotriva lui –, i-a arătat mai întâi sărăcia lui şi a neamului său, precum şi traiul lor cumpătat. I-a îndemnat apoi să nu mai poarte război împotriva unor oameni de soiul lor, ci [mai degraba] să caute a se împrieteni cu dânşii. Iar după ce l-a cinstit ca pe un oaspe, a legat prietenie cu el şi l-a lăsat să plece".

---

[47] A se vedea un pasaj din Lexiconul lui Suidas: „Agitându-se geţii şi cerând să fie pedepsit, a biruit părerea lui Duras, care propuse regelui ca acesta să fie ţinut sub pază"; I. I. Russu (StCl, 13, 1972, p. 126, fragm. 15) atribuia acest pasaj lui Criton şi credea că prizonierul era generalul Longinus (vezi *infra*, p. 103 cu nota 150 şi p. 159 cu nota 372).

[48] Aceste φρούρια, pe care Dromichaites le cerea înapoi de la Lysimach, erau desigur cele situate la sud de Dunăre; ar fi un non-sens ca *basileia* lui Dromichaites (unde regele înfrânt fusese dus prizonier cu oastea sa) să se fi aflat la sud de Dunăre, iar cetăţile ocupate de macedoneni la nord de fluviu. Pausanias este clar în această privinţă (I, 9, 7); vezi *infra*, p. 28.

[49] Printre prizonierii macedoneni, se număra şi Clearchos din Soloi (Cilicia) (despre acesta, vezi iarăşi *Fontes*, I, p. 123).

[50] Aluzie străvezie la eşecul lui Darius în Sciţia; vezi Herodot, IV, 132–133 (*supra*, p. 20).

La campania lui Lysimach mai fac referire şi alţi autori, dintre care aminti mai întâi pe Polyainos, autor al unor Stratageme (*Strategemata*, VII, 25); acesta dă un amănunt nereţinut de alte surse:

„Dromichaites era regele tracilor, iar Lysimach al macedonenilor. Macedoneanul făcu expediţie în Thracia. Regele trac folosi un vicleşug împotriva acestuia. Generalul său, Seuthes, prefăcu că fuge la Lysimach şi, după ce izbuti să fie socotit vrednic de încredere, îi aduse macedoneni în locuri neprielnice, unde avură de suferit de foame şi de sete. Dromichaites căzu asup lor şi nimici pe Lysimach şi pe toţi cei care se aflau cu el. Cei care au căzut împreună cu Lysimach fost în număr de o sută de mii".

Totuşi, de la Pausania 5 aflăm alte amănunte (I, 9, 7), care pun la îndoia povestirea amplă a lui Diodor:

„Atunci Lysimach, dintre vecini, s-a războit mai întâi cu odrysii şi apoi a pornit cu arma împotriva lui Dromichaites şi a geţilor. Dar avu de înfruntat nişte bărbaţi foarte pricepuţi în războa şi care îl întreceau cu mult prin numărul lor. El însuşi ajunse într-o primejdie cât se poate de mare scăpă cu fuga. Fiul său, Agathocles, care-l sprijinea atunci în luptă pentru prima oară, fu luat prizon de către geţi. Lysimach a fost biruit şi în alte lupte. Şi deoarece socotea că nu este puţin lucru să aibă fiul prins în război, încheie o pace cu Dromichaites şi din stăpânirea sa cedă getului ţinuturile dincolo de Istru (τὰ πέραν Ἴστρου)[51]. Mai mult de nevoie îi dădu în căsătorie pe fiica sa. Unii spun nu Agathocles a fost prins, ci însuşi Lysimach; că l-a salvat Agathocles, care ar fi căutat să cadă la înţelegere pentru răscumpărarea lui".

Prezenţa macedoneană a contribuit la închegarea unor contacte între lum greacă şi geţii de la Dunărea de Jos; sunt grăitoare în acest sens descoperirile tezaure de stateri (monede de aur) – precum cele de la Dăeni (jud. Tulcea; pes 100 de piese, de la Alexandru cel Mare şi Lysimach), de la Gâldău (jud. Ialomi 10 monede, emise de Alexandru cel Mare) sau cel de la Mărăşeşti (circa 800 piese; emisiuni ale regilor Filip al II-lea, Alexandru cel Mare, Filip al III-l Arrhideul şi Lysimach). Se cunosc, de asemenea, tezaure de monede de arg (tetradrahme şi drahme) şi de bronz emise de regii Filip al II-lea, Alexandru Mare, Filip al III-lea, Lysimach şi Seleucos – precum cele de la Preajba-de-Pădu (jud. Dolj) şi Vedea (jud. Teleorman)[52]. Din zona coloniilor pontice se poate ami cetatea Istros; un tezaur de monede istriene de bronz (datând de la începu secolului a IV-lea a.Chr.) s-a descoperit la Fedeşti (jud. Vaslui)[53].

Aproximativ către mijlocul secolului al III-lea, cetăţile greceşti de pe coa dobrogeană sunt angrenate într-un conflict militar, despre care ne relatează Memnon[5]

---

[51] Vezi *supra*, nota 48.

[52] Pentru o informare generală, cu bibliografia esenţială, vezi C. Preda, *ENAR*, *sub voci* (localităţi).

[53] Carmen Maria Petolescu, *À propos de la datation des monnaies en bronze d'Istros*, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques*, 2000, p. 301–302.

[54] *Fontes*, I, p. 511. Despre acest eveniment, vezi Al. Avram, în *Orbis Antiquus. Studia honorem Ioannis Pisonis*, Cluj, 2004, p. 832 şi nota 31 (bibliografie).

„Nu mult după aceea, a izbucnit un război, pe care-l porniseră bizantinii împotriva callatienilor – aceştia erau coloniști ai heracleoților –, şi [totodată] împotriva istrienilor, pentru emporiul de la Tomis (περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου), care se afla în vecinătatea callatienilor. Aceştia se gândeau să facă acolo un monopol al lor. Şi unii şi alții trimiseră soli heracleoților, ca să le vină într-ajutor, dar aceştia nu acordară sprijin militar nici unora, nici altora, ci trimiseră la ambele părți soli care să-i împace, fără ca străduința lor să fi ajuns la un rezultat. Locuitorii din Callatis suferiră multe pierderi din pricina dușmanilor şi mai târziu începură tratative de pace, dar n-au mai putut să se refacă din această nenorocire".

Instalarea autorității macedonene la Dunărea de Jos venea într-un moment când aici îşi făceau apariția alte două popoare în migrație: mai întâi celții, apoi bastarnii.

Celții

Celții (Κέλται, *Celtae* – la autorii greci şi latini) sunt menționați încă de Herodot (II, 33; IV, 49), care arată că Istrul izvorăşte de la aceştia. Cam pe la sfârşitul primei epoci a fierului (cca 450 a.Chr.), țara celților (Κελτική: Hecataios din Milet, secolul al VI-lea) cuprindea centrul şi sudul Galliei, sud-vestul Germaniei şi bună parte din teritoriul Elveției actuale. Expansiunea celților începe în a doua jumătate a secolului al V-lea; înainte de 400 trec în Italia, în 387 pradă Roma. Totodată, începe înaintarea lor spre răsărit: Boemia, Austria, Ungaria. În 335 a.Chr., după expediția la nordul Dunării, Alexandru se întâlneşte cu solii tribalilor şi ai celților de la Marea Adriatică (Arrian, *Anabasis*, I, 4, 6–8). După moartea lui Lysimach (281), celții ocupă Thracia (unde întemeiază regatul de la *Tylis*), apoi pustiesc Grecia, ajungând până la Delphi; o parte trec în Asia Mică, întemeind o stăpânire ce le poartă numele *(Galatia)*[55].

Se crede că, şi în Dobrogea, forța geților a suferit un recul: în acest sens se invocă lipsa aşezărilor întărite *(davae)*; o excepție notabilă ar fi aşezarea fortificată de la Satu Nou (jud. Constanța)[56].

O ramură a celților a ocolit pe la nord Munții Carpați, ajungând până la Pont şi Marea Meotică[57]; coborând pe Nistru, au lăsat unele toponime (precum *Tarodunum* şi *Eburodunum*; Ptolemeu, *Geogr.*, II, 11, 15; sau *Carrodunum, Vibantavarium, Eractum*: *ibidem*, III, 5, 15), apoi au trecut în Dobrogea (unde lasă

[55] Despre celți, în general, vezi recent LKA, I, p. 918–919, s. v. *Keltoi* (H. Birkhan); vezi şi vocile: *Donaukelten*, p. 429-431; *Keltenwanderung* (migrația spre est şi sud-est), p. 889–890 (M. Szabó). Pentru teritoriul României, vezi articolul semnat de Vl. Zirra şi C. Preda, în DIVR, p. 145–150; idem, EAIVR, I, p. 275–277. Vezi, de asemenea, A. Rustoiu, *The Beginning of Celtic Colonization inside the Carpathians. Archaeological and historical reference Points*, în vol.: *Dacian Studies*, Cluj, 2008, p. 33–52.

[56] Vezi M. Irimia, N. Conovici, TD, 10, 1989, p. 115–155; idem, Pontica, 23, 1990, p. 81–96.

[57] Vezi Plutarh, *Caius Marius*, 11: „Alții susțin că regiunea celților, din cauza lățimii şi adâncimii ținutului, se întinde de la marea exterioară şi climaturile septentrionale până la soare-răsare, în regiunea Lacului Meotic, atingând şi Sciția Pontică. În această regiune avu loc amestecul celor două neamuri. Aceştia au ieşit din țara lor de baştină, nu în cursul unei singure migrații şi deodată, ci îndelungată vreme – în fiecare an la începutul primăverii –, porneau mereu cu război, înaintând spre continent. Din această cauză au avut multe denumiri, după locul unde ajungeau, dar lumea numea de obicei această oştire celto-sciți (Κελτοσκύτας τὸν στρατὸν)".

alte toponime pe linia Dunării: *Aliobrix, Noviodunun, Arrubium, Durostorum*)[58]. Posibil să fi conviețuit cu populația autohtonă; astfel, termenul *vergobretus*, desemnând la celți un dregător local, s-a transmis în Dobrogea printr-un antroponim din epoca romană[59].

Vorbind despre pădurea hercinică *(Hercynia silva)*, Caesar (*De bello Gallico*, VI, 25,1–2) arată că se întinde de la hotarele helveților şi merge, de-a lungul liniei Dunării, până la hotarele dacilor şi anarților *(ad fines Dacorum et Anartium)*. Pe de altă parte, Ptolemeu nota în *Geografia* sa (III, 8, 3): „Locuiesc Dacia în partea cea mai de miazănoapte, dacă începem de la apus: anarții şi teuriscii şi costobocii..."; anarții şi teuriscii (sau tauriscii, pe care, alături de *boii*, i-a „nimicit" Burebista) erau şi ei semințiile celtice (Strabo, VII, 3, 2), la fel probabil (cel puțin la origine) şi costobocii[60]. Cele mai relevante antichități celtice din Transilvania au fost oferite de cercetările din necropolele de la Ciumeşti şi Pişcolt (jud. Satu Mare); ele pot fi legate de prezența semințiilor celtice amintite[61]. Prezența lor în interiorul arcului carpatic poate fi dedusă şi pe baza unor toponime celtice: *Ranisstorum*[62], cunoscut pe cale epigrafică, şi ***Singi****dava* (Ptolemeu, III, b, 4; a se compara cu III, 9, 3: ***Singi****dunum,* azi Belgrad), iar informația arheologică este şi ea destul de relevantă[63]. În Oltenia, descoperirile arheologice sunt puse în legătură cu ramura celtică a scordiscilor, care trăiau în zona Sirmium – Singidunum.

Bastarnii

Către sfârşitul secolului al III-lea şi începutul celui următor, coboară şi se instalează, în spațiul dintre Carpați şi Nistru, bastarnii; datele convergente ale izvoarelor (narative şi arheologice) arată că este vorba de o populație germanică[64]. Ei au creat o cultură materială, denumită de arheologi Poieneşti-Lukaşevka[65], cu puternice influențe sarmatice[66]; de remarcat lipsa în spațiul acestei culturi a

---

[58] După R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 84–85, toponimia celtică din Dobrogea ar data din vremea regatului de la Tylis, a cărui influență s-ar fi întins până în Dobrogea. Vezi recent M. Babeş, în LKA, I, p. 27, s. v. *Britolagi*.

[59] ISM, V, 115. Dar lectura a fost de curând contestată de Fl. Matei-Popescu, Al. Falileyev, în Tyragetia, I (26), 1, 2007, p. 323–326.

[60] V. *infra*, p. 321.

[61] Vezi A. Rustoiu, *Războinici şi societate în aria celtică transilvăneavă. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumeşti*, Cluj, 2008.

[62] IDRE, II, 363 (= AÉ, 1969–1970, 583).

[63] Vezi *supra*, nota 55.

[64] A. Vulpe, DIVR, p. 84; M. Babeş, EAIVR, I. p. 165–166; idem LKA, I, p. 127–130.

[65] M. Babeş, *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn, 1993.

[66] Vezi Tacitus, *Germania*, 46, 1: „Stau la îndoială dacă trebuie să număr printre germani sau printre sarmați triburile peucinilor, venedilor şi fenilor, deşi *peucinii* – pe care unii îi numesc *bastarni* –, după vorbă, port, aşezare şi felul locuințelor trăiesc ca germanii. Necurățenie la toți şi trândăvie la fruntaşi. Ei capătă ceva din fizionomia hidoasă a sarmaților, din cauza căsătoriilor cu aceştia. [- - -] Totuşi, aceştia trebuie socotiți mai degrabă printre germani, deoarece construiesc şi case, poartă şi scuturi, le place să meargă pe jos şi se mişcă repede; toate acestea sunt altfel la sarmați, care îşi petrec viața în car şi pe cal".

elementelor de civilizație geto-dacică – ceea ce poate să însemne că autohtonii geți au fost îndepărtați de către invadatori. În anul 179, ei au fost chemați de regele Filip al V-lea al Macedoniei, pentru a distruge neamul dardanilor (care atacau neîncetat Macedonia), ba chiar cu îndemnul să pornească spre Italia, după cum ne informează Titus Livius (XL, 57, 2): „Căci după puține zile, neamul bastarnilor, instigat de multă vreme, își părăsi locurile de așezare și trecu Istrul, cu un mare corp de infanterie și cavalerie" *(nam post paucis diebus gens Bastarnarum, diu sollicitata, ab suis sedibus magna peditum equitumque manu Histrum traiecit)*; dar pe drum au aflat de moartea regelui Filip al V-lea. Urmașul acestuia, regele Perseu (179–168), a căutat să-i îndrume spre Dardania. Bastarnii au rămas câțiva ani în Thracia, războindu-se cu tracii și cu dardanii; unii au hotărât să se întoarcă în locurile de unde porniseră.

Greci și autohtoni în Scythia Minor

Dispariția autorității macedonene la Dunărea de Jos, care asigurase, precum odinioară regatul odrysilor, o protecție (chiar dacă stânjenitoare) și pentru teritoriile cetăților grecești, se face curând simțită. Aceasta reiese cu claritate dintr-un important decret histrian (din secolul al III-lea a.Chr.), pe care-l reproducem în întregime, în traducere[67]:

„Decret al Sfatului și Poporului. Sub președinția lui Theocritos, Pythoteles al lui Archelochos a propus:

Întrucât Diodoros al lui Thrasycles, Procritos al lui Pherecles și Clearchos al lui Aristomachos, trimiși soli la Zalmodegikos în privința ostaticilor, au călătorit prin țară dușmană și – înfruntând primejdii de tot felul și dând dovadă de cea mai deplină râvnă –, au adus înapoi ostaticii (fiind aceștia la număr peste șaizeci), convingându-l totodată pe Zalmodegikos să restituie cetății veniturile, Sfatul și Poporul să găsească cu cale ca aceștia și urmașii lor să fie înscriși printre binefăcătorii obștii; să fie încununați, ei și urmașii lor, la toate spectacolele de teatru, pentru bărbăția și râvna față de Popor, pentru ca și ceilalți cetățeni, cunoscând că poporul cinstește pe bărbații vrednici, să se îndemne a slujii cetatea. Hegemonii să poarte de grijă ca prezentul decret să fie săpat pe două lespezi, din care una să se așeze în *agora*, în fața porticului, iar cealaltă în preajma altarului lui Zeus Polieus".

Principala știre adusă de acest document epigrafic privește legăturile cetății histrienilor cu o căpetenie cunoscută acum pentru prima (și singura) oară: *Zalmodegikos*: „fără îndoială un βασιλεύς get de o oarecare însemnătate, judecând după natura problemelor în litigiu"; „Numele apare în acest unic document, dar citirea lui e cu totul sigură. Chiar presupunând că transcrierea greacă l-ar fi alterat întrucâtva, elementul *Zalmo-*, care se întâlnește în numele principalului zeu al geților –, Zalmoxis sau Zamolxis [- - -], ca și elementul *-deg* – atestat în felurite chipuri în onomastica tracă din sudul și din nordul Dunării [- - -] – ne îndreptățesc să afirmăm că e vorba de un get, conducător al unei uniuni tribale fără îndoială importante,

[67] ISM, I, 8 (= SEG, XVIII, 288; BÉp, 1961, 421; 1962, 235; 1963, 168); traducere de D. M. Pippidi.

judecând după autoritatea pe care textul i-o atribuie şi care-i permite să trateze cu grecii de pe o poziţie de superioritate", conchidea D. M. Pippidi în comentariul ce însoţeşte acest text în culegerea de inscripţii histriene. În privinţa ţării lui Zalmodegikos, prezintă interes informaţia că, pentru a ajunge la acesta, solii histrienilor au călătorit „prin ţară străină, înfruntând primejdii de tot felul" – ceea ce ar îndemna plasarea stăpânirii acestuia la nordul Dunării; luând în consideraţie şi această posibilitate, D. M. Pippidi conchidea în final că mai probabilă este zona de nord-vest a Dobrogei.

Starea de slăbiciune a cetăţilor greceşti se datora şi unor conflicte militare între ele, stimulate uneori de intrigi venite de mai departe. Astfel, un decret al apoloniaţilor în cinstea lui Hegesagoras, fiul lui Monimos, vorbeşte despre participarea unei escadre histriene la războiul dintre Apollonia şi Mesambria[68]. O serie de alte inscripţii, de la Istros[69], Tomis[70] şi Callatis[71], sugerează vremuri grele şi frământări interne. Situaţia era critică în jurul anului 200 a.Chr., de când datează un alt important decret de la Istros[72]:

„Sfatul şi Poporul au găsit cu cale; preşedinte al Adunării fiind Dionysios al lui Bianor, Apollonios al lui Cleombrotos a propus:

Întrucât Agathocles al lui Antiphilos, coborâtor dintr-un părinte binefăcător al obştii, se poartă faţă de cetate şi de cetăţeni ca un om vrednic şi de seamă, dovedindu-şi în chipul cel mai deplin, cu vorba şi cu fapta, râvna faţă de popor, în orice împrejurare grea pentru cetate şi în toate dregătoriile, însărcinările şi slujbele;

şi mai întâi, într-o vreme când cetatea era bântuită de tulburări, iar traci în număr mare atacau oraşul şi teritoriul, când grânele stăteau să dea în pârg, iar cetăţenii se frământau foarte, fiind ales căpetenie a arcaşilor şi strângând oşteni cu plată, Agathocles a ştiut să păzească ţarinele, dând putinţă fieştecăruia să-şi strângă grânele fără vătămare;

---

[68] ISM, I, 64.

[69] ISM, I, 12: un anume „bărbat cu alese sentimente faţă de cetate şi de cetăţeni, dovedindu-se plin de devotament faţă de popor în orice împrejurare primejdioasă pentru cetate, a îndeplinit solii către oraşe greceşti sau triburi barbare, fără să ţină seama de primejdii"; vezi şi ISM, I, 18 (decret fragmentar pentru un anonim care a îndeplinit misiuni în afară; dar se sugerează şi frământări interne: ταραχαί).

[70] ISM, II, 2: „Pe când era preot Sarapion, fiul lui Dioscourides, arhonţii au propus: Având în vedere că, din cauza vitregiei vremurilor, poporul, aflându-se într-o situaţie grea şi într-o mare strântoare, se găseşte într-o foarte mare disperare şi, mai presus de toate, este îngrijorat în legătură cu incinta oraşului; deoarece, din cauza situaţiei grele, unii au părăsit oraşul iar alţii, din cauza situaţiei devenită bolnăvicioasă şi a slăbiciunii nu pot apăra patria, [având în vedere] de asemenea, că din această cauză având nevoie de o apărare mai puternică şi mai mare, [poporul] socoteşte că trebuie să se instituie anumiţi [oameni], care să suprvegheze şi să apere locurile cele mai expuse ale oraşului – sfatul şi poporul să hotărască a se alege, dintre toţi cetăţenii, anumiţi comandanţi şi anume doi, care să înroleze patruzeci de bărbaţi de elită, destinaţi a face ziua de gardă la porţi, iar noaptea să stea de strajă şi să patruleze prin oraş, până când, găsindu-se într-o stare mai bună şi scăpat de primejdiile actuale, poporul va da cuvenita mulţumire zeilor" etc.

[71] ISM, III, 3: fragment de decret pentru un străin, poate un tomitan, căruia i se acordă (pentru merite rămase necunoscute), lui şi descendenţilor săi, cetăţenia (πολιτεία), proxenia (προξενία), titlu de binefăcător (εὐεργεσία), egalitate fiscală (ἰσοτέλεια), dreptul de a intra şi de a ieşi din port în timp de război şi de pace, fără oprelişti şi fără o hotărâre specială.

[72] ISM, I, 15 (= SEG, XXIV, 1095; BÉp, 1962, 234, 1963, 175; 1964, 300); textul este reprodus în traducerea lui D. M. Pippidi (cu un amplu comentariu).

iar când tracii din jurul lui Zoltes au pătruns cu oaste mare în Scythia, către oraşele greceşti de sub oblăduirea regelui Rhemaxos, (tot el) ales sol, a pornit în ţară străină, străbătând pământurile mai multor noroade şi, înfruntând primejdii de tot felul, a convins pe barbari nu numai să cruţe cetatea, dar şi să [- - -] adunate înainte de tâlhari [- - -] ce se aflau la ordinul lui Zoltes, [- - -] să mântuiască toate [- -] şi împreună cu ei s-a grăbit [- - -] cetatea să plătească cinci (talanţi?) pentru ca să cadă la înţelegere cu cetatea în privinţa hranei [- - -].

Când, după acestea, aceeaşi (barbari) au năpădit ţinutul şi au prins să asedieze Bizone şi să pustiască teritoriul, grânele noastre fiind (şi de data aceasta) gata să dea în pârg, ales sol şi pornind spre locul unde se afla oastea, rânduit de cetăţeni să răscumpere după putinţă teritoriul şi recolta, i-a convins pe Zoltes şi pe traci, cu preţ de 600 de galbeni ([ἀ]πὸ χρυσῶν ἑξ[ακ]οσίαν), să nu pătrundă în teritoriu, nici să se apropie de oraş, ceea ce a îngăduit cetăţenilor să rămână stăpâni pe toate grânele de pe ogoare.

Şi iarăşi, ales sol în Thracia şi la căpetenia acestora Zoltes, a reînnoit învoielile şi înţelegerile încheiate cu ei: şi simţind (tot atunci) că se strâng laolaltă tâlhari (πειράται) mulţi a adus faptul la cunoştinţa lui Zoltes, dând de ştire şi cetăţenilor după întoarcerea sa acasă: din care pricină uneltirea a rămas fără urmări.

Iar mai târziu, călcând tracii jurămintele şi învoiala şi tot dând năvală (pe pământurile cetăţii), ales de popor comandant cu depline puteri al teritoriului şi strângând oşteni voluntari dintre cetăţeni şi barbarii adăpostiţi în cetate – τ[ῶν τε π]ολιτῶν ἐ[θελ]οντὰς στρατιώτας καὶ τῶν υμφευγόν[των β]αρβάρων ε[ἰς τὴν] πόλιν –, a păzit ogoarele şi turmele şi grânele până la trecerea (spre noi) a regelui Rhemaxos. Iar după ce regele a trecut pe malul din faţă (εἰς τό [πε]ραν)[73], nelăsând în urmă-i străji de teamă şi trimiţând numai vestitori ca să ceară tributul, ales sol şi pornind la drum de apă, ţinutul fiind cuprins de război, l-a convins pe regele Rhemaxos să dea spre paza cetăţii călăreţi o sută; iar când tracii au căzut în mare număr asupra străjerilor, iar aceştia – de frică –, au fugit pe celălalt mal, lăsând teritoriul (cetăţii) fără pază, trimis sol la feciorul regelui, Phradmon (?), l-a convins pe acesta să dea strajă cetăţii călăreţi şase sute, care, întrecând oastea vrăjmaşilor[74], au înfrânt pe căpetenia acestora Zoltes [- - -]".

Din informaţia din r. 15–16, reiese că o parte din oraşele din Pontul stâng se aflau sub oblăduirea regelui Rhemaxos: [εἵς τε τὴν] Σκυθίαν καὶ τὰς [Ἑ]λληνίδας πόλεις τὰς [τασσομένα]ς ὑπ[ὸ βασι]λέα Ῥημαξον (în cazul acuzativ)[75]. Reţinem mai întâi menţionarea numelui teritoriului dintre Dunăre şi Mare cu numele de Scythia – Σκυθία (r. 16); mai târziu, la Strabon (*Geogr.*, VII, 4, 5), apare ca fiind Μικρὰ Σκυθία[76].

Mai reţinem prezenţa a doi şefi militari, în relaţii diferite cu cetatea istrienilor. Primul menţionat este Zoltes, căpetenia (r. 35: ἄρχον) unei formaţiuni militare, care presează cetăţile greceşti, supunându-le la tribut şi estorcări de bani (r. 16: suma de 600 de *chrysoi* de la histrieni; vezi în r. 26 şi cazul cetăţii Bizone, asediată de traci).

O plagă o reprezentau şi cetele de tâlhari, împotriva cărora solul cetăţii caută protecţia căpeteniei trace. Pentru paza ogoarelor, Agathocles îşi constituie o formaţiune armată, cu voluntari dintre cetăţeni şi barbarii adăpostiţi în cetate (r. 43–44); în

---

[73] Cf. *supra*, nota 51.

[74] Cifra merită a fi reţinută, putându-se astfel aprecia forţa militară a unor căpetenii barbare de pe cuprinsul Dobrogei.

[75] Vezi D. M. Pippidi, *Les rois gètes et les colonies grecques de la Scythie Mineure*, în *Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire offerts à Jérôme Carcopin*, Paris, 1966, p. 763–770.

[76] Cf. *supra*, nota 22.

comentariul acestor rânduri, D. M. Pippidi considera că este vorba de geții din teritoriul rural al cetății. Cu timpul, între zidurile cetății își găsiseră adăpost și alți străini, precum acel Μαρδόνιος, cu nume de origine iraniană, cu totul remarcabil, revelat de curând de o inscripție istriană[77].

Celălalt șef militar era βασιλεὺς Ῥημαξος. După D. M. Pippidi (în comentariul la r. 16–17 ale acestui decret), „Rhemaxos e un rege al geților din stânga Dunării; protectoratul de el exercitat asupra coloniilor grecești prelungește interesul dintotdeauna al căpeteniilor din Câmpia Munteană pentru Dobrogea, în general, și pentru porturile ei, în particular. Limpede manifestat în cazul lui Dromichaites, care din această pricină poartă cu Lysimach un război din care iese biruitor (- - -), acest interes va culmina în zilele lui Burebista prin încercarea acestuia de a stăpâni durabil toate cetățile de pe țărmul de nord și de vest al Mării Negre, de la Olbia la Apollonia (- - -)".

Dintre alte informații remarcabile oferite de acest decret, reținem și prima mențiune a teritoriului rural al cetății Istros (r. 10, χώρα).

DACI ȘI GEȚI ÎN CARPAȚI ȘI LA DUNĂREA DE JOS

Spațiul Daciei în *Istoriile* lui Herodot

Vorbind despre fluviile din țara sciților, Herodot descrie mai întâi Istrul „cu cinci guri (IV, 47: πεντάστομος)".

„Istrul, cel mai mare dintre toate fluviile pe care le cunoaștem, curge și vara și iarna mereu deopotrivă de mare, fiind dintre fluviile Sciției cel dintâi dinspre apus. Pricina că Istrul a ajuns cel mai mare fluviu este că și alte râuri se varsă în el. Iată râurile care îi sporesc apele; prin ținutul Sciției curg cinci mari cursuri de apă. Pe unul sciții îl numesc *Porata*, elenii *Pyretos*, iar celelalte sunt: *Tiarantos*, *Araros*, *Naparis* și *Ordessos*. Râul pomenit mai întâi, bogat în apă, avându-și cursul spre răsărit, își împreună apele cu Istrul. Al doilea pomenit, Tiarantos, curge ceva mai spre apus și este mai mic. Araros, Naparis și Ordessos, curgând între acestea două, se varsă și ele în Istru. Aceste râuri, izvorîte din pământ scit, măresc apele Istrului. Venind de la agatyrși, fluviul Maris își unește de asemenea undele cu ale Istrului" (IV, 48)[78].

---

[77] Este vorba de o inscripție pe o foiță de plumb (probabil o *tabella defixionum*; din prima jumătate a secolului al IV-lea a.Chr.), conținând o listă de nume (Al. Avram, C. Chiriac, I. Matei, BCH, 131, 2007, p. 400–404); cu acest prilej, autorii rețin prezența altor nume iraniene remarcabile: Ὑβρεῖς Ξέρξου la Apollonia Pontică (IGB, I^2, 458) și Φαρνάβαζος la Olbia (L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Geneva, 1996, nr. 98).

[78] Herodot (IV, 49) continuă cu prezentarea râurilor care se varsă pe partea dreaptă (între acestea este amintit și un râu *Tibisis*; de comparat cu toponimul *Tibisca* din Moesia Inferioară, atestat, șase veacuri mai târziu, de Ptolemeu, III, 10, 6); apoi părintele istoriei adaugă: „Căci fluviul, începând de la celți – cei mai îndepărtați locuitori din Europa spre asfințitul soarelui [- - -] –, străbate întreaga Europă. După ce a trecut prin toată Europa, se aruncă în coasta Sciției". Descrierea Istrului continuă și în paragraful următor (IV, 50).

Aceste preţioase informaţii ridică şi mai multe probleme. Astfel, doar *Porata* sau *Pyretos* poate fi identificat cu Prutul. V. Pârvan considera că *Tiarantos* era numele râului Siret, iar *Ordessos* cel al Argeşului[79]; după altă părere, toate cele cinci râuri trebuie localizate în Moldova[80].

Totodată, Herodot menţionează râul *Maris* (Μάρις), care poate fi identificat cu Mureşul[81]; această menţiune este asociată cu cea a agathyrsilor[82]. S-a tras în mod firesc concluzia că această seminţie scitică (Ἀγάθυρσοι) trebuie localizată în Transilvania; din punct de vedere arheologic, caracteristic pentru ei este cimitirul de la Ciumbrud (jud. Alba; datare: circa 650–450)[83]. Descoperirile scitice sunt sugestive pentru legăturile cu lumea orientală (iraniană): spade scurte, denumite *akinakai* (la perşi, posedarea unui ἀκινάκης era chiar semn de distincţie), apărute în număr însemnat în Moldova (peste 50 de exemplare) şi Transilvania (36 de exemplare); vârfuri de săgeţi cu două sau trei muchii, de fier sau bronz; aplice cruciforme, cu motiv animalier, pentru decorarea tolbelor de săgeţi; oglinzi de bronz[84]. De asemenea, Herodot scria despre ei:

„Agathyrsii sunt efeminaţi şi poartă, cei mai mulţi, podoabe de aur (Ἀγάθυρσοι δὲ ἁβρότατοι ἄνδρες εἰσὶ καὶ χρυσοφόροι τὰ μάλιστα). Au în devălmăşie nevestele, ca să fie fraţi cu toţii şi, înrudindu-se, să nu mai existe la ei nici pizmuire, nici vrăjmăşie. Cât priveşte celelalte obiceiuri, se apropie de traci"[85].

Lăsând la o parte informaţia de caracter anecdotic, reţinem pe aceea că erau χρυσοφόροι: „purtători de aur". Dar până acum nu au apărut în aria Daciei morminte tumulare, precum cele din zona nord-pontică; nici cercetările arheologice nu au scos la iveală piese de aur, care să confirme aserţiunea lui Herodot. Legătur

---

[79] V. Pârvan, *Consideraţiuni asupra unor nume de râuri daco-scitice*, AARMSI, ser. III, t. I mem. 1, Bucureşti, 1923, p. 3–31; vezi şi articolul nostru: *Originea numelui râului Argeş*, în „Argesis" 10, 2001, p. 21–23 (= *Contribuţii,* I, p. 281–282).

[80] Vezi Al. Vulpe, *Geto-dacii ca unitate etno-istorică în lumea tracă*, SCIVA, 31, 1980, 1, p. 5–11; idem, *Primele menţiuni antice despre geto-daci în lumina unei analize istorico-arheologice*, RdI, 39, 1986, 9, p. 825–833.

[81] Cf. Strabo, *Geogr.*, VII, 3, 13: „Prin ţara lor [geţilor, dacilor] curge râul Marisos (Μάρισος) care se varsă în Dunăre".

[82] Agathyrsii sunt pomeniţi de mai multe ori de Herodot în cuprinsul cărţii a IV-a (48, 100, 102, 109, 119, 125). Numele şi l-ar trage de la *Agathyrsos*, fiul lui Heracles (IV, 10); Herodot menţionează şi un rege al lor, *Spargapeithes* (IV, 76 şi 78), care era hotărât să se apere cu armele contra perşilor (IV, 25).

[83] S. Ferenczi, *Cimitirul „scitic" de la Ciumbrud*, AMN, 8, 1971, p. 11–36; vezi şi Al. Vulpe, SCIVA, 63, 2012, 1–2, p. 29.

[84] V. Vasiliev, *Sciţii agatirşi pe teritoriul României,* Cluj, 1980; vezi, de asemenea, Al. Vulpe, *Problema scitică în România*, în vol. *Identitate naţională şi spirit european. Academicianul Dan Berindei la 80 de ani*, Bucureşti, 2003, p. 113–133.

[85] Alţi autori (romani) mai reţin obiceiul agathyrsilor de a se tatua (Vergiliu, *Aeneis*, IV, 146 *picti Agathyrsi*) sau de a-şi vopsi părul (Pliniu cel Bătrân, *Hat. Hist.*, IV, 88: *caeruleo capita Agathyrsi*; amănunte amplificate de Pomponius Mela, II, 1, 10). Vezi Al. Vulpe, SCIVA, 63, 2012, 1–2, p. 43–44.

cu lumea orientală se reflectă totuşi în ornamentarea coifurilor de aur de la Coţofeneşti (jud. Prahova) şi Băiceni (com. Cucuteni, jud. Iaşi), datând însă dintr-o perioadă ulterioară (secolul al IV-lea a.Chr.) (v. *infra*, p. 43). Mai este de reţinut informaţia cum că agathyrsii se apropiau ca obiceiuri de traci. Probabil că ei reprezentau numai o pătură suprapusă (precum acei βασιλήιοι Σκύθαι, din aria nord-pontică) peste o populaţie locală (compară cu acei sciţi γεωργοί; Herodot, IV, 18 şi 54), în care s-au topit treptat; totuşi ei au persistat ca o enclavă aparte, în răsăritul Transilvaniei, dar şi la sud şi răsărit de Carpaţi, până la cucerirea romană[86].

Geţii în izvoarele greceşti

Prezentarea geografiei şi etnografiei spaţiului istro-pontic în protoistorie, în strânsă legătură cu factorii etnici străini implicaţi în evenimente de durată sau importanţă diferite, a prilejuit totodată izvoarelor (în cea mai mare parte greceşti) punerea în evidenţă a celor pe care istoriografia modernă îi defineşte cu termenul de autohtoni (de origine grecească: αὐτόχθονες)[87].

Herodot, IV, 93: „Geţii însă, fiindcă s-au purtat nechibzuit, au fost îndată robiţi [de perşi], măcar că ei sunt cei mai viteji şi mai drepţi dintre traci".

V, 3: „Neamul tracilor este cel mai numeros din lume, după acel al inzilor. Dacă ar avea un singur cârmuitor sau dacă tracii s-ar înţelege între ei, el ar fi de nebiruit şi cu mult mai puternic decât toate neamurile, după socotinţa mea. Dar acest lucru este cu neputinţă şi niciodată nu se va înfăptui. De aceea sunt aceştia slabi. Tracii au mai multe nume, după regiuni, dar obiceiurile sunt cam aceleaşi la toţi, afară de *geţi*, trausi şi cei care locuiesc la nord de crestomai".

Prima noţiune geografică consemnată, cu care grecii au luat contact, a fost fluviul *Istros*, la Hesiod, încă din secolul al VIII-lea a.Chr. (*Theogonia*, v. 339). Abia mai târziu, în a doua jumătate a secolului al VI-lea, Hecateu din Millet (la Ştefan din Bizanţ) menţionează două populaţii din Dobrogea, crobizi şi trizi (tirizi), precum şi cetatea *Orgame* de lângă Istru[88].

Cea mai veche informaţie despre geţi provine dintr-o tragedie pierdută a lui Sofocle, *Triptolemos* (fr. 457), reprezentată la Atena în anul 468 sau 467 a. Chr.[89]

---

[86] A. Bodor, AMN, I, 1964, p. 153 şi urm.; C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 50, 2006, p. 121–12 *contra:* Al. Vulpe, SCIVA, 63, 2012, 1–2, p. 45.

[87] Despre geţi, vezi: Al. Vulpe, DIVR, p. 301–303; M. Babeş, LKA, I, p. 633–634, s.v. *Gete* C. Preda, EAIVR, II, p. 178–186, s. v. *Geto-daci.*

[88] Vezi D. M. Pippidi, *DID*, I, p. 106–107. Hellanicos (mentiune indirectă, la Photios şi Suida vezi *Fontes*, I, p. 21) spune despre ei: „Cred în nemurire şi terizii şi crobizii. Ei spun că cei morţi plea la Zamolxis şi că se vor reîntoarce. Din totdeauna ei au crezut că aceste lucruri sunt adevărate. Ad jertfe şi benchetuiesc, ca şi cum mortul se va reîntoarce". Din paradoxograful lui Rohde (27) n aflăm că „la crobizi este obiceiul să fie plâns copilul la naştere şi fericit omul la moarte". Iar de Phylarchos, autor din secolul al III-lea a.Chr., autor al unor *Istorii*, aflăm (cartea X) că „peste tra numiţi crobizi s-a făcut rege Isanthes, care-i întrecea în desfrâu pe toţi cei din neamul său; era bogat frumos" (apud Athenaios; vezi *Fontes*, I, p. 151, 723). Crobizii sunt menţionaţi şi de Herodot (IV, 49).

[89] Despre personajul care urmează, vezi Zoe Petre, *Nemurirea regelui Charnabon*, în *Practi nemuririi*, Bucureşti, 2000, p. 21–69; despre data reprezentării piesei lui Sofocle, *ibidem*, p. 26.

„Şi Charnabon, care în timpurile de faţă domneşte peste geţi" (καὶ Χαρναβῶντος ὃς Γετῶν ἄρχει τὰ νῦν). Numele este considerat autentic tracic[90]; el poate fi nume propriu sau doar un titlu regal[91]. Un alt fragment, dintr-o tragedie a aceluiaşi autor, *Eurypylos*, spune că linţoliul eroului a fost ţesut de femeile de la Dunăre, *Istrianidai*[92]; această ştire se numără printre cele mai vechi despre ţinutul îndepărtat de la Dunărea de Jos.

Aceşti geţi erau constituiţi într-o puternică uniune tribală, căci au îndrăznit să reziste cu armele în faţa invaziei persane (v. *infra*).

Pe la anul 500 a.Chr., un dinast cu numele *Geta* (Γέτας, Γέτα; redat pe cinci monede de argint; 27–29 g) domnea asupra tribului edonilor, care locuiau pe malul drept al fluviului Strymon (ţinutul de la confluenţa cu Angites şi până la vărsarea acestuia în mare)[93]. S-ar crede că edonii au solicitat un dinast get din motive religioase, deoarece geţii erau renumiţi pentru pietatea lor[94]. Dacă acest personaj era într-adevăr un get, am putea căuta şi o altă explicaţie: după înfrângerea de către perşi, geţii au fost obligaţi să-l urmeze pe rege în expediţia din Sciţia (v. *infra*); ulterior, în Thracia a rămas o armată de ocupaţie, din ale cărei neamuri vor fi făcut parte şi geţii; prin protecţia marelui rege, un prinţ get a putut primi domnia asupra tribului trac al edonilor[95].

De la prima lor acostare în Pontul stâng, grecii au intrat în contact cu triburile tracice, care trăiau de-a lungul litoralului. Primii coloniştii ionieni s-au stabilit în chip paşnic, probabil cu consimţământul locuitorilor ţinutului dintre Dunăre şi Mare.

Aşa cum s-a remarcat, acest contact a fost acceptat reciproc, populaţiile tracice (aristocraţia tribală) fiind interesate de comerţul cu grecii. Când ajunge în Thracia, Darius învinge pe odrysi şi triburile dinspre mare; dar întâlnesc o puternică uniune de triburi, cea a geţilor „nemuritori", care îndrăznesc să i se opună. Puterea lor a fost atunci, probabil, grav afectată, căci după încetarea stăpânirii persane în Thracia, ei intră sub dominaţia odrysilor, al căror regat se înindea până la Dunăre. Acceptarea acestei situaţii se datora, probabil, şi presiunii sciţilor, care îşi dispută dominaţia la Dunărea de Jos cu regatul odrysilor.

În timpul războiului peloponesiac, în decursul căruia odrysii s-au implicat, alături de o tabără sau alta, geţii se află alături de ei. Un şef militar al geţilor se învredniceşte chiar de atenţia (menţionarea) lui Sofocle (*Charnabon*; v. *supra*).

---

[90] D. Detschew, *Die thrakische Sprachreste*[2], Viena, 1976, p. 534.

[91] Zoe Petre, *op. cit.*, p. 21: „Oricum, nume comun sau nume propriu, e foarte probabil un nume tracic autentic".

[92] Eadem, *op. cit.*, p. 30.

[93] E. Babelon, *Traité de monnaies grecques et romaines*, II, 1, col. 1049 şi urm.; vezi Paul Perdrizet, *Géta, roi des Édones*, BCH, 35, 1911, p. 108–119; M. Guarducci, *Epigrafia greca*, II, Roma, 1969, p. 640.

[94] P. Perdrizet, *loc. cit.*, p. 109; vezi şi alte cazuri asemănătoare citate de acest autor (v. nota precedentă).

[95] Despre edoni, vezi Hristo M. Danov, *Tracia antică*, Bucureşti, 1976 (traducere de C. Velichi), p. 472 (indice).

Istoria geților sud-dunăreni este pe de altă parte bine cunoscută prin cercetările arheologice; se pot cita descoperirile din necropola și așezarea de la Enisala, datând din secolele V–IV a.Chr. Din prima jumătate a secolului al IV-lea datează mormântul princiar de la Agighiol (jud. Tulcea), conținând un bogat inventar (între altele, un coif de argint), aparținând unei căpetenii getice[96].

Odată cu ridicarea Macedoniei sub regele Filip al II-lea, ținuturile de la Dunărea de Jos intră din nou în atenția istoricilor; acesta oprește o încercare a sciților de a trece în masă la sud de Dunăre. Mai mult sau mai puțin efectivă, stăpânirea macedoneană se întinde până la Dunărea de Jos; o campanie a regelui Alexandru peste Dunăre ne prilejuiește prima mențiune a geților de la nord de fluviu (v. *supra*, p. 24–25). Aceștia formau probabil o uniune de triburi cuprinzând Câmpia Română; căci peste patru decenii aflăm iarăși despre ei că au în frunte un rege, pe Dromichaites, care îl înfruntă pe regele Lysimach și-l capturează. Crearea unei asemenea puteri militare ar fi imposibil de conceput la sud de Dunăre, unde Lysimach ocupă niște locuri întărite (τὰ φρούρα), probabil cu un teritoriu în jur, pe care Dromichaites le solicită și le obține de la Lysimach; el își recupera astfel teritoriul de peste Dunăre, probabil cel dintre Dunăre și Mare. Fără îndoială, un urmaș al acestuia a fost Rhemaxos, care, pe la anul 200 își exercita „protecția" asupra cetăților grecești din Dobrogea.

Așa cum reiese din izvoare, formațiunile conduse de acești basilei geți – Dromichaites, posibil Zalmodegikos, sigur Rhemaxos –, cuprindeau teritorii de o parte și de alta a Dunării; este posibil ca ei să reprezinte (cu unele lacune) chiar o succesiune cronologică. Este de asemenea probabil ca nucleul inițial al acestor mici regate să se fi aflat pe partea dreaptă a Dunării; față de expansiunea unor puteri străine, care intenționau să facă din Istru o frontieră naturală (perșii, tracii odrysi, macedonenii), șefii militari geți au creat din teritoriul Munteniei baza stăpânirii lor. Totodată, stăpânirea malului drept al Dunării explică interesul lor pentru cetățile grecești de pe litoralul pontic; de altfel, chiar acestea preferau asemenea „protecție" mai îndepărtată, deci mai puțin stânjenitoare (în locul amenințării unor formațiuni extorcatoare, precum cea a tracilor conduși de Zoltes).

Dacii, o mlădiță a geților[97]

Despre neamurile din arcul carpatic, încă departe de marile evenimente ale istoriei, nu avem încă știri coerente. Evident, definerea etnică a acestei populații trebuie să fie și ea veche, dacii făcând parte, alături de geți, din seminția nordică (carpato-dunăreană) a tracilor. Dacă nu sunt menționați de Herodot, aceasta se poate datora faptului că, la data când acesta își scria *Istoriile*, ei se aflau sub dominația sciților agathyrsi. De altfel, simplă mențiunea geților, între diferite neamuri tracice, lasă să se presupună și existența în spațiul carpatic a dacilor, ca *ethnos* aparte.

---

[96] D. Berciu, EAIVR, I, p. 41, s.v.

[97] A. Vulpe, DIVR, p. 212–218, s. v. *Daci*; M. Babeș, LKA, I, p. 396–398 (Daker).

Mai târziu, peste Transilvania şi ţinuturile învecinate s-a abătut migraţia celţilor, care şi ei s-au stabilit acolo temeinic, pentru cel puţin două veacuri; ei au acţionat ca o forţă inhibatoare pentru populaţia autohtonă, chiar dacă au fost şi purtători ai unor elemente de civilizaţie materială. Autohtonii au fost împinşi spre munte; astfel, ca o populaţie de munteni, vor fi percepuţi dacii şi mai târziu, de către romani[98].

O problemă este dacă la *daci* se referă menţiunea, dintr-o comedie a lui Menandros, *Georgios* („Agricultorul"; 33), a unui sclav, Δᾶος (pe la anul 300). Pe la mijlocul secolului al III-lea, acest nume apare în *Zeloteros* („Geloasa"; V, 67–68) a lui Herondas. Către mijlocul secolului al II-lea a.Chr., numele apare în comediile lui Terentius (comediile sale au fost inspirate de Menandros); o afirmaţie a unui *Davos* ne dă de gândit: *amicus summus meus et popularis Geta* („Geta, cel mai bun prieten şi compatriotul meu") – ceea ce arată că *Geta* şi *Davos* nu sunt doar nume etnice, ci şi că purtătorii lor aparţineau aceluiaşi popor (Strabo, VII, 3, 12; vezi şi Trogus Pompeius, *infra*). Probabil că un număr important de geţi şi daci cădeau victime ale conflictelor cu vecinii mai puternici (macedoneni, celţi, sciţi) şi luau calea pieţelor de sclavi din lumea greacă[99].

Altfel, dacii apar menţionaţi abia de Frontinus (scriitor din secolul I p.Chr.), autor al unor *Strategemata*, care ne informează (II, 4, 3) despre luptele purtate de Minucius Rufus (consul în anul 110 a. Chr., apoi proconsul al Macedoniei, 109–106) cu scordiscii şi dacii; acesta a repurtat un triumf asupra scordiscilor (Velleius Paterculus, II, 8, 3; vezi şi Titus Livius, *Ab Urbe condita*, periochae, LXV)[100]. Probabil că dacii s-au asociat cu scordiscii la un atac împotriva provinciei Macedonia.

Următoarea informaţie despre o ispravă a dacilor datează abia din anul 74 a.Chr. L. Annaeus Florus (a trăit şi a scris în vremea împăraţilor Traian şi Hadrian; autor al unor *Epitomae*, I, 39, 6), scrie: *Curio Dacia tenus venit, sed tenabras saltuum expavit.* C. Scribonius Curio a fost guvernator al Macedoniei (în 75–72)[101]; el a respins desigur o invazie a dacilor şi i-a urmărit până la Dunăre – pe care n-a îndrăznit s-o treacă, din cauza codrilor întunecoşi; probabil că dacii s-au asociat la un atac al dardanilor, asupra cărora Curio a triumfat în anul 72 (vezi încă: T. Livius, *periochae*, XCV: *C. Curio proconsul Dardanos in Thracia domuit*; Eutropius, VI, 2: *is Dardanos vicit et usque ad Danubium penetravit*; Festus, VII: *Dardanos et Moesos Curio pro consule subegit et primus Romanorun ducum ad Danuvium usque pervenit*).

---

[98] Vezi *infra*, p. 98, 112, 114.

[99] Ştirea este întărită de doi autori greci, cunoscători probabil şi ai altor izvoare greceşti (care nu au ajuns până la noi): geograful Strabo (VII, 3, 2: „Socot că ei se numeau în vechime davi; de aici şi numele de sclavi *Geta şi Davos* – Γέται καὶ Δάοι") şi gramaticul Herodian (pe timpul împăratului Marcus Aurelius; vezi *Fontes*, I, p. 626).

[100] Despre acest personaj, vezi Maria Grazia Granini Cecere, DE, V/2, 1986, p. 36.

[101] Vezi *ibidem*, p. 37–38.

O informație prețioasă deținem de la Trogus Pompeius (apud Iustinus, XXXII, 3, 16):

„Și dacii sunt o mlădiță a geților *(Daci quoque suboles Getarum sunt)*. Aceștia, în vremea regelui *Oroles*, se luptaseră fără succes împotriva bastarnilor și de aceea, ca pedeapsă pentru slăbiciunea arătată, au fost siliți, din porunca regelui, ca atunci când voiau să doarmă, să pună capul în locul picioarelor și să facă soților lor serviciile care mai înainte acestea obișnuiau să le facă lor. Această pedeapsă a fost înlăturată numai după ce prin vitejia lor au șters rușinea pe care și-au atras-o în războiul de mai înainte".

Dincolo de anecdota relatată, Trogus ne-a transmis două știri foarte importante. Prima este că dacii sunt înrudiți cu geții[102]. Un alt autor, geograful Strabo (contemporan cu Trogus), ne informează, de asemenea, că „dacii au aceeași limbă cu geții" (ὁμόγλωτοι δ' εἰσὶν οἱ Δάκοι τοῖς Γέταις)[103]; tot Strabo (VII, 3, 10) ne mai informează că geții vorbeau aceeași limbă cu tracii (ὁμόγλωτος τοῖς Θρᾳξὶν ἔθνος)[104].

Cealaltă informație furnizată de Trogus reprezintă prima mențiune a unui nume de rege dac: *Oroles*. Unii istorici datează acest moment în jurul anului 200[105]; dar alții preferă o datare mai târzie[106].

Tot de la Trogus Pompeius (apud Iustinus, prologul cărții a XXXII-a) deținem o știre pe care preferăm a o reda în contextul său[107]:

„Regele Filip [al V-lea] s-a îndepărtat cu sufletul de romani, din cauza cetăților pe care i le luaseră; din această cauză a omorât pe Demetrius, unul din cei doi fii ai săi, și a atâțat pe bastarni, care au încercat să treacă în Italia. Apoi s-a vorbit, făcându-se o digresiune, despre situația din Illyricum: cum gallii, care ocupaseră Illyricum, s-au întors iarăși în Gallia; s-a mai vorbit despre originea pannonilor și creșterea puterii dacilor sub regele Rubobostes" *(Regis Philippi propter ablatas sibi civitates alienatus in Romanos animus, et ob hoc alter filiorum Demetrius occisus, concitatique ab eo Basternae transire conati in Italiam. Inde in excessu dictae res Illyricae: ut Galli, qui occuparant Illyricum, rursus redierunt in Galliam; originesque Pannoniorum et incrementa Dacorum per Rubobosten regem).*

---

[102] Vezi de asemenea: Pliniu cel Bătrân, *Nat. hist.*, IV, 12, 80: *Getae, Daci Romanis dicti*; Cassius Dio, LXVII, 6, 2: „Eu îi numesc daci pe oamenii pomeniți mai sus, cum își spun ei înșiși și cum le zic și romanii, măcar că știu prea bine că unii dintre greci îi numesc geți, fie pe drept, fie pe nedrept".

[103] Diferența dintre geți și daci nu este pur formală. Geograful Strabo informează (VII, 3, 12): „Căci [autorii] îi denumesc pe unii daci, iar pe alții geți. Geții sunt cei care se întind spre Pont și spre răsărit, iar dacii cei care locuiesc în partea opusă, spre Germania și spre izvoarele Istrului"; VII, 3, 13: „Ei (romanii) numeau Danubius partea superioară a fluviului și cea dinspre izvoare până la cataracte. Ținuturile de aci se află, în cea mai mare parte, în stăpânirea dacilor. Partea inferioară a fluviului, până la Pont – de-a lungul căreia trăiesc geții –, ei o numesc Istru. Dacii au aceeași limbă ca și geții".

[104] Această identitate este sugerată chiar și de Herodot; după ce menționează pe „geții care se cred nemuritori" (IV, 93 și 94), continuă despre ei numindu-i traci (IV, 94 și 95).

[105] C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945, p. 45–46; idem, în *Istoria României*, I, 1960, p. 243.

[106] Vl. Iliescu, *Wann lebte König Oroles? Zu Iustin 32, 3, 16*, AU București, Limbi clasice, 19, 1970, p. 9–15. Vezi mai nou și D. Dana, Dacia (N.S.), 51, 2007, p. 233–239 (consideră că numele autentic este *Rholes*, fiind vorba de regele aliat al romanilor, menționat de Cassius Dio (51, 24, 7 și 26, 1); numele este atestat acum și epigrafic (*Rola*; RMD, III, 184).

[107] *Fontes*, I, p. 361.

Acest *prologus* consemnează câteva evenimente petrecute pe când domnea în Macedonia Filip al V-lea (221–179); din acest motiv, o serie de istorici plasează domnia regelui Rubobostes în jurul anului 200[108]. Acestor autori nu le-a scăpat desigur faptul că *Rubobostes*[109] ar fi o metateză (iar nu o „formă coruptă"), în loc de Burebista. Pentru alți autori, această echivalență este sigură[110]; prin urmare, știrea ar privi abia expansiunea dacilor pe timpul marelui rege Burebista. Acum este și momentul când Caesar (*De bello Dacico*, VI, 25, 2) notează că dacii și anarții (semințe celtică) se învecinau cu pădurile hercinice (v. *supra*, p. 30).

Arheologia Daciei protoistorice

Lipsa cvasi-totală a izvoarelor scrise pentru teritoriul Daciei protoistorice este compensată suficient de cercetările arheologice. În termeni arheologici, perioada cu care începea expunerea noastră este definită ca sfârșitul epocii *Hallstatt*; cea de-a doua epocă a fierului (numită de regulă cu un termen propriu arheologiei celtice, *Latène*) începe mai devreme în ținuturile sud-carpatice, mai apropiate de lumea greacă (circa 450 a.Chr.) și mai târziu (pe la circa 300) dincolo de munți. Roata olarului își face cunoscută apariția mai întâi în teritoriul dintre Dunăre și Mare (cel mai devreme la sfârșitul secolului al VII-lea), dar și mai departe pe cursul Dunării, la Alexandria (jud. Teleorman), Gogoșu și Eșelnița (jud. Mehedinți)[111].

În zona de la sud de Carpați, documentarea este cea rezultată în special din cercetarea necropolelor, plane și tumulare, de incinerație (grupul Ferigile). Uneori, mormintele au oferit și descoperiri fastuoase, precum mormântul unui călăreț de la Peretu (fig. 1/2); din situri arheologice necunoscute au mai ieșit coiful de aur de la Coțofenești (jud. Prahova; fig. 1/1), rhytonul de la Poroina (jud. Mehedinți; fig. 3/3–4) și piesele din așa-zisul tezaur de la Craiova (v. *infra*). De asemenea, s-au cercetat câteva fortificații, cele mai semnificative fiind cele de la Coțofenii din Dos și Bucovăț (jud. Dolj) și de la Zimnicea, pe Dunăre[112].

---

[108] C. Brandis, RE, III, 1899, col. 2003; C. Daicoviciu, *Rubobostes = Burebista?*, AMN, 6, 1969, p. 459–463; I. Glodariu, *Bemerkungen über einen Dakerkrieg*, AMN, 7, 1970, p. 501–505. Vezi Al. Vulpe, *Despre un pasaj din Istoriile Filipicae ale lui Pompeius Trogus. O contribuție arheologică*, în Memoriile Secției de Științe istorice și Arheologie, seria IV, tom. XXIII, 1998, p. 181–187; idem, *Istoria Românilor*[2], I, p. 522 („analiza critică a sursei, cât și o evaluare mai realistă a istoriei Daciei, în ultimele secole ale erei vechi arată că aceste evenimente ar trebui plasate în vremea lui Burebista (Rubobostes fiind o formă coruptă a numelui marelui rege), singura perioadă când se poate vorbi pe bună dreptate de o mare creștere a puterii dacilor").

[109] Numele *Rubobostes* ar putea fi totuși autentic; într-o inscripție din anul 227 p.Chr., de la Novae (Moesia Inferior), conținând numele membrilor unui colegiu dionisiac, apar și doi daci: *Cresce(n)s Deceb(ali)* și *Val(erius) [Rub?* sau *Bur?]ọbusta* (CIL, III, 6150 = 7437; IDRE, II, 327).

[110] Vl. Iliescu, *Rubobostes oder Burobostes? Zu Trogus Pomp. Prol. XXXII*, StCl, 10, 1968, p. 115–122; V. Lica, *The Coming of Rome in the Dacian World*, Konstanz, 2000, p. 230–236; K. Strobel, SCIVA, 49, 1998, 1, p. 78. Vezi și M. Babeș, *Die Poienești-Lukaševka-Kultur*, p. 168.

[111] Al. Vulpe, în *Istoria Românilor*, I, 2001, p. 464–465.

[112] Vezi N. Conovici, *Așezări fortificate și centre tribale geto-dacice din Muntenia (sec. IV î.e.n. – I e.n.)*, Istros, 4, 1995, p. 71–80.

Peste munți, în Transilvania, arheologia funerară este aproape unica sursă de informare. Cel mai bine cunoscut este grupul Ciumbrud (după localitatea omonimă din jud. Alba)[113], din secolele VI–V a.Chr. Unii arheologi îl atribuie agathyrsilor, ramura occidentală a sciților; Herodot (IV, 48) notează că de la aceştia izvorăşte râul *Maris* (Mureş). Ritul înhumației îi deosebeşte nu numai față de geții de la sud de Carpați, dar şi de alți practicanți ai acestui rit de pe teritoriul Transilvaniei. De reținut descoperirea unor pumnale de fier de tip *akinakes*; cu totul remarcabilă este descoperirea unei asemenea arme la Firminiş (com. Mirşid, jud. Sălaj), având o teacă cu ornamente specifice pentru aria scitică nord-pontică[114].

La răsărit de Carpați, influența greacă a fost mai puternică în partea de sud, unde s-au făcut descoperiri de amfore datând încă din secolul al VI-lea a.Chr. Probabil acesta este teritoriul în care agathyrsii interzic altor sciți, care fugeau din calea perşilor, să intre, după cum ne informează Herodot (IV, 125). Din secolele VI–V datează complexul fortificat de la Stânceşti, format din două cetăți[115]; alte cetăți, din secolul al IV-lea, s-au descoperit la Cotnari (jud. Iaşi)[116], Buneşti-Avereşti (jud. Vaslui)[117] şi Butuceni (pe Nistrul mijlociu)[118]. Se consideră că grupul de morminte de înhumație din Moldova ocupă o poziție intermediară între grupul Ciumbrud din Transilvania şi cele de la răsărit de Prut. Existența unor formațiuni politice este sugerată de unele descoperiri de piese de caracter princiar, precum coiful (alături de alte piese de podoabă) de la Băiceni (com. Cucuteni, jud. Iaşi)[119] sau diadema de aur din aşezarea de la Buneşti (jud. Vaslui)[120].

În cursul primei jumătăți a secolului al III-lea, o serie de aşezări fortificate din spațiul extracarpatic sunt părăsite: în Oltenia (Coțofeni, Bâzdâna), în Muntenia (Orbeasca, Trivalea Moşteni), Moldova (Stânceşti, Brăhăşeşti, Arsura, Moşna), Basarabia (Butuceni, Mateuți) şi chiar în Dobrogea (Mahmudia)[121]. La fel se întâmplă şi cu necropolele; dispar şi mormintele fastuoase. Aceasta înseamnă că s-au produs evenimente importante în viața populației, unele datorită unor factori din afară. Continuitatea vieții umane se constată totuşi în unele situri; astfel, la Zimnicea, sunt sugestive rezultatele cercetărilor din necropolă (secolele IV–I a.Chr.); viața continuă şi la Buneşti-Avereşti, aproximativ până la instalarea în zonă a culturii Poieneşti-Lukaševka.

---

[113] Vezi tratarea sintetică: Al. Vulpe, Eugenia Zaharia, EAIVR, I, 1994, *s.v.* (cu bibliografia esențială).

[114] Al. Vulpe, EAIVR, II, 1996, p. 147, *s.v.*

[115] A. Florescu, DIVR, p. 551, *s.v.*; A. Florescu, Marilena Florescu, *Cetățile traco-getice din secolele VI–III a.Chr. de la Stânceşti (jud. Botoşani)*, Târgoviște, 2005.

[116] C. Preda, EAIVR, I, p. 365–366, *s.v.*

[117] M. Babeş, EAIVR, I, p. 224–225, *s.v.*

[118] M. Babeş, EAIVR, I, p. 231–232, *s.v.*

[119] M. Petrescu-Dâmbovița, A. László, EAIVR, I, p. 166–168, *s.v.*

[120] *Supra*, nota 117.

[121] M. Babeş, în *Istoria Românilor*[2], I, p. 523.

În Transilvania, transformări importante sunt determinate de pătrunderea celților. Se constată existența a două importante grupuri celtice: în bazinul Mureș-Târnave și în bazinul Someșului; alte grupuri celtice s-au identificat în zona Crișanei (pe Barcău și Crasna, apoi pe Crișuri și Mureșul inferior). Siturile celtice sunt reprezentate deopotrivă de așezări și necropole. Probabil că, sub presiunea cuceritorilor celți (în mormintele lor abundă armele), populația băștinașă s-a retras mai spre munte; dar există și dovezi ale convietuirii (spre exemplu la Ciumești sau Moreşti-„Podei").

Imaginea noastră asupra arheologiei Daciei protoistorice se completează prin tratarea altor trei aspecte aparte:

Argintăria geto-dacică

Sub influența civilizației grecești (deopotrivă dinspre coloniile pontice și dinspre sud), ca și a lumii tracice (din care geto-dacii făceau parte, etnic și lingvistic), se dezvoltă o artă având ca scop manifestarea puterii militare și etalarea poziției civile. Este vorba de un șir de tezaure de factură și apartenență princiară, din secolului al IV-lea a.Chr.: unele s-au descoperit la sud de Dunăre – la Agighiol (jud. Tulcea), Borovo, Letnița, Rogozen și Vrața (în nordul Bulgariei de azi); altele la nord de Dunăre –, cum sunt inventarul mormântului de la Peretu (jud. Teleorman; fig. 1/2) și tezaurul descoperit în apropiere de Craiova. Ele conțin piese de „echipament de paradă" (coifuri, cnemide), piese de harnașament (aplice, falere), vase (fiale, cupe; interesant ca tip este rhytonul de la Poroina, jud. Mehedinți; fig. 3/3–4). La acestea se adaugă două descoperiri excepționale de piese de aur: coifurile de la Coțofenești (com. Vărbilău, jud. Prahova; fig. 1/1) și Băiceni (com. Cucuteni, jud. Iași), precum și diadema de la Buneşti (jud. Vaslui), aparținând unui orizont geto-scitic. Ele sunt realizările unor meșteri argintari itineranți, conținând motive din civilizațiile cu care erau în contact – cea greco-tracă și cea scitică[122].

Aceste manifestări ale unei arte „princiare" încetează odată cu declinul acestei arte în însăși lumea tracică, consecință poate și a înaintării dominației macedonene spre Dunărea de Jos. Urmează apoi, pentru cel puțin două secole, prezența stânjenitoare a celților în zona de la Dunărea de mijloc și la sud de Munții Balcani (regatul de la Tylis).

Un alt moment de afirmare a artei argintului coincide cu perioada de maximă dezvoltare a civilizației geto-dacice; ea este reprezentată prin cel puțin 100 de tezaure de piese de argint, cele mai multe datând din secolul I a.Chr.[123].

---

[122] Despre argintăria traco-getică, vezi îndeosebi: R. Florescu, *L'art des Daces*, București, 1968; D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969; M. Babeș, în EAIVR, I, p. 91–92, s.v. *argint*.

[123] În afară de lucrările citate la nota precedentă, vezi: D. Popescu, *Tezaure de argint dacice*, BMI, 40, 1971, 4, p. 19–32 și 41, 1972, 1, p. 5–22; K. Horedt, *Die dakischen Silberfunde*, Dacia (N.S.), 17, 1973, p. 127–168; L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice*, București, 1976 (catalogul pieselor de la Muzeul Național de Istorie). vezi încă: D. Spânu, *Piesele de orfevrărie din Dacia din secolele II a.Chr. – I p.Chr.*, SCIVA, 57, 2006, p. 187–200; idem, *Tezaurele dacice. Creația în metale prețioase din Dacia preromană*, București, 2012.

Descoperirile reprezentative sunt piese de port şi de podoabă (fibule, falere, brăţări, colane – *torques* –, lanţuri, pandantive, aplice), uneori asociate cu vase (boluri, cupe cu picior) şi chiar cu monede (tetradrahme de Thasos, drahme de Apollonia şi Dyrrhachium, denari romani republicani); se pot cita, astfel, tezaurele de la Poiana (jud. Gorj), Bălăneşti (jud. Olt), Coada Malului (jud. Prahova), Herăstrău (Bucureşti), Lupu şi Sălişte a (jud. Alba), Sărăcsău Nou (jud. Bihor), Sâncrăieni (jud. Harghita), Senereuş (jud. Mureş), Surcea (jud. Covasna; fig. 2/1) etc. Ele sunt operele unor meşteri itineranţi sau chiar stabili (cum arată descoperirile de la Radovanu, jud. Ilfov; Pecica, jud. Arad; Costeşti şi Ardeu, jud. Hunedoara; Surcea, jud. Covasna; Tăşad, jud. Bihor).

Aurul dacilor

În această privinţă, informaţiile de care dispunem sunt legate aproape exclusiv de episodul capturării de către romani, la sfârşitul războiului dacic al împăratului Traian, a tezaurului regal; împrejurările sunt narate de istoricul Cassius Dio (LXVIII, 14, 4–5) şi sunt identificate în două scene de pe Columna lui Traian (CXXIV şi CXXXVIII). Proporţiile fabuloase ale acestei capturi sunt communicate de un autor târziu, Ioannes Lydus (pe baza informaţiilor medicului Critor participant la război) (vezi capitolul III, p. 246–247).

Aceste informaţii au fost completate în anii din urmă de câteva descoperiri întâmplătoare. Este vorba în primul rând de recuperarea de la „căutătorii de comori" a unor brăţări de aur[124], care ca formă şi execuţie se aseamănă cu cele de argint. La acestea se adaugă descoperirea – încă în cursul evului mediu, apoi în secolul al XIX-lea şi în ultimii ani ai secolului abia încheiat – a unor bogate lotur de monede de aur purtând cunoscuta dar enigmatica legendă ΚΟΣΩΝ[125]. Astfel, s poate accepta ideea că tezaurul regal dacic era rodul unor acumulări îndelungate a diferiţilor regi, adunate probabil încă de pe timpul lui Burebista în *basileia* d Munţii Orăştiei[126]. Lipsa cvasi-totală a aurului în descoperirile arheologice (sp deosebire de obiectele de argint) s-ar datora faptului că acest metal era monop regal. Mai normal este a admite că, fiind utilizat la confecţionarea unor obiecte podoabă, care erau apanajul aristocraţiei, cele mai multe au căzut în mâ cuceritorilor, ca pradă sau prin extorcare; doar unele, ascunse probabil înainte încleştarea finală, au rămas tăinuite aproape două milenii, până când hazardul le adu la lumină, ajungând doar în rare cazuri într-un muzeu[127].

---

[124] Vezi *infra*, nota 127.

[125] Vezi capitolul al II-lea al acestei cărţi, p. 98–99, notele 124–125.

[126] Vezi Emil Moscalu, *Vechimea tezaurului geto-dacilor luat de romani la 106 e.n. în tim regelui Decebal*, Hierasus, 7–8, 1989, p. 201–216.

[127] Este cazul unui număr de 16 brăţări de aur, aflate acum în custodia Muzeului Naţiona Istorie (Bucureşti); vezi prezentarea acestora de către Ernest Oberländer-Târnoveanu, în catal expoziţiei organizată la Muzeul Naţional de Istorie a României, *Aurul şi argintul antic în Româ* Bucureşti, 2013, p. 92–101.

Monetăria geto-dacă

Treptat, monedele macedonene (ale regilor macedoneni, mai târziu cele din Macedonia Prima) şi ale cetăţilor greceşti (Apollonia, Dyrrhachium, insula Thasos) n-au mai reuşit a acoperi nevoile de schimb ale societăţii geto-dace; cu timpul, aceste monede au început a fi imitate de basileii geţi[128]. Dintre cele mai frecvente sunt imitaţiile după monedele regelui Filip al II-lea (pe avers capul lui Zeus, pe revers un călăreţ). Cele din partea de nord-vest a Daciei (poate aparţinând celţilor) sunt dintre cele mai bine realizate; ulterior se ajunge la o schematizare a efigiilor, cum se întâmplă cu tezaurul de la Răduleşti (jud. Hunedoara) sau cel de la Vârteju (jud. Ilfov). În general, aceste tezaure sunt alcătuite din nominal mare (tip tetradrahme); monedele divizionare se numără printre raritäţi (astfel, tezaurul de la Optăşani, jud. Olt, este compus din 93 de piese, dintre care 11 sunt drahme[129]).

Trebuie reţinut că aceste monede se găsesc uneori în asociere cu tezaure de obiecte de argint, precum în cele de la Sâncrăieni (jud. Harghita; monede din Dyrrhachium şi Thasos) şi Herăstrău (Bucureşti; monede thasiene).

Încă de la sfârşitul secolului al II-lea a.Chr., au pătruns în Dacia monedele republicii romane[130]; acestea vor înlocui treptat monedele macedonene şi greceşti, apoi chiar emisiunile autohtone. Moneda republicană (piese de argint, *denarii*) a cunoscut o difuziune fără precedent; unele piese au fost chiar imitate local, aproape perfect, încât este greu a fi deosebite de originale. Sunt sugestive în acest sens descoperirile de stanţe monetare de la Tilişca (jud. Sibiu) şi Grădiştea Muncelului (Sarmizegetusa Regia). Se cunosc, astfel, pe teritoriul Daciei circa 200 de tezaure monetare şi numeroase piese izolate, însumând în total peste 25 000 de monede[131].

REGELE BUREBISTA ŞI EPOCA SA[132]

Pentru început, considerăm util a face o prezentare a izvoarelor scrise:

1) Primele şi cele mai complete informaţii le deţinem din *Geographica* lui Strabo (VII, 3, 11):

„Lăsând la o parte trecutul îndepărtat al geţilor, întâmplările din vremea noastră sunt următoarele: Ajungând în fruntea neamului său, care era istovit de războaie dese, getul *Boirebistas* (Βοιρεβίστας ἀνὴρ Γέτης) l-a înălţat atât de mult prin exerciţii, abţinere de la vin

[128] Pentru problemele monetăriei geto-dacice, vezi îndeosebi: Oct. Iliescu, *Istoria monetei în România*, Bucureşti, 2002; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, Bucureşti, 1973; idem, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1973; Carmen Maria Petolescu, *La circolazione monetaria nello spazio geto-dacico*, în vol. *I Daci*, Milano, 1999, p. 99–103; vezi şi articolul sintetic *monedă* din EAIVR, III, 2000, p. 94–100, semnat de C. Preda şi Eugen Nicolae; C. Preda, *ENAR*, Bucureşti, 2008, p. 192–196.

[129] Carmen Maria Petolescu, în Cercetări numismatice, 3, 1980, p. 11–32.

[130] C. Preda, *ENAR*, p. 247 şi urm.

[131] C. Preda, *ENAR*, p. 249.

[132] Bibliografia generală esenţială: R. Vulpe, *Getul Burebista, conducător al întregului neam geto-dac*, SC Piteşti, I, 1968, p. 33–55 (republicat în vol.: *Studii privind protoistoria Daciei*, ed. Doina Olariu, Bucureşti, 2013, p. 42–62; vezi şi varianta franceză: *Le Gète Burébista, chef de tous les Géto-Daces*, în *Studia Thracologica*, Bucureşti, 1976, p. 39–61); H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972; idem, în DIVR, 1976, p. 116–117, s.v. *Burebista*; I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*[2], Bucureşti, 1977; idem, în EAIVR, I, p. 225–228, s.v. *Burebista*.

şi ascultare faţă de porunci, încât, în câţiva ani, a făurit un stat puternic şi a supus geţilor cea mai mare parte din populaţiile vecine. Ba încă a ajuns să fie temut şi de romani. Căci trecând plin de îndrăzneală Dunărea şi, jefuind Thracia – până în Macedonia şi Illyria –, a pustiit pe celţii care erau amestecaţi cu tracii şi cu illirii şi a nimicit pe de-a întregul pe boii aflaţi sub conducerea lui Critasiros şi pe taurisci. Spre a ţine în ascultare poporul, el şi-a luat ajutor pe Deceneu, un bărbat vrăjitor (Δεκαίνεος ἀνὴρ γόης), care rătăcise multă vreme prin Egipt învăţând acolo unele semne de proorocire, mulţumită cărora susţinea că tălmăceşte voinţa zeilor. Ba încă de un timp fusese socotit şi zeu, aşa cum am arătat când a fost vorba despre Zalmoxis. Ca o dovadă pentru ascultarea ce i-o dădeau [geţii], este şi faptul că ei s-au lăsa înduplecaţi să taie viţa de vie şi să trăiască fără vin. Cât despre *Boirebistas*, acesta a pierit din pricina unei răscoale, mai înainte ca romanii să apuce a trimite o armată împotriva lui. Urmaşii acestuia la domnie s-au dezbinat, fărâmiţând puterea în mai multe părţi. De curând când Caesar Augustus a trimis o armată împotriva lor, puterea era împărţită în cinci state. Atunci, însă, stăpânirea se împărţise în patru. Astfel de împărţiri sunt vremelnice şi se schimbă când într-un fel, când într-altul ".

2) Dio Chrisostomos, *Discursuri*, XXVI, 4–5:

„Oraşul boristeniţilor (πόλις τῶν Βορυστενιτῶν) nu mai are o mărime potrivită cu vechea sa glorie, din pricina deselor cuceriri şi a războaielor. Deoarece este aşezat de atâta vreme în mijlocul barbarilor, şi chiar în mijlocul celor mai războinici, [oraşul] este mereu hărţuit de războaie şi a fost adeseori cucerit [de duşmani]. Ultima şi cea mai îndelungată cucerire [a avut loc] nu mai departe de acum o sută cincizeci de ani. Geţii au luat atât oraşul Borystene, cât şi alte cetăţi aşezate pe ţărmurile Pontului Stâng, până la Apollonia. Din această cauză, situaţia grecilor care locuiesc pe aci este foarte nefericită. Nu s-a mai înfiinţat nicio colonie sau aceasta a avut loc într-o măsură foarte redusă, majoritatea barbarilor unindu-se între ei pentru a se revărsa asupra acestor [cetăţi]. Multe din cuceriri s-au făcut în locuri diferite ale teritoriului locuit de greci, care se întinde pe multe regiuni. După ce au fost cuceriţi în vremea de demult, boryspeniţii şi-au reînfiinţat oraşul. [De data aceasta] au avut, pe cât socot, încuviinţarea sciţilor, care aveau nevoie de negoţul şi navigaţia grecilor. Căci grecii încetaseră de a mai veni cu corăbiile, odată ce oraşul fusese devastat, deoarece nu aveau oameni de aceeaşi limbă care să-i primească, iar sciţii înşişi nu se învredniceau şi nu se pricepeau să-şi rânduiască negoţul în felul grecilor. Un semn al ruinii este starea cea proastă a construcţiilor şi restrângerea oraşului la un teritoriu mic".

3) Iordanes, *Getica*, 67:

„Apoi, în timpul domniei la goţi (!) a lui *Buruista*, a venit în *Gothia* Dicineus, pe vremea când Sylla a pus mâna pe putere la Roma. Primindu-l pe *Dicineus*, Buruista i-a dat o putere aproape regală. După sfatul acestuia, goţii (!) au început să pustiască pământurile germanilor pe care acum le stăpânesc francii" *(Dehinc regnante Gothis Buruista Dicineus venit in Gothiam, qu tempore Romanorum Sylla potitus est principatum. Quem Dicineum suscipiens Buruista ded et pene regiam potestatem, cuius consilio Gothi Germanorum terras, quas nunc Franc optinent, populati sunt)*.

4) Decretul cetăţenilor din Dionysopolis pentru Acornion, fiul lui Dionysios:

V. Latyšev, în Jurnal Ministerstva narodnogo prosvestenija, Moscova, 1896, 1, p. 1–19; E. Kalinka *Antike Denkmler in Bulgarien.* Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien. Schriften de Balkankomission. Antiquarische Abteilung, Bd. 4, Wien, 1906, p. 86–94, nr. 95; W. Dittenberge *Sylloge Inscriptionum Graecarum*[3], Leipzig, 1917, nr. 762; M. Holleaux, RÉA, 1917, p. 252–25 (= idem, *Études d'épigraphie et d'histoire grecques*, I, Paris, 1938, p. 285–287); Ad. Wilhelm, *Neu Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde.* Sitzungsbericht der Akademie der Wissenschafte in Wien. Philosoph.-hist. Klasse, I, 6, 1921, p. 36–39; IGR I, 662; IGB, I[2], 13.

[-]
[- - - - - - - - - - - - - - -]αι παρα [-]
[- - - - - - - - - - - - - -] τὸν ἀνέλαβε [-]
[- - - - - - - - - - - - - -]ος Θεόδωρον καὶ Ἐπι - - - - - -
[- - - - - - - - - - - - - -]σαν τοῖς ἰδίοις δαπανήμασι[ν - - -]
[- - - - - - - - - - - - - -]ατων συναποδ[η]μῶν ἀπή[ρ]ατ[ο - - -]
[- - - - - - - - - - - - εἰ]ς Ἀργεδαυον πρὸς τὸν πατέρα α[ὐτοῦ ?]
[- - - - - - - - - - - - - -] παραγε[νόμενος δὲ καὶ συντυξῶν] ἅμα [- - -]
[- - - - - - - - - - - - -]ν τὴν ἀπ' αὐτοῦ κατεκτήσατο τ[ῆς δὲ]
[- - - - - - - - - - - ἀπέ]λυσεν τὸν δῆμον, ἱερεύς τε γενόμεν[ος]
[- - - τοῦ Θεοῦ Μεγ]άλου τάς τε πομπὰς καὶ τὰς θυσίας [ἐ]-
[πετέλεσε λαμπρ]ῶς καὶ τοῖς πολίταις μετέδωκεν τ[ῶν]
[κρεῶν, τῷ τε Σαρ]άπει λαχὼν ἱερεὺς ὁμοίως τοῖς δαπ[ανή]-
[μασιν ἀνεστράφ]η καλῶς καὶ φιλαγάθος, τοῦ τε ἐπονύ[μου]
[τῆς πόλεως Διον]ύσου οὐκ ἔχοντος ἱερῆ ἀφ' ἐτῶν πληόν[ον]
[παρακληθεὶς ὑ]πὸ τῶν πολιτῶν ἐπέδωκεν ἑαυτὸν κ[αὶ κα]-
[τὰ τὴν Γαίου] Ἀντονίου παραχειμασίαν ἀναλαβ[ὼν]
[τὸν στέφανο]ν τοῦ θεοῦ τάς τε πομπὰς καὶ θυσίας [ἐπε]-
[τέλεσε καλ]ῶς καὶ μεγαλαμερῶς καὶ τοῖς πολίταις μ[ε]-
[τέδωκε κρε]ῶν ἀφθόνως, θεῶν τε τ[ῶ]ν ἐν Σαμοθράκ[ῃ]
[στέφα]νον ἀνειληφὼς δὶα βίου τάς τε πομπὰς κ[αὶ]
[τὰς θυσία]ς ἐπιτελεῖ ὑπέρ τε τῶν μυστῶν καὶ τῆς π[ό]-
[λεως, νεοστ]εί τε τοῦ βασιλέως Βυρεβιστα πρώτου καὶ μ[ε]-
[γίστου γεγ]ονότος τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων καὶ πᾶσα[ν]
[τὴν πέρ]αν τοῦ ποταμοῦ καὶ τὴν ἐπὶ τάδε κατεισχε-
[κότος γ]ενόμενος καὶ πρὸς τοῦτον ἐν τῇ πρώτῃ καὶ με-
[γίστῃ φ]ιλίᾳ τὰ βέλτιστα κατεργάζεται τῇ πατρίδι λέ-
[γων κα]ὶ συνβουλεύων τὰ κράτιστα καὶ τὴν εὔνοιαν τοῦ β[α]-
[σιλέ]ως πρὸς τὴν τῆς πόλεως σωτηρ[ί]αν προσσπαραμ[υ]-
[θού]μενος ἔν τε τοῖς λοιποῖς ἅπασιν ἀφειδῶς ἑαυτὸν
[εν]διδοὺς καὶ τὰς τῆς πόλεως πρεσβήας καὶ κινδύνους ἐ[πι]-
δεχόμενος [ἀ]όκνως πρὸς τὸ πάντως τι κατεργάζεσθα[ι]
τῇ πατρίδι συμφέρον, πρός τε Γναῖον Πομπήιον Γναίου υ[ἱ]-
ὸν αὐτοκράτωρα Ῥωμαῖον ἀποσταλεὶς ὑπὸ βασιλέως Βυραβε[ι]-
[σ]τα πρεσβευτὴς καὶ συντυχὼν αὐτῷ τῆς Μακεδονίας ἐν το[ῖς]
περ[ὶ Ἡρ]άκληαν τὴν ἐπὶ τοῦ Λύκου οὐ μόνον τοὺς ὑπὲρ τοῦ βα[σι]-
λέως χρηματισμοὺς διέθετο τὴν εὔνο[ι]αν τὴν Ῥωμαίων πα[ρ]-
αγόμενος τῷ βασιλεῖ, ἀ(λ)λὰ καὶ περὶ τῆς πατρίδος τοῖς καλλίστου[ς]
διέθετο χρηματισμούς, καθόλου δὲ κατὰ πᾶσ(α)ν περίστασιν κα[ι]-
[ρ]ῶν ψυχῇ καὶ σώματι παραβαλλόμενος καὶ δαπάναις χρώμ[ε]-
νος ταῖς ἐκ τοῦ βίου, τινὰ δὲ καὶ τῶν πολιτικῶν χορηγίων σωματ[ο]-
ποιῶν παρ' ἑαυτοῦ τὴν μεγίστην ἐνδείκνυτα[ι] σπουδὴν εἰς τὴν ὑ-
πὲρ τῆς πατρίδος σοτηρίαν· ἵνα οὖν καὶ ὁ δῆμος φαίνετοι τιμῶν
τοὺς καλο[ὺς] καὶ ἀγατοὺς ἄνδρας καὶ ἑαυτὸν εὐεργετοῦντας, δε[δό]-
χθ[α]ι τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ ἐπηνῆσται μὲν ἐπὶ τούτοις Ἀκορνίων[α]
Διον[υ]σίου καὶ στεφανωθῆναι αὐτὸν ἐν τοῖς Διονισίοις χρυσ[ῷ]
στεφάνῳ καὶ εἰκόνι χαλκῇ, στεφανοῦσθαι δὲ αὐτὸν καὶ εἰς τὸν λ[οι]-
[π]ὸν χρ[όν]ον καθ' ἕκαστον ἔτος ἔν τοῖς Διονισίοις χρυσῷ στε[φά]-
[ν]ῳ, δε[δό]σται δὲ αὐτῷ καὶ εἰς ἀνάστασιν ἀνδριάντος τό-
πον τὸν ἐπιφανέστατον τῆς ἀγορᾶς.

Traducere[133]:

„[- - - - -] [Acornion al lui Dionysios a condus o solie] pe cheltuiala sa [...], călătorind departe, împreună cu tovarăşii săi de drum [- - -]; ajungând la *Argedava* (Ἀργέδαυον) la tatăl lui şi întâlnindu-l, a obţinut în acelaşi timp de la el bunăvoinţa pentru oraş [- - -] şi a dezlegat poporul [de tributul datorat]. Devenind apoi preot al Marelui Zeu, a săvârşit cu pietate procesiunile şi jertfele, iar din carnea jertfelor a împărţit şi cetăţenilor. Ales preot al zeului Sarapis, tot aşa a susţinut cheltuielile după cuviinţă şi cu tragere de inimă. Cum zeul eponim al oraşului, Dionysos, nu mai avusese preot de mai mulţi ani, iar el fiind aclamat de concetăţeni, s-a consacrat acestei slujbe şi, luând coroana zeului, pe vremea când Caius Antonius îşi stabilise aci cartierul de iarnă, a îndeplinit procesele şi jertfele frumos şi măreţ, iar carnea le-a dat-o cetăţenilor din belşug. Şi luând coroana zeilor din Samothrake pe viaţă, a săvârşit procesiunile şi jertfele pentru iniţiaţii misterelor şi pentru oraş. Iar mai de curând, devenind rege *Byrebistas* (Βυρεβίστας), cel dintâi şi cel mai mare dintre regii din Thracia şi stăpânind toată ţara de dincolo de fluviu şi pe cea de dincoace[134], a ajuns şi la acesta în cea dintâi şi mai mare prietenie şi a obţinut cele mai bune foloase pentru patria sa, vorbindu-i totdeauna şi dându-i sfaturi în cele mai importante treburi şi atrăgând bunăvoinţa regelui pentru mântuirea oraşului. Iar în toate celelalte prilejuri s-a oferit fără cruţare pentru îndeplinirea soliilor oraşului şi şi-a asumat fără şovăire sarcini primejdioase ca să contribuie în tot felul la binele patriei sale. Şi fiind el trimis ca sol de către regele Byrebistas (Βυραβείστας) la imperatorul roman Cnaeus Pompeius fiul lui Cnaeus şi întâlnindu-l pe acesta în Macedonia, pe la Heraclea Lyncestis, a dus la capăt nu numai treburile regelui, câştigând buna dispoziţie a romanilor faţă de rege, dar şi pentru patria sa a negociat cu foarte frumoase rezultate. Îndeobşte, în orice stare a împrejurărilor dăruindu-se cu trup şi suflet, luându-şi din ale vieţii pentru a susţine cheltuielile şi învigorând din averea sa unele din dregătoriile oraşului, el arată cel mai mare zel pentru ridicarea patriei sale. Aşadar, pentru ca şi poporul să arate că cinsteşte pe bărbaţii cei buni şi destoinici şi care îi fac bine, Sfatul şi Poporul hotărăsc să fie lăudat Acornion al lui Dionysios pentru acestea şi să fie încununat la sărbătorile lui Dionysos cu o coroană de aur şi onorat cu o statue de bronz, apoi să mai fie încununat şi pe viitor, în fiecare an la sărbătorile lui Dionysos, cu o coroană de aur şi să i se dea pentru ridicarea statuii locul cel mai de vază din oraş".

5) Messambria; IGR, I, 1502; IGB, I^3, 323; IPD^4, 838:

Μόσχος Φιλήμον[ος- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -]
Ξενοκλῆς Λαχητᾶ [-]
Δαμέας Διονυσί[ου - - - - - - - - - - - - - - - - - - -]
στραταγήσαντες [ἐν τῶι πρὸς Γετῶν βασιλέα]
Βυρεβίσταν πολέμοι [- - - - - - - - - - - - - - - - - - -]
καὶ γραμματεὺς [-]

6) Vadu (Caraharman), jud. Constanţa. Două fragmente dintr-o stelă de marmură (cel de-al doilea mutilat în mare parte); „după caracterele paleografice, de pe la mijlocul sec. I î.e.n.". ISM, I, 54 (= Syll.^{2}, 325; Syll.^{3}, 708). Reproducem traducerea primului fragment (D. M. Pippidi):

„În timpul celui de-al patrulea sacerdoţiu (eponim) al lui Aristagoras, fiul lui Apaturios, luna Artemision, ziua a zecea, preşedinte al Adunării fiind Athenades al lui Apollodoros, Xenochares al lui Hekataios a propus:

---

[133] Traduceri de G. Popa-Liseanu, *Cetăţi şi oraşe greco-romane în noul teritoriu al Dobrogei*, 1921, p. 25–27 (traducere liberă); V. Pârvan, *Getica*, 1926, p. 78 (ediţia 1982, p. 50): traducerea r. 15–25; G. G. Mateescu, AIIN, 4, Cluj, 1926–1927, p. 323–336; R. Vulpe, SC Piteşti, I, 1968, p. 38; I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*^{2}, Bucureşti, 1977, p. 92–94.

[134] I. H. Cişan, *loc. cit.*, traduce: „Şi în timpul din urmă regele Burebista ajungând cel dintâi şi cel mai mare dintre regii din Thracia şi stăpânind tot teritoriul de dincoace de fluviu şi de dincolo...".

Întrucât Aristagoras al lui Apaturios, coborâtor dintr-un părinte de seamă şi din st
binefăcători ai obştii, învestiți cu sacerdoțiile tuturor zeilor, năzuind să le urmeze pild
calce pe urmele lor, la întoarcerea în patrie, *după nenorocirea abătută asupra oraşulu*
cetatea n-avea ziduri, iar locuitorii se găseau din nou în primejdie împreună cu neve
copiii, *însărcinat de cetățeni cu refacerea zidurilor*, a luat asupră-şi cu bărbăție şi devo
întreaga supraveghere a lucrărilor, fără să se sustragă ostenelilor trupeşti, nici vreun
celelalte griji legate de opera de reclădire; iar *după ce patria a fost din nou întărită ş*
câte unul, cetățenii au prins să revină în oraş, de pe meleaguri duşmane, câteodată neg
cu iscusință cu barbarii ce stăpâneau ținutul, alteori punând la dispoziție cetățenilor
necesare pentru răscumpărare, s-a arătat săritor la toate nevoile celor mântuiți, acord
numai alor noştri, dar şi străinilor (domiciliați în Histria) împrumuturi numero
purtându-se cu toți în chipul cel mai dezinteresat;
Înaintând în vârstă şi înclinând spre evlavie, cum se şi cuvenea, în primul rând a slăvit
Primind cununa lui Zeus Polieus şi îndeplinind acest sacerdoțiu în chip satisfăcător, a
lauda tuturor cetățenilor; apoi solicitând şi primind cununa de preot al lui Apollon, le
eponimia oraşului, a cinstit pe zei şi cetatea, organizând sărbători obşteşti, procesiuni v
de cele sfinte şi distribuții între membrii triburilor, voind să lase să se înțeleagă că ac
îndeplinesc îndatoririle cetăteneşti cu pietate şi tragere de inimă se învrednicesc oare
recunoştința zeilor şi a oamenilor cărora le-au făcut binele.
Trei ani mai târziu, ca *urmare a samavolniciilor barbarilor ce continuau să stăpâ*
ținutul, cetățenii găsindu-se din nou în situația de a nu avea preot al lui Apollon Tămăd
întrucât averile particulare erau secătuite, Aristagoras s-a oferit singur şi, înfățişâ
înaintea Adunării şi primind cununa divinității, şi-a câştigat un îndoit titlu la recu
zeilor şi a celor cărora le făcuse binele.
Vremile continuând să fie vitrege pentru cetate şi ținut, iar el voind să ofere zeilor încă
depline temeiuri de recunoştință pentru atâta evlavie, iar față de cetățeni să aibă prilejul
mai mari cheltuieli din propria avere, a exercitat sacerdoțiul chiar şi a treia oară, pentru
un an, o dată mai mult neoferindu-se nimeni, să primească aceeaşi cunună şi să-şi îndepl
îndatoririle sacerdotale fără să precupețească nimic din cele cuvenite zeilor sau cetățe
astfel s-a întâmplat ca oraşul să ajungă din nou la bună stare, iar cetățenii să se mântuias
Rânduit *agoranom* pe timp de un an, şi-a îndeplinit sarcina aşa cum se cuvenea unui bărba
cu inimă, punând la dispoziția tuturor grâu şi vin ieftin şi făcând să scadă prețul ce
bucate în felul cel mai prielnic pentru locuitori. Vrednic de laudă pentru asemenea
purces să ridice din banii săi un local pentru administrația pieții, motiv pentr
recunoscându-i destoinicia, Poporul l-a rânduit *agoranom* pe alți doi ani, în cursul c
dovedit merite asemenea celor arătate până aici.
Însărcinat cu solii numeroase din partea cetății pe lângă barbarii stăpâni ai ținutul
fluviului, le-a îndeplinit în chipul cel mai folositor pentru cetățeni…".

După prezentarea izvoarelor, trecem la cercetarea diverselor aspec
domniei marelui rege.

Burebista era de neam get, aşa cum ne informează Strabo (VII,
Βοιρεβίστας ἀνὴρ Γέτης – „bărbat get"), ceea ce exclude orice speculație în le
cu posibila origine a regelui din Dacia (din munții din sudul Transilvan
Numele său este redat de Strabo când Βυρεβίστας (VII, 3, 5; XVI, 2),
Βοιρεβίστας (VII, 3, 11 şi 12). Forma Βυρεβίστας mai apare în decretul în c
lui Acornion (**4**, r. 22; forma Βυραβε[ισ]τα din r. 33–34 este o eroare de l

[135] Vezi *infra*, p. 51–53.

nesemnificativă) şi în inscripţia de la Mesambria (**5**). La Iordanes (*Getica*, 76), numele regelui este transcris *Buruista* (**6**) – apropiat de prima formă transmisă de Strabon, dar cu pierderea lui ϵ şi trecerea lui B în ϒ = *u*.

Numele nu este până acum atestat în onomastica dacică[136], dar găseşte explicaţie în limba tracă[137].

O problemă care ne reţine de la început atenţia este încadrarea cronologică a domniei lui Burebista. Iordanes, autor târziu (secolul al VI-lea p.Chr.), ne informează că, pe când domnea Burebista, a venit în *Gothia* (= *Getia*!) Deceneu[138], căruia regele i-a acordat o putere aproape regală; acest eveniment se petrecea pe când la Roma pusese mâna pe putere L. Cornelius Sylla – deci pe la anul 82 a.Chr.

Deoarece în decretul în cinstea lui Acornion se menţionează (în r. 6) o solie a acestuia la tatăl lui Burebista (?), la Argedava, iar ultima misiune diplomatică datează de prin anul 48 (r. 34–35), acest interval de timp (82–48 a.Chr.) li se pare, celor mai mulţi cercetători, prea lung. Iată ce scria R. Vulpe: „Pomenind despre predecesorul lui Burebista ca rege al geţilor înainte de anul 62 î.e.n. şi despre domnia lui Burebista însuşi numai după acest an, inscripţia lui Acornion, care expune faptele ca de obicei, în ordine cronologică, exclude definitiv mărturia lui Iordanes că această domnie ar fi început încă din 82 î.e.n. odată cu dictatura lui Sylla la Roma"[139]; în această situaţie, acelaşi învăţat se gândea dacă nu cumva, după tatăl lui Burebista a urmat, conform ordinei de moştenire agnatică (obişnuită la traci şi geto-daci) un alt prinţ al casei regale (eventual un frate), abia apoi urmând la tron Burebista. De asemenea, H. Daicoviciu considera că în rândurile de început ale decretului se vorbeşte despre un alt dinast get (necunoscut), care ar fi domnit în Dobrogea[140].

O altă opinie a exprimat N. Gostar: Acornion ar fi îndeplinit o ambasadă la un rege barbar, despre care ar fi vorba în rândurile de început (lipsă) ale inscripţiei; cum rezultatele misiunii ar fi fost sub aşteptările dionysopoliţilor, Acornion ar fi

---

[136] Poate cu o excepţie: vezi *supra*, nota 109.

[137] W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, II, 2, 1894, p. 15–16; G. G. Mateescu, ED, I, 1923, p. 175; D. Detschew, *Sprachreste*^{2}, 1976, p. 80; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*^{2}, 1967, p. 94–96; vezi şi I. H. Crişan, *Burebista*^{2}, 1977, p. 83–85.

[138] Despre acest personaj: R. Vulpe, *Décénée, conseiller intime de Burébista*, în *Studia Thracologica*, p. 62–68. Numele este autentic; el mai apare într-o inscripţie de la Rapidum (Mauretania Caesariensis; M. Le Glay, MEFR, 63, 1951, p. 75 = AÉ, 1951, 144: *Decineus*; v. IDRE, I, 166, în comentariu); pe un *ostracon* din deşertul oriental al Egiptului (Hélène Cuvigny, *Ostraca de Krokodilô. La correspondence militaire et sa circulation. Praesidia de Bérénice*, Cairo, 2005, nr. 98: Δεκαινας); precum şi în două diplôme militare – din anii 151 (RGZM, 31) şi 165/166 (publicată de P. Weiß, în vol.: R. Haensch – I. Henrichs (ed.), *Herrschen und Verwalten. Der Alltag der römischen Administration in der Hohen Kaiserzeit*, 2007, p. 162–167; apud D. Dana, Fl. Matei-Popescu, Chiron, 39, 2009, p. 215 sq., nr. 22 şi 30).

[139] Idem, SC Piteşti, I, 1968, p. 41; idem, *Studia Thracologica*, p. 47.

[140] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 39.

fost trimis într-o nouă misiune pe lângă regele Burebista[141]. Lista acestor opinii merită încheiată cu aceea a lui I. H. Crişan, autorul unei ample monografii despre domnia marelui rege: „Va trebui însă să conchidem că în prima parte a decretului de cinstire a lui Acornion nu este vorba de Burebista sau de tatăl său"[142].

De fapt, autorii citaţi nu au observat că referirea la „principatul" lui Sylla este în realitate doar un reper pentru venirea lui Deceneu la curtea regală. Pe de altă parte, evenimentul invocat este doar un *terminus post quem* pentru începutul domniei lui Burebista, care mai poate fi coborât cu un număr de ani.

Având în vedere că Acornion a îndeplinit ulterior câteva preoţii: cea a lui Θεὸς Μέγας, apoi a lui Sarapis, a lui Dionysos şi din nou a aceluiaşi zeu – aceasta din urmă pe vremea când C. Antonius Hybrida a iernat la Dionysopolis (pe la 62 a.Chr.) –, s-a tras concluzia că misiunea diplomatică a lui Acornion a putut data cândva între anii 70–62 a.Chr.[143].

Totuşi, un izvor precum opera lui Iordanes, chiar dacă plină de erori şi confuzii, nu poate fi respins în totalitate. Dilema poate fi rezolvată printr-un „compromis": la acea dată (82 a.Chr.), Burebista era doar asociat la putere de către tatăl său (poate un omonim ?) – ceea ce a produs confuzia istoricului goto-roman. Bătrânul rege nu s-a ilustrat, pare-se, prin vreo ispravă demnă de atenţia istoricilor (vezi totuşi invazia dacilor la sud de Dunăre în anul 74, la care face aluzie Florus, *Epitomae*, I, 39, 6); acesta va fi domnit până către anul 62 a.Chr. Burebista (fiul) prelua atunci întreaga putere, în deplină capacitate fizică, practică a armelor şi experienţă diplomatică.

O altă problemă în dispută este localizarea acelei enigmatice *dava*, unde rezida tatăl lui Burebista[144]; numele acesteia a fost stabilit, după unele ezitări, Ἀργέδαυον. V. Pârvan a făcut legătura cu numele râului Argeş; acesta poate fi identificat cu Ὀρδεσσός, menţionat de Herodot (IV, 48) printre afluenţii Dunării[145].

---

[141] N. Gostar, în AU Iaşi (serie nouă), sect. III a (Istorie), 16, 1970, 1, p. 61.

[142] I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 100.

[143] H. Daicoviciu, *loc. cit.*

[144] Reţinem în această notă istoricul unei capcane epigrafice. Astfel, urmând pe V. Latyšev, E. Kalinka propunea a se întregi lacuna din r. 25–26: [γ]ενόμενος καὶ πρὸς τοῦτον ἐν τῇ πρώτῃ καὶ με[γίστῃ ι]διᾳ; lectura a fost acceptată de V. Pârvan (*Getica*, p. 78.), care traducea: „Acornion a fost şi pe lângă acesta în cea dintâi şi cea mai mare apropiere". Dar, după W. Dittenberger şi H. v. Gaertringen, lectura sfârşitului acestei expresii ar fi: ἐν τῇ πρώτῃ καὶ με[γίστῃ βασι]λία, ceea ce în traducerea lui G. G. Mateescu (AIIN, 4, 1926–1927, p. 326) ar fi: „şi ducându-se (Acornion) la acesta, în cel dintâi şi cel mai mare regat". Încercarea unor epigrafişti de a vedea în cuvântul final noţiunea de βασιλεία („capitală"), a dezănţuit interesul istoricilor pentru căutarea capitalei regelui get (A. Nour, *Unde a fost „basileia" lui Burebista*, extras din revista „Libertatea", 1940, 22 p.; autorul conchidea că poate fi localizată la Poienari, pe Argeş!). Atât doar că şi această lectuă a fost contestată de M. Holleaux şi A. Wilhelm, care au întregit expresia finală: ἐν τῇ πρώτῃ καὶ με-[γίστῃ φ]ιλίᾳ (expresia aminteşte de titlul aulic de πρῶτος φίλος de la curţile monarhilor elenistici; vezi M. Holleaux, *Études...*, I, p. 287, nota 3; I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 184 sq.).

[145] V. Pârvan, ARMSI, ser. III, t. I, 1923, p. 29–30; idem, *Getica*, p. 42, 81, 235; idem, *Dacia. Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*[4] (ediţia Radu Vulpe), Bucureşti, 1967, p. 86 cu nota 89 şi mai ales p. 95 cu nota 139. Până la un moment dat, această identificare a fost susţinută şi de

Un toponim asemănător cu cel din decretul în cinstea lui Acornion est cunoscut în Banat; în *Tabula Peutingeriana* (VII, 3): *Arcidaua* şi în *Îndreptar geografic* al lui Ptolemeu (III, 8, 4): Ἀργίδαυα (aceasta a fost localizată la Vărădia jud. Caraş-Severin, unde săpăturile arheologice au identificat un castru roman[146]. Din acest motiv, unii învăţaţi – chiar şi Vasile Pârvan[147], apoi C. Patsch[148], A. Alföldi[149], C. Daicoviciu[150] –, au susţinut identitatea dintre cele două toponime şi apoi localizarea Argedavei getice la Vărădia. Această identificare a căzut în desuetudine.

În schimb, o altă propunere a întrunit cei mai mulţi adepţi. Astfel, după unele ezitări, Radu Vulpe a propus localizarea Argedavei pe râul Argeş, la Popeşti (com. Mihăileşti, jud. Giurgiu)[151]; aici săpăturile efectuate sub conducerea acestui învăţat apoi a lui Alexandru Vulpe, au scos la lumină o importantă aşezare geto-dacică datând din secolele II–I a.Chr.[152].

Această identificare a fost mai apoi contestată pe baza reluării lecturii inscripţiei lui Acornion. Astfel, pe piatră, înaintea toponimului cu pricina, se vede un Σ, observat şi de G. Mihailov: ΣΑΡΓΕΔΑΥΟΝ[153]. Se consideră însă că aceasta literă provine de la prepoziţia [ϵἰ]ς, care cere acuzativul; forma corectă ar fi trebui să fie la feminin, Ἀργέδαυαν[154].

H. Daicoviciu a emis însă ipoteza că acest toponim poate fi întregit Σαργέδαυα; numele acestei *dava* ar putea fi legat de pârâul *Sargetia*, sub a cărui albie Decebal şi-a îngropat comorile (Cassius Dio, LXVIII, 14, 4)[155]; ulterior, autorul a renunţat la această părere[156]. Această întregire a fost preluată însă de N. Gostar, care se gândea şi la forma *Zargedava*[157], πόλις atestată de Ptolemeu alături de Tamasidava şi Piroboridava (*Geogr.*, III, 10, 8), care pot fi localizate în teritoriul dintre Siret şi Prut. Ar fi o cetate din Moldova, unde ar putea fi centrul iniţial al puterii lui Burebista, ca şi a altor basilei geţi anteriori (precum Rhemaxos).

Între timp, seria incertitudinilor este alimentată de o nouă descoperire epigrafică: o inscripţie aflată în zidul de incintă (târziu) al cetăţii Histria (refolosi

---

C. Daicoviciu (v. *supra*, nota 43). Identificarea Argeşului cu Ordessos este susţinută şi de noi într-un scurt articol; v. *supra*, nota 79.

[146] Gr. Florescu, Istros, I, 1934, p. 60–72 (vezi în special p. 61, unde se face o prezentare a discuţiei despre posibila identificare a Argedavei din inscripţia lui Acornion şi Argidava bănăţeană).

[147] V. Pârvan, *Getica*, 1926, p. 81, 282.

[148] C. Patsch, *Beiträge*, V, 1, Wien, 1932, p. 46, nota 2.

[149] A. Alföldi, *Zur Geschichte des Karpatenbekens im 1. Jahrhundert n. Chr.*, în Archivum Europae Centrum-Orientalis, 8, 1–2, 1942, p. 5 (*non vidi*; apud I. H. Crişan, *Burebista*, p. 1[illegible] nota 371).

[150] C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, p. 46.

[151] Vezi R. Vulpe, *Studia Thracologica*, Bucureşti, 1976, p. 69–79.

[152] Vezi Al. Vulpe, în EAIVR, III, 2000, p. 352–354.

[153] IGB, I, 13.

[154] N. Gostar, *loc. cit.*, p. 62.

[155] H. Daicoviciu, SCIV, 13, 1962, 1, p. 14; idem, *Dacii*, Bucureşti, 1965, p. 104–105.

[156] Vezi idem, *Dacii*[2], 1968; idem, în Steaua, XIX, 1968, 2, p. 83; idem, *Dacia...*, p. 27, nota 9

[157] N. Gostar, *loc. cit.*, p. 13.

ca material de construcție), menționând un *vic(us) Arcidava*[158]; Al. Suceveanu, editorul inscripției, apropia de 'Αργέδαυον din inscripția de la Dionysopolis și considera această așezare reședința unei căpetenii getice din secolul I a.Chr., decăzută în epoca romană la situația unui *vicus* din teritoriul Histriei[159]. Teoria a fost contestată de R. Vulpe[160] și I. H. Crișan[161].

Cum vedem, principalele obiecții față de localizarea Argedavei la Popești au venit din partea lui C. Daicoviciu și a discipolilor săi; aceștia susțin că reședința regelui Burebista a fost în munții din sudul Transilvaniei. De fapt, este vorba de o neînțelegere; Argedava, care trebuie să fi fost pe râul Argeș, era reședința tatălui lui Burebista[162]. Se prea poate să fi existat chiar uzul reședințelor itinerante; una dintre acestea poate să fi fost și la Cârlomănești, unde în cursul săpăturilor din anul 2003 s-a descoperit un fragment ceramic, pe care s-au gravat, înainte de ardere, câteva litere grecești, care ar permite întregirea [Βασι]λέως Β[υρεβίστα][163].

Precum s-a văzut, Burebista era de neam get (ἀνὴρ Γέτης) – ceea ce ar trebui să fie suficient pentru a admite că originea regelui era în ținutul de la sud de Carpați; formațiunea asupra căreia domnea tatăl său își avea centrul pe râul Argeș. Ea s-a extins treptat, probabil în cursul domniei comune a tatălui și fiului, spre vest, peste Olt, și spre est, până la Dunăre (dacă nu cumva această limită naturală era atinsă încă din timpul lui Rhemaxos). Din textul transcris mai sus (p. 45), aflăm că neamul său era istovit de războaie dese; evident, știrea face referire la neamurile care vor intra sub ascultarea regelui, sfâșiate de neîncetate conflicte tribale, pentru supremație. După slăbirea hegemoniei celților din interiorul arcului carpatic, urmare desigur și a unui proces de integrare în masa autohtonilor, dacii evoluaseră spre constituirea unor uniuni tribale – fenomen ce a dus la războaie epuizante. De această situație poate să fi profitat șeful formațiunii de la sud de munți, care a adus sub ascultare și pe dacii de peste munți. Probabil că procesul de „unificare" nu a fost totdeauna pașnic – cum au arătat cercetările din *dava* de la Cârlomănești (jud. Buzău), a cărei existență încetează violent, marcată printr-un strat de incendiu, databil către mijlocul secolului I a.Chr.[164] A urmat o perioadă de austeritate, în cursul căreia „prin exerciții, abținere de la vin și ascultare față de porunci", regele a ridicat neamul său. Probabil este vorba de veritabile reforme,

---

[158] Al. Suceveanu, RRH, 14, 1975, p. 111–118 (= ISM, I, 358).

[159] Idem, *Opuscula Scythica*, p. 35–37, 40–43.

[160] R. Vulpe, *Studia Thracologica*, p. 73 (nota 20) și 79 (nota 38).

[161] I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 110 , 112–113 (unde se apropie de ipoteza lui N. Gostar).

[162] Prezența acestui toponim în Moesia (vezi și AÉ, 1966, 326 = IDRE, II, 326, *Perburidavensis*: antroponim derivat de la *Perburidava*, care trebuie să fie o *Piroboridava*) poate fi legată de transferările de geți și alți transdanubieni efectuate de Aelius Catus și Ti. Plautius Silvanus Aelianus.

[163] ILD, 173 (cu desluşirile bibliografice): „(vasul) regelui Burebista".

[164] M. Babeș, EAIVR, I, p. 313–314. Dacă este reală, această distrugere a avut loc mai degrabă pe la anul 70 a.Chr. Dacă se admite însă că aici a fost una din reședințele itinerante ale lui Burebista, distrugerea trebuie datată abia după căderea regelui.

realizate la sfatul lui Deceneu, care venise la curtea regală încă de prin anul 82 a.Chr. Una a fost desigur de circumstanță – abținerea de la consumul excesiv de vin, realizată printr-o măsură radicală: tăierea viței de vie; departe de a avea un caracter anecdotic, este vorba probabil de o măsură reală – pentru a combate conflictele și răzbunările gentilice și a lăsa loc „ascultării", deci legilor. „Ca o dovadă pentru ascultarea ce i-o dădeau, este și faptul că ei s-au lăsat înduplecați să taie vița de vie și să trăiască fără vin", scrie Strabo (VII, 3, 11). Cât despre exercițiile amintite, este vorba probabil despre o veritabilă pregătire militară și crearea unei armate supusă unui antrenament continuu, mai târziu poate și cu concursul unor instructori din lumea greacă. În urma acestor măsuri, Burebista „în câțiva ani a făurit un stat puternic (μεγάλη ἀρχή) și a supus geților cea mai mare parte din populațiile vecine". Drept urmare, continuă Strabo: „Ba încă a ajuns să fie temut și de romani. Căci trecând plin de îndrăzneală Dunărea și jefuind Thracia – până către Macedonia și Illyria (μέχρι Μακεδονίας καὶ τῆς Ἰλλυρίδος)[165] –, a pustiit pe celții care erau amestecați cu tracii și cu illyrii și a nimicit pe de-a întregul pe boii aflați sub conducerea lui Critasiros și pe taurisci" (vezi mai departe).

Deocamdată ne vom îndrepta din nou atenția spre teritoriul dintre Dunăre și mare, care în primele trei – patru decenii ale ultimului secol al erei vechi este implicat într-un mare conflict armat, ai cărui protagoniști au fost republica romană și marea coaliție circumpontică creată de regele Pontului Mithridates VI Eupator[166]. Este vorba de trei războaie (în anii 89–85, 83–81 și 73–63 a.Chr.), în care, după informația lui Appian, „i-a chemat în ajutor pe traci și pe sciți" (*Mithr.*, 13, 44; vezi *ibidem*, 15, 53: „el a adus sub stăpânirea sa, pe lângă neamuri ce-l înconjoară, și pe colhidieni, seminție războinică, iar dintre greci pe cei care locuiesc în Pont, ca și pe acei barbari ce locuiesc mai sus de aceștia. Mithridate recurge la ei ca la niște prieteni. Este vorba de sciți, tauri, bastarni, traci, sarmați și toți câți se află în jurul fluviilor Tanais și Istru și încă și în jurul lacului Meotic"; 41, 157: „printre ei se aflau traci, oameni din Pont, sciți, cappadoci..."; 57, 234: „Dovada acestui fapt este că i-ai atras și i-ai făcut aliați cu tine pe traci, pe sciți și pe sarmați..." (Cornelius Sylla către Mithridates); 69, 293, la începutul celui de-al treilea război: „Trecând în Europa, îi veniră într-ajutor, dintre sarmați, cei regali, iazygii, coralii și neamurile trace ce locuiesc lângă Istru sau în preajma munților Rhodope și Haemus; în afară de ei și bastarnii, cei mai puternici dintre toți aceștia". Rezultă că, printre aliații lui Mithridates se numărau, în afară de cetățile din zona Pontului (prin urmare și cetățile de pe litoralul vest-pontic), tracii și alți barbari, între care pot fi presupuși și geții;

---

[165] În *Fontes*, I, se traduce: „până în Thracia și Macedonia"; în realitate, μέχρι trebuie tradus prin „până la". Referirea la Macedonia (provincia Macedonia) este doar o indicație geografică generală; prin urmare, nu se poate trage concluzia că Burebista ar fi atacat și Macedonia.

[166] Vezi o prezentare sintetică: Gh. Poenaru Bordea, EAIVR, III, p. 83–86, s.v. *Mithridates* (cu bibliografia esențială).

un general al lui Mithridates din anul 87 poartă chiar numele *Dromichaites* (Appian, *Mithr.*, 32 şi 11)[167]. Pentru relaţiile cu ţinuturile vest-pontice, numismaţii aduc ca dovadă emisiunile de stareri de aur, pe care, după unii, ar fi reprezentat capul regelui; de asemenea, descoperirile de monede emise în cetăţile din efemerul imperiu mithridatic, în Scythia Minor (la Istros, Noviodunum), dar şi peste Dunăre, în *davae*-le de la Popeşti (jud. Giurgiu) şi Poiana (jud Galaţi)[168]. Se crede că regele şi-a întins tentaculele spre zona nord-pontică încă de pe la anul 100 a.Chr.; dovezile cele mai sigure le avem din cursul celui de-al treilea război mithridatic.

Prin anii 73–71, când în Asia Licinius Lucullus începea urmărirea regelui Mithridates (înfrânt la Cyzicus), dincoace de strâmtori M. Terentius Varro Lucullus – fratele generalului de mai sus, proconsul al Macedoniei –, pentru a lovi în bazele lui Mithridate, porneşte să ocupe cetăţile de pe coasta de vest a Mării Negre. Astfel, Apollonia a fost luată cu asalt, suferind mari distrugeri; este posibil ca şi Istros să fi cutezat să se împotrivească romanilor[169]. Nu ştim cum s-au comportat celelalte cetăţi; probabil şi-au deschis repede porţile.

În aceste împrejurări, este posibil ca toate cetăţile să fi acceptat, fie şi formal, alianţa cu Roma, exprimată printr-un *foedus* – precum cel încheiat cu trei decenii mai înainte între Roma şi Callatis[170]. Evident, protecţia Romei, chiar dacă încă destul de îndepărtată, era profitabilă pentru cetăţile greceşti, dar totodată şi suficient de costisitoare. Este sugestivă în acest sens o informaţie din decretul dionysopoliţilor în cinstea lui Acornion, fiul lui Dionysios: anume că, din lipsă de candidaţi (din motive de mare jenă financiară, destul de clar sugerate în decret), acest personaj a acceptat a doua oară preoţia lui Dionysos, divinitatea eponimă a cetăţii Dionysopolis. Inscripţia ne prezintă în această privinţă un reper cronologic: în timpul iernării lui C. Antonius Hybrida (se subînţelege la Dionysopolis), în iarna anilor 61/60) – desigur împreună cu trupele sale, a căror cantonare trebuie să fi fost suportată de toate cetăţile pontice. Vexaţiunile la care au fost supuse, amplificate de corupţia comandantului (cu un trecut sugestiv în această privinţă), au dus la o revoltă generală. Pentru aceasta, el avea să fie acuzat ulterior într-un proces (în realitate, cu caracter politic, la instigaţia lui Caesar); iată relatarea istoricului Cassius Dio (XXXVIII, 10, 1–3):

---

[167] D. Detschew, *Sprachreste*^{2}, Wien, 1976, p. 158–159.

[168] Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, p. 85.

[169] Ataşamentul Histriei faţă de Mithridates a fost confirmat recent de un decret în care se vorbeşte şi despre un strateg originar dintr-un oraş din Pont (Amastris sau Amisos), trimis de rege în fruntea unei garnizoane instalată la Istros [vezi A. Avram, Oct. Bounegru, Pontica, 30, 1997, p. 155–165; preluată în: SEG, XLVII, 1125; BÉp, 1999, 388; AÉ, 1997, 1316; vezi Al. Avram, Dacia (N.S.) 51, 2007, p. 117–118]. Pe de altă parte, cercetările arheologice din această cetate au identificat un strat de puternice distrugeri în zona sacră, atribuit de P. Alexandrescu (*Histria VI. La zone sacrée d'époque grecque*, Bucureşti, 2006, p. 140) unui cutremur de pământ, „immédiatement après l'expédition de M. Terentius Varron Lucullus"; în această situaţie, Al. Suceveanu (*Opuscula Scythica*, Bucureşti, 2009, p. 55, *addenda*) se întreba, pe bună dreptate: „pourquoi Lucullus n'aurait été l'auteur de cette destruction?".

[170] Vezi D. M. Pippidi, *DID*, I, p. 287–288. Vezi ediţia integrală: ISM, III, 1 (Al. Avram).

„Acesta [Antonius Hybrida], în timpul guvernământului său din Macedonia[171], se purtase ca un mizerabil, atât față de provinciali, cât și față de populațiile anexe, și, la rândul lui, nu fusese nicidecum cruțat. După ce a devastat teritoriul dardanilor și al vecinilor acestora, n-a mai avut tăria să dea piept cu barbarii care l-au contraatacat. Simulând interes pentru jefuirea altor regiuni, se retrase pe furiș, însoțit de cavalerie. În realitate, el o rupsese la fugă. Dardanii încercuiră trupele de pedestrași, le alungară apoi cu multă vigoare din ținut și, bineînțeles, le luară înapoi toată prada. În același chip se purtă Antonius și cu aliații Romei din Mysia [= Moesia] (περὶ τοὺς συμμάχους τοὺς ἐν τῇ Μυσίᾳ). El a fost învins de către sciții bastarni în apropierea orașului Istrienilor (πρὸς τῇ τῶν Ἰστριανῶν πόλει πρὸς τῶν Σκυτῶν τῶν Βασταρνῶν), triburi scite sosite în ajutorul mysilor, și s-a retras în mare grabă.

„Totuși, nu acestea au fost motivele pentru care fusese dat în judecată. Învinuit că a participat la conjurația lui Catilina, i s-au făcut imputări suplimentare în legătură cu faptele sale din Macedonia și din Mysia. Întâmplarea a făcut, așadar, să nu i se dovedească vina pentru crimele ce-l aduseseră în fața instanței, ci să fie pedepsit pentru alte ticăloșii, străine de textul inițial al acuzării[172]. Așa s-a terminat pentru Antonius procesul în care a fost implicat. Cicero, care-și luase obligația să-l apere, căci fusese colegul lui de consulat, în pledoaria sa îl atacă violent pe Caesar pe seama căruia punea darea în judecată"[173].

Steagurile (τὰ σημεῖα) pierdute de C. Antonius Hybrida și păstrate în cetatea Genucla, unde domnea Zyraxes, aveau să fie recuperate mai târziu de M. Licinnius Crassus (Cassiuus Dio, 51, 26, 5)[174].

Scriind despre dezastrul lui Hybrida sub zidurile cetății istrienilor, V. Pârvan se întreba dacă nu cumva „însuși Burebista va fi fost comandantul cetelor geto-bastarne care au sfărâmat pe Antonius, luându-i steagurile"[175]. Ideea este dezvoltată într-un scurt comentariu de D. M. Pippidi[176].

Ne întrebăm însă, cum se face că steagurile capturate au fost păstrate în cetatea Genucla (unde pe la anul 60 domnea un înaintaș al lui Zyraxes), iar nu în *basileia* lui Burebista, oriunde va fi fost ea[177]. Mai observăm că istoricul Cassius

---

[171] Vezi în această privință Maria Grazia Granini Cecere, DE, V/2, 1986, p. 38–39.

[172] Pentru a evita condamnarea, C. Antonius Hybrida s-a exilat voluntar în Kephallenia (Strabo, VII, 2, 13).

[173] Izvorul este reprodus după: Cassius Dio, *Istoria Romană*, vol. I, București, 1973, p. 279–280 (traducere de Adelina Piatkovski); cf. *Fontes*, I, p. 669–671.

[174] Vezi *infra*, p. 75.

[175] V. Pârvan, *Getica*, p. 78.

[176] D. M. Pippidi, *DID*, I, p. 282: „Fără a putea răspunde la această întrebare cu certitudine, trebuie să recunoaștem că ipoteza nu-i deloc improbabilă, dacă ținem seama de vremea când se petrece evenimentul și nu pierdem din vedere nici țelurile statornic urmărite de Burebista, a cărui politică pontică poate fi socotită ca o încununare a aspirațiilor de veacuri ale regilor de dincolo de Dunăre în direcția coloniilor grecești de pe țărmul apusean al Mării Negre. În legătură cu cronologia, oricât de puțin precise ar fi reperele la dispoziția noastră, credem că nimic nu se opune ca omul, care în 55 î.e.n. avea să ocupe Olbia, să-și fi făcut simțită prezența în Dobrogea cu șase ani înainte. Cât privește interesele sud-dunărene ale regelui, ele sunt suficient puse în lumină de decretul citat în cinstea lui Acornion, care, subliniind însemnătatea poziției lui Burebista pentru întreaga lume tracă, ne informează că, în ajunul bătăliei de la Pharsalus – într-un moment crucial pentru destinele Romei –, căpetenia geților își oferise alianța lui Pompeius în schimbul unor foloase a căror natură o putem doar ghici…".

[177] Vezi Al. Suceveanu, *Opuscula Scythica*, p. 45: „Étant donné que la principale capture de guerre – les enseignes de Hybrida –, est restée en Dobroudja, à Genucla, on peut évidemment mettre en doute la participation effective des troupes de Bourébista à la bataille livrée à proximité d'Histria, mais non le secours moral dont ont du bénicier les rebelles de la part du grand roi".

Dio vorbește despre aliații (συμμάχοι) Romei din Moesia – care pot fi unii regiș
geți sau sciți din Dobrogea, precum cel în a cărui cetate (Genucla) au fost păstr
trofeele; mai probabil, acesta era un dinast aliat cu Burebista, chiar și după
stăpânirea lui Burebista se întinsese (teoretic) până la Mare.

Prin urmare, suntem de părere că Burebista nu s-a implicat deocamdată
problemele cetăților pontice. El era preocupat mai degrabă de teritoriul de pe
munți adăugat de curând la a sa *arché* și de înlăturarea pericolului celtic. Nu e
exclus ca această orientare să fie și rodul diplomației romane, care căuta
îndepărteze pericolul celtic de posesiunile Romei din Macedonia și Illyria.

Evident, romanii au perceput prezența dacilor în Thracia ca pe un viitor
potențial pericol. Nu rezultă însă de aici că Burebista ar fi atacat și posesiun
romane; dimpotrivă, avem motive să credem că Burebista a evitat, pe cuprin
întregii domnii, să intre în conflict cu Roma[178].

Probabil că celții reprezentau încă un pericol și pentru daci; așa se explică reac
rapidă a lui Burebista – după consemnarea lui Strabo, repetată în alte două rând
„Strămutându-se în regiunea de lângă Istru, ei [boii] locuiau acum amestecați
tauriscii, războindu-se cu dacii, până când aceștia din urmă le-au șters neamul
pe fața pământului. Teritoriul lor, care făcea parte din Illyria, a rămas un loc
păşunat pentru turmele neamurilor vecine" (V, 1, 6); „O parte din teritoriul amin
dacii l-au prefăcut într-un pustiu, în urma războiului în care i-au biruit pe boi și
taurisci – semințiile celtice de sub stăpânirea lui Critasiros. Dacii pretind că ac
ținut ar fi al lor, cu toate că este despărțit de ei prin râul Parisos [evident, eroare
manuscris, în loc de Pathissus][179] – care vine din munți și se varsă în Istru, p
părțile galilor numiți scordisci. Într-adevăr, aceștia locuiau amestecați cu illirii și
tracii. Dar pe cei dintâi i-au nimicit dacii, pe câtă vreme cu aceștia din ur
adeseori au făcut alianță (cu care au fost συμμάχοι)" (VII, 5, 2). Aceste două pas
din *Geografia* lui Strabo, în special cel de-al doilea, comportă trei analize separa

Mai întâi, aflăm că în preajma confruntării cu celții, dacii locuiau până la r
Pathissus; în urma războiului cu celții și alungarea lor, teritoriul dintre Tisa
Dunăre a rămas practic fără așezări, fiind „loc de păşunat pentru turmele neamuri
vecine". La vremea când scria Strabo (în ultimul deceniu al vieții; a trăit în a
63–19 a.Chr.), dacii (mai aflăm de la acest autor) pretindeau că acest pământ este
lor. Aici se vor infiltra, în prima jumătate a secolului I p.Chr., sarmații iazygi; de
Pliniu cel Bătrân aflăm că la est de Pannonia, câmpiile și șesurile sunt stăpânite
sarmații iazygi, iar munții și pădurile de daci, care fuseseră împinși de iazygi pâ
la râul Tisa (*Naturalis historia*, IV, 12, 80: *campos et plana Iazyges Sarma
montes vero et saltus pulsi Daci ad Pathissum amnem*)[180].

---

[178] Vezi nota precedentă și *infra*, p. 58 urm.

[179] Vezi R. Vulpe, *Studia Thracologica*, p. 43, nota 8.

[180] Pentru descoperirile dacice din partea de vest a Daciei, vezi harta publicată în *Ist
Românilor*, I, p. 729 ([2] 2010, p. 760).

Textele citate din opera lui Strabo mai vorbesc despre nimicirea boilor şi tauriscilor; în realitate, este vorba numai de alungarea lor din ţinuturile de la răsărit de cursul mijlociu al Dunării. De la Caesar aflăm că helvetii, care se pregăteau să pornească în migraţie spre vest (a. 59–58), i-au chemat la ei pe boii care trecuseră în Noricum (*De bello Gallico*, I, 5, 4: *Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierant Noreamque oppugnabant, receptos ad se socios sibi adsciscunt)*; relatarea este un important *terminus ante quem* despre confruntarea dintre daci şi celţi: pe la 60 a.Chr.[181].

Unii istorici sunt de părere că Burebista a purtat lupte şi cu scordiscii, eventual înainte de a se război cu celţii din vest[182]; dar din informaţia furnizată de Strabo (VII, 5, 2; v. *supra*), nu rezultă această concluzie[183].

Preocupările pentru teritoriul dacic intracarpatic, recent alipit la regatul getic, au slăbit interesul regelui pentru cele ce se întâmplau în teritoriile de la Dunărea de Jos şi Mare.

Abia după anul 60 Burebista se putea gândi şi la Scythia Minor. Probabil tot acum a fost aduşi sub ascultarea sa unii regişori de la est de Carpaţi.

Nu ştim ce motive au determinat mânia regelui Burebista de a ataca şi distruge cetatea de la limanul Bugului. Ştirea provine dntr-un discurs rostit de Dio Chrysostomul la Olympia în anul 97 p.Chr.: „Ultima şi cea mai îndelungată cucerire [a avut loc] nu mai departe de acum o sută cincizeci de ani. Geţii au luat atât oraşul Borystene, cât şi alte cetăţi aşezate pe ţărmurile Pontului Stâng, până la Apollonia". Dio ajunsese la Olbia în timpul surghiunului său, în anul 95 p.Chr.; evenimentul se petrecuse, prin urmare, prin anii 55–53 a.Chr.[184].

Vorbind despre modul cum s-a făcut aducerea sub ascultare a cetăţilor din Pontul stâng, D. M. Pippidi nota: „De bună seamă, toate aceste cuceriri nu s-au făcut într-o campanie, nici în acelaşi chip, în sensul că, dacă unele din aceste oraşe s-au grăbit să-i deschidă porţile (astfel, după toate probabilităţile, Dionysopolis, patria lui Acornion, poate şi Tomis[185], despre care izvoarele nu ne dau ştiri

---

[181] Totuşi unii au continuat să trăiască în teritoriul pannonic de la Dunărea superioară; astfel, o inscripţie datând de pe la mijlocul secolului I p.Chr. redă cariera unui ofiţer roman, care, după prima miliţie ecvestră, a fost *praef(ectus) ripae Danuvi et civitatium duar(um) Boior(um) et Azalior(um)* (CIL, IX, 5363 = ILS, 2737; vezi H. Devijver, PME, V-124). De asemenea, Ptolemeu (III, 8, 3) arată că în partea de nord a Daciei trăiau trei foste seminţii celtice: anarţii, teuriscii şi costobocii (despre costoboci, v. *infra*, p. 316 şi urm.).

[182] I. Glodariu, în *Istoria Românilor*, I, 2001, p. 642 ([2] 2010, p. 674).

[183] La aceeaşi concluzie ajungea şi I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*[2], p. 232, 242.

[184] Cf. D. M. Pippidi, *DID*, I, p. 283.

[185] Decretul tomitan în cinstea gărzii civice (Gr. Tocilescu, AEM, 14, 1891, p. 22, nr. 50 = Sylloge[3], 731 = ISM, II, 2), este scos din discuţie de D. M. Pippidi (p. 283, nota 72) „din pricina lipsei de raport între gravitatea pericolului şi modicitatea mijloacelor folosite pentru a-l evita, ca şi din imposibilitatea de a surprinde în text o oricât de vagă aluzie la ocuparea cetăţii de geţi...".

lămurite), altele – printre care Olbia, Histria[186], Mesambria[187] –, au încercat să-i opună o rezistență care a fost pretutindeni frântă și care a avut ca urmare distrugerea totală sau parțială a acestor așezări"[188].

Într-adevăr, la Histria, cercetările arheologice au scos la iveală ample distrugeri în Zona Sacră, cândva către mijlocul secolului I a.Chr.[189], iar un important document epigrafic – decretul în cinstea lui Aristagoras, fiul lui Apatourios –, databil cam în aceeași perioadă, vorbește despre precaritatea vieții urbane[190]. La Mesambria, un decret fragmentar, la care s-a mai făcut referire, cinstește pe trei strategi care s-au ilustrat în războiul împotriva lui Burebista[191]. Iar la Odessos, un fragment de inscripție păstrează o listă de preoți întocmită după „întoarcerea din bejenie"[192]. După altă opinie, represaliile din partea lui Burebista ar data mai degrabă dintr-o perioadă ulterioară, în 48–44 a.Chr., când, după dispariția lui Pompei, aceste cetăți ar fi încercat să se ralieze lui Caesar[193].

De fapt, cu aducerea sub ascultarea sa a cetăților pontice începe politica sud-dunăreană a lui Burebista. Strabo ne informează: „Ba încă a ajuns să fie temut și de romani. Căci trecând plin de îndrăzneală Dunărea și jefuind Thracia – până către Macedonia și Illyria (μέχρι Μακεδονίας καὶ τῆς Ἰλλυρίδος)..."[194]. Este probabil că intrarea cetăților din Dobrogea sub „protecția" lui Burebista s-a produs îndată după evenimentele din anul 60; posibil că, în virtutea unei tradiții (datând cel puțin din vremea lui Rhemaxos), aceste cetăți s-au bucurat de un tratament mai blând – cum este cazul cu Dionysopolis, patria lui Acornion, personaj ajuns pe lângă rege „în cea dintâi și cea mai mare prietenie" (ἐν τῇ πρώτῃ καὶ με[γίστῃ φ]ιλία; r. 25–26 ale decretului). Dacă Olbia a fost cucerită pe la anul 55, Apollonia, Mesambria și Odessos au împărtășit soarta altor teritorii din Thracia, supuse frecventelor raiduri peste Dunăre ale dacilor, despre care vorbește Strabo (v. *supra*). Astfel, Burebista a ajuns „primul și cel mai mare dintre regii din Thracia și stăpânind tot teritoriul de dincoace de fluviu și de dincolo" (πρῶτος καὶ μ[εγίστος...] τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων καὶ πᾶσα[ν τὴν πέρ]αν τοῦ ποταμοῦ

---

[186] ISM, I, 54 (= Syll[2]., 325; Syll.[3], 708); textul inscripției transcris (după traducere) *supra*, p. 48, nr. 6.

[187] IGR, I, 1502; IGB, I, 223; IPD[4], 838; vezi *supra*, p. 48, nr. 5.

[188] *DID*, I, p. 283.

[189] Vezi însă mai sus, nota 169.

[190] *Supra*, p. 48–49, nr. 6.

[191] *Supra*, nota 187.

[192] IGB, I, 46; cf. D. M. Pippidi, *loc. cit.*

[193] Al. Suceveanu, *Opuscula Scythica*, p. 47.

[194] Textul lui Strabo continuă cu afirmația: „... a pustiit pe celții care erau amestecați cu tracii și cu illyrii și a nimicit pe de-a întregul pe boii aflați sub conducerea lui Critasiros și pe taurisci". Exprimarea geografului grec conține o confuzie cronologică; luptele cu celții au avut loc mai înainte ca regele să fi inaugurat politica sa la Dunărea de jos. Altă opinie (dar oscilantă): Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 44.

καὶ τὴν ἐπὶ τάδε κατεισχη[κότος]) – cum aflăm din decretul în cinstea lui Acornion (r. 22–25)[195].

Dar analiza evenimentelor istorice, întreprinsă în paginile anterioare, ne crează convingerea că, măcar în primul deceniu al domniei, regele Burebista a fost preocupat de a aduce sub ascultarea sa formațiunile tribale din spațiul dacic și a anihila pericolul celtic. Relațiile cu Roma erau încă sub semnul neutralității[196]. Este posibil ca regele să fi luat legătura cu Pompei încă de prin anul 66 a.Chr., când acesta a primit comandamentul în războiul contra lui Mithridates. Astfel, s-ar putea ca ocuparea cetăților pontice să se fi făcut chiar cu acordul romanilor; din inscripția de la Dionysopolis aflăm că Acornion a tratat cu Pompei atât în numele lui Burebista, cât și al cetății sale – ceea ce nu ar fi fost posibil dacă ar fi existat divergențe de interese între republica romană și rege. S-ar putea presupune că Burebista primise chiar calitatea de *rex amicus et socius populi Romani*[197].

În vremea când se producea ascensiunea lui Burebista, Republica romană trecea prin frământări dramatice. Pentru a-și împărți puterea, în anul 60, C. Iulius Caesar, Cn. Pompeius și M. Licinius Crassus au încheiat o înțelegere personală, numită (ulterior, de istorici) „primul triumvirat"; dar curând au intervenit divergențele, iar după dispariția lui Crassus (53 a.Chr.), relațiile dintre cei doi protagoniști ai politicii romane au devenit încordate și chiar dușmănoase. După intrarea lui Caesar în Roma în fruntea trupelor sale și instaurarea dictaturii, Pompei s-a refugiat în Grecia; aici el s-a pregătit să-și înfrunte adversarul.

Pompei chiar a obținut o primă victorie asupra lui Caesar, la Dyrrhachium; învingătorul a fost salutat de trupele sale cu titlul de *imperator*. Caesar (*De bello civili*, III, 72) avea să-l ironizeze mai târziu că s-a grăbit „ca și cum nicio schimbare nu mai putea avea loc, să-și trâmbițe pe toată fața pământului, în vorbă sau în scris, izbânda zilei aceleia" (vezi și Appian, *Războaiele civile*, II, 63). Este posibil ca emisarii săi să fi ajuns și la Burebista. Încrezător, Pompei exulta: „Toate neamurile Răsăritului și de pe meleagurile Pontului Euxin – câte le-am putea înșira, fie greci, fie barbari – toate sunt alături de noi. Iar regii, atât prieteni ai poporului roman, cât și ai mei (καὶ βασιλεῖς ὅσοι Ῥωμαιοίς ἢ ἐμοὶ φίλοι), ne pun la îndemână trupe, arme, hrană și alte lucruri trebuincioase pregătirii noastre".

În acest moment intervine ambasada lui Acornion pe lângă Pompei: „Și fiind trimis de regale Burebista ca ambasador la Cnaeus Pompeius, fiul lui Cnaeus, imperator al romanilor, și întâlnindu-se cu acesta în părțile Macedoniei, lângă Heraclea de pe Lykos, nu numai că și-a îndeplinit cu bine însărcinările primite de

---

[195] Întinderea stăpânirii lui Burebista este sugerată și de intenția lui Caesar de a supune pe daci, care se extinseseră în zona pontică și în Thracia (Suetonius, *Caesar*, XLIV, 6: *Dacos, qui se in Pontum et Thraciam effuderant, coercere*).

[196] Vezi *supra*, p. 55 cu nota 178.

[197] După un scenariu politic, imaginat de R. Syme (*The Roman Revolution*, Oxford, 1939, p. 197; apud Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 47), înfrângerea lui C. Antonius Hybrida s-ar fi făcut chiar ca urmare a uneltirii lui Pompei.

la rege, câştigând pentru acesta bunăvoinţa romanilor, dar şi pentru patrie a p
cele mai frumoase negocieri"; întâlnirea a avut loc în intervalul 7 iunie – 9 au
48 a.Chr.[198]. Se consideră că Pompei a contat pe ajutorul militar al lui Bureb
care nu a mai sosit la timp. În 9 august 48, Pompei a fost înfrânt şi a fugit în E
unde şi-a găsit moartea (28 septembrie 48).

Nu ştim cum a perceput Burebista această întorsătură a istoriei. Există
părerea că unele dintre cetăţile pontice au încercat să scape de tutela poate
apăsătoare a geţilor, ceea ce ar fi atras represaliile regelui[199]. Având în ve
mersul evenimentelor, este posibil că această bruscă schimbare a şubrezit
interior prestigiul regelui, încurajând opoziţia şi tendinţele separatiste.

De asemenea, deţinem câteva informaţii, cum că Iulius Caesar preg
drept pedeapsă, o campanie contra dacilor. La această intenţie se referă unii au
Strabo (*Geogr.*, VII, 3, 5: „Pe când domnea asupra geţilor Burebista, împo
căruia s-a pregătit să pornească divul Caesar..."), Velleius Paterculus (*Hist. R*
II, 59, 4: „Şi după terminarea războaielor civile, [Caesar] îl trimises
[C. Octavius] la învăţătură în Apollonia, pentru ca tânărul să-şi dezv
deosebitele lui însuşiri, prin studiul ştiinţelor ce se potriveau unui om
[Caesar] avea de gând să-l ia ca tovarăş de arme în războiul ce urma să-l porn
mai întâi împotriva geţilor şi apoi a parţilor"), Plutarh (*Caesar*, 58: „...fă
pregătiri militare, cu intenţia de a întreprinde o expediţie împotriva par
urmând ca, după supunerea acestora, să înconjoare Pontul pe lângă Marea Ca
şi, prin Caucaz să intre în Sciţia, să străbată ţinuturile învecinate cu Germar
Germania însăşi şi să se întoarcă în Italia pe la celţi"), Suetonius (*Aug.*, VI
„Caesar, după cucerirea Hispaniei, a plănuit o campanie împotriva dacilor şi
împotriva parţilor şi l-a trimis în acest scop la Apollonia, unde şi-a petrecut ti
liber dedicându-se studiului") şi Appian (*Războaiele civile*, II, 10: „Caesar se g
să facă o mare expediţie împotriva geţilor şi a parţilor; intenţiona să-i atace
întâi pe geţii vecini, un neam oţelit în lupte şi iubitor de război").

Dar destinul a amânat soarta Daciei cu un secol şi jumătate: în 15 m
44 a.Chr., Caesar era răpus de o conspiraţie chiar în Senatul roman. Cu
dar în împrejurări necunoscute, Burebista cădea şi el victimă unei consp
(Strabo, VII, 3, 11: „Cât despre *Boirebistas*, acesta a pierit din pricina
răscoale, mai înainte ca romanii să apuce a trimite o armată împotriva lui. Ur
acestuia la domnie s-au dezbinat, fărâmiţând puterea în mai multe părţi"; ve
infra, p. 97.

---

[198] R. Vulpe, *Studia Thracologica*, p. 48.

[199] Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 47: „C'est pourquoi nous nous sommes demandé
destructions provoquées par Bourébista dans les villes ouest-pontiques ne datent pas plu
l'exception d'Olbia, de la période 48–44 av. J.-C.".

RELIGIA GETO-DACILOR[200]

Religia geților

Facem această distincție (separație) între cele două neamuri, deoarece și momentul istoric, și credințele diferă. Știrile esențiale despre geți datează aproape exclusiv de la Herodot (vezi textele transcrise *infra*; pentru cele care merită interes deosebit, am dat și textul în limba greacă), deci din secolul V a.Chr., cu referiri și la secolul precedent. Despre daci, cealaltă „mlădiță" a geților, va fi vorba mai târziu.

Herodot, *Istorii*:

IV, 93: „Înainte de-a ajunge la Istru, [Darius] birui mai întâi pe geți, care se cred nemuritori (πρώτους αἱρέει Γέτας τοὺς ἀθανατίζοντας). Căci tracii, locuitorii din Salmydessos și ce care ocupă ținutul așezat mai sus de Apollonia și Mesambria – pe nume scirmiazi și nipseeni – s-au predat lui Darius fără luptă. Geții însă, fiindcă s-au purtat nechibzuit, au fost îndată robiți măcar că ei sunt cei mai viteji și mai drepți dintre traci (Θρηίκων ἐόντες ἀνδρηιότατοί καὶ δικαιότατοι)".

IV, 94: „Iată cum se cred nemuritori (ἀθανατίζουσι) geții: ei cred că nu mor și că acel care dispare din lumea noastră se duce la zeul Salmoxis (παρὰ Σάλμοξιν δαίμονα). Unii din ei îi mai spun și Gebeleizis. Tot la al cincilea an ei trimit la Salmoxis un sol (ἄγγελος), tras la sorți cu poruncă să-i facă cunoscute lucrurile de care, de fiecare dată, au nevoie. Iată cum îl trimit pe sol. Unii din ei primesc poruncă să țină trei sulițe [cu vârful în sus], iar alții, apucând de mâini și de picioare pe cel ce urmează să fie trimis la Salmoxis și ridicându-l în sus, îl azvârl în sulițe. Dacă – străpuns de sulițe –, acesta moare, geții socot că zeul (ὁ θεός) le este binevoitor. Iar dacă nu moare, aduc învinuiri solului, zicând că e un om ticălos și, după învinuirile aduse, trimit un altul, căruia îi dau însărcinări încă fiind în viață. Aceiași traci, când tună și fulgeră, trag cu săgețile în sus, spre cer și amenință zeul, deoarece ei cred că nu există un altul decât al lor".

IV, 95: „Așa cum am aflat de la elenii care locuiesc pe țărmurile Hellespontului și ale Pontului Euxin, Salmoxis, despre care vorbesc – fiind doar un om [muritor] –, a fost rob în Samos, și anume al lui Pitagora, care era fiul lui Mnesarchos. După aceea, ajungând liber, strânse bogății mari și, după ce se îmbogăți, se întoarse în patria lui. Întrucât tracii erau foarte nevoiași și săraci cu duhul, Salmoxis acesta – cunoscător al felului de viață ionian și al unor deprinderi mai cumpătate decât cele trace, întrucât avusese legături cu grecii și cu Pitagora, un însemnat gânditor al acestora –, a clădit o casă pentru adunările bărbaților (ἀνδρεῶν), în care [se spune] îi primea și îi punea să benchetuiască pe fruntașii țării, învățându-i că nici el, nici oaspeții săi și niciunul din urmașii acestora nu va muri, ci va merge într-un anume loc unde vor trăi pururi și vor avea parte de toate bunătățile. În vreme ce săvârșea cele amintite și spunea lucruri de felu

---

[200] Vezi în această privință (cu citarea unei ample bibliografii): I. I. Russu, *Religia geto-dacilor. Zei credințe, practici religioase*, AISC, 5, 1944–1948 (1949), p. 61–139; I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, București, 1986 (cap. VII: „Credințe și idei religioase"); S. Sanie, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, Iași, 1995; N. Conovici, V. Sîrbu, *La religione dei Geto-Daci*, în vol. *I Daci* Milano, 1999, p. 105–115; Zoe Petre, *Practica nemuririi*, București, 2000; Al. Vulpe, *Herodot și religia geților*, în *Studia archeologiae et historiae antiquae*. Doctissimo viro scientiarum archaeologiae et historiae Ion Niculiță, anno septuagessimo aetatis suae, dedicatur, Chișinău, 2009 p. 117–127. Vezi și *Istoria Românilor*, I, București, 2001, p. 429–444 (Al. Vulpe), 784–788 (I. Glodariu); ediția a II-a, 2010, p. 443455 (Al. Vulpe), 831–835 (I. Glodariu).

acesta, el a poruncit să se clădească o locuință subpământeană. Când a fost gata [Salmoxis] a dispărut din mijlocul tracilor și, coborând el în locuința lui de sub pământ, a trăit acolo vreme de trei ani. Tracii doreau mult să-l aibă, jeluindu-l ca pe un mort. În al patrulea an, el le-a apărut și, astfel, Salmoxis făcu vrednice de crezare învățăturile lui. Iată ce se povestește despre înfăptuirile lui".

IV, 96: „În privința acestuia și a locuinței lui subpământene nici eu nu resping cele scrise, dar nici nu le dau crezare prea mult; mi se pare, însă, că el a trăit cu mulți ani înainte de Pitagora. Fie Salmoxis om ori vreo divinitate de-a băștinașilor, să ne mulțumim cu cele arătate".

„Despre obiceiurile pe care le au geții, care își spun nemuritori (οἱ ἀθανατίζωντες), am vorbit..."

Platon, Charmides, 156 d:

„Tot așa stau lucrurile, Charmide, și cu acest descântec (ἐπῳδή). Eu [Socrate] l-am învățat acolo în oaste, de la un medic trac, unul din ucenicii lui Zalmoxis, despre care se zice că îi fac pe oameni nemuritori (ἀπαθανατίζειν). Spunea tracul acesta că [medicii] greci aveau dreptate să cuvânteze așa cum v-am arătat adineauri. Dar Zalmoxis, adaugă el, regele nostru, care este un zeu, ne spune că după cum nu trebuie să încercăm a îngriji ochii fără să ținem seama de cap, nici capul nu poate fi îngrijit neținându-se seama de corp, tot astfel trebuie să-i dai îngrijire trupului dimpreună cu sufletul și iată pentru ce medicii greci nu se pricep la cele mai multe boli: pentru că ei nu cunosc întregul pe care-l au de îngrijit. Dacă acest întreg este bolnav, partea nu poate fi sănătoasă. Căci, zicea el, toate lucrurile bune și rele – pentru corp și pentru om în întregul său –, vin de la suflet și de acolo curg [ca dintr-un izvor] ca de la cap la ochi. Trebuie deci – mai ales și în primul rând –, să tămăduim izvorul răului, pentru ca să se poată bucura de sănătate capul și tot restul trupului. Prietene, zicea el, sufletul se vindecă cu descântece. Aceste descântece (ἐπῳδαί) sunt vorbele frumoase, care fac să se nască în suflete înțelepciunea. Odată ivită aceasta și dacă stăruie, este ușor să se bucure de sănătate și capul, și trupul. Când mă învăța tracul și descântecele, spunea: Să nu te înduplece nimeni să-i tămăduiești capul cu acest leac, dacă nu-ți încredințează mai întâi sufletul, ca să i-l tămăduiești cu ajutorul descântecului. Iar acum – zicea el –, aceasta e cea mai mare greșeală a oamenilor: ca unii medici să caute în chip deosebit o vindecare sau cealaltă [a sufletului și a trupului]. Și mă povățuia foarte stăruitor să nu mă las înduplecat de nimeni – oricât de bogat, dintr-un neam ales sau oricât de frumos ar fi –, să fac altfel. Deci eu, fiindcă i-am jurat și trebuie să-i dau ascultare, îi voi da într-adevăr ascultare. Și dacă vrei – potrivit poveților străinului –, să-mi încredințezi mai întâi sufletul tău, pentru a-l vrăji cu descântecele tracului, îți voi da leacul pentru cap. Dacă nu, nu-ți pot ajuta cu nimic, scumpe Charmide".

Clemens din Alexandria (150–216 p.Chr.), Στρωμάτεις („Covoarele", IV, 8, p. 213, ed. Stählin):

„Geții, un neam barbar care a gustat și el din filozofie, aleg în fiecare an un sol (πρεσβευτής) [spre a-l trimite] semizeului Zalmoxis (πρὸς Ζάμολξιν ἥρωα κατ' ἔτος). Zamolxis a fost unul din apropiații lui Pithagora. Așadar, este înjunghiat cel socotit cel mai vrednic dintre cei ce se îndeletnicesc cu filozofia. Cei care nu sunt aleși se mâhnesc amarnic, spunând că au fost lipsiți de un prilej fericit".

Strabo, VII, 3, 5:

„Se spune că un get cu numele Zamolxis ar fi fost sclavul lui Pitagora și ar fi deprins de la acesta unele cunoștințe astronomice, iar o altă parte ar fi deprins-o de la egipteni, căci cutreierările sale l-ar fi dus până acolo. Întorcându-se la el în țară, s-ar fi bucurat de o mare trecere la conducători și la popor – întrucât, întemeiat pe semnele cerești, el făcea prorociri. În cele din urmă l-a convins pe rege să fie părtaș la domnie, spunându-i că este în stare să-i vestească voința zeilor. Mai întâi s-ar fi făcut preot (ἱερεύς) al zeului cel mai slăvit la ei, iar imediat după aceea a primit și numele de zeu (θεός), petrecându-și viața într-o peșteră, pe care a

ocupat-o el, şi unde ceilalţi nu puteau intra. Se întâlnea rar cu cei din afară, cu excepţia regelu şi a slujitorilor acestuia. Regele lucra în înţelegere cu el, fiindcă vedea că oamenii ajunseser mult mai ascultători decât înainte. Căci supuşii lui credeau că dă poruncile sfătuit de ze Obiceiul acesta a continuat până în zilele noastre, pentru că mereu se găsea cineva gata să sfătuiască pe rege – şi acelui om geţii îi spuneau zeu. Muntele a fost socotit sfânt şi s-a numit aş I se zicea Cogaionon (Κογαίονον) şi la fel a fost şi numele râului care curgea pe lângă el (κα τὸ ὄρος ὑπελήφθε ἱερόν, καὶ προσαγορεύουσιν οὕτος· ὄνομα δ' αὐτῷ Κωγαίονο ὁμώνυμον τῷ παραρρέοντι ποταμῷ). Pe când domnea asupra geţilor Burebista – împotriv cărora s-a pregătit să pornească divinul Caesar –, cinstirea mai sus amintită o avea Decene (Δεκαίνεος). A dăinuit la geţi obiceiul pitagoreic, adus de Zamolxis, de a nu se atinge d carnea animalelor"[201].

Informaţiile transmise de Herodot se cuvin, fie şi pe scurt, comentate comparate cu datele celorlalte izvoare.

Mai întâi, despre *Salmoxis* (Σάλμοξις): aceasta pare forma autentică, deoarec prima silabă se întâlneşte la începutul unor toponime traco-getice: *Salmydesso* (chiar la Herodot, IV, 95; apoi şi la alţi autori[202]) şi *Salmorudis* (*Itin. Ant.*, 236, 4 Cu excepţia lui Herodot, autorii antici[203] îl numesc *Zalmoxis* sau *Zamolxis*[204]; form autentică trebuie să fie *Zalmoxis*, confirmată şi de antroponimul *Zalmodegikos* numele unui basileu get din Dobrogea[205].

Trebuie să fim de acord cu Herodot (IV, 95) că Salmoxis era doar un murito (mai exact: om – ἄνθροπος), dând precum acesta puţină crezare poveştii d poposirea getului în casa lui Pithagora (a trăit pe la 580–500), fie şi dintr nepotrivire de ordin cronologic (vezi astfel Hellanicos: „Dar mi se pare c Zamolxis a trăit cu mult înaintea lui Pitagora"[206]). Este posibil însă ca soarta să-l purtat pe alesul divinităţii, cu mult mai devreme de data consemnată, cel puţin p coasta ioniană, dacă nu şi în Egipt (după Strabo), unde se va fi iniţiat în doctrine unor întemeietori ai marilor credinţe ale lumii antice; astfel, aflăm de la Diodor d Sicilia (Biblioteca istorică, I, 94, 2): „Într-adevăr, se povesteşte că la aria Zathrausthes a făcut să se creadă că o zeitate bună i-a dat legile întocmite de el. I aşa-numiţii geţi, care se cred nemuritori, Zamolxis susţinea şi el că a intrat legătură cu zeiţa Hestia, iar la iudei –, Moise, cu divinitatea căreia i se spu Iahve..." (Παρὰ μὲν γὰρ τοῖς Ἀριανοῖς Ζαθραύσθες ἱστοροῦσι τὸν ἀγατ

---

[201] Vezi spre comparaţie iarăşi la Strabo, VII, 3, 3: „Poseidonios afirmă că misii (Μυσοί) feresc, din cucernicie (κατ' εὐσέβειαν), de a mânca vietăţi; iată deci motivul pentru care nu se at de carnea turmelor lor".

[202] Vezi *Fontes*, I, p. 780 (indici).

[203] Vezi, în special, Herodian Gramaticul, *Despre ortografie*, II, 514, 26: Ζάμολξι λέγεται Ζάμολξις καὶ Σάλμοξις.

[204] Pe baza formei *Zamolxis*, I. I. Russu (AISC, 5, 1944–1948, p. 64) s-a străduit să demonstr caracterul chtonian al acestei divinităţi (prin reconstituirea unui presupus cuvânt tracic **zemel* şi legătură cu *Semele*, mama lui Dionysos); ipoteza a devenit însă caducă, prin confirmarea form *Zalmoxis* (v. mai sus, dar şi nota următoare.

[205] ISM, I, 8 (vezi comentariul r. 6–7, D. M. Pippidi).

[206] Vezi *Fontes*, I, p. 20.

δαίμωνα προσποιήσασται τοὺς νόμος αὐτῳ διδόναι, παρὰ δὲ τοῖς ὀνομαζουμένοσς Γέταις τοῖς ἀπαταναθίζουσι Ζάμολξιν ὡσαύτως τὴν κοινὴν Ἑστίαν, παρὰ δὲ τοῖς Ἰουδαίοις Μουσῆν τὸν Ἰαῶ ἐπικαλούμενον θεόν...). Unele aspecte ale acestor învățături se regăsesc în practicile cultului lui Zalmoxis, așa cum aflăm de la Herodot.

Herodot ne mai informează că unii dintre geți îl mai numesc și *Gebeleizis* (οἱ δὲ αὐτῶν τὸν αὐτὸν τοῦτον ὀνομάζουσι Γεβελέϊζιν); dar conform unor speculații lingvistice, numele zeului ar fi *Nebeleizis* (confuzie în manuscrise între Γ și N) sau chiar *Beleizis* (γε inițial fiind doar o particulă enclitică)[207]. După părerea lui C. Daicoviciu, Gebeleizis era o divinitate uraniană[208], diferită de Zalmoxis (divinitate chtoniană)[209].

Nu știm câtă valoare să acordăm unei informații provenind de la Mnaseas (prima jumătate a secolului al II-lea a.Chr.), transmisă de lexiconul lui Photios, de unde aflăm: „geții îl cinstesc pe Cronos, numindu-l Zamolxis".

Dar să revenim la „nemurirea" getică. După ce vorbește de geții ἀθανατίζωντες, pe care semeția i-a făcut să se opună marelui rege, fiind înfrânți, Herodot începe capitolul următor (IV, 94): „Iată cum se cred nemuritori geții: ei cred că nu mor și că acel care dispare din lumea noastră se duce la zeul Salmoxis (Ἀθανατίζουσι δὲ τόνδε τὸν τρόπον: οὔτε ἀποθνήσκειν ἑωυτοὺς νομίζουσι ἰέναι τε τὸν ἀπολλύμενον παρὰ Σάλμοξιν δαίμονα)". Verbul cu care începe propoziția (ἀθανατίζουσι; la Diodor din Sicilia: ἀπαθανατίζουσι) este un indicativ prezent de la ἀθανατίζω; unii istorici preferă a traduce acest verb prin „a se face nemuritor"[210]; deci „a deveni nemuritor, a se nemuri" (cuvânt mai rar în vocabularul românesc).

---

[207] Expunerea sintetică a acestor teorii: Al. Vulpe, *Istoria Românilor*, I, București, 2001, p. 432; vezi și D. Dana, *Le dossier Gébéléïzis. Une page de l'interprétation de Zalmoxis*, EN, 13, 2003, p. 117–141.

[208] C. Daicoviciu, *Herodot și pretinsul monotheism al geților*, Apulum, 2, 1943–1945, p. 90–94; cf. D. Dana, *op. cit.*, p. 135 („il s'ensuit que, dans le passage hérodotéen, il ne ságit pas de deux dieux différents...").

[209] I. I. Russu, *loc. cit.* (*supra*, nota 204). Vezi și P. Alexandrescu, *La nature de Zalmoxis selon Hérodote*, în *L'aigle et le dauphin. Études d'archéologie pontique*, București – Paris, 1999, p. 293–303.

[210] Vezi: Al. Vulpe, *loc. cit.*, p. 430; Zoe Petre, *Practica nemuririi*, p. 57–58: „Cuvântul ***athanatizontes*** este un participiu prezent adjectivat de la verbul ***athanatizo***. Ambele aparțin sferei semantice a numelui ***thanatos***, *moarte*. Precedat de *alpha* privativ, ***a-thanatos***, cuvântul înseamnă *care nu cunoaște moartea, nu are parte de moarte, nemuritor*. Dificultatea traducerii participiului ***athanatizon*** (pl. ***athanatizontes***) provine din faptul că noi îl citim pentru prima dată la Herodot, și anume în legătură cu geții, deci nu avem cum judeca pe baza unor precedente sensul exact pe care Herodot îl dă acestui participiu. Studiul amănunțit al lui Linforth [autoarea se referă la studiul lui Ivan Linforth, publicat în Classical Philology, 13, 1918, p. 27], care examinează uzanțele posterioare ale cuvântului în context filozofic, dovedește însă cu prisosință că acest participiu are în mod constant un sens factitiv (firesc, de altfel, la un participiu prezent activ). Traducerea frecventă cu sensul de *credință în nemurire*, adică desemnându-i pe *geții care se cred nemuritori*, este așadar greșită, și ***athanatizein*** nu înseamnă *a (se) crede nemuritor*, ci *a (se) face nemuritor*, a practica rituri prin care din muritor, devii nemuritor". De altfel, forma redată de Diodor, ἀπάθανατίζω, are chiar acest sens („a diviniza").

Căile dobândirii nemuririi erau două: prin comunicarea periodică (din cinci în cinci ani) cu divinitatea (IV, 94) şi prin practicarea unui fel de iniţiere (IV, 95)[211].

Comunicarea cu divinitatea se făcea printr-un sacrificiu uman: dar nu dintre prizonieri, precum la tracii apsintieni (Herodot, IX, 119), populaţie din valea râului Nestos[212], ci dintre cei mai buni concetăţeni[213]; actul barbar era eludat eufemistic prin ideea că era trimis un mesager (ἄγγελος) cu doleanţe către divinitate[214]. Tot în acest paragraf mai citim: „Aceeaşi traci, când tună şi fulgeră, trag cu săgeţile în sus, spre cer şi ameniţă divinitatea (θεός), deoarece ei cred că nu există un altul [un alt zeu] decât al lor"[215]. Acest „teocentrism etnic" poate reflecta de fapt caracterul dualist al credinţei geţilor, eventual sub influenţa zoroastrismului persan (cu care Zalmoxis va fi luat contact în timpul peregrinărilor lui prin lumea ioniană); divinitatea ameninţată de săgeţi era spiritul rău care întuneca faţa zeului lor, deoarece ei nu admiteau că există altă divinitate decât a lor! Acesta era Gebeleizis (sau Beleizis?), divinitatea (θεός) „tribală" a geţilor, probabil unică[216]; abia mai târziu, după „unificarea" neamului geto-dac, se va crea un panteon, de gen politieist[217]. El era deopotrivă „stăpân al cerului şi pământului". După moarte, Zalmoxis a fost probabil divinizat (v. *infra*) şi aproape confundat cu Gebeleizis.

Cealaltă cale prin care geţii aspirau la nemurire era un gen de iniţiere; de la Hellanicos ni s-a transmis că Zalmoxis le-a arătat geţilor ritul iniţierii religioase (τελετή)[218]. În cadrul convorbirilor cu un grup de bărbaţi aleşi, strânşi într-o casă a lor (ἀνδρεών), unde aceştia „benchetuiau" (εὐοχέοντα), „învăţătorul" le transmitea oaspeţilor (συμπόται) din tainele sale [cf. „cina cea de taină"]. Cât priveşte coborârea lui sub pământ (într-o peşteră, după Strabo), pare a fi totuşi vorba de o moarte reală, urmată de „învierea" şi zeificarea lui; doar Zalmoxis îi învăţase că „nici el, nici oaspeţii săi şi nici unul din urmaşii acestora nu vor muri, ci

---

[211] Al. Vulpe, *loc. cit.*, p. 432, unde se face trimitere la pasajul din Herodot, IV, 95.

[212] Vezi *Fontes*, I, p. 49, nota 59, unde se trimite la Diodor din Sicilia (V, 32), pentru sacrificiile la celţi; vezi şi J. de Vries, *La religion des Celtes*, Paris, 1963, p. 229–232 şi *passim*.

[213] A se compara cu sacrificiul lui Abraham din Vechiul Testament: *Geneza* (I), 22, 1–18.

[214] În *Fontes*, p. 49, se traduce prin „sol"; dar pentru acesta, Herodot foloseşte cuvântul κῆρυξ (IV, 131: „crainic").

[215] Vezi şi informaţia din Paradoxograful lui Rohde (42): „Se spune că geţii întâmpină cu lovituri de tobă tunetele lui Zeus şi îl ameninţă pe zeu trăgând cu arcul în văzduh" (*Fontes*, I, p. 635).

[216] Vezi interpretarea lui V. Pârvan, *Getica*, 1926, p. 156 (= [2], 1982, p. 92). Este posibil ca Zalmoxis, în peregrinarea lui, să fi luat contact şi cu credinţa evreilor din *diaspora*.

[217] A se compara cu credinţa vechilor slavi, după relatarea lui Procopius din Caesarea (*De bellis*, VII, 14, 23–24): „*Cred că este un singur zeu, făuritorul fulgerului şi singurul stăpân al tuturor lucrurilor*, şi îi jertfesc boi şi alte animale de tot felul. Ei nu ştiu ce-i aceea soartă nemiloasă, nici nu mărturisesc că ea ar avea vreo înrâurire asupra oamenilor. Când îi ameninţă moartea, fie că se îmbolnăvesc, fie că pornesc la război, făgăduiesc zeului că, dacă vor scăpa cu viaţă, îi vor aduce o jertfă, iar după ce scapă, îi jertfesc ceea ce au făgăduit şi cred că şi-au răscumpărat viaţa cu preţul acelei jertfe. Ei mai cinstesc şi râuri, nimfe şi alte zeităţi şi jertfesc tuturor acestora, iar cu prilejul jertfelor fac prorociri".

[218] *Fontes*, I, p. 21.

vor merge într-un anume loc unde vor trăi pururi..."! De altfel, coborârea (κατάβασις) şi întoarcerea din înfern le erau cunoscute din religia greacă (cf miturile lui Dionysos, Heracles, Orfeu), iar despre moarte şi înviere aveau exemplul păstorului Attis din misterele Cybelei, Marea Mamă a Zeilor din Pesinun (Frigia, Anatolia)[219]. Dar să încheiem precum Herodot (IV, 96): „În privinţa acestuia şi a locuinţei lui subpământene eu nici nu resping cele scrise, dar nici nu le dau crezare prea mult; mi se pare însă că el a trăit cu mulţi ani înainte de Pitagora. Fie Salmoxis om ori vreo divinitate de-a băştinaşilor: εἴτε δὲ ἐγένετό τις Σάλμοξις ἄνθροπος, εἴτε ἐστὶ δαίμων τις Γέτεσι οὗτος ἐπιχώριος – „părintele istoriei" încheie cu un *χαιρέτω* (= ***vale***!).

După Herodot şi contemporanul său mai tânăr, Socrate (apud Platon) Zalmoxis mai este menţionat accidental de Manseas (secolul al III-lea a.Chr.) şi de Diodor din Sicilia (secolul I a.Chr.).

Regele avea ca sfătuitor pe marele preot: „Căci supuşii lui credeau că dă poruncile sfătuit de zei. Obiceiul acesta a continuat până în zilele noastre, pentru că mereu se găsea cineva gata să-l sfătuiască pe rege – şi acelui om geţii îi spuneau zeu" (Strabo, *v supra*, p. 64); asemenea personaj dotat cu har divin a mai fost Deceneu, pe timpul lui Burebista. De la acest autor aflăm cele mai interesante date despre religia geţilor, cu referire specială la epoca marelui rege; vorbind despre muntele şi peştera unde se retrăgea marele preot, Strabo consemnează (VII, 3, 5):

„Muntele a fost socotit sfânt şi s-a numit aşa. I se zicea Cogaionon (Κογαίονον) şi la fel a fost şi numele râului care curgea pe lângă el (καὶ τὸ ὄρος ὑπελήφθε ἱερόν, καὶ προσαγορεύουσι οὕτος· ὄνομα δ' αὐτῷ Κωγαίονον, ὁμώνυμον τῷ παραρρέοντι ποταμῷ). Pe când domnea asupra geţilor Burebista – împotriva cărora s-a pregatit să pornească divinul Caesar –, cinstirea mai sus amintită o avea Deceneu (Δεκαίνεος)"[220].

Numele muntelui sfânt al geţilor a fost, cu mai bine de două decenii în urmă, pus în legătură cu o inscripţie bilingvă de la Poarta Albă (jud. Constanţa); în partea latină, dedicaţia s-ar citi *Hero sacrum*, iar în cea greacă ΄Η<ε>ρωι ΚΑΓΑ[221]. O reexaminare a inscripţiei a arătat însă că literele obscure de la începutul variantei greceşti sunt ΚΑΓΑ[222]; noua lectură este întărită de o altă inscripţie tomitană, unde apare dedicaţia ΚΑΓΑ Ἡρωΐ[223].

Graţie „ecuaţiei" din inscripţia bilingvă, s-a considerat καγα un echivalent tracic al lui *sacrum* mai mult, a fost legat de tema Κογα- din numele muntelui sfânt al geţilor[224]. Noi ne-am exprimat îns

---

[219] Vezi R. Turcan, *Cultele orientale în lumea romană*, Bucureşti, 1998, p 44 şi urm. (traducere de Mihai Popescu).

[220] Numele marelui preot mai este consemnat de istoricul roman târziu Iordanes (*Getica*, 39, 69, 71, 73: *Dicineus*); este un antroponim autentic, deoarece este atestat epigrafic în onomastica geto-dacă din epoca imperială romană (v. *supra*, nota 138).

[221] Gr. Tocilescu, AEM, 19, 1896, p. 93, nr. 36; preluată în: CIL, III, 14214,27; ILS, 4066; ISM, II, 128.

[222] S. Olteanu, TD, 10, 1989, p. 215–217.

[223] ISM, II, 36.

[224] S. Olteanu, *loc. cit.*; ideea a fost dezvoltată printr-o savantă „analiză filologică şi lingvistică" de D. Sluşanschi, *ibidem*, p. 219–224

de la început dezacordul față de asemenea abordare a problemei. Mai întâi, deoarece cuvântul *sacrum* nu se mai vede pe piatră; probabil nu se vedea bine nici în 1896, anul publicării inscripției[225]. Apoi, prezența unui cuvânt barbar (tracic) într-un text grecesc este neobișnuită. După părerea noastră, în amândouă inscripțiile este vorba de un epitet, până acum neluat în seamă, al *Eroului.* Totuși, o legătură cu toponimul getic citat este posibilă.

De fapt, sensul acelui toponim este explicat chiar de Strabo: „Muntele a fost socotit sfânt *și s-a numit așa* (καὶ τὸ ὄρος ὑπελήφθε ἱερόν, καὶ προσαγορεύουσιν οὕτος). I se zicea Cogaionon... (ὄνομα δ' αὐτῷ Κωγαίονον)". Prin urmare, echivalentul trac al adjectivului (neutru) ἱερόν era κωγαιόν; prin extensiune, substantivul Κωγαίονον desemnează deopotrivă muntele și peștera-sanctuar (după exemplul aplicării desinenței *-ον* numelor unor divinități, pentru a desemna sanctuarele lor: Ἀθήναιον, Ἡραῖον, Ἡροῖον, Ἰσεῖον, Μιθραῖον, Μουσεῖον, Νυμφαῖον, Σαραπεῖον). Prin urmare, în cele două inscripții tomitane, epitetul Eroului se traduce prin „sfânt"; acest adjectiv se numără, de altfel, printre epitetele Eroului cavaler[226]. Diferența față de forma transmisă de Strabo se poate explica astfel: forma din inscripție este greșită (puțin probabil, deoarece forma este atestată de două ori); cuvântul a suferit o evoluție lingvistică, de la ΚΩΓΑ la ΚΑΓΑ[227]; mai probabil să fie o greșală, de copiere sau chiar de percepție a lui Strabo. Prin urmare, este probabil ca numele muntelui sfânt să fi fost *Cagaionon*, iar al râului ce curgea la poalele lui *Cagaionos.*

Fascinația lui Zalmoxis (Zamolxis) continuă până în epoca romană târzie la: Apuleius (*Apologia,* 26), Lucian din Samosata (*Scitul sau oaspetele*, 1; *Zeus tragedian*, 42; *Adunarea zeilor*, 9), Origenes (*Împotriva lui Celsus*, II, 55; III, 34 și 54), Porphyrios (*Viața lui Pithagora*, 14 și 15), Iamblichos (*Despre viața lui Pithagora*, XXX (173)), Iulian Apostatul (*Caesares*, 22), Theodoretos (*Terapeutice*, *I*, 25), Enea din Gaza (*Teofrast*, PGL XXXV, 940), Hesychios din Alexandria (Lexikon, s.v. *Zalmoxis*), Iordanes (*Getica*, 39), Agathias (Istorii, prefață, 3), iar și mai târziu la Leon Diaconul (Istoria, IX, 6) și în Lexiconul lui Suidas (IV, 262, s.v. Pythagoras)

Epoca lui Burebista este o punte de legătură între istoria geților herodoteici și cea a dacilor (geților nord-dunăreni); această observație este sesizabilă și în domeniul credințelor.

De la Strabo mai aflăm despre existența la moesi a unor practici de care poate nu erau străini nici geții de la Dunărea de Jos (*Geogr.*, VII, 3, 3): „Poseidonios [filosof stoic, 135–51 a.Chr.] afirmă că mysii se feresc, din cucernicie, de a mânca vietăți; și iată, deci, motivul pentru care nu se ating de carnea turmelor lor. Se hrănesc însă cu miere, lapte și brânză, ducând un trai liniștit – pentru care motiv au fost numiți θεοσεβεῖς (adoratori ai zeilor) și καπνοβᾶται (umblători prin fum). Unii traci – spune acesta –, își petrec viața fără să aibă legături cu femeile, numindu-se κτίσται (întemeietori); ei sunt onorați și socotiți sacri..."; „îi numește ἀβίοι, mai ales pentru că trăiesc departe de femei..."[228].

---

[225] Gr. Tocilescu, *loc. cit.*: „Die Oberflche des Steines ist sehr abgerieben..."

[226] Vezi CCET, II, 1, p. 171 (indici); II, 2, p. 136 (indici); IV, 1, p. 122 (indici).

[227] A se compara eventual cu trecerea de la *Orgame* la *Argamum* (*supra*, nota 7) și de la *Ordessos* la *Argesis* (*supra*, nota 145).

[228] În altă parte, Strabo (VII, 3, 4) scrie: „cuvântul *abioi* nu ar trebui înțeles în legătură cu abținerea de la plăcerile trupului, ci mai degrabă ar trebui luat în sensul că aceia nu au vetre și trăiesc în care".

Deşi fără legătură directă, acest pasaj ne aminteşte de o informaţie
două secole după Poseidonios, de Flavius Josephus; vorbind despre esenie
„au bunurile în devălmăşie, iar bogatul nu se bucură întru nimic mai mult
ce are decât acela care nu are niciun fel de avere" etc., adaugă: „Nu trăiesc
într-un fel deosebit de al celorlalţi oameni, ci traiul lor seamănă cu al aşa-n
πλεῖστοι de la daci". În greceşte, cuvântul reprezintă gradul super
adjectivului πολύς, la plural: „cei mai mulţi" – ceea ce, evident, pare lipsit
de aceea, unii învăţaţi consideră că trebuie înţeles „cei mai buni", adică
religioasă[229]. Ca şi în cazul „asceţilor" menţionaţi de Poseidonios, s-ar puté
să fie vorba de o asemănare formală cu un cuvânt traco-dacic; s-a atras, d
atenţia asupra asemănării cu numele zeului *Pleistoros* al tracilor, menţi
Herodot[230].

O rezumare a credinţelor geţilor o face un autor roman din prima jur
secolului I p.Chr., Pomponius Mela, într-o lucrare denumită *Descrierea păr
(De chorographia*, II, 2, 18):

„Tracia este locuită de un singur neam, tracii, având însă fiecare alt nume şi alte obic
sunt sălbatici şi cu totul gata să înfrunte moartea, mai ales geţii. Acest lucru se datoreşte c
lor deosebite; unii cred că sufletele celor care mor se vor întoarce pe pământ, iar alţii socote
nu se vor mai întoarce, ele totuşi nu se sting, ci merg în locuri mai fericite; alţii cred că suf
negreşit, însă că e mai bine aşa decât să trăiască. De aceea la unii sunt deplânse naşterile şi
născuţii; dar, dimpotrivă, înmormântările sunt prilej de sărbătoare şi le cinstesc ca pe ni
sfinte, prin cânt şi joc"[231].

Religia dacilor

Pe de altă parte, informaţiile autorilor romani despre *religia daci*
lipsite de valoare probatorie; sunt două referiri la zeul războiului, la doi m
din epoca lui Augustus, având mai degrabă valoare de figură de stil
Vergilius (*Aeneis*, III, 35) invocă pe Mars Gradivus, *Geticis qui praesid*
(„care guvernează ogoarele geţilor"), iar Ovidiu (*Tristia*, V, 3, 22)
Marticolamque Geten („tu... ai venit la getul care se închină lui Marte"). I
un secol mai târziu, alt poet, Martialis, scrie despre împăratul Domitian
pregătea pentru războiul cu sarmaţii (*Epigrammata*, VII, 2, 1–2): *invia Sa
Domini lorica sagittis et Martis Getico tergore fida magis*, „este de nepătrun
stăpânului nostru pentru săgeţile sarmaţilor şi mai sigură decât scutul ge
Marte". Tot atâta valoare are şi informaţia autorului militar Vegetius din secolul

---

[229] Părere însuşită şi de Al. Vulpe, în *Istoria Românilor*, I, 2001, p. 436.

[230] Herodot, IX, 119: „Tracii apsintieni, prinzându-l pe Oiobazos [satrap persan], car
Tracia, îl jertfiră lui Pleistoros – un zeu local –, aşa cum era la ei datina; iar însoţitorii lui a
într-alt chip". Vezi D. Detschew, *Sprachreste*[2], 1976, p. 372 (s.v.).

[231] A se compara cu informaţia transmisă de Hellanicos (secolul V a.Chr.) şi,
Paradoxograful lui Rohde (27); v. *supra*, nota 88.

p.Chr. (*Epitome rei militaris*, 18): *Dacos autem et Moesos, ac Thraces in tantum belicosos semper fuisse manifestum est ut ipsum Martem fabulae apud eos natum esse confirment* („Este neîndoios însă că dacii şi moesii şi tracii au fost întotdeauna atât de războinici, încât povestirile să confirme că însuşi Marte s-a născut la ei").

Cu condiţia să se refere la geţi (= daci; iar nu la goţi, cu care-i confundă), merită a fi citat un pasaj din *Getica* lui Iordanes (40) :

Adeo ergo fuere laudati Getae, ut dudum Martem, quem poetarum fallacia deum belli pronuntiat, apud eos fuisse dicunt exortum. Unde et Vergilius: «gradivumque patrem Geticis qui praesidet arvis». (41) *Quem Martem Gothi semper asperima placavere cultura (nam victimae eius mortes fuere captorum), opinantes bellorum praesulem apte humani sanguinis effusione placandum. Huic praede primordia vovebantur, huic truncis suspendebatur exubiae, eratque illis religionis preter ceteros insinuatus affectus, cum parenti devotio numinis viderentur inpendi* („Şi într-atât au fost de lăudaţi geţii, încât se spune că de mult la ei s-a născut Marte, pe care înşelăciunea poeţilor [licenţa poetică?] l-a făcut zeu al războiului. De aceea, spune şi Vergiliu: *neobositul părinte, care guvernează câmpiile geţilor.* Pe acest Marte, goţii *(sic)* totdeauna l-au înduplecat printr-un cult sălbatic (căci victimele lui au fost prizonierii ucişi), socotind că şeful războaielor trebuie împăcat prin vărsare de sânge omenesc. Lui i se jertfesc primele prăzi, lui i se atârnau pe trunchiurile arborilor prăzile de război cele dintâi şi exista un simţământ religios adânc în comparaţie cu ceilalţi zei, deoarece se părea că invocaţia spiritului său era ca aceea adresată unui părinte").

Sacrificiile cu care era îmbunat zeul războiului ne amintesc de aceeaşi practică la tracii apsintieni, pentru zeul Pleistoros[232].

Prin urmare, este firesc ca geţii, şi chiar dacii, să aibă divinităţi comune cu tracii, fiind chiar supuşi unor influenţe din lumea greacă, în primul rând prin intermediul cetăţilor pontice. Existenţa preoţilor (probabil şi alţi oficianţi ai cultului, nu doar marele preot), unii deţinând şi demnitatea regală (Deceneu, Comosicus), indică existenţa unei *religii* cu un panteon diversificat. Rolul lor era de a ţine poporul în ascultare faţă de legi şi rege, de a-l întări în ideea luptei pentru libertate; pentru aceasta ei se „împărtăşeau" din apa Istrului şi jurau că nu se vor întoarce din luptă decât biruitori[233].

Pentru informaţia noastră, un loc important deţine cercetarea arheologică. Pe diferite piese de argint (coifuri, cnemide, vase) apar diverse motive, zoomorfe sau chiar antropomorfe, dar care nu pot fi legate de lumea religioasă; ele pot fi doar împrumutate, poate chiar din lumea greacă. În schimb, scena de sacrificiu de pe obrăzarul coifului de aur de la Coţofeneşti (secolul al IV-lea a.Chr.; fig. 1/1) este o realizare autentică, de influenţă iraniană (prin intermediul sciţilor)[234].

Mai aproape de realitate sunt atribuirile reprezentărilor de pe diferite piese din tezaurele de argint dacice din perioada clasică a civilizaţiei geto-dace (secolele I a.Chr. – I p.Chr.)[235]. Dacă figurile unor personaje umane de pe fibulele-falere din tezaurele de la Herăstrău (Bucureşti), Coada Malului (jud. Prahova) sau chiar

---

[232] *Supra*, p. 69, nota 230.

[233] Vezi p. 98 şi nota 123.

[234] Pentru vechimea acestei practici, cf. R. Turcan, *Cultele orientale în lumea romană*, Bucureşti, 1998, p. 227 (traducere de Mihai Popescu).

[235] Despre tezaurele de argint, *supra*, p. 43–44.

Bălăneşti (jud Olt), sunt doar ornamentale, despre altele se poate afirma cu siguranţă că se referă la lumea divină: tezaurul de la Lupu[236], cel puţin trei cu reprezentarea unei figure feminine (poate Diana-Bendis, cu tolba la spate) şi alte două cu reprezentarea unui călăreţ purtând scut în partea stângă, iar în dreapta ridicând un *rhyton* (?); tezaurul de la Surcea (jud. Covasna; fig. 2/1), reprezentând un călăreţ purtând un coif cu şoim (a se compara cu coiful de la Ciumeşti) şi călcând în picioare un mistreţ. Zeul călăreţ mai apare pe o placă de bronz descoperită la Polovragi (jud. Gorj)[237], întâmpinat de o femeie (adoratoare sau zeiţă), precum şi pe un tipar de lut de la Răcătău[238] (fig. 2/2); acest zeu călăreţ poate fi prototipul cavalerilor danubieni (tipul I)[239]. Tot de la Răcătău provine o plăcuţă de lut cu reprezentarea unui Silen[240], precum şi două figurine de os, reprezentând una pe Liber (Dionysos) şi Libera, cealaltă pe Hermes[241]. De asemenea, de la Tei (Bucureşti) se cunoaşte un tipar-ştampilă de lut, cu reprezentarea lui Pan, divinitate făcând parte din cortegiul dionisiac[242]. Mai menţionăm un medalion de lut cu chipul zeiţei Diana, descoperit în zona unui sanctuar de la Grădiştea Muncelului[243]. Se vede că, pe măsura ruperii izolării şi lărgirii orizontului geografic şi cultural, asistăm chiar la o diversificare a lumii divine (desigur doar pentru elite; a se compara cu iniţierea regelui scit, Scyles, în religia lui Dionysos-Bacchus: Herodot, IV, 79).

Expresia deplină a existenţei unui panteon autohton o reprezintă sanctuarele descoperite în special în preajma cetăţilor din munţi, dar şi în alte puncte ale lumii geto-dace. Se întâlnesc două tipuri de sanctuare: circulare şi patrulatere[244]. Sanctuarele patrulatere erau construite din lemn (Galaţi-Barboşi, Căpâlna) sau din lemn şi piatră, mai mult sau mai puţin fasonată; Bâtca Doamnei, Racoş, Craiva, Căpâlna, Costeşti-Cetăţuie, Blidaru, Luncani, Piatra Roşie, Sarmizegetusa); vestigiile se

---

[236] I. Glodariu, V. Moga, EN, 4, 1994, p. 33–47.

[237] Fl. Marinescu, SMMIM, 10, 1977, p. 25–32. O încercare riscantă de atribuire a acestei piese unei alte epoci (creştine): Maria Corina Nicolae, Eugen S. Teodor, Peuce (s.n.), 7, 2009, p. 157–170.

[238] V. Căpitanu, Carpica, 25, 1994, p. 126–127, fig. 2.

[239] Vezi şi D. Spânu, *art. cit.*, SCIVA, 57, 2006, p. 194: autorul recunoaşte „posibile analogii cu iconografia cavalerului trac şi a cavalerilor danubieni din epoca imperială, şi aceştia asociaţi unor misterioase divinităţi feminine"; idem, *Tezaurele dacice*, 2012, p. 116–117.

[240] V. Căpitanu, *loc. cit.*, p. 124, fig. 3.

[241] *Ibidem*, p. 125, fig. 7; N. Conovici, V. Sârbu, *op. cit* (v. *supra*, nota 200), p. 337, nota 775 (Liber şi Libera).

[242] D. V. Rosetti, Publicaţiile Muzeului Municipiului Bucureşti, II, 1935, p. 69, fig. 1, 2 a–c; Al. Vulpe, 16, 1965, 2, p. 346–348, fig. 3/3 (este considerat simbol solar); cf. C. C. Petolescu, BOR, 1979, 9–12, 1253.

[243] C. Daicoviciu, I. H. Crişan, MCA, 5, 1959, p. 397; *RR*, cat. A 71.

[244] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 205–212; I. H. Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, Bucureşti, 1986, p. 172–215; I. Glodariu, Fl. Costea, *Sanctuarul circular al cetăţii dacice de la Racoş*, EN, I, 1991, p. 21–38; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, Adriana Rusu-Pescaru, Fl. Stănescu, *Sarmizegetusa Regia, capitala Daciei preromane*, Deva, 1996, p. 109–130. Vezi, de asemenea, expunerea sintetică a lui I. Glodariu din tratatul de *Istoria Românilor*, I, 2001, p. 737 sqq.

prezintă sub forma unor plinte paralele, care susțineau coloane de lemn, mai rar de piatră. Sanctuarele circulare sunt mai puține la număr; sunt construite din lemn (Brad, Pecica), sau din lemn şi piatră (câte două la Sarmizegetusa, Fețele Albe, Racoş). Ca plan, ele sunt cu o singură încăpere (Brad, Pecica, Fețele Albe), cu două încăperi dispuse concentric (sanctuarul mic de la Sarmizegetusa) sau cu trei încăperi (dar încăperea centrală este dispusă descentrat; Sarmizegetusa, Fețele Albe, Racoş).

Cele mai multe dintre aceste sanctuare, în special cele din munții din jurul Sarmizegetusei regale, au fost distruse încă din cursul războiului din 101/102[245]. Poate că zeii fuseseră mai înainte *evocati*, chemați de comandanții romani să părăsească cetatea asediată şi să vină la Roma[246].

Pentru poporul de rând, rămâneau practicile magice; caracteristice sunt descoperirile de figurine de lut, precum cele de la Popeşti (jud. Giurgiu) sau Poiana (Tecuci)[247]. De asemenea, unele complexe funerare, constând din gropi conținând diferite piese de inventar sau de ofrandă, precum cele de la Orlea (jud. Olt)[248] şi Dudeşti (jud. Argeş)[249], ne fac să intuim câte ceva din credințele geto-dacilor despre lumea de dincolo.

---

[245] Cf. G. Florea, P. Pupeza, *Les dieux tués. La destruction du chef-lieu du Royaume dace*, în vol. *Die römischen Provinzen*, 2007, p. 281–295.

[246] Supraviețuirea divinităților dacice este confirmată de invocarea lor în epoca provinciei: *Dis deabus(que) Daciarum et Terrae* (CIL, III, 996 = IDR, III/5, 46; vezi şi în capitolul III, p. 287 şi nota 885).

[247] Nona Palincaş, SCIVA, 46, 1995, 2, p. 95–104.

[248] Eug. Comşa, Apulum, 10, 1972, p. 65–78.

[249] Al. Vulpe, Eugenia Popescu, TD, I, 1976, p. 217–226.

II
DACICA

ROMANII LA DUNĂREA DE JOS ŞI MARE

Pătrunderea stăpânirii romane la Dunărea de mijloc şi de jo (secolele I a.Chr. – I p.Chr.). Organizarea provinciei Moesia

Pătrunderea romanilor în Peninsula Balcanică[1], inițiată spre sfârşitul secolulu III a.Chr. (primul război illiric, 229–228; ceva mai târziu, cele două războaie c Macedonia, unde domnea regele Filip al V-lea: 215–205, 200–197; al treilea războ macedonean, cu regele Perseu: în 171–168) şi cucerirea treptată a peninsulei î cursul secolelor II–I a.Chr., transformă Dunărea în graniță nemijlocită într republica romană şi neamurile barbare de la nord de fluviu. În cursul celui de-a doilea război macedonean, dardanii au fost aliații romanilor; de aceea, mai târziu regele Perseu instigă pe bastarni să atace ținutul dardanilor, care poartă un gre război cu aceşti năvălitori. După transformarea Macedoniei în provincie roman (anul 148 a.Chr.), din aliați, dardanii devin adversari ai Romei; ei erau nemulțumi încă după bătălia de la Pydna şi dezmembrarea Macedoniei, deoarece romanii a refuzat să le satisfacă pretenția de a anexa Peonia.

Astfel, Roma se află în fața unor noi adversari, iar provincia Macedoni devine ținta unor atacuri repetate – pentru a preveni pericolul roman iminent, dar ş în vederea obținerii unor prăzi bogate. La aceste acțiuni participă şi populațiil transdanubiene; de altfel, încă din 109–106, o invazie a dacilor şi scordiscilor est respinsă de Minicius Rufus, guvernatorul Macedoniei. Din anul 97 a.Chr. datează se pare, prima acțiune antiromană a dardanilor. Sub guvernarea lui Appiu Claudius Pulcher, romanii încep cucerirea sistematică a Dardaniei, acțiun continuată de succesorul său C. Scribonius Curio (75–72 a.Chr.; cf. *supra*, p. 39 Urmărind pe năvălitorii transdanubieni, Curio ajunge până la Dunăre, probabil î

---

[1] Pentru istoricul pătrunderii stăpânirii romane la Dunărea de jos, a se consulta în special: Ca Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V/1. *Bis zur Festsetzung der Römer Transdanuvien* (Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, 214, 1 Viena, 1932; V. Pârvan, *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*[5], Bucureşti, 197 R. Syme, *Danubian Papers*, Bucureşti, 1971. Vezi încă: D. M. Pippidi, în *DID*, I, p. 288–32 R. Vulpe, *DID*, II, p. 24–67; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucureşti, 199 p. 22 şi urm. Bogata informație prezentată în aceste lucrări este însoțită de o amplă bibliografie.

fața Banatului actual, dar nu îndrăznește să treacă fluviul, din cauza codrilor întunecoși; pentru acțiunile sale, el primește triumful, deși dardanii nu sunt definitiv supuși. Câțiva ani după aceea (72–71 a.Chr.) a avut loc demonstrația militară a lui Terentius Varro Lucullus, proconsulul Macedoniei, apoi încercarea sfârșită rușinos a lui C. Antonius Hybrida de a ocupa teritoriul dobrogean (61 a.Chr.)[2].

Ne aflăm în vremea când se afirmă, cu forță și strălucire, poporul geto-dac sub conducerea regelui Burebista (v. *supra*, p. 45 sqq.); dar fulgerătoarea creștere a puterii geto-dacilor era sortită destrămării, petrecută îndată ce acel ce fusese protagonistul acestei mari politici dispare de pe scena istoriei.

Între timp, republica romană depășea propria-i criză internă cauzată de războaie lungi și istovitoare între propriii cetățeni. Octavianus, învingătorul de la Actium, instaurează un nou regim politic și o nouă formă de conducere: Principatul. *Imp. Caesar Augustus* depune eforturi constante și prelungite pentru a fixa definitiv frontiera imperiului pe obstacole naturale: Rinul și Dunărea în Europa, Eufratul în Orient.

În acest răstimp, dardanii s-au aflat în conflict permanent cu generalii romani: Antonius Hybrida, L. Calpurnius Piso, Marcus Antonius. După campania lui M. Licinius Crassus (30–28 a.Chr.), ei își pierd definitiv independența; eventual, Dardania a fost organizată, la început, ca o *praefectura*, deci aflată sub regim (autoritate) militar(ă). De asemenea, la granița de nord-est a Italiei, opera de cucerire (începută sub directa conducere a lui Octavian în anii 35–33 a.Chr.) este continuată de alți generali, între anii 12–9 a.Chr.; dar în anii 6–9 p.Chr. are loc răscoala populațiilor din Dalmatia și Pannonia, conduse de Bato și Pinnes, a căror luptă pentru libertate a fost înăbușită numai cu mari eforturi. La capătul acestor campanii, populațiile dintre Marea Adriatică și Dunărea mijlocie erau definitiv supuse; Augustus se putea mândri cu realizările sale, așa cum se exprimă în propriile *Res gestae* (30, 1):

„Neamurile pannonice, pe care niciodată înainte de domnia mea nu le înfruntase vreo armată romană – fiind definitiv supuse de Tiberius Nero, care atunci îmi era fiu adoptiv și locțiitor –, le-am supus stăpânirii romane și am împins hotarele Illyricului până la Dunăre".

Aproximativ în același timp, ocuparea ținuturilor de la Dunărea de Jos înainta și ea lent, dar temeinic. Deosebit de importante sunt campaniile din anii 29–28 a.Chr. ale lui M. Licinius Crassus, proconsulul Macedoniei[3]. Acțiunea este determinată de un atac al dacilor și bastarnilor împotriva tribului tracic al dentheleților, aliați cu romanii (Titus Livius, *Per.*, 134–135; Florus, II, 26; Cassius Dio, 51, 23, 2–5). Respingând pe invadatori, Crassus pătrunde în ținutul moesilor și, lângă râul Kedros (πρὸς τῷ Κέδρῳ ποταμῷ – probabil *Ciabrus*, azi Țibrița), ocupă o așezare puternic întărită în care bastarnii își găsiseră refugiu. La cucerirea

[2] Despre aceste personaje, vezi aricolul *Macedonia*, semnat de Maria Grazia Granini Cecere, în DE, V/2, 1986, p. 38–39.

[3] *Ibidem*, p. 41.

acestei cetăți, proconsulul Macedoniei a avut ajutorul lui *Rholes*, regele unui trib getic, motiv pentru care este răsplătit de împărat cu titlul de prieten și aliat al său (Cassius Dio, 51, 24,1–7: φίλος... καὶ σύμμαχος αὐτοῦ). În vara anului 28, este respinsă o nouă încercare a bastarnilor de a pătrunde la sud de fluviu. Între timp, Rholes este atacat de altă căpetenie getică, *Dapyx* (acesta din urmă își avea stăpânirea aproximativ în centrul Dobrogei de azi); romanii au pornit de îndată în urmărirea lui. Dar fortăreața (φρούριον) în care se refugiază poate fi cucerită numai prin trădare (ultimii apărători se refugiază într-o peșteră, Κεῖρις, unde sunt zidiți de vii). În continuare, forțele romane urmăresc pe alt conducător get, *Zyraxes*, probabil în părțile de nord ale Dobrogei. Asediat la Genucla, poate cetatea sa de scaun, Zyraxes fuge peste Dunăre, pentru a cere ajutor de la „sciți" (ar putea fi vorba de bastarni; cf. Cassius Dio, citat *supra*, p. 56); dar Genucla este cucerită (aici sunt găsite stindardele romane pierdute de Antonius Hybrida). Crassus își celebrează biruințele repurtate *ex Traechia et Geteis*[4].

Dar victoriile romane rămân fără urmări imediate. Mai mult chiar, îndată după retragerea romanilor, incursiunile populațiilor transdanubiene se reiau. Între timp, își făcuse apariția un nou popor în migrație: sarmații, ajunși în stepele nord-pontice; în anul 16 a.Chr., o invazie a acestora peste Dunăre este respinsă. Tot în acest an, dentheleții și scordiscii devastează Macedonia; ca urmare, Tiberius poartă o campanie contra scordiscilor.

Cât despre daci, scriitorul roman Florus ne informează: „Dacii trăiesc nedezlipiți de munți. De acolo, sub conducerea regelui Cotiso, obișnuiau să coboare și să pustiască ținuturile vecine, ori de câte ori Dunărea, înghețată de ger, își unea malurile. Împăratul Augustus a hotărât să îndepărteze această populație de care era foarte greu să te apropii. Astfel, a trimis pe Lentulus și i-a alungat pe malul de dincolo; dincoace au fost așezate garnizoane *(citra praesidia constituta)*". Cn. Cornelius Lentulus (fost consul în anul 14 a.Chr.; în acest moment, probabil guvernator în Illyricum și Moesia)[5] a condus, deci, o campanie contra dacilor (după R. Syme, cândva în 6 a.Chr. – 4 p.Chr.; poate 1–4 p.Chr.); Tacitus (*Annales*, IV, 1) ne informează că a primit *triumphalia de Getis*. Tot atunci, Lentulus i-a oprit la Dunăre și pe sarmați (Florus, II, 29).

Concomitent (tot după Syme), un alt general roman, Aelius Catus[6], îndeplinește o acțiune la nord de Dunăre, după relatarea geografului Strabo:

„Încă din zilele noastre, Aelius Catus a adus în Thracia de pe malul celălalt al Dunării 50 000 de geți, neam de oameni vorbind aceeași limbă cu tracii; iar acum trăiesc pe aceste meleaguri sub numele de moesi".

---

[4] Vezi PIR^2, L 186; Thomasson, *LP*, col. 121, nr. 1.

[5] B. E. Thomasson, *LP*^{2}, 20:007; mai nou: Al. Avram, M. Ionescu, *Un nuovo patronus della città di Callatis: Cn. Cornelius Lentulus Augur*, Il Mar Nero, 7, 2007–2009, p. 167–177 (pe baza unui fragment de inscripție greacă de la Callatis).

[6] Despre acest personaj: PIR^2, A 157; Maria Grazia Granini Cecere, DE, V/2, 1986, p. 47; B. E. Thomasson, *LP*, col. 121, nr. 5.

Cel ce a condus această acțiune a fost identificat ca fiind proconsul al Macedoniei[7]; oricum, transferarea populației getice la sud de Dunăre arată că teritoriul respectiv se afla deja sub autoritatea romană. Totodată, aducerea și colonizarea acestei populații arată că ținutul fusese grav golit de populație în urma neîntreruptelor raiduri ale neamurilor transdanubiene. S-ar putea ca această acțiune să fie urmarea unei invazii a dacilor peste Dunăre; în testamentul său (V, 30, 47), Augustus arată că o oaste dacă, pătrunsă pe teritoriul Imperiului, a fost învinsă și că armata romană, trecând ea însăși peste Dunăre, a silit neamurile dacilor să recunoască autoritatea poporului roman (*citra quod Dacorum transgressus exercitus meis auspiciis victus profligatusque est et postea trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre coegit*)[8]. Tot aici, împăratul arată că bastarnii, sciții și regii sarmaților de dincoace și de dincolo de Don au căutat să obțină prin soli prietenia poporului roman (V, 31, 51–53): *nostram amicitiam appetiverunt per legatos Bastarnae Scythaeque et Sarmatarum qui sunt citra flumen Tanaim et ultra reges*).

Prima manifestare concretă a autorității romane la sudul Dunării a fost sub forma unui organism preprovincial, supus autorității unui *praefectus civitatium Moesiae et Treballiae*[9]. Ca noțiune geografică, Moesia reprezenta probabil ținutul dinspre Dunăre al Serbiei actuale; celălalt teritoriu era locuit de tribul tracic al tribalilor, aproximativ între râurile Timoc și Isker[10].

Dar începuturile organizării provinciei Moesia constituie încă obiectul unor discuții[11]. Primul *legatus Augusti pro praetore* al Moesiei cunoscut este A. Caecina Severus[12]; Cassius Dio (55, 29, 3) ne informează că în anul 6 p.Chr. (în timpul

---

[7] Despre Sex. Aelius Catus se mai știa, din *Fasti Capitolini consulares* (vezi A. Degrassi, *Fasti consulari*, p. 6) că a fost *consul ordinarius* în anul 4 p.Chr. El a fost identificat într-o inscripție fragmentară, descoperita în *agora* din Atena (publicată inițial de B. D. Meritt, în Hesperia, 32, 1963; reluată de J. H. Olivier, în Greek, Roman and Byzantine Studies, 1965, p. 52–53; preluată în continuare în: AÉ, 1966, 379; SEG, XXII, 1967, 158): [Σέξτον Αἴλιο]ν Κάτον, [πρεσβευτὴν Καίσαρος Σεβαστοῦ καὶ ἀν]θύπα[τον Μακεδονίας]; dar lectura lui J. H. Olliver ridică totuși unele semne de întrebare (vezi B. E. Thomasson, *Legatus*, p. 42–43, 45).

[8] Suetonius (*Aug.*, XXI, 2) ne mai informează că, în luptele pentru reprimarea incursiunii dacilor, au fost ucise trei căpetenii ale acestora, cu multă oștire: *coercuit et Dacorum incursiones, tribus eorum ducibus cum magna copia caesis.*

[9] Este vorba despre o inscripție datând din timpul domniei lui Claudius I; vezi mai departe (p. 80, nota 21).

[10] Astfel, Ptolemeu menționează Oescus în zona tribalilor (III, 10, 5: Ὄισκος Τριβαλλῶν), dar Ratiaria era Μυσῶν κολονία (Ptolemeu, III, 9, 3).

[11] Despre istoria acestei provincii: Max Fluss, *Moesia*, RE, XVI (1932), col. 2350–2412; A. v. Premerstein, *Die Anfänge der Provinz Moesia*, JÖAI, I, 1898, Beibl., col. 145–196. Vezi încă: D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj, 1983, p. 13–32 (sinteză densă cu bibliografia esențială); B. E. Thomasson, *Legatus. Beiträge zur römischen Verwaltungsgeschichte*, Stockholm, 1991, p. 39–48 („Aus der Vorgeschichte der Provinz Moesien"). Pentru guvernatorii Moesiei: idem, *LP*, I, Göteborg, 1984, col. 121sqq.; pentru harta provinciei: TIR, K 34 și L 34.

[12] Despre acest personaj: PIR^2, C 106; B. E. Thomasson, *LP*, I, col. 121, nr. 6; idem, *LP*^{2}, 20:006.

răscoalei populațiilor dalmatice și pannonice), breucii, un neam din Pannonia, au atacat Sirmium, împresurând garnizoana romană; „cu toate acestea, n-au putut cuceri orașul, căci Caecina Severus, guvernatorul provinciei învecinate Moesia (ὁ τῆς πλησιοχώρου Μυσίας ἄρχων) îi ajunse pe malul fluviului Drava, sosind în mare grabă, unde îi învinse după o încăierare sângeroasă"; acest general este menționat și cu ocazia altor acțiuni din anul 7 p.Chr. De la Cassius Dio (55, 30, 4) mai aflăm că Severus a fost silit să se întoarcă în Moesia din cauza jafurilor făcute de daci și sarmați.

S-ar putea ca abia după acesta să dateze comandamentul lui Lentulus, căci Tacitus ne informează că a primit *triumphalia de Getis* (*Annales*, IV, 44, 1).

Un alt comandament prelungit a deținut C. Poppaeus Sabinus (fost *consul ordinarius*, 9 p.Chr.)[13]. Tacitus ne informează (*Ann.*, I, 80, 1; anul 12) că i s-a prelungit însărcinarea de a administra Moesia, adăugându-i-se Achaia și Macedonia (*prorogatur Poppaeo Sabino provincia Moesia additis Achaia et Macedonia*); în alt loc, același autor spune că vreme de 24 de ani Sabinus administrase cele mai mari provincii (VII, 39, 3: *provinciis per quattuor et viginti annos impositus*), iar Cassius Dio (58, 25, 4) notează că a guvernat cele două Moesii (!) și Macedonia (probabil totuși comandamente separate; eventual, temporar reunite), funcție ce s-a întins pe toată domnia lui Tiberius. Prin anii 17–18 este menționat Latinius Pandusa, *pro praetore Moesiae*, mort în funcție și înlocuit de către Tiberius (*Moesiae praefecit*) cu L. Pomponius Flaccus[14] (Tacitus, *Ann.*, II, 66, 1–2). Prin urmare, data constituirii provinciei Moesia este încă în discuție. Appian (*Illyr.*, 30) afirmă că moesii n-au fost supuși la tribut înainte de domnia lui Tiberius (aceasta echivalează cu *census*, efectuarea recensământului populației și bunurilor ei); după unele păreri, aceasta ar însemna că abia acum provincia romană ar fi fost constituită din punct de vedere juridic.

Între timp, istoria spațiului de la Dunărea de jos cunoaște și alte evenimente legate de progresul stăpânirii romane. Este vorba de frământările din regatul odrisilor. Vom reține mai întâi amănuntul că Pompei a primit la Pharsalus ajutorul a doi dinaști traci: Rhascuporis (din tribul sapeilor) și Cotys (din tribul astilor). Curând după aceea, credincioși aceleiași orientări, Rhascuporis și Polemocrateia (văduva lui Sadalas, urmașul lui Cotys, asasinat între timp) își oferă serviciile lui Brutus și Cassius. După o perioadă tulbure, vedem cum spre sfârșitul domniei lui Augustus, Thracia era unită sub sceptrul unui prinț din familia regală a sapeilor[15] cunoscut sub numele de Rhoemetalces I (care domnește până în anul 13). La moartea acestuia, Augustus împarte regatul între fiul defunctului, numit și el tot Cotys, și fratele lui Rhoemetalces, Rhascuporis II: „făcându-se această împărțire, se dădură lui Cotys țarine, orașe și pământuri vecine cu grecii (*arva et urbes et vicina Graecis*), iar lui Rhescuporis pământuri nelucrate, locuri sălbatice, vecine cu

---

[13] Maria Grazia Granini Cecere, DE, V/2, 1986, p. 47; B. E. Thomasson, *LP*, I, col. 122, nr. 8; idem, *Legatus*, p. 43, 45); PIR^2, P 847.

[14] PIR^2, P 715.

[15] Vezi *stemma* cu *reges Thraciae Sapaei*: PIR^2, R, p. 58.

dușmanii. Chiar și regii aveau firi deosebite: cel dintâi era blând și plăcut, celă aprig, lacom și nesociabil" (Tacitus, *Ann.*, II, 64). În legătură cu acest partaj, istorici moderni erau de părere că stăpânirea lui Cotys ar fi inclus ținuturile vecinătatea Mării Egee și a Propontidei; dar după alții, linia de demarcație di cele două regate ar fi mers nu de la est la vest, ci de la nord la sud, în domeniul Cotys căzând toate cetățile grecești, de la gurile Dunării până la hotarul Macedonia (în sprijinul acestei păreri vine și scrisoarea adresată de Ovidius Cotys: *Pontica*, II, 9, precum și o inscripție de la Callatis, în care basileul trac ap ca magistrat eponim al cetății)[16].

Curând însă reizbucnesc neînțelegerile, sfârșind prin capturarea lui Cotys către Rhascuporis (evenimentele sunt descrise amănunțit de Tacitus, *Ann.*, II, 64– Chemat la Roma de împăratul Tiberius spre a se dezvinovăți, „după ce șovăi î teamă și mânie, Rhascuporis își zise că tot e mai bine să fie învinuit de o fărădel săvârșită decât de una doar începută; poruncește să fie ucis Cotys și scornește și-a ridicat singur viața" (anul 19). Împăratul trimite în Moesia pe Pompo Flaccus, care-l capturează pe regele rebel și-l trimite la Roma; învinuit în Senatului de soția lui Cotys, Rhascuporis este osândit la exil, la Alexandria în E („încercând să fugă de acolo sau născocindu-i-se această învinuire, este uc încheie această relatare Tacitus).

În fața acestui deznodământ, Tiberius hotărăște ca partea de regat a Rhascuporis să fie încredințată fiului acestuia, Rhoemetalces (II), rămas străi uneltirile tatălui său. În schimb, fiii nevârstnici ai lui Cotys – pe nu Rhoemetalces, Polemon și Cotys – sunt duși la Roma, spre a fi crescuți la cu imperială, unde se bucură de prietenia lui Caius (nepotul împăratului); când ac ajunge împărat (Caligula), el face din prietenii săi regi: cel mai mare, Rhoemeta (III), va domni asupra regatului din nou unificat al tracilor (după moartea Rhoemetalces II); următorul, Polemon, urcă pe tronul Pontului și Regatului Bospo cu a cărui dinastie se înrudea după mamă; cel mai mic, Cotys, devine reg Armeniei mici.

Cum am văzut, ținutul Dobrogei actuale (în decretul lui Agathocles, fiul Antiphilos, era denumită *Scythia*[17]; Μικρὰ Σκυθία, *Scythia Minor* la Strabo, VI 5, apoi și la alți autori antici) intra în teritoriul stăpânit de regii odrisi, în calit lor de regi prieteni și aliați ai poporului roman. Cetățile grecești din Pontul St intraseră de mai multă vreme în aria de influență a Romei, ca aliate ale popor roman; statutul lor este nesigur la începutul erei noastre (poate *civitates foedera* poate *civitates liberae et immunes*). Fapt este că în anul 8 p.Chr., Ovidius era tri în exil la Tomis; într-una din epistolele sale (*Tristia*, II, 199–200; anul 9 p.Chr. afirmă că acest pământ a intrat recent sub autoritatea romană (*haec est Ausonio iure novissima terra*). Evenimentele petrecute încă din primii ani ai exilului lu dau unele lămuriri în această privință.

Se pare că acțiunile lui Aelius Catus afectaseră doar pe geții din câm Munteniei; cei din Moldova erau încă liberi, nefiind direct în contact cu roma

[16] D. M. Pippidi, în *DID*, I, p. 303, cu întreaga discuție.
[17] ISM, I, 15; *supra*, p. 32–33.

Astfel, într-un poem al lui Ovidius, datând din anul 12, aflăm despre un atac neașteptat din partea geților asupra cetății Aegyssus (*Pont.*, I, 8, 11–20), care au măcelărit garnizoana odrisilor; atacul este respins de regele trac, cu sprijinul romanilor. Ajutorul i-a venit în calitatea sa de aliat și prieten al poporului roman (în această calitate, el însuși participase la înăbușirea răscoalei din Pannonia, din anii 6–9: Velleius Paterculus, II, 112,4–6; Cassius Dio, 30, 3). Trupele romane au fost aduse pe Dunăre de P. Vitellius (unchiul viitorului împărat Vitellius), probabil comandantul unei legiuni; în aceste lupte s-a distins primipilul Vestalis, lăudat într-un poem tot de Ovidius (*Tristia*, IV, 7). În anul 15, o nouă incursiune a geților surprindea apărarea odrisă, fiind cucerit Troesmis; informațiile provin tot dintr-o epistolă a poetului exilat (*Pont.*, IV, 9, 75–80), adresată lui Pomponius Graecinus, consul în anul 16, al cărui frate, L. Pomponius Flaccus (viitorul legat al Moesiei din anul 18), a exercitat o comandă la Dunărea de Jos (probabil comanda unei legiuni: *praefuit hic, Graecine, locis modo Flaccus; et illo ripa ferox Histri sub duce tuta fui*) și a respins pe invadatori, eliberând cetatea[18].

Cu acestea, se încheie seria inițiativelor getice războinice la sud de Dunăre; însuși Ovidius afirmă că, grație măsurilor luate de Pomponius Flaccus, cumplita râpă a Dunării (Istrului) a devenit sigură (*Pont.*, IV, 9, 76; v. *supra*). De acum, geții vor asista indiferenți sau neputincioși la zvârcolirile din casa regală a odrysilor, fără a mai îndrăzni multă vreme să treacă Dunărea. După moartea lui Latinius Pandusa (de care regele Rhascuporis al II-lea se plângea că-i este dușman și-l persecută), guvernarea Moesiei este încredințată lui Pomponius Flaccus (acesta îl capturează pe răzvrătit și-l trimite la Roma).

Timp de peste o jumătate de secol, Dobrogea și în general ținuturile de la sud de Dunăre nu vor mai fi tulburate de incursiunile populațiilor transdanubiene. Istoricul târziu Festus (VIII, 1) face o afirmație generală, dar destul de precisă cu privire la constituirea frontierei dunărene: *et limes inter Romanos et barbaros ab Augusta Vindelicorum per Noricum, Pannoniam et Moesiam constitutus*. Am văzut că deja Lentulus trecuse la constituirea primelor *praesidia* pe malul drept al fluviului.

Moesia a fost de la început o provincie consulară, afectându-i-se forțe militare importante, formate din legiuni și trupe auxiliare. Astfel, de pe teritoriul Macedoniei au fost transferate *legio IIII Scythica* (s-a făcut afirmația că ar fi staționat la început la Naissus sau Scupi – dar această supoziție nu este susținută nici din punct de vedere epigrafic, nici arheologic; dar în curând va fi adusă pe Dunăre, poate la Viminacium) și *legio V Macedonica* (stabilită poate încă de pe acum la Oescus, la vărsarea râului Isker în Dunăre). Vorbind despre apărarea provinciilor romane (anul 23 p.Chr.), Tacitus (*Ann.*, IV 5) afirmă cu privire la teritoriile de la

[18] O inscripție greacă descoperită la Săcele (jud. Constanța; se presupune că ar proveni de la Histria), din anul 18 p. Chr., menționează pe L. Pomponius Flaccus cu titlul de ἀντιστράτηγος (ceea ce echivalează cu *legatus Augusti pro praetore*; B. E. Thomasson, *LP*, col. 122, nr. 10; a. 18–19), precum și pe fostul primipil Vestalis (Maria Bărculescu, Livia Buzoianu, *L'espace ouest-pontique sous l'empereur Tibère à la lumière d'un décret inédit découvert en Dobroudja,* comunicare prezentată la colocviul *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, 8–12 iulie 2013, v. rezumate).

Dunărea de mijloc şi de jos: „În Thracia stăpânea Rhoemetalces şi copiii lui Cotys; pentru ţărmul Dunării erau două legiuni în Pannonia şi două în Moesia (*ripamque Danuvii legiones duae in Pannonia, duae in Moesia attinebant*); tot două legiuni îşi aveau garnizoanele în Dalmatia". În anul 34, cele două legiuni moesice contribuie la construirea drumului din zona Cazanelor[19], pe malul drept al Dunării; alte lucrări se execută sub împăratul Claudius[20].

Cu privire la populaţiile care locuiau teritoriul provinciei nou create, Cassius Dio (51, 27, 2) scria următoarele:

„Odinioară, mysii şi geţii locuiau tot ţinutul care se întinde între Haemus şi Istru. Cu trecerea anilor, unele populaţii şi-au mai schimbat numele. Mai târziu, toate regiunile câte sunt tăiate de cursul inferior al râului Sava, care se varsă în Istru mai sus de Dalmatia şi mai sus de Macedonia şi de Thracia, separându-se de Pannonia, au căpătat numele de Mysia. În aceste regiuni se află numeroase populaţii – şi cei odinioară cunoscuţi sub numele de triballi, şi cei cunoscuţi în zilele noastre sub acela de dardani".

Dintr-o inscripţie din timpul lui Claudius (dar făcând referire şi la perioada anterioară, poate chiar la domnia lui Tiberius), aflăm de existenţa unei prefecturi care grupa diverse cetăţi peregrine, având în frunte pe C. Baebius Atticus, fost primipil al legiunii V Macedonica, acum *praef(ectus) civitatium Moesiae et Treballia[e]*[21]; această prefectură a coexistat o vreme cu provincia romană[22].

Un asemenea organism de caracter preprovincial mai este presupus şi în ţinutul dintre Dunăre şi Mare. Se consideră astfel că romanii şi-au rezervat dreptul de a exercita asupra ţărmului pontic, mai expus primejdiilor, o supraveghere militară, încredinţată unui *praefectus orae maritimae* (instituţie atestată în alte zone ale Imperiului, totuşi nu şi pentru litoralul vest-pontic: cel puţin acesta este stadiul documentării). Se consideră că această sarcină ar fi fost exercitată la început chiar de cei doi eroi ai luptelor de la Dunărea de Jos: primipilarul Vestalis şi L. Pomponius Flaccus, prietenii lui Ovidius (*supra*, p. 79)[23]. Altfel, singurii prefecţi ai ţărmului maritim cunoscuţi până acum ar fi Asiaticus şi Arruntius Flamma (din anii 50 şi 56), menţionaţi în *Horothesia* Histriei (v. mai departe, p. 82).

O noţiune deopotrivă geografică şi administrativă moştenită din perioada regatului tracic al odrysilor este şi aceea de *ripa Thraciae*. Ea este atestată ca atare abia în anul 100, în legătură cu petiţia lui Charagonius Philopalaestrus, *conductor publici portorii ripae Thraciae*; or, la acea dată, raportarea la Thracia nu-şi mai avea rostul decât în virtutea unei tradiţii (de altfel, după Strabo, tot în Thracia ar fi fost deportaţi cei 50 000 de geţi de către Aelius Catus). *Ripa Thraciae* a fost în prima jumătate a secolului I p.Chr. malul Dunării (începând aproximativ la est de confluenţa Dunării cu Isker), aflat sub autoritatea romană; pe bună dreptate s-a

[19] CIL, III, 1698 (= 13813).

[20] AÉ, 1944, 70.

[21] CIL, V, 1838 (= ILS, 1349).

[22] Vezi în această privinţă CIL, IX, 5363 (= ILS, 2737): *praef(ectura) ripae Danuvi et civitatium duar(um) Boior(um) et Azalior(um)* din Pannonia.

[23] Vezi ISM, I, 68 (p. 203: comentariul la r. 20).

reconsiderat activitatea lui Vestalis, care probabil nu a fost *praefect*
maritimae (funcție neatestată în aceste părți), ci mai degrabă *praefectus ripae*
(cf. hotărnicia Histriei, ex. B, r. 16–17: [τὸ; τῆς κατὰ τὸν] Ἴστρον ὄχτης
Probabil, încă din primii ani ai erei noastre pe Dunăre circula o flotă mil
care P. Vitellius își aducea în anul 12 trupele pentru despresurarea cetății A
De altfel, cum se va vedea, administrația militară în zonă se va menține,
până către sfârșitul secolului I p.Chr.

Între timp, în regatul tracic tulburările continuă. Astfel, în regiunile n
aflate sub stăpânirea lui Rhoemetalces II, izbucnește în anul 26 o răscoală ant
(provocată, între altele, de recrutările forțate pentru trupele auxiliare; eveni
sunt relatate, cu obiectivitate dar și cu admirație, de Tacitus, *Ann.*, IV, 46–5
fost înfrântă cu greu de rege, cu colaborarea trupelor romane conduse de C. P
Sabinus, proconsulul Macedoniei, și Pomponius Labeo, care sosise cu o leg
Moesia; pentru această victorie, Poppaeus Sabinus (ne informează Tacitus)
însemnele triumfale.

La moartea lui Rhoemetalces al II-lea, cum s-a văzut, împăratul Ca
atribuit tronul tracilor lui Rhoemetalces al III-lea, fiul lui Cotys; dar în an
este asasinat de propria-i soție, se pare. Împăratul Claudius hotărăște să
regatul tracic. *Thracia* devine provincie romană, fiind administrată
procurator imperial; anul organizării acestei provincii (46 p.Chr.) este tran
Eusebius (*Chronicon*, 18 d: *Thracia huc usque regnata in provinciam redig*

De acum, autoritatea guvernatorilor Moesiei se va extinde până l
Dunării și la Mare[25]. Limitele acestei provincii sunt cele redate de Pliniu cel
(*Nat. hist.*, III, 149): *Pannoniae iungitur provincia, quae Moesia appell*
Pontum usque cum Danuvio decurrens; incipit a confluente supradicto; in ea D
Celegeri, Triballi, Timachi, Moesi, Thraces Pontoque contermini Scythae.

Pe timpul lui Claudius I a fost adusă în Moesia legiunea *VIII Augusta*
fost stabilită, se pare, la Novae; în anul 46, un detașament din legiunile V Mac
și VIII Augusta este trimis în Thracia pentru restabilirea ordinii tulburate
desființării regatului odrys[26]. Dar în a. 57–58, legiunea *IIII Scythica*, iar în 62
V Macedonica au fost trimise în Orient; totodată însă, în acest răstimp (apro
în 57–67) a fost transferată din Dalmatia în Moesia legiunea *VII Claudia.*

Pentru problema extinderii autorității romane până la Mare este inte
situația expusă în *Horothesia* Histriei înfăptuită în anul 100 din
consularului Laberius Maximus[27]. Documentul reconfirmă drepturi și privil

---

[24] Primul procurator cunoscut al Thraciei este din anul 61: CIL, III, 6123 (= 14207, 34; I
B. E. Thomasson, *LP*, I, col. 161, nr. 1.

[25] Vezi în această privință Al. Suceveanu, *De nouveau autour de l'annexion roma*
Dobroudja, în vol. *Die römischen Provinzen*, Cluj, 2007, p. 271–279.

[26] CIL, II, 3272; cf. B. Filov, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis Di*
Leipzig, 1906, p. 10–11; vezi H. Devijver, PME, p. 303–304, C 250.

[27] ISM, I, 67–68.

cetății histrienilor acordate de guvernatorii Tullius Geminus (47–50)[28], Flavius Sabinus (50–57)[29], Ti. Plautius Silvanus Aelianus (57–67)[30] și Pomponius Pius (67–68)[31]. Este interesant că seria privilegiilor începe chiar cu primul guvernator al Moesiei, îndată după desființarea regatului odrysilor și transformarea Thraciei în provincie. În acest fel, cetățile vest-pontice (până atunci probabil numai în stare de protectorat roman, în virtutea unor *foedera*: cel mai vechi cunoscut – și de fapt unicul –, fiind cel dintre Roma și Callatis[32]) sunt integrate în provincia Moesia; nu întâmplător – aflăm din scrisoarea lui Tullius Geminus, transcrisă în Horothesie –, acesta s-a întâlnit la Tomis și cu solii histrienilor (probabil este primul guvernator al Moesiei care pune piciorul în această calitate într-un oraș grecesc de pe litoral). Din mărturiile aduse în favoarea cetății histrienilor de prefecții Asiaticus și Arruntius Flamma (pe timpul lui Flavius Sabinus), reiese că misiunile acestora se leagă mai degrabă de o *praefectura ripae Danuvi* decât de *praefectura orae maritimae.*

Un moment deosebit în istoria provinciei Moesia în această perioadă este reprezentat de guvernarea lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus, a cărui activitate la Dunărea de Jos o cunoaștem din inscripția (elogiu funebru) de la Tibur[33]. Prima dintre isprăvile relatate de această inscripție este strămutarea în Moesia a peste 100 000 de transdanubieni. Vasile Pârvan afirma despre aceștia: „Sunt toți nomazi: căci îi vedem duși, nu în calitate de oaste biruită, ci de popor în stare de migrație, fiecare trib cu toți ai lui, copii și femei, și cu șefii respectivi. Mutarea lor e pacifică; se face adică prin bună înțelegere cu ei, iar nu în urma unor lupte": iar mai departe: „de fapt, ei sunt o populație amestecată, bastarno-sarmato-getică din nordul gurilor Dunării, împinsă de barbarii estici și nordici (roxolanii, resp. daco-bastarnii) spre miazăzi, și de aceea căutându-și locuințe noi în sudul Dunării"[34]. Carl Patsch vedea și el în acești transdanubieni niște roxolani, bastarni și daci presați dinspre răsărit de sarmați[35]. De asemenea, D. M. Pippidi considera că este vorba de crearea unui „spațiu de siguranță" prin strămutarea populației din câmpia munteană (motiv care determinase probabil, cu mai bine de o jumătate de secol mai înainte, acțiunea similară a lui Aelius Catus). Scopul acestei acțiuni era în principal de natură economico-fiscală, așa cum rezultă din r. 11 al inscripției tiburtine: *ad praestanda tributa.* Între rezultatele imediate ale acestei acțiuni, inscripția subliniază cu satisfacție (r. 25–26): *primus ex ea provincia magno tritici modo annonam p(opuli) R(omani) adlevavit.*

---

[28] PIR^2, T 381; *LP*, I, col. 124, nr. 17.

[29] PIR^2, F 352; *LP*, I, col. 124, nr. 18 (= *LP*^{2}, 20:018).

[30] PIR^2, P 480; *LP*, I, col. 124, nr. 20.

[31] PIR^2, P 745; *LP*, I, col. 124, nr. 21

[32] CIL, I^2 , 2676 (= ISM, III, 1; pentru datare, vezi p. 215 sqq.).

[33] IDRE, I, 113 (= CIL, XIV, 3608; ILS, 986; Inscriptiones Italiae, IV/I^2, 125). Vezi D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*^{2}, București, 1967, p. 287–328.

[34] V. Pârvan, *Getica*, 1926, p. 104, cu nota 1.

[35] C. Patsch, *Beiträge*, V/1, p. 165. După M. Garašanin (in Beogradski Univerzitet. Zbornik Filozofiskog Fakulteta, 7, 1963, p. 53), ar fi vorba de daci din Banat.

În continuare, ni se relatează că acest legat a curmat în faşă o încercare de năvală a sarmaţilor, fapt cu atât mai remarcabil dacă avem în vedere că bună parte din armata provinciei (în special legiunea V Macedonica) fusese trimisă să participe la expediţia din Armenia (deci prin vara anului 62); toate acestea au contribuit la creşterea prestigiului Romei, astfel încât o serie de regi barbari au fost determinaţi să vină la malul Dunării, spre a se înclina în faţa stindardelor romane (r. 16–18): *ignotos ante aut infensos p(opulo) R(omano) reges signa Romana adoraturos in ripam quam tuebatur perduxit.* Regilor bastarnilor şi roxolanilor, probabil în calitatea lor de regi clienţi, le-a restituit fiii, iar regelui dacilor – fratele (sau fraţii) (r. 18–20): *regibus Bastarnarum et Rhoxolanorum filios Dacorum fratrum captos aut hostibus ereptos remisit*[36]; posibil că ostaticii primiţi atunci de romani proveneau chiar de la acei inamici necunoscuţi nouă. Toate acestea se petreceau în imediata apropiere a graniţei provinciei (poate în zona cursului maritim al Dunării), căci aşa se poate înţelege afirmaţia (r. 21–22): *per quem pacem provinciae et confirmavit et protulit.* Guvernatorul Moesiei a intervenit chiar în ajutorul Chersonesului, obligând pe regele sciţilor să ridice asediul acestei cetăţi.

Dar acţiunea lui Aelianus a avut şi urmări nebănuite. Golul demografic creat de el lasă drum liber sarmaţilor de mai departe, care se manifestă printr-un atac intempestiv asupra ţinutului Dobrogei de astăzi. Astfel, în iarna anilor 67/68, roxolanii trec Dunărea, măcelărind două cohorte auxiliare (Tacitus, *Hist.*, I, 79). În iarna următoare, profitând de criza politică din Imperiu (izbucnită după moartea lui Nero), catafractarii sarmaţi revin în număr şi mai mare (vreo 9 000), jefuind nordul Dobrogei. Tocmai atunci venea din Orient, pentru a se alătura împăratului Otho, legiunea *III Gallica*; împreună cu trupele Moesiei (la cârma căreia se afla M. Aponius Saturninus), ea contribuie la înfrângerea dezastruoasă a năvălitorilor (Tacitus, *ibidem*). „Aflându-se acestea la Roma – continuă Tacitus –, Marcus Aponius, guvernatorul Moesiei, a fost cinstit cu o statuie triumfală, iar Fulvus Aurelius, Iulianus Tettius şi Numisius Lupus, legaţi ai legiunilor – cu podoabele consulare" (aceştia trei erau, în ordinea citării, legaţii legiunilor III Gallica, VII Claudia şi VIII Augusta).

Deoarece luaseră partea lui Otho, legiunile Moesiei au fost trimise, după victoria lui Vitellius, înapoi în Moesia. În anul 69, ele au trecut de partea lui Vespasianus şi s-au îndreptat din nou spre Italia. Istoricul Tacitus ne informează din nou: „pentru ca provinciile să nu rămână iarăşi fără apărare, pradă neamurilor barbare, au fost chemate în rândurile legiunilor căpeteniile sarmaţilor iazigi, în mâinile cărora se afla cârma ţării" (*Hist.*, III, 5, 1).

---

[36] Cf. N. Gostar, Pontica, 12, 1979, p. 129–136. Această propoziţie conţine o dificultate (eroare?) gramaticală: în timp ce cuvântul *filios* este un acuzativ, *fratrum* pare a fi la genitiv plural; corect ar fi trebuit să fie *fratrem* sau *fratres*. După părerea noastră, nu este vorba de o simplă eroare de lapicid; este posibil ca, în graiul popular, chiar în inima Italiei, forma *fratrum* să fie în cazul acuzativ singular, precum la substantivele de declinarea II-a cu terminaţia *-er* (v. *infra*, p. 360–361, nota 143).

După multe decenii, rup atunci tăcerea şi dacii, profitând de situaţia dramatică prin care trecea Imperiul. Evenimentul este relatat astfel de Tacitus (*Hist.*, III, 46, 2):

„S-a mişcat şi neamul niciodată de bună credinţă al dacilor *(mota et Dacorum gens numquam fida)*, iar atunci fără frică, deoarece fusese luată armata din Moesia. Ei observară liniştiţi aceste evenimente; dar când aflară că Italia arde în focul războiului şi că toţi se duşmănesc între ei, luară cu asalt taberele de iarnă ale cohortelor şi cavaleriei auxiliare şi se făcură stăpâni pe ambele maluri ale Dunării. Tocmai se pregăteau să distrugă taberele legiunilor, când Mucianus le-a opus legiunea a VI-a; el aflase de victoria de la Cremona [împotriva lui Vitellius; 23 oct. 69] şi se temea ca mulţimea barbarilor să nu apese din două părţi, dacă dacii şi germanii ar fi năvălit din laturi deosebite. A venit în ajutor, ca în atâtea rânduri, norocul poporului roman, care a adus într-acolo pe Mucianus cu forţele sale din Orient şi faptul că noi terminasem lupta de la Cremona".

De asemenea, în iarna anilor 69/70, un nou atac sarmatic se abate asupra Moesiei, fiind ucis însuşi guvernatorul provinciei, Fonteius Agrippa; în locul acestuia este trimis Rubrius Gallus, care a reuşit să restabilească ordinea (Flavius Josephus, *Ant. Iud.*, 4, 3); „punând capăt războiului, comandantul roman se gândi să ia măsuri de siguranţă pentru viitor şi întări ţinutul de acolo apărat cu străji mai multe, aşa încât barbarii să nu poată deloc trece Istrul", consemnează acelaşi autor.

După încheierea războiului civil, prin victoria lui Vespasianus, legiunea III Gallica revine în Syria, iar legiunea VIII Augusta este trimisă în Germania. Legiunea VII Claudia îşi fixează castrul la Viminacium, iar din Orient revine, în castrul de la Oescus, legiunea V Macedonica. Tacitus (*Hist.*, III, 35) mai adaugă: *victae legiones... per Illyricum dispersae*; astfel, mai sunt aduse legiunile *V Alaudae* (sediul necunoscut) şi *I Italica* (sediul la *Novae* – Ščivtov). În anul 86, în vederea războiului cu dacii, este adusă din Dalmatia legiunea *IIII Flavia felix*. În afară de acestea, diplomele militare ale provinciei Moesia amintesc un număr important de trupe auxiliare[37].

Tot în timpul Flaviilor este organizată flota dunăreană: *classis Flavia Moesica*. Singurul document epigrafic referitor la această perioadă este inscripţia onorifică (bilingvă) de la Efes dedicată lui M. Arruntius Claudianus, personaj de rang ecvestru, participant la războiul dacic al împăratului Domitianus şi decorat pentru bravură; după serviciul militar ecvestru *(militiae equestres)* şi o misiune la Roma cu rangul de *procurator*, este numit *praef(ectus) class(is) [Moesicae et ripae Dan]uvi(i),* ἔπαρχος τοῦ ἐν Μοισίαι στόλου καὶ τῆς ὄχτης, probabil de rang centenar; apoi împăratul l-a răsplătit prin trecerea *(adlectio)* în tagma senatorială[38].

---

[37] Repertoriul bibliografic al diplomelor militare privind trupele auxiliare din Moesia (înainte de anul 86): W. Eck, A. Pangerl, Chiron, 39, 2009, p. 578. Vezi, de asemenea, Fl. Matei-Popescu, *The Roman Auxiliary Units of Moesia*, Il Mar Nero, 8, 2010–2011, p. 207–230.

[38] AÉ, 1972, 572 (= IDRE, II, 373). O interesantă discuţie, în legătură cu această inscripţie: Emilia Doruţiu-Boilă, în StCl, 17, 1977, p. 89–100 (variantă în *SMGR*, II, 1977, p. 289–296); Al. Suceveanu, SCIVA, 30, 1979, 1, p. 47–59 (reluare a discuţiei: idem, în Ancient Society, 22, 1991, p. 255–276 = idem, *Opuscula Scythica*, p. 97–114, cu bibliografie şi referiri la o amplă perioadă istorică). Despre *classis Flavia Moesica*: v. *infra*, nota 73.

Este interesant de observat că prefectura flotei moesice este asociată cu aceea de comandant al malului Dunării (*ripa Danuvii*, ὄχτης; a se compara cu expresia [τὸ τῆς κατὰ τὸν] Ἴστρον ὄχτης τέλος şi cu *ripa Thraciae* menţionate în *Horothesia* Histriei); înseamnă că, începând cu Flavii, *praefectura ripae Danuvii* era încredinţată prefectului flotei. Acest organism militar încetează odată cu reorganizarea *limes*-ului (sub Traian) şi înaintarea legiunilor în sectorul dobrogean al Dunării (Durostorum, Troesmis); în secolul al II-lea, prefectul flotei moesice va fi doar un ofiţer ecvestru de rang sexagenar (comandă exercitată imediat după *tres militiae*).

Organizarea *limes*-ului moesic în secolele I–III p.Chr.

Prezent la Dunăre pentru a respinge invazia dacilor din iarna anilor 85/86, împăratul Domitian a procedat la reorganizarea Moesiei, provincie cu o frontieră prea întinsă şi cu probleme prea numeroase pentru sarcina unui singur guvernator. De aceea, Domitian o împarte în două provincii, *Moesia Superior* şi *Moesia Inferior*, numite astfel în raport cu cursul Dunării.

Provincia ***Moesia Superior***[39] cuprindea Dardania şi ţinuturile dinspre Dunăre locuite altădată de neamurile moesilor şi tribalilor. În zona *limes*-ului dunărean, graniţa ei începea la o oarecare distanţă la vest de confluenţa Savei cu Dunărea; limita de est, spre Moesia Inferioară, era marcată de râul *Ciabrus* (Ţibriţa), mai târziu cu o mică rectificare până la gura râului *Almus* (Lom).

Moesia Superioară a fost guvernată de legaţi imperiali de rang consular. Primii titulari ai acestui post au fost L. Funisulanus Vettonianus (cel mai devreme la sfârşitul anului 85) şi L. Tettius Iulianus (eroul din anul 69 şi, ulterior, învingătorul de la Tapae). În anii 167–170, constatăm unificarea comandamentelor provinciilor Moesia Superior şi Dacia Apulensis (Superior; apoi cu toate cele trei provincii ale Daciei) (vezi p. 88, 179), pentru a face faţă cu forţe comune pericolului reprezentat de sarmaţii iazigi. Este lipsită de temei ipoteza conform căreia această provincie ar fi fost guvernată de legaţi de rang pretorian pe timpul lui Traian (când legiunea IIII Flavia a fost afectată apărării Daciei) sau pe timpul lui Marcus Aurelius[40]. Printre ultimii guvernatori consulari pe care-i cunoaştem se numără C. Messius Q. Decius Traianus (a. 249) şi M. Aemilius Aemilianus (a. 253), proclamaţi împăraţi de trupele

---

[39] Despre istoria provinciei Moesia Superior, în afară de lucrările menţionate la notele 1 şi 9, se mai pot consulta: Miroslava Mirković, *Rimske Gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Belgrad, 1968; eadem, *Urbanisierung und Romanisierung Obermoesiens*, ZA, 19, 1969, 2, p. 239–262; A. Mócsy, *Geselschaft und Romanisation in der Provinz Moesia Superior*, Budapest, 1970; idem, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the middle Danube provinces of the Roman Empire*, London – Boston, 1974; Miroslava Mirković (ed.), *Römische Städte und Festungen an der Donau*, Belgrad, 2005. Vezi, de asemenea, amplele introduceri istorice la IMS (vol. I, II, III/2, IV, VI).

[40] Ipoteză expusă de A. R. Birley, în „Acta Antiqua Philippopolitana. Studia historica et philological", 1963, p. 109–112; combătută de Emilia Doruţiu-Boilă, SCIVA, 38, 1987, 2, p. 115–125 (= ZPE, 68, 1987, p. 247–249).

provinciale. Tot legiunile moesice sunt considerate autoare ale proclamării uzurpatorilor Ingenuus (258) şi Regalianus (260)[41].

Limes-ul provinciei s-a organizat treptat, în cursul secolului I p.Chr.[42] Pentru prima parte a acestui secol, datele arheologice şi epigrafice sunt sporadice. Observaţiile sunt îngreunate de faptul că aici s-au suprapus lucrări de fortificaţie până în secolul al VI-lea, fazele de construcţie fiind delimitate cu dificultate. Legiunile romane au ocupat, pe măsura înaintării stăpânirii romane spre Dunăre, castrele de la *Singidunum* (Belgrad) şi *Viminacium* (Kostolać)[43]. La est de castrele legionare, urme sporadice se mai întâlnesc în castrele auxiliare de la Cezava *(Novae),* Boljetin *(Smyrna),* Donji Milanovać *(Taliata)* (*castellum*; 50 × 40 m), Malo Golubimje (alt mic castel). Întăriturile acestor fortificaţii sunt construite din pământ bătut (probabil în tehnica Holz-Erde-Mauer), pe un fundament de pietre sparte sau de lut ars. La Boljetin şi Cezava, descoperirile arată o circulaţie monetară destul de intensă sub Claudius I (ultima monedă de la Boljetin este din timpul lui Nero); se consideră că aceste fortificaţii au fost distruse în cursul evenimentelor din 68/69. Prezenţa trupelor auxiliare în aceste castre este atestată de *Istoriile* lui Tacitus, cu ocazia evenimentelor menţionate (atacul dacilor; *supra*, p. 84)[44].

Sub Flavii, *limes*-ul în zona Porţilor de Fier este reorganizat. Castrele de la Boljetin şi Cezava sunt refăcute; la Donji Milanovać, castrul este mărit (134 × 126 m). Tot din timpul Flaviilor datează fortificaţia de la *Saldum*, precum şi cea de la Kostol (viitorul *Pontes*). Dar aceste castre au din nou de suferit de pe urma invaziei din 85/86 (cum arată descoperirile monetare).

Opera de reorganizare a *limes*-ului Moesiei Superioare datează, probabil, îndată după temporizarea conflictului cu dacii transdanubieni. Sediul legiunii VII Claudia era de mai multă vreme la Viminacium[45]. Legiunea IIII Flavia a fost adusă de Domitian din Dalmatia; după războiul dacic al lui Traian şi staţionarea temporară în Dacia, legiunea a fost readusă în Moesia Superioară şi stabilită la Singidunum, unde o menţionează Ptolemeu (III, 9, 3) şi sursele epigrafice. De asemenea, diplomele militare atestă în această provincie un număr important de trupe auxiliare[46].

---

[41] Despre acest episod istoric, vezi: J. Fitz, *Ingenuus et Regalianus* (Collection Latomus, 81), Bruxelles, 1966.

[42] Vezi pentru întreaga problematică articolele sintetice semnate de: A. Radnoti, *Die römische Reichsgrenze zwischen Beograd und dem Eisernen Tor nach der Eroberung Dakiens*, AV, 26, 1975, p. 203–219; M. Vasić, Vl. Kondić, *Le limes romain et paléobyzantin des Portes de Fer,* SMGR, III, p. 542–550; N. Gudea, *Despre graniţa dintre provinciile romane Dacia şi Moesia Superior în secolele II–III e.n.*, Drobeta, 4, 1980, p. 87–108; idem, *Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86–275 n.Chr.)*, JRGZM, 48, 2001; Miroslava Mirković, *Die Anfänge der Provinz Moesia*, în vol.: *Die römischen Provinzen*, Cluj, 2007, p. 249–270.

[43] Despre aceste legiuni, vezi în special D. Benea, *op. cit.* (*supra*, nota 10), cu întreaga bibliografie. Pe monedele de bronz emise la Viminacium (în anii 239–254), *Moesia* personificată este încadrată de simbolurile legiunilor: leul *(IV Flavia)* şi taurul *(VII Claudia)*.

[44] În diplomele din anii 78 şi 82 (CIL, XVI, 22 şi 28), sunt menţionate 8 cohorte auxiliare.

[45] D. Benea, *Istoria Banatului în Antichitate*, Timişoara, 2013, p. 33. Legiunea dispunea şi de o escadră navală; o inscripţie de la Naissus (CIL, III, 14567 = IMS, IV, 31) menţionează un *mil(es) leg(ionis) VII Cl(audiae), disce(n)s epibeta* (deci, un soldat care se instruia pentru a fi marinar: ἐπιβάτης „îmbarcat").

[46] Repertoriul bibliografic al diplomelor militare privind trupele auziliare din provincia Moesia Superior: W. Eck, A. Pangerl, Chiron, 39, 2009, p. 580–581 (autorii înregistrează 33 de constituţii

Castrele de pe *limes* erau legate de un drum, a cărui întreținere era în sarcina unităților militare. În anii 92/93 este refăcut drumul în punctul *Ad Scrofulas,* distrus de Dunăre[47]. În anul 100 împăratul Traianus a dispus tăierea unui drum în stâncă în zona Cazanelor; acțiunea este consemnată de o inscripție ajunsă până la noi: *Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) pontif(ex) maximus trib(unicia) pot(estate) III pater patriae co(n)s(ul) III, montibus excisi[s] (et) anco[ni]bus sublatis, via[m] f[ecit]*[48]. În amonte de această „Tabula Traiana" (fig. 15/1), soldații din legiunile IIII Flavia și VII Claudia, care au lucrat la drum, închină o inscripție lui Hercules[49]. De asemenea, pentru a permite navigația pe Dunăre, împiedicată de pragurile (stâncile) de la Porțile de Fier, împăratul a pus să se sape (între actualele localități Șip și Carataș) un canal (lungime: 3 220 m); această acțiune este consemnată de o altă inscripție din anul 101: *Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) pontif(ex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) V p(ater) p(atriae) co(n)s(ul) IIII ob periculum cataractarum derivato flumine tutam Danuvi navigationem fecit*[50]. O altă inscripție, descoperită la Carataș, menționează un *mil(es) leg(ionis) IIII Fl(aviae) catarac(tarum) stationis Dia[na]e*[51]. În această zonă, Procopius (*De aedif.*, IV, 6) menționează *Caput Bovis,* construcție a lui Traian, probabil în legătură cu utilizarea animalelor pentru tracțiunea navelor (în amonte) pe canal.

După cucerirea Daciei și transformarea ei în provincie romană, s-ar părea că, din punct de vedere strategic, existența unui *limes* între cele două provincii a devenit superfluă. Cum s-a observat însă pe bună dreptate[52], nu s-a putut dovedi concret abandonarea castrelor și mutarea trupelor; numărul auxiliilor a scăzut evident, dar numai în comparație cu situația din timpul războaielor dacice. Din cele peste 20 de fortificații identificate pe teren, unele au fost probabil lăsate în stare de funcționare în secolele II–III; acestea sunt puse în legătură cu trupele auxiliare menționate în diplomele militare ale acestei provincii (2 *alae* și 10 *cohortes*)[53].

---

imperiale, după care s-au emis 51 de diplome militare). Astfel, o diplomă militară din anul 93 (CIL, XVI, 39) menționează trei *alae* și nouă *cohortes.* Dar în anul 100 (CIL, XVI, 46; AÉ, 2008, 1731), sunt atestate trei *alae* și 21 *cohortes*; această creștere a efectivelor se datorează desigur pregătirii războiului cu dacii.

[47] CIL, III, 13813, d.

[48] CIL, III, 8267 (= 1699; ILS, 5863); despre *ancones*, vezi și inscripția următoare.

[49] M. Gabričević, AV, 23, 1972, p. 408 (= AÉ, 1973, 473); reluată de Miroslava Mirković, *Römer an der mittleren Donau. Römische Strassen und Festungen von Singidunum bis Aquae*, Belgrad, 2003, p. 15, nr. 5 (reprodusă în AÉ, 2003, 1533): *Herculi sacrum. Lapidarii qui exieru[nt] ancones faciendos legionis IIII Fl(aviae) et legionis VII Claudiae vo(tum) so(lverunt).* Despre drumul roman în zona Djerdap, vezi Petar Petrović, Starinar, 37, 1986, p. 41–52.

[50] AÉ, 1973, 475.

[51] Vl. Kondić, în Cahiers des Portes de Fer, Belgrad, 4, 1987, p. 45–47; M. Mirković, *op. cit.*, p. 19 (= AÉ, 2003, 1531).

[52] N. Gudea, în Drobeta, IV, 1980, p. 92.

[53] Într-o diplomă datată între 103–107 (CIL, XVI, 54), mai apar 2 *alae* și 11 *cohortes*; în diplomele din 159/160 (CIL, XVI, 111) și 161 (RMD, 55), apar 2 *alae* și 10 *cohortes*.

Monedele din timpul împăratului Hadrian (anii 134–138) poartă pe revers legenda EXER*(citus)* MOESIACVS: împăratul urcat pe o platformă vorbeşte în faţa trupei, reprezentată prin trei bărbaţi (un ofiţer poartă sabie şi suliţă, alţi doi militari poartă vultur şi un alt tip de stindard) (RIC, 926).

Cum s-a văzut, porţiunea mai vestică a *limes*-ului Moesiei Superioare era controlată de cele două legiuni. De remarcat că fortificaţiile de pe malul drept al Dunării au în unele cazuri perechi pe malul de nord (dacic): astfel, se presupune că *Lederata* (Ram) avea în faţă, peste fluviu, un castru la Banatska Palanka (aici au apărut ştampile ale legiunilor IIII Flavia şi VII Claudia, ale alei *II Pannoniorum* şi cohortelor *I Cretum* şi *II Hispanorum*)[54]; de asemenea, în faţa castrului de la *Cuppae* (Golubać; ştampile ale legiunilor menţionate şi ale cohortei *V Gallorum*) se afla, peste fluviu, un castru la Pojejena (mai întâi cu val de pământ, 142 × 179 m; apoi refăcut în piatră, 185 × 148 m; păzit de *cohors V Gallorum*)[55]. În porţiunea de *limes* de la est de sediul legiunii VII Claudia, ştampilele se găsesc alături de cele ale trupelor auxiliare; probabil au contribuit cu material tegular la construirea acestor fortificaţii (cum am văzut, aceste materiale epigrafice s-au descoperit şi pe malul de nord al fluviului).

Chiar dacă se afla în faţa provinciei Dacia, malul Dunării de la est de Viminacium a fost în continuare bine fortificat, în special în zona Porţilor de Fier. Cercetările arheologice arată că în această vreme se află în funcţiune castre la Ram (*Lederata*; 140 × 200 m), Golubać (*Cuppae*; 160 × 160 m), Cezava (*Novae*; 150 × 140 m), Boljetin (*Smyrna*; 140 × 120 m), Donji Milanovać (*Taliata*; 134 × 126 m), Tekija (*Transdierna*; 100 × 84 m), Carataş (*Diana*; 138 × 123 m), Kostol (*Transdrobeta – Pontes*; 130 ×120 m), Brza Palanka (*Egeta*; 150 × 140 m). Scopul acestor castre era să controleze drumul în zona Cazane – Porţile de Fier (atât pe uscat, cât şi pe Dunăre), dar şi pentru probleme de ordin tehnic, pe care aceste căi de comunicaţie le ridicau. Cum am văzut, unele castre de pe malul drept al Dunării au corespondente pe malul de nord; unii autori presupun chiar că trupele din aceste castre s-ar fi aflat temporar sub controlul guvernatorilor Moesiei Superioare[56].

Graniţa Moesiei Superioare nu a fost, se pare, afectată de evenimentele din timpul lui Marcus Aurelius. Totuşi, pentru a face faţă iazygilor (care au atacat Dacia Superioară), împăratul unifică temporar comandamentele Moesiei Superioare şi Daciei (vezi p. 85). De asemenea, Cassius Dio (LXXI, 19, 1) ne informează că sarmaţilor li s-a interzis să aibă ambarcaţiuni pe Dunăre şi să se apropie de insulele de pe fluviu. Situaţia creată după aceste războaie impunea cu atât mai mult menţinerea fortificaţiilor de pe Dunăre, chiar şi la răsărit de Drobeta; în această privinţă, este de reţinut prezenţa unui castru roman pe râul Timoc (*Timacus fluvius*, Pliniu cel Bătrân), în punctul *Timacum Minus* (114 × 112 m). Alte castre au existat, pare-se, la Prahovo (*Aquae*; mai în amonte de vărsarea Timocului), precum şi la Lom (*Almus*; 190 × 190 m)[57].

---

[54] IDR, III/1, 5–7.

[55] Materialul epigrafic: IDR, III/1, 10–21.

[56] Vezi I. Piso, D. Benea, AMN, 21, 1984, p. 124; iidem, Drobeta, 6, 1985, p. 73.

[57] P. Petrović, *Timacum Minus und die Kastelle im Timok-Tal*, în *SMGR*, III, 1986, p. 514–518.

Provincia ***Moesia Inferior***[58] era mărginită la nord de cursul inferior al Dunării, la est de vărsarea râului Ciabrus; ea cuprindea o parte din ţinutul locuit altădată de tribali (cu *Oescus*), *ripa Thraciae* şi *Scythia Minor* (Dobrogea de astăzi) cu oraşele greceşti (Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis, Odessos; mai târziu se va adăuga Messambria). Limita între Moesia şi Thracia trecea aproximativ pe la jumătatatea distanţei între Dunăre şi Munţii Haemus (Balcani) (lăsând de partea Thraciei oraşele Nicopolis-ad-Istrum şi Marcianopolis, întemeiate de Traian); câteva inscripţii din anul 136 marchează *fines inter Moesos et Thraces*[59]. Spre sfârşitul secolului al II-lea, cele două oraşe trec la Moesia Inferioară; monedele acestor cetăţi vor menţiona, de acum înainte, pe guvernatorii Moesiei Inferioare[60].

Moesia Inferioară era o provincie imperială, guvernarea ei fiind încredinţată unui *legatus Augusti pro praetore*; prin faptul că sub ordinele lui se aflau trei legiuni, rezultă că el făcea parte din eşalonul superior al guvernatorilor de rang consular (pe timpul lui Traian staţionau câte trei legiuni doar în provinciile Britannia, Pannonia Superior, Dacia, Moesia Inferior şi Syria). Administrarea finanţelor provinciei era încredinţată unui *procurator Augusti*, personaj de rang ecvestru, în mod obişnuit din categoria *centenarii*-lor (salarizat cu 100 000 de sesterţi). Se pare că acest procurator era însărcinat uneori, cu titlu interimar, chiar cu guvernarea provinciei, probabil în caz de vacanţă a postului de guvernator: astfel, o inscripţie menţionează pe un anume C. Titius Similis, *proc(urator) prov(inciae) M[y]siae Inferioris, eiusdem provinciae ius gladii*[61], eventual pe timpul lui Elagabal; pe timpul lui Gordian III, P. Aelius Hammonius a exercitat se pare şi el interimatul guvernării acestei provincii[62]. Pe timpul domniei lui Valerianus şi Gallienus, precum şi sub Claudius II, două borne *(milliaria)* descoperite la Tomis menţionează refacerea drumului de pe litoral, *agente praes(ide) prov(inciae)* („ocupându-se de

---

[58] Nu există o lucrare de sinteză asupra întregii provincii a Moesiei Inferioare; se pot consulta lucrările despre istoria Dobrogei (citate de noi la nota 1), unde se fac ample referiri la istoria întregii provincii. Vezi de asemenea *Ancient Bulgaria.* Papers presented to the International Symposium on the Ancient History of Bulgaria, University of Nottingham, 1981 (ed. A. G. Poulter), 2, Nottingham 1983 (passim); *Istoria na Dobrudja*, I, Sofia, 1984 (capitolele despre epoca romană şi romano-bizantină redactate de Velizar Velkov) (dare de seamă critică: P. Alexandrescu şi Al. Suceveanu, Dacia (N.S.), 32, 1988, p. 163–173). Vezi, de asemenea: B. Gerov, *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze*, I, Amsterdam, 1980; N. Gudea, *Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung moesischen Nord- und Westküste des Schwarzen Meeres. Limes et Litus Moesiae Inferioris (86-275 n.Chr.)*, JRGZM, 52, 2005, 2, p. 311–566.

[59] Vezi *DID*, I, p. 138 nota 85.

[60] Vezi B. E. Thomasson, *LP*, col. 138 (nr. 105) şi urm. (unde se citează sursele bibliografice, inclusiv cele privitoare la aceste monede). Alte lucrări despre legaţii Moesiei Inferioare: A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940 (Dissertationes Pannonicae I, 7); J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966.

[61] CIL, III, 484 (= ILS, 1372).

[62] ILS, 8851 (= ISM, II, 106); despre acest personaj: I. Piso, Dacia (N.S.), 20, 1976, p. 251–257.

aceasta guvernatorul provinciei") C. Iulius Victor[63], respectiv Titius Saturninus[64]. De asemenea, pe timpul împăratului Aurelian, o inscripție de la Callatis (din anul 272) menționează un *[pra]eses provincia[e]*[65]; tot sub acest împărat, o inscripție de la Sexaginta Prista menționează un *v(ir) p(erfectissimus), p(raeses) p(rovinciae)* (?)[66]. S-a considerat (greșit) că numirea acestor *praesides* ar marca trecerea spre guvernatorii de rang ecvestru. Totuși, o inscripție de la Sostra (Siosta), de curând cunoscută, menționează pe C. Iulius Victor cu titlul *leg(atus) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore)* (anii 253–260)[67], iar un *milliarium* de la Sexaginta Prista, tot din timpul lui Aurelian, înregistrează încă un *legatus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*[68].

Pe timpul împăratului Traian, a avut loc o reorganizare temeinică a *limes*-ului moesic[69]. *Limes*-ul Moesiei Inferioare începea de la sfârșitul sectorului dunărean comun cu Dacia (Inferioară); cele trei legiuni moesice își aveau garnizoanele la *Novae* (Svištov: *legio I Italica*), *Durostorum* (Silistra: *legio XI Claudia*) și *Troesmis* (Turcoaia – Igliță: *legio V Macedonica*, adusă de la Oescus, după încheierea războiului dacic; pe timpul lui Marcus Aurelius a fost transferată în Dacia, la Potaissa).

De asemenea, diplomele militare ale acestei provincii și alte documente epigrafice ne atestă prezența unui număr important de trupe auxiliare[70]. Astfel, diploma de la Cataloi din anul 92 menționează șapte *alae* și cinsprezece *cohortes,* diploma de la Oltina din anul 99 menționează trei *alae* și șapte *cohortes,* iar cea de la Plovdiv din același an alte trei *alae* și șapte *cohortes*[71]; după cucerirea Daciei, un număr dintre aceste trupe au fost transferate la nordul Dunării (mai târziu vor forma nucleul armatei Daciei Inferioare)[72]. Grosul acestor unități a fost stabilit în

---

[63] Maria Bărbulescu-Munteanu, Adrian Rădulescu, Pontica, 24, 1991, p. 132–136, nr. 3 (= AÉ, 1993, 1376).

[64] Iidem, *loc. cit.*, p. 136–139, nr. 4 (= AÉ, 1993, nr. 1377).

[65] CIL, III, 7586 (= ILS, 8925)

[66] B. E. Thomasson, *LP*, col. 146, nr. 149.

[67] AÉ, 2007, 1222 (= W. Eck, R. Ivanov, ZPE, 170, 2009, p. 191–200); vezi și AE, 1993, 1376 (Tomis): *agente praes(ide) provin(ciae) C. Iul(io) Victore*.

[68] CIL, III, 14460. Vezi C. C. Petolescu, *Les derniers légats de la Mésie Inférieure*, Pontica, 45, 2012, p. 513–517.

[69] A. G. Poulter, *The Lower Moesian Limes and the Dacian Wars of Trajan*, în *SMGR*, III, p. 519–528.

[70] Repertoriul bibliografic al diplomelor militare privind trupele auziliare din provincia Moesia Inferior: W. Eck, A. Pangerl, Chiron, 39, 2009, p. 580–581 (autorii înregistrează 47 de constituții imperiale, după care s-au emis 71 de diplome militare). Vezi A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977; Fl. Matei-Popescu, *Trupele auxiliare ale armatei romane din Moesia Inferior*, SCIVA, 52–53, 2001–2002, p. 173–242; idem, *The Roman Army in Moesia Inferior*, București, 2010, p. 167–244.

[71] AÉ, 2003, 1548 (diploma din anul 92); CIL, XVI, 44 și 45 (diplomele din anul 99).

[72] Astfel, o diplomă militară din anul 105 (CIL, XVI, 50) mai menționează doar 3 *alae* și 7 *cohortes*, iar alta datată 154–157 (cea de la Brestovene) 5 *alae* și 11 *cohortes*.

sectorul dobrogean al Dunării, lor revenindu-le apărarea acestei porțiuni a *limes*-ului (îndeosebi după anul 168, când legiunea V Macedonica pleacă în Dacia). Principalele castre din acest sector sunt următoarele: *Sucidava* (Izvoarele), *Altinum* (Oltina), *Flaviana* (Rasova), *Axiopolis* (Cernavodă), *Capidava*, *Sacidava* (Muzait), *Carsium* (Hârșova), *Cius* (Gârliciu), *Beroe* (Piatra Frecăței), *Troesmis* (Igliță; castru de legiune), *Arrubium* (Măcin), *Dinogetia* (Garvăn), *Noviodunum* (Isaccea), *Aegyssus* (Tulcea), *Salsovia* (Mahmudia); alte toponime nu sunt identificate sigur.

Totodată, diplomele militare menționează *classis Flavia Moesica*[73]. Raza de acțiune a acestei flote a fost, probabil încă de la organizarea ei, sectorul dobrogean al Dunării; ștampilele ei s-au descoperit la Troesmis, Dinogetia și Noviodunum, dar și pe malul stâng – la Barboși și Cartal-Orlovka *(Aliobrix?)*[74]. În legătură cu una din bazele flotei moesice sunt și inscripțiile menționând *vicus classicorum,* un „cartier al marinarilor" (dar descoperite în zidurile cetății târzii de la Murighiol-Independența, unde au fost refolosite ca material de construcție)[75].

Probabil că și legiunile Moesiei Inferioare aveau la dispoziție escadre navale proprii, care să le permită circulația ușoară între castrul legionar de bază și punctele de pe *limes* ținute sub control, precum și pentru a efectua operațiuni de debarcare pe malul de nord al Dunării; în acest sens, se pot cita numeroasele cărămizi ștampilate ale legiunii I Italica, numele legiunii apărând într-un cartuș în chip de navă[76]. Controlul malului stâng al Dunării de către legiunea I Italica reiese și din prezența unor cărămizi ștampilate ale acesteia la Pietroșani (punctul Reca Mare)[77]. Pe de altă parte, Legiunea XI Claudia și-a exercitat în continuare un fel de influență la nord de Dunăre, în Muntenia, dovadă că ștampilele ei de tipul LEG*(io)* XI CL*(audia)* ANT*(oniniana)* (datând de la începutul secolului al III-lea) au apărut și într-o construcție (thermele castrului?) de la Pietroasele (jud. Buzău)[78].

De asemenea, centrul militar și civil de la Barboși (sudul Moldovei) era sub controlul Moesiei Inferioare; castrul de aici s-a construit probabil pe timpul

---

[73] CIL, XVI, 37 (anul 92), 168 (anul 121); alte diplome din 99, 105 și 138 (CIL, XVI, 45, 50, 83) menționează *classici,* desigur referindu-se tot la flota moesică. Vezi: Em. Condurachi, *Classis Flavia Moesica au Ier siècle de n.è.*, în *Actes IXe Congrès*, p. 83–88; A. Aricescu, *Armata...*, p. 70–74; T. Sarnowski, *Zur Geschichte der Provinzialflotte im 1. Jh. n.Chr.*, Ratiariensia, 3–4, 1987, p. 261–266; Oct. Bounegru, M. Zahariade, *Les forces navales du Bas-Danube et de la Mer Noire aux Ier–Ve siècles* (Colloquia Pontica, 2), 1996, p. 7–22; Fl. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, București, 2010, p. 245–255.

[74] ISM, V, 217, 241, 263, 283.

[75] Al. Suceveanu, M. Zahariade, Dacia (N.S.), 30, 1986, p. 109–120 (= AÉ, 1988, 986–991); M. Zahariade, Dacia (N.S.), 34, 1990, p. 259–266 (= AÉ, 1991, 1382–1388).

[76] T. Sarnowski, J. Trynkowski, în *SMGR*, III, 1986, p. 536–541.

[77] IDR, II, 636.

[78] ILD, 170–171.

lui Traian, cum rezultă dintr-o inscripție din anul 112[79]. În acest castru au apărut cărămizi ştampilate ale legiunilor I Italica şi V Macedonica, ale cohortei II Mattiacorum şi flotei moesice[80]. Ştampile ale celor două legiuni menționate şi ale flotei moesice apar şi la Orlovka (Cartal), pe malul de nord al Dunării (uşor în amonte de Noviodunum)[81].

Prezența romană pe țărmul de nord al Mării Negre (secolele I–III p.Chr.)[82]

Din inscripția de la Tibur, aflăm că Ti. Plautius Silvanus Aelianus, guvernatorul Moesiei (vezi *supra*, p. 83), a intervenit chiar în ajutorul oraşului Chersonessus, obligând pe regele sciților să ridice asediul acestei cetăți. Se pare că încă de atunci o garnizoană romană a fost stabilită la Charax (în Crimeea). De asemenea, o inscripție greacă ne informează că tot acum cetatea Olbia caută protecția romană, încheind o alianță *(symmachia)* cu Roma[83]. De menționat iarăşi că încă din anul 57, cetatea Tyras trece la o nouă eră calendaristică[84]. Aşadar, abia instaurată (ajunsă) la gurile Dunării şi Mare, puterea romană urmărea deja transformarea Pontului Euxin în „lac roman" *(mare nostrum)*. Controlarea punctelor de îmbarcare de pe litoralul nord-pontic ferea provinciile balcanice şi pe cele din Asia Mică de surpriza unor eventuale atacuri ale populațiilor „scitice". Astfel, *limes*-ul moesic era extins la nordul Mării Negre.

Începând de la Traian, prezența romană este bine documentată şi în diferite puncte de pe litoralul nord-pontic.

La Tyras, o inscripție din anii 116/117 arată efectuarea unor lucrări de construcție: *Q. Pompeius Falc[o, leg(atus) Aug(usti)] pr(o) pr(aetore) fecit per vexil(lationem) l[eg(ionis) V Mac(edonicae)] et auxiliis eius sub cura [M(arci) En]ni Illadiani, (centurionis) le(gionis) V Ma[c(edonicae)]*[85]; prezența unui detaşament din legiunea

---

[79] ISM, V, 292.

[80] ISM, V, 305–308.

[81] Vezi TIR, L 35, p. 22 (cu indicarea surselor bibliografice).

[82] Vezi în această privință T. Sarnowski, *Das römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres*, în Archeologia (Varşovia), 38, 1988, p. 61–98; idem, *L'organisation hiérarchique des* vexillationes Ponticae *au miroir des trouvailles épigraphiques récentes*, în vol. *La hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire.* Actes du Congrès de Lyon (15–18 septembre 1994) rassemblés et édités par Yann Le Bohec, Paris, 1995, p. 323–328; Emilia Doruțiu-Boilă, *Despre cărămizile cu ştampilă ale legiunilor V Macedonica şi XI Claudia la Dunărea de Jos şi pe litoralul nordic al Mării Negre*, SCIVA, 41, 1990, 3–4, p. 251–271; N. Gudea, *op. cit.* (*supra*, nota 58), p. 464–479. În aceste lucrări sunt citate principalele surse bibliografice (din acest motiv, vor fi reluate doar în chip selectiv).

[83] AÉ, 1996, 1357.

[84] Vezi inscripțiile de la Tyras datate după era nouă a cetății: IOSPE, I^2, 2 (din 27 aprilie 181 – anul 125 al erei cetății Tyras) şi IOSPE, I^2, 4 (= CIL, III, 781) (din 17 februarie 201 – anul 145 al erei cetății). Vezi în această privință: D. M. Pippidi, *Contribuții*^{2}, p. 323, nota 120; R. Vulpe, *DID*, II, p. 58, nota 150.

[85] P. Nicorescu, AARMSI, 26, 1944, p. 501 sqq. (= P. O. Karyskovskij, VDI, 70, 1959, p. 116, nr. 5; T. Sarnowski, Archeologia, 38, 1988, p. 71–72, nr. 8; AÉ, 1990, 868). Numele centurionului a fost completat pe baza altei inscripții mai vechi, publicată tot de P. Nicorescu, AARMSI 19, 1937, p. 219–220, nr. 2 (= P. O. Karyskowskij, *loc. cit.*, p. 117, nr. 6; T. Sarnowski, *loc. cit.*, p. 72, nr. 9; AÉ, 1990, 869).

V Macedonica este cunoscută şi din alte inscripţii[86] şi ştampile tegulare[87]. Un centurion legionar închină o inscripţie împăratului Antoninus Pius şi lui Aurelius Verus Caesar[88]. O ştampilă tegulară înregistrează o formaţiune (probabil *vexillatio*) din legiunile I Italica, V Macedonica şi XI Claudia, precum şi auxiliari, sub conducerea unui centurion al legiunii I Italica[89] (deci înainte de anul 168, când legiunea V Macedonica este trimisă în Dacia). De menţionat, de asemenea, dedicaţia fragmentară (autori necunoscuţi) pentru împăratul Septimiu Sever şi fiii săi[90].

Tot la Tyras, o inscripţie aminteşte pe M. Antonius Hiberus (guvernator al Moesiei Inferioare; anii 136–139), pentru privilegiile acordate acestei cetăţi. Inscripţia cuprinde de fapt două epistole latineşti ale împăratului Septimiu Sever adresate una tyranilor (locuitorilor cetăţii Tyras), cealaltă lui Heraclitus, procuratorul vămilor din Illyricum – cu porunca să fie scutită această cetate greacă de impozitele pe mărfuri (prevăzându-se totodată şi sancţiuni pentru eventuale abuzuri, care, depăşind limitele acestei imunităţi, ar aduce prejudicii veniturilor vămii); la sfârşit este transcrisă scrisoarea din 17 februarie 201 a lui Ovinius Tertullus, guvernatorul la acea dată al Moesiei Inferioare[91]. Atenţia cu care autorităţile romane tratează cetatea de la limanul Nistrului ni se pare demnă de reţinut, dacă avem în vedere că, în curând, pe timpul lui Caracalla, cetatea va avea de înfruntat primejdii din partea unor duşmani necunoscuţi, dar pentru a căror respingere împăratul trimite un centurion de rang superior (vezi *infra*, p. 320). Se consideră că această acţiune s-a desfăşurat în 214, an din care datează o inscripţie votivă, probabil pentru *Sol Invictus Mithra*, pusă de un *mil(es) cl[as(siarius)]*[92] (ceea ce denotă prezenţa unei escadre navale la Tyras).

Olbia, cum s-a văzut, intrase în sfera de influenţă a Moesiei încă de pe timpul lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus. Aici inscripţiile menţionează câţiva cetăţeni cu *nomen*-ul *Ulpius*, semn că primiseră cetăţenia încă de pe timpul lui Traian. Un bloc de construcţie atestă şi aici o vexilaţie din legiunile moesice (XI Claudia, I Italica şi V Macedonica) şi auxiliari, sub conducerea unui centurion din legiunea XI

---

[86] P. Nicorescu, AARMSI, 19, 1937, p. 219, nr. 1; idem, Dacia, 3–4, 1927–1932, p. 570, nr. 7; P. O. Karyskovskij, *loc. cit.*, p. 117 (nr. 70) şi 123 (nr. 20); T. Sarnowski, *loc. cit.*, p. 73, nr. 10–11.

[87] P. Nicorescu, ED, 2, 1924, p. 412 sq., nr. 66 (= AÉ, 1925, 77; T. Sarnowski, *loc. cit.*, p. 73, nr. 14).

[88] N. A. Son, VDI, 1986, 4, p. 61 sq.; T. Sarnowski, *loc. cit.*, p. 73, nr. 12.

[89] P. Nicorescu, ED, 2, 1924, p. 413, nr. 68 (= AÉ, 1925, 78); R. Saxer, *Vexillationen*, p. 90, nr. 266; T. Sarnowski, *loc. cit.*, p. 73, nr. 15. Legiunea I Italica mai este menţionată de un fragment de inscripţie (IOSPE, I^2, 15 urm.; P. O. Karyskowskij, Materialy po arheologii Severnogo Pricernomorja, 7, 1971, p. 156; T. Sarnowski, *loc. cit.*, p. 74, nr. 17) şi ştampile tegulare (C. Avakian, CNA, 6, 1925, p. 39, nr. 100; T. Sarnowski, *loc. cit.*, p. 75, nr. 22).

[90] CIL, III, 13747 (= IOSPE, I^2, 6); T. Sarnowski, *loc. cit.*, p. 74, nr. 18; M. Bărbulescu, EN, I, 1991, p. 179–183.

[91] CIL, III, 781 (= ILS, 123)

[92] P. O. Karyskowskij, în *Antičnaja Tira i srednovekovij Belgorod* (ed. S. A. Bulatovič, V. P. Jančugov ş. a.), Kiev, 1979, p. 86 sq., nr. 4; T. Sarnowski, *loc. cit.*, p. 74, nr. 19 (= AÉ, 1990, 870).

Claudia[93]. Ultimele inscripţii de la Olbia datează din timpul împăraţilor Filip Arabul şi Decius[94].

Influenţa romană se întinde şi în Bosporul Cimerian, al cărui rege, Sauromates, bate monede cu chipul împăratului Traian, iar în inscripţii se intitulează φιλόκαισαρ καὶ φιλορώμαιος („iubitorul de împărat şi al romanilor"), deşi poartă şi titlul de tradiţie orientală de βασιλεὺς τῶν βασιλέων („rege al regilor"); cu prilejul războiului parthic, el primeşte instrucţiuni pentru aprovizionarea armatei romane din Armenia[95]. Din Historia Augusta mai aflăm că împăratul Antoninus Pius a intervenit în conflictul dintre Rhoemetalcus şi Eupator, rivali la tronul acestui regat; de asemenea „a trimis în Pont ajutoare olbiopoliţilor contra taurosciţilor şi i-a făcut pe taurosciţi să dea ostatici olbiopoliţilor" (*Vita Pii*, 9, 8–9). Dar prezenţa efectivă a romanilor în Crimeia este atestată de o serie de descoperiri epigrafice.

Astfel, la Chersonessus se cunosc 74 de texte lapidare latineşti din secolele II–IV[96]. Singura dedicaţie pentru un împărat din perioada care ne interesează este pentru Commodus[97]. Dar inscripţiile menţionează militari din legiunile I Italica[98], V Macedonica[99] şi XI Claudia[100], din cohortele *I Bracarum, I Cilicum* şi *II Lucensium*[101], precum şi din *classis Flavia Moesica*[102], unii morţi în timpul serviciului militar. Pe tegule întâlnim ştampile menţionând legiunea V Macedonica[103], legiunea XI Claudia[104] şi o vexilaţie din Moesia Inferior[105]. O inscripţie de la Mactaris (Africa Proconsularis) menţionează pe Ti. Plautius Ferruntianus, *trib(unus) mil(itum) leg(ionis) I Italic(ae), praepositus vexillatiionibus Ponticis apud Scythiam et Tauricam* (circa 175–179)[106]. O altă vexilaţie este atestată pe timpul lui Commodus într-o inscripţie de la Chersonessus, sub comanda unui tribun din legiunea I Italica (anul 185)[107]; într-o altă inscripţie este amintită o *vexillatio Chersonessitana* [108].

---

[93] IOSPE, I^2, 322.

[94] IOSPE, I^2, 167 (dedicaţia unui militar dintr-o trupă necunoscută, pentru Filip Arabul şi fiul său); AÉ, 2004, 1289 (dedicaţia altui militar, din cohors I Cilicum *De[ciana]*; v. *infra*, nota 108).

[95] IOSPE, II^2, 38, 39, 40 (= CIL, III, 783): *Ti. Iulius Sauromates, amicus imp(eratoris) populiq(ue) R(omani)*. Cf. Julien Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114–117)*, Bucureşti, 1937, p. 28.

[96] E. I. Solomonik, *Latinskie nadpisi Chersonesa Tavriceskogo*, Moscova, 1983 (*passim*).

[97] CIL, III, 14214, 34 (= IOSPE, I^2, 417; E. I. Solomonik, *Latinskie nadpisi*, p. 37, nr. 9).

[98] E. I. Solomonik, *op. cit.*, nr. 9, 12, 14, 20.

[99] *Ibidem*, nr. 21.

[100] *Ibidem*, nr. 8, 10, 29, 31, 32.

[101] *Ibidem*, nr. 19, 33, 39.

[102] *Ibidem*, nr. 7, 9, 18, 34.

[103] T. Sarnowski, *loc. cit.*, p. 76, nr. 27.

[104] *Ibidem*, p.78, nr. 32.

[105] *Ibidem*, p. 77, nr. 28.

[106] CIL, VIII, 619 (= ILS, 2747).

[107] CIL, III, 14214, 34 (= IOSPE, I^2, 417).

[108] CIL, III, 13750 (= IOSPE, I^2, 404; Solomonik, *op. cit.*, nr. 1). Într-o altă inscripţie, dedicată lui Traianus Decius, apare un *(centurio) leg(ionis) I Ital(icae) [[Decianae]],praepositus vexillat(ionis) Chersoniss(itanae)* (AÉ, 1996, 1358) (numele şi supranumele imperiale martelate!).

Un alt punct din Crimeea păzit de trupe romane era la Charax. Aici apare, într-o dedicație pentru Iupiter Optimus Maximus, un *b(ene)f(iciarius) Ummid[i] Quadrati co(n)s(ularis)* (acesta a guvernat Moesia Inferioară pe la anul 120)[109]. De asemenea, se cunosc țigle ştampilate *per L. A(...) C(...), (centurionem) leg(ionis) I It(alicae), praep(ositum) vex(illationis) Moes(iae) Inf(erioris)*, ori ale legiunii XI Claudia[110].

Aceste puncte fortificate sunt marcate şi pe scutul de la Doura Europos: Tyras, Borysthenes (Olbia), Chersonesus, apoi Trapezus (Trapezunt, în Pont, pe țărmul de sud al Mării Negre)[111]; drumul dintre aceste două ultime localități era parcurs pe mare. Probabil că spațiul dintre strâmtoarea Cherci (pe partea dinspre Crimeea se afla *Panticapaeum*) şi până în zona Caucazului (Sebastopolis) nu mai era sigur.

Din cele prezentate rezultă că, odată ajunşi la gurile Dunării şi Mare, romanii şi-au pus şi problema asigurării siguranței litoralului vest-pontic. În secolul I, această sarcină a avut-o eventual acel *praefectus orae maritimae* – dar, cum am mai spus, existența acestui organism militar este pusă sub semnul întrebării. Pentru secolele II–III, se invocă o serie de dovezi privind apărarea coastei dobrogene[112]; dar acestea se referă cu precădere la zidurile oraşelor pontice (care oricum erau de dată mai veche) şi unele turnuri de pază (acestea nu depăşesc totuşi simplul rol de supraveghere polițienească a litoralului, în special prin prezența unor beneficiari consulari în zona oraşelor vest-pontice).

Acelaşi lucru se poate spune şi despre litoralul de sud al Mării Negre; nordul Asiei Mici intra în componența provinciilor *Pontus et Bithynia* şi *Cappadocia*. Supravegherea litoralului de sud al Mării Negre era în grija unei flote, *classis Pontica*[113], având baze la Sinope şi Trapezunt. Rolul ei era în special să combată pirateria, aşa cum reiese din analiza activității lui L. Iulius Vehilius Gratus, *proc(urator) Aug(usti) et praef(ectus) classis Po[ntic]a[e]*, pe la anul 173[114]. De menționat, de asemenea, misiunea unui alt ofițer ce avea să devină celebru, M. Valerius Maximianus, care, după cea de-a doua miliție ecvestră (în Cappadocia), primeşte sarcina de *praep(ositus) orae gentium Ponti Polemoniani*[115], având grija comunicațiilor şi aprovizionării armatei romane în cursul operațiunilor din Armenia conduse de M. Statius Priscus, guvernatorul Cappadociei.

---

[109] IOSPE, I^2, 674.

[110] CIL, III, 14215, 3–4.

[111] I. Mititelu, *Itineraria Romana. Le bouclier de Doura Europos*, Bucureşti, 1944 (extras din BSNR, XXVII, 1943, 91).

[112] Al. Suceveanu, RRH, 13, 1974, p. 247 şi urm. şi 20, 1981, p. 605 şi urm.; idem, *Die römische Verteidigungsanlagen an der Küste der Dobrudscha*, Bonner Jahrbücher, 192, 1992, p. 195–223 (cu toate discuțiile şi indicarea surselor bibliografice).

[113] Despre această flotă, vezi M. Reddé, *Mare nostrum. Les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'Empire Romain*, Roma, 1986, p. 253 şi urm.

[114] IDRE, I, 18 (= CIL, VI, 31856; ILS, 1327).

[115] IDRE, II, 445 (= AÉ, 1956, 124).

Un alt punct din Crimeea păzit de trupe romane era la Charax. Aici apare, într-o dedicație pentru Iupiter Optimus Maximus, un *b(ene)f(iciarius) Ummid[i] Quadrati co(n)s(ularis)* (acesta a guvernat Moesia Inferioară pe la anul 120)[109]. De asemenea, se cunosc țigle ştampilate *per L. A(...) C(...), (centurionem) leg(ionis) I It(alicae), praep(ositum) vex(illationis) Moes(iae) Inf(erioris)*, ori ale legiunii XI Claudia[110].

Aceste puncte fortificate sunt marcate şi pe scutul de la Doura Europos: Tyras, Borysthenes (Olbia), Chersonesus, apoi Trapezus (Trapezunt, în Pont, pe țărmul de sud al Mării Negre)[111]; drumul dintre aceste două ultime localități era parcurs pe mare. Probabil că spațiul dintre strâmtoarea Cherci (pe partea dinspre Crimeea se afla *Panticapaeum*) şi până în zona Caucazului (Sebastopolis) nu mai era sigur.

Din cele prezentate rezultă că, odată ajunşi la gurile Dunării şi Mare, romanii şi-au pus şi problema asigurării siguranței litoralului vest-pontic. În secolul I, această sarcină a avut-o eventual acel *praefectus orae maritimae* – dar, cum am mai spus, existența acestui organism militar este pusă sub semnul întrebării. Pentru secolele II–III, se invocă o serie de dovezi privind apărarea coastei dobrogene[112]; dar acestea se referă cu precădere la zidurile oraşelor pontice (care oricum erau de dată mai veche) şi unele turnuri de pază (acestea nu depăşesc totuşi simplul rol de supraveghere polițienească a litoralului, în special prin prezența unor beneficiari consulari în zona oraşelor vest-pontice).

Acelaşi lucru se poate spune şi despre litoralul de sud al Mării Negre; nordul Asiei Mici intra în componența provinciilor *Pontus et Bithynia* şi *Cappadocia*. Supravegherea litoralului de sud al Mării Negre era în grija unei flote, *classis Pontica*[113], având baze la Sinope şi Trapezunt. Rolul ei era în special să combată pirateria, aşa cum reiese din analiza activității lui L. Iulius Vehilius Gratus, *proc(urator) Aug(usti) et praef(ectus) classis Po[ntic]a[e]*, pe la anul 173[114]. De menționat, de asemenea, misiunea unui alt ofițer ce avea să devină celebru, M. Valerius Maximianus, care, după cea de-a doua miliție ecvestră (în Cappadocia), primeşte sarcina de *praep(ositus) orae gentium Ponti Polemoniani*[115], având grija comunicațiilor şi aprovizionării armatei romane în cursul operațiunilor din Armenia conduse de M. Statius Priscus, guvernatorul Cappadociei.

---

[109] IOSPE, I^2, 674.

[110] CIL, III, 14215, 3–4.

[111] I. Mititelu, *Itineraria Romana. Le bouclier de Doura Europos*, Bucureşti, 1944 (extras din BSNR, XXVII, 1943, 91).

[112] Al. Suceveanu, RRH, 13, 1974, p. 247 şi urm. şi 20, 1981, p. 605 şi urm.; idem, *Die römische Verteidigungsanlagen an der Küste der Dobrudscha*, Bonner Jahrbücher, 192, 1992, p. 195–223 (cu toate discuțiile şi indicarea surselor bibliografice).

[113] Despre această flotă, vezi M. Reddé, *Mare nostrum. Les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'Empire Romain*, Roma, 1986, p. 253 şi urm.

[114] IDRE, I, 18 (= CIL, VI, 31856; ILS, 1327).

[115] IDRE, II, 445 (= AÉ, 1956, 124).

În zona Caucazului, romanii instalează garnizoane pe țărmul mării (Apsarus, Petra, Phasis), formând un adevărat *limes Ponticus*[116]. Singura descoperită rămânea porțiunea de la strâmtoarea Cherci până la Caucaz (Pityus); de altfel, de aici va veni prima surpriză de pe mare, în 256 (asediul Pitzundei; mai departe, p. 297).

Pe lângă supravegherea polițienească a litoralului pontic, împărații romani au conceput această apărare și în adâncime. Astfel, două provincii *inermes* își schimbă rangul: *Thracia*, provincie procuratoriană, este guvernată începând de la Traian de un *legatus Augusti pro praetore* de rang pretorian; de asemenea, *Pontus et Bithynia*, provincie senatorială, devine definitiv sub Marcus Aurelius provincie imperială de rang consular. Chiar dacă nu li s-au afectat legiuni, rangul acestor guvernatori le permitea, prin faptul că dețineau *imperium militiae*, să conducă în caz de nevoie efective din legiuni. În jurul Mării Negre se formează astfel o salbă de provincii imperiale: Moesia Inferior, Thracia, Pontus-Bithynia, Cappadocia. Garnizoanele romane de la nordul Mării Negre (Tyras, Olbia, Chersonessus, Charax), precum și navele flotei militare romane care patrulau între ele, reprezintă o continuare firească a *limes*-ului dunărean. De remarcat, în cazul cetăților Tyras și Olbia, că ele păzeau intrările de la limanurile Nistrului și Bugului (nu departe de acesta se varsă în mare și fluviul Nipru), fluvii care reprezentau căi foarte comode pentru barbarii din zona de silvostepă și mlaștinile Pripetului pentru a coborî spre mare. Nu este întâmplător faptul că prima invazie maritimă asupra coastelor Asiei Mici s-a produs în anul 170; invadatorii (bastarnii) au jefuit în Bithynia, împotriva lor fiind trimise forțe din armata Moesiei Inferioare[117]. În Dobrogea însăși, după trecerea costobocilor, se constată începutul unei opere de refortificare a cetăților pontice; astfel, la Callatis, o inscripție latină vorbește despre construirea zidului cetății (prin anul 172), pentru care s-a perceput un impozit special: *curam agente exactionis pecuniae et operis extructionisque murorum praeside provinciae, consulare M. Valerio Bradua, legato Augusti pro praetore*[118]. Poate tot în aceeași vreme, la Tomis, locuitorii sunt impuși la o contribuție pentru refacerea zidurilor cetății[119].

Aceste cazuri citate reprezintă totuși simple excepții. Adevăratele invazii maritime debutează abia în anii 256–257, când boranii și herulii atacă Pitzunda și Trapezunt de pe țărmul de nord al Asiei Mici; în 258, goții și alte neamuri barbare dezlănțuie o invazie dublă, pe uscat și pe mare, cu ajutorul navelor construite la limanurile Nistrului și Bugului (după ce cetățile Tyras și Olbia încăpuseră în mâinile lor). Printr-o situație nefericită, reieșea acum importanța apărării litoralului nord-pontic: nu doar pentru siguranța navigației în Marea Neagră, cât pentru apărarea posesiunilor romane din Pontul Stâng și Asia Mică.

---

[116] M. P. Speidel, în *SMGR*, III, 1986, p. 657–660.
[117] A. v. Premerstein, Klio, 12, 1912, p. 164–166.
[118] Vezi *DID*, II, p. 165–166 (nota 215, cu indicarea surselor bibliografice).
[119] ISM, II, 21–22.

REGALITATEA DACICĂ
(44 a.Chr.– 86 p.Chr.)

Geograful Strabo ne informează despre intenția lui C. Iulius Caesar de a cuceri Dacia (VII, 3, 5: „Pe când domnea asupra geților Burebista, împotriva cărora s-a pregătit să pornească divinul Caesar..."); dar asasinarea acestuia (la 15 martie 44 a.Chr.) amână pentru încă un secol și jumătate destinul Daciei. Domnia lui Burebista sfârșea și ea ca urmare a unui complot (Strabo, VII, 3, 11): „Cât despre Burebista, acesta a pierit din pricina unei răscoale, mai înainte ca romanii să apuce a trimite o armată împotriva lui. Urmașii acestuia la domnie s-au dezbinat, fărâmițând puterea (ἀρχή) în mai multe părți. De curând, când Caesar Augustus a trimis o armată împotriva lor, puterea era împărțită în cinci părți. Atunci însă stăpânirea se împărțise în patru. Astfel de împărțiri sunt vremelnice și se schimbă când într-un fel, când într-altul". O parte din dinaștii conducători ai acestor formațiuni sunt cunoscuți din diferite surse antice[120].

Se crede că urmașul direct al lui Burebista a fost marele preot Deceneu (Δεκαίνεος: Strabo, VII, 3, 5 și 3, 11; XVI, 2, 39; *Dicineus*: Iordanes, *Getica*, 67, 71 și 73), care îl ajutase pe marele rege în opera sa de profundă reformare a societății geto-dace[121]. Dar domnia sa este contestată de unii istorici; din faptul că Iordanes menționează că, datorită autorității sale spirituale, Deceneu „a condus nu numai pe oamenii de rând, dar chiar și pe regi *(immo et regibus imperaret)*", s-a tras concluzia că ar fi rămas doar mare preot, cu o autoritate spirituală recunoscută de ceilalți regi daci[122].

În continuare, aflăm de la Iordanes:

Decedente vero Dicineo pene pari veneratione habuerunt Comosicum, quia nec impar erat sollertiae. Hic etenim et rex illis et pontifex, ob suam peritiam habebatur et in summa iustitia populos indicabat. Et hoc rebus excedente humanis Coryllus rex Gothorum in regno conscendit et per quadraginta annos suis gentibus imperavit („Iar după ce Deceneu a murit, l-au avut în aproape aceeași venerație pe Comosicus, deoarece acesta nu-i era mai prejos în iscusință. El era socotit, datorită priceperii sale, și rege pentru dânșii, și preot, și judeca poporul ca judecător suprem. Și după ce el a lăsat cele omenești, a venit la domnie Coryllus, regele goților [evident: regele geților], și timp de patruzeci de ani a stăpânit peste neamurile din Dacia" (*Getica*, 73).

Prin urmare, regatul lui Burebista s-a împărțit la început în patru, apoi în cinci părți. Șefii acestor formațiuni caută să speculeze diferendele tot mai grave

---

[120] N. Gostar, *Dinaștii daci de la Burebista la Decebal*, SCIVA, 35, 1984, 1, p. 45-55.

[121] Despre aspectul teocratic al regalității dacice, vezi Zoe Petre, *Practica nemuririi*, Iași, 2004, p. 249 și urm. (cap. VI: *Regi, sacerdoți și războinici*).

[122] N. Gostar, *art. cit.*, p. 50; N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iași, 1984; V. Lica, StCl, 22, 1984, p. 56–67.

dintre Octavian şi Marcus Antonius, principalii protagonişti ai noului triumvirat de la Roma. Simultan, ameninţarea invaziei lor asupra graniţelor Imperiului, mult exagerată, preocupă opinia publică romană, aşa cum relatează poetul Horatius într-una din satirele sale: *numquid de Dacis audisti* („ce-ai mai auzit despre daci"?). Mai târziu, poetul Vergilius (*Georg.*, II, 497) vorbeşte şi el despre dacii care coboară de la Istrul care conspiră împotriva romanilor *(coniurato descendens Dacus ab Histro)*[123].

Una din formaţiunile rezultate din destrămarea stăpânirii lui Burebista, la care se referea Strabo, era cea condusă de *Cotiso*. Primul izvor care aminteşte pe acest rege este un contemporan: poetul Horatius; într-una din odele sale (III, 8, 18), datând din anul 29 a.Chr., acesta scria: *occidit Daci Cotisonis agmen* („armata dacului Cotiso a pierit"). Cotiso este menţionat şi de alţi doi istorici, din secolul al II-lea. Astfel, Suetonius, într-un pasaj din biografia lui Augustus (LXIII, 4), când vine vorba de conflictul deschis izbucnit între Octavian (viitorul împărat Augustus) şi Marcus Antonius (colegul său de triumvirat), consemnează: „Marcus Antonius scrie că [Octavian] a făgăduit-o pe Iulia mai întâi fiului său Antonius, apoi lui Cotiso, regele geţilor *(dein Cotisoni, regi Getarum)*, şi că tot atunci a cerut, în schimb, în căsătorie, chiar pentru el pe fiica regelui". Despre acelaşi rege, istoricul Florus (II, 28, 18–19) ne-a lăsat următoarea informaţie: „Dacii trăiesc nedesliipiţi de munţi *(Daci montibus inhaerent)*. De acolo, sub conducerea regelui *Cotiso (Cotisonis regis imperio)*, obişnuiau să coboare şi să pustiiască ţinuturile vecine, ori de câte ori Dunărea, înghеţată de ger, îşi unea malurile. Caesar Augustus a hotărât să îndepărteze această populaţie, de care era foarte greu să te apropii. Astfel, a trimis pe Lentullus şi i-a alungat pe malul de dincolo [al Dunării]; dincoace au fost aşezate garnizoane *(citra praesidia constituta)*. Astfel, atunci dacii n-au fost înfrânţi, ci doar respinşi şi împrăştiaţi *(sic tunc Dacia non victa, sed summota atque dilata est)*".

Unii istorici moderni atribuie acestui rege staterii de aur cu legenda ΚΟΣΩΝ descoperiţi în zona cetăţilor dacice din Munţii Orăştiei[124].

---

[123] Într-un comentariu la acest vers al lui Vergilius (vezi *Fontes*, I, p. 207), gramaticul Servius (către sfârşitul secolului al IV-lea) nota: ***Aut coniurato ab Histro*** *id est eum non sollicitat coniuratio barbarorum. Hister autem fluvius est Scythiae. Et aliter: Aufidius Modestus legisse se affirmabat hunc morem est Dacorum, ut cum ad bella proficiscerentur, non prius rem capesserent quam de Histro certum modum haurientes ore in modum sacri vini, iurarent, non se ad patriae sedes regressuros nisi hostibus caesis; et idcirco Virgilium familiari sibi hypallage usum divisse Histrum coniuratum apud quem Daci coniurare consuerunt*; traducere: *„De la Istrul ce conspiră împotriva noastră,* adică pe el (pe agricultor) nu-l tulbură conspiraţia barbarilor. Istrul este un fluviu din Scythia. Altă explicaţie: Aufidius Modestus [comentator al lui Vergilius] susţinea că a citit cum că dacii au obiceiul ca, atunci când pornesc la război, să nu se apuce de treabă înainte de a bea cu gura din Istru o anumită cantitate de apă ca pe un vin sacru, şi înainte de a jura că nu se vor întoarce la lăcaşurile părinteşti decât după ce vor ucide pe duşmani. De aceea, Vergiliu s-a slujit de o [figură] obişnuită, numită hypallage, şi a spus *Istrul care conspiră*, adică Istrul lângă care dacii obişnuiesc să conspire". Vezi C. Daicoviciu, *Coniuratus Dacus*, în *Dacica*, 1970, p. 113–114. La „ritualul" băutului apei din Dunăre face aluzie şi poetul Horatius într-una din odele sale (IV, 15, 21–22): *Non qui profundum Danuvium bibunt / edicta rumpent Iulia, non Getae...* („nu vor călca în picioare edictele iulice [ale lui Augustus] nici geţii, care beau apă din Dunărea adâncă...").

[124] Despre aceste monede, vezi îndeosebi: Iudita Winkler, *Consideraţii despre moneda „Koson"*, SCIV, 23, 1972, 2, p. 173–199; Oct. Iliescu, *Sur les monnaies d'or à la légende ΚΟΣΩΝ*, în

Aceste monede prezintă pe avers un vultur cu aripile desfăşurate, ţinând în gheara stângă un sceptru, iar în cea dreaptă o cunună; pe revers un proconsul roman (nu un *consul*, cum se afirmă adesea), însoţit de doi lictori (fig. 3/1–2). După opinia generală, de la Max v. Bahrfeld încoace, aceste monede au avut ca model doi denari romani republicani din anii 73 a.Chr. (pentru avers) şi 54 a.Chr. (pentru revers)[125]. Monedele ΚΟΣΩΝ au fost prin urmare datate între anii 54 şi 29 a.Chr (anul morţii lui Cotiso, după afirmaţia lui Horatius: v. *supra*), cu preferinţă pentru anii 32–31 a.Chr. Dar aceste monede nu au rezultat dintr-o simplă imitare a pieselor romane citate; cercetătorii români au pus în evidenţă o serie de diferenţe, asupra cărora nu este locul a insista aici.

Identitatea acestui dinast a prilejuit şi o savantă critică filologică. Astfel, Anton v. Premerstein a remarcat că în cele mai vechi manuscrise din opera lui Suetonius *Vitae duodecim Caesarum*, în pasajul citat din biografia lui Augustus, apare *Cosoni* (sau *Cosini*) *Getarum regi*[126]; la această părere s-a raliat Arthur Stein[127], iar mai târziu H. Daicoviciu[128]; aceşti savanţi au ajuns la concluzia că este vorba de doi regi diferiţi. Acceptarea acestei idei exclude datarea morţii lui Coson în anul 29 a.Chr. şi prin urmare limita cronologică inferioară a baterii acestor monede (fixată la 31 a.Chr.).

Cea mai recentă contribuţie datează aceste monede în anii 43–42; acestea erau destinate plăţii trupelor care urmau a fi trimise de dinastul de la Sarmizegetusa în ajutorul lui Brutus[129]. Deznodământul s-a produs însă pe neaşteptate, prin înfrângerea şi sinuciderea lui Brutus, în toamna anului 42, înainte de sosirea ajutorului din partea dacilor. Monedele au rămas blocate în tezaurul regal (ceea ce explică descoperirile principalelor loturi de monede aproape în exclusivitate în zona capitalei regale)[130].

S-a mai observat că numele emitentului (ΚΟΣΩΝ) este în cazul nominativ, nu genitiv – cum este cazul cu cele ale regilor macedoneni sau chiar ale regişorilor sciţi din Dobrogea. Lipsa titlului de rege s-ar explica prin faptul că acesta încă nu luase acest titlu, aşteptând confirmarea romană în calitate de *rex amicus et socius populi Romani*[131]. El a domnit la început, poate, sub tutela „patriarhului" Deceneu (v. *supra*, p. 97). Centrul regatului său era la Sarmizegetusa.

Surpriza mare este reprezentată de apariţia, de curând, în comerţul de antichităţi a altor monede de argint[132], imitate după drachmele Macedoniei Prima – având pe revers măciuca lui Hercules, iar de o parte şi de alta înscrise ΚΟΣΩΝ / ΔΡΟΥΕΙΣ[133]. Numele emitentului a fost redat cu

---

Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche (Lugano), XIX, 1990, p. 185–214; Carmen Maria Petolescu, *Un tezaur de monede de tip Koson*, în vol. *130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc*, Bucureşti, 1997, p. 84–93; eadem, *L'enigma delle monete ΚΟΣΩΝ*, Dacia (N.S.), 55, 2011, p. 149–182; eadem, *Monedele regelui Coson*, Bucureşti, 2011; M. Dima, D. Ilie, *Tezaurul de monede de tip Koson descoperit la Târsa, com. Boşorod, jud. Hunedoara. Lotul păstrat la Banca Naţională a României*, în vol. *Simpozion de numismatică. Chişinău, 29 septembrie – 2 octombrie 2004*, Bucureşti, 2007, p. 35–65; A. Vîlcu, în *Istoria Românilor*[2], 2010, p. 802–805.

[125] M. Bahrfeld, *Über die ΚΟΣΩΝ-Münzen*, în Beliner Münzblätter, Neue Folge, 33, 1912, 121, p. 251–255 (vezi şi continuarea în numerele 124, p. 323–326 şi 126, p. 360–369).

[126] A. v. Premerstein, JÖAI, 29, 1935, p. 57: „Dem bei Sueton bieten gerade die altesten Handschriften an dieser Stelle nicht die allgemein angenommene Lesart *Cotisoni*, sondern *Cosoni (Cosini)*".

[127] PIR[2] (1936), C 1536 *Coson rex*, C 1544 *Cotiso, rex Dacorum*.

[128] H. Daicoviciu, *Coson sau Cotiso?*, AMN, 2, 1965, p. 107–110.

[129] Carmen Maria Petolescu, *Monedele regelui Coson*, Bucureşti, 2011, p. 64–74. Pentru această opinie, pledează acum şi descoperirile unor piese de argint (cu legenda ΚΟΣΩΝ!) cu valoare de drachmă; vezi cartea citată, p. 74, nota 58. Asemenea piese îi erau cunoscute şi lui M. Bahrfeld (*op. cit.*, p. 252), dar le considera falsuri moderne.

[130] Vezi *infra*, p. 162 şi nota 386.

[131] C. M. Petolescu, *op. cit.*, p. 73. Recunoaşterea titlului de rege a intervenit poate abia după reabilitarea relaţiilor cu Roma, astfel încât să circule chiar zvonuri despre o posibilă încuscrire între Cezar (= Octavian) şi Cotiso (v. *supra*, p. 98).

[132] Vezi *supra*, nota 129.

[133] Casa de licitaţie Gemini, LLC, IX, 8 ianuarie 2012, nr. 81; vezi C. C. Petolescu, TD, 2012–2013, p. 212.

indicarea filiației: „Coson al lui Droueis" (numele tatălui fără desinența de genitiv) – de unde se poate trage concluzia că acest dinast nu era urmaș direct al regelui Burebista.

Prin urmare, formațiunea lui Cotiso trebuie localizată în altă parte. Este greu de admis a fi fost în Munții Banatului, deoarece această zonă era legată strategic de Munții Orăștiei. Pe de altă parte, faptul că dacii trăiau „aninați de munți" (Florus, *supra*) nu exclude localizarea acestei formațiuni în Muntenia, cu deosebire în zona de dealuri și munte. De aici porneau unele din raidurile peste Dunărea înghețată, la care se referea Florus, iar mai târziu (anii 12 și 15 p.Chr.) poetul Ovidius (*v. supra*, p. 79 și *infra*, p. 101).

Un alt dinast menționat de izvoare este *Dicomes*. Plutarh scrie în biografia lui Marcus Antonius (63) că „Dicomes, regele geților, îi făgăduise că-l va ajuta cu armată numeroasă". La această informație se poate alătura o relatare a istoricului Cassius Dio: „Dacii trimiseseră mai înainte vreme soli la Caesar, dar nu căpătaseră nimic din câte ceruseră și trecură de partea lui Antonius, fără a-i fi însă de mult folos, căci erau dezbinați". S-a discutat mult în legătură cu localizarea acestei formațiuni politice; cele mai multe șanse le are ipoteza că este vorba de un rege get din Muntenia. După altă părere, bazată pe distribuția denarilor lui Marcus Antonius, reședința lui ar fi de plasat în Moldova[134], pe valea Siretului, poate la *Zargidava* (azi Brad, jud. Bacău).

În regiunea de dealuri din nord-estul Olteniei (poate și a Argeșului) domnea alt rege (βασιλεύς), probabil cu numele *Thiamarcus* (Θιαμάρκος), menționat pe fragmentele de vas dacic de la Buridava (Ocnița, jud. Vâlcea)[135].

Acestea ar fi cele patru formațiuni geto-dace (rezultate din destrămarea stăpânirii lui Burebista); Strabo ne mai informează: „De curând, când Caesar Augustus a trimis o armată împotriva lor, puterea era împărțită în cinci părți"[136]. Astfel, împăratul trimite expediții de represalii la Dunăre: expediția lui Marcus Vinicius contra dacilor și bastarnilor[137]; mai apoi, expediția lui Aelius Catus, care strămută la sud de Dunăre 50 000 de geți (Strabo, VII, 3, 10). Suetonius mai amintește că pe timpul lui Augustus au fost reprimate incursiunile dacilor, fiind

---

[134] Maria Chițescu, *Unele aspecte ale relațiilor dintre Dicomes și Marcus Antonius în lumina descoperirilor numismatice (o problemă de geografie istorică)*, SCIV, 19, 1968, 4, p. 655–664; vezi și reacția lui D. Protase: *Unde a fost „regatul" lui Dicomes*, SCIV, 21, 1970, 1, p. 150–151 (= idem, *Orizonturi daco-romane*, Cluj, 1995, p. 9–20).

[135] D. Berciu, SCIV, 25, 1974, 3, p. 382–386; reconstituirea numelui: I. I. Russu, AIIA Cluj, 19, 1976, p. 34; idem, în *Epigraphica-Travaux*, București, 1977, p. 36; lectură preluată în IDR, II, 599. Lectura este însă contestată de M. Babeș: vezi *Istoria Românilor*, I, București, 2001, p. 779 (vezi și ediția a II-a, 2010, p. 789, nota 113); autorul citat consideră că *Thiamarcus* era numele unui olar.

[136] Strabo și-a încheiat Geografia prin anul 18 (vezi în această privință rezumatul principalelor opinii în prefața de la traducerea acestei opere în românește, de Felicia Vanț-Ștef, București, 1977, p. 52–56), ceea ce poate însemna că evenimentele relatate se petrec în ultimii ani ai vieții lui Augustus.

[137] AÉ, 1905, 14; ILS, 8965; IDRE, I, 102.

omorâți trei șefi ai lor cu multă armată (XXI, 2: *coercuit et Dacorum incursiones, tribus eorum ducibus cum magna copia caesis*). Aceste acțiuni sunt rezumate astfel în *Res gestae divi Augusti* (V, 30, 47–49):

„Sub comanda mea supremă, oștirea dacilor, care trecuse dincoace de fluviu, a fost învinsă și alungată, iar apoi armata mea a trecut dincolo de Dunăre și a silit neamurile dacilor să îndure stăpânirea poporului roman" *(citra quod transgressus exercitus meis auspiciis victus profligatusque est et postea trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre coegit)*.

Sub împărații următori, frontiera dunăreană continuă a fi întărită, prin organizarea provinciei Moesia și îndeosebi după anexarea definitivă a Dobrogei (anul 46). Desigur unele acțiuni de jaf *(latrocinia)* ale populațiilor transdanubiene nu pot fi cu totul stăvilite, așa cum rezultă din afirmația lui Seneca (*Quaestiones naturales*, prefață, 9), anume că Imperiul nu poate să împiedice pe daci de a trece Istrul.

Revenind la lista regilor daci transmisă de Iordanes[138], aflăm că, după Comosicus, a urmat la domnie *Coryllus*, care a domnit asupra geților timp de 40 de ani. C. Daicoviciu considera că acest rege era identic cu *Scoryllo, dux Dacorum*, menționat de Frontinus (*Strategemata*, I, 10, 4). Acesta este numele autentic al regelui (cel transmis de Iordanes este deformat), așa cum apare în sursele epigrafice[139]. Scorilo a fost probabil contemporan cu Nero, căci tot Frontinus amintește de un război civil *(arma civilia)* de care poporul roman era dezbinat în acest timp, probabil cel din anii 68–69.

În acest punct al expunerii noastre își găsește locul informația din celebra inscripție de la Tibur, cuprinzând elogiul funebru al lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus (v. *supra*, p. 80–81). Aflăm că în timp ce guverna provincia Moesia (prin anii 60–67), acesta a strămutat la sud de Dunăre peste o sută de mii de transdanubieni (împreună cu soțiile, copiii, principii și regii lor), ca să presteze tributul: *plura quam centum mill(ia) ex numero Transdanuvianor(um) ad praestanda tributa cum coniugib(us) ac liberis et principibus aut regibus suis transduxit*. Dintr-o altă inscripție din Italia (de la Fundi)[140], aflăm că omologul său din Pannonia, guvernatorul L. Tampius Flavianus, a obligat și el neamurile de peste Dunăre să predea ostatici romanilor.

---

[138] Critica perspicace a surselor și credibilității acestui autor: Zoe Petre, *A propos des sources de Jordanès*, în vol.: L. Boia (ed.), *Études d'historiographie*, București, 1985, p. 39–51; eadem, *Practica nemuririi*, p. 319 sqq.

[139] Vasul cu ștampilele DECEBALVS și PER SCORILO de la Sarmizegetusa Regia (bibliografia integrală: IDR, III/3, 272); inscripția de la Aquincum, menționând pe *Scorilo, Resati libertus, domo Dacus* (CIL, III, 13379; IDRE, II, 282). Totuși, numele *Corylo* pare autentic; el este purtat de un sclav, într-o inscripție din provincia Narbonensis recent cunoscută (AÉ, 2010, 860).

[140] ILS, 985.

Greu de spus cine erau aceşti transdanubieni, luaţi pe sus cu toată casa, cu fruntaşii şi regii lor: probabil populaţii diverse, care profitaseră de slăbirea puterii geţilor (după căderea lui Burebista, în urma acţiunilor armatelor romane la nord de Dunăre), pentru a se infiltra în Câmpia Română şi sudul Moldovei. Mai reţinem din inscripţia de la Tibru, între altele, cum că *regibus Bastarnarum et Rhoxolanorum filios Dacorum fratrum* (sic) *captos aut hostibus ereptos remisit*; din această propoziţie se poate trage concluzia că guvernatorul roman a dat înapoi regelui bastarnilor şi regelui roxolanilor pe fiii lor, iar regelui dacilor pe fratele său[141], captivi (probabil la romani) sau răpiţi de duşmani. Cum sublinia N. Gostar, inscripţia se referă la un singur rege al dacilor, deoarece ceilalţi regişori răsăriţi după destrămarea stăpânirii lui Burebista fuseseră fie eliminaţi de romani, fie acceptaseră să revină în cadrul unităţii regatului dacic. Fapt este că izvoarele vorbesc acum de un singur rege stăpânitor peste daci. Se crede că acest rege anonim din inscripţia de la Tibur era *Scorilo*.

Se pare că i-a urmat la domnie *Diurpaneus*[142]; el a fost contemporan cu împăratul Domitian, cum aflăm de la Iordanes (*Getica*, 76) şi Orosius (*Adversum paganos*, VII, 10, 3–4).

După o părere mai veche a umanistului polonez Stanislav Sarnicki[143] (idee întâlnită de asemenea în unele ediţii mai vechi ale scrierii lui Orosius[144], preluată şi de principele D. Cantemir[145]), acceptată de unii învăţaţi moderni (W. Tomaschek, St. Gsell, G. G. Mateescu)[146] şi repusă imprudent în

---

[141] În textul epigrafic: *Dacorum fratrum*; aici *frater* este tratat după declinarea a II-a (deci un acuzativ singular; vezi *supra*, p. 83, nota 36).

[142] Numele este bine atestat epigrafic: IDRE, I, 70 (cu alte referiri). Vezi *infra*, nota 150.

[143] Stanislav Sarnicki a fost autorul unor *Annales*, publicate la Cracovia în 1587. Ediţia la care am avut acces este un adaos la cronica istoricului polonez Ioan Dlugosz, aflată la biblioteca Institutului de Istorie „Nicolae Iorga" din Bucureşti: *Ioannis Dlugossi seu Longini Historiae Poloniae tomus secundus*, Lipsiae anno MDCCXII (Leipzig, 1712). Între alte câteva scrieri, se află (începând cu col. 835) opusculul *Stanislai Sarnicii Annales sive De origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum*, cu specificarea: „primum impressum Cracoviae anno Domini MDCC sumptibus ipsius autoris". Interesul nostru este reţinut de două pasaje din cartea III („Domitiano regnante"), cap. V, col. 914–915: „Claruit tunc inter eas gentes princeps fere omni laude superior, et in rebus bellicis Romanorum ducibus praecipuis comparandus Decebalus, quem Orosius Diurpaneum Panorum Polonorum, id est, dominorum appellationum prae se ferentem vocat" şi cap. VI, col. 917: „Sic bellum Diurpaneum, cum sedecim annis durasset, ad extremum tandem rege extincto debilitari coepit, et paulo post ab Imperatore Traiano finitum est".

[144] Într-o ediţie a scrierii lui Orosius publicată la Leiden (Lugdunum Batavorum) în 1738 (reimprimată în 1767), citim într-o notă, referitor la Diurpaneus: „In Gualth. Lib. est *Diurpanis*, Xiphilinus Dacorum regem *Decebalum* nominat" (p. 483, nota 5).

[145] D. Cantemir, *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*, în *Operele principelui Dimitrie Cantemir*, tomul VIII (ed. Gr. Tocilescu), Bucureşti, 1901, p. 8; idem, *Historia Moldo-Valachica*, în *Opere complete*, IX, 1, Bucureşti, 1983 (ed. D. Sluşanschi), p. 158: „Quintus et ultimus Dacorum rex fuit Decebalus (qui et Diurpanis apud quosdam dicitur : Iornandas, Goth. C 13, p. 629)"; vezi şi p. 174, 180 („Bellum Diurpanicum"), 228.

[146] W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, reprint Wien, 1980, p. 32; St. Gsell, *Essai sur le règne de l'empereur Domitien*, Paris, 1894, p. 206, nota 1; G. G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma*, ED, I, 1923, p. 189 (nota 1), 226.

circulație de unii istorici mai noi (N. Gostar, V. Lica)[147], Diurpaneus ar fi identic cu regele Decebalus[148]. Discuția a fost tranșată definitiv abia în anii din urmă, prin publicarea unei diplome militare din 7 martie 70, emisă pentru un militar *exauctoratus* din legiunea II Adiutrix: *Zurazis, Decebali f., Dacus*[149]. Pe de altă parte, așa cum a arătat C. Daicoviciu, Diurpaneus este identic cu regele Duras (Δούρας) care cedează domnia lui Decebalus, după cum aflăm din *Excerpta Valesiana* [150] (vezi expunerea evenimentelor din anii 85–86, mai departe, p. 105).

Paralel cu asemenea acțiuni de forță, împărații romani utilizează pe scară largă diplomația și mai ales banii pe care-i împart cu generozitate pentru a avea liniște la granițe. Așa se explică marea cantitate de monede romane de argint descoperite sub

---

[147] N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iași, 1984; N. Gostar, SCIVA, 35, 1984, 1, p. 52 (textul însoțit de note, pregătit pentru tipar de V. Lica; N. Gostar considera că *Decebalus* era un *supernomen*, un *Siegname* acordat lui Diurpaneus în urma strălucitelor victorii din anii 85–86 împotriva lui Cornelius Fuscus); V. Lica, *Scripta Dacica*, Brăila, 1989. Teoria a fost acceptată și de alți istorici: C. Preda, Dacia (N.S.), 31, 1987, p. 10; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei*, București, 1988, p. 31–33; M. Bărbulescu, în *Istoria României*, 1988, p. 43. *Contra:* C. C. Petolescu, AO (s.n.), 6, 1989, p. 11–12; idem, *Decebal, regele Dacilor*, București, 1991, p. 15; K. Strobel, SCIVA, 49, 1998, 1, p. 87, nota 91.

[148] Pornind de la un pasaj din opera lui Aurelius Victor (*Caesares,*13, 3), care sintetizează astfel faptele militare ale lui Traian la nordul Dunării: *quippe primus aut solus etiam vires Romanas trans Istrum propagavit, domitis in provinciam Dacorum pileatis satisque nationibus, Decibalo rege ac Sardonios*, V. Lica credea că poate corecta finalul frazei citate astfel: *Decibalo rege [qui et] Diurpano* (SCIVA, 42, 1991, 3–4, p. 199–204). În realitate, este vorba aici de un dublu ablativ absolut: *domitis in provinciam Dacorum pileatis Sacisque nationibus – Decibalo rege ac Sardonio* (vezi propunerile de lectură consemnate în ediția Teubner, Leipzig, 1961, p. 91), prin care se pun în paralelă două popoare și doi conducători: Decebal era regele pileaților (exprimare emfatică, numele elitei nobiliare simbolizând poporul erou al dacilor), iar *Sardonius*, nume iranian (W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, II, 2, p. 41; a se compara cu *Mardonius*, atestat de curând la Histria: v. *supra*, p. 34 și nota 77), conducătorul populațiilor scito-sarmatice *(Sacae nationes)*. Vezi mai departe, p. 167, nota 398.

[149] N. Sharankov, Archaeologija Bulgarica, 10, 2006, 2, p. 37–46; AÉ, 2006, 1833.

[150] O problemă este dacă *Diurpaneus* este același cu *Duras*; pentru această identificare, vezi: G. Brandis, RE, IV, 1901, col. 2247–2248; C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian*, Beiträge, V/2, 1937, p. 5 (rudă cu Decebal; numele *Douras* este corupt de la *Diurpaneus*), p. 11 (ar putea fi totuși un dinast local, *Teilfürst*); C. Daicoviciu, SCIV, 6, 1955, 1–2, p. 56 (= *Dacica*, Cluj, 1970, p. 60); idem, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 294 (v. și p. 830, indici). *Contra*: A. Stein, PIR^2 (1940), D 110, s.v. *Diurpaneus*, p. 26–27 (*Duras* era regele întregii Dacii; *Diurpaneus* al unei părți a acesteia); K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians*, Antiquitas, I, 38, Bonn, 1989, p. 40 (vezi și SCIVA, 49, 1998, 1, p. 87, nota 93); Ioana Bogdan Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman (sec. I–III p.Chr.)*, Alexandria, 1997, p. 34 (vezi și ED, 12, 2004, 1, p. 29). Cum am văzut, *Excerpta Valesiana*, conținând extrase din opera lui Cassius Dio, înregistrează forma Δούρας; nu pare a fi o eroare, căci numele este atestat și de Lexiconul lui Sudas (textul este reprodus și comentat de I. I. Russu, StCl, 13, 1972, p. 126, fragm. 15; cf. *supra*, p. 27, nota 47 și *infra*, p. 159, nota 372); vezi și antroponimul *Durazis*: G. G. Mateescu, ED, I, 1923, p. 140. Se considera că *Diur-* ar fi primul element al lui *Diurpaneus-Dorpaneus,* nume compus (vezi și antroponimele *Diurdanus:* IDRE, II, 339 și *Diurpagissa*: CIL, III, 14574 = 8266). Cel de-al doilea element al antroponimului *Diurpaneus* era tradus de Tomaschek prin „Herr" = domn (*Die alten Thraker,* II, p. 32) – ceea ce nu mai pare acceptabil, deoarece acum avem atestată (chiar în Dacia!) și forma (feminină) *Diurpa* (AÉ, 2003, 2046; ILD, 32); vezi și derivatul *Diurpagissa* (*supra*).

formă de tezaure pe întreg cuprinsul Daciei. Departe de a afecta demnitatea romană, plata stipendiilor era o modalitate avantajoasă de a păstra liniştea provinciilor de margine, prin organizarea unor formaţiuni barbare clientelare (relaţii exprimate în chip diplomatic prin titlul acordat şefilor acestora: *reges amici et socii populi Romani*).

RĂZBOIUL DACIC AL ÎMPĂRATULUI DOMITIAN[151]

După mai mulţi ani de linişte, focul războiului totdeauna latent la Dunăre reizbucneşte cu violenţă, după cum relatează Iordanes (*Getica* 76):

„Pe când domnea împăratul Domitian[152], goţii [în realitate: geţii = dacii], de teama lăcomiei acestuia, desfăcură alianţa *(foedus)* pe care o încheiaseră odinioară cu alţi împăraţi şi începură să devasteze malul Dunării, stăpânit de multă vreme de Imperiul roman, nimicind armatele şi pe

---

[151] C. Patsch, *Kampf*, 1937, p. 3–32; C. C. Petolescu, *Războiul dacic al împăratului Domitianus*, TD, 10, 1989, p. 155–166; idem, *Decebal, regele Dacilor*, Bucureşti, 1991, p. 23–25; K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians* (Antiquitas, I, 38), Bonn, 1989, p. 35–81; idem, SCIVA, *Despre complexitatea mărimilor etnice, politice şi culturale ale spaţiului Dunării de Jos*, SCIVA, 49, 1998, 1, p. 61–95 (note critice asupra unor contribuţii româneşti); idem, *Die Eroberung Dakiens. Ein Resümee zum Forschungsstand der Dakerkriege Domitians und Traians*, Dacia, 50, 2006, p. 105–114. Vezi, de asemenea, Al. S. Stefan, *Les guerres daciques de Domitien et de Trajan. Architecture militaire, topographie, images et histoire*, Rome, 2005 (Collection de l'École Française de Rome, 353), p. 399 şi urm.

[152] După războiul civil din anii 68–69, Imperiul a cunoscut, sub regimul dinastiei Flaviilor, o perioadă de stabilitate de mai bine de un sfert de secol. Întemeietorul dinastiei, *Imp. Caesar Vespasianus Augustus*, a guvernat Imperiul în bună înţelegere cu Senatul (permanent reînnoit prin *allectio* cu elemente noi, credincioase şi capabile, din ordinul ecvestru). Prin *lex de imperio Vespasiani*, împăratul este învestit cu prerogative pe care le avuseseră şi predecesorii săi, care sunt chiar mărite; dar aceasta se producea pe baza unui act legal, emis de Senat, iar nu prin uzurpare. Instituţiile tradiţionale ale statului par a fi fost consolidate. Stabilitatea Imperiului a fost asigurată şi prin asocierea la domnie a fiului mai mare, *Titus Flavius Vespasianus* (născut în 39?): *Caesar* în 69, apoi din toamna anului 70, *Imp T. Caesar Vespasianus*; din 79, când rămâne să domnească singur, *Imp. Titus Caesar Vespasianus Augustus*. Sub domnia acestor principi, Imperiul parcurge o perioadă de prosperitate şi chiar de strălucire. Acest progres se răsfrânge pozitiv şi asupra provinciilor Imperiului.

Celălalt fiu al lui Vespasian, *Titus Flavius Domitianus* (născut în 24 octombrie 51) nu a dovedit calităţile părintelui şi fratelui său. După victoria partidei flaviene în războiul civil din 68–69, la vârsta de 18 ani, înainte chiar de intrarea tatălui său în Roma, fusese salutat de soldaţi cu titlul de *Caesar*. Comportarea sa nechibzuită din anii 69–70 i-a atras reticenţele părintelui său, care l-a ţinut departe de sarcinile militare şi chiar de viaţa politică; el era privit numai ca un membru al casei imperiale, ca rezervă pentru moştenirea tronului, deoarece Titus (asociat la domnie în anul 71) nu avea copii. La moartea fratelui său, este proclamat împărat (13 septembrie 81) de către gărzile pretoriene cumpărate cu bani, iar Senatul ratifică această hotărâre. Ca împărat, a dovedit reale calităţi de conducător, dar şi mai mari defecte, care i-au întunecat domnia (vezi portretul fizic şi moral pe care i-l face Suetonius); este adevărat că aceste defecte sunt îngroşate până la exagerare de istoriografia ostilă de inspiraţie senatorială. Sistemul său de guvernământ reprezintă o cotitură evidentă faţă de cel practicat de înaintaşii săi din dinastia Flaviilor; el a părăsit revenirea spre Principat, încercând să introducă regimul monarhiei

comandanții lor. În fruntea acestei provincii [este vorba de Moesia] era pe atunci, după Agrippa[153], Oppius Sabinus[154], iar la goți domnia o avea Dorpaneus; dându-se lupta, romanii au fost învinși, lui Oppius Sabinus i s-a tăiat capul, iar goții [= geții, dacii], năvălind asupra multor castre și orașe, au prădat ținuturile ce țineau de Imperiu".

Poetul Statius denumește fapta dacilor „furie" (*Silvae*, I, 1, 26: *furores*), „sminteală" (III, 3, 117: *amentia*). Dar din textul lui Iordanes, rezultă că motivul care-i îndemnase pe geți (= daci) la desfacerea alianței *(foedus)* era teama de *avaritia* lui Domitian, care poate decisese reducerea stipendiilor plătite regilor barbari de la granițele lumii romane. Probabil că această decizie era determinată în măsură însemnată de dificultăți economice reale prin care trecea Imperiul; a apăsat în balanță și impresia că subsidiile romane serveau la întărirea unui fost și viitor inamic. În realitate, un regat clientelar puternic reprezenta un aliat de nădejde al Romei față de amenințările continue din partea semințiilor germanice și sarmatice puse tot timpul pe jaf și hartă.

În obștea istoricilor, dezbaterile în această privință continuă să fie aprinse și în orice caz departe de a fi încheiate. Fapt este că dacii trec Dunărea, probabil pe gheață, în iarna anilor 85/86. Cum se exprimă Tacitus (*Agricola*, 41, 1), „acum nu se mai punea în discuție hotarul Imperiului și un mal, ci taberele de iarnă ale legiunilor și stăpânirea provinciilor noastre" *(nec iam de limite imperii et ripa, sed de hibernis legionum et possessione dubitatum)*. De la Iordanes (*Getica*, 77), aflăm în continuare:

---

absolute, justificată (ca și pe vremea unora din împărații din dinastia iulio-claudică) de incapacitatea cronică a Senatului de a participa la conducerea treburilor republicii. El a guvernat astfel sprijinit pe consiliul principelui (în care a introdus cât mai multe elemente din *ordo equester*, juriști și tehnicieni, oameni supuși și devotați), fără Senat și chiar împotriva acestuia – ceea ce a mărit antagonismul dintre tron și această instituție tradițională. În tendința sa spre absolutism s-a sprijinit pe armată, pe care și-a atras-o prin mărirea soldelor. A deținut nu mai puțin de 17 consulate (dintre care 11 în timpul domniei proprii), a primit 22 de salutații imperiale și i s-au acordat trei triumfuri – toate menite a satisface orgoliul său nemăsurat. La sfârșitul anului 85, devine *censor perpetuus* – ceea ce îi acorda practic dreptul de a epura Senatul. Culmea megalomaniei sale a fost pretenția de a fi numit *dominus* (tratând prin urmare pe toți supușii ca pe niște sclavi, indiferent de categoria socială) *et deus* (pentru prima dată un împărat în viață pretindea a fi cinstit cu onoruri de zeu); în această alterare a caracterului său a fost permanent stimulat de corupția societății romane – de la păturile conducătoare la plebea interesată doar de distribuirile gratuite de cereale și de jocurile de circ *(panem et circenses)*. În domeniul politicii externe, se pot aminti războaiele pe care le-a purtat pentru supunerea Caledoniei (a. 82–83), luptele cu neamul germanic al *Chatti*-lor (în 84 a luat titlul de *Germanicus*), organizarea *limes*-ului germano-retic (cu anexarea teritoriilor dintre Rin și Main), războaiele cu popoarele de la Dunărea de mijloc și de jos (quazi, marcomani, sarmați, daci), reduse la situația de clienți ai Romei. Pe măsură ce manifestările autocratice nu mai cunosc limite, se intensifică și opoziția; după ce mai multe conspirații au fost descoperite și reprimate, ceea ce a dus la exacerbarea teroarei, Domitian a sfârșit suprimat de un complot al liberților de la palat.

[153] Este vorba de C. Fonteius Agrippa, care guvernase Moesia în anul 69 (PIR^2, F 466; B. E. Thomasson, *LP*, col. 125, nr. 23). Din text nu trebuie înțeles deci că el a fost urmat de Oppius Sabinus, deoarece acesta a guvernat Moesia abia în 85–86.

[154] B. E. Thomasson, *LP*, I, col. 125, nr. 27; PIR^2, O 122 (v. și nota precedentă).

formă de tezaure pe întreg cuprinsul Daciei. Departe de a afecta demnitatea romană, plata stipendiilor era o modalitate avantajoasă de a păstra liniştea provinciilor de margine, prin organizarea unor formaţiuni barbare clientelare (relaţii exprimate în chip diplomatic prin titlul acordat şefilor acestora: *reges amici et socii populi Romani*).

RĂZBOIUL DACIC AL ÎMPĂRATULUI DOMITIAN[151]

După mai mulţi ani de linişte, focul războiului totdeauna latent la Dunăre reizbucneşte cu violenţă, după cum relatează Iordanes (*Getica* 76):

„Pe când domnea împăratul Domitian[152], goţii [în realitate: geţii = dacii], de teama lăcomiei acestuia, desfăcură alianţa *(foedus)* pe care o încheiaseră odinioară cu alţi împăraţi şi începură să devasteze malul Dunării, stăpânit de multă vreme de Imperiul roman, nimicind armatele şi pe

---

[151] C. Patsch, *Kampf*, 1937, p. 3–32; C. C. Petolescu, *Războiul dacic al împăratului Domitianus*, TD, 10, 1989, p. 155–166; idem, *Decebal, regele Dacilor*, Bucureşti, 1991, p. 23–25; K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians* (Antiquitas, I, 38), Bonn, 1989, p. 35–81; idem, SCIVA, *Despre complexitatea mărimilor etnice, politice şi culturale ale spaţiului Dunării de Jos*, SCIVA, 49, 1998, 1, p. 61–95 (note critice asupra unor contribuţii româneşti); idem, *Die Eroberung Dakiens. Ein Resümee zum Forschungsstand der Dakerkriege Domitians und Traians*, Dacia, 50, 2006, p. 105–114. Vezi, de asemenea, Al. S. Stefan, *Les guerres daciques de Domitien et de Trajan. Architecture militaire, topographie, images et histoire*, Rome, 2005 (Collection de l'École Française de Rome, 353), p. 399 şi urm.

[152] După războiul civil din anii 68–69, Imperiul a cunoscut, sub regimul dinastiei Flaviilor, o perioadă de stabilitate de mai bine de un sfert de secol. Întemeietorul dinastiei, *Imp. Caesar Vespasianus Augustus,* a guvernat Imperiul în bună înţelegere cu Senatul (permanent reînnoit prin *allectio* cu elemente noi, credincioase şi capabile, din ordinul ecvestru). Prin *lex de imperio Vespasiani*, împăratul este învestit cu prerogative pe care le avuseseră şi predecesorii săi, care sunt chiar mărite; dar aceasta se producea pe baza unui act legal, emis de Senat, iar nu prin uzurpare. Instituţiile tradiţionale ale statului par a fi fost consolidate. Stabilitatea Imperiului a fost asigurată şi prin asocierea la domnie a fiului mai mare, *Titus Flavius Vespasianus* (născut în 39?): *Caesar* în 69, apoi din toamna anului 70, *Imp T. Caesar Vespasianus*; din 79, când rămâne să domnească singur, *Imp. Titus Caesar Vespasianus Augustus*. Sub domnia acestor principi, Imperiul parcurge o perioadă de prosperitate şi chiar de strălucire. Acest progres se răsfrânge pozitiv şi asupra provinciilor Imperiului.

Celălalt fiu al lui Vespasian, *Titus Flavius Domitianus* (născut în 24 octombrie 51) nu a dovedit calităţile părintelui şi fratelui său. După victoria partidei flaviene în războiul civil din 68–69, la vârsta de 18 ani, înainte chiar de intrarea tatălui său în Roma, fusese salutat de soldaţi cu titlul de *Caesar*. Comportarea sa nechibzuită din anii 69–70 i-a atras reticenţele părintelui său, care l-a ţinut departe de sarcinile militare şi chiar de viaţa politică; el era privit numai ca un membru al casei imperiale, ca rezervă pentru moştenirea tronului, deoarece Titus (asociat la domnie în anul 71) nu avea copii. La moartea fratelui său, este proclamat împărat (13 septembrie 81) de către gărzile pretoriene cumpărate cu bani, iar Senatul ratifică această hotărâre. Ca împărat, a dovedit reale calităţi de conducător, dar şi mai mari defecte, care i-au întunecat domnia (vezi portretul fizic şi moral pe care i-l face Suetonius); este adevărat că aceste defecte sunt îngroşate până la exagerare de istoriografia ostilă de inspiraţie senatorială. Sistemul său de guvernământ reprezintă o cotitură evidentă faţă de cel practicat de înaintaşii săi din dinastia Flaviilor; el a părăsit revenirea spre Principat, încercând să introducă regimul monarhiei

comandanții lor. În fruntea acestei provincii [este vorba de Moesia] era pe atunci, după Agrippa[153], Oppius Sabinus[154], iar la goți domnia o avea Dorpaneus; dându-se lupta, romanii au fost învinși, lui Oppius Sabinus i s-a tăiat capul, iar goții [= geții, dacii], năvălind asupra multor castre și orașe, au prădat ținuturile ce țineau de Imperiu".

Poetul Statius denumește fapta dacilor „furie" (*Silvae*, I, 1, 26: *furores*), „sminteală" (III, 3, 117: *amentia*). Dar din textul lui Iordanes, rezultă că motivul care-i îndemnase pe geți (= daci) la desfacerea alianței *(foedus)* era teama de *avaritia* lui Domitian, care poate decisese reducerea stipendiilor plătite regilor barbari de la granițele lumii romane. Probabil că această decizie era determinată în măsură însemnată de dificultăți economice reale prin care trecea Imperiul; a apăsat în balanță și impresia că subsidiile romane serveau la întărirea unui fost și viitor inamic. În realitate, un regat clientelar puternic reprezenta un aliat de nădejde al Romei față de amenințările continue din partea semințiilor germanice și sarmatice puse tot timpul pe jaf și harță.

În obștea istoricilor, dezbaterile în această privință continuă să fie aprinse și în orice caz departe de a fi încheiate. Fapt este că dacii trec Dunărea, probabil pe gheață, în iarna anilor 85/86. Cum se exprimă Tacitus (*Agricola*, 41, 1), „acum nu se mai punea în discuție hotarul Imperiului și un mal, ci taberele de iarnă ale legiunilor și stăpânirea provinciilor noastre" *(nec iam de limite imperii et ripa, sed de hibernis legionum et possessione dubitatum)*. De la Iordanes (*Getica*, 77), aflăm în continuare:

---

absolute, justificată (ca și pe vremea unora din împărații din dinastia iulio-claudică) de incapacitatea cronică a Senatului de a participa la conducerea treburilor republicii. El a guvernat astfel sprijinit pe consiliul principelui (în care a introdus cât mai multe elemente din *ordo equester*, juriști și tehnicieni, oameni supuși și devotați), fără Senat și chiar împotriva acestuia – ceea ce a mărit antagonismul dintre tron și această instituție tradițională. În tendința sa spre absolutism s-a sprijinit pe armată, pe care și-a atras-o prin mărirea soldelor. A deținut nu mai puțin de 17 consulate (dintre care 11 în timpul domniei proprii), a primit 22 de salutații imperiale și i s-au acordat trei triumfuri – toate menite a satisface orgoliul său nemăsurat. La sfârșitul anului 85, devine *censor perpetuus* – ceea ce îi acorda practic dreptul de a epura Senatul. Culmea megalomaniei sale a fost pretenția de a fi numit *dominus* (tratând prin urmare pe toți supușii ca pe niște sclavi, indiferent de categoria socială) *et deus* (pentru prima dată un împărat în viață pretindea a fi cinstit cu onoruri de zeu); în această alterare a caracterului său a fost permanent stimulat de corupția societății romane – de la păturile conducătoare la plebea interesată doar de distribuirile gratuite de cereale și de jocurile de circ *(panem et circenses)*. În domeniul politicii externe, se pot aminti războaiele pe care le-a purtat pentru supunerea Caledoniei (a. 82–83), luptele cu neamul germanic al *Chatti*-lor (în 84 a luat titlul de *Germanicus*), organizarea *limes*-ului germano-retic (cu anexarea teritoriilor dintre Rin și Main), războaiele cu popoarele de la Dunărea de mijloc și de jos (quazi, marcomani, sarmați, daci), reduse la situația de clienți ai Romei. Pe măsură ce manifestările autocratice nu mai cunosc limite, se intensifică și opoziția; după ce mai multe conspirații au fost descoperite și reprimate, ceea ce a dus la exacerbarea teroarei, Domitian a sfârșit suprimat de un complot al liberților de la palat.

[153] Este vorba de C. Fonteius Agrippa, care guvernase Moesia în anul 69 (PIR^2, F 466; B. E. Thomasson, *LP*, col. 125, nr. 23). Din text nu trebuie înțeles deci că el a fost urmat de Oppius Sabinus, deoarece acesta a guvernat Moesia abia în 85–86.

[154] B. E. Thomasson, *LP*, I, col. 125, nr. 27; PIR^2, O 122 (v. și nota precedentă).

„Din cauza nenorocirii celor ai săi, Domitian a plecat cu toate forțele sale în Illyricum și încredințând conducerea aproape întregii armate comandantului Fuscus și câtorva bărbați aleși, i-a obligat să treacă peste Dunăre pe un pod de corăbii legate între ele".

De la alt autor târziu, Orosius (*Adv. paganos*, VII, 10, 3–4), aflăm doar:

„Războiul contra germanilor și dacilor a fost dus de locțiitorii săi într-un mod atât de nenorocit pentru stat, precum și el la Roma decima Senatul și poporul, iar la hotare armata, rău condusă, era distrusă de dușmani prin măceluri necontenite. Căci cât de mari au fost luptele lui Diurpaneus, regele dacilor, cu generalul Fuscus, și cât de mari dezastrele romanilor, le-aș enumera într-o înșirare lungă, dacă Cornelius Tacitus, care a tratat în mod organic și cu foarte mare exactitate aceste evenimente istorice [...]" *(nam quanta Diurpanei Dacorum regis cum Fusco duce proelia quantaeque Romanorum clades, longo textu evolverem, nisi Cornelius Tacitus, qui hanc historiam diligentissime contexuit, de reticendo interfectorum numero et Sallustium Crispum et alios auctores quamplurimos sanxisse et se ipsum potissimum elegisse dixisset)*[155].

Din păcate, partea respectivă a *Istoriilor* lui Tacitus s-a pierdut. Din biografia împăratului Domitian, scrisă de Suetonius (VI, 1), aflăm doar următoarele despre războaiele purtate în timpul domniei acestuia:

„A întreprins expediții, fie de voie, fie de nevoie; de voie, împotriva chattilor; de nevoie, una împotriva sarmaților, deoarece au măcelărit o legiune împreună cu comandantul ei, și două (expediții) împotriva dacilor: prima, după ce a fost înfrânt consularul Oppius Sabinus, iar a doua după înfrângerea lui Cornelius Fuscus, comandantul cohortelor pretoriene, căruia îi încredințase comanda supremă a războiului. Asupra chattilor și dacilor a obținut un triumf, după un șir de lupte cu rezultat schimbător, iar împotriva sarmaților n-a adus decât o cunună de lauri lui Jupiter de pe Capitoliu".

Vădit inspirat de acest text este Eutropius (VII, 23, 4):

„El a întreprins patru expediții: una împotriva sarmaților, cealaltă împotriva cattilor, iar două contra dacilor. Asupra dacilor și cattilor a serbat un triumf; împotriva sarmaților a obținut doar cununa de lauri *(solam lauream usurpavit)*. Totuși a suferit multe înfrângeri în aceste războaie; căci în Sarmatia o legiune a fost nimicită împreună cu comandantul ei, iar consularul Appius Sabinus [în realitate: Oppius Sabinus] și prefectul pretoriului Cornelius Fuscus au fost uciși de daci împreună cu marile lor armate".

Relatarea războiului, extrem de lacunară, o găsim în *Istoria romană* a lui Cassius Dio (67, 6, 1–6), care începe astfel:

„Cel mai însemnat război de atunci al romanilor a fost împotriva dacilor, asupra cărora, în vremea aceea, domnea Decebal".

---

[155] Aici Orosius comite o eroare gravă, deoarece istoricul Sallustius Crispus a fost contemporanul lui C. Iulius Caesar; probabil s-a gândit la Suetonius.

În *Excerpta Valesiana* se arată că Douras – fără îndoială identic cu Dorpaneus (Diurpaneus), menționat de Iordanes (*Getica*, 76) –, lăsase de bună voie domnia lui Decebal, deoarece era

„foarte priceput la planurile de război și iscusit în înfăptuirea lor, știind să aleagă prilejul pentru a-l ataca pe dușman și a se retrage la timp. Dibaci în a întinde curse, era un bun luptător [...]".

Motivul abdicării lui Douras (Diurpaneus) poate fi vârsta înaintată a regelui, cum se crede de obicei. Dar nu este exclus ca fostul rege să fi plătit cu tronul neinspirata rupere a relațiilor cu Roma, care a adus războiul pe pământul Daciei; că așa stau lucrurile, pare să rezulte și din faptul că, aflând de apropierea armatei romane în frunte cu împăratul însuși, Decebal a trimis soli făgăduind pace.

Istoricul Cassius Dio relatează că Domitian a zăbovit o vreme într-un oraș (probabil *Naissus*, azi Niš)[156], dedându-se unei vieți de petreceri și desfrâu. „Trimitea la război în locul său pe alți conducători de oști și de cele mai multe ori nu izbândea". În realitate, se pare că împăratul a luat o serie de măsuri urgente și destul de inspirate – cum s-a dovedit divizarea Moesiei, provincie prea întinsă și prin urmare prea greu de guvernat, în *Superior* și *Inferior*.

Grație unor surse epigrafice, cunoaștem numele primilor guvernatori ai celor două provincii. Guvernarea Moesiei Superioare a primit-o *L. Funisulanus Vettonianus*: fost consul (probabil în anul 78)[157], care mai guvernase Dalmatia și Pannonia[158]; în calitate de guvernator al Moesiei Superioare, a fost decorat pentru participarea la războiul cu dacii[159]. Guvernarea Moesiei Inferioare a fost încredințată lui M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus[160]; el a fost decorat în două rânduri în războiul cu dacii, în 86 și 88[161].

Înainte de a urmări desfășurarea evenimentelor, vom mai stărui asupra unui amănunt: în ce zonă a *limes*-ului moesic a avut loc invazia dacilor din iarna anilor 85/86? Fără a cunoaște exact situația apărării Moesiei, este destul de sigur că ea se baza pe câteva legiuni (*I Italica* la Novae, *V Macedonica* la Oescus, *VII Claudia* la Viminacium), precum și trupe auxiliare; cum se vede, grosul trupelor romane era masat în fața Olteniei și Banatului, având menirea a feri Moesia de un eventual atac al dacilor din munți. Punctul slab al apărării romane era în sectorul dobrogean al Dunării – și este posibil ca tocmai pe aici să se fi produs invazia dacică din

[156] K. Patsch, *Kampf*, p. 6; K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians*, p. 25 și urm.

[157] PIR^2, F 570; A. Degrassi, *Fasti consolari*, Roma, 1952, p. 22.

[158] B. E. Thomasson, *LP*, I. col. col. 91, nr. 26 (Dalmatia), col. 102, nr. 19 (Pannonia), col. 125, nr. 29 (Moesia Superior).

[159] IDRE, II, 271 (= CIL, III, 4013; ILS, 1005). Vezi Valerie A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Imperial Army*, Londra, 1981, p. 148.

[160] B. E. Thomasson, *LP*, I, col. 125, nr. 28 (Moesia); col. 130 și 148, nr. 162 (Moesia Inferior).

[161] IDRE, II, 176 (= CIL, II, 3788; completat cu alt fragment: G. Alföldy, H. Halfmann, Chiron, 3, 1973, p. 331–373; AÉ, 1973, 283). Vezi V. A. Maxfield, *Military Decorations*, p. 138, 148, 151.

85/86[162]. Am emis ipoteza că în aceste părți și-a pierdut viața consularul Oppius Sabinus, poate acolo unde ulterior se va ridica complexul de monumente comemorative de la Adamclisi; dar despre acestea va mai fi vorba în altă parte (p. 115, 137 sqq.).

În urma unor lupte grele (vezi în acest sens Orosius), probabil în tot cursul anului 86, invadatorii au fost aruncați peste Dunăre; de la Eusebius (*Chronicon*, 190, 15 i) aflăm că în anul 86, *Nasamones et Daci dimicantes adversum Romanos victi* – „nasamonii [un neam african] și dacii, care luptau împotriva romanilor, au fost învinși". Apoi, mai aflăm de la Suetonius (*Domitianus*, VI, 1) și Cassius Dio (LXVII, 6, 5), împăratul a încredințat comanda războiului lui Cornelius Fuscus[163]; Iordanes adaugă: „și câtorva bărbați aleși", fără a le aminti numele (doi dintre aceștia trebuie să fi fost L. Funisulanus Vettonianus, guvernatorul Moesiei Superioare, și M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus, guvernatorul Moesiei Inferioare).

Văzând că oferta-i de pace este disprețuită, Decebal hotărăște să facă față situației cu trufie; Cassius Dio relatează în acest sens următoarele (67, 6, 5):

„Când a aflat de aceasta, Decebal i-a trimis din nou solie, în bătaie de joc, spunând că va încheia pace dacă Domitian are să vrea ca fiecare roman să-i dea lui Decebal, anual, câte doi oboli. Iar dacă nu va primi această propunere, Decebal spunea că va duce mai departe războiul și că romanii vor avea de înfruntat mari nenorociri".

Dacă relatarea istoricului antic este reală, înseamnă că orgoliul roman a fost grav rănit; căci intempestivul Fuscus se aruncă fără precauție asupra dacilor. În primăvara anului 87, armata romană trece Dunărea pe un pod de vase – eventual cel identificat de D. Tudor, între Vadin și Grojdibod, în amonte de Oescus și Sucidava[164] –, urcând apoi de-a lungul Oltului. Totuși, este mai probabil că armata

---

[162] Em. Condurachi, în Cercetări istorice (Iași), II, 1971, p. 138–139.

[163] De origine senatorială, *Cornelius Fuscus* a părăsit de tânăr ordinul din care făcea parte, îmbrățișând cariera ecvestră, ale cărei prime trepte le-a parcurs probabil încă pe timpul domniei lui Nero. Adevărata lui carieră a fost determinată de susținerea lui Galba, apoi a partidei flaviene în cursul războiului civil din 68–69. Sub Domitian ajunge în înaltul post de *praefectus praetorio* – PIR^2, C 1365; H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratorienne équestres sous le Haut-Empire Romain*, I, 1960, p. 77–80, nr. 34; M. Absil, *Les préfets du prétoire d'Auguste à Commode (2 avant J.-C. – 192 ap. J.-C.)*, Paris, 1997, p. 154–155.

[164] D. Tudor, *Un pont romain ignoré dans la région du Bas-Danube*, Latomus, 20, 1961, 3, p. 501–509; idem, *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 17–31; idem, *Les ponts romains du Bas-Danube*, București, 1974, p. 19–29. O corecție: localitatea de pe malul românesc al Dunării, aflată în dreptul localității bulgare Vadin, nu este Orlea, ci Grojdibod (vezi N. Vintilă, în Anuarul Institututului de cercetări socio-umane „C. S. Nicolăescu-Plopșor", Craiova, 2003, p. 241; idem, AO (s.n.), 18, 2004, p. 21–40). Foarte recent, D. Bondoc, *Podul roman de la Dolni Vadin (Bulgaria) – Grojdibodu (România)* [cartea a apărut cu titlu și text paralel, român și englez: *The Roman Bridge Dolni Vadin (Bulgaria) – Grojdibodu (Romania)*], Craiova, 2014; autorul crede că acest pod a fost amenajat în timpul domniei lui Severus Alexander: p. 123–129. După părerea noastră,

romană condusă de Fuscus a trecut Dunărea pe la Drobeta; aici, la Schela Cladovei, s-a identificat un mare castru cu val de pământ (650 × 576 m; 37,44 ha)[165], care a servit fără îndoială pentru adăpostirea unei armate ce abia debarcase (acum ori mai târziu, în timpul expediției lui Traian). De aici, armata romană a putut înainta prin zona de dealuri subcarpatice ale Mehedinților, trecând râul Motru și atingând Jiul la Porceni (com. Bumbești, jud. Gorj), unde se cunoaște alt castru cu val de pământ de dimensiuni apreciabile (234 × 156 m)[166]; apoi, în continuare, va fi intenționat să treacă munții, prin pasul Vâlcan, îndreptându-se spre Sarmizegetusa regală[167]. O altă coloană va fi trecut Dunărea, urcând pe Jiu, cu intenția de a trece munții pe același traseu; din acest timp poate să dateze faza cea mai veche (de pământ) a castrului de la Răcari, unde s-au descoperit patru monede de aur din timpul lui Vespasian (dar cu efigia lui Domitianus Caesar)[168].

În aceste împrejurări grele pentru patria sa, Decebal își pune în valoare calitățile de strateg militar, așa cum apar în caracterizarea ce i-o face Cassius Dio; retrăgându-se din calea invadatorului, îi pregătește o cursă (se crede că regele a lăsat pe imprudentul general roman să se aventureze între munți) și îl atacă pe neașteptate.

„Atunci goții [geții, dacii], care n-au fost luați pe neașteptate, au pus mâna pe arme și chiar din prima ciocnire îi învinge pe romani, iar comandantul Fuscus fiind ucis, jefuiesc bogățiile din tabăra soldaților", scrie Iordanes (*Getica*, 78)[169]; apoi imediat, în continuare: „Pentru dobândirea acestei victorii mari ei i-au numit pe conducătorii lor semizei, adică «anzi» și nu simpli oameni, ca și cum ar fi învins

---

este vorba totuși doar de unt pod de vase; acesta datează probabil mai târziu, din timpul lui Constantin cel Mare, prin 318–319 (C. C. Petolescu, *Contribuții*, I, 2007, p. 57, nota 183).

[165] L. F. de Marsili, *Danubius Pannonicus Mysicus, observationibus geographicis, historicis, physicis perlustratus* (6 vol.), Haga, 1726; planul castrului de pământ de la Schela Cladovei apare în vol. II, fig. XXX (vezi C. C. Petolescu, *Contribuții*, I, p. 31–33). Există și o variantă franceză a operei lui Marsili: *Description du Danube depuis la montagne de Kalenberg en Autriche jusqu'au confluent de la rivière Jantra dans la Bulgarie contenant des observations géographiques, astronomiques, hydrographiques, historiques et physiques*, Haga, 1744 (6 părți, 3 vol.); D. Tudor, *Oltenia romană*[4], București, 1978, p. 300–301, nr. 44; C. C. Petolescu, *Contribuții*, I, p. 31–33, fig. 1–2.

[166] C. C. Petolescu, *Contribuții*, I, p. 37 și fig. 5–6. În anul 1997, pe suprafața castrului s-a descoperit întâmplător un *aureus* din anul 86 emis de împăratul Domitian (V. Marinoiu, *Romanitatea în nordul Olteniei*, Craiova, 2004, p. 52).

[167] Acest itinerariu este acceptat și de N. Gostar, *Marele monument funerar de la Adamclisi*, Iași, 2008, p. 161–167. Autorul crede că dezastrul lui Fuscus s-a petrecut „la cele două trecători de la Pasul Vâlcan și de la Bănița", dar greșește când încearcă a localiza aici *Tapae* (despre această trecătoare, v. *infra*, nota 175.

[168] În cursul recentelor cercetări din castrul de la Răcari au apărut, în stratul inferior, patru *aurei* cu efigia lui *Domitianus Caesar* (vezi Eug. S. Teodor, Cristina-Georgeta Alexandrescu, Corina Nicolae, în CCC *Campania 2008* [Valachica, 21–22, 2008–2009], p. 183; informații suplimentare din partea colegului Eug. St. Teodor); una dintre monede poartă efigia lui Domitian, cu legenda CAESAR AVG*(usti)* F*(ilius)* DOMITIANVS CO*(n)*S*(ul)* V (cf. RIC, II, p. 42, nr. 239, dar denar; a. 77/78) (descifrarea noastră după reproducerea din: http://alexisphoenix.org/racarifort.php.). Vezi C. C. Petolescu, Oltenia, 17, 2010, p. 72–73

[169] Vezi *supra*, notele 165–167.

datorită norocului lor" (*magnaque potiti per loca victoria iam proceres suos, quorum quasi fortuna vincebant, non puros homines, sed semideos id est Ansis vocaverunt*)[170].

Din păcate, textul lui Cassius Dio, care prezenta desfăşurarea războiului, este pierdut; dintr-un fragment din cartea LXVII se mai păstrează doar propoziţia: „cei care erau în expediţie cu Fuscus cerură să-i conducă la luptă"[171]. De la acelaşi istoric mai aflăm că, după înfrângerea dacilor din 102, împăratul Traian

„a ocupat munţii întăriţi şi a găsit acolo armele, maşinile de război cucerite, precum şi steagul (σημεῖον) luate de la Fuscus" (Cassius Dio, LXVIII 9, 3)[172].

Dezastrul lui Fuscus a produs o puternică impresie la Roma. Într-una din satirele sale (IV, 111–112), Iuvenal scria despre Fuscus că îşi păstra măruntaiele pentru vulturii din Dacia *(qui vulturibus servabat viscera Dacis / Fuscus marmorea meditatus proelia villa)*; într-o scolie la această satiră, se notează: „Fuscus, comandantul armatei lui Domitian, a murit în Dacia. <Poetul> îl blamează, deoarece acesta, trăind într-un lux nemăsurat, întreprindea acţiuni războinice doar în toiul plăcerilor".

Dar în anul următor, romanii reiau ofensiva. Comanda operaţiunilor o are de data aceasta Tettius Iulianus, fost consul, un general prudent şi experimentat; el era un veteran al războaielor de la Dunăre, cunoscând bine ţara dacilor împotriva cărora era trimis[173]. De aceea a ales, se pare, calea de înaintare prin Banat. Relatarea evenimentelor, din păcate prea concisă, o găsim iarăşi la Cassius Dio (67, 10, 1–3; excerptele lui Xiphilinus):

„În vremea războiului dacic s-au întâmplat următoarele evenimente demne de a fi pomenite. Iulianus, rânduit de împărat cu conducerea războiului, printre alte măsuri, luă pe aceea de a-i obliga pe soldaţi să scrie pe scuturi numele lor şi ale centurionilor, pentru a se deosebi mai lesne cei ce se vor arăta viteji de cei cu purtare mişelească. Şi dând lupta cu duşmanii la Tapae, măcelări pe mai

---

[170] Cuvântul *Ansis* (*sic*; corespondentul latin, după Iordanes: *semidei*) reprezintă ascendenţa divină a clanului Amalilor (casa regală legitimă a ostrogoţilor); vezi H. Wolfram, *Histoire des Goths* [titlul complet: *infra*, p. 296, nota 950], p. 43.

[171] *Fontes*, I, p. 685.

[172] S-a crezut că ar fi vorba de stindardul legiunii V Alaudae (despre această legiune: E. Ritterling, RE, XII (1925), col. 1569–1570). Această atribuire nu mai poate fi acceptată, fie şi pentru că acel σημεῖον, descoperit mai târziu într-o cetate dacică (vezi Columna lui Traian, scena XXV; fig. 5/1), era un *vexillum* de cavalerie, iar nu un *signum* de legiune; vezi mai departe, p. 147. De altfel, această legiune a dispărut probabil încă din 69/70 (K. Strobel, SCIVA, 49, 1998, 2, p. 217).

[173] General roman, cunoscut pentru activitatea sa militară de la Dunărea de Jos. În iarna anilor 68/69, pe timpul domniei lui Otho, un atac al dacilor şi sarmaţilor abătut asupra Moesiei era respins de legiunile III Gallica, VII Claudia şi VIII Augusta. Legaţilor celor trei legiuni li s-au decernat la Roma însemnele consulare; între aceştia era şi Tettius Iulianus, legatul legiunii VII Claudia (Tacitus, *Historiae*, LXXIX). În dizgraţie sub Vespasian, reabilitat abia sub Domitian; în 84 este *consul ordinarius*, în 85 conduce expediţia contra dacilor, apoi devine guvernator al Moesiei Superioare (PIR^2, T 138; B. E. Thomasson, *LP*, I, col. 125, nr. 30.

mulți dintre ei. Între dușmani se afla și Vezina (Οὐεζίνας)[174], care venea, ca demnitate, îndată după Decebal; pentru că nu putea scăpa cu fuga, el se trânti la pământ, ca și cum ar fi murit; și astfel rămase nebăgat în seamă, iar în timpul nopții a fugit. Decebal se temu ca romanii victorioși să nu pornească spre capitala lui. De aceea tăie copacii din preajma lor [la o oarecare înălțime] și puse arme pe trunchiuri, pentru ca romanii să creadă că sunt soldați romani și să se retragă înspăimântați. Ceea ce s-a și întâmplat".

Locul bătăliei *(Tapae)* a fost identificat ipotetic de istoricii moderni cu Poarta de Fier a Transilvaniei[175].

Cam în același timp, împăratul a organizat o expediție de pedepsire împotriva cvazilor și marcomanilor: „Domitian vru să se răzbune pe cvazi și marcomani, fiindcă nu-l ajutaseră împotriva dacilor. Veni în Pannonia ca să lupte cu ei și ucise solii de pace, pe care îi trimiseseră pentru a doua oară" (Cassius Dio, 67, 7, 1). Dar, relatează în continuare același istoric (67, 7, 2–3):

„Învins și pus pe fugă de marcomani, Domitian a pornit grabnic o solie la Decebal, regele dacilor, îndemnându-l să încheie un tratat, pe care el <Domitian> îl refuzase mai înainte, deși <regele> i-l ceruse adesea. Decebal primi propunerea de pace (căci era la mare strâmtoare), dar nu a vrut să vină el însuși să stea de vorbă cu Domitian, ci l-a trimis pe Diegis, împreună cu câțiva bărbați, ca să-i predea armele și câțiva prizonieri, sub cuvânt că i-ar avea numai pe aceștia. După sosirea acestuia, Domitian puse lui Diegis o diademă pe cap – ca și cum ar fi fost un adevărat învingător și omul în stare să dea un rege dacilor –, iar soldaților le împărți onoruri și bani".

Carl Patsch[176] credea că marcomanii erau în relații clientelare cu romanii încă din anul 69; refuzul de a-l ajuta în războiul contra dacilor a determinat venirea împăratului în Pannonia. Ca și Decebal în 86, marcomanii au trimis soli, ale căror explicații se pare că nu l-au satisfăcut pe împărat. Repetarea ambasadei l-a înfuriat însă pe Domitian, care a ucis solii de pace. Dar trupa romană trimisă peste Dunăre a fost înfrântă de marcomani (Cassius Dio).

Cassius Dio afirmă că Decebal a primit propunerea de pace deoarece „era la mare strâmtoare", probabil în urma înfrângerii de la Tapae și – după Patsch – datorită unor mișcări separatiste în Dacia[177]. În realitate, Decebal a știut să iasă cu bine din înfrângere. El a întârziat în chip diplomatic să încheie pacea, pentru a

---

[174] Numele este autentic; el apare în forma Ἀοιζίνας pe un fragment ceramic din deșertul Egiptului (vezi Hélène Cuvigny, *Ostraka de Crocokodilô*, Cairo, 2005, nr. 71); D. Dana (ZPE, 143, 2003, p. 166–186; idem, EN, 13, 2003, p. 143–144) consideră că aceasta este forma autentică a numelui demnitarului dac.

[175] Tot la Tapae va da și Traian bătălia cu dacii în anul 101 (vezi mai departe, p. 144); itinerariul urmat de împărat (vezi fragmentul din *Dacica* împăratului Traian, transmis de Priscianus: *Fontes*, I, p. 484–485) arată că trecătoarea *Tapae* trebuie localizată în Banat, între Berzobia și Sarmizegetusa.

[176] C. Patsch, *Kampf*, p. 33–34.

[177] *Ibidem*, p. 31.

obține maximum de avantaje posibile; cel puțin așa reiese din afirmația poetului Statius, când se adresează lui Domitian (*Silvae*, I, 1, 80–81: *tu tardum in foedera montem longo Marte domas* – „tu supui muntele care întârzie să încheie un tratat după un război îndelungat"). Din același motiv, regele se eschivează să vină personal să-l întâlnească pe împărat.

Solia dacă este confirmată de o epigramă a lui Martial (*Epigr.*, V, 3, 1–6), în care ni se dezvăluie identitatea lui Diegis, ca fiind fratele regelui Decebal:

Accola iam nostrae Diegis, Germanice, ripae
a familis Histri qui tibi venit aquis,
laetus et attonitus visu modo praeside mundi,
adfatus comites dicitur esse suos:
„Sors mea quam fratris melior, cum tum prope fas est
cernere, tam longe quem collit ille deum!"

„Diegis, locuitor de pe țărmul care acum ne aparține, a venit să te vadă, o, Germanicus, tocmai de pe apele Istrului, care se află sub stăpânirea ta. Bucuros și uimit când a văzut pe stăpânul lumii, se zice că acesta ar fi spus celor ce-l însoțeau: Soarta mea este mai bună decât a fratelui meu, fiindcă mie îmi este îngăduit să privesc atât de aproape pe zeul pe care el îl cinstește de atât de departe!".

Același poet face aluzie într-o altă epigramă (VI, 10, 7) la ceremonia așezării diademei pe capul lui Diegis (*tantis supplicibus tribuit diademata Dacis*: „așa-i el [Domitian] când dă diademe dacilor care îl roagă"), despre care vorbește și Cassius Dio (67, 6, 1).

Desigur, versurile citate sunt ale unui poet patriot, menite să consoleze orgoliul rănit în urma unor înfrângeri și a unei păci care pentru mulți romani trecea drept rușinoasă. Dacă Diegis va fi rostit cu adevărat vorbele consemnate de poet – dar cu precizarea: „se zice că ar fi spus celor care-l însoțeau"! –, ele pot fi cel mult luate ca o exprimare în termeni diplomatici din partea fratelui regelui, de la care va fi primit „instrucțiuni" să obțină maximum de avantaje la care Decebal putea spera în urma înfrângerii suferite. Și, într-adevăr, pacea a fost avantajoasă, mai avantajoasă decât va fi sperat poate Decebal. Cassius Dio (67, 7, 3) ne informează că împăratul „cheltuise foarte mulți bani pentru încheierea păcii, căci fără întârziere dădu lui Decebal nu numai însemnate sume de bani, dar și meșteri pricepuți la felurite lucrări folositoare în timp de pace și de război și făgădui să-i dea mereu mai multe".

De la același istoric mai aflăm că împăratul a împărțit onoruri și bani; știrea este confirmată de o serie de descoperiri epigrafice. Astfel, în afară de guvernatorii celor două Moesii, menționați mai înainte, inscripțiile mai amintesc: un centurion al legiunii IIII Scythica, onorat cu *albata decursio*[178]; un tribun militar[179] și doi centurioni ai legiunii V Macedonica[180], un centurion al legiunii II Adiutrix[181], un

[178] J. Benett, Latomus, 66, 2007, 2, p. 408–413; reluată de: C. C. Petolescu, în vol.: *Istoricul Liviu Mărghitan la a 70-a aniversare*, Arad, 2007, p. 143–147; M. A. Speidel, ZPE, 162, 2007, p. 263–270; preluată în AÉ, 2006, 1480 și 2007, 1461–1463.

[179] IDRE, I, 182 (= CIL, XII, 3167; ILS, 1016, Nemausus).

[180] IDRE, II, 328 (= CIL, III, 12411; ILS, 2066 b, Nedan), 359 (= CIL, III, 7397, Perinth).

[181] IDRE, II, 288 (= CIL, III, 10224; ILS, 9193, Sirmium).

stegar al călăreților din legiunea VII Claudia[182], un centurion al cohortei XIII urbana de la Carthagina[183], prefectul unei ale necunoscute și al unui steag *(vexillum)* de pretorieni[184]; fie și simpla lor enumerare ne încunoștințează despre forțele militare angajate în războiul cu dacii. Dintre alte trupe, s-a presupus că a participat la lupte legiunea V Alaudae, care ar fi pierit în dezastrul lui Fuscus[185].

„Ca un biruitor, trimise la Roma, între altele, niște așa-zișI soli ai lui Decebal și o pretinsă scrisoare de-a acestuia, despre care se spune că ar fi plăsmuit-o el", ne mai informează Cassius Dio (67, 7, 3). De la poetul Statius (*Silvae*, V, 1, 127–129) pare să reiasă că Domitian a fost însoțit în campanie de șeful biroului de corespondență *(ab epistulis)*, ceea ce ar face plauzibilă afirmația lui Cassius Dio despre confecționarea acestui fals. Oricum, scrisoarea trebuie să fi existat (vezi astfel Martial, *Epigr.*, IX, 35, 5: *verba ducis Daci chartis mandata resignas*: „desfaci sigiliul de pe răvașul conducătorului dac"), iar așa-zișii soli trebuie să fi fost daci autentici, poate niște nobili disidenți filoromani[186].

Asupra dacilor, Domitian a sărbătorit un triumf; despre acesta ne informează Statius (*Silvae*, III, 3, 118: *magno gens est damnata triumpho*, „neamul lor a fost condamnat să ne dea prilejul unui mare triumf"), Martial (*Epigr.*, V, 19, 3; VI, 4, 2 și 10, 8), Suetonius (*Domit.*, VI, 1), Cassius Dio (67, 7, 4: „Domitian își împodobi triumful cu multe lucruri ce nu fuseseră luate ca pradă... Aceste lucruri el le-a scos din mobilierul împărătesc. Căci el folosea totdeauna asemenea lucruri ca pradă de război, ca unul care adusese Imperiul în stare de robie"[187]), Pliniu cel Tânăr (*Panegyricus*, 11, 4: „un împărat despre a cărui înfrângere nu există altă dovadă mai sigură decât triumfurile pe care le serba"), Eusebius (*Chronicon*, 191, 9 b, anul 90: *Domitianus de Dacis et Germanis triumphavit*), Eutropius (VII, 23, 4: vezi textul citat în legătură cu campaniile lui Domitian), Orosius (*Adv. paganos*, VII, 10, 5: *Domitianus tamen pravissima elatus iactantia sub nomine superatorum hostium de extinctis legionibus triumphavit,* „totuși Domitian, umflat de cea mai nebunească vanitate, sub pretextul înfrângerii dușmanilor, triumfa pentru legiunile distruse"; cf. Pliniu cel Tânăr, *supra*).

„Victoria dacică" a fost trâmbițată de o serie de lingușitori – „cea mai rea specie de dușmani" (*pessimum inimicorum genus, laudantes*), cum îi denumește Tacitus

---

[182] IDRE, II, 363 (= AÉ, 1969–1970, 583).

[183] IDRE, II, 422 (= CIL, VIII, 1026; ILS, 2127).

[184] IDRE, II, 373 (= AÉ, 1972, 572; 1974, 619; BÉp, 1974, 486, Ephesus).

[185] Vezi totuși *supra*, nota 172.

[186] Intr-o inscripție din Britannia (CIL, VIII, 811 = IDRE, I, 206), apare un tribun al unei trupe de daci, *cohors I Aelia Dacorum*, pe numele L. Funisulanus Vettonianus; el poate fi urmașul unui nobil dac, dăruit cu cetățenie de omonimul guvernator al Moesiei Superioare, participant la războiul dacic al lui Domitian (vezi E. Groag, RE, VII (1912), col. 304–305; H. Devijver, PME, F 95).

[187] Despre „prăzile" *(exuviae)* luate de la daci, vezi și Statius, *Silvae*, I, 2, 181.

(*Agricola*, 41, 1). Dar împăratul nu şi-a luat niciodată titlul triumfal de *Dacicus*, pe care din linguşire i-l acordă Martial (în prefaţa cărţii a VII-a a epigramelor) şi Iuvenal (*Satirae*, VI, 205). Statius vorbeşte de „dacii alungaţi din muntele care conspiră împotriva noastră" (*Thebais*, I, 1, 20: *coniurato deiectos vertice Dacos*) şi de blândeţea împăratului, „care lasă dacilor muntele lor" (*Silvae*, III, 3, 169: *quaeque suum Dacis donat clementia montem*). Dar Martial avea fără îndoială dreptate când indirect proclamă binefacerile păcii: „copilul dac să nu se teamă de armele împăratului" (*Epigr.*, I, 22, 6: *non timeat Dacus Caesaris arma puer*).

În general, istoricii moderni privesc pacea din anul 89 ca pe una de compromis, necesară din cauza violenţei luptelor şi a epuizării reciproce[188]. Greu de spus dacă romanii erau atunci în stare de un nou efort militar pentru a-i îngenunchea pe daci; în orice caz, nu erau dispuşi să-l facă. Este mai logic a accepta că Domitian nu a dorit să se îndepărteze de doctrina augusteană a sprijinirii Imperiului pe graniţe naturale şi deci să nu depăşească Dunărea. Pe de altă parte, Decebal era conştient că pentru ţara sa, o ameninţare permanentă o reprezentau şi neamurile din jur – precum sarmaţii iazygi cuibăriţi în pusta pannonică ori fraţii acestora roxolani care trăiau la răsărit de Dacia, ca şi unele seminţii germanice din nord-vest, care râvneau la pământurile dacilor. Ca rege aliat al Romei, cu sprijin financiar şi chiar militar roman, Decebal putea face faţă mai uşor acestei primejdii. În spiritul tratatului *(foedus)* se înscrie şi permisiunea dată ca o trupă romană, condusă de fostul primipil C. Vellius Rufus, să treacă prin regatul lui Decebal *(per regnum Decebali, regis Dacorum)* pentru o expediţie contra barbarilor de dincolo de Dacia[189].

Pacea a adus linişte şi în provinciile ce fuseseră afectate de năvala dacilor; cel puţin aşa pare să reiasă dintr-o altă epigramă a lui Martial (VI, 76, 1–6), „epitaful" lui Cornelius Fuscus:

Ille sacri lateris custos Martisque togati
credita cui summi castra fuere ducis,
hic situs est Fuscus. Licet hoc, Fortuna, fateri:
non timet hostilis iam lapis iste minas;
grande iugum domita Dacus cervice recepit
et famulum victrix possidet umbra nemus.

„Fuscus, care a fost păzitorul unui personaj sfânt, al zeului Marte îmbrăcat în togă, căruia i-a fost încredinţată tabăra comandantului suprem, odihneşte aici. Putem s-o spunem cu glas tare, Fortuna: lespedea aceasta nu se mai teme de ameninţările duşmanului. Dacul a primit pe grumazul său înfrânt un mare jug, iar umbra victorioasă stăpâneşte pădurea înrobită".

---

[188] H. Daicoviciu, *Portrete dacice*, p. 131. Războiul durase trei ani; acesta este sensul afirmaţiei lui Martial, cum că Domitian „de trei ani şi-a scăldat calul asudat în zăpada getică" (IX, 101, 18: *sudantem Getica ter nive lavit equum)*.

[189] IDRE, II, 406 (= AÉ, 1903, 368; ILS, 9200). Despre aceste evenimente, vezi C. Patsch, *Kampf*, p. 32–44.

Dar unde era mormântul lui Fuscus?

Pe teritoriul com. Adamclisi (jud. Constanța) se află, după cum se știe, ruinele a trei monumente, care se leagă de războaiele purtate la sfârșitul secolului I – începutul secolului al II-lea contra dacilor. Cel mai cunoscut este trofeul *(tropaeum)* ridicat de împăratul Traian; la 80 m nord de acesta se află un tumul, iar la 250 m est de trofeu un altar funerar[190] (vezi despre acestea, mai departe, p. 137 sqq, unde se dau o serie de detalii de ordin arheologic și arhitectonic).

Pentru moment ne reține, pe scurt, atenția altarul. Inscripția de pe fața principală, așa cum a fost reconstituită, păstrează câteva litere din titulatura unui împărat și dedicația în memoria preavitejilor bărbați care s-au jertfit luptând pentru patrie; dedesubt urma numele unui comandant, din care s-a păstrat numai indicația originii: *[c]ol(onia) [Po]mp(eis) domicil(io) Neapol(is) Italiae, prae[- - -]*[191]; urmarea indicării originii personajului de aceea a domiciliului se explică prin faptul că orașul Pompei fusese distrus de erupția Vezuviului din anul 79. După C. Cichorius, personajul necunoscut poate fi identificat cu Cornelius Fuscus, *praefectus praetorio* al împăratului Domitian[192]. Contestată până în ziua de astăzi, ipoteza a câștigat un nou temei prin identificarea la Pompei a unei vile a gintei *Cornelia*[193].

Acceptând această identificare, ne întrebăm în ce împrejurări s-a ridicat altarul tocmai în acest loc? După Cichorius, Fuscus și soldații săi ar fi căzut într-o bătălie desfășurată în această regiune a Moesiei Inferioare; această părere a fost reluată, cu observații suplimentare, de Emil Condurachi[194]. Argumentele aduse vin însă în contradicție cu izvoarele, îndeosebi cu Iuvenal, care afirmă că Fuscus a căzut în Dacia.

În fond, s-ar putea admite că trupul lui Fuscus a fost purtat pe pământ roman de soldații care au scăpat teferi din dezastru, ori că a fost remis autorităților romane după pacea din anul 89. Dar de ce s-a ales locul de înmormântare tocmai la Adamclisi? Sesizând această dificultate, H. Daicoviciu scria: „Dealtminteri, expresia *hic situs est Fuscus* („aici este așezat Fuscus", „aici odihnește Fuscus") sugerează mai degrabă un mormânt la Roma decât în îndepărtata Moesie Inferioară"[195].

După părerea noastră, impasul este determinat de faptul că istoricii care s-au ocupat de aceste monumente consideră că generalul anonim din fruntea listei eroilor de pe altar era cel îngropat în mausoleul situat la nord de *tropaeum*[196]. În realitate, mormântul, fie și simbolic (poate doar un cenotaf), al acelui general (Fuscus) era chiar altarul; înseamnă că mausoleul de pe locul actualului tumul a avut altă destinație. După mărimea sa (circa 36 m diametrul cercului marginal și peste 10 m diametrul cercului interior), rezultă că mausoleul adăpostea resturile pământești ale unei colectivități[197]. Lucrurile se pot limpezi dacă presupunem că este vorba de soldații lui Oppius Sabinus, căzuți poate în aceste părți în cursul atacului dacic din iarna anilor 85/86. După alungarea invadatorilor, romanii vor fi adunat de pe câmpul de la Adamclisi ceea ce mai rămăsese din trupurile sfârtecate de fiare și păsările de pradă

---

[190] Despre aceste monumente, vezi îndeosebi: Gr. G. Tocilescu, Otto Benndorf, George Niemann, *Monumentul de la Adamklissi. Tropaeum Traiani*, Viena, 1895; M. Sâmpetru, *Tropaeum Traiani*, II. *Monumentele romane*, București, 1984 (cu întreaga bibliografie anterioară).

[191] CIL, III, 14214.

[192] C. Cichorius, *Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha, eine Erklárungsversuch*, 1904, p. 37 și urm. Teza lui Cichorius a fost respinsă de o serie de învățați (A. V. Domaszewski, R. Syme, R. Vulpe), dar acceptată de alții (E. Ritterling, W. Wagner, J. Colin, E. Doruțiu-Boilă, I. Berciu, Em. Condurachi, N. Gostar); rezumatul discuțiilor: M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 27 și urm.

[193] Matteo Della Corte, *Case ed abitanti di Pompei*[2], Roma, 1954; vezi J. Colin, Latomus, 15, 1956, 1, p. 57–82.

[194] Em. Condurachi, *loc. cit.* (*supra*, nota 162), p. 138–139: „De altfel, cine studiază direcția atacurilor dacilor în tot cursul acestui secol, poate constata că ea s-a schimbat permanent, de la Dunărea de mijloc spre Dunărea de Jos".

[195] H. Daicoviciu, *Portrete dacice*, p. 123.

[196] C. Cichorius, *op. cit.*, p. 37–38; R. Vulpe, *DID,* II, p. 100.

[197] Pentru o propunere de reconstituire grafică a mausoleului, vezi A. G. Poulter, *SMGR*, III, 1987, p. 524–525.

şi le-au dat un mormânt[198]. La venirea păcii, pe locul respectiv s-a ridicat probabil un mausoleu[199]. De asemenea, pentru a cinsti memoria lui Fuscus şi a soldaţilor săi căzuţi dincolo de Dunăre, Domitian va fi ridicat în apropiere altarul (cenotaf ?)[200].

Cum se explică atunci prezenţa trofeului lui Traian în acest loc? Există destule temeiuri a crede că Traian a avut de înfruntat în iarna anilor 101/102 o invazie abătută asupra Moesiei Inferioare din partea dacilor şi sarmaţilor. Probabil că dacii şi aliaţii lor vor fi ales ca loc de invazie aceleaşi regiuni, ca pe vremea lui Domitian (vezi p. 147–148). Pentru a comemora victoria contra invadatorilor şi a sublinia că injuria adusă în două rânduri (în 85/86 şi 101/102) poporului roman a fost răzbunată, împăratul Traian a dispus ridicarea marelui *tropaeum*, pe care l-a dedicat lui *Mars Ultor* (vezi mai departe, p 137 sq.).

Greu de spus care erau intenţiile viitoare ale lui Decebal şi cum înţelegea el să folosească mijloacele puse la dispoziţie de Imperiu. Probabil totuşi că dorea să menţină pacea: dovadă că a respectat tratatul cu Domitian şi nu s-a dedat la acte de ostilitate contra Romei. Este clar însă că a încercat să obţină avantaje maxime din această situaţie şi să folosească cât mai chibzuit subsidiile acordate de romani pentru întărirea capacităţii de apărare a regatului său.

REGATUL DACIC ÎN TIMPUL LUI DECEBAL

Personalitatea regelui Decebal[201]

Numele *Decebalus* era se pare destul de comun în onomastica geto-dacică (*Decibalus* sau chiar *Dicebalus*)[202]; astfel, este atestat, înainte şi după cucerirea

---

[198] Întocmai ca soldaţii lui Germanicus, care, în anul 15 p.Chr. adună resturile pământeşti ale soldaţilor romani căzuţi în dezastrul lui Varus (Tacitus, *Annales*, I, 61–62).

[199] Pentru situaţia arheologică (cu descoperirea unor resturi de incineraţie), vezi M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 175 (vezi, de asemenea, *ibidem*, p. 34 cu nota 44).

[200] Chiar dacă Fuscus nu odihnea într-adevăr aici, cum scria Martial (*hic situs est Fuscus*; dar câţi cunoşteau adevărul sau îndrăzneau să cârtească?), acesta era lespedea *(lapis)* care nu trebuia să se mai teamă de ameninţarea dacilor! Cum remarca Em. Condurachi (*loc. cit.*, p. 140), legăturile strânse ale lui Cornelius Fuscus cu casa Flaviilor, la a cărei ascensiune contribuise, îl obligau pe Domitian la un asemenea act de pietate.

[201] G. Brandis, RE, IV (1901), col. 2247–2252, s.v. *Decebalus*; I. I. Russu, *Decebal, regele Dacilor*, Transilvania, 72, 1941, p. 456–466; D. Tudor, *Decebal, regele erou al Dacilor*, Bucureşti, 1964; H. Daicoviciu, *Portrete dacice*, p. 108–180; L. Mărghitan, *Decebal*, Bucureşti, 1987; C. Preda, *Einige Betrachtungen zur Dakien in der zeit Decebalus*, Dacia (N.S.), 31, 1987, p. 5–16; C. C. Petolescu, *Decebal, regele Dacilor*, Bucureşti, 1991.

[202] W. Tomaschek, *Die alten Thraker,* II, 2, p. 11–12, 31. Numele cuprinde două elemente: *Deci-*, întâlnit şi în alte nume, precum *Decineus* sau chiar *Dicedus* (vezi nota următoare, inscriptia nr. 11); *-balus*, întâlnită în Moesia Superior (IMS, I, 121: *Aurel. Bardibalus*; II, 227: *Gesubalu Bitus*) şi Moesia Inferior (Tomis; ISM, II, 125, r. 22: 'Αρείβαλος Γαίου; AÉ, 2007, 1211: *Ael(ius) Dribal(us)*, veteran originar din Durostorum, care servise în garda pretoriană). Despre nume, două

romană, purtat chiar şi de persoane de origine comună: în două epigrafe din Dacia, la Sarmizegetusa Regia[203] şi la Germisara[204], precum şi în alte 21 de inscripţii externe (jumătate dintre acestea din Moesia Inferior)[205]. Prezenţa numelui *Decebalus* printre geto-dacii de la sud de Dunare (probabil cei stabiliţi aici de Aelius Catus: Strabo, *Geogr.*, VII, 3, 10), contrazice părerea unor istorici, cum ca acest nume ar fi devenit popular abia începând cu epoca lui Decebal[206].

---

studii mai noi: D. Dana, în vol. *Dacia felix*, Cluj, 2007, p. 42–47; C. C. Petolescu, SCIVA, 58, 2007, 1–2, p. 11–19.

[203] IDR, III/3, 272; *infra*, p. 118.

[204] I. Piso, A. Rusu, RMI, 59, 1990, 1, p. 12, nr. 5 (reprodusă în AÉ, 1992, 1483; ILD, 325); foiţă de aur purtând dedicaţia *Nymphis, Decebalus Luci posuit* (Germisara).

[205] Vezi astfel: **1.** Diplomă militară din 7 martie 70 (loc de proveniență necunoscut; probabil din Moesia), având ca titular pe *Zurazis* (de neam dac), fiul lui *Decebalus*; el fusese *exauctoratus* (eliberat de jurământ şi „lăsat la vatră") din legiunea II Adiutrix (N. Sharankov, în Archaeologia Bulgarica, 10, 2006, 2, p. 37–46 = AÉ, 2006, 1833; recrutat dintre pescarii daci de pe malul Dunării şi înrolat în flota de la Ravenna, ai cărei marinari au fost constituiţi de împăratul Vespasian în legiunea II Adiutrix); **2.** *Silvin(ius) Decibalus*, la Roma, militar în garda imperială călare *(equites singulares)*, în anul 203 (A. Ferrua, Epigrapica, 13, 1951, p. 138–141, nr. 118; IDRE, I, 48); **3.** *Sex(tus) Rufius Decibalus*, Roma (CIL, VI, 25572 = IDRE, I, 71); **4.** *Dekibalos*, într-o închinare dionisiacă din Latium, în greceşte (A. Vogliano, în American Journal of Archaeology, 37, 1983, 1, p. 215–231 = IDRE, I, 105); **5.** *T. Vibatius Decibalus*, libert, inscripţie pe un altar funerar de la Asisium (Italia, regio VI; IDRE, I, 120); **6.** *Deceb...*, ştampilă pe amforă, Roma, Monte Testaccio (CIL, XV, 2797 = IDRE, I, 80); **7.** *Deciba[...]*, într-o inscripţie funerară de la Camboglanna, în Britannia, pe valul lui Hadrian (CIL, VII, 866 = IDRE, I, 236); **8.** *Iul(ius) Decibalus*, la Savaria (Pannonia Superior), între membrii unui colegiu religios (CIL, III, 4150 = IDRE, II, 264); **9.** *Decibalus*, la Aquincum, pe o foaie de plumb, *tabella defixionum* (AÉ, 2009, 1169); **10.** *Fl(avius) Decibalus*, veteran al legiunii I Italica Severiana, într-o inscripţie funerară de la Novae, în Moesia Inferior (V. Božilova, Klio, 62, 1980, 1, p. 68–69 = IDRE, II, 324); **11.** *Cresce(n)s Decebali*, membru al unui colegiu dionisiac, tot în Moesia Inferior (CIL, III, 6150 = 7437 = IDRE, II, 327); **12.** *Dekibalos Diked[ou]*, pe un basorelief dedicat Dianei, cu inscripţie greacă de la Obedinenie, în aceeaşi provincie (IGB, II, 709 = IDRE, II, 329); **13.** *Eithia Dikebali*, într-o inscripţie votivă greacă, descoperită lângă Varna (M. Mirtschev, Bulletin de la Société Archéologique de Varna 14, 1963, p. 51–52 = IDRE, II, 331); **14.** *Valerius Decibalus*, într-o inscripţie funerară de la Durostorum (CIL, III, 7477 = IDRE, II, 332); **15.** *Diurdanus Decebali*, la Sacidava, în Dobrogea (AÉ, 1998, 1141 = IDRE, II, 339); **16.** *Dicebalus*, militar, într-o inscripţie din secolul al IV-lea de la Salsovia (Em. Popescu, IGLR, 272 = IDRE, II, 342); **17.** Ναιέτων Δεκεβαλοῦ, într-o inscripţie greacă de la Topraisar (jud. Constanţa) (Maria Bărbulescu, TD, 11, 1990, p. 5–9 = IDRE, II, 348); **18.** [Δεκε?]βαλος, fragment de lespede funerară, descoperită la Valul lui Traian (jud. Constanţa; AÉ, 2006, 1216); **19.** Timacum Minus (Moesia Superior): listă cu embrii unui colegiu, între care apare un *M. Aur(elius) Decebalus* (D. Dana, *La différencion interne de l'onomastique thrace*, în vol.: Torsten Meißner (ed.), *Personal Names in the Western Roman World.* Proceedings of a Workshop convened by Torsten Meißner, José Luis García Ramón and Paolo Poccetti, held at Pembroke College, Cambridge, 16–18 Septembre 2011, Berlin, 2012, p. 238; C. C. Petolescu, SCIVA, 64, 2013, 3–4, p. 383, nr. 1587); **20.** *Ostrakon* (fragment de vas de lut) descoperit la Mons Claudianus (în Egipt); pe el apare un Θιαις Δεκιβ(αλοῦ), tatăl unui militar dac (vezi D. Dana, ZPE, 143, 2003, p. 175); **21.** *Decebalus*, fiul unui veteran dac din *cohors I Flavia Musulamiorum* din Mauretaania Caesariensis (diplomă militară din anul 131; W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 153, 2005, p. 188–194, nr. 1).

[206] N. Gostar, SCIVA, 35, 1984, 1, p. 52 (vezi discuţia *supra*, p. 102–103); aceeaşi obiecţie ridică V. Lica, *Scripta Dacica*, p. 117, nota 49.

Nu dispunem de informații sigure privind originea (ascendența) lui Decebal. În această privință, a fost invocat vasul de la Grădiștea Muncelului, conținând în cartușe separate dar apropiate ștampilele DECEBALVS și PER SCORILO[207]. C. Daicoviciu considera că dublul sigiliu conține, în limba dacă, o referire la părintele regelui dac: „Decebalus, fiul lui Scorilo"[208]; acest Scorilo ar fi identic cu *Corylus* menționat de Iordanes (*Getica*, 73–74, 76–78) în lista dinaștilor daci și cu *Scorylo, dux Dacorum* menționat de Frontinus (*Strateg.*, I, 10, 4).

Acceptată o vreme fără rezerve notabile, această ipoteză a fost apoi pusă la îndoială de alți istorici[209], care consideră că ștampilele menționate ar reprezenta o marcă de olar: „Decebalus prin Scorilo"; Decebal (identic eventual cu regele) ar fi proprietarul unui atelier în care a fost confecționat vasul, iar Scorilo meșterul ceramist[210]. Noua ipoteză a fost însă respinsă de H. Daicoviciu: „Interpretarea lui «per» ca o prepoziție latinească este greu de acceptat și din pricina lipsei unei analogii convingătoare, și din pricina faptului ca această prepoziție cere cazul acuzativ, care nu poate lua forma *Scorilo*. Nici traducerea lui «per» prin „pentru" nu este acceptabilă din aceleași motive gramaticale"[211].

După părerea noastră, nu încape îndoială că ștampila de la Sarmizegetusa regală este o inscripție latinească. Nu știm cum va fi sunat desinența numelui regelui în limba dacă, dar *Decebalus* este fără doar și poate o formă latinizată[212]. De asemenea, argumentele de ordin gramatical invocate de H. Daicoviciu nu au în vedere numeroasele aberații ale latinei populare: spre exemplu, în textele epigrafice din provinciile dunărene ale Imperiului, prepoziția *per* este deseori utilizată cu ablativul, uneori cu sensul „pentru"[213]. Alte observații ale autorului citat rămân însă valabile: „Dacă voiau să imite obiceiul roman al identificării atelierului, ar fi fost normal ca olarii daci să imite una din formulele obișnuite romane și ștampilele ar fi sunat *Decebali officina* (atelierul lui Decebalus) sau *Scorilo fecit* (Scorilo a făcut)"[214]. Într-adevăr, în caz că epigrafele citate ar reprezenta o marcă de olar, ar trebui ca asemenea ștampile (conținând și alte nume) să apară și pe alte recipiente ceramice. Dar ștampilarea produselor (tegule, vase etc.) în lumea romană avea scopul de a garanta calitatea mărfii, în condițiile concurenței între producători – ceea ce nu era cazul în Dacia.

---

[207] C. Daicoviciu, SCIV, 6, 1955, 1–2, p. 57, 201–202; ștampilele sunt reproduse în diferite lucrări, menționate (cele mai importante) de I. I. Russu, IDR, III/3, 272.

[208] C. Daicoviciu, *loc. cit.*, p. 203; idem, în *Istoria României*, I, 1960, p. 294: cuvântul *per* ar fi de origine dacică (înrudit cu latinescul *puer*) și se întâlnește în onomastica tracică (W. Thomaschek, *Die alten Thraker*, II, 2, p. 42: *Seiciper*).

[209] K. Horedt, SCIV, 24, 1973, 1, p. 109–110; I. I. Russu, AIIA Cluj, 19, 1976, p. 44; idem, în *Epigraphica-Travaux*, 1977, p. 43–45 (AÉ, 1977, 672).

[210] Amândouă numele par a fi destul de răspândite în onomastica geto-dacă; vezi *supra*.

[211] H. Daicoviciu, *Portrete dacice*, p. 111.

[212] Pentru formele în care apare acest nume în epigrafia greacă și latină, vezi nota 205.

[213] Vezi H. Mihaescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București – Paris, 1978, p. 248; întâlnim și utilizarea prepoziției *pro* cu acuzativul: *ibidem*, p. 248–249.

[214] H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 112. În sprijinul acestei păreri ar veni și inscripția de la Ocnița (jud. Vâlcea): ΒΑCΙΛΕΥC ΘΙΑΜΑΡΚΟC ΕΠΟΙΕΙ, „regele Thiamarcos a facut (vasul?)" (D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 137–140).

De altfel, forma vasului de la Grădiştea Muncelului arată că el nu era un obiect de uz curent (comun), deci nu era destinat comercializării; aşa cum s-a observat încă de la descoperirea şi publicarea sa, acest vas nu avea caracter utilitar, ci de cult[215]. După părerea noastră, acesta servea fie la îndeplinirea unui ritual legat de cultul morţilor, fie mai degrabă drept capac de urnă funerară[216].

Oricum, ştampilele citate se referă la casa regală dacică. Dar faptul că numele DECEBALVS nu este însoţit de titlul REX[217] ar arăta că Decebal nu era încă rege; el s-a îngrijit poate de mormântul unei rude apropiate: tată (care nu era nici el rege), frate, fiu etc., încercând să-i eternizeze memoria (dupa moda greco-romană) prin aplicarea stângace a celor două ştampile (ambele retrograde, una răsturnată), semnificând deci: „Decebalus pentru Scorilo"[218].

Aşadar, nu ştim aproape nimic despre originea regelui Decebal. În schimb, izvoarele antice ne dau câteva informaţii despre unii membri ai familiei regale.

Astfel, de la Cassius Dio aflăm că în faţa primejdiei romane iminente, regele Duras – poate deja bătrân –, renunţa la tron, cedând domnia lui Decebal; se crede că Decebal ar fi nepotul fostului rege, dar această ipoteză se bazează la rându-i pe părerea că Decebal era fiul lui Scorilo, iar acesta frate cu Duras (Dorpaneus).

Dintr-o informaţie de la poetul Martial, deja citată în paginile precedente, rezultă că Decebal avea un frate, *Diegis*, care este trimis ca sol la împăratul Domitian şi primeşte în numele regelui însemnele regale din mâna împăratului[219].

De la Cassius Dio (68, 9, 4) mai aflăm că în cursul primului război dacic, Manius Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferioare, a capturat într-o cetate cucerită o soră a lui Decebal. Episodul a fost recunoscut de istoricii moderni într-o scenă de pe Columnă (XXX; fig. 5), în care vedem cum, într-un port de la Dunăre, câteva femei dace sunt conduse spre a fi îmbarcate pe o corabie; la aceasta asistă însuşi împăratul Traian, care schiţează un gest de curtoazie spre o captivă nobilă, care pare a fi chiar sora regelui dac[220].

---

[215] C. Daicoviciu, SCIV, 6, 1955, 1–2, p. 203; idem, în *Istoria României*, I, 1960, p. 329; H. Daicoviciu, *Portrete dacice*, p. 111.

[216] La începutul secolului al XIX-lea, în ruinele dacice de la Grădiştea Muncelului a mai fost descoperit un fragment ceramic cu ştampila **PER SCORILO** (vezi IDR, III/3, 272). Pentru complexul arheologic în care au apărut fragmentele din 1954, vezi I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *op. cit.*, p. 94–96 (cu o încercare de reconstituire).

[217] Dimpotrivă, pe vasul cu inscripţie de la Ocniţa (*supra*, nota 214), titlul regal este menţionat.

[218] Cf. V. Lica, *Scripta Dacica*, p 103 (nota 29): „punct de vedere care merită studiat".

[219] H. Daicoviciu, *Portrete dacice*, p. 126; credea că Vezina (menţionat de Cassius Dio, LXVII 10,2: „care venea, ca demnitate, îndată după Decebal") era eventual frate al lui Decebal şi prezumtiv moştenitor al tronului. Rangul înalt al acestui dregător, probabil mai în vârstă şi cu mai multă experienţă („viceregе"), nu implică decăderea lui Diegis – probabil mai tânăr – din calitatea sa de „prinţ de coroană"; este posibil ca el să fi fost deja asociat la domnie, aşa explicându-se faptul că primeşte din mâna împăratului (în locul fratelui său) diadema regală.

[220] R. Vulpe, *Capturarea surorii lui Decebal*, Sargetia, 4, 1966, p. 75–94.

De asemenea, într-una din scenele finale ale Columnei (CXLVI), vedem cum un grup de soldați romani surprind într-o pădure un grup de daci; fugarii maturi sunt uciși, dar doi băieți sunt cruțați și legați. Ei au fost considerați drept odrasle de neam regal, fiii sau nepoții regelui Decebal[221].

Alegerea lui Decebal ca urmaș al regelui Duras avea desigur în vedere faptul că era succesor legal la tron, în puterea vârstei, cu reale calități deopotrivă de comandant militar și de diplomat. Iată caracterizarea ce i-o face Cassius Dio (67, 6, 1): „foarte priceput la planurile de razboi și iscusit în înfăptuirea lor, știind să aleagă prilejul pentru a-l ataca pe dușman și a se retrage la timp. Dibaci în a întinde curse, era un bun luptător și se pricepea să folosească izbânda, dar și să iasă cu bine dintr-o înfrângere. Din această pricină, multă vreme a fost un dușman de temut pentru romani"[222].

Caracterizarea extrem de concisă, dar cuprinzând trasăturile esențiale portretului moral al lui Decebal, întreprinsă de istoricul antic, ne dispensează de a insista asupra calităților sale de strateg militar și diplomat. Ele reies, de altfel, destul de clar din relatarea conflictului militar cu Imperiul condus de Domitian și din aranjamentele păcii din anul 89.

Dintre toți regii daci, Decebal este singurul al cărui chip a fost imortalizat de arta plastică antică[223].

Cum este și firesc, atenția istoricilor s-a îndreptat în primul rând spre Columna lui Traian. Episoadele succesive ale acestei narațiuni în imagini sculptate reproduc de 60 de ori chipul cuceritorului; era firesc, deci, ca acest *de bello Dacico*

---

[221] În Historia Augusta (*Tyr. Trig.*, 10, 8) se afirmă că Regalianus se trăgea din regele Decebal: *fuit Regalianus, quod negari non potest, vir in re militari semper probatus et Gallieno iam ante suspectus, quod dignus videretur imperio, gentis Daciae, Decibali ipsius, ut fertur, adfinis* („a fost Regalianus, ceea ce nu se poate nega, un bărbat priceput în treburile militare și suspect lui Gallienus încă de mai înainte, deoarece se părea că era demn de domnie; se spune ca era de neam din Dacia, fiind chiar rudă cu însuși Decebal"). Despre acest personaj, vezi I. I. Russu, *Elementele traco-getice în Imperiul Roman și în Byzantium (veacurile III–VIII)*, București, 1976, p. 34–35; idem, *Daco-geții în Imperiul Roman*, p. 56. Pentru guvernarea acestuia în provinciile de la Dunăre, în jurul anului 260, vezi B. E. Thomasson, *LP*, col. 108 nr. 56 (Pannonia Superior), col. 118 nr. 47 (Pannonia Inferior), col. 130 nr. 58 (Moesia Superior), col. 146 nr. 145 (Moesia Inferior). Autenticitatea cognomen-ului este confirmată acum de o diplomă militară din 20 decembrie 202 (RGZMM, 45 = AÉ, 2001, 2161), în care unul dintre consuli poartă numele *C. Cassius Regalianus*. Vezi W. Eck, ZPE, 139, 2002, p. 209.

[222] Este surprinzător cum unele din aceste calități ale regelui dac se regăsesc în portretul lui Ștefan cel Mare, pe care i-l schițează cronicarul Grigore Ureche, *Letopisetul Țarii Moldovei* (ed. C. C. Giurescu, Craiova, 1934), p. 61: „Amintrelea era om întreg la fire, neleneș și lucrul său îl știa a-l acoperi, și unde nu gândeai acolo îl aflai. La lucruri de războaie meșter, unde era nevoie însuși se vâra, ca văzându-l ai săi să nu îndărăpteze, și pentru aceea rar război de nu biruia, și unde-l biruia alții, nu pierdea nădejdea, că știindu-se căzut jos, se ridica deasupra biruitorilor".

[223] Vezi H. Daicoviciu, *Portrete dacice*, p. 108 si urm.

în piatră să redea cel puțin de câteva ori chipul marelui adversar al Romei. Cercetătorii Columnei s-au oprit asupra a opt scene, în care poate fi identificat cu destulă certitudine regele Decebal[224].

Scena XXIV (fig. 4/2, 11/1): lupta de la Tapae; în spatele liniei de bătaie, printre arbori, se zărește profilul unui pileat dac, care urmărește cu înfrigurare bătălia. Încordarea de pe fața acestuia arată că este vorba de un personaj de seamă, identificat cu Decebal de cei mai mulți exegeți ai Columnei.

Scena LXXV (fig. 6): capitularea dacilor la sfârșitul primului război, în vara anului 102. Împăratul Traian, pe tron, primește solia de pileați și comați care, aruncând armele, îngenunchează înaintea împăratului. Un impunător nobil dac încheie șirul; dar, spre deosebire de ceilalți, el stă în picioare, în atitudine demnă, exprimând cererea de pace prin întinderea brațelor: este fără îndoială regele Decebal.

Scena XCIII (fig. 7/1): moment din al doilea război; în fața unei cetăți, dacii încearcă o ieșire contra dușmanului. Se disting patru pileați, dintre care unul singur nu poartă scut, ci doar o spadă neobișnuit de lungă și lată; ceilalți au privirea întoarsă spre el, ca pentru a primi un ordin. În mulțimea dacilor, plină de mișcare și emoție, figura centrală – Decebal, fără îndoială –, apare impunătoare, exprimând autoritate și hotărâre.

Scena CXXXV: spre sfârșitul celui de-al doilea razboi; într-un episod secundar, daci asaltând un castru roman. În imaginea din dreapta, încadrați de copaci, un grup de trei pileați urmăresc cu îngrijorare lupta. Cel din centru, privind încordat, a fost identificat cu Decebal.

Scena CXXXIX: într-o pădure, un grup de daci ascultă alocuțiunea unei căpetenii. Acesta are capul descoperit ca și ceilalți. Deteriorarea scenei nu permite a distinge trăsăturile personajului. Ipotetic, el a fost identificat cu Decebal. Scena vrea poate să arate pe rege încercând să iasă din încercuire, probabil travestit, pentru a nu atrage special atenția romanilor.

Scena CXLIV: grup de călăreți daci, urmariți de cavaleria romană; cel din centru, cu figura tratată mai îngrijit, a fost identificat cu Decebal.

Scena CXLV (fig. 9/1): regele, rămas singur, este înconjurat de cavaleriștii romani. Cazut la tulpina unui stejar, sprijinit în genunchiul stâng și trăgând cu mâna stângă pulpana mantiei spre a-și dezveli pieptul, Decebal își înfige pumnalul în gât.

Scena CXLVIII (fig. 9/2): în interiorul unui castru roman (probabil la Ranisstorum), împăratul rostește o alocuțiune, iar pe o tipsie sunt prezentate soldaților capul cu *pileus* și mâna regelui. Scena este mutilată.

Cele opt scene prezentate pe scurt sunt singurele de pe Columnă în care chipul regelui poate fi identificat cu probabilitate. După cum au subliniat diferiți autori și se poate vedea chiar din urmărirea imaginilor fotografice, care însoțesc expunerea noastră, cele opt chipuri diferă mult între ele; de altfel, numai unele au fost tratate mai expresiv și individual, contrastând cu identitatea celor câteva zeci de reprezentări ale împăratului Traian[225].

---

[224] Vezi: Em. Panaitescu, *Il ritrato di Decebalo*, ED, I, 1924, p. 387 și urm.; R. Vulpe, *Despre portretul lui Decebal*, Apulum, 13, 1975, p. 71 și urm. Cf. L. Velcescu, SCIVA, 58, 2007, 1–2, p. 21–31; idem, *Dacii în sculptura romană. Studiu de iconografie antică*, Saint-Estève, 2008, p. 47–93.

[225] R. Vulpe, *op. cit.*, p. 76: „Explicația este una singură: în timp ce figura împăratului roman le era tuturor sculptorilor monumentului familiară, portretul regelui dac le rămăsese total necunoscut. Pentru a-l reda, recurgeau la imaginație, fiecare închipuindu-și-l în alt fel. Chiar trăsăturile de aparență individuală, pe care cei mai înzestrați dintre ei i le atribuiau, nu reprezentau decât rezultatul unor procedee convenționale aplicate în raport cu psihologia personajului dedusă din semnificația respectivului episod al narațiunii".

După părerea lui Emil Panaitescu, Traian a fost însoțit în Dacia de o echipă de pictori și sculptori, ce ar fi imortalizat diferite aspecte ale campaniilor dacice. Scepticismul manifestat în această privință de R. Vulpe nu este pe deplin justificat. Astfel, la Pliniu cel Tânar citim în *Panegiric* (17, 2), când își închipuie viitorul triumf al lui Traian: „Mi se pare că văd tablourile pline de isprăvile groaznice ale barbarilor...". Cel puțin Apollodor a luat parte la războaie, și fără îndoială că lui i-a venit gândul să împodobească fusul Columnei cu imagini din războiul dacic. Romanii au avut prilejul să vadă direct chipul lui Decebal măcar o singură dată, cu ocazia capitulării dacilor după primul război. Dar încheierea marelui nostru istoric rămâne valabilă ca o judecată de ansamblu în legătură cu portretul regelui: „În consecință, deși figura lui Decebal pe Columnă este în afara oricărui dubiu, nici unul din chipurile sale de acolo nu poate fi considerat ca reprezentând un portret autentic. Într-o asemenea situație, nu ne rămâne decât să ne mulțumim măcar cu una din cele șapte imagini care pretind a înlocui acel portret (căci a opta, capul mutilat, nu intră în discuție) și să ne îndreptăm preferința spre cea mai expresivă și cea mai impresionantă dintre ele, fără îndoiala cea din scena XXIV de la Tapae, acordându-i totuși cel mult o valoare simbolică. E motivul pentru care și este în general reprodusă, în mai toate tratatele din vremea noastră, ca cea mai verosimilă dintre reprezentările chipului lui Decebal. Desigur, și această figură rezultă din multă imaginație, dar este imaginația unui contemporan, care va fi putut reține, cel puțin din auzite, dacă nu din proprie impresie, unele trasături ale portretului regal"[226].

În afară de reprezentările de pe Columnă, regelui dac i-au fost atribuite două din busturile de nobili daci care împodobeau odinioară Forul lui Traian.

Unul a fost descoperit în 1822 și se păstrează acum în Muzeul Vaticanului (fig. 10/1). Bustul și gâtul sunt restaurate pe trei sferturi; înălțimea este de 1,05 m (capul măsoară 0,60 m). Personajul poartă barbă scurtă, mustăți, iar părul, de asemenea scurt, este acoperit de o boneta moale de lână cu moțul aplecat înainte. Fața este severă, cu pomeții ușor ieșiți, arcadele mari și arcuite, gura mare și puternică. Această reprezentare a fost apropiată de Em. Panaitescu de cea de pe Columnă, din scena bătăliei de la Tapae[227].

Celălalt bust, de dimensiuni ceva mai mari, a fost descoperit în 1855 în Forul lui Traian și a făcut parte la început din colecția Campana din Roma; acum se păstrează în Muzeul Ermitaj din Sankt Petersburg (fig. 10/2). Bustul este acoperit de o mantie prinsă de umărul drept cu o fibulă rotundă. Chipul personajului apare impunător – cu privirea înainte, mustăți și barbă cu șuvitele ceva mai lungi, iar pe cap cunoscutul *pileus*[228].

După părerea lui R. Vulpe, cele doua busturi ar reprezenta doar nobili daci captivi[229]; un argument important adus de acest istoric ar fi că portretul din Muzeul

---

[226] R. Vulpe, *loc. cit.*, p. 77–78.

[227] ED, I, p. 406 si urm. Vezi și A. Decei, în „Magazin istoric", VIII, 1974, 6 (87), p. 2–8.

[228] A.I. Vostschinina, *Golova „varvarov" iz sobranija Ermitaja*, în *Trudî anticinovo otdela M. Ermitaja*, Leningrad, 1946, p. 203, pl. I.

[229] Vezi și răspunsul lui A. Decei, Sargetia, 14, 1979, p. 69–91.

Vaticanului provine din decapitarea unei statui de nobil captiv[230]. Într-adevar, în timp ce bustul din Muzeul Ermitaj priveşte drept înainte, cel de la Vatican pare a avea privirea lăsată în jos, întocmai ca la statuile de nobili captivi. Poate de aceea H. Daicoviciu înclina a considera bustul din Muzeul Ermitaj drept un portret mai probabil al lui Decebal[231].

De asemenea, o figurină de bronz (î = 11,3 cm) păstrată la Biblioteca Naţională din Paris (fig. 11/2) a fost identificată de autorul acestor rânduri cu regele Decebal care-şi pune capăt zilelor[232].

Astfel, cele mai autentice reprezentări sculpturale ale regelui Decebal rămân cele de pe Columnă. Alte imagini: pe monumentul funerar al lui Ti. Claudius Maximus de la Grammeni sau pe vasele gallice de *terra sigillata*[233] sunt reprezentări convenţionale, lipsite de detalii şi deci de valoare pentru reconstituirea portretului fizic al lui Decebal.

Societatea dacă pe timpul lui Decebal

De la Burebista, regatul dacic a parcurs un drum lung, ale carui etape reflectă evoluţia societăţii omeneşti în întreg spaţiul carpato-dunărean. Fără îndoială, acest mers ascendent a avut la bază un progres net în domeniul activităţii productive, care a stimulat în proporţii fără precedent schimbul de valori materiale şi spirituale în interior, dar şi în afară, îndeosebi cu lumea greco-romană. Acest fenomen răzbate din numeroasele descoperiri arheologice, care îmbogăţesc continuu harta Daciei.

Progresele materiale au influenţat fără îndoială şi evoluţia socială, dar acest aspect este mai greu sesizabil arheologic. Probabil totuşi că în acest domeniu lumea geto-dacă se arată a fi infinit mai conservatoare, de aceea vom face apel şi la izvoare mai vechi.

Dacii erau un popor de oameni liberi, chiar dacă şi aici societatea cunoscuse de mai multă vreme o diferenţiere de rang şi avere.

Izvoarele ne fac astfel cunoscută o nobilime, avându-şi originea în aristocraţia gentilică din secolele precedente. Cea mai importantă ştire o aflăm însă de la Iordanes (*Getica*, 40), care s-a inspirat de la Dio Chrysostomos: *Qui dicit primum tarabostes eos, deinde vocatos pilleatos hos, qui inter eos generosi extabant, ex quibus eis et reges et sacerdotes ordinabantur*, „acesta <Dio> spune că acei dintre ei, care erau de neam, s-au numit la început *tarabostes*, iar apoi *pileati*; dintre dânşii îşi alegeau regii şi preoţii". Afirmaţia lui Dion „Gură-de-Aur" este deosebit de importantă pentru stabilirea sensului termenului desemnând nobilimea, sugerând şi o evoluţie în timp. Rezultă aşadar că termenul iniţial şi autentic geto-dacic era cel de *tarabostes*; el era fără îndoială un cuvânt compus, un tetrasilabon, elementul

---

[230] Despre aceste statui şi busturi de daci, vezi I. I. Russu, *Daco-geţii în Imperiul Roman*, p. 65 şi urm.

[231] H. Daicoviciu, *Portrete dacice*, p. 110.

[232] E. Babelon, J.-A. Blanchet, *Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1895, p. 398–399; S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, III, 1, 1897, p. 198, fig. 1; vezi C. C. Petolescu, Oltenia, 15, 2004, p. 33–35 (= *Contribuţii*, I, p. 39–101).

[233] Vezi mai departe, p. 163–165.

-bostes regăsindu-se în onomastica geto-dacă: *Rubobostes,* poate şi *Burebista*[234]. Ei erau nobili de sânge, urmaşii acelei aristocraţii gentilice, asemeni eupatrizilor în Attica străveche sau patricienilor la Roma. Treptat, rândurile acestor aristocraţi „de neam" s-au rărit, locul luându-le tot mai mult o elită de sabie şi funcţii, răsplătită de rege cu semnul nobleţei pentru „credincioasă slujbă"; ei nu erau poate toţi *tarabostes*, dar purtau semnul distinctiv al nobilimii, *pileus.* Aşa pare să rezulte din afirmaţia lui Iordanes cum că acei dintre geţi care erau de neam s-au numit **la început** *tarabostes,* iar **apoi** *pileati.* Într-adevăr, celelalte texte care se referă la nobilimea dacă folosesc numai acest termen: Criton („geţii purtători de *pileus*": πιλοφόροι)[235], Cassius Dio (68, 9, 1: „Decebal a trimis soli... pe cei mai buni dintre pileaţi": πιλοφόροι) şi Sex. Aurelius Victor (*Caesares,* XIII, 3, despre Traian: „a extins stăpânirea romană dincolo de Dunăre, transformând în provincie pe *pileati* daci": *domitis in provinciam Dacorum pileatis*).

Din rândurile nobililor se recrutau preoţii. Tot de la Iordanes (*Getica*, 71) aflăm că Deceneu „a ales dintre ei pe barbaţii cei mai de seamă şi mai înţelepţi, pe care i-a învăţat teologia, i-a sfatuit să cinstească anumite divinităţi şi sanctuare, făcându-i preoţi şi le-a dat numele de *pileati*"; organizarea sacerdoţiului a mers mână în mână cu acţiunea de unificare a lumii geto-dace întreprinsă de regele Burebista.

Din rândul preoţilor şi nobililor, regele îsi alegea sfatul. Vorbind de colaborarea regelui cu marele preot întru aducerea la deplină ascultare a supuşilor, Strabo scria: „Obiceiul acesta a continuat până în zilele noastre, pentru că mereu se găsea cineva gata sa-l sfătuiasca pe rege – şi acelui om geţii îi spuneau zeu" (*Geogr.*, VII, 3, 5 [C.297]). Din acest sfat făceau parte fără îndoială prinţii casei regale, precum şi alţi nobili: astfel, Cassius Dio (67, 7, 2–3) ne spune că Decebal a trimis pe Diegis, fratele său, cu câţiva bărbaţi (desigur nobili), ca să înapoieze lui Domitian armele şi câţiva captivi; acelaşi autor (67, 10, 2) vorbeşte despre Vezina, „care venea în locul al doilea după Decebal", precum şi despre Bicilis, „un apropiat de-al lui", care ştia unde au fost ascunse comorile regale (68, 14, 5); vezi şi Zonaras (X, 32; dupa Cassius Dio): „dar unul dintre prietenii lui Decebal, având şi el cunoştinţă de tezaur, l-a arătat". De asemenea, se citează o informaţie din Lexiconul lui Suidas (atribuită lui Criton), în legătură cu un prizonier roman: „agitându-se geţii şi cerând să fie pedepsit, a biruit (părerea unuia) Duras, care propuse regelui ca acesta să fie ţinut sub pază"[236].

Nobililor le erau încredinţate diferite dregătorii, în special militare şi de administrare a teritoriului. Astfel, în Lexiconul lui Suidas, citim sub βοωτίαις („cei ce muncesc pământul cu boii"): „şi pe când unii erau puşi peste cei ce munceau pământul cu boii, alţii – dintre cei din jurul regelui –, erau rânduiţi să se îngrijească de fortificaţii, spune Criton în *Getica*"[237]. S-a discutat dacă această situaţie înfăţişează aparatul administrativ permanent, ori unul adaptat stării speciale de război.

---

[234] I. H. Crişan, *Burebista si epoca sa*, p. 43 (cu bibliografie).

[235] Vezi I. I. Russu, StCl, 14, 1972, p. 121–122, fragm. 3.

[236] *Ibidem*, p. 126, fragm. 15; atribuind această frază lui Criton, I. I. Russu credea că prizonierul era generalul Longinus, capturat de regele Decebal; îndemnul la moderaţie ne aminteşte de episodul Dromichaites – Lysimachos, relatat de Diodor din Sicilia (XXI, 12, 3).

[237] I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 122, fragm. 4.

Cum cea de-a doua situație a prevalat în decursul domniei lui Decebal (pregătirea pentru marea încleștare a durat de fapt în tot răstimpul de pace din 89–101), este firesc a vedea preocuparea regelui de a avea sub controlul său producția agricolă a țării și crearea stocurilor de provizii necesare garnizoanelor cetăților pentru a rezista asediului.

Masa poporului dac o formau însă oamenii de rând, liberi. Numele lor autentic este necunoscut, ori poate nici nu aveau un nume aparte, societatea geto-dacă nefiind conștientă de o împărțire în categorii sociale. Istoricul Cassius Dio le spune κομεταί, ceea ce ar transcrie termenul latin *comati*, „cei cu coamă (plete)"; Iordanes (*Getica*, 72) îi denumește *capillati.*

Distincția exterioară între aceste categorii era se pare de vestimentație. Iată ce scria Dio Chrysostomos (Discursuri, LXXII, 3): „Caci aici uneori se pot vedea oameni având pe cap un fel de căciuli (πίλοι), *așa cum poartă unii traci numiți geți* și cum purtau înainte vreme lacedemonienii și macedonenii [...]". De asemenea, deosebirea între aceste categorii sociale nu era atât de netă, precum se afirmă uneori. Reamintim ce scria despre ei Cassius Dio (68, 9, 1): „Decebal a trimis soli, chiar înainte de înfrângere, nu dintre *comati* – ca mai înainte –, ci pe cei mai buni dintre *pileati*"; iar într-o altă variantă a textului transmis: „Decebal a trimis soli lui Traian dintre *pileati.* Aceștia sunt la ei oamenii cei mai onorați. Trimisese *comati* mai înainte. Aceștia se bucură de mai puțină trecere la ei".

Rezultă de aici că pileații reprezentau o nobilime, deopotrivă de sânge și arme, ea însăși conținând o anumită diferențiere, dovadă că solia la care se referă autorul antic era formată din „cei mai buni dintre *pileati*". Probabil totuși că nici comații nu erau oameni de disprețuit (vezi afirmația lui Cassius Dio, abia citată: „aceștia se bucură de mai puțină trecere la ei"), căci dintre ei sunt trimiși primii soli la Traian cu propuneri de pace. Ei nu purtau titlul de noblețe și semnul distinctiv al pileaților[238], dar erau oameni liberi, probabil țarani trăind în obști, muncitori ai pământului și care puneau mâna pe arme la chemarea regelui lor[239].

---

[238] G. Brandis (RE, IV, 1901, col. 1955) și G. Kazarow (*Beitrage zur Kulturgeschichte der Thraker*, Sarajewo, 1916, p. 16), transcriau acest termen κωμεταί, însemnând prin urmare „săteni, țărani"; vezi încă N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică*, p. 104 (cu discuția problemei). Dupa părerea noastră, termenul *capillati* este aplicat abuziv geto-dacilor; astfel, Iordanes spune că Deceneu a dat ordin ca „restul poporului să se numească *capillati,* nume pe care *goții* îl amintesc până astăzi în cântecele lor, deoarece i-au dat o mare considerație". Or, în secolul al VI-lea, când scria Iordanes, geto-dacii trebuie să fi fost deplin romanizați, oricum nu mai existau ca *ethnos* aparte; goții însă persistau ca grupare etnică chiar la sud de Dunăre, din rândul lor trăgându-se însuși Iordanes (ceea ce explică și afirmația cum că numele de *capillati* era amintit până în vremea sa în cântecele goților). Vezi R. Vulpe, *Studia Thracologica*, p. 65 (care arată că Iordanes a făcut probabil confuzie între termenul *capillati* și un altul vechi germanic, necunoscut); H. Wolfram, *Histoire des Goths*, 116. De altfel, termenul „pletoșii" (cum ar suna în traducere *capillati*) nu se potrivește deloc pentru daci (care apar pe Columnă și printre busturile de la Roma cu părul retezat scurt), ci mai degrabă pentru conaționalii goți ai lui Iordanes.

[239] I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 176–198, a emis părerea ca sub termenul de *comati* nu trebuie înțeles poporul de rând, ci o categorie privilegiată (vezi în acest sens și M. Petrescu-Dâmbovița, *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Iași, 1978, p. 150). Problema este cât de departe poate fi dusă această ipoteză; mai logic este a admite că în rândul acestei țărănimi era o diferențiere – dar nu de ordin

S-a discutat, de asemenea, despre existența sclaviei la daci[240]. Izvoarele nu ne lasă să conchidem că diferențierea socială ar fi mers atât de adânc, încât să fi dus la pierderea libertății individuale de către unii membri ai comunității. Probabil vor fi existat și robi, încă de multă vreme, aparținând regelui și familiei regale, utilizați ca scribi sau în serviciul de curte; vor fi avut sclavi și unii nobili, dar puțini la număr. Probabil însă că toți erau străini de neam, ajunși în Dacia în calitate de captivi de război sau prin cine știe ce împrejurări[241]. În acest sens, avem o știre de la Pliniu cel Tânar (*Epistulae*, 74, 1):

„Stăpâne, soldatul Apuleius, care este în postul de la Nicomedia, mi-a scris că un anume Callidromus, fiind reținut cu forța de brutarii Maximus și Dionysius, cărora le închiriase munca sa, s-a refugiat la statuia ta și, după ce a fost dus în fața autorităților, a arătat că a fost cândva sclavul lui Laberius Maximus, că a fost luat prizonier în Moesia de Susagus și că a fost trimis în dar de către Decebal lui Pacorus, regele parților; că a fost mai mulți ani în slujba acestuia, de unde mai târziu a fugit și că a ajuns în Nicomedia. El a fost adus în fața mea și, după ce mi-a istorisit același lucru, am socotit că trebuie sa-l trimit la tine"[242].

În legătură cu stadiul evoluției societății geto-dace se poate încerca definirea caracterului statului dac. Dar în locul caracterizării acestuia drept stat incipient sclavagist, este preferabilă, din motive asupra cărora ne-am oprit destul de pe larg mai sus, cea de regat (*regnum*) dacic – mai generală, punând accent în special pe rolul acestuia în organizarea vieții sociale interne și pe apărarea teritoriului față de primejdiile din afară.

În special acestei a doua meniri îi sunt subordonate construcția a numeroase cetăți și complicata arhitectură militară dacă[243]. În această privință, complexul de cetăți și așezări din Munții Orăștiei reprezintă cea mai înaltă expresie a civilizației materiale geto-dace din secolele I a.Chr.– I p.Chr. Ele acoperă o suprafață de circa 150 km^2 și

---

social, ci de atribuții și sarcini (în primul rând militare). Astfel, cei care locuiau în zona cetăților aveau o serie de obligatii militare (precum plăieșii de mai târziu), dar se bucurau, desigur, de unele privilegii.

[240] În această privință, vezi observațiile lui C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, 1960, p. 281; cf. D. M. Pippidi, *În legătură cu sclavia la daci*, în *Contribuții*^{2}, p. 519–523.

[241] Vezi N. Gostar, V. Lica, *op. cit.*, p. 116: „... suntem de părere că, cel puțin în vremea statului dac, Dacia nu a furnizat sclavi lumii greco-romane decât, în cea mai mare parte, sub forma captivilor făcuți de armatele romane expediționare la Dunăre". Pentru captivi străini la daci, *ibidem*, p. 117–118.

[242] Vezi D. Tudor, *Peregrinările sclavului Callidromus*, în Studii și articole de istorie, 1956, p. 19–30.

[243] Din bibliografia referitoare la acest subiect, citâm: H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 127–149; idem, *Les fortifications daces des Monts d'Orăştie et leur signification historique*, în *Actes du II*^{e} *Congrès international de Thracologie*, București, 1980, p. 71–75; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*^{2}, p. 290–382; I. Glodariu, *Arhitectura Dacilor*, Cluj, 1983, p. 49–121 (recenzie: N. Conovici, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, TD, 6, 1985, p. 205–213); D. Antonescu, *Introducere în arhitectura Dacilor*, București, 1984, p. 97–174; Al. Vulpe, M. Zahariade, *Geto-dacii în istoria militară a lumii antice*, București, 1987, p. 48–57; cărți de popularizare: M. Macrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966; N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, București, 1969; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *op. cit.* (nota 147). Vezi, de asemenea: K. Strobel, SCIVA, 49, 1998, 2, p. 207–227 (observații critice). Ultima evaluare importantă: I. Glodariu, în *Istoria Românilor*^{2}, 2010, p. 759–776.

apar grupate, în genere, în jurul Apei Grădiştei, prin care se face legătura spre nord cu valea Mureşului (fig. 17, 23). Asemenea cetăţi se aflau la Costeşti-Cetăţuie, Costeşti-Blidaru, Vârful lui Hulpe; accesul dinspre miazăzi, prin pasul Vâlcan, era controlat de fortificaţia de pe Piatra Cetăţii (com. Bănița), iar dinspre sud-vest, de pe valea Streiului, de cetatea de la Piatra Roşie şi valul („Troianul") de la sud de aceasta. Aceste cetăţi erau situate pe înălţimi care domină ţinuturile dimprejur. Scopul lor era apărarea accesului spre Sarmizegetusa Regia, centrul politic şi cultural-religios cel mai de seamă al regatului dac.

Cea mai importantă dintre cetăţile dacice este cea situată în locul denumit Grădiştea Muncelului (1 500 m altitudine); pe bună dreptate a fost identificată cu Sarmizegetusa Regia. Incinta urmează configuraţia terenului, închizând o suprafaţă de circa 3 ha; are forma unui hexagon neregulat, care urcă şi coboară câteva terase. Zidul este gros de 3,20 m. Fortificaţia avea două porţi spre care se făcea accesul printr-un drum pavat. Cercetările au pus se pare în lumină distrugerea cetăţii după primul război dacic, precum şi o refacere ulterioară. La circa 100 m de poarta de răsărit a cetăţii se afla incinta sacră. Pe alte terase s-au constatat urme de locuire civilă.

Alte cetăţi s-au construit în diferite puncte de importanţă strategică ale regatului dac. Una din acestea era cea de la Căpâlna, pe valea Sebeşului, al cărei rol, se crede, era acela de a proteja flancul drept (de est) al complexului de cetăţi menţionate mai sus. Mai spre nord de viitorul Apulum roman, la Piatra Craivii, pe masivul stâncos, s-a construit altă cetate de formă patrulateră (67 × 36 m), cu zidul de incintă din piatră ecarisată[244].

Zidurile de incintă de la Costeşti, Piatra Roşie, Blidaru, Bănița (zidul B), Grădiştea de Munte, Căpâlna şi Piatra Craivii sunt considerate ca fiind tipul clasic al aşa-zisului „zid dacic" (*murus Dacicus*); în realitate, el trebuie să fie opera meşterilor greci (veniţi de bună voie ori mai degrabă siliţi, în urma cuceririi cetăţilor pontice de către Burebista)[245] ori romani (trimişi de Domitian, conform înţelegerii cu Decebal).

Cetăţi cu ziduri de piatră au fost identificate şi mai departe: spre răsărit, la Racoş (jud. Braşov), Sărăţel şi Beclean (jud. Bistriţa-Nasaud), iar la sud de munţi la Polovragi (jud. Gorj), Cetăţeni (jud. Argeş) şi Pietroasele (jud. Buzău)[246].

În afară de fortificaţiile cu ziduri de piatră, se cunosc, din perioada Burebista – Decebal, numeroase cetăţi şi aşezări întărite numai cu val de pământ şi palisadă. Un caz special este cel al cetăţii de la Tilişca (jud. Sibiu), înconjurată de un val (având pantele căptuşite cu blocuri de stâncă) şi prevazută cu o „terasă de luptă" şi două turnuri (având partea inferioară construită în *opus quadratum*).

Puternicul sistem defensiv al regatului dacic este considerat pe bună dreptate fără pereche în arhitectura „barbară" a epocii: cetăţi cu bastioane şi turnuri, din

---

[244] Vezi *Rep. arh. Alba*, p. 83–84, nr. 3.

[245] Aşa s-ar explica prezenţa blocurilor cu litere greceşti (semne de pietrar) de la Grădiştea Muncelului; vezi IDR, III/3, 267.

[246] V. Dupoi, V. Sîrbu, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasele – Gruiu Dării, judeţul Buzău*, I, Buzău, 2001.

piatră ecarisată şi cărămidă, situate pe înălţimi greu accesibile; numai romanii, cu tehnica poliorcetică şi maşinile lor de asediu, puteau cuceri asemenea fortificaţii. Construcţii de tot felul, din cărămidă sau lemn, cisterne şi conducte de apă, ateliere meşteşugăreşti etc. dovedesc că unele din aceste cetăţi erau şi centre de producţie – alături de menirea de cetăţi de refugiu pe care o păstrează cele mai multe dintre ele. În mod obişnuit, viaţa civilă se desfăşura în afara zidurilor, cum este cazul la Sarmizegetusa – unde cetatea militară şi o importantă aşezare urbană erau vecine, dar distincte. Cercetările au arătat cum aici s-a dezvoltat o viaţă tinzând spre un caracter urban. Cetăţile erau păzite de războinici conduşi de un fel de prefecţi (după Criton[247]); în felul acesta, se accentuează şi diferenţa între populaţia aflată în aşezările civile din văi şi tarabostele numit dregător şi comandant al cetăţii situate pe înălţime.

În afară de aceste fortificaţii, lumea geto-dacă a cunoscut şi *aşezări întărite*, centre de viaţă civilă protejate de anumite elemente defensive; ele se întâlnesc în special în lumea extracarpatică, cum sunt cele de la Popeşti pe Argeş, Poiana pe Siret sau cea de la Barboşi de la Galaţi.

Cetăţile şi aşezările întărite sunt staţiunile arheologice cele mai cunoscute, urmare a unor săpături destul de ample. Cercetările în aşezările deschise, civile, sunt mai puţine la număr şi mai neconcludente. În orice caz, cel puţin în zona Munţilor Orăştiei se cunosc până acum peste o sută de aşezări dacice; autorii cercetărilor au încercat, chiar în acest stadiu, să facă o distincţie, încă anevoioasă, între aglomeraţii de tip rural şi cele oppidane (de tip târg). Cele dintâi, aflate deobicei la şes, erau destul de compacte; uneori, pe înălţime (cum era la Costeşti) se afla cetatea, care servea drept acropole, iar în vale aşezarea civilă. Existau şi câteva aşezări de munte mai mari, cu locuinţe numeroase, având un caracter oppidan: la Sarmizegetusa, Feţele Albe sau Faţa Cetei. Locuirea se desfaşura pe terase, unele amenajate artificial, câteodată (ca la Feţele Albe) sprijinite de ziduri în *opus quadratum* pentru a le feri de alunecarea la vale. Chiar şi astfel, ele dădeau impresia de locuri întărite, confirmând, alături de cetăţile de piatră, impresia autorului antic despre munţii întăriţi ai dacilor (vezi Statius, *Silvae*, I, 1, 80: „muntele care întârzie să încheie un tratat").

Sistemul defensiv, ale cărui elemente au fost prezentate rezumativ în paginile de mai sus, reprezenta doar nucleul militar şi politic al regatului dac *(regnum Decebali)*. Este greu de spus cât de întinsă a fost autoritatea lui Decebal şi dacă el a refăcut unitatea lumii geto-dace destrămată după moartea lui Burebista. În această privinţă, se poate urma o remarcă a lui C. Daicoviciu, după care provincia *Dacia*, creată după 106, este tocmai regatul lui Decebal. Acesta va fi cuprins în primul rând Transilvania, dar şi Banatul şi cel puţin nord-vestul Olteniei: doar acestea erau regiunile prin care dacii trec în câteva rânduri atacând provincia Moesia. Ştim iarăşi că, în anul 105, în schimbul eliberării lui Longinus, Decebal pretindea lui

[247] Vezi I. I. Russu, StCl, 13, 1972, p. 122, nr. 5 (după Suidas, s.v. βοωτίαις: „unii fiind puşi să supravegheze lucrarea pământului, iar alţii dintre cei din jurul regelui fiind repartizaţi la fortificaţii").

Traian, între altele, „să-i cedeze țara până la Istru" (Cassius Dio, 68, 12, 2), cu alte cuvinte sa-i restituie teritoriul ocupat în urma primului razboi dacic (cel puțin Banatul şi Oltenia). Nu este exclus ca de poruncile lui Decebal să mai fi ascultat şi o parte a populației din ținuturile dintre Carpați şi Siret, unde s-au descoperit o serie de cetăți – precum cea de la Bâtca Doamnei, în apropierea căreia romanii aveau să construiască un castru în locul numit Troian[248] (dovadă că în avântul lor cuceritor, romanii au ajuns până în acele părți). În schimb, alte teritorii, precum Muntenia (cel puțin câmpia) şi sudul Moldovei, scăpau probabil de sub autoritatea regelui dac (fiind, poate, de mai multa vreme, sub influența militară şi politică romană). Precum se vede, regatul lui Decebal trebuie să fi fost cu mult mai redus din punct de vedere teritorial decât cel al lui Burebista „unificatorul". În schimb, era mai echilibrat din punct de vedere geografic, având o coeziune internă infinit mai mare; tendintele centrifuge par a fi fost minime, iar defecțiunile – trădările unor nobili –, presupuse, dar nu dovedite. Şi din punct de vedere militar, statul dac reprezenta o forță deosebită, bazată pe puternicul sistem defensiv, dar şi pe valoarea combativă a războinicilor daci – marea lor masă fiind țărani luați de la coarnele plugului, hotărâți să apere cu prețul vieții pământul şi libertatea lor.

RĂZBOIUL DACIC AL ÎMPĂRATULUI TRAIAN[249]

Personalitatea lui Traian

Marcus Ulpius Traianus[250] s-a născut la 18 septembrie 53 p.Chr., în oraşul Italica din Baetica (Hispania). El a fost primul împărat din afara Italiei urcat pe tronul Imperiului roman.

---

[248] N. Gostar, Apulum, 5, 1964, p. 144; idem, *Cetăți dacice*, p. 38; idem, AIIA Iaşi, 1980, p. 3.

[249] Din izvoarele epigrafice, aflăm că romanii denumeau războiul din 101–102 *expeditio Dacica prima* (IDRE, I, 172), iar războiul din 105–106 *expeditio Dacica secunda* (IDRE, I, 170; II, 367; vezi şi SHA, *Hadr.*, 3, 6: *secunda expeditio Dacica*); alte inscripții se referă la un *bellum Dacicum* unic (v. indicii la IDRE, I, p. 129; II, p. 516; vezi şi Pliniu cel Tânăr, *Epistulae*, VIII 4, 1: *bellum Dacicum*). Vezi în această problemă: Veit Rosenberger, *Bella et expeditiones. Die antike Terminologie der Kriege Roms*, Stuttgart, 1992, p. 92–93.

[250] Despre împăratul Traian şi epoca sa, a se vedea: R. Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, I–II, Messina, 1926; R. Hanslik, RE Suppl. X (1965), col. 1032–1102, s.v. *M. Ulpius Traianus*; D. Tudor, *Traianus*, Bucureşti, 1966 (vezi idem, *Figuri de împărați romani*, Bucureşti, 1974, p. 5–56); E. Cizek, *L'époque de Trajan. Circonstances politiques et problèmes idéologiques*, Bucureşti – Paris, 1983 (vezi idem, *Epoca lui Traian*, Bucureşti, 1980); Carmen Castillo, *Los senadores Beticos. Relaciones familiares y sociales*, Tituli, 5, 1982, p. 515, nr. 94; D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*[2], 1996, p. 122–127; W. Eck, în *Împărați romani* (55 de portrete de la Caesar la Iustinian editate de Manfred Clauss. Traducere din limba germană şi note de Adolf Armbruster), Bucureşti, 2001, p. 125–140; J. González (ed.), *Trajano, emperador de Roma*, Roma, 2000 (*Saggi di storia antica*, 16; volumul reuneşte actele unui colocviu desfăşurat la Sevilla, 14–17 septembrie 1998; vezi AÉ, 2000, 40); Jaime Alvar, José Maria Blázquez (ed.), *Trajano*, Madrid, 2003; Julian Bennett, *Trajan, Optimus Princeps. A life and times*, London – New York, 1997 (recenzie critică: W. Eck, în Studia Classica Israelica, 17, 1998, p. 231–234; vezi şi *Traian*, Bucureşti,

Tatăl viitorului împărat, purtând acelaşi nume, a guvernat pe timpul lui Nero Baetica. A servit sub ordinele lui Vespasian în Syria, în 69 a devenit consul, iar peste zece ani a primit guvernarea Syriei. Acensiunea tatălui a netezit drumul carierei fiului.

Viitorul împărat a făcut o carieră militară strălucită şi temeinică. A servit zece ani în calitate de tribun militar, mai întâi în Syria, apoi în armata Germaniei. În primii ani ai domniei lui Domitian, îşi începe *cursus honorum* la Roma; după pretură, primeşte comanda legiunii VII Gemina din Hispania. După consulat, a fost numit guvernator al provinciei Germania Superior; acolo a primit vestea adopţiunii de către împăratul Nerva (anul 97).

Oficial, s-a numit *Imp. Caesar Nerva Traianus Augustus* (98–117). El a respectat sistemul politic al Principatului instituit de către Augustus, bazat pe împărţirea puterii între principe şi Senat. A avut un respect profund pentru înaltul corp legiuitor al Imperiului – ceea ce i-a adus din partea acestuia titlul de *Optimus (Princeps),* iar în uzajul curent a intrat urarea *felicior Augusto, melior Traiano* („să fii mai fericit decât Augustus şi mai bun decât Traian"), adresată fiecărui împărat la urcarea pe tron.

Cu el se deschide un secol de progres, indiscutabul cel mai prosper din istoria Imperiului. La Roma, a iniţiat opere edilitare de seamă care-i poartă numele (Forul, Basilica Ulpia, Columna); dar urmele activităţii sale constructive apar pretutindeni în Imperiu, fiind consemnate de un mare număr de inscripţii. Pe plan economic şi social a fost iniţiatorul unei serii de reforme, care au redresat statul roman.

Militar de carieră, Traian a fost unul din marii căpitani ai lumii antice. În 97 a primit titlul de *Germanicus,* iar în urma înfrângerii dacilor şi parţilor, pe cele de *Dacicus* (102) şi *Parthicus* (116). A fost deosebit de popular în rândul soldaţilor, pe care i-a tratat cu atenţie şi consideraţie. Printr-o etimologie populară, fără îndoială legată de legenda troiană despre originea poporului roman, numele său apare în numeroase inscripţii de pe teritoriul întregului Imperiu roman sub forma *Troianus*[251]. Sub numele de *Troian*, el a rămas până în epoca modernă în tradiţia popoarelor din sud-estul Europei, fiind legat de o serie de toponime din aceste părţi.

Traian a murit la 10 august 117, la Selinus (Traianopolis) în Cilicia, pe când se întorcea din expediţia orientală.

Cauzele războiului

Studierea cauzelor acestui război ar părea superfluă, având în vedere conflictul perpetuu, de secole, dintre romani şi populaţiile transdanubiene. Totuşi,

---

2006, traducere românească de Vl. Agrigoroaiei); K. Strobel, *Kaiser Traian. Eine Epoche der Weltgeschichte*, Regensburg, 2010 (recenzie: Fl. Matei Popescu, Dacia, N.S., 55, 2011, p. 203–206). Vezi şi articolul nostru, *Împăratul Traian şi casa sa domnitoare*, Oltenia, 14, 2002–2003, p. 47–51 (= *Contribuţii*, I, p. 62–68).

[251] Vezi C. C. Petolescu, *Troianus în epigrafia latină*, TD, 4, 1983, p. 143–145; variantă amplificată în vol. *L'Afrique, la Gaule, la Religion à l'époque romaine. Mélanges à la mémoire de Marcel Le Glay*, 1994, p. 723–729; idem, *Contribuţii*, I, p. 68–75.

nici una din confruntările anterioare nu a avut amploarea celor două expediții dacice ale lui Traian și nu au avut scopul – sau un scop atât de clar definit, precum acela al lui Traian – de a transforma Dacia în provincie romană[252].

Încercând a desluși cauzele acestor războaie, este drept a da mai întâi cuvântul celor vechi; din păcate, cunoaștem numai opinia cuceritorilor, chiar și aceasta din două surse depășind un secol între ele.

Astfel, referindu-se la lipsa de bărbăție a lui Domitian, Pliniu cel Tânăr (*Paneg.*, 11, 4) afirmă despre daci: „Prin urmare au prins curaj, au scuturat jugul și nu mai luptau cu noi pentru libertatea lor, ci pentru supunerea noastră și nu mai încheiau nici măcar un armistițiu decât pe picior de egalitate și ca să primească ei condițiile noastre, trebuia mai întâi ca noi să le primim pe ale lor". Desigur, autorul roman exagerează mult când afirmă că dacii se războiau cu intenții anexioniste. Pe de altă parte, nu s-ar putea afirma că Dacia lui Decebal ar fi stat în calea politicii de expansiune a Romei, fie și pentru faptul că după ce romanii atinseseră linia Dunării sub împăratul Augustus, nu o depășiseră cu intenția de a face noi anexiuni teritoriale.

Faptul că Decebal, diplomat abil, știuse să întoarcă sorții izbânzii în favoarea sa și să utilizeze ajutoarele romane în scopul întăririi stăpânirii sale, nemulțumeau pe Traian: „Deoarece, dacă un rege barbar a ajuns până într-acolo cu neruşinarea și nebunia sa, încât să merite mânia și indignarea ta [...]", scrie Pliniu cel Tânăr (*Paneg.*, 16, 5). Mai moderat și mai lucid, Cassius Dio (68, 6, 1) scrie despre Traian: „Cugeta la cele săvârșite de acesta și era copleșit când se gândea la sumele de bani pe care trebuiau să le plătească în fiecare an. Vedea apoi că puterea și îngâmfarea dacilor sporesc necontenit".

Rezultă din aceste texte că principala cauză de îngrijorare era creșterea puterii dacilor[253]. Imperiul avea experiența gravă a prezenței unui vecin puternic la granițele sale orientale: regatul partic, care amenința continuu posesiunile romane din Orient. Două regate puternice în coastele Imperiului reprezentau o amenințare permanentă și mai ales de perspectivă; deși n-o spun, contemporanii erau conștienți de acest dublu pericol, cât se poate de real: dovadă că Decebal a încercat, cum se va vedea, să intre în relații cu regele parților pentru o cooperare militară antiromană. Dovadă iarăși că, după Dacia, Traian a hotărât să lichideze și regatul parthic, dușmanul cel mai de seamă al Romei după Carthagina.

Celălalt motiv invocat de istoricul antic – sumele de bani anuale plătite ca subsidii –, nu poate fi apreciat cu justețe, dată fiind imposibilitatea de a evalua cuantumul acestora. Se poate crede că, pe ansamblu, plata acestor subsidii către diferiți prinți barbari reprezenta o povară financiară apreciabilă, de aceea nu o dată împărații romani au procedat la reducerea lor. Probabil că nu este doar o figură de stil afirmația lui Iordanes că dacii [la acest istoric: *Gothi* = „geții"] desfăcuseră

---

[252] Ammianus Marcellinus (XXIV 3, 9) consemnează astfel intenția fermă a lui Traian de a transforma Dacia în provincie: *Sic in provinciarum speciem redactam videam Daciam, sic pontibus Histrum et Euphratem superem* („așa să văd eu supusă Dacia în rândul provinciilor, așa să trec peste poduri Istrul și Eufratul").

[253] Într-adevăr, oricând se putea repeta situația din anul 85, la care se referă Tacitus, *Agricola*, 41, 1 (vezi mai sus p. 101–102).

alianța, fiindcă le *era teamă de avariția (zgârcenia) lui Domitian* (*Getica*, 76)[254]. Foarte probabil că Traian însuşi a procedat la o scădere a stipendiilor către unii barbari; căci, la venirea pe tron, viitorul împărat Hadrian trebuie să țină seama de nemulțumirea regelui roxolanilor, care se plângea de micşorarea subsidiilor (*qui de imminutis stipendiis quaerebatur*: SHA, *Hadr.*, 6, 6)[255]. Probabil că tăierea subsidiilor producea reacția celor afectați, cum procedaseră dacii lui Diurpaneus, sau roxolanii de care aminteam mai sus.

Fără îndoială, acestea reprezentau motive serioase, iar ele au atârnat mult în cumpănă în propaganda imperială în jurul problemei dacice. Totodată, atât Augustus, cât şi, mai recent, Domitian şi-au dat seama de dificultatea cuceririi, dar mai ales a menținerii unei noi provincii; se ştie doar că Hadrian, abia urcat pe tron, era hotărât s-o abandoneze. Se pare că însuşi Traian a ezitat în luarea unei decizii, cu atât mai mult cu cât a avut de înfruntat şi opoziția Senatului.

Motivele expuse de autorii antici erau, chiar şi numai ele, suficiente pentru a justifica războiul. Dar anexarea Daciei avea în vedere într-o măsură la fel de însemnată – dacă nu chiar mai mare – prada de război şi exploatarea bogățiilor Daciei. Aceasta era şi o justificare pentru riscul campaniei, menită să atenueze opoziția celor ce îndemnau la prudență. Era vorba de tezaurul dacic şi de aurul munților (exagerate probabil cu intenție, cum procedează Criton), de alte bogății ale subsolului, dar, totodată, de veniturile în perspectivă ale exploatării intensive a resurselor agricole şi animaliere ale viitoarei provincii.

Într-o măsură, a tras în cumpănă şi personalitatea împăratului: militar înăscut, unul din cei mai de seamă comandanți de oşti pe care i-a dat Roma. Cel puțin în cazul expediției contra parților, este limpede că Traian dorea să imite pe Alexandru cel Mare, cuceritorul Orientului.

În ceea ce-l priveşte pe Decebal, el şi-a dat seama, desigur, de schimbarea de orientare în politica romană odată cu urcarea pe tron a lui Traian. Probabil că el a folosit la maximum resursele băneşti şi materiale puse la dispoziție de Domitian pentru a întări forța de apărare a regatului său. Nu avem însă nici un motiv să credem că a provocat în vreun fel pe romani – afară doar prin faptul că „puterea şi îngâmfarea dacilor sporesc necontenit" (Cassius Dio, 68, 6, 1). El a respectat fără îndoială „în litera lui" pactul cu Domitian. Chiar când Traian îi taie subsidiile, nu se produce o reacție din partea lui Decebal: cel puțin izvoarele antice nu ne lasă să înțelegem aceasta. Este limpede că actul de agresiune a fost comis de Traian.

Izvoarele istorice privitoare la războiul dacic al lui Traian

Cunoaşterea istoriei celor două expediții dacice ale lui Traian prezintă numeroase lacune; sursele – atât cele scrise, cât şi cele arheologice – sunt de valoare inegală.

---

[254] În legătură cu acest pasaj, vezi: J. Klose, *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau. Beiträge zur ihrer Geschichte und rechtlichen Stellung im 1. und 2 Jahrhundert n.Chr.*, Breslau, 1934, p. 125; R. Vulpe, *DID*, II, p. 62.

[255] J. Klose, *op. cit.*, p. 128–129.

Izvoarele narative[256]. Despre războaiele dacice s-a scris destul de mult în antichitate, dar o soartă vitregă a făcut ca aceste izvoare să se piardă în cea mai mare parte.

Prima scriere, ca însemnătate istorică, trebuie să fi fost „Dacicele" (*Dacica*) împăratului Traian; dar istoria acestui război, scrisă în mai multe cărți, nu ni s-a păstrat, cu excepția unui fragment exiguu citat de gramaticul Priscianus (din secolul al VI-lea).

O altă scriere este cea a lui *Statilius Crito*, medic militar care l-a însoțit pe Traian în Dacia; el a prezentat evenimentele într-o scriere în limba greacă, intitulată Γετικά („Geticele"); din opera sa au mai rămas doar câteva fragmente citate de alți autori mai târzii.

Din statul major al împăratului a făcut parte și gromaticul roman *Balbus*; cu acest prilej, el a efectuat diverse măsurători și a condus diverse lucrări de construcție. După terminarea războiului a scris o lucrare de topografie sau geometrie, *Ad Celsum Expositio et ratio omnium formarum* (Expunerea și teoria figurilor geometrice, dedicate lui Celsus), din care câteva fragmente au ajuns până la noi.

Appianus (s-a născut la Alexandria pe la 100 și a murit după anul 161) a compus o *Istorie romană* în limba greacă în 24 de cărți; ultimele două, tratând despre războaiele lui Traian în Dacia și Arabia, s-au pierdut.

Flavius Arrianus (a trăit aproximativ în 95–175) a fost un personaj foarte important, ocupând o serie de funcții militare și civile, între altele pe aceea de guvernator al Cappadociei, în anul 136. A lăsat mai multe scrieri istorice, militare și filozofice, dar tocmai cea despre războiul cu dacii s-a pierdut.

Poetul *P. Annius Florus (L. Annaeus Florus)* (a trăit pe vremea împăraților Traian și Hadrian) a cântat în versuri triumful lui Traian contra dacilor, dar opera s-a pierdut. Intenția altui poet, *Caninius Rufus* – consemnată de Pliniu cel Tânăr –, de a descrie în versuri războiul dacic, nu s-a realizat[257]. Pliniu cel Tânăr însuși a rostit un discurs *(panegyricus)* spre lauda împăratului, în septembrie 100, foarte important pentru cunoașterea ideologiei epocii lui Traian; dar nu conține mai nimic despre problema ce ne interesează[258].

Din păcate, iarăși, intenția lui *Tacitus* de a scrie istoria domniilor lui Nerva și Traian a rămas neîmplinită.

Astfel, cea mai importantă sursă rămâne *Istoria romană* (80 de cărți) în limba greacă a lui *Cassius Dio*[259]. Dar tocmai cărțile LXVII–LXVIII, tratând despre

---

[256] C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, 1960, p. 301–302; I. I. Russu, *Getica lui Statilius Crito*, StCl, 14, 1972, p. 111–120 (în prima parte, p. 111–114, sunt prezentate izvoarele istorice ale epocii lui Traian). Textele sunt reproduse, însoțite de traduceri, în *Fontes*, I; pentru biografiile unora din scriitorii citați, a se consulta dicționarul de *Scriitori greci și latini* (coordonatori N. I. Barbu și Adelina Piatkowski), București, 1978.

[257] *Epistulae*, VIII 4,1: „Foarte bine faci că te pregătești să scrii despre războiul dacic *(bellum Dacicum)*. Căci ce subiect poate fi mai actual, mai bogat, mai vast, în sfârșit mai plin de poezie și mai de domeniul legendelor, deși este vorba de lucruri foarte adevărate? Vei cânta râuri noi, fluvii conduse peste câmpii, noi poduri aruncate peste fluvii, tabere așezate pe coastele abrupte ale munților, un rege alungat din reședința sa, izgonit chiar din viață, fără ca să fi pierdut niciodată nădejdea; pe lângă acestea, două triumfuri, din care unul a fost cel dintâi împotriva unui neam neînvins, iar celălalt cel din urmă".

[258] Vezi Pline le Jeune, *Panégyrique de Trajan.* Préfacé, édité et commenté par M. Durry, Paris, Les Belles Lettres, 1938.

[259] Vezi *Scriitori greci și latini*, 1978, p. 43–45. În românește, opera lui Cassius Dio a apărut sub titlul *Istoria romană*, 3 vol. (București 1973, 1977 și 1984), traducere și note de Adelina Piatkowski (studiu introductiv de Gh. Ștefan).

războaiele lui Domitian şi Traian, s-au pierdut; unele fragmente au ajuns până la noi numai prin nişte rezumate şi excerpte bizantine, uneori incoerente (Xiphilinus din secolul al XI-lea şi Zonaras din secolul al XII-lea).

De asemenea, partea de început a istoriilor lui *Ammianus Marcellinus* (secolul al IV-lea), continuând opera lui Tacitus, s-a pierdut.

Izvoarele epigrafice[260]. Inscripţiile reprezintă o categorie de izvoare deosebit de importante pentru cunoaşterea războiului cu dacii. Ele completează şi uneori suplinesc datele izvoarelor narative. Epigrafele fac referire la ofiţeri şi generali romani participanţi la lupte şi la unităţile militare pe care le conduceau. O parte din descoperiri provin de pe cuprinsul viitoarei provincii romane, dar cele mai interesante s-au descoperit în afara teritoriului acesteia.

Izvoarele arheologice. Din această categorie, trebuie menţionate mai întâi două monumente de mare mare faimă: Columna lui Traian şi Monumentul triumfal de la Adamclisi. Prin depănarea evenimentelor de pe frizele inspirate de războiul lui Traian, ele se apropie mult de izvoarele narative.

Columna lui Traian[261], monument ridicat la Roma, în forul lui Traian, a fost inaugurată la 12 mai 113[262], fiind, ca şi forul care o adăpostea, opera celebrului arhitect Apollodor din Damasc[263].

---

[260] A se vedea seria *Inscripţiile Daciei romane* (IDR, I, II, III/1–6) din culegerea naţională de inscripţii. Pentru cele externe: A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*[4], Budapest – Amsterdam 1975 (IPD[4]); C. C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier–IIIe siècles)*, Bucureşti, I (1996) – II (2000) (abreviere: IDRE, I–II). Pentru inscripţiile monumentelor de la Adamclissi, vezi *infra*, p. 137, 139–140.

[261] Bibliografia esenţială: W. Froehner, *La Colonne Trajane*, Paris, 1865; J. H. Pollen, *A Description of the Traian Column*, Londra, 1874; S. Reinach, *La Colonne Trajane au Musée de Saint-Germain*, Paris, 1886; C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin – Leipzig, 1896–1900 (2 vol. text + 2 vol. planşe); T. Antonescu, *Columna Traiană studiată din punct de vedere arheologic, geografic şi artistic*, Iaşi, 1910; K. Lehmann-Hartleben, *Die Trajanssäule*, Berlin – Leipzig, 1926; I. Romanelli, *La Colonna Traiana*, Roma, 1942; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, Bucureşti, 1966; R. Bianchi-Bandinelli, *Rome – le centre du pouvoir*, Paris, 1969, p. 229–250; W. Gauer, *Untersuchungen zur Trajanssäule* (Monumenta Artis Romanae, XIII), Berlin, 1977; R. Vulpe, *Columna lui Traian, monument al etnogenezei Românilor*, Bucureşti, 1988 (ediţie îngrijită de Ecaterina Dunăreanu-Vulpe; postfaţă de Lucia Marinescu); idem, *Columna lui Traian – Trajan's Column*, Bucureşti, 2002 (ediţie îngrijită de Magdalena Vulpe; text bilingv; traducerea în limba engleză, p. 203–311, de Anca Doina Cornaciu); Filippo Coarelli, *La Colonna Traiana*, Roma, 1999; M. Gallinier, *La Colonne Trajane et les Forums impériaux*, Rome, 2007 (Collection de l'École Française de Rome, 382); Dinu Antonescu, *Columna lui Traian. Arhitectura de pe friza sculptată – Trajan's Column. The Architecture on the sculpted Frize*, Bucureşti, 2009 (ediţie îngrijită de Monica Mărgineanu Cârstoiu). Pentru o informare generală asupra acestui monument, a se vedea: L. Rochetti, în *Enciclopedia dell'arte antica*, II, 1959, p. 756–760; S. Settis, *La colonne Trajane: l'empereur et son public*, RA, I, 1991, p. 186–198; idem, S. Settis, *Colonna di Traiano*, în *Enciclopedia dell'arte antica, Supplemento 1971–1994*, II, Roma, 1994, p. 230–239; H. Daicoviciu, în DIVR, p. 179–180; C. C. Petolescu, în EAIVR, I, p. 335–336.

[262] Cu ocazia împlinirii a 1900 de ani de la inaugurarea Columnei, au avut loc o serie de manifestări ştiinţifice organizate de Universitatea din Viena (9–12 mai 2013), Accademia di Romania din Roma (6–12 iunie 2013) şi Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti (în colaborare cu Universitatea „Via Domitia" din Perpignan) (28 octombrie 2013). De asemenea, publicaţia „Dossiers d'Archéologie" (Paris) a dedicat un număr (359, septembrie – octombrie 2013) acestui eveniment, sub titlul *Trophées romains et Colonne Trajane.*

[263] Născut la Damascus (Syria), activ îndeosebi pe timpul domniei lui Traian, al cărui arhitect oficial a fost – atât pentru construcţii civile, cât şi militare; unul din cei mai mari artişti ai epocii

Înălțimea coloanei, fără statuie, este de 39,83 m. Deasupra unui soclu paralelipipedic cu latura de 5,48 m și înălțimea de 5,37 m și a unei plinte în formă de cunună de laur înaltă de 1,68 m, se ridică fusul coloanei, înalt de 26,62 m, format din 18 tambure (dintre care 17 împodobite cu reliefuri) din marmură de Carrara, un capitel doric de 1,48 m și o bază cilindrică având rol de suport al statuii împăratului de 4,66 m. Baza (plinta), fusul și capitelul măsoară împreună 29,78 m, ceea ce echivalează cu 100 picioare romane; de aceea, ea a fost denumită și *columna centenaria*. Diametrul la bază este de 3,83 m, scăzând ușor până la vârf, unde măsoară 3,66 m; dimpotrivă, lățimea panglicii de reliefuri crește treptat, dinspre bază în sus, de la 0,89 la 1,25 m (și odată cu acestea înălțimea figurilor sculptate, pentru a putea fi văzute de jos). Banda sculptată se întinde pe o lungime de 200 m și reprezintă 124 de episoade din războaiele dacice, în care apar circa 2500 de figuri. Soclul este străpuns de o poartă care dă într-un vestibul, de unde pornește o scară interioară în spirală (luminată de 43 de fierăstruici) ducând spre vârful Columnei. În vârful acesteia se afla statuia împăratului (vezi moneda de la fig. 13/8); se poate însă ca inițial să fi fost doar imaginea unei acvile, așa cum apare pe o monedă din anii 103–111.

Deasupra intrării se vede inscripția susținută de două Victorii[264]:

Senatus populusque Romanus
Imp(eratori) Caesari divi Nervae f(ilio) Nervae
Traiano Aug(usto) Germ(anico) Dacico pontif(ici)
maximo trib(unicia) pot(estate) XVII imp(eratori) VI co(n)s(uli) VI p(atri) p(atriae)
ad declarandum quantae altitudinis
mons et locus tantis operibus sit egestus

Traducere: „Senatul și poporul roman (au ridicat acest monument) împăratului Caesar Nerva Traianus Augustus, fiul lui Nerva cel trecut între zei, învingătorul germanilor, învingătorul dacilor, mare pontif, învestit pentru a 17-a oară cu puterea tribuniciană, având șase salutații imperiale, consul pentru a șasea oară, părinte al patriei, spre a arăta cât de înalt a fost muntele și locul săpat cu eforturi atât de mari".

Din inscripție ar rezulta că ridicarea Columnei a avut doar intenția de a păstra în memoria generațiilor eforturile mari[265] făcute pentru a se săpa șaua ce lega Quirinalul de Capitoliu. Aceasta l-a determinat pe învățatul Giuseppe Lugli să dea crezare întru totul textului inscripției și să afirme deci că săparea fâșiei de reliefuri

---

imperiale romane. L-a însoțit pe Traian în războiul cu dacii, ca inginer militar. Pe timpul lui Hadrian, a intrat în conflict cu acesta, fiind mai întâi exilat, apoi ucis din ordin împărătesc (pe la anul 125). Portretul său a fost identificat ipotetic printr-un bust provenind de la Roma (păstrat în gliptoteca din München), având numele săpat cu litere grecești. El poate fi recunoscut pe Columnă, într-un grup care-l prezintă pe Traian sacrificând aproape de podul de peste Dunăre (scena XCIX). – R. Bianchi Bandinelli, în *Enciclopedia dell'arte antica*, I, 1958, p. 477–480; D. Tudor, *Podurile romane la Dunărea de Jos*, 1971, p. 53–102.

[264] CIL, VI, 960 (= ILS, 294).

[265] Vezi și Cassius Dio, 68, 16, 3: „[Traian] ridică în for o Columnă foarte mare, atât [spre a-i sluji] ca mormânt, cât și ca o dovadă de măreție a lucrărilor din for. Căci tot locul acela fusese muntos, iar el îl săpă atât cât se înălță Columna și în felul acesta făcu o piață netedă".

este ulterioară, după ce Apollodor şi-ar fi dat seama de monotonia unei atât de mari suprafeţe goale. Dacă se admite însă că reliefurile coloanei reprezintă o ilustrare a *Comentariilor* lui Traian despre războiul dacic, este mai probabil că ideea realizării acestor reliefuri este concomitentă cu proiectul de ridicare a Columnei.

Columna lui Traian este o creaţie originală a artei romane de la începutul secolului al II-lea; ea reprezintă culmea atinsă de relieful istoric roman. O trăsătură caracteristică a scenelor sculptate este realismul şi forţa dramatică ce se degajă din derularea spiralei. Deşi menită să sublinieze vitejia armatei romane şi glorificarea lui Traian, scenele istorice sunt totodată străbătute, după cum sublinia un specialist de seamă în istoria artei antice (R. Bianchi Bandinelli), de un incontestabil respect faţă de dacii şi regele lor surprinşi într-o eroică disperare; ele vădesc astfel o noblețe şi un umanism care cinstesc creaţia artiştilor şi aruncă o nouă lumină asupra celui care într-adevăr a fost *Optimus Princeps*.

Columna prezintă însă interes în special ca izvor istoric, mai ales că izvoarele literare referitoare la războiul cu dacii s-au pierdut, după cum am mai arătat, în cea mai mare parte[266]. Interpretarea reliefurilor Columnei a captivat pe numeroşi învăţaţi preocupaţi de a reconstitui desfăşurarea luptelor dintre daci şi romani şi nu şi-a epuizat forţa de atracţie nici până în ziua de azi. Aceasta pune problema valorii istorice a Columnei, în această privinţă părerile fiind împărţite: pentru unii (C. Cichorius, S. Reinach), reliefurile ar reprezenta o cronică fidelă a evenimentelor; pentru alţii (K. Lehmann-Hartleben, E. Strong, I. A. Richmond şi chiar R. Paribeni), Columna ar fi doar o reprezentare artistică, de sinteză, suferind numeroase exagerări şi deformări ale evenimentelor istorice. O părere mai realistă este cea a lui Carl Patsch, care considera reliefurile drept o reprezentare foarte expresivă a războaielor dacice, bine documentată din punct de vedere geografic; evenimentele s-au desfăşurat, în linii generale, aşa cum sunt reprezentate pe Columnă[267]. În orice caz, se impune permanent o confruntare a episoadelor relatate de această cronică în piatră cu ştirile furnizate de izvoarele literare, epigrafice şi arheologice – deşi, în multe privinţe, Columna ne dă informaţii de neînlocuit prin alte surse.

După moartea lui Traian, Columna a servit şi ca mormânt al cuceritorului Daciei. Într-un vestibul al acesteia, împăratul Hadrian a dispus să se amenajeze o cameră sepulcrală, în care a aşezat urna de aur (dispărută în cursul evului mediu)

---

[266] Pentru valoarea documentară a Columnei, în afară de lucrările citate la nota 261, a se vedea: E. Petersen, *Trajans dakische Kriege nach dem Säulenrelief erzählt* (2 vol.), Leipzig, 1899–1903; A. v. Domaszewski, *Die Dakerkriege Trajans auf den Reliefs der Säule*, Philologus, 65, 1906, p. 321 şi urm.; G. Lugli, *Il treplice significato: topografico, storico e funerario della Colonna Traiana*, în Analele Academiei Române. Memoriile secţiunii istorice, seria III, t. XXV, 1943; Werner Gauer, *Untersuchungen zur Trajanssäule* (Monumenta Artis Romanae, XIII), Berlin, 1977. Dar o serie de istorici, îndeosebi din generaţia mai nouă, contestă valoarea Columnei ca izvor istoric; vezi *infra*, p. 145–146, nota 308.

[267] Rezumatul discuţiilor: C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 15–16; R. Vulpe, *Columna*[2], p. 14–16.

cu cenușa lui Traian. Tot în mileniul întunecat, în împrejurări necunoscute, a fost răsturnată statuia lui Traian; pe la 1587, papa Sixtus V a cerut artistului Fontana să ridice în locul ei statuia apostolului Petru (sculptată de Gerolamo della Porta).

Columna a devenit, în antichitate, model de inspirație: de exemplu, pentru coloana istorică a lui Marcus Aurelius, care comemorează războaiele marcomanice, chiar dacă aceasta este deosebită ca manieră artistică de precedenta.

Se poate spune că este o ilustrare *selectivă* (precum într-o carte din zilele noastre) a *Dacicelor* împăratului Traian. Ea a fost considerată de un mare istoric, pe bună dreptate, un adevărat act de naștere al poporului român[268].

Complexul de monumente de la Adamclisi[269] (fig. 18). Pe teritoriul comunei Adamclisi (jud. Constanța) se află ruinele a trei monumente, puse de majoritatea istoricilor în legătură cu războiul purtat contra dacilor. Cel mai cunoscut este *trofeul*, ridicat, așa cum rezultă din inscripția inaugurală, în anul 109[270]:

Ma[rs] Ultor !
Im[p(erator) Caes]ar divi
Nerva[e f(ilius)] N[e]rva
[Tra]ianus [Aug(ustus) Germ(anicus)]
[Dac]i[c]us p[ont(ifex)] ma[x(imus)]
[trib(unicia) potes]t(ate) XIII
[imp(erator) VI co(n)s(ul)] V p(ater) p(atriae),
[devicto exerc]itu [Dacorum]
[et sociorum eor]um
[- - - - - - - - - -]e[271]
.....

Rândurile 9–10 ale inscripției au putut fi reconstituite prin analogie cu altă inscripție, descoperită în cetate – unde a fost reutilizată ca material de construcție (în turnul sudic al porții de est)[272]:

---

[268] R. Vulpe, *Columna lui Traian, monument al etnogenezei Românilor*, București,1988.

[269] Vezi bibliografia citată la p. 115 (nota 190); adaugă: F. B. Florescu, *Monumentul de la Adamclissi, Tropaeum Traiani*, două ediții, București, 1959 și 1961 (versiunea germană: *Das Siegesdenkmal von Adamklissi*, București – Bonn, 1965); V. Barbu, *Monumentul de la Adamclissi*, București, 1965; A. Rădulescu, *Tropaeum Traiani. Monumentul și cetatea* (cuvânt înainte de Ion Barnea), Editura Sport-Turism, București, 1988; Maria Alexandrescu Vianu, *Tropaeum Traiani. L'ensemble commémoratif d'Adamclisi*, Il Mar Nero, 2, 1995–1996, p. 145–188; Al. Barnea, *Le Trophée de Trajan et la Colonne de Rome*, în Dossiers d'archéologie, 359, 2013, p. 42–49.

[270] CIL, III, 14214 (= IDRE, II, 334: în r. 1 nu este o dedicație, în cazul dativ: *Ma[rti) Ultor(i),* ci o invocație, cazul vocativ).

[271] În penultimul rând păstrat (9), Gr. Tocilescu propunea literele *SV*; în realitate, pe piatră se păstrau (cum se vede din desenul publicat de Tocilescu) o hastă oblică provenind de la litera *V* și cele două haste oblice interioare ale literei *M.*

[272] Emilia Doruțiu-Boilă, StCl, 7, 1965, p. 209–214; N. Gostar, Latomus, 28, 1969, 1, p. 120–125; D. Ciurea, N. Gostar, AM, 6, 1969, p. 114–121; lecturile preluate în IDRE, II, 335.

[- - - - - - - - - po]nt. [max., trib.]
[po - - - imp- - -] co[s - - - .p. p.]
[devicto exerc]itu D[acorum]
[et Sarmata]rum...

P. Nicorescu, Emilia Doruțiu-Boilă și N. Gostar au considerat că trofeul avea inițial două inscripții identice, dispuse simetric pe două fețe opuse ale etajului superior al bazei trofeului. Ulterior, Em. Doruțiu-Boilă și-a modificat părerea[273], înclinând a crede că acest nou fragment provine de la o inscripție fixată pe turnul rectangular (nucleul) care susținea baza cu trofeul; de aici concluzia că „turnul" central ar fi fost inițial vizibil, fiind îmbrăcat în tamburul de mortar abia pe timpul lui Constantin cel Mare, când s-ar fi așezat și piesele sculpturale (metopele) și s-ar fi gravat inscripția (cu numele lui Traian, primul dedicant) de pe baza hexagonală a trofeului. După cum se vede, o ipoteză se sprijină pe altă ipoteză tot atât de îndoielnică. Mai normal ni se pare a admite că această a doua inscripție, descoperită în cetate, a fost așezată pe alt monument, poate chiar la poarta cetății întemeiate de Traian.

Așadar, acest monument, situat pe un platou ce domină dealurile din sudul Dobrogei, avea scopul să comemoreze luptele grele pe care romanii le-au dus în aceste părți împotriva dacilor și aliaților lor. Dar, după cum se știe, metopele nu reprezintă scene de luptă continuie, nu urmează deci o anume narațiune; în felul acesta, este imposibil a reconstitui ordinea în care sculpturile erau ordonate dejur împrejurul monumentului.

Nucleul trofeului îl formează un „turn" rectangular, înalt de 12,42 m, construit din blocuri regulate de piatră (îmbrăcat de tamburul de mortar)[274]. Împrejurul acestui „turn" s-a construit un postament de piatră, cu diametrul depășind 40 m, având marginea terminată în trepte; pe aceste postament se sprijinea tamburul de mortar (vizibil în zilele noastre), pe care erau fixate (la o oarecare înălțime, pentru a fi vizibile) cele 54 de metope (s-au păstrat până la noi 48). Turnul central menționat continua în sus în formă cilindrică, până la înălțimea de aproape 16 m, pentru a permite construirea acoperișului în formă de trunchi de con. Marginea acoperișului era sprijinită de un parapet crenelat; pe merloanele acestuia s-au sculptat diferite reprezentări de prizonieri barbari. În partea superioară, deasupra acoperișului, turnul lua aspect hexagonal în plan, cu două etaje, înălțate cu încă 10,64 m; deasupra era așezat trofeul (τροπαίον), având cam aceeași înălțime; la baza acestuia se află trei reprezentări colosale (de circa două ori mărimea naturală), reprezentând un războinic (dac) în picioare, iar alături două reprezentări feminine șezând (probabil cele două *nationes* învinse în 101/102: dacii și sarmații). S-a calculat că în total monumentul era înalt de circa 37 m (după M. Sâmpetru) sau chiar 39 m (după A. Furtwängler).

Studiul acestui monument a suscitat numeroase și interminabile discuții, cu privire la data construirii și semnificația sa istorică. Gr. Tocilescu – care a efectuat săpături de mare amploare, dezvelind monumentul (1882–1884, 1890) și făcând cercetări în cetatea învecinată numită în mod semnificativ *Tropaeum* –, considera că monumentul triumfal comemorează luptele lui Traian pe teritoriul Dobrogei;

[273] StCl, 25, 1987, p. 45–60.

[274] Părerea că turnul central ar fi fost inițial vizibil (susținută mai întâi de W. Jänecke în 1919, apoi de S. Ferri în 1933 și de alții de după ei; vezi nota precedentă) este combătută cu argumente convingătoare de M. Sâmpetru, *Trofeul lui Traian de la Adamclisi pe monedele orașului Tomis*, SCIVA, 30, 1979, 3, p. 367–375; idem, *În legătură cu Trofeul lui Traian*, SCIVA, 38, 1987, 2, p. 126–141).

aceeaşi părere au împărtăşit-o O. Benndorf, G. Niemann, Fr. Studniczka, E. Petersen, S. Reinach, T. Antonescu, V. Pârvan, R. Paribeni, P. Nicorescu, R. Vulpe şi F. B. Florescu. Cu totul singulară a rămas opinia lui A. Furtwängler, care leagă monumentul de victoria lui M. Licinius Crassus contra bastarnilor şi dacilor în anul 29 a.Chr. După alţi învăţaţi, precum C. Cichorius şi S. Ferri, trofeul a fost construit de Traian; dar stângăcia realizării metopelor şi sculpturilor ar indica o artă decadentă: de aceea aceşti învăţaţi erau de părere că monumentul a fost refăcut şi completat cu sculpturile decorative în secolul al IV-lea, sub Constantin cel Mare sau Valens. În realitate, această apreciere drastică era făcută prin comparaţie cu Columna ridicată la Roma (Cichorius era de altfel un ilustru exeget al acesteia!), iar nu cu sculptura provincială; se uita astfel, şi se uită încă şi astăzi de cei care încearcă să aducă noi argumente în favoarea tezei lui Cichorius, că Trofeul reprezintă un monument tipic de artă provincială.

Până în prezent, teza tradiţională, apărând unitatea de construcţie şi de concepţie a monumentului, nu a putut fi contestată cu argumente demne de luat în seamă nici de Cichorius, nici de adepţii mai noi dornici de a aduce o contribuţie „originală" la studierea acestui important monument.

Altarul se află la circa 250 m est de trofeu. A fost cercetat de Gr. Tocilescu în 1895–1896 şi de M. Sâmpetru în 1968 şi 1977[275].

Înainte de a se face săpături, la suprafaţa terenului se ridica o movilă, cu un diametru de circa 20 m şi înaltă de 2,50 m. Cercetările au arătat că movila ascundea resturile unei construcţii de formă rectangulară, cu latura (la baza treptelor) de aproape 16 m (ultimul nivel, unde ar fi început faţadele cu inscripţie: 12,42 m). Monumentul a fost distrus probabil încă din antichitate; au mai rămas din el doar baza şi câteva trepte de pe laturile de nord şi est.

Altarul a fost construit din blocuri mari de piatră legate cu mortar *(opus quadratum)*; grosimea fundaţiei era de 3,54 m; spaţiul patrulater interior era umplut cu pământ şi bolovani de carieră. Săpăturile au scos la lumină o mare cantitate de fragmente de ţigle, care au căzut probabil de la acoperişul edificiului; înseamnă că monumentul nu putea fi o simplă construcţie dreptunghiulară, plină în interior, nici că faţadele monumentului (pe care erau gravate inscripţiile) ar fi depăşit înălţimea de 10 m!

Pe latura de est s-au descoperit mai multe fragmente dintr-o inscripţie monumentală căzută de pe faţada altarului, dedicată de un împărat necunoscut; se păstrează doar două litere din titulatura imperială, *[I]mp(erator)*, iar pe alt bloc *[tri]b(unicia) pot(estate)*. Pe alte patru blocuri alăturate, se mai păstrează o parte din dedicaţie, întregită astfel: *[in honorem et] memoriam fortis[simorum virorum] / [qui pugnantes] pro rep(ublica) morte occubu[erunt]*. În fruntea listei acestor preaviteji bărbaţi, care au murit pentru patrie, era trecut numele unui general roman, din păcate pierdut, apoi urma indicaţia originii şi a rangului său: *[- - - domo] Pomp(eis) domicil(io) Neapol(is) Italiae, pra[- - -]*[276]. Pe trei din blocurile menţionate se păstrează, înscrise pe coloane, numele unor soldaţi urmate de indicaţia originii[277]. Probabil tot de pe faţa altarului provine încă un bloc cu inscripţie (reconstituit

[275] Despre acest monument, M. Sâmpetru, *Tropaeum Traiani*, II, p. 32–33 (cu indicarea surselor bibliografice), 145–160.

[276] Pentru atribuirea acestui monument, precum şi a celui acoperit de tumul (prezentat în continuare), epocii lui Domitian, vezi *supra*, p. 115–116.

[277] CIL, III, 14214; Gr. Tocilescu, *Fouilles*, p. 65 şi urm. Vezi de asemenea N. Gostar, *Marele monument funerar de la Adamclissi. Studiu epigrafic*, Iaşi, 2008 (studiu postum, teza de doctorat a lui N. Gostar, susţinută în 1977 la Universitatea din Bucureşti; ed. Oct. Bounegru, la treizeci de ani după moartea autorului); vezi recenzia publicată de mine în SCIVA, 61, 2010, 3–4, p. 351–354.

din 18 fragmente), conținând numele unor soldați cu indicarea originii[278], precum și un alt fragment cu numele unor gradați ai unei legiuni[279].

Pe latura de nord a fost descoperit alt bloc cu inscripție, conținând numele unor soldați din trupele auxiliare; se păstrează numai numele unei unități, *cohors II Batavorum*[280].

Alte trei fragmente au fost descoperite în cetate, utilizate ca material de construcție la „basilica de marmură"[281].

În 1968, cu ocazia degajării trerenului din jurul altarului, s-au descoperit, în pământul scos din săpăturile lui Tocilescu, încă trei fragmente mici de inscripții (nesemnificative)[282].

La 80 m nord de trofeu se afla un *tumul*[283]. Primele cercetări sistematice au fost efectuate de Gr. Tocilescu, în 1895–1896; date noi, privind îndeosebi stratigrafia tumulului, au adus săpăturile efectuate în 1971–1972, 1975 și 1977 de M. Sâmpetru. O serie de gropi (una în formă de pâlnie, în centrul movilei, efectuată probabil încă în antichitatea târzie), constatate în 1895 în cursul cercetărilor, au distrus interiorul mormântului, îngreunând observațiile arheologilor.

Cu prilejul săpăturilor au fost identificate în interiorul movilei patru ziduri inelare concentrice de piatră, cel exterior având diametrul de circa 36 m. Spațiul din cuprinsul inelului central era plin cu piatră brută de diferite dimensiuni și cu pământ; săpându-se mai jos (în 1895), s-a dat de o groapă circulară cu diametrul de 1,20 m și adâncă de 1,30 m. Aceasta era străpunsă de altă groapă, de formă dreptunghiulară (1,00 × 0,50 m), adâncă de 1 m și pătrunzând în pământul viu de la baza movilei; pe fundul acestei gropi s-au descoperit câteva oase mari, ce păreau a fi de bovine.

În mantaua secundară a tumulului (în afara inelului de piatră nr. 3 și îndeosebi a celui marginal), s-au constatat resturile unor materiale de construcție, despre care se crede că au fost aduse de la altar. Între acestea se află câteva fragmente de piese arhitectonice, considerate a fi piese rebutate[284]. Dar două dintre acestea ne reținîn mod deosebit atenția: după forma lor, ele provin de la o balustradă crenelată, amintind de balustrada cu merloane a trofeului. Aceasta sugerează ideea că tumulul actual ascunde ruina unui mausoleu[285]; cele două piese arhitectonice (descoperite în mantaua tumulului, dincolo de cercul exterior) au alunecat după ruinarea mausoleului.

Îndeosebi cercetările recente au permis concluzia că groapa circulară (din inelul central), în apropierea căreia s-au descoperit unele resturi de incinerație, reprezintă mormântul propriu-zis, peste care probabil s-a ridicat mausoleul; acest mormânt a fost distrus de groapa dreptunghiulară efectuată de profanatori. Ulterior (secolele V–VI), tumulul a fost străpuns de două morminte barbare de înhumație.

Învățații care s-au ocupat de aceste monumente au adus o serie de argumente de ordin arheologic, care sugerează ridicarea acestora într-o anumită succesiune. Astfel, O. Benndorf[286] arăta că piatra care a servit la construcția altarului și a trofeului provine din aceeași carieră (de la Deleni); dar în timp ce la construcția altarului s-a folosit calcarul cochilifer *(Muschelkalk)* din stratul superior, la trofeu s-a folosit roca din stratul următor, mai frumoasă, semănând cu marmura. Cum observa însă

---

[278] Emilia Doruțiu, Dacia (N.S.), 5, 1961, p. 346–347, fig. 4.

[279] *Ibidem*, fig. 8.

[280] CIL, III, 14214; E. Doruțiu, *loc. cit.*, p. 346 și fig. 3.

[281] E. Doruțiu, *loc. cit.*, p. 347, fig. 5 (legionari), p. 348 și fig. 6 (fragment dintr-o listă de soldați auxiliari), fig. 8 (fragment dintr-o listă de subofițeri).

[282] M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 152–153.

[283] *Ibidem*, p. 161–187, cu bibliografia anterioară și expunerea rezultatelor cercetărilor mai vechi și proprii de la tumul.

[284] *Ibidem*, p. 178 și fig. 127, 130 (1–2), 131 (1–2).

[285] A. G. Poulter a intuit întrucâtva această problemă, când propune o reconstituire a mausoleului într-o manieră asemănătoare trofeului (vezi p. 115, nota 197).

[286] O. Benndorf, *Neues über Adamklissi*, în Oest. Jahreshefte, 6, 1903, p. 254–255.

cu dreptate J. Colin, anterioritatea cronologică incontestabilă a altarului față de trofeu nu poate fi numărată în ani[287]. M. Sâmpetru arată însă că piatra folosită la altar este calcar numulitic[288]. Același cercetător mai observa că piatra de construcție a altarului este diferită de aceea de la trofeu, dar identică cu cea de la mausoleu (tumul); totodată, există o serie de deosebiri în tehnica de construcție (de exemplu, liantul) și sub raport decorativ-stilistic între altar și mausoleu (tumul) pe de o parte și trofeu pe de alta[289] (autorul citat credea totuși că întreg complexul comemorativ datează din timpul lui Traian: altarul și tumulul ar fi fost ridicate după 102, iar trofeul în 109[290]).

S-a discutat mult cu privire la raportul cronologic dintre cele trei monumente. M. Sâmpetru observa că prelungirea axului E–V al altarului (a cărui față privea spre est) trece chiar prin centrul tumulului (mausoleului); de asemenea, distanța dintre altar și centrul trofeului (250 m) este egală cu distanța dintre altar și centrul tumulului – ceea ce îi sugera autorului citat ideea interesantă a unui „triunghi comemorativ" (linia unind centrele trofeului și mausoleului, măsurând 127,50 m, formează baza unui triunghi isoscel[291]). M. Sâmpetru găsea în această observație încă un argument privind unitatea de concepție a acestui complex comemorativ și implicit contemporaneitatea lor[292].

S-a observat însă că altarul privește spre răsărit, ceea ce se opune ideii de concepție unică în realizarea acestui complex monumental[293]. De asemenea, faptul că numai altarul și mausoleul sunt situate pe un ax (E–V), arată că trofeul – care iese în afara acestuia –, a fost adăugat ulterior. De altfel, majoritatea cercetătorilor acestor monumente (inclusiv M. Sâmpetru, autorul ultimei contribuții importante), consideră că altarul și mausoleul (tumulul de azi) datează mai devreme decât trofeul; noi ne-am raliat părerii că ele datează din timpul lui Domitian[294]. Traian avea să adauge trofeul, creând aici un adevărat complex comemorativ; dispus la baza „triunghiului comemorativ", trofeul era apropiat probabil și ca realizare arhitectonică de mausoleu (vezi în acest sens forma circulară și diametrele apropiate; balustrada crenelată poate să fi fost adăugată chiar în timpul lui Traian). Prin aceasta se exclude și ideea aberantă că inițial nucleul trofeului era vizibil, iar tamburul de mortar și metopele ar fi fost adăugate ulterior.

Un loc important în studiul războiului dacic îl dețin *cercetările arheologice*. În special cercetarea cetăților din Munții Orăștiei a adus elemente extrem de importante privitoare la cucerirea și distrugerea în cursul războiului din 101–102 a mai multor cetăți, refacerile în grabă din preajma celui de-al doilea război și distrugerea lor definitivă din ordinul cuceritorului.

De asemenea, s-au cercetat un număr de castre romane (cele mai multe cu val de pământ) din acest răstimp, trăgându-se o serie de concluzii cu privire la împrejurările construirii lor și la trupele care au staționat în ele. Cercetările arheologice de teren au contribuit astfel în mod substanțial la îmbogățirea cunoștințelor noastre despre desfășurarea acestei încleștări pe viață și pe moarte.

---

[287] Latomus, 15, 1956, 1, p. 68.

[288] M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 176–177.

[289] *Ibidem*, p. 184–185.

[290] *Ibidem.*

[291] Baza triunghiulară a fost redusă la jumătate, pentru a evita amplasarea trofeului într-o depresiune.

[292] *Ibidem*, p. 19.

[293] E. Doruțiu-Boilă, Dacia (N.S.), 5, 1961, p. 361, observă, astfel, pe bună dreptate că altarul privește spre răsărit – deci este opus trofeului, care se află la 250 m spre vest.

[294] Vezi *supra*, p. 115–116.

Expeditio Dacica I [295]

În 25 martie 101, împăratul Traian părăsea Roma[296] şi se îndrepta spre Moesia Superioară, care reprezintă baza de pornire a operaţiunilor militare.

Pregătirile fuseseră minuţioase şi duraseră aproape trei ani. Pentru a facilita concentrarea efectivelor şi legăturile cu Pannonia, împăratul a întreprins două lucrări de artă de mare importanţă. Pe malul drept al Dunării, în clisura Cazanelor, a pus să se taie un drum în stâncă (anul 100); acţiunea este consemnată de o inscripţie ajunsă până la noi[297] (fig. 15/1): *Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) pontif(ex) maximus trib(unicia) pot(estate) III pater patriae co(n)s(ul) III montibus excisi[s] anco[ni]bus sublatis via[m] f[ecit]*. De asemenea, pentru a uşura legăturile pe Dunăre, împiedicate de cataractele (pragurile) de la Porţile de Fier, a pus să se sape un canal de-a lungul malului drept, între actualele localităţi Şip şi Carataş (în Serbia); această acţiune este consemnată de o altă inscripţie din anul 101, descoperită cu jumătate de secol în urmă[298]: *Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) pontif(ex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) V p(ater) p(atriae) co(n)s(ul) IIII ob periculum cataractarum derivato flumine tutam Danuvi navigationem fecit.*

În vederea războiului fuseseră concentrate în provinciile vecine numeroase trupe. Armata romană era formată din cele patru legiuni ale Pannoniei (I şi II Adiutrix, XIII şi XIV Gemina), două ale Moesiei Superioare (IV Flavia şi VII Claudia), trei ale Moesiei Inferioare (I Italica, V Macedonica, ulterior şi XI Claudia) şi alte câteva aduse de la Rin; în total 13–14 legiuni (probabil totuşi doar cu o parte din efective), numărând peste 70 000 de oameni. Se adaugă un mare număr de unităţi auxiliare din armata regulată: *alae* (unităţi de cavalerie) şi *cohortes* (unităţi de infanterie), dar şi formaţiuni etnice speciale, recrutate din rândul diferitelor popoare (mauri, palmireni, asturi etc.).

---

[295] Prezentări ale războiului pentru cucerirea Daciei se găsesc în mai multe lucrări de sinteză, precum: C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, 1960, p. 305–315; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 22–26; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 321–335; D. Tudor, *OR*[4], 1978, p. 30–34, precum şi în lucrările de popularizare evocând personalitatea regelui Decebal (citate la p 116, nota 201). Cele mai importante sinteze rămân cele semnate de: E. Petersen, *Trajans dakische Kriege nach dem Säulenrelief erzählt*, I–II, Leipzig, 1899–1903; C. Patsch, *Kampf*, 1937, p. 52–134; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans* (Antiquitas 1, 33), Bonn, 1984 (vezi încă, idem, SCIVA, 19, 1998, 1, p. 61–95); Al. S. Stefan, *Les guerres daciques de Domitien et de Trajan* (*supra*, nota 151), Roma, 2005, p. 503 şi urm.

[296] CIL, VI, 2074 (= ILS, 5035; IDRE, I, 4): *vota* (rugi) pronunţate de colegiul preoţesc al fraţilor Arvali *[pro salute et redit]u et victoria Imp(eratoris) Caesaris Nervae Traiani Aug(usti) Germ(anici)*. Cf. R. Paribeni, *Optimus Princeps*, p. 221; R. Hanslik, RE Suppl. X (1965), col. 1062; K. Strobel, *op. cit.*, p. 162.

[297] CIL, III, 8267 (= 1699; ILS, 5863). Despre drumul roman în zona Cazane – Porţile de Fier, vezi P. Petrović, Starinar, 37, 1986, p. 41–52.

[298] J. Šašel, JRS, 1973, p. 80–85; AÉ, 1973, 475; Anna et Jaro Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1978, p. 29–30, nr. 468.

Operațiunile de debarcare erau sprijinite de flota dunăreană[299]. Se apreciază că forța de invazie se ridica la circa 150 000 de oameni[300].

Unitățile militare erau puse sub comanda unor generali și ofițeri capabili și încercați, ale căror nume sunt amintite de numeroase inscripții consemnând distincțiile primite pentru actele de bravură pe câmpul de luptă. Printre aceștia se numără Iulius Sabinus, D. Terentius Scaurianus și C. Iulius Quadratus Bassus, viitori guvernatori ai Daciei, și alții. Statul major al împăratului era format dintr-o serie de generali valoroși, precum Licinius Sura, mai apoi P. Aelius Hadrianus (viitorul împărat), ca și o serie de tehnicieni precum gromaticul Balbus.

Armata dacilor trebuie să fi fost și ea apreciabilă ca forță, fără să se ridice însă numeric la valoarea celei romane. De altfel, este un principiu al purtării războiului, ca o armată în expediție (forța de invazie) să fie dublă sau chiar triplă față de aceea a adversarului. Se poate aprecia deci că armata dacă nu trecea de 50 000 de oameni. Probabil totuși că nu toți bărbații în stare să poarte armele au fost chemați la luptă. Purtarea războiului era privilegiul unei anumite categorii sociale, iar comații nu reprezentau probabil chiar poporul de jos. Cum rezultă de pe Columnă, armata lui Decebal era formată dintr-o cavalerie luptând cu arcuri și o pedestrime înarmată cu paloșe curbe *(siccae)*, săbii drepte sau curbe *(falces)*[301], iar ca stindard aveau vestitul balaur – *draco*. Încrederea mare a regelui era, alături de bărbăția ostașilor săi, în seria de cetăți și fortificații din jurul capitalei și de mai departe, în munții și codrii întunecoși și în zeii Daciei care nu-i părăsiseră până atunci niciodată.

Atmosfera de efervescență din tabăra dacilor se poate reconstitui recitind relatarea lui Dio Chrysostomos (Discursuri, XII 19–20), care fusese în Dacia în anul 98: „[- - -] am ajuns la niște oameni întreprinzători, care nu aveau răgazul să asculte cuvântări, ci erau agitați și tulburați ca niște cai de cursă în potou, înainte de plecare, nerăbdători să treacă vremea, cai pe care râvna și înfocarea îi fac să

---

[299] În afară de *classis Flavia Moesica* (din Moesia Inferior; *supra*, nota 73) și escadrele navale ale legiunilor din castrele de pe malul Dunării (*supra*, notele 45 și 76), câteva diplome din timpul împăratului Traian menționează în armata Moesiei Superioare, între cei răsplătiți pentru îndeplinirea serviciului militar legiuit, *et classicis*: în anii **100** (W. Eck, A. Pamger, Chiron, 38, 2008, p. 340–342, nr. II.4 = AÉ, 2008, 1734; idem, Chiron, 39, 2009, p. 562–566 = AÉ, 2009, 1818 = 2008, 1733 + 1735), **102/105** (idem, Chiron, 39, 2009, p. 567–569, nr. III.19 = AÉ, 2009, 1819), **112–114** (două diplome: idem, Chiron, 38, 2008, 355–363, nr. II.8–9, preluate în AÉ, 2008, 1738–1739).

[300] Vezi N. Gostar, *L'armée romaine dans les guerres daces de Trajan (101–102, 105–106)*, Dacia (N.S.), 23, 1979, p. 115–122 (apreciază efectivele romane aruncate în luptă la circa 80 000 de oameni).

[301] Sabia curbă reprezintă semnul distinctiv al dacilor pe monumentele sculpturale romane (vezi lespezile cu inscripții ale cohortei *I Aelia Dacorum milliaria* de la Camboglanna, pe valul lui Hadrian, în Britannia: IDRE, I, 201 și 203), precum și pe monedele simbolizând provincia Dacia. Aceste săbii erau probabil arme redutabile, așa cum reiese din afirmația istoricului Fronto (*Principia historiae*, II, p. 204): Traian „a plecat la război [este vorba de războiul cu parții] cu soldați încercați, care disprețuiau pe parți, dușmanii noștri, și nu se sinchiseau de loviturile de săgeți ale acestora, după grozavele răni ce le-au fost pricinuite de săbiile încovoiate ale dacilor". Vezi studiul lui Cătălin Borangic, *Falx Dacica*, în *Dacian Studies*, Cluj, 2008, p. 141–160.

lovească pământul cu copitele. Acolo, la ei, puteai să vezi peste tot săbii, platoşe, lănci, toate locurile pline de cai, arme şi oameni înarmaţi. În mijlocul atâtor oameni deosebiţi, eu însumi mă înfăţişam grozav de nepăsător, un spectator foarte paşnic al războiului, neputincios la trup, înaintat în vârstă, om care nu purta sceptrul de aur şi nici panglicuţele sfinte ale vreunui zeu, care nu venise pe drumul unde-l mâna nevoia, în tabăra ostăşească, pentru a cere slobozirea fiicei sale, ci doritor de a vedea pe oameni luptând unii pentru stăpânire şi putere, iar alţii pentru libertate şi patrie".

Probabil că Decebal a încercat să coalizeze la cauza antiromană şi unele neamuri vecine, precum bastarnii şi sarmaţii, mai mult sau mai puţin conştienţi de iminenţa pericolului roman. A căutat se pare să determine la o acţiune antiromană şi pe Pacorus II (78–110), regele parţilor. Se poate ca o ambasadă dacă să fi ajuns – înainte de cel de-al doilea război – până la acesta, prilej cu care Decebal i-a trimis în dar pe sclavul Callidromus; solii au străbătut lungul drum probabil pe la nordul Mării Negre, prin ţara sarmaţilor roxolani şi alani – populaţii de neam iranian –, care îi erau favorabili lui Decebal.

Desfăşurarea războiului. Armata romană a pătruns în Dacia pe un pod de vase, aşa cum se vede într-o scenă de pe Columna lui Traian. Trupele romane ies pe poarta unei cetăţi, probabil Viminacium (Kostolać) şi păşesc pe pod (scenele III–V); zeul *Danubius*, cu bustul ieşind din valuri, capul încununat cu trestie şi apa şiroindu-i din păr şi barbă, sprijină cu dreapta prin apă podul[302]. Soldaţii sunt în ţinută de marş; săbiile *(gladii)* le atârnă de şoldul drept, căştile sunt agăţate de umăr, iar în mâna stângă poartă scutul prelung. Infanteriştii sunt precedaţi de cinci purtători de stindarde. La celălalt capăt al podului, se văd soldaţii care au pus deja piciorul pe malul nordic al fluviului; se disting doi trâmbiţaşi cu cornuri mari semicirculare, iar în continuare câţiva călăreţi înarmaţi cu lănci. Podul nu este reprezentat continuu (scena IV); se observă două segmente formate din grupuri de vase, legate probabil de piloni bătuţi în albia fluviului[303]. Ajuns pe celălalt mal, Traian ţine sfat de război: îl vedem între doi ofiţeri, iar alţii stau în picioare mai în spate. Aceasta era deci coloana condusă de însuşi împăratul, care traversează Banatul spre Tibiscum; itinerariul ne este cunoscut din unicul fragment păstrat (la gramaticul Priscianus) din *Dacicele* lui Traian: *inde Berzobim, deinde Aizi processimus* („de acolo am înaintat spre Berzobis, iar apoi spre Aizis"; cele două localităţi au fost identificate cu Berzovia şi Fârliug).

---

[302] Despre personificarea Dunării în izvoarele antice: Carmen Maria Petolescu, TD, 6, 1985, p. 196–199 (= LIMC, III/1, 1986, p. 343–344). Tzetzes (*Chiliades*, II 62–63) scrie că „după ce sosi la Istru, Traian îi trecu îndată pe romani dincolo, cu corăbiile, împotriva dacilor"; în realitate, romanii au trecut Dunărea pe pod de vase, aşa cum arată Columna.

[303] Reprezentarea ar putea sugera că podul se întrerupea în insula Ostrova din faţa oraşului Viminacium, continuând apoi pe celălalt braţ până la Lederata (Ramna); R. Vulpe (*Columna*[2], p. 22–23) respingea această eventualitate, deoarece segmentele podului sunt redate în planuri diferite, iar între ele se vede apa Dunării curgând. Este posibil, iarăşi, ca al doilea segment să reprezinte capătul de nord al podului, pe pământul Daciei.

După altă părere, cele două segmente ale podului ar reprezenta două coloane ale armatei care a pătruns în Dacia[304]. Exegeții moderni ai războiului dacic sunt de acord că o a doua coloană a armatei romane a pătruns în Dacia pe la Dierna (Orşova), a înaintat pe valea Cernei şi a Timişului, întâlnindu-se cu prima coloană la Tibiscum (Jupa, lângă Caransebeş). Este posibil totuşi ca această a doua coloană să fi pătruns pe la Drobeta (lângă care, la Schela Cladovei, s-a identificat un mare castru de pământ), iar de aici a înaintat pe sub munți pe la Cătune, Vârțu şi Porceni (Bumbeşti) – traseu marcat de alte castre de pământ[305] –, urcând apoi prin pasul Vâlcan spre Sarmizegetusa regală.

Pătrunzând pe teritoriul Daciei[306], armata romană este preocupată mereu de consolidarea terenului ocupat, pentru siguranța armatei de ocupație (fig. 23); se construiesc castre, drumuri şi poduri, aşa cum reiese din scenele Columnei (X–XXIII). Iată ce scria în această privință Balbus:

„Dar după ce noi am păşit pe pământul duşmanilor, pe dată, Celsus, operațiunile militare ale Cezarului nostru au început să solicite știința măsurătorilor. Pe o anumită porțiune determinată a drumului trebuiau trase două drepte regulate, cu ajutorul cărora să se înalțe masa uriaşă a întăriturilor necesare pentru apărarea comunicațiilor; datorită invenției tale, folosirea instrumentului de măsurat a permis trasarea acestor linii pentru fiecare sector al liniilor în parte. Iar în ceea ce priveşte planul podurilor, chiar dacă duşmanul ar fi vrut să ne hărțuiască, noi puteam indica lățimea cursurilor de apă de pe malul nostru. Știința divină a numerelor ne-a arătat cum să cunoaştem înălțimea munților care trebuiau apoi cuceriți"[307].

Înaintarea armatei romane s-a petrecut fără incidente. Decebal s-a hotărât să-i aştepte pe romani într-un loc prielnic pentru a da bătălia.

Un fragment din *Istoria romană* a lui Cassius Dio (68, 8, 1), rezumat de Xiphilinus, prezintă o întâmplare petrecută în acest răstimp: „Când Traian a pornit împotriva dacilor şi se apropia de *Tapae,* locul unde barbarii îşi aveau tabăra, i se aduse o ciupercă mare, pe care era scris cu litere latine că atât ceilalți aliați, cât şi burii sfătuiesc pe Traian să se întoarcă şi să facă pace". Exegeții Columnei au încercat a identifica episodul relatat într-o scenă a acesteia (IX)[308]: un barbar

---

[304] Este părerea lui Cichorius, acceptată şi de R. Vulpe, *loc. cit.*; vezi şi nota precedentă.

[305] Vezi C. C. Petolescu, în Oltenia, 2, 1980, p. 103–108 (= idem, *Contribuții*, I, p. 31–40); idem, în *SMGR*, III, 1986, p. 510 sqq. Despre altă încadrarea cronologică a acestor castre, vezi totuşi *supra*, p. 108–109.

[306] S-ar putea ca la momentul pătrunderii pe pământul Daciei să se refere o frază din *Getica* lui Criton, transmisă de Lexiconul lui Suidas: „Încă pe când traversau şi abia apucând să debarce, (dacii) îi atacau" (vezi I. I. Russu, StCl, 4, 1972, p. 122, fragm. 4).

[307] Vezi *Gromatici veteres* (ed. C. Lachmann, I, 1848). Cf. „munții întăriți" la Cassius Dio (68, 9, 3) şi Statius (*Silvae*, I, 1, 80); pentru „munții întăriți cu ziduri", vezi *Istoria României*, I, 1960, p. 305.

[308] Vezi R. Vulpe, *Les Bures alliés de Décébale dans la première guerre dacique de Trajan*, StCl, 5, 1953, p. 223–147 (reprodus în: idem, *Studia Thracologica*, Bucureşti, 1976, p. 199–233; apoi, în traducere românească, în *Studii privind protoistoria Daciei*, Bucureşti, 2013, p. 150–179). Dar unii istorici mai noi interpretează această scenă drept un *omen* – prevestire a victoriei contra dacilor; vezi astfel: S. Settis, *op. cit.*, în *Encicl. dell'arte antica, Suppl. 1971–1994*, II, Roma, 1994, (*supra*, nota 261), p. 253; Carmine Ampolo, *L'«omen victoriae» della Colonna Traiana: il principe e l'uomo caduto del mulo*, Archaeologia classica, 47, 1995, p. 317–327; F. Coarelli, *La Colonna*

desculț, îmbrăcat într-o cămașă lungă care-i lasă dezgolit umărul drept, cade de pe un cal (sau un asin?), înspăimântat la vederea lui Traian și a doi însoțitori ai săi; în mâna stângă ridicată ține un obiect rotund, iar în dreapta, cu care se reazemă de pământ, un fel de baston (fig. 4/1). Obiectul rotund poate fi ciuperca mare menționată de Cassius Dio (sau un scut, iar „bastonul" din dreapta un sul din material de scris?)[309].

Se pare că Traian a respins cu duritate ultimatumul[310] și a continuat înaintarea. Bătălia s-a dat tot la Tapae (scena XXIV; fig. 4/2) – probabil la Poarta de Fier a Transilvaniei –, ca și aceea cu Tettius Iulianus. Rezumatul lui Xiphilinus redă astfel această încleștare: „Dar Traian dădu lupta cu ei, își văzu răniți pe mulți dintre ai săi și ucise mulți dușmani. Deoarece îi lipseau bandajele, se zice că nu și-a cruțat nici propriile veșminte, ci le-a tăiat fâșii. Apoi a poruncit să se ridice un altar soldaților căzuți în luptă și să le aducă în fiecare an jertfă pentru morți"[311]. Luptele au fost crâncene; scena de pe Columnă arată pe însuși Jupiter, favorabil romanilor, aruncând fulgerele sale asupra dacilor! Traian este salutat de soldați cu titlul de *imperator* (a doua salutație)[312].

În fața copleșitoarei forțe expediționare romane, Decebal se hotărăște să se retragă spre cuibul de vulturi din munți și să reziste în cetățile cu ziduri de piatră. Câteva așezări și cetăți cad în mâna romanilor (scenele XXV, XXVI, XXIX).

Derularea firească a filmului Columnei arată petrecându-se câteva evenimente mai deosebite. Ele sunt relatate și de principalul izvor al acestui război (Cassius

---

Traiana, p. 9, 53 (explicația scenei IX); M. Gallinier, *Colonne Trajane*, p. 105–106 („Par contre, la scène est bien un *omen victoriae acceptum*, réponse des dieux à Trajan après la *lustratio* de la scène 8. Présage de la victoire romaine: cette signification n'est pas en doute"). În realitate, victoria romană s-a lăsat mult așteptată: pacea din 102 a însemnat doar un armistițiu (intenția lui Traian era de a transforma Dacia în provincie; v. *supra*, nota 252); victoria a fost câștigată abia după al doilea război (Cassius Dio, LXVIII14, 1: Traian „a purtat război mai mult cu chibzuială decât cu înfocare, biruind pe daci după îndelungi și grele strădanii"). Ronald Syme, *Tacitus* I, Oxford, 1958, p. 221: „The subjugation of Dacia was slow work and hard work. The pictured scroll on Trajan's column exhibits Roman warfare as routine and engineering, not battle and splendour and glory" (remarcă reținută de Zoe Petre, *Practica nemuririi*, p. 350, nota 6, cu traducerea: „Subjugarea Daciei a fost o trudă lentă și dificilă. Sulul figurat pe Columna luiTraian pune în evidență operațiile militare romane ca pe o rutină inginerească, nu ca pe o bătălie cu strălucire și glorie"). Abia după biruința din 106, o monedă reprezintă pe zeița Victoria înscriind pe un scut, pe care-l așează pe un trunchi de arbore, *Vic(toria) Dac(ica)* (vezi *infra*, nota 407; a se compara cu scena LXXVIII de pe Columnă, unde inscripția lipsește!).

[309] Scena pare a fi redată și pe o monedă de bronz (P. L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, I, Stuttgart, 1931, nr. 52 b, pl. X; nu apare în RIC); vezi Carmen Maria Petolescu, TD, 10, 1989, p. 226, nr. 3: pe avers, Traian (togat) călare, spre stânga, cu mâna dreaptă ridicată; în față un om îngenunchiat, ușor pe spate, sprijinit în brațul drept și întinzând pe cel stâng spre împărat.

[310] Cf. R. Vulpe, *Columna*[2], p. 28. Observația este justificată de poziția nefirească a mesagerului în scena de pe Columnă: căzut pe spate (speriat), iar nu în atitudine de prosternare în fața împăratului.

[311] Ridicarea altarului ar fi, între altele, o dovadă că regiunea în care s-a dat bătălia era considerată anexată de romani (vezi *Fontes*, I, p. 687, nota 115). După R. Vulpe (*Dion Cassius et la campagne de Trajan en Mésie Inférieure*, StCl, 6, 1964, p. 211–223 = *Studia Thracologica*, p. 199–233), relatarea din paragraful LXVIII, 8, 2 din *Istoria romană* a lui Cassius Dio (de fapt, rezumatul lui Xiphilinus) s-ar referi la luptele de la Adamclisi, în Dobrogea, unde s-a ridicat binecunoscutul altar.

[312] R. Hanslik, RE, Suppl. X (1965), col. 1056.

Dio); dar fără prezentarea lor în succesiunea cronologică din „jurnalul" Columnei, am fi îndemnați, datorită stării în care a ajuns până la noi cartea LXVIII a *Istoriei romane*, a aşeza unele episoade abia la sfârşitul războiului, în 102.

Astfel, în scena XXV, pe zidul unei cetăți dacice, printre creneluri, se zăresc un şir de pari în care sunt fixate cranii umane; lângă ele, un *vexillum* roman (fig. 5/1). Sunt probabil capetele prizonierilor romani, prinşi în timpul dezastrului lui Fuscus, precum şi stindardul pierdut de acesta împreună cu armele şi maşinile de război[313].

Într-o altă scenă (XXVII), îl vedem pe Traian într-un castru, în picioare, vorbind unor soldați; în afara castrului se văd chipurile câtorva barbari, despre care R. Vulpe credea că reprezintă o solie a burilor şi sarmaților[314]. Atenția cu care împăratul tratează pe proprii militari (alocuțiune ori darea unor ordine) contrastează cu desconsiderația arătată ambasadei barbare; era o metodă psihologică, menită să arate solilor că nu le ascultă nici cererile, nici eventualele amenințări[315].

Deosebit de interesantă este scena XXVIII, reprezentând o solie dacică; vedem cinci comați adresându-se împăratului, cei din față cu mâinile întinse în semn de rugăminte. Evenimentul este consemnat şi de Cassius Dio (68, 9, 1: „Decebal a trimis soli, chiar înainte de înfrângere, *nu dintre comati – ca mai înainte* –, ci pe cei mai buni dintre pileați"). Nu ştim dacă era vorba de solicitarea sinceră a unui armistițiu ori pur şi simplu dorința de a câştiga timp.

Tot acum s-a petrecut un alt eveniment, relatat de scena XXX (fig. 5/2). Împăratul este reprezentat asistând la deportarea unei femei nobile dace, cu prunc la piept, care se îndreaptă spre o corabie, probabil pe Dunăre; alte femei ridicându-şi copiii în brațe schițează poate un gest de adio. Scena a fost pusă de exegeții Columnei în legătură cu binecunoscutul pasaj din opera lui Cassius Dio (68, 9, 4), din care aflăm că „Maximus prinsese în acest timp pe sora aceluia [a lui Decebal] şi cucerise un loc întărit"; generalul menționat de istoricul antic era M′ Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferioare[316], care pătrunsese în Transilvania, poate pe valea Oltului. Cetatea cucerită ar fi fost, după C. Daicoviciu, cea de la Costeşti[317], unde Traian va fi recuperat armele şi insignele pierdute de Fuscus în 87; după H. Daicoviciu, ar fi vorba eventual de Tilişca[318].

Între timp, evenimentele luau o întorsătură neaşteptată. Se pare că solia prin care „ceilalți aliați, cât şi burii, sfătuiesc pe Traian să se întoarcă şi să facă pace" nu fusese doar un „insolent ultimatum"[319]. Într-adevăr, mai multe scene de pe Columnă (XXXI–XLIV) arată lupte în altă parte, probabil în răsărit. Se vede că, în

---

[313] Prin pacea cu Domitian, Decebal restituise numai o parte din arme şi prizonieri (vezi informațiile din opera lui Cassius Dio; *supra*, p. 111).

[314] R. Vulpe, *Columna*[2], p. 39–40.

[315] Scena aduce aminte de episodul narat de istoricul bizantin Petrus Patricius, în legătură cu solia carpilor la Tullius Menophillus, guvernatorul Moesiei Inferioare (vezi *Fontes*, II, p. 489).

[316] B. E. Thomasson, *LP*, col. 131, nr. 66.

[317] *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 307.

[318] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la Decebal*, p. 326. Acelaşi autor, în *Portrete dacice*, p. 159, respinge identificarea scenei XXX de pe Columnă cu episodul narat de Cassius Dio (LXVIII, 9, 4).

[319] R. Vulpe, *DID*, II, p. 85.

iarna anilor 101–102, Decebal a încercat să schimbe soarta războiului, organizând o diversiune[320]: invazia dacilor aliați cu sarmații roxolani și probabil burii germanici asupra Moesiei Inferioare; se reeditau: nenumăratele atacuri ale geților și sarmaților despre care vorbea poetul Ovidiu, cele din iarna anilor 68/69 din partea roxolanilor ori atacul dacilor lui Diurpaneus din iarna anilor 85/86. Trecerea Dunării înghețate, așa cum apare pe Columnă, nu a fost lipsită de primejdii: pare-se că gheața se rupe sub greutatea cailor și călăreților, care luptă cu valurile și sloiurile (scena XXXI). Dar pedeștrii, probabil mai ușori, reușesc să treacă fluviul cu bine; vedem cum doi *tarabostes* (unul purtând un *draco*) și cavaleria roxolană, în armuri de solzi, se apropie de zidurile unei fortificații romane pe care o asediază (scena XXXII). Altă scenă arată pe daci, sub ziduri, aruncând săgeți asupra apărătorilor; câțiva încearcă să spargă zidul cu un berbec. Cum s-a subliniat de cei care au avut meritul să se ocupe de Columnă, scena este simbolică, reproducând de fapt atacul asupra castrelor de la Dunăre.

Atacul a luat prin surprindere garnizoanele romane; invadatorii se umplu de prăzi. Probabil dacii și aliații lor au profitat de faptul că apărarea Moesiei Inferioare fusese subțiată, trupele ei fiind solicitate în războiul din Dacia.

Totuși, atacul nu a avut amploarea și importanța pe care i-a acordat-o un mare istoric al nostru: de a nimici forțele romane rămase în castrele de la Dunăre și, executând o operațiune de învăluire, demnă de marii strategi ai antichității, să pună în primejdie liniile de comunicații ale lui Traian[321]. În ceea ce ne privește, ne vom mulțumi cu relatarea evenimentelor, atât cât ne permite urmărirea scenelor de pe Columnă. Vedem astfel cum Traian însuși se îmbarcă pe o corabie[322], plutind pe Dunăre în Jos (scenele XXXIII–XXXV). Probabil totuși că Traian nu a dislocat forțe însemnate pe noul teatru de război, pentru a nu primejdui situația de pe frontul principal; ca dovadă, la lupta care se dă participă numai auxiliari[323]. După ce înfrâng pe călăreții roxolani (poate într-o luptă separată?), trupele romane (se disting auxiliarii germani înarmați cu măciucă și având bustul nud) atacă pe daci. Lupta este cumplită și durează până la căderea nopții (sugerată de *Nox* personificată, care-și desfășoară vălul asupra câmpului de luptă: scena XXXVII). Mai în dreapta, lângă un copac (simbolizând desigur o pădure), se văd câțiva daci asistând pare-se la bătălie, printre care recunoaștem un *tarabostes*, după cușma sa: poate comandantul armatei de invazie a dacilor. Atacați de pretutindeni, dacii sunt învinși; în partea de jos a unei scene (XXXVIII) se zărește un taraboste dac, înfigându-și pumnalul în piept, pentru a nu cădea viu în mâinile învingătorilor.

---

[320] Că inițiatorul acestei acțiuni a fost Decebal, reiese clar din inscripția de pe monumentul triumfal de la Adamclisi – indiferent dacă întregirea rândurilor 8–9 ale acesteia este *[devicto exerc]itu D[acorum et Rhoxolano]rum* ori *[devicto exerc]itu D[ecebali regis Daco]rum* (vezi p. 137–138).

[321] R. Vulpe, *art. cit.* (*supra*, nota 311); idem, *DID*, II, p. 86.

[322] Îmbarcarea a avut loc la Viminacium, nu la Drobeta, cum cred unii istorici; vezi astfel R. Vulpe, *Columna*^{2}, p. 46 și 135 (explicația scenei XXXIII). Tot de la Viminacium fusese trimisă în exil, în Italia, sora regelui Decebal; v. *supra*, p. 147.

[323] Idem, *Columna*^{2}, p. 48–50.

R. Vulpe socotea că bătălia s-a dat pe locul unde împăratul Traian va întemeia „Oraşul Victoriei"[324]; pentru a-l distinge de altele omonime din ţinuturile balcanice, el este denumit *Nicopolis-ad-Istrum.* Acelaşi istoric identifica locul bătăliei relatate de alte două scene (XL–XLI) cu platoul de la Adamclisi[325].

Exegeza modernă asupra Columnei a fost mai apoi confirmată de o inscripţie de la Epidaurus (din Argolida), ridicată la câţiva ani după victoria împăratului Traian în Moesia (Inferior): ἀπὸ τῆς Αὐτοκράτορος Νέρβα Τραειανοῦ Καίσαρος Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ ἐν Μυσίᾳ νείκης; lipsa supranumelui *Dacicus*, acordat împăratului de către Senat abia la sfârşitul anului 102, arată că victoria respectivă a fost repurtată asupra coaliţiei barbare din iarna dintre anii 101/102[326].

După victorie, Traian este salutat pentru a treia oară *imperator.* La *această* biruinţă se referă o monedă de aur *(aureus)*, având pe avers capul împăratului cu legenda *Imp(erator) Caes(ar) Nerva Traian(us) Aug(ustus) Germ(anicus)*; pe revers, un personaj apasă cu piciorul pe genunchiul unui om căzut pe spate, iar deasupra capului acestuia se vede un trofeu[327]. Între demnităţile împăratului este înscris cel de-al patrulea consulat (cu care a fost învestit în 1 ianuarie 101); faptul că împăratul poartă doar titlul *Germanicus* (cel de *Dacicus* datează abia spre sfârşitul lui 102), arată că alegoria de pe reversul monedei simbolizează nu victoria finală asupra lui Decebal, ci mai degrabă biruinţa din iarna anilor 101/102 contra coaliţiei barbare abătute asupra Moesiei Inferioare; în această privinţă, apariţia trofeului în câmpul monedei ni se pare semnificativă. De altfel, cum se va vedea, reprezentarea Daciei învinse este *altfel* redată pe monede.

Se pare că dezastrul atacatorilor nu a fost chiar total, aşa cum ne lasă să credem Columna. Dintr-o scrisoare a lui Pliniu cel Tânăr către împăratul Traian (vezi p. 126), aflăm că un anume Callidromus, sclavul lui Laberius Maximus, a fost capturat în Moesia (Inferior) de către Susagus (probabil o căpetenie sarmată, numele fiindu-i prea cunoscut împăratului pentru ca Plinius să-i mai menţioneze rangul); de la Susagus, Callidromus a trecut la Decebal, care l-a trimis mai apoi în dar lui Pacorus al II-lea, regele parţilor. Se pare deci că o parte din atacatori s-au întors cu bine la locurile lor, încărcaţi cu prăzi.

Cum spuneam, istoria lui Cassius Dio (mai bine zis rezumatele păstrate) nu face nici o menţiune pe marginea acestor evenimente. Aflăm numai de iniţierea unor tratative de pace; avansurile – lasă a se înţelege istoricul antic –, vin din partea

---

[324] R. Vulpe, *Columna*[2], p. 50–51. Această identificare se bazează pe mărturiile a două izvoare: Ammianus Marcellinus, XXXI 5,16 („oraşul Nicopolis, care a fost întemeiat de Traian, în amintirea victoriei sale împotriva dacilor") şi Iordanes, *Getica* 101 („această cetate a zidit-o Traian după înfrângerea sarmaţilor şi a numit-o Cetatea Victoriei").

[325] R. Vulpe, *Columna*[2], p. 52–53.

[326] AÉ, 1991, 1450; cf. C. C. Petolescu, *La victoire de Trajan en Mésie Inférieure*, TD, 16, 1995, p. 223–226.

[327] RIC, II, 70–71. Cf. Carmen Maria Petolescu, *Primul război dacic al lui Traian reflectat în emisiunile monetare*, TD, 10, 1989, p. 225–228.

R. Vulpe socotea că bătălia s-a dat pe locul unde împăratul Traian va întemeia „Oraşul Victoriei"[324]; pentru a-l distinge de altele omonime din ţinuturile balcanice, el este denumit *Nicopolis-ad-Istrum.* Acelaşi istoric identifica locul bătăliei relatate de alte două scene (XL–XLI) cu platoul de la Adamclisi[325].

Exegeza modernă asupra Columnei a fost mai apoi confirmată de o inscripţie de la Epidaurus (din Argolida), ridicată la câţiva ani după victoria împăratului Traian în Moesia (Inferior): ἀπὸ τῆς Αὐτοκράτορος Νέρβα Τραειανοῦ Καίσαρος Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ ἐν Μυσίᾳ νείκης; lipsa supranumelui *Dacicus*, acordat împăratului de către Senat abia la sfârşitul anului 102, arată că victoria respectivă a fost repurtată asupra coaliţiei barbare din iarna dintre anii 101/102[326].

După victorie, Traian este salutat pentru a treia oară *imperator.* La *această* biruinţă se referă o monedă de aur *(aureus)*, având pe avers capul împăratului cu legenda *Imp(erator) Caes(ar) Nerva Traian(us) Aug(ustus) Germ(anicus)*; pe revers, un personaj apasă cu piciorul pe genunchiul unui om căzut pe spate, iar deasupra capului acestuia se vede un trofeu[327]. Între demnităţile împăratului este înscris cel de-al patrulea consulat (cu care a fost învestit în 1 ianuarie 101); faptul că împăratul poartă doar titlul *Germanicus* (cel de *Dacicus* datează abia spre sfârşitul lui 102), arată că alegoria de pe reversul monedei simbolizează nu victoria finală asupra lui Decebal, ci mai degrabă biruinţa din iarna anilor 101/102 contra coaliţiei barbare abătute asupra Moesiei Inferioare; în această privinţă, apariţia trofeului în câmpul monedei ni se pare semnificativă. De altfel, cum se va vedea, reprezentarea Daciei învinse este *altfel* redată pe monede.

Se pare că dezastrul atacatorilor nu a fost chiar total, aşa cum ne lasă să credem Columna. Dintr-o scrisoare a lui Pliniu cel Tânăr către împăratul Traian (vezi p. 126), aflăm că un anume Callidromus, sclavul lui Laberius Maximus, a fost capturat în Moesia (Inferior) de către Susagus (probabil o căpetenie sarmată, numele fiindu-i prea cunoscut împăratului pentru ca Plinius să-i mai menţioneze rangul); de la Susagus, Callidromus a trecut la Decebal, care l-a trimis mai apoi în dar lui Pacorus al II-lea, regele parţilor. Se pare deci că o parte din atacatori s-au întors cu bine la locurile lor, încărcaţi cu prăzi.

Cum spuneam, istoria lui Cassius Dio (mai bine zis rezumatele păstrate) nu face nici o menţiune pe marginea acestor evenimente. Aflăm numai de iniţierea unor tratative de pace; avansurile – lasă a se înţelege istoricul antic –, vin din partea

---

[324] R. Vulpe, *Columna*[2], p. 50–51. Această identificare se bazează pe mărturiile a două izvoare: Ammianus Marcellinus, XXXI 5,16 („oraşul Nicopolis, care a fost întemeiat de Traian, în amintirea victoriei sale împotriva dacilor") şi Iordanes, *Getica* 101 („această cetate a zidit-o Traian după înfrângerea sarmaţilor şi a numit-o Cetatea Victoriei").

[325] R. Vulpe, *Columna*[2], p. 52–53.

[326] AÉ, 1991, 1450; cf. C. C. Petolescu, *La victoire de Trajan en Mésie Inférieure*, TD, 16, 1995, p. 223–226.

[327] RIC, II, 70–71. Cf. Carmen Maria Petolescu, *Primul război dacic al lui Traian reflectat în emisiunile monetare*, TD, 10, 1989, p. 225–228.

lui Decebal (vezi în acest sens scena LII): „Decebal a trimis soli, chiar înainte de înfrângere, nu dintre comați – ca mai înainte –, ci pe cei mai buni dintre pileați. Aceştia azvârliră armele, se aruncară la pământ şi stăruiră pe lângă Traian îndeosebi să încuviințeze lui Decebal să vină în fața lui şi să stea de vorbă, deoarece este gata să îndeplinească toate cele cerute; iar dacă nu, cel puțin să trimită Traian pe cineva care să se înțeleagă cu el. Au fost trimişi Sura şi Claudius Livianus, prefectul pretoriului. Dar nu s-a realizat nimic, deoarece Decebal nu a cutezat să se întâlnească cu aceştia, ci a trimis şi atunci pe alții" (Cassius Dio, 68, 9, 1–3)[328].

Eşuând trativele, luptele se reiau (scenele LV–LXXII). „Traian – ni se spune în continuare – a ocupat munții întăriți şi a găsit acolo armele, maşinile de război cucerite [de la romani], precum şi steagul luat de la Fuscus" (Cassius Dio, 68, 9, 3). Din excerptele lui Xiphilinus la Cassius Dio (68, 8, 3) mai aflăm că armata romană a început să urce pe munți, ocupând cu mari primejdii colină după colină şi se apropia de capitala dacilor. Lusius[329] i-a atacat din altă parte; el ucise mulți dușmani şi prinse de vii un număr şi mai mare" (vezi scena LXIV).

Din relatarea istoricului antic rezultă că dacii s-au apărat cu înverşunare, fiind totuşi până la urmă copleşiți de armata romană, mai numeroasă şi dotată cu o tehnică militară adecvată pentru asedierea şi cucerirea cetăților. Cum se vede, Traian a dat ordin lui Lusius Quietus, care pătrunsese în fruntea trupelor sale de mauri, probabil prin pasul Vâlcan, să execute o operațiune de învăluire dinspre sud şi sud-est; aceasta rezultă şi din prezența castrelor de pământ de la Vârful lui Pătru, Comărnicel şi Jigoru[330]. Romanii se aflau în fața Sarmizegetusei, cum rezultă şi din săpăturile de la Fețele Albe[331]. „Pentru aceste motive, dar mai ales pentru că Maximus prinsese în acest timp pe sora aceluia şi cucerise un loc întărit, Decebal era gata să primească orice condiții ce i s-ar fi impus", continuă Cassius Dio (68, 9, 4)[332]; evenimentul se petrecuse, se pare, încă din toamna anului precedent. La motivele consemnate de autorul antic se poate adăuga încă unul: defecțiunea unor nobili daci; o scenă de pe Columnă (LXVI) arată pe Traian în fața unui castru, primind

---

[328] La Petrus Patricius (vezi *Fontes*, I, p. 689), acest text este reprodus astfel: „Decebal a trimis soli lui Traian dintre pileați. Aceştia sunt la ei oamenii cei mai onorați. Trimisese comați mai înainte; aceştia se bucură de mai puțină trecere la ei. Venind aceştia [pileații] la Traian, aruncară la pământ armele, îşi legară mâinile în felul captivilor şi l-au rugat pe împărat să stea de vorbă cu Decebal". După I. I. Russu, la acest moment s-ar referi un alt pasaj, extras din opera unui autor antic (Criton sau Cassius Dio), transmis tot de Suidas: „de vreme ce nu s-a prezentat nici un mesager pentru Lucius, a tratatat cu el Decebal" (Lucius ar fi Licinius Sura: StCl, 13, 1972, p. 124, nr. 10); pasajul este însă echivoc, cum a subliniat şi autorul citat, putând să se refere şi la alt episod.

[329] Despre Lusius Quietus, vezi PIR^2, L 439 ; H. Devijver, PME, L 41 (vezi şi Suppl. I, p. 1632).

[330] Vezi I. Glodariu, *Itinerarii posibile ale cavaleriei maure în războaiele dacice*, în vol.: *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 151–164; cf. I. Ferenczi, *O posibilitate de înaintare a trupelor romane, cu ocazia celor două războaie dacice (101–102, 105–106) până acum necunoscută, prin Carpații merdionali*, Tibiscus, 5, 1978, p. 115–126. Despre castre: I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Cetăți şi aşezări dacice din Munții Orăştiei*, p. 168–173; I. Glodariu, V. Moga, Apulum, 25, 1988, p. 171–180 (castrul de pe Vârful lui Pătru).

[331] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la Decebal*, p. 326.

[332] Vezi R. Vulpe, *Capturarea surorii lui Decebal*, Sargetia, 4, 1966, p. 75–94 (= idem, *Studii privind protoistoria Daciei*, Bucureşti, 2013, p. 209–224).

închinarea a doi pileați. Nu lipsită de importanță este imaginea reținută de altă scenă (LXXIV): descoperirea de către romani a unei cisterne, din care curge apa[333].

„Decebal era gata să primească orice condiții ce i s-ar fi impus, nu fiindcă ar fi avut de gând să le respecte, ci ca să mai prindă putere, după pierderile suferite atunci" (Cassius Dio, *loc. cit.*). De la Xiphilinus aflăm că „Decebal a trimis 20 de soli dintre cei mai buni pileați (τοὺς ἀρίστους τῶν πιλοφόρων) și se rugă de împărat, prin mijlocirea lor: nimic mai mult decât că este gata să încheie pace în condițiile impuse". Solia, formată din *tarabostes* (au capul acoperit) și comați, se înfățișează lui Traian în fața zidurilor unui castru, așa cum rezultă de pe Columnă (scena LXXV; fig. 6); soldații romani, purtând cu mândrie înălțate stindardele, asistă la umilirea învinșilor. Doi nobili îngenunchiază în fața împăratului, în timp ce altul, în aceeași poziție, încearcă să-i cuprindă genunchii[334]. Doi comați au mâinile la spate, probabil legate simbolic în felul captivilor[335]. Trimișii au azvârlit scuturile la pământ.

Într-o altă scenă, din planul al doilea, vedem alți daci – nobili și comați –, cu brațele întinse în semn de rugă, dar în picioare, având steagurile (două stindarde de stofă și doi „balauri" dacici) ridicate. Decebal este cel reprezentat ultimul – în picioare pe o stâncă, cu brațele întinse[336]; s-ar părea totuși că regele nu s-a prezentat la solicitarea păcii[337]. Oricum, scena contrazice fraza din excerptele istoriei lui Cassius Dio (68, 9, 6): „Merse la Traian, *căzu la pământ spre a i se închina* (!) și azvârli armele"[338]; dreptatea trebuie să fie de partea Columnei, monument contemporan, autentic.

În urma victoriei, armata îl aclamă pe Traian pentru a patra oară *imperator*[339].

---

[333] Idem, *Columna*[2], p. 73: „Aici ne interesează numai să explicăm reprezentarea pe Columnă a unui atare izvor cu bazin, a cărui interceptare putea constitui un eveniment determinant pentru hotărârea lui Decebal de a se supune neîntârziat tuturor condițiilor de pace impuse de Traian. Cu izvoarele de apă în mâinile romanilor, capitala sa n-ar fi putut rezista unui asediu îndelungat, oricât de bogat aprovizionate ar fi fost cisternele din interiorul cetății. O scenă preliminară căderii aceleiași cetăți, în cursul celui de-al doilea război dacic (scena CXX), va confirma dramatic acest considerent".

[334] În publicația consacrată aniversării a 1900 de ani de la inaugurarea Columnei (citată la nota 262), la articolul nostru despre războiul dacic al împăratului Traian, ilustrația de la p. 8 (scena LXII), cu explicația: „Trajan est assis sur un rocher, entouré de tout son armée. Devant lui, Décébale se tient prosterné et implore sa grâce (à droite de la scène)", nu ne aparține; deși, cu ocazia corecturii, am atras atentia asupra acestei grave inadvertențe, redacția publicației a persistat în această gravă eroare; vezi acum rectificarea *(erratum)* publicată în nr. 361 (2014), p. 1 („Dans le numéro 359, la légende de la page 8 est à rectifier ainsi: le personnage qui implore l'empereur à genoux est un simple *comatus,* et non le roi Décébale, qui se tient debout à la fin de la file formée par l'ambassade dace, tronquée sur cette figure".

[335] A se compara această scenă cu relatarea lui Cassius Dio, 68, 10,1.

[336] Vezi F. Coarelli, *Colonna*, p. 132 (explicația scenei): „I guerrieri daci, con stendardi e insegne si consegnano ai vincitori in atteggiamento supplichevole. Dietro di loro, in piedi, più in alto, lo stesso re Decebalo tende anch'egli le mani, senza veler rinunciare alla sua dignità".

[337] Este posibil ca regele, precum la încheierea păcii cu Domitian, din anul 88 (vezi *supra*, p. 111), să fi trimis și de data aceasta doar un reprezentant al său.

[338] Vezi acest episod și în relatarea lui Petrus Patricius (*Fontes*, II, p. 488): „Decebal a aruncat armele în fața sa, a căzut la pământ și i s-a închinat, apoi a trimis soli la Roma".

[339] Vezi nota 312.

Biruința asupra dacilor este redată alegoric prin emisiuni de piese de bronz[340]; cele mai importante sunt cele care datează către sfârșitul anului 102, când Traian apare *co(n)s(ul) IV des(ignatus) V* și poartă oficial titlul de *Dacicus*: dac îngenuncheat oferă un scut lui Traian[341]; *Dacia* (personificată) imploră pe zeița Roma, care stă pe o cuirasă și-i întinde mâna (în prezența împăratului)[342]. Nimic din „satisfacția brutală a biruitorului", de care vorbea C. Moisil[343], care trebuie aplicată, cum s-a văzut, altor evenimente: victoria contra invadatorilor din Moesia Inferioară (*supra*, p. 149). Căci, în 102, *Dacia* a fost doar învinsă, nu zdrobită; Traian, împăratul sobru, nu se putea face ridicol precum Domitian cu o victorie doar pe jumătate!

Din anul 103 (după indicația celui de-al cincilea consulat al împăratului) datează o monedă de aur, reprezentând un dac în atitudine tristă, așezat pe o grămadă de arme și sprijinindu-și capul în mâna stângă[344].

Dacia în perioada interbelică

Condițiile de pace impuse de Traian erau extrem de grele. Situația era diferită de aceea din anul 89; împăratul însuși era un personaj dur, calculat, decis să slăbească regatul dacic, astfel încât să nu se mai poată ridica vreodată. De ce totuși Traian nu și-a pus acum în aplicare intenția-i fermă și veche de a transforma Dacia în provincie?

După părerea noastră, o asemenea decizie ar fi comportat în acel moment primejdii prea mari. Transformarea Daciei în provincie ar fi riscat să dezlănțuie o mișcare generală antiromană; aceasta ar fi coalizat la cauza regelui partida filoromană, care va fi existat și în Dacia ca pretutindeni (am văzut cum unii nobili daci vin să se închine lui Traian). Or, se pare că armata romană însăși suferise pierderi grele și probabil nu era încă în stare să facă față unei noi confruntări, pe viață și pe moarte. Mai era faptul că Traian avea de înfruntat o anumită opoziție a Senatului, care prefera pentru Dacia situația de regat clientelar; Senatul avea motive să creadă că, după înfrângerea suferită, dacii nu vor mai avea curajul să se ridice, necum să reprezinte o primejdie pentru dominația romană în Peninsula Balcanică.

Condițiile păcii sunt expuse astfel de Cassius Dio (68, 9, 5–6): „să dea înapoi armele, mașinile de război și pe constructorii acestor mașini, să predea pe dezertori, să distrugă întăriturile și să se retragă din teritoriul cucerit, ba încă să-i socotească dușmani sau prieteni ai săi pe cei ai romanilor; să nu primească nici un fugar, nici să nu mai ia în slujba lui vreun ostaș din Imperiul roman (căci Decebal atrăgea la sine prin momeli pe mulți oameni viteji)". Autorul antic ține iarăși să precizeze: „De nevoie, el primi aceste condiții".

---

[340] Vezi studiul sintetic citat la nota 327.

[341] Cohen, 174; RIC, 447; Strack, 348, pl. V.

[342] Cohen, 598; RIC, 448; vezi Strack, Anhang IV, p. 301, nr. 55.

[343] C. Moisil, *Monedele împăratului Traian referitoare la războaiele cu dacii și cucerirea Daciei* (extras), București, 1929, p. 4.

[344] RIC, II, p. 249, nr. 78.

Aşadar, Decebal trebuia să predea armele şi maşinile de război pe care le primise în calitatea sa de rege aliat al poporului roman, să trimită înapoi pe meşterii romani, precum şi pe dezertori[345]. Cea mai gravă condiţie era să dărâme zidurile cetăţilor. O scenă de pe Columnă (LXXVI) arată câţiva daci care desprind cu târnăcoapele blocurile unui zid fixat de stâncă. De altfel, cercetările arheologice au pus în evidenţă urme de demantelare (şi apoi de refacere, în preajma celui de-al doilea război) la cetăţile de la Piatra Roşie, Blidaru şi Sarmizegetusa. Teama de reînvierea puterii dacilor determină pe Traian să interzică în mod expres primirea fugarilor, în sprecial a ostaşilor romani (folosiţi probabil ca instructori militari, în schimbul unor recompense regeşti).

Mai erau şi alte condiţii grele. Una dintre ele sună astfel: „să se retragă din teritoriul cucerit", probabil teritoriul ocupat de romani în cursul operaţiunilor. Este vorba în primul rând de Banat, cu trecătoarea Tapae, unde Traian „a poruncit să se ridice un altar soldaţilor căzuţi în luptă şi să li se aducă în fiecare an jertfă pentru morţi" (Cassius Dio, 68, 8, 2) – ceea ce, dacă altarul a fost ridicat pe locul bătăliei, ar indica ocuparea permanentă a acestor teritorii şi după încheierea păcii. Fără îndoială că era ocupată şi Oltenia, cel puţin partea ei de vest, căci altfel nu s-ar explica ridicarea podului de la Drobeta în intervalul dintre cele două războaie. Vom vedea că Decebal va pretinde lui Traian, într-un anumit moment, „să-i cedeze ţara până la Istru" (Cassius Dio, 68, 12, 2).

O altă condiţie era, cum am văzut, să fie aliat devotat al Romei: „să-i socotească duşmani sau prieteni ai săi pe cei ai romanilor"; cu alte cuvinte, i se lua dreptul la o politică externă independentă.

„După ce rândui acestea şi lăsă oaste la Sarmizegetusa, punând străji şi în restul ţării, el se întoarse în Italia", glăsuieşte mai departe istoricul antic (68, 9, 7). Aşadar, Traian a lăsat garnizoane în diferite locuri întărite, în castrele construite în cursul înaintării romane: în Banat şi Ţara Haţegului[346], în Oltenia, Muntenia şi sudul Moldovei, precum şi în sud-estul Transilvaniei.

Au existat în schimb discuţii cu privire la Sarmizegetusa, unde Cassius Dio scrie că a fost lăsată o garnizoană romană. După C. Daicoviciu, aceasta nu putea fi cetatea de scaun a lui Decebal, ci viitoarea capitală romană a provinciei Dacia, care ar fi fost confundată de istoricul de la începutul secolului al III-lea atât de des citat cu reşedinţa regilor daci[347]. Nu a lipsit totuşi părerea că este vorba chiar de

---

[345] Utilizarea maşinilor de război de către daci este remarcată într-o scenă de pe Columnă (LXVI), unde vedem doi comaţi mânuind o catapultă. Despre dezertorii romani, vezi un pasaj (atribuit lui Cassius Dio) transmis de Suidas: „Soldaţii dovediţi (vinovaţi) de o fărădelege, pe când se pregătesc să dezerteze la Decebal, sunt pedepsiţi cu moartea" (I. I. Russu, StCl, 13, 1972, p. 125, fragm. 13).

[346] Probabil acum s-a construit, pe locul viitoarei Colonia Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa, un castru legionar, cu val de pământ şi două *fossae*, închizând o suprafaţă de 22–23 ha. Clădirea omandamentului *(principia)* castrului era construită din lemn; aceasta a ars în cursul insurecţiei lui Decebal din vara anului 105 [C. C. Petolescu Dacia (N.S.), 55, 2011, p. 88, cu indicarea surselor bibliografice].

[347] C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucureşti, 1945, p. 86–87; idem, în *Istoria României*, I, p. 307. Vezi şi H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, p. 327–328: „Atunci când acelaşi istoric vorbeşte despre oastea lăsată la Sarmizegetusa, el nu se referă la capitala dacică. Aceasta nu fusese ocupată, iar săpăturile arheologice n-au pus în evidenţă prezenţa romană

Sarmizegetusa regală[348]. În acest sens, este semnificativă prezența unor therme romane, ridicate la sud de incinta de pe terasa V[349]; de asemenea, în cursul săpăturilor mai noi au apărut în zidul cetății câteva blocuri de construcție cu numele legiunilor *II Adiutrix pia fidelis, IIII Flavia felix* (3 bucăți), un bloc cu inscripția unei vexillații (fracțiuni) a legiunii *VI Ferrata,* alături de altul cunoscut mai de mult cu reprezentarea capricornului (simbolul legiunii *I Adiutrix*)[350]. Este deci probabil că forța de supraveghere romană a fost așezată chiar în capitală, ale cărei ziduri au fost refăcute și poate parțial rectificate pentru a se apropia de aspectul unui castru roman[351].

Forța de ocupație romană lăsată în Dacia trebuie să fi fost apreciabilă. Cum s-a văzut din prezența blocurilor cu inscripție, ea includea fracțiuni din câteva legiuni (dacă nu chiar legiunile cu întreg efectivul lor), precum și numeroase unități auxiliare. N. Gostar remarca faptul că un număr important de trupe (o *ala* și 12 *cohortes*), prezente într-o diplomă militară a provinciei Moesia Superior din anul 100 [352], nu mai apar în diploma din 103/107 a aceleiași provincii[353]; în schimb apar (este drept, ceva mai târziu) între trupele provinciei Dacia, în anul 110[354]. De aici, N. Gostar trăgea concluzia că aceste trupe erau deja dislocate pe teritoriul Daciei în intervalul dintre cele două expediții dacice ale lui Traian[355]. Numele comandantului roman era Longinus; el nu era doar legatul unei legiuni[356], ci probabil chiar

---

aici în anii 102–105. Dio Cassius nu știa nimic de Sarmizegetusa de pe Dealul Grădiștii: distrusă de romani la 106, ea căzuse de mult în ruină și uitare. Spunând Sarmizegetusa, istoricul roman se gândea la Sarmizegetusa romană din vremea lui, adică tocmai la orașul din Țara Hațegului. Firește că în 102 acest oraș nu exista încă; garnizoana romană fuse lăsată *pe locul* unde se va ridica el peste câțiva ani. Vezi și *Fontes*, I, p. 691, nota 132.

[348] Cea mai fermă a fost opinia exprimată de I. I. Russu; vezi IDR, I, p. 14 cu nota 11. Acestei păreri ne-am raliat și noi (vezi *infra*, nota 351), iar ulterior D. Protase (ED, 7, 1997, p. 89–100). În schimb, I. Glodariu (*Sarmizegetusa Regia durant le règne de Trajan*, AMN, 26–30, 1989–1993, 19–26) preferă o părere de „compromis": la Sarmizegetusa Regia s-ar fi instalat doar un detașament din legiunea IIII Flavia, pentru a supraveghea punerea în practică a condițiilor păcii (în primul rând demolarea zidurilor fortificației) și care ar fi fost apoi retras; reamenajarea cetății ar fi avut loc abia după cucerirea cetății și organizarea provinciei. Dar prezența unei garnizoane era justificată numai de existența în continuare a unui regat dacic (chiar dacă fusese slăbit); dimpotrivă, după înfrângerea definitivă din vara anului 106, prezența unei garnizoane în munți nu-și mai avea rostul.

[349] Vezi I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Cetăți și așezări dacice din Munții Orăștiei*, București, 1988, p. 138 și fig. 25. Autorii citați cred însă că garnizoana romană s-a stabilit în capitala regală abia după înfrângerea definitivă a dacilor, în 106 (*op. cit.*, p. 128–129).

[350] IDR, III/3, 268–271 (cu indicarea surselor bibliografice).

[351] Această părere (ignorată de studiile citate la nota 348) am susținut-o constant în cărțile publicate în 1991 (*Decebal, regele Dacilor*, p. 70), 2000 (*Dacia și Imperiul Roman*, p. 136–137) și 2010 (*Dacia. Un mileniu de istorie*, p. 145). Conturul fortificației în care s-a instalat garnizoana romană este cel publicat I. Glodariu și coautorii săi *op. cit.* (*supra*, nota 349), p. 135, fig. 24: traseul marcat la legendă cu cifra 1 este cel al cetății dacice, la care s-a adăugat zidul roman (cifra 2); la est de acesta, în vale, se aflau thermele romane. Dar valul roman (marcat cu cifra 3), datează probabil câțiva ani mai târziu (vezi *infra*, nota 384).

[352] CIL, XVI, 46.

[353] CIL, XVI, 54.

[354] CIL XVI, 57 și 163 (= IDR, I, 2–3).

[355] N. Gostar, AIIA Iași 13, 1976, p. 64–65.

[356] Cum ar rezulta din traducerea cuvântului στρατόπεδον: Cassius Dio, 68, 12, 1.

comandant al întregii armate de ocupație din Dacia, cu un titlu care ar putea suna astfel: *legatus Augusti pro praetore exercitus legionarii et auxiliorum in Dacia tendentium* (?), „legat imperial (comandant) al armatei cuprinzând legiuni și trupe auxiliare aflate în Dacia"; el era fără îndoială un *consularis* (fost consul)[357]. Rangul său arată că el era subordonat direct împăratului[358]; pentru acest motiv, a fost identificat cu Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus, consul în anul 90, fost legat al provinciilor Moesia Superior (a. 93–95) și Pannonia (a. 96–98)[359].

Din această situație ar mai rezulta – conform unei opinii exprimate recent – că regatul dacic era acum mai restrâns, el cuprinzând doar teritoriile de la nord de Mureșul mijlociu și de la nord de cursul transilvănean al Oltului[360]; reședința regală s-ar afla acum la Piatra Craivii[361].

Traian a scris Senatului, cerându-i să întărească pacea. Solii daci au bătut drumul până la Roma, unde s-au înfățișat înaltului corp legiuitor al Imperiului. „Ei puseră armele jos, își legară mâinile în felul prinșilor de război și rostiră câteva cuvinte de implorare. În felul acesta îi înduplecară la pace și-și luară înapoi armele" (Cassius Dio, LXVIII 10, 1).

Întors la Roma, Traian își sărbători triumful (vezi Pliniu cel Tânăr, *Epist.*, VII 4, 2)[362] și își luă titlul de *Dacicus* (Cassius Dio, 68, 10, 2), organizând o serie de festivități (lupte de gladiatori în teatru și reprezentații cu actori de pantomimă). Emisiunile monetare reprezintă pe Traian în cvadrigă triumfală[363]; pe un *aureus* din anul 103, împăratul Traian prezintă Senatului un dac îngenuncheat[364].

Fără îndoială că pentru ambii adversari, pacea însemna doar un armistițiu între două războaie.

---

[357] Vezi Fronto, *De bello Parthico*, II, p. 214: „Oare n-a fost prins în Dacia un bărbat de rang consular, sub comanda personală a strămoșului vostru Traian?"; în legătură cu evenimentul și personajul la care izvorul face aluzie, vezi mai departe, p. 159.

[358] Opinia că acest teritoriu s-ar fi aflat în subordinea legatului Moesiei Superioare este inacceptabilă. Trupele din Dacia formau un comandament militar preprovincial, având în frunte un consular; el era subordonat direct împăratului (guvernatorul Moesiei Superioare nu putea avea în subordine tot un consular).

[359] R. Syme, *Danubian Papers*, București, 1971, p. 185; vezi și N. Gostar, *loc. cit.*, p. 63–69.

[360] D. Protase, EN, 7, 1997, p. 100: „Il est inconcevable que Décébale – qui n'était pas un *basileus* quelquonque mais bien une personalité de marque – soit resté à Sarmizegetusa, aux côtés de l'armée romaine d'occupation, assistant à la démolition des murailles de sa propre capitale. L'antiquité ne connaît pas de cas pareils après de telles confrontations. Il est donc plus logique et en concordance avec les sources historiques mentionnées que, après l'an 102, le roi dace est fixé son quartier général dans une autre région de la Dacie, encore libre, et que Sarmizegetusa n'est pas constitué le dernier point de résistance des Daces dans leur confrontation désespérée avec les armées de Rome".

[361] Vezi astfel C. H. Opreanu, *Dacia romană și Barbaricum*, Timișoara, 1998, p. 40; idem, AMN, 35 (I), 1998, p. 191. Despre zidul acestei cetăți, din piatră de talie, vezi V. Moga, *Remarques sur le mur de la citadelle dace de Piatra Craivii*, AMN, 32, 1995 (I), p. 145–148.

[362] L. Vidman *Fasti Ostienses*, p. 46 (Gbc 102; reprodus în IDRE, I, 94); vezi D. Kienast, *Kaisertabelle*[2], p. 122: probabil în noiembrie (?) 102.

[363] RIC, II, 48 și 72; Strack, 58 și 60, pl. I (cf. p. 109).

[364] RIC, II, 215, pl. VIII/145.

Cel puțin Traian considera aranjamentele păcii din 102 drept provizorii. Intenția lui fermă era de a crea o provincie în Dacia. Așa se face că, în intervalul dintre cele două războaie, arhitectul Apollodor din Damasc construiește un pod de piatră peste Dunăre[365] (fig. 7/2), apărat la cele două capete, *Drobeta* și *Transdrobeta (Pontes)*, de două castre puternice. Iată descrierea podului, așa cum ne-a rămas de la Cassius Dio (68, 13, 1–6):

„Traian construi peste Dunăre pod de piatră, pentru care nu știu cum să-l admir îndeajuns. Minunate sunt și celelalte construcții ale lui Traian, dar acesta este mai presus de toate acelea. Stâlpii, din piatră în patru muchii, sunt în număr de douăzeci; înălțimea este de o sută cincizeci de picioare, în afară de temelie, iar lățimea de șaizeci. Ei se află, unul față de altul, la o distanță de o sută șaptezeci de picioare și sunt uniți printr-o boltă. Cum să nu ne mirăm de cheltuiala făcută pentru acești stâlpi? Nu trebuie oare să ne uimească și felul meșteșugit în care a fost așezat în mijlocul fluviului fiecare stâlp, într-o apă plină de vârtejuri, într-un pământ nămolos, de vreme ce cursul apei nu putea fi abătut? Am arătat lățimea fluviului, nu pentru că ar curge numai pe această lățime – căci pe parcurs se lățește de două ori și de trei ori pe atât –, ci pentru că acolo este locul cel mai îngust și cel mai potrivit pentru construirea unui pod. Cu cât spațiul se îngustează mai mult aci – deoarece apa coboară dintr-o întindere largă, pentru a intra din nou în alta și mai mare –, cu atât se face mai năvalnică și mai adâncă. Încât și împrejurarea aceasta se adaugă la greutatea construirii podului. Concepția măreață a lui Traian se vădește și din aceste lucrări. Astăzi însă podul nu folosește la nimic, căci nu mai există decât stâlpii, iar pe deasupra lor nu se mai poate trece: ai zice că au fost făcuți numai ca o dovadă că firii omenești nimic nu-i este cu neputință. Traian se temea că, după ce îngheață Istrul, să nu se pornească război împotriva romanilor rămași dincolo și construi acest pod, pentru ca transporturile să se facă peste el cu ușurință. Dimpotrivă, lui Hadrian i-a fost teamă că barbarii vor birui străjile acestuia și vor avea trecerea lesnicioasă spre Moesia; de aceea, distruse partea de deasupra".

Motivarea construirii podului: „Traian se temea că, după ce îngheață Istrul, să nu se pornească război împotriva romanilor rămași dincolo...", ar fi o indicație că această operă a început încă din anul 102, după terminarea operațiunilor militare. Ideea încolțise în mintea împăratului cel puțin din iarna anilor 101/102, când înghețarea Dunării a înlesnit acțiunea de diversiune în Moesia Inferior a dacilor și aliaților lor. Aceasta subliniază iarăși intenția lui Traian de a lega temeinic de Imperiu teritoriile anexate și, fără îndoială, de a transforma întregul regat al lui Decebal în provincie.

Construirea podului este imortalizată prin baterea de către Senatul roman a unei monede de bronz[366] (fig. 13/7). Podul este redat schematic, cu două turnuri dreptunghiulare la capete, împodobite cu statui; de un capăt al podului este legată o corabie. Probabil tot cu acest prilej s-a bătut și moneda cu reprezentarea zeului *Danuvius*[367].

Decebal era fără îndoială conștient de intențiile adversarului său; de aceea se pregătește, deocamdată în taină, pentru revanșă. Cassius Dio (68, 10, 3) rezumă toate acestea, când expune motivele celui de-al doilea război: „...Decebal în multe

---

[365] Vezi D. Tudor, *Podurile romane la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 53–153 (= idem, *Les ponts romains du Bas-Danube*, București, 1974, p. 47–134); idem, *OR*[4], p. 56–68.

[366] RIC, II, 569, pl. X/188.

[367] RIC, II, 100, pl. VIII/142.

privinţe nu respectă tratatul, ci îşi pregăteşte arme, primeşte fugari, reface întăriturile, trimite soli la vecini şi aduce pagube celor ce nu se înţelegeau cu el, iar iazigilor le-a smuls un ţinut...".

Din faptul că Decebal se înarmează cu înfrigurare, reiese că nu fusese îngenunchiat cu totul; că avea încă la dispoziţie mijloace de a-şi făuri arme şi locuri ferite pentru a primi pe dezertori, unde autorităţile militare romane nu puteau pătrunde să-i aresteze. Mai gravă încălcare – tocmai pentru că nu putea fi ascunsă şi deci tăgăduită –, era reconstruirea cetăţilor; dar aceasta nu se putea face sub ochii romanilor, fără ca ei să intervină. Acuzaţia conţinea probabil un sâmbure de adevăr, dar mai degrabă în sensul că Decebal nu executase întru totul ordinul de distrugere a fortificaţiilor; cât despre lucrări de refacere sau reparaţii, ele s-au făcut în grabă, probabil abia după dezlănţuirea insurecţiei antiromane. Faptul că Longinus este convins să vină la o întrevedere cu Decebal, fiind capturat de viu (vezi p. 159), arată că el nu bănuia intenţiile regelui şi nu avea nici motive deosebite de supărare contra lui. Acuzaţia romană, consemnată de istoricul greco-roman de la începutul secolului al III-lea, era menită să justifice în faţa contemporanilor, a istoriei şi a zeilor că vinovat de război era Decebal!

În schimb, era reală fără îndoială acuzaţia că Decebal înţelegea să ducă o politică externă independentă. Probabil că de acum datează solia sa la Pacorus al II-lea, regele parţilor, căruia între alte daruri îi trimite pe sclavul Callidromus. Vecinii la care Decebal trimite soli puteau fi marcomanii şi cvazii de la nord-vest de Dacia, poate şi carpii şi costobocii care locuiau în centrul şi nordul Moldovei, bastarnii din răsăritul Daciei şi sarmaţii roxolani aflaţi şi mai spre răsărit, cu care mai cooperase în iarna 101/102. Nu pot fi număraţi între aceşti aliaţi posibili sarmaţii iazigi, cuibăriţi între Dunăre şi Tisa încă de la sfârşitul secolului I a.Chr. Cassius Dio spune că Decebal „le-a smuls" un ţinut; din faptul că după aceea, deşi îl revendicau, Traian nu li l-a restituit, rezultă că este vorba de un teritoriu care a fost ulterior înglobat Imperiului. Acesta nu putea fi decât zona de câmpie a Banatului, deci la vest şi nord de linia Lederata – Aizis – Berzobia – Tibiscum, până la Mureş şi poate dincolo de acesta. Aici sarmaţii vor fi pătruns cu turmele lor, profitând de situaţia grea a dacilor, poate încă în cursul războiului cu Domitian. Aceasta constituia, se vede, o încălcare a obligaţiei pe care regele şi-o asumase „să-i socotească duşmani sau prieteni ai săi pe cei ai romanilor" (Cassius Dio, 68, 9, 5); ori, se pare că atunci romanii erau în relaţii bune cu iazigii, după pacea încheiată de Domitian (vezi Suetonius, *Domit.*, 6, 1; Statius, *Silvae*, III, 3, 171)[368].

Expeditio Dacica II

Autorul antic lasă să se creadă că Traian se dedase liniştit cu totul treburilor obşteşti şi vieţii de la Roma. „Dar când i s-a anunţat că Decebal în multe privinţe nu respectă tratatul..." (urmează enumerarea acuzaţiilor care i se aduceau; vezi consemnarea lor, de către noi, în paginile anterioare), „Senatul decretă că Decebal este din nou vrăjmaş, iar Traian însuşi, fără să lase conducerea altor generali, porni cu război

[368] Dimpotrivă, relaţiile cu marcomanii şi cvazii rămăseseră încordate: Decebal fusese obligat să permită trecerea spre ţinuturile acestora a corpului expediţionar condus de C. Vellius Rufus; v. *supra*, p. 114.

împotriva aceluia" (Cassius Dio, 68, 10, 4)[369]. O monedă de bronz bătută acum arată cum Tibrul (personificat) furios se aruncă asupra Daciei, doborând-o la pământ[370].

Traian părăsea Roma la 4 iunie 105, îmbarcându-se la Brundisium[371]; îmbarcarea împăratului şi a statului său major este redată de o scenă de pe Columnă (LXXIX). Încă pe pământ roman, înainte de a ajunge în Dacia, Traian va fi fost întâmpinat de o solie din partea regelui dac. „Întrucât mulţi daci trecuseră de partea lui Traian – şi încă din alte pricini –, Decebal ceru iarăşi pace" (Cassius Dio, 68, 11, 1). *Condiţiile care i le* punea împăratul erau probabil inacceptabile; textul păstrat din *Istoria romană* a lui Cassius Dio menţionează numai: „Însă el nu înţelegea să depună armele şi să se predea" – ceea ce este destul pentru a ne face să înţelegem că pretenţiile lui Traian echivalau cu o cerere de capitulare fără condiţii, fiind deci inacceptabile; de aceea, Decebal „îşi aduna – în văzul tuturor –, trupe şi chema în ajutor pe vecini". Regele dac adresează un apel patetic popoarelor vecine, chemându-le la alianţa antiromană: „Spunea că dacă-l vor părăsi pe dânsul, şi ei vor fi în primejdie; că mai uşor şi mai sigur îşi vor păstra libertatea, ajutându-l în luptă, înainte ca el să fi suferit vreo nenorocire. Însă privind nepăsători cum sunt nimiciţi dacii, mai pe urmă vor ajunge ei înşişi robi, căci vor rămâne fără aliaţi" (Cassius Dio, 68, 11, 1). Apelul a rămas probabil fără ecou. A contat desigur teama de represaliile romanilor, în caz că-l vor ajuta pe Decebal. Considerau, totodată, că libertatea lor nu era direct şi imediat ameninţată, dar, fără îndoială, mai sperau că nimicirea lui Decebal le va uşura încercarea de a ocupa cel puţin o parte din pământurile dacice râvnite (vezi scena C: aliaţii care părăsesc pe Decebal).

Lacuna din textul lui Cassius Dio nu ne lasă să înţelegem la ce anume se referă istoricul antic când scrie: „Prin forţă Decebal n-a izbutit"; în continuare ne relatează însă următoarea încercare disperată a regelui: „Dar era cât pe-aci să-l ucidă pe Traian prin vicleşug, întinzându-i o cursă. Trimise în Moesia câţiva dezertori, ca să încerce să-l omoare, întrucât se putea ajunge uşor la el. Atunci, din cauza nevoilor războiului, primea fără excepţie pe oricine voia să-i vorbească. Oamenii aceia nu au putut însă să-şi aducă la îndeplinire planul, fiindcă unul din ei a fost bănuit şi prins. Supus la cazne, a dat în vileag întreaga urzeală" (Cassius Dio, 68, 11, 3).

Toate acestea se petreceau când Traian nu trecuse încă Dunărea. Împăratul punea probabil la punct pe teritoriul Moesiei Superioare ultimele detalii ale expediţiei. S-ar putea însă ca adversarii să nu fi socotit epuizate mijloacele diplomatice,

---

[369] Vezi şi următorul pasaj transmis de Suidas, după Arrianus sau Crito: „Încălcările din partea lui Decebal au mers atât de departe, încât a fost necesar a pune capăt prin război insolenţei lui".

[370] RIC, II, 556, pl. X/180.

[371] *Fasti Ostienses* (ed. L. Vidman, Praga, 1982), p. 46 (= IDRE, I, 95). Vezi A. Degrassi, *La via seguita da Traiano nel 105 per recarsi nella Dacia*, în Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, 22, 1946–1947, p. 167–173 (= *Scritti vari di antichità*, I, Roma, 1962, p. 567–581); Vito A. Sirago, *Da Brindisi al Danubio: Itinerario di Traiano nel 105*, în vol.: *Romanità orientale e Italia meridionale dell'antichità al Medioevo. Paralleli storici e culturali.* Atti del II Convegno di Studi italo-romeno (Bari, 19–22 ottobre 1998), a cura di Stefania Santelia, Bari, 2000, p. 135–146.

ca dovadă că generalul Longinus este convins să aibă o întrevedere cu Decebal; iată ce ne spune Cassius Dio 68, 12, 1–5)[372]:

„Atunci Decebal chemă la dânsul pe Longinus, comandantul unei legiuni, a cărui dârzenie o simțise în luptele purtate cu el, și, după ce-l convinse să vină sub cuvânt că va face ce i se va porunci, îl prinse și-l întrebă de față cu alții despre planurile lui Traian. Pentru că [Longinus] nu voia să mărturisească nimic, îl ținu sub pază, dar nelegat. Decebal trimise apoi un sol la Traian și ceru acestuia – în schimbul eliberării lui Longinus –, să-i cedeze țara până la Istru și să-i plătească banii pe care i-a cheltuit cu războiul. [Traian] răspunse prin vorbe îndoielnice prin care voia să arate că nici nu prețuiește prea mult pe Longinus, dar nici prea puțin; că nici nu dorea să-l piardă, dar nici să-l scape cu sacrificii mari. Decebal mai stătea în cumpănă, neștiind ce să facă. Dar între timp Longinus își făcu rost de otravă cu ajutorul unui libert de-al său, și făgădui lui Decebal că are să-l împace cu Traian, pentru ca regele să nu bănuiască de loc ce are în gând și să nu i se pună o pază aspră; Longinus scrise o scrisoare plină de rugăminți și o dădu libertului s-o ducă lui Traian, spre a putea să rămână nestânjenit. După ce libertul plecă, Longinus bău otravă în timpul nopții și muri. După această întâmplare, Decebal ceru lui Traian pe libert și făgădui să-i dea în schimb trupul lui Longinus și zece prizonieri. Și trimise îndată un centurion prins împreună cu Longinus, spre a aduce la îndeplinire cele cerute. Traian află de la acesta tot ce se petrecuse cu Longinus. Dar nu-i trimise înapoi lui Decebal nici pe acela, și nu-i dădu nici pe libert, socotind că viața libertului este mai de preț pentru demnitatea Imperiului decât înmormântarea lui Longinus".

Indiferent de pretenția lui Decebal – exagerată de istoricul antic –, ca Traian să-i restituie teritoriul cucerit și mai ales să-i plătească despăgubiri de război[373], rezultă că Decebal încerca totuși cu disperare să mențină pacea; aceasta reiese și din faptul că Longinus adoarme ușor bănuielile lui Decebal, promițând să-l împace pe rege cu împăratul. Acum însă, eșuând tratativele, rămâneau să decidă armele.

Capturarea lui Longinus, urmată de sfârșitul tragic al acestuia, au însemnat deschiderea ostilităților. Columna ni-i arată pe daci atacând primii (scenele XCIII–XCV)[374]; era semnalul răscoalei antiromane, în speranța că dușmanul va fi aruncat peste Dunăre înainte ca Traian să treacă dincoace cu grosul trupelor sale. Probabil că acum sunt recucerite de daci și sunt refăcute în grabă unele fortificații, așa cum au arătat cercetările arheologice: zidul Sarmizegetusei (unde se folosesc blocuri cu inscripții și însemne ale legiunilor romane, poate după anihilarea garnizoanei lăsate aici de Traian); construirea cetății nr. 2 de pe Blidaru; construirea unei incinte noi, mai largi, la cetatea de la Piatra Roșie; refacerea elementelor defensive ale cetății de la Costești[375].

Istoricul antic afirmă că unul din motivele pentru care Decebal ceruse pace încă de la începutul ostilităților era faptul că mulți daci trecuseră de partea lui

---

[372] De întâmplarea relatată se leagă poate un pasaj, transmis de Suidas (eventual după Criton: I. I. Russu, StCl, 13, 1972, p. 126, fragm. 15); vezi la noi, p. 27, nota 47 și p. 103, nota 150.

[373] Ultima pretenție, dacă nu cumva era o sfidare aruncată romanului (vezi solia către Domitian, cerând ca „fiecare roman să-i dea lui Decebal, anual, câte doi oboli"; Cassius Dio, 67, 6, 5), era poate mai degrabă o cerere ca împăratul să revină asupra plății subsidiilor.

[374] V. *supra*, nota 346. Dar, după părerea lui H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, p. 330, aceasta ar reprezenta o denaturare oficială a faptelor, din dorința lui Traian de a arunca vina războiului pe Decebal.

[375] I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *op. cit.*, *passim*.

Traian. În mod constant, vina este aruncată pe nobilimea care găsea mai ușoară calea trădării decât rezistența armată[376]. Columna ne arată însă un grup de daci închinându-se lui Traian (scena XC): este vorba de comați, bărbați și copii, care întind mâinile în semn de rugă spre împărat. Scena se petrece foarte probabil la sud de Dunăre[377]; sunt oameni pașnici fugiți de urgia războiului, care cer pentru îngăduința să li se permită revenirea la vetrele lor. Fără îndoială că împăratul le-a îndeplinit rugămintea – altfel, reprezentarea scenei nu și-ar fi avut rostul.

Abia după aceea, Columna (scenele XCVIII–XCIX) reprezintă podul de peste Dunăre construit de Apollodor (fig. 7/2, 13/7); scena înfățișează pe Traian pe cale de a aduce o jertfă cu prilejul inaugurării podului.

„Traian trecu Istrul pe acest pod și a purtat război mai mult cu chibzuială decât cu înfocare, biruindu-i pe daci după îndelungi și grele strădanii. El însuși dădu multe dovezi de pricepere la comandă și de vitejie, iar oștenii trecură împreună cu dânsul prin multe primejdii și dădură dovadă de vrednicie. Un călăreț greu lovit fu scos din luptă în nădejdea că va mai putea fi salvat. Dar simțind că nu se va mai vindeca, se repezi din cort (căci rana nu-l istovise de tot) și se întoarse la postul său, prăbușindu-se fără suflare, după ce săvârși fapte mărețe" (Cassius Dio, 68, 14, 1–2).

Este tot ce ne-a rămas de la Cassius Dio despre acest război, de fapt ceea ce s-a păstrat din excerptele lui Xiphilinus; relatarea istoricului antic trebuie să fi fost însă destul de amplă, dacă a ținut să consemneze chiar și un episod mărunt precum acela despre eroismul călărețului roman.

Războiul a fost se pare destul de greu resimțit și de romani. Istoricul antic ne spune că Traian „a purtat război mai mult cu chibzuială decât cu înfocare", împăratul a gândit bine fiecare acțiune, pentru a evita capcanele și situațiile neprevăzute. Biruința a fost câștigată „după îndelungi și grele strădanii". Este ceea ce rezultă și din scenele Columnei. Se pare că toată vara anului 105 a fost trecută cu operațiuni menite a readuce armata romană la pozițiile pierdute în urma dezlănțuirii răscoalei antiromane[378]. Atacul asupra Daciei s-a desfășurat probabil și atunci din mai multe direcții: din vest, prin Banat și pe valea Mureșului, apoi pe Apa Orașului; dinspre sud, de la Drobeta, prin pasul Vâlcan; în sfârșit, poate, pe valea Oltului. În orice caz, la căderea iernii, cercul în jurul cetăților din munți trebuie să se fi strâns puternic.

---

[376] H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 330: „Ceea ce era și mai grav, unele căpetenii dace, ademenite de aurul Romei sau înspăimântate de puterea armelor lor, trecuseră împreună cu oamenii lor de partea împăratului". La o asemenea împrejurare poate să se refere un alt pasaj (eventual tot din scrierea lui Criton: I. I. Russu, StCl, 13, 1972, p. 127, fragm. 18), transmis de Suidas: „iar mulți dintre geți au deplasară (din locurile lor) și trei mii reveniră (acasă); întâlnind pe comandanții (romani), se angajară să fie leali și să execute poruncile (lor)".

[377] Dimpotrivă, R. Vulpe, *Columna*[2], p. 85–86, situează această scenă în Banat; vezi și explicația scenei XCI.

[378] Cf. D. Protase, EN, 7, 1997, p. 100: „De toute la documentation existante il résulte que la seconde guerre a eu une durée plus brève et a été moins rude pour les Romains que celle de 101–102".

Probabil că operațiunile de cucerire a ultimelor cetăți au început abia în vara anului 106[379]. Arheologii au constatat că cetatea de la Costești a fost din nou trecută prin foc și sabie[380]. La asediul cetăților, romanii folosesc mașini de război și scări pentru escaladarea zidurilor. Într-o scenă de pe Columnă (CXIII), se vede cum un castru roman a fost ridicat în apropierea zidurilor unei cetăți dacice; ea nu pare a fi Sarmizegetusa, cum se crede[381], pentru că sistemul de construcție a zidurilor (rânduri din pietre neregulate alternând cu bârne de lemn) este diferit de cel constatat prin cercetările arheologice de la Sarmizegetusa Regia (blocuri paralelipipedice de piatră). Se văd soldații romani purtând scări pentru a asalta zidurile citadelei dacice, apoi escaladându-le; dar se pare că apărătorii au respins atacul. În continuare, se văd alte lupte violente; soldații romani sunt pretutindeni biruitori, dacii zac doborâți cu săbiile lor încovoiate alături.

Alte scene redau asediul unei cetăți cu ziduri din piatră tăiată regulat (CXVI și urm.). *Aceasta* trebuie să fie Sarmizegetusa[382]. Scena prezintă soldați romani care probabil escaladează zidurile, în timp ce alții, din afară, cu târnăcoape, încearcă să facă o breșă în zid. S-ar părea că și aici atacul a fost respins, căci într-o scenă (CXVII) vedem cum soldații romani construiesc un fel de turn de lemn (?)[383], pentru a putea urca pe ziduri. După părerea lui R. Vulpe, este vorba de *aggeres* – parapet înălțat de asediatori pentru a înlesni lupta la un nivel egal cu al apărătorilor); această tehnică de asediu era totodată menită a tăia dacilor orice posibilitate de a primi mesageri și ajutoare sau sau de a ieși din încercuire (precum la Alesia și Masada)[384].

Câteva scene redau în continuare asediul capitalei regale. Apărătorii rezistă cu înverșunare, deși sunt sleiți de puteri. O scenă dramatică (CXX) redă împărțirea

---

[379] A se vedea scena CX (fig. 7/1), unde soldații romani sunt ocupați cu secerarea grâului: N. Gostar, *Une scène agricole de la Colonne Trajane*, AU Iași (istorie), 18, 1972, 2, p. 147–152.

[380] Dar valul ce înconjoară cetatea de la Costești (H. Daicoviciu, DIVR, p. 188; C. Preda, EAIVR, I, p. 360) nu face parte din sistemul de apărare al cetății; acesta era roman, aparținând sistemului de *aggeres* – parapet ridicat pentru a înlesni lupta la un nivel egal cu al apărătorilor; vezi mai departe, nota 384.

[381] C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna*, explicația de la fig. 48 și următoarele; R. Vulpe, *Columna*[2], p. 201–202.

[382] Dimpotrivă, C. H. Opreanu (*Dacia romană și Barbaricum*, Timișoara, 1998, p. 41) crede că aceasta este cetatea de la Piatra Craivii, noua reședință a regelui Decebal; vezi de asemenea *supra*, nota 361.

[383] R. Vulpe, *Columna*[2], p. 96. „Asemenea lucrări trebuie să fi fost executate în mare număr, de jur-împrejurul cetății asediate, ceea ce, având în vedere și mulțimea trupelor asediatoare, era de natură să le ia dacilor orice nădejde de împotrivire"

[384] Un astfel de val de pământ a fost remarcat de cercetătorii cetății (vezi *supra,* nota 351) la nord și est de therme. Aceeași circumvalație a mai fost constatată, pe baza unor fotografii aeriene, de Al. S. Stefan (*Les guerres daciques de Domitien et Trajan*, p. 325 și urm.); după acest cercetător (vezi schema imaginată pe planul de la p. 342, fig. 177), ar fi vorba de două castre: unul dintre anii 102–105 (cel reprezentat prin valul de pământ, de la est și sud de therme); altul construit în anul 106, din piatră (pe traseul și în prelungirea cetății dacice; ceea ce coincide cu părerea cercetătorilor cetății: *supra,* nota 349). Acest sistem defensiv a fost pus în evidență și de o echipă a BBC, care, în colaborare cu Discovery Chanell, a efectuat în anii 2011–2012 o cercetare, inclusiv aeriană, cu un avion echipat cu sistem de scanare LIDAR (Light Detection and Ranging). Vezi Ovidiu Țentea, *Modele ale civilizației romane în provinciile dunărene între identități locale și valori universale. Raport de cercetare*, București, 2013, p. 41, fig. 3.1

ultimelor rezerve de apă între apărători; sunt deopotrivă *tarabostes* (îi recunoaştem după *pileus*) şi *comati*. Într-o altă scenă (CXIX) vedem cum apărătorii pun foc construcţiilor din cetate, pentru ca nimic să nu cadă în mâna cuceritorului. Dar rezistenţa continuă în alte părţi. Într-o scenă (CXXXII–CXXXIII), vedem cum apărătorii părăsesc o cetate, poate în cursul nopţii, în linişte, cu gândul de a cuceri printr-un atac prin surprindere castrul roman din apropiere. Într-adevăr, o altă scenă (CXXXIV) arată cum, protejaţi de scuturile lor ovale, dacii încearcă să ia cu asalt un castru, dar sunt respinşi cu pierderi grele; un grup de *tarabostes* asistă de pe o înălţime la luptă: cel din centru pare a fi chiar regele Decebal (scena CXXXV).

Din capitala cucerită şi jefuită, romanii duc tot ce pot lua (scena CXXIV: este vorba probabil de prada de mână, din vânzarea căreia s-au ridicat statuile de bronz aurite din forul lui Traian, purtând inscripţia *ex manubiis*; vezi Aulus Gellius, *Noctes Atticae,* XIII, 25). O altă scenă (CXXXVIII) arată cum prada, constând din vase (probabil din metal preţios), este încărcată în samare pe cai[385] (fig. 8/2). Între timp, a fost capturat şi tezaurul regal[386] (episodul divulgării locului unde au fost ascunse comorile ar fi redat, după părerea lui C. Cichorius, în scena CXXX):

„Au fost descoperite şi comorile lui Decebal, deşi se aflau ascunse sub râul Sargetia, din apropierea capitalei sale. Căci [Decebal] abătuse râul cu ajutorul unor prizonieri şi săpase acolo o groapă. Pusese în ea o mulţime de argint şi aur, precum şi alte lucruri preţioase, mai ales dintre cele care suportau umezeala, aşezase peste ele pietre şi îngrămădise pământ, iar după aceea adusese râul din nou în albia lui. Tot cu oamenii aceia [Decebal] pusese în siguranţă, în nişte peşteri, vestminte şi alte lucruri la fel. După ce făcu toate acestea, îi măcelări, ca să nu dea nimic pe faţă. Dar Bicilis, un tovarăş al său, care cunoştea cele întâmplate, fu luat prizonier şi dădu în vileag toate acestea" (Cassius Dio, LXVIII 14,4–5). – „După ce a cucerit-o pentru prima oară [este vorba de Dacia] şi l-a învins pe Decebal, puternicul Traian a adus romanilor cinci milioane de livre de aur, o cantitate dublă de argint, în afară de cupe şi lucruri (scumpe) depăşind orice închipuire..." (Ioannes Lydus, *De magistratibus*, II, 28)[387].

Cei scăpaţi din încercuire – printre ei însuşi regele Decebal – încearcă să se desprindă de urmăritori. Probabil că viteazul rege spera să mai organizeze o

[385] Două astfel de pocale meşteşugit lucrate şi un corn decorat cu aur din prada dacică au fost dăruite de împăratul Traian templului lui *Zeus Cassios* din Syria, cum rezultă dintr-o epigramă atribuită împăratului Hadrian (vezi *Anthologie grecque.* Première partie: *Anthologie Palatine*, tome III, livre VI. Texte établi et traduit par Pierre Waltz, Paris, Les Belles Lettres, 1960, p. 160, nr. 332).

[386] Probabil că tezaurul regal fusese împărţit în loturi, spre a fi ascunse; aşa se face că unele au scăpat de lăcomia cuceritorului – precum tezaurul descoperit în 1543 în albia râului Strei. Despre acest tezaur, vezi prezentările din principalele contribuţii: J. Makkai, *The threasures of Decebalus*, în Specimina nova (Pécs), 1994 (1995), p. 151–215; Carmen Maria Petolescu, *Monedele regelui Coson,* p. 51–58; Barbara Deppert-Lippitz, *Thesauro Monachi. Der grosse Dakische Goldfund aus der Strei*, Annales Universitatis Apulensis, series historica, 14 (I), 2010, p. 9–27 (este inacceptabilă însă părerea autoarei, anume că acest tezaur aparţine seriei de oferte sacre din râuri, fiind îngropat după anul 54 a.Chr.: „eine ganz normale kultische Handlung"; contra unei asemenea păreri, dar cu referire la altă citare bibliografică, s-a pronunţat şi Carmen Maria Petolescu, *op. cit.*, p. 58).

[387] Aceste cifre, evident exagerate, au fost reduse de J. Carcopino (Dacia, I, 1924, p. 28–34) de zece ori (deci 500 000 livre de aur şi 1 000 000 livre de argint, echivalând cu 165 000 kg de aur şi 331 000 kg argint). Vezi şi I. I. Russu, *Comorile regelui Decebal*, Sargetia, 4, 1966, p. 97–106.

rezistență, spre răsărit, unde mai avea cetăți care încă nu fuseseră cucerite. Poate voia să treacă mai departe, dincolo de munți, să înjghebe o coaliție cu bastarnii și roxolanii cu care se aliase în cursul expediției moesice din iarna dintre anii 101–102. Această nădejde va fi împărtășit-o credincioșilor săi, cărora le mai vorbește într-o scenă reprodusă de Columnă (CXXXIX). Dar romanii erau pe urmele lor (scenele CXLII–CXLIV). Textul lui Cassius Dio (68, 14, 3; la Xiphilinus) redă epilogul într-o singură frază: „Când a văzut Decebal că scaunul lui de domnie (βασίλειον) și toată țara sunt în mâinile dușmanului, că el însuși este în primejdie să fie făcut prizonier, își curmă zilele". La Pliniu cel Tânăr întâlnim doar o aluzie într-una din epistole (VIII, 4, 2): „un rege alungat din reședința sa, izgonit chiar din viață, fără să fi pierdut niciodată nădejdea" *(pulsum regia, pulsum etiam vita regem nihil desperantem)*.

Sfârșitul eroic al regelui este redat într-o scenă a Columnei (CXLV; fig. 9/1)[388]. Regele apare așezat lângă trunchiul unui copac, sprijinit în genunchiul și brațul stâng, iar piciorul drept întins, cu scutul căzut alături; în mâna dreaptă ține un pumnal ușor curbat, pe care-l duce spre gât. Câțiva călăreți, cu brațele ridicate în care țineau probabil lăncile, sunt încă în avânt, ceea ce înseamnă că se aflau la oarecare distanță de rege; în fruntea lor se vede alt călăreț, probabil comandantul, căci are brațul drept întins, cu degetele apucătoare îndoite, semn că ținea o sabie.

Un document deosebit de important pentru împrejurările sfârșitului eroic al regelui Decebal este stela funerară a lui Ti. Claudius Maximus descoperită la Grammeni (lângă anticul Philippi), pe teritoriul fostei provincii romane a Macedoniei[389]. Sus, în registrul sculptural, este redat un călăreț roman în galop, aruncându-se asupra unui om prăbușit la pământ; acesta din urmă poartă pe cap un fel de bonetă cu moț *(pileus)*, iar din mână îi cade un pumnal încovoiat. Dedesubt sunt redate câteva decorații primite de Ti. Claudius Maximus în cursul serviciului său militar. Inscripția, păstrată aproape în întregime, este următoarea (fig. 12):

Ti. Claudius
Maximus, vet(eranus),
[s(e)] v(ivo) f(aciendum) c(uravit); militavit
eque(s) in leg(ione) VII C(laudia) p(ia) f(ideli), fac-
tus qu(a)estor equit(um),
singularis legati le-
gionis eiusdem, vexil-
larius equitum item
bello Dacico ob virtu-
te(m) donis donatus ab im-
p(eratore) Domitiano, factus dupli(carius)

---

[388] Sinuciderea regelui Decebal este redată și de o figurină de bronz provenind probabil din Gallia (fig. 11/2); v. *supra*, nota 232.

[389] M. P. Speidel, *The Captor of Decebalus. A new Inscription from Philippi*, JRS, 60, 1970, p. 142–152; idem, *Ranisstorum, ultimul punct de sprijin al lui Decebal*, AMN, 7, 1970, p. 511–515; AÉ, 1969–1970, 583; IDRE, II, 363. Cf. Maria Alexandrescu-Vianu, *Le relief de la stèle du «captor Decebali»*, RESEE, 13, 1975, p. 595–598. Despre *Ranisstorum*, cu o nouă încercare de localizare (la Grădiștea Muncelului – „Sub Cununi"), vezi I. Glodariu, Apulum, 19, 1981, p. 51–55.

a divo Troiano in ala secu(n)d(a)
Pannoniorum a quo et fa(c)-
tus explorator in bello Da-
cico et ob virtute(m) bis donis
donatus bello Dacico et
Parthico et ab eode(m) factus
decurio in ala eade(m) quod
cepisset Decebalu(m) et capu(t)
eius pertulisset ei Ranissto-
ro, missus voluntarius ho-
nesta missione a Terent[io Scau]-
riano, consulare [exerci]-
tus provinciae nov[ae - -]

„Tiberius Claudius Maximus, veteran, fiind în viață s-a îngrijit să se facă (acest monument); a făcut serviciul militar cu rangul de călăreț în legiunea VII Claudia pia fidelis; făcut cvestor al călăreților, ales în garda de corp a legatului aceleiași legiuni, stegar al călăreților; de asemenea, decorat pentru virtute în războiul dacic de împăratul Domitian; făcut *duplicarius* de către divul Traian în ala a doua de pannoni, de către care a și fost făcut cercetaș în războiul dacic și pentru virtute de două ori decorat în războiul dacic și în cel partic și de către același [împărat] făcut decurion în aceeași ală fiindcă prinsese pe Decebal și îi dusese capul la Ranisstorum; trimis voluntar, după lăsarea la vatră de către Terentius Scaurianus, consularul noii provincii...".

Așadar, o descoperire epigrafică excepțională ne-a revelat în chip neașteptat numele celui ce conducea grupul de călăreți (cercetași) romani porniți pe urmele lui Decebal. Într-o altă scenă de pe Columnă (CXLVII; fig. 9/2), grav mutilată, vedem cum capul regelui și mâna dreaptă a acestuia sunt prezentate pe o tipsie armatei: ca să se afle că marele adversar al Romei fusese răpus (vezi și moneda de la fig. 13/2). Dar adevărata valoare a stelei lui Ti. Claudius Maximus constă în faptul că se confirmă veridicitatea scenei de pe Columna lui Traian: faptul că Decebal și-a pus el însuși cu demnitate capăt vieții[390].

[390] Dimpotrivă, J. Gagé, StCl, 25, 1986, p. 119–124, considera că inscripția de la Grammeni exclude complet ideea sinuciderii lui Decebal; după acest autor, „Décébale a été tué dans un combat singulier, à cheval, par un sous-officier de cavalerie de Trajan" (p. 119). J. Gagé trecea cu vederea faptul că scena sinuciderii este reprezentată și pe vasele gallice de tip *terra sigillata* (vezi mai departe, la noi, notele 391–393). Acest savant mai connsidera (p. 119, nota 4) că scena dramatică a împărțirii ultimelor rezerve de apă (CXX) ar reprezenta „le suicide d'un groupe de notables daces, se passant l'un à l'autre la coupe de poison"; în legătură cu acest episod, iată ce scria R. Vulpe (*Columna*[2], p. 97): „Adevăratul sens al tragediei reprezentate aci, cu totul altul, a fost restabilit în anii noștri, în urma descoperirilor lui C. Daicoviciu. Prin săpăturile sale din munții Sarmizegetusei, el a pus în evidență rolul important pe care, în cetățile dace așezate pe vârfuri stâncoase, îl avea aprovizionarea cu apă, prin conducte, din izvoare situate în afara zidurilor lor. Ne amintim cum capitularea lui Decebal în primul război, în 102 (scena LXXV), a fost determinată de captarea de către romani a unei conducte de apă a Sarmizegetusei Regia, reprezentată în scena LXXIV. Acum, după instalarea strânsă a asediului roman, tot interceptarea resurselor de apă ale cetății a trebuit să fie una din primele preocupări ale asediatorilor și, evident, operația a reușit pe deplin. Numai că de data aceasta nu mai putea fi vorba de capitulare, ci de rezistență disperată. Așadar, departe de a înfățișa o sinucidere colectivă, scena reprezintă, dimpotrivă, încercarea de supraviețuire a dacilor chinuiți de sete, cea mai cumplită suferință la care pot fi supuși apărătorii unei fortificații asediate. Cei mai viteji ostași sunt neputincioși în fața ei...".

Actul eroic şi disperat mai apare redat pe câteva vase fragmentare de tip *terra sigillata* din Gallia[391].

Astfel, pe un fragment de vas descoperit în 1868 la Blain (Loire Atlantique) este reprezentată sinuciderea regelui Decebal şi prosternarea în faţa împăratului Traian a unui rege din familia Arsacizilor, care domneau în Parthia şi Armenia[392].

Pe alt vas, mulţumitor conservat, descoperit în 1979 la La Graufesenque, se repetă, separate prin diferite motive (capitele ionice, linii ondulate, reprezentări de stânci etc.), două scene istorice. Între un urs ridicat pe labele din spate şi un leu pregătit să se arunce la atac, este reprezentată sinuciderea unui om: aşezat pe stâncă, cu genunchiul stâng îndoit, cu mantia şi scutul căzute în spate; cu mâna dreaptă îşi înfige în piept o mică sabie; între leu şi figura eroului, inscripţia DECIBALV. Cealaltă scenă reprezintă un personaj în picioare, aproape nud, cu o ţesătură în jurul şoldurilor, între două fiare care se aruncă asupra sa; jos, legenda PARTV. Acest vas este opera ceramistului L. Cossius, cunoscut prin produsele sale răspândite în Gallia, Britannia, Germania, Raetia şi Italia (el a fost activ, se vede, pe timpul lui Traian)[393].

Ni se pare interesant să remarcăm prezenţa acestui motiv istoric în repertoriul unui centru ceramic din sud-estul Galliei. După părerea noastră, această prezenţă nu este întâmplătoare. Astfel, se poate aminti descoperirea la Axima, nu departe de centrul ceramic amintit, a unei inscripţii datând din anul 108[394]:

Imp(eratori) Caesari
divi Nervae f(ilio)
Nervae Traiano
Aug(usto) Germ(anico) Daci-
co *pontifici max(imo) tribunic(iae) potest(atis)*
XII imp(eratori) VI co(n)s(uli) V p(atri) p(atriae),
devictis Dacis,
Foroclaud(ienses) pub(lice)

„Împăratului Caesar Nerva Traianus Augustus Germanicus Dacicus, fiul divului Nerva, mare preot, învestit a douăsprezecea oară cu puterea tribuniciană, având cea de-a şasea salutaţie imperială, consul pentru a cincea oară, părinte al patriei, fiind înfrânţi Dacii, (au ridicat această inscripţie) cetăţenii din Forum Claudii, pe cheltuială publică".

Este posibil ca victoria contra dacilor să fi fost evocată în aceste părţi şi prin alte monumente, care au servit ca sursă de inspiraţie pentru ceramiştii din La Graufesenque. Alte patru inscripţii ale unor personaje participante la războiul dacic s-au descoperit la Nîmes (anticul Nemausus); se consideră că una din ele (fragmentară) ar fi fost dedicată chiar lui D. Terentius Scaurianus, viitor guvernator al provinciei Dacia[395].

---

[391] Vezi M. Labrousse, *Les potiers de La Graufesenque et la gloire de Trajan*, Apulum, 19, 1981, p. 57–63 (descrierea amănunţită a acestor vase, cu imagini fotografice şi desene, însoţite de bibliografia anterioară); cf. C. C. Petolescu, TD, 6, 1985, p. 200–201; Viorica Rusu-Bolindeţ, *Representations of Traian's triomph over the Dacians on Samian ware*, în vol.: I. Piso (ed.), *Die römischen Provinzen. Begriff und Gründung* (Colloquim Cluj-Napoca, 28. September – 1. Oktober 2006), Cluj-Napoca, 2008, p. 269–292.

[392] IDRE, I, 190.

[393] IDRE, I, 191.

[394] CIL, XII, 105 (= ILS, 289; IDRE, I, 180).

[395] CIL, XII, 3169 (= IDRE, I, 183); cf. Y. Burnand, MEFR, 87, 1975, p. 701–703.

Regele erou a preferat dezonoarei moartea; tragicul act este demn de marii eroi ai antichității. Decebal știa că învingătorul nu va fi mărinimos cu el. Dar mai grea decât moartea era umilința la care ar fi fost supus în cursul serbării triumfului împăratului. Doar cu numai câțiva ani în urmă, în 100, Pliniu cel Tânăr i se adresa astfel împăratului în *Panegyricus* (17, 1–3):

„Am impresia că văd de pe acum un triumf, plin nu de prăzi alese din provincii sau de aur stors de la aliați[396], ci de arme dușmane și de lanțuri ale regilor luați prizonieri; mă și văd cum încerc să recunosc numele lungi ale acestor conducători și trupurile lor care nu desmint deloc faima numelui lor. Mi se pare că văd tablourile pline de isprăvile groaznice ale barbarilor, iar pe fiecare dintre ei, cu mâinile legate, urmând tabloul cu isprăvile sale. Apoi [te văd] pe tine, în picioare, urmărind îndeaproape, din spate, neamurile învinse; iar înaintea carului sunt scuturile pe care tu însuți le-ai străpuns. Și nu ți-ar lipsi nici *spolia opima*, dacă ar îndrăzni să te înfrunte vreun rege[397] și dacă nu s-ar îngrozi nu numai de sulițele aruncate de tine, dar și de căutătura ta, chiar atunci când vă desparte un câmp întreg și toată armata".

Cu aceeași înverșunare au fost urmăriți probabil toți ceilalți membri ai familiei regale. Pe Columnă (scena CXLVI) vedem cum doi copilandri, probabil vlăstare regești, sunt capturați de soldații romani. Ei nu trebuiau să scape cu fuga la neamurile vecine, unde ar fi putut conspira pentru organizarea unei coaliții antiromane, menținând, totodată, vie în sufletele dacilor învinși scânteia rezistenței antiromane. Legați în lanțuri – așa cum apar doi asemenea captivi pe fragmentul de vas de la Blain –, acești prizonieri de neam regal erau meniți a împodobi cortegiul triumfal al împăratului.

Moartea regelui a pus practic capăt războiului. Chiar înainte de relatarea actului disperat, o scenă de pe Columnă (CXLI) arată un grup de nobili daci închinându-se lui Traian: unul apare îngenunchiat, cu brațele deschise și lăsate în jos, alți cinci întind brațul drept în semn de implorare. Scena vrea să arate că împăratul este generos cu învinșii (dictonul vergilian: *parcere subiectis*); altfel, i-ar fi arătat suferind represaliile și mânia învingătorului.

Focare de rezistență armată au continuat totuși să existe. O scenă (CLI) redă o ultimă luptă; în fața unei așezări întărite cu zid din piatră cioplită și palisadă, un grup de daci și sarmați (recunoscuți după coifurile lor conice) luptă cu disperare cu soldații romani; un dac căzut în genunchi este pe cale a fi străpuns de lancea dușmanului. Scena prezintă importanță deosebită; pentru prima dată aflăm că alături de daci luptă în acest război și niște aliați al căror ajutor a venit se pare prea târziu. S-ar găsi astfel o explicație la următoarea frază din opera lui Sex. Aurelius Victor (*Caesares*, 13, 3): *quippe primus aut solus etiam vires Romanas trans*

[396] Aluzie ironică la triumful lui Domitianus, „despre a cărui înfrângere și fugă nu există altă dovadă mai sigură decât triumfurile pe care le serba" (*Paneg.*, 11, 4).

[397] *Spolia opima* erau prăzile de care era despuiat un șef militar barbar, ucis de un comandant roman; acestea erau dedicate lui *Iupiter Feretrius*. Vezi cazul lui M. Licinius Crassus, care a ucis cu propria-i mână pe Deldon, căpetenia bastarnilor, în anul 29 a. Chr. (Cassius Dio, 51, 24; cf. W. Seston, *Scripta varia*, Roma 1980, p. 125–126). Duelul *(pugna singularis)* cu un rege era privilegiul comandantului armatei romane – în cazul la care face aluzie Pliniu cel Tânăr, al împăratului Traian; nu poate fi deci acceptată părerea lui J. Gagé (vezi mai sus, nota 390), cum că regele Decebal a căzut în cursul unui duel cu Tiberius Claudius Maximus, subofițer roman.

Istrum propagavit, domitis in provinciam Dacorum pileatis Sacisque nationibus, Decibalo rege ac Sardonio („într-adevăr, primul sau singurul a extins stăpânirea romană peste Istru, fiind supuşi în provincie pileaţii dacilor şi neamurile scitice, regele Decebalus şi Sardonius"). Este clar că *Dacorum pileati* reprezintă (semnifică) poporul dac condus de regele Decebal; dar *Sacae nationes* sunt altceva, iar Sardonius[398] poate fi conducătorul războinicilor (roxolani retardatari ?) care apar în scena abia menţionată de pe Columna lui Traian. Poate că regele, ieşind din cetatea încercuită şi luând-o spre răsărit, spera în sosirea acestui ajutor, cu care să încerce o nouă rezistenţă. Nădejdea i-a fost spulberată de escadronul de călăreţi din *ala II Pannoniorum* condus de Ti. Claudius Maximus, care s-au luat pe urmele sale.

Pentru a face orice rezistenţă a dacilor imposibilă, romanii distrug din temelie cetăţile şi sanctuarele lor. Într-o scenă de pe Columnă, vedem cum, în timp ce soldaţii romani pun foc unei cetăţi, auxiliarii romani escortează un grup de daci (CLIII). Este greu de spus ce reprezintă această scenă; puţin probabil să fie prinşi de război, duşi în sclavie, căci nu au mâinile legate. Erau poate cei ce vor fi înrolaţi cu forţa în unităţile auxiliare romane? Mult mai probabil, par să fie locuitorii evacuaţi din cetatea căreia i se pune foc; că este aşa, rezultă şi din alte două scene în continuare, în care vedem aceşti oameni porniţi din locurile lor împreună cu vitele lor. O altă interpretare a acestor scene (Froehner, Cichorius, Lehmann-Hartleben, Christescu etc.), cum că ar fi vorba de exodul acestei populaţii, dincolo de graniţele provinciei romane, nu este acceptabilă, deoarece cei plecaţi sunt însoţiţi de soldaţi romani. Aşa cum au subliniat o serie de istorici ai noştri (în special H. Daicoviciu)[399], este vorba de evacuarea populaţiei din zona cetăţilor şi din locurile unde se vor înălţa castrele sistemului defensiv roman.

După ce ne informează lapidar că regele Decebal şi-a pus capăt zilelor, rezumatul lui Xiphilinus mai adaugă: „Capul său fu dus la Roma" (Cassius Dio, 68, 14, 3). Evenimentul este consemnat şi în *Fasti Ostienses* pentru anul 106: *[caput D]ecibali [regis in sca]lis Gemon[is expositum* sau *iacuit]* („capul lui Decebal a fost aruncat pe scările Gemoniilor")[400]; dar nu se păstrează data (luna şi ziua) acestei însemnări, pentru a avea şi o indicaţie despre sfârşitul războiului.

---

[398] Numele *Sardonius* (atestat doar prin această sursă; vezi *supra,* p. 103, nota 148), trebuie să fie autentic; a se compara cu Μαρδόνιος, nume istoric (purtat de ginerele marelui rege Darius), dar atestat acum şi epigrafic (o inscripţie pe o foiţă de plumb de la Histria, probabil o *tabella defixionum*; datată în prima jumătate a secolului IV a.Chr.; publicată de Al. Avram, C. Chiriac, I. Matei, BCH, 131, 2007, p. 400–404). Teritoriul locuit de acele „neamuri scitice" *(Sacae nationes),* asupra cărora domnea Sardonius, se afla la nord de Dunăre, iar nu în stepele nord-pontice – deoarece Traian nu a creat o *provincia* şi la nordul Mării Negre. Dimpotrivă, Muntenia, sudul Moldovei şi chiar sud-estul Transilvaniei fuseseră anexate încă din anul 102 şi ataşate provinciei Moesia Inferior. Aceste populaţii scito-sarmatice pătrunseseră în spaţiul getic încă în decursul secolului I p.Chr (vezi în acest sens: R. Harhoiu, SCIVA 44, 1993, 1, p. 41–52; contra: Gh. Bichir, SCIVA, 44, 1993, 2, p. 135–170), după operaţiunile de evacuare întreprinse de Aelius Catus şi Ti. Plautius Silvanus Aelianus.

[399] Dacia (N.S.), 3, 1959, p. 315–317.

[400] *Fasti Ostienses* (ed. L. Vidman, 1982), p. 46–47 (= IDRE, I, 96). O monedă reprezintă un personaj cu piciorul drept pe un cap uman; fig. 13/2).

O inscripție grecească din Cyrenaica – din păcate, tot nedatată – se referă și ea la „capturarea" monarhului Decebalus: [τὸν τῶν Δακῶν μονάρ]χον Δεκίβαλλον ἔλαβε[- - -][401]; titlul merită a fi reținut, dacă avem în vedere că în istoria lui Cassius Dio (67, 7, 2–3) demnitatea regală este desemnată cu termenul de *basileus*.

Victoria împotriva dacilor a fost sărbătorită cu fast la Roma. Excerptatorul lui Cassius Dio (68, 15, 1) notează: „După întoarcerea la Roma, veniră la Traian nenumărate solii din partea altor barbari și de la inzi. El dădu spectacole timp de o sută douăzeci și trei de zile, în cursul cărora au fost ucise cam unsprezece mii de animale sălbatice și domestice. Au luptat zece mii de gladiatori". Senatul roman a decretat ridicarea în forul care poartă numele lui Traian a unei coloane, având în vârf statuia împăratului, iar pe fus sculptată într-o friză continuă istoria războiului.

În legătură cu războiul cu dacii și victoria asupra lor s-au emis numeroase monede: de aur, argint și bronz[402]; pentru ideea urmărită de subiectul nostru, ne vom mulțumi a face doar o prezentare generală a principalelor tipuri. Se pot aminti astfel mai întâi monedele reprezentând pe Traian în galop, trecând peste un dac căzut la pământ (fig. 13/1)[403]; probabil că aceste piese sunt cele mai vechi, bătute chiar în cursul operațiunilor militare din 105–106. O monedă reprezintă pe Traian aducând un dac, care cade în genunchi, în fața unui personaj cu togă, reprezentând Senatul[404]; pe alta, vedem Roma purtând Victorie și suliță, iar la picioarele ei un dac îngenuncheat[405]. Cele mai interesante piese privitoare la înfrângerea Daciei sunt cele având în exergă legenda *DAC(ia) CAP(ta)* (fig. 13/4); reversul acestora reprezintă un dac (sau *Dacia* personificată) cu mâinile legate și cu sabia încovoiată la pământ[406]. Câteva monede reprezintă pe zeița Victoria atârnând de un trunchi de arbore un scut pe care a scris *VIC(toria) DAC(ica)* (fig. 13/3)[407]. Legate de triumful dacic sunt emisiunile reprezentând pe Traian în cvadrigă[408] ori încununat de zeița Victoria[409]. Un loc important dețin piesele cu simbolizarea păcii; cea mai interesantă ni se pare una reprezentând *Pax* personificată, cu torță, punând foc unei grămezi de prăzi[410].

Evident imitate după tipul monetar al dacului înfrânt, sunt două medalioane de plumb descoperite în apropiere de Durostorum: unul la Pârjoaia (jud. Constanța; diam. 4,4 cm), reprezentând un călăreț roman care se aruncă asupra unui personaj căzut la pământ [411]; celălalt de la Dunăreni (com. Alimanu, jud. Constanța; diam. 3,8 cm), redând un călăreț aruncându-se de asemenea asupra unui dușman (în urma calului este redat un pește, sugerând trecerea unei ape, evident fluviul Dunărea)[412]. Cele două medalioane (fig. 13/10–11) se referă cu maximă probabilitate la victoria asupra coaliției barbare abătute asupra Dobrogei în iarna anilor 101/102.

---

[401] AÉ, 1929, 8 (= SEG, IX, 101; IDRE, II, 421).

[402] C. Moisil, *op. cit.* (nota 343), p. 7 și urm.; vezi RIC, II, p. 327 și urm. (pentru tipurile monetare).

[403] RIC, II, nr. 208–209, 535–545.

[404] *Ibidem*, nr. 215.

[405] *Ibidem*, nr. 485.

[406] *Ibidem*, p. 238–239 (prezentare generală).

[407] *Ibidem*, nr. 527–531.

[408] *Ibidem*, nr. 532.

[409] *Ibidem*, nr. 549–551.

[410] *Ibidem*, nr. 507.

[411] V. Culică, *Un relief de plumb privitor la luptele împăratului Traian pentru cucerirea Daciei*, SCIV, 23, 1972, 4, p. 651–657 (diametru: 4,4 cm); vezi și nota urm.

[412] C. Iconomu, C. Chiriac, AM, 26, 2003, p. 51–58; cf. C. C. Petolescu, *Victoria împăratului Traian pe două medalioane de plumb din Dobrogea*, în vol.: *In honorem Gheorghe Popilian*, Craiova, 2006 (ed. D. Bondoc), p. 263–266 (= *Contribuții*, I, p. 81–84).

Motivul dacului înfrânt este întâlnit pe alte două monumente sculpturale[413].

Unul a fost descoperit la Atena. Din trupul unui personaj se mai păstrează doar piciorul drept, care apasă asupra unui om căzut la pământ, identificat ipotetic cu un dac[414].

Mai interesant este un relief descoperit la Grădiştea Muncelului, la o distanţă oarecare de latura de est a cetăţii[415]. Este vorba de un bloc de calcar văros (0,83 × 0,57 × 0,33 m), rău conservat; lipseşte sfertul de sus din dreapta; totuşi, elementele esenţiale ale scenei se pot încă distinge. Astfel, în partea stângă se vede un personaj în picioare, ţinând în mâna dreaptă o lance; capul este corodat; braţul stâng este întins; piciorul stâng, îndoit, din profil, apasă genunchiul unui om răsturnat la pământ. Acesta din urmă este redat în proporţii reduse faţă de personajul principal. Deasupra capului său, mai spre dreapta, este sculptată o sabie încovoiată; prin acest din urmă element, personajul căzut este identificat cu un dac, iar învingătorul era probabil însuşi împăratul Traian.

[413] I. I. Russu, *Daco-geţii în Imperiul Roman*, p. 81, nr. 27 a.
[414] *Ibidem*.
[415] M. Macrea, Sargetia, 2, 1941, p. 131 şi urm.

III
ROMANA

ORGANIZAREA ADMINSTRATIVĂ A DACIEI ROMANE

Dacia în perioada războiului de cucerire

Mult timp s-a considerat că întreg teritoriul de la nord de Dunăre, cucerit de împăratul Traian, ar fi format o singură unitate administrativă – provincia *Dacia*, care la începutul domniei lui Hadrian ar fi fost divizată în *Dacia Superior* şi *Dacia Inferior*; mai târziu, sub Antoninus Pius, din Dacia Superioară s-ar fi desprins o a treia provincie, *Dacia Porolissensis*[1].

Dar descoperirile epigrafice din ultima jumătate de secol au modificat complet datele problemei[2]. Trebuie totodată avut în vedere şi faptul că, deşi aceste documente aduc ştiri noi, analiza lor ridică mereu alte probleme. Acestea pot fi întrucâtva lămurite numai urmărind dislocarea unităţilor militare pe cuprinsul întregii Dacii (fig. 24)[3].

---

[1] Din bibliografia privitoare la această problemă, a se vedea: V. Pârvan, *Câteva cuvinte cu privire la organizaţia provinciei Dacia Traiana*, Bucureşti, 1906 (= idem, *Scrieri de istorie romană*, ed. N. Zugravu, Iaşi, 2002, p. 17–65); V. Christescu, *Dacia sub Hadrian şi Antoninus Pius*, Convorbiri literare, 69, 1936, 11–12, p. 442–451 (= Argesis, 15, 2006, p. 1091–119); C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucureşti, 1945, p. 91–104; M. Macrea, în *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 352–356; idem, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 29–94. R. Ardevan, L. Zerbini, *La Dacia romana*, Soveria Mannelli, Ed. Rubbettino, 2007, 270 p.; D. Protase, în *Istoria Românilor*, vol. II, Bucureşti, 2001, p. 45–72.

[2] Este vorba, mai întâi, de descoperirea (în anul 1957) unei diplome militare la Palamarca (în Bulgaria), datând din 13 decembrie 140 şi cuprinzând trupele provinciei Dacia Inferior (B. Gerov, Klio, 37, 1959, p. 196–210; AÉ, 1962, 264; IDR, I, 13; RMD, I, 39). În urma analizei acestei diplome, B. Gerov ajungea la concluzia că pe timpul împăratului Traian, înainte de reorganizarea administrativă înfăptuită de Hadrian, estul Olteniei, Muntenia şi sud-estul Transilvaniei au aparţinut provinciei Moesia Inferior. În discuţie rămân alte teritorii – vestul Olteniei şi Banatul: anume, dacă au aparţinut provinciei Dacia sau, dimpotrivă, Moesiei Superioare. Ulterior, alte două diplome militare, descoperite succesiv la Gherla (în 1960 şi 1971), datând una din 2 iulie 133 (IDR I, 11), cealaltă şi mai recent: 10 august 123 (IDR I, 7), arată că provincia Dacia Porolissensis nu a fost creată în 158–159, cum se crezuse (CIL, XVI, 110 = IDR, I, 17; redatare: RMD, I, 47, anul 154), ci mult mai devreme, înainte de anul 123 (o altă diplomă militară, descoperită în Turcia, la Urfa, atestă aceeaşi provincie la 14 aprilie 123: RGZM, 22; ILD, 20). De asemenea, autorul acestei cărţi a demonstrat (SCIV, 22, 1971, 3, p. 411–422) că vestul Olteniei a aparţinut provinciei *Dacia Superior*, fapt confimat prin diplomele de la Drobeta din 24 noiembrie 124 (W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 175, 2010, p. 2481–255, nr. 1 = AÉ, 2010, 1857) şi 1 aprilie 179 (RMD, 123 = AÉ 1987, 843; ILD, 46).

[3] Dintre studiile privitoare la organizarea Daciei, a se vedea în special: M. Macrea, *Organizarea provinciei Dacia*, AMN, 3, 1966, p. 121–150; C. C. Petolescu, *L'organisation de la Dacie sous Trajan*

Încă în cursul primului război (101–102), o parte a teritoriului Daciei intrase definitiv sub dominația Romei. Istoricul Cassius Dio ne informează că, îndată după încheierea războiului, împăratul Traian, „după ce rândui acestea [referire la condițiile păcii cu Decebal] şi lăsă garnizoană la *Zermizegethousa*, punând străji şi în restul țării, se întoarse în Italia" (LXVIII 9, 7). Astfel, chiar în capitala regală a fost lăsată o puternică garnizoană; în cursul cercetărilor arheologice au apărut în zidurile cetății de la Grădiştea Muncelului câteva blocuri de construcție[4] cu numele legiunilor *II Adiutrix pia fidelis*[5], *IIII Flavia felix*[6] şi o *vex(illatio) leg(ionis) VI Ferr(atae)*[7]; pe alt bloc de piatră este reprezentat capricornul (considerat a fi simbolul legiunii *I Adiutrix*)[8]. Au mai fost lăsate garnizoane în diferite locuri întărite (φρούραι), în castrele construite în cursul înaintării armatei romane: în Banat şi în Țara Hațegului, în nordul Olteniei, în zona subcarpatică a Munteniei şi în sudul Moldovei, precum şi în sud-estul Transilvaniei. Pentru siguranța armatei rămase în Dacia, împăratul a decis construirea unui pod peste Dunăre: „Traian se temea că, după ce îngheață Istrul, să nu se pornească război împotriva romanilor rămaşi dincolo şi construi acest pod, pentru ca transporturile să se facă peste el cu uşurință" (Cassius Dio, LXVIII, 13, 1–6).

De la acelaşi istoric (LXVIII 12, 2), mai aflăm că, mai târziu (în anul 105), regele Decebal pretindea de la Traian, în schimbul eliberării generalului roman Longinus, capturat în Dacia, „să-i dea înapoi țara până la Istru", cu alte cuvinte să-i retrocedeze teritoriile ocupate după prima expediție dacică. Se pune problema despre ce teritorii este vorba, în ce condiții intraseră ele sub dominația romană.

Forțele romane de ocupație trebuie să fi fost apreciabile. În teritoriul ocupat (în special în Banat, dar şi în nord-vestul Olteniei), au fost lăsate importante efective din legiuni (dacă nu chiar legiunile cu întreg efectivul lor) şi numeroase trupe auxiliare (detaşate din armata Moesiei Superioare), puse sub comanda generalului Longinus; acesta a fost identificat cu *Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus*, fost consul, care guvernase mai înainte provinciile Moesia Superior şi Pannonia[9].

Pe de altă parte, informații importante ne sunt furnizate de aşa-numitul *papyrus Hunt*, conținând situația dislocării (răspândirii) efectivelor cohortei *I Hispanorum*

---

et Hadrien, Dacia (N.S.), 29, 1985, p. 45–55; idem, *Reorganizarea Daciei sub Marcus Aurelius*, StCl, 24, 1986, p. 131–138 (variantă, cu unele observații suplimentare: Germania, 65, 1987, 1, p. 123–134); idem, în Lumea veche, 1, 1996, p. 37–44; idem, *Organizarea administrativă a Daciei romane*, Studii şi articole de istorie, 71, 2006, p. 137–149; D. Protase, în *Istoria Românilor*, II, Bucureşti, 2001, p. 45–52. Pentru guvernatorii Daciei: B. E. Thomasson, *LP*, I, 1984, col. 149–160 (vezi completările: „ex parte retractatum", Göteborg, 2009); C. C. Petolescu, *Administrația Daciei romane*, RdI, 39, 1986, 9, p. 880–905; I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae*, I. *Die senatorischen Amtsträger* (Antiquitas I, 43), Bonn, 1993; II. *Die ritterlichen Amtsträger* (Antiquitas, I, 60), Bonn, 2013.

[4] H. Daicoviciu, I. Ferenczi, Adriana Rusu, Sargetia, 21–24, 1988–1991, p. 45–47; vezi şi notele următoare).

[5] IDR, III/3, 268

[6] IDR, III/3, 269.

[7] IDR, III/3, 270.

[8] IDR, III/3, 271. Dar I. Piso, *La legio* I Adiutrix *à Sarmizegetusa Regia?*, în vol.: *Dacia felix*, Cluj, 2007, p. 279–283, arată că este vorba tot de legiunea *IIII Flavia* (vezi şi AÉ, 2007, 1292).

[9] PIR^2, P 623. Vezi B. E. Thomasson, *LP*, Göteborg, 1985, col. 102, nr. 22 (Pannonia) şi col. 125–128, nr. 31 (Moesia Superior).

veterana quingenaria, din armata provinciei Moesia Inferior[10]: o parte din militarii trupei se aflau *trans Danuvium in expeditionem* (ceea ce indică o stare de război); alții – cu specificarea *intra provinciam* (deci în cuprinsul Moesiei Inferioare) –, se aflau *Piroboridavae in praesidio, Buridavae in vexillatione*[11]. Identificarea acestor toponime dacice este în general admisă precum urmează: *Piroboridava* la Poiana (jud. Galați)[12], în valea Siretului, iar *Buridava* la ieşirea Oltului din munți, probabil la Stolniceni (Râmnicu Vâlcea)[13], nu departe de *dava* omonimă getică; cercetările arheologice de la Stolniceni au scos, de altfel, la lumină cărămizi purtând ştampila unei vexilații din legiunile *I Italica, V Macedonica* şi *XI Claudia,* toate aparținând armatei Moesiei Inferioare[14]. Revenind la papirul amintit, subliniem că informațiile consemnate datează *sigur* de la sfârşitul anului 105[15]; rezultă că în cursul celei de-a doua expediții a împăratului Traian în Dacia, teritoriul de la sud de Carpați (în speță estul Olteniei şi Muntenia), precum şi sudul Moldovei aparțineau provinciei Moesia Inferior (se aflau prin urmare *intra provinciam*).

În afară de acestea, cercetările arheologice au permis identificarea altor fortificații romane în nordul Munteniei, în fața intrărilor în trecătorile Carpaților meridionali, păzite de trupe ale Moesiei Inferioare. Astfel, la Voineşti, pe Râul Târgului (la nord de oraşul actual Câmpulung-Muscel), s-a identificat un castru, din interiorul căruia provin două țigle cu ştampilele legiunii *XI Claudia* şi cohortei *I Flavia Commagenorum*[16]. Mai departe, la Rucăr, s-a identificat un *castellum,* situat în fața unui important pas de înălțime (Rucăr – Bran) spre Transilvania, care controla totodată capătul drumului ce urca spre munți de-a lungul râului Dâmbovița; de la Rucăr provin cărămizi cu ştampila cohortei *II Flavia Bessorum*[17]. Şi mai spre est, în zona dealurilor subcarpatice, pe râul Prahova, la Târgşorul Vechi, se afla alt castru, din ale cărui therme (băi) au apărut cărămizi cu ştampilele legiunii *XI Claudia*[18] şi ale cohortei *I Flavia Commagenorum*[19]. De asemenea, pe râul Teleajen, aproape de intrarea în munți, se aflau castrele de la Mălăieşti (din glii, *muri cespiticii*) şi Drajna de Sus (construit din piatră); în acesta din urmă au

---

[10] Despre această trupă: C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Bucureşti, 2002, p. 109–110, nr. 43 (cu bibliografia anterioară).

[11] Despre acest izvor: Robert O. Fink, *Roman Military Records on Papyrus*, Princeton, 1971, p. 217–227, nr. 53 (textul este reprodus şi în *Fontes*, I, p. 467–471).

[12] TIR, L-35, p. 58; Al. Vulpe, DIVR, p. 468. Monografia davei geto-dacice: R. Vulpe, Marilena Florescu, *Piroboridava. Aşezarea geto-dacă de la Poiana*, Bucureşti, 2003 (Bibliotheca Thracologica, XXXIX).

[13] TIR, L-35, p. 68–69.

[14] IDR, II, 556–560; ILD, 159–160.

[15] Pentru datarea acestui papyrus (la sfârşitul anului 105 – începutul anului 106), esențială este inscripția de la Rasova (jud. Constanța), publicată de A. Rădulescu şi Maria Munteanu, în Dacia (N.S.), 25, 1981, p. 356–358 (reprodusă în AÉ, 1981, 746), unde apare, în calitate de guvernator al Moesiei Inferioare, *Fabius Iustus*, cel identificat în textul acestui papir de R. Syme (*Danubian Papers*, Bucureşti, 1971, p. 122 şi urm.).

[16] ILD, 165–166 (= AÉ 2000, 1264–1265). Alături se află băile militare, a căror cercetare sistematică a început în toamna anului 2013.

[17] AÉ 1959, 324; IDR, II, 607.

[18] IDR, II, 606.

[19] M. Zahariade, D. Lichiardopol, în *DAP. Crearea provinciei*, 2006, p. 127.

apărut cărămizi ştampilate ale legiunilor *I Italica, V Macedonica* şi *XI Claudia*, precum şi ale cohortei *I Flavia Commagenorum*[20]. Studiul ştampilelor tegulare şi al monedelor descoperite arată că aceste fortificaţii au fost construite simultan, pe timpul domniei împăratului Traian, în decursul sau îndată după primul război dacic.

Nu este exclus ca şi drumul care urca de-a lungul Buzăului, spre sud-estul Transilvaniei, să fi fost, de asemenea, supravegheat: un castru cu val de pământ pare a fi fost ridicat chiar în zona de câmpie, la Filipeşti[21].

Se admite că au fost supravegheate şi intrările spre Transilvania ale Carpaţilor răsăriteni. Astfel, drumul care urca pe Siret şi apoi de-a lungul Trotuşului, spre pasul Oituz, era probabil controlat de garnizoana *(praesidium)* de la *Piroboridava*[22]. Se pare că şi valea Bistriţei, deci şi mai spre nord, a intrat în vederile strategice ale romanilor; astfel, în locul numit *Troian*, aproape de cetatea dacică de pe Bâtca Doamnei (lângă actualul oraş Piatra-Neamţ), pare să fi existat un *castellum* de pământ[23].

Circumstanţele în care au fost construite aceste castre pot fi deduse din rolul lor strategic: de a apăra teritoriile anexate de Traian la nord de Dunăre, după primul război dacic, faţă de un atac prin surprindere din partea regelui Decebal[24]. În aceleaşi împrejurări a fost ataşat Moesiei Inferioare teritoriul sud-estic al Transilvaniei (aproximativ până la linia Oltului); astfel, graţie sistemului de construcţie, s-a dedus că fortificaţiile (castrele) de la Breţcu şi Hoghiz au fost contemporane cu cel de la Drajna de Sus[25].

Aşadar, pe baza analizei izvoarelor scrise (narative, epigrafice), coroborate de cercetările arheologice, cei mai mulţi istorici sunt astăzi de părere că bună parte din teritoriile dacice au fost anexate încă din anul 102; unele (Banatul, vestul Olteniei) au fost atribuite Moesiei Superioare (dacă nu cumva au format încă de pe atunci un comandament militar aparte[26]), altele au fost anexate provinciei Moesia Inferior (estul Olteniei, Muntenia, sud-estul Transilvaniei, sudul Moldovei)[27]. Regatul lui

---

[20] IDR, II, 600–603; AÉ, 1997, 1323; ILD, 167.

[21] TIR, L-35, p. 41.

[22] După părerea lui N. Gostar (Apulum, 5, 1964, p. 145–147), Piroboridava romană ar trebui identificată cu castrul de la Barboşi, lângă Galaţi, refăcut probabil din piatră pe timpul împăratului Traian (CIL, III, 777 = ISM, V, 292). Cf. *supra*, nota 12.

[23] N. Gostar, Apulum, 5, 1964, p. 144; idem, AIIA Iaşi, 17, 1980, p. 3.

[24] C. C. Petolescu, *SMGR*, III, 1986, p. 510–513.

[25] D. Protase, Sargetia, 13, 1977, p. 191–202: autorul observă, în castrele de la Breţcu şi Hoghiz, sistemul de construcţie cu „zid dublu de incintă", situaţie întâlnită de asemenea la Drajna de Sus şi Castra Traiana – ceea ce ar arăta că sunt contemporane. De asemenea, participarea lui Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferioare, la războiul contra dacilor (de la Cassius Dio, LXVIII, 94, aflăm că acest general a ocupat o fortificaţie dacică, unde a capturat pe sora regelui Decebal) a dus la anexarea sud-estului Transilvaniei încă în cursul primei expediţii dacice (101–102 p.Chr.); vezi în această privinţă şi opinia lui M. Macrea, AMN, 3, 1966, p. 135.

[26] Vezi în acest sens N. Gostar, AIIA Iaşi, 13, 1976, p. 64–65. De asemenea, C. H. Opreanu (*Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara, 1998, p. 40 şi urm.) consideră că Traian a anexat şi partea de sud a Transilvaniei; în acest fel, „regatul lui Decebal, reconfirmat ca *rex amicus*, era serios restrâns, el cuprinzând din acel moment doar teritoriile de la nord de Mureşul mijlociu şi cele de la nord de Oltul transilvan".

[27] C. C. Petolescu, Fl. Matei-Popescu, *The Presence of the Roman Army from Moesia Inferior at the North of the Danube and the Making of the Dacia Inferior Province*, în vol.: *Die römischen*

Decebal fusese sensibil redus ca teritoriu – la nord de cursul inferior al Mureşului şi de cursul transilvănean al Oltului; situaţia sa era fără îndoială mai gravă decât cea recunoscută prin calitatea de *rex amicus et socius populi Romani.* Încercarea disperată a lui Decebal de a răsturna situaţia a dus la cel de-al doilea război (105–106), încheiat cu sfârşitul tragic al regelui. Ca urmare, *întreaga Dacie* era înfrântă; aşa glăsuieşte o inscripţie de la Corinth, care redă cariera unui ofiţer participant la acest război: *secunda expeditione, qua universa Dacia devicta est*[28]. Situaţia de înfrântă a ţării dacilor rezultă cu deosebire din emisiunile monetare; de asemenea, pe un basorelief de la Roma, apare *Dacia* personificată sub chipul unei femei aşezate, cu capul sprijinit în palma mâinii drepte, lângă un scut dacic şi alte arme[29] (vezi şi moneda de la fig. 13/4).

Dacia în perioada 106–117[30]

Data încheierii războiului nu este mai exact cunoscută, dar este vorba, probabil, de vara anului 106. Între recompensele pentru bravură în cursul celui de-al doilea război, soldaţii din *cohors I Brittonum milliaria Ulpia torquata p(ia) f(idelis) civium Romanorum* primesc la 11 august 106 cetăţenia romană, înainte chiar de terminarea serviciului militar *(ante emerita stipendia)*, cum rezultă dintr-o diplomă militară de la Porolissum[31]. Se pare că împăratul Traian a mai zăbovit în Dacia până în anul următor, când s-a întors la Roma pentru a-şi serba triumful. În Dacia rămânea o puternică armată de ocupaţie, sub comanda lui Iulius Sabinus, personaj de rang consular, cunoscut dintr-o diplomă militară datând din 14 octombrie 109 (fig. 16)[32]; posibil încă din timpul legaţiei lui s-a petrecut procesul de organizare a provinciei *Dacia.* Prin 108–109 i-a succedat la guvernarea provinciei *D. Terentius Scaurianus*[33]. Din anul 110 datează emisiunile monetare *(sestertius, dupondius, as)* cu legenda *Dacia August(i) Provincia;* Dacia apare personificată sub chipul unei femei stând pe o stâncă (aluzie la cununa de munţi), cu spic de grâu şi un copil ţinând strugure, ambele simbolizând rodnicia pământului provinciei (fig. 13/5).

Dar nu toate teritoriile ocupate de Traian au fost cuprinse în noua provincie; cele ataşate Moesiei Inferioare (urmare a primului război dacic) au rămas în continuare sub autoritatea guvernatorului acestei provincii pe tot timpul domniei lui Traian. Aşadar, provincia *Dacia* cuprindea Banatul (în întregime sau în cea mai mare

---

Provinzen, p. 357–367; N. Gudea, Cr. Găzdac, *Die dakische Gebieteim der römischer Provinz Moesia Inferior (101–118 n.Chr.*, EN, 16–17, 20061–2007, p. 49–84.

[28] IDRE, II, 367 (= AÉ 1934, 2).

[29] Despre personificarea Daciei, vezi în special M. Macrea, *De la Burebista la Dacia postromană. Repere pentru o permanenţă istorică* (ed. M. Bărbulescu), Cluj, 1978, p. 158–166; Carmen Maria Petolescu, în LIMC, III/1, p. 310–312 (s.v. *Dacia*); eadem, în Dossiers d'archéologie, 359, 2013, p. 38–41.

[30] Vezi I. Piso, *Les débuts de la province de Dacie*, în vol. *Die römischen Provinzen*, p. 297–331.

[31] CIL, XVI, 160 = IDR, I, 1; vezi şi ILD, 11. Decretul imperial *(constitutio)* după care s-a copiat această diplomă datează însă abia din anul 110.

[32] RMD III, 148 (= AÉ 1990, 860; ILD, 10).

[33] Guvernământul lui D. Terentius Scaurianus este menţionat de diplomele militare din anii 109 (vezi nota precedentă) şi 110 (CIL, XVI, 57, 160 şi 163; IDR, I, 1–3), precum şi de inscripţia de fundare a Coloniei Ulpia Traiana (vezi nota urm.).

parte), vestul Olteniei (aproximativ actualele județe Mehedinți și Gorj), precum și cea mai mare parte a Transilvaniei (cu excepția zonei de sud-est; aproximativ județele de astăzi Sibiu și Brașov). Dacia era o provincie imperială, având în frunte un guvernator ca locțiitor al împăratului *(legatus Augusti pro praetore)*, numit dintre membrii ordinului senatorial; deoarece în provincie staționau trei legiuni *(I Adiutrix, IIII Flavia* și *XIII Gemina)*, guvernatorul era de rang consular *(vir consularis)*, adică provenea dintre foștii consuli. El avea atribuții militare și juridice, pe care le exercita în numele împăratului. Pe timpul guvernării lui D. Terentius Scaurianus a fost fundată *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa,* capitala noii provincii[34]. Au urmat la guvernarea Daciei[35]: *C. Avidius Nigrinus*, prin 111–113[36]; *Q. Baebius Macer,* atestat în 114[37]; după un interval, ocupat eventual de un alt guvernator, a fost numit, în 117, *C. Iulius Quadratus Bassus*[38]. Importanța Daciei în ierarhia provinciilor romane rezultă și din faptul că toți guvernatorii ei de pe timpul lui Traian au fost personalități militare de prim rang; spre exemplu, Bassus guvernase mai înainte Syria, una din cele mai importante provincii ale Imperiului din punct de vedere militar și strategic.

Dacia în perioada 117–168

Pacea pe care Traian își făcuse iluzia că a instaurat-o la granița dunăreană a Imperiului, prin crearea provinciei Dacia, a fost grav amenințată, îndată după moartea acestuia. Autorii tulburărilor au fost sarmații, în primul rând iazigii cuibăriți în pusta pannonică. Împăratul Hadrian a stat chiar un moment în cumpănă: dacă să mențină această provincie sau s-o abandoneze; istoricul roman Eutropius (VIII 6, 1, 2) arată că, după renunțarea la Assyria (Mesopotamia), Hadrian a vrut să facă același lucru cu Dacia, dar l-au oprit de la aceasta prietenii *(idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt)*, ca nu cumva prea mulți cetățeni romani să cadă în mâna barbarilor (*ne multi cives Romani barbaris traderentur*). După un moment de ezitare, împăratul a luat măsuri energice, pentru a face față situației (SHA, *Hadr.,* 6, 6): *audito dein tumultu Sarmatarum et Roxalanorum, praemisis exercitibus, Moesiam petit* („auzind de răscoala sarmaților și roxolanilor, fiind trimise înainte armatele, a venit în Moesia"). El încredințează comanda operațiunilor lui *Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus*, personaj de rang ecvestru, dar militar de carieră excepțional de valoros, pus succesiv (iar nu concomitent, cum se crede) în fruntea Pannoniei (Inferioare) și Daciei: *Marcium Turbonem post Mauretaniam praefecturae infulis ornatum Pannoniae Daciaeque ad tempus praefecit* (SHA, *Hadr.*, 6, 7)[39]. Cu roxolanii – altă ramură a sarmaților, care locuiau la est de Dacia –,

---

[34] CIL, III, 1443 (= IDR, III/2, 1; vezi și ILD, 237–238).

[35] I. Piso, în vol. H. Heftner, K. Tomaschitz (ed.), *Ad fontes!*,Viena, 2004, p. 515–518 (vezi AÉ, 2004, 1184); idem, în *Die römischen Provinzn*, p. 306, propune, cu unele semne de întrebare, ordinea: *Iulius Sabinus* 106–107/108, *D. Terentius Scaurianus* 107/108–110/111, *Q. Baebius Macer* 111/112–114/115, *C. Avidius Nigrinus* 115?–117, *C. Iulius Quadratus Bassus* 117–118.

[36] CIL, III, 7904 (= ILS, 2417 = IDR, III/2, 205).

[37] RMD, IV, 225–226 (= ILD, 12–13).

[38] IDRE, II, 381.

[39] În ceea ce privește misiunea la Dunăre a lui Q. Marcius Turbo, Historia Augusta comunică două aspecte (*supra*, în text): comandamentul asupra Pannoniei (de fapt, doar asupra provinciei Pannonia

a încheiat pace, consimțind la mărirea subsidiilor (*cum rege Roxalanorum qui de imminutis stipendiis quaerebatur, cognito negotio, pacem composuit*; SHA, *Hadr.*, 6, 8). Dar Muntenia și sudul Moldovei fuseseră abandonate[40].

Curând sarmații iazigi sunt zdrobiți, iar Hadrian se îndreaptă spre Roma (unde ajunge în vara anului 118), *Dacia Turboni credita titulo Aegyptiacae praefecturae quo plus auctoritatis haberet ornato* (SHA, *Hadr.*, 7, 3). Prin urmare, Turbo mai rămâne un timp în Dacia, procedând probabil la punerea în aplicare a deciziei imperiale de reorganizare a Daciei; după care pleacă și el la Roma, fiind numit *praefectus praetorio*, comandantul gărzii imperiale.

Îndată după acest evenimente, Dacia romană apare cu structuri administrative și militare modificate. Mai întâi, se constată existența unei provincii *Dacia Superior* (conform diplomei militare din 12 noiembrie 119, Turbo apare în fruntea armatei acestei provincii; probabil cu titlul de *praefectus*)[41], cuprinzând se pare cea mai mare parte a Daciei traiane. Desemnarea acestei provincii drept „Superioară" presupune existența simultană a unei provincii *Dacia Inferior*; cele mai vechi diplome privitoare la această provincie, cunoscute până acum, datează din 17 iulie 122[42]. Dacia Inferior cuprindea teritoriile nord-dunărene anexate în 101–102 de trupele Moesiei Inferioare (estul Olteniei, sud-estul Transilvaniei, precum și un mic colț din nord-vestul Munteniei și altul din sud-vestul acesteia; cea mai mare parte a Munteniei, precum și sudul Moldovei fuseseră abandonate în 117/118). Denumirile celor două Dacii sunt date în raport cu cursul Dunării, precum în cazul celor două Moesii sau al celor două Pannonii.

În anul 123, diplomele militare atestă o a treia provincie, *Dacia Porolissensis*[43], desprinsă din nordul Daciei traiane (teritoriul aflat la nord de râurile Arieș și Mureș); dar ea a fost creată probabil tot în 118, concomitent cu celelalte două provincii dacice (*Superior* și *Inferior*)[44] sau la scurt timp după aceea. Urmărind componența

---

Inferior) și apoi asupra Daciei (dar misiuni separate, succesive; nu concomitente), cu titlul de *praefectus* – singurul compatibil cu apartenența sa la ordinul ecvestru; ornarea cu titlul de prefect al Egiptului era absolut fictivă, dar îi permitea accesul spre cele două comandamente dunărene (în Pannonia Inferior, apoi în Dacia) și, în perspectivă, îi deschidea calea spre prefectura pretoriului. Despre acest personaj: PIR^2, M 249; G. Alföldy, ZPE, 36, 1979, p. 233–253; C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 37, 1993, p. 285–290; M. Absil, *Les préfets du prétoire d'Auguste à Commode*, Paris, 1997, p. 166–167; I. Piso, ZPE, 150, 2004, p. 271–273; idem, *Fasti Daciae*, II, p. 67–109.

[40] O amplă prezentare a evenimentelor și izvoarelor: I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei din anul 123*, București, 1972 [variantă în limba germană: Dacia (N.S.), 18, 1974, p. 155–176].

[41] W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 39–40 (I), 2002–2003, p. 48–50, nr. 7 (= RMD, V, 35; ILD, 14); W. Eck, A. Pangerl, AMN, 41–42 (I), 2004–2005, p. 61–67: *[quae sun]t in Dacia Super(iore) sub Marcio Tur[bone]* (= AÉ, 2005, 1703).

[42] RGZM, 20 (= ILD, 18); AÉ, 2002, 1742 (= P. Weiss, ZPE, 141, 2002, p. 242–245, nr. 2; ILD, 17; RMD, V, 361); AÉ, 2003, 2042 (= W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 39–40, 2002–2003, p. 34–37, nr. 20); AÉ, 2007, 1759 (= W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44/I, 2006–2007 (2008), p. 186–189, nr. 1)

[43] Diploma de la Urfa (Turcia) datând din 14 aprilie 123 (RGZM, 22; ILD, 20) și diplomele de la Gherla (IDR, I, 7; AÉ 1973, 459; RMD I, 21) și Čovdin (IDR, I, 7 a = RMD, I, 22) din 10 august 123; o nouă diplomă cu aceeași dată, dar cu loc de proveniență necunoscut: W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 176, 2011, p. 234–242.

[44] C. C. Petolescu, RdI, 32, 1979, 2, p. 267–270; idem, SCIVA, 30, 1979, 1, p. 105–109; idem, Dacia (N.S.), 29, 1985, p. 53–55; vezi și I. Piso, *Zur Entstehung der Provinz Dacia Porolissensis*,

armatei noii provincii (*exercitus Daciae Porolissensis*; v. *infra*, p. 221–223), constatăm că o parte din trupe au ajuns pe frontiera de nord abia pe timpul lui Hadrian; despre altele ştim doar că se aflaseră în *Dacia* (apoi în *Dacia Superior*, diploma din 12 noiembrie 119). Este posibil, prin urmare, ca o parte din teritoriul viitoarei provincii *Dacia Porolissensis* (cel situat la est de linia Potaissa – Napoca – Porolissum) să fi fost anexat abia pe timpul împăratului Hadrian (urmare a activității militare a lui Q. Marcius Turbo).

Dacia Superior avea în frunte tot un *legatus Augusti pro praetore*[45], acum însă doar de rang pretorian (*vir praetorius*; el exercitase la Roma pretura; îndată după guvernarea Daciei urma consulatul); diminuarea rangului legatului era posibilă datorită faptului că în provincie staționa acum o singură legiune *(legio XIII Gemina)*. Pentru probleme de ordin financiar era trimis în provincie un funcționar imperial, *procurator Augusti*, provenind din ordinul ecvestru.

Celelalte două Dacii (*Inferior* şi *Porolissensis*) aveau în frunte câte un *procurator Augusti;* în calitatea lor de guvernatori, ei aveau în subordine trupele auxiliare aflate în aceste provincii.

Pe monedele de bronz din timpul lui Hadrian (*sestertius*, *dupondius*, *as*; emisiuni ale Senatului), *Dacia* personificată apare stând pe stâncă (aluzie la cununa de munți), ținând în mâna dreaptă *vexillum*, iar în stânga sabia curbă dacică[46] (fig. 13/5).

Primii ani ai domniei împăratului Antoninus Pius au fost marcați de o serie de evenimente, care găsesc ecou în câteva izvoare antice (Aelius Aristides, Polyainos, *Oracula Sibyllina*, *Historia Augusta*)[47]. În ceea ce priveşte Dacia, evenimentele au afectat se pare numai granița ei de sud-est; autorii tulburărilor au fost probabil sarmații roxolani. Grație unei inscripții de la Caesarea (în Mauretania), aflăm că împăratul a trimis în această zonă de conflict pe *Titus Flavius Priscus Gallonius Fronto Quintus Marcius Turbo*, şi acesta personaj de rang ecvestru, dar învestit cu un mandat special: *[pro l]eg(ato) et praef(ectus) Daciae Inferioris* (poate chiar în anii 138/139)[48]; titlul său arată că a avut la dispoziție efective din legiuni, dislocate special pentru a face față amenințării barbare (dinspre est). Mai rezultă din această situație că autoritatea legatului propretor al Daciei Superioare nu se întindea şi asupra procuratorilor-guvernatori ai celorlalte două Dacii (*Inferior* şi *Porolissensis*).

Precaritatea acestui sistem administrativ-militar a trecut totuşi neluată în seamă în anii care au urmat, de liniște şi prosperitate, ai domniei lui Antoninus Pius.

în *Festschrift Betz*, 1985, p. 471–481 (= idem, *An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien*, Stuttgart, 2005, p. 143–150.

[45] Calitatea de guvernator civil (administrator al dreptului) este exprimată prin titlul de *praeses*; vezi diploma din 25 aprilie 142 (W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 181, 2012, p. 173–182).

[46] Vezi trimiterile de la nota 29.

[47] C. C. Petolescu, *Dacia la începutul domniei lui Antoninus Pius*, TD, 14, 1993, p. 159–162 (= idem, *Contribuții*, p. 108–112); vezi *infra*, p. 311–312.

[48] IDRE, II, 461 (= AÉ, 1946, 113). Pentru cariera acestui personaj polionim, a se vedea: C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 26, 1982, p. 167–170; I. Piso, ZPE, 150, 2004, p. 274–275; idem, *Fasti Daciae*, II, p. 151–159, nr. 86.

Reorganizarea Daciei pe timpul lui Marcus Aurelius

În anul 168, izbucneşte un lung şi greu război al Imperiului cu populaţiile barbare de la Dunărea de mijloc şi de sus (sarmaţii iazygi şi diferite seminţii germanice); Dacia este ameninţată şi chiar atacată[49]. În aceste împrejurări, împăratul Marcus Aurelius procedează la o reorganizare radicală a guvernământului celor trei provincii ale Daciei; acestea sunt puse sub autoritatea unui guvernator general, purtând titlul de *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum* (calitatea de guvernator civil este desemnată şi cu titlul de *praeses*). Deoarece de acum înainte se aflau în Dacia două legiuni (*V Macedonica* şi *XIII Gemina*), el era iarăşi de rang consular; de aceea, el mai era denumit şi *consularis III (trium) Daciarum.* Primul titular al acestui guvernământ unificat a fost Marcus Claudius Fronto, căzut eroic pentru apărarea Daciei[50]. Concomitent se constată o modificare a denumirii provinciilor: Dacia Superioară devine *Dacia Apulensis*, iar Dacia Inferioară este denumită *Dacia Malvensis*; provincia *Dacia Porolissensis* îşi păstrează vechiul nume şi vechea întindere teritorială.

Prin această reorganizare, atribuţiile legatului consular (suma acestor competenţe era desemnată cu termenul de *imperium*, deopotrivă civil şi militar) se exercitau concomitent asupra celor trei provincii ale Daciei; se depăşea astfel dilema instituţională privind interdicţia extinderii competenţelor unui guvernator dincolo de limitele *provinciei* sale[51]. De fapt, reforma înfăptuită de Marcus Aurelius a avut un caracter de circumstanţă, cu precădere militar; trupele provinciilor dacice formează în continuare, după cât se pare, trei armate *(exercitus)* separate (cum ar rezulta din diploma militară de la 1 aprilie 179, în care apar numai trupele auxiliare ale Daciei Superioare)[52]. Menţinerea identităţii fiecărei provincii se observă şi din faptul că legaţia guvernatorului general conţine totdeauna referirea la *tres Daciae* sau *provinciae Daciarum* (deci la plural).

Dacia mai cunoscuse asemenea unificare a comandamentelor militare (chiar în 168, cu Moesia Superioară), dar de scurtă durată; dimpotrivă, în urma reorganizării la care ne-am referit mai sus, unirea celor trei Dacii va fi permanentă, probabil până spre sfârşitul stăpânirii romane în Dacia (din păcate, ultimul legat consular al celor trei Dacii cunoscut este din timpul lui Gordian al III-lea).

Problemele financiare ale celor trei Dacii erau girate – ca şi mai înainte: separat pentru fiecare provincie –, de câte un *procurator Augusti*.

Pe timpul lui Septimiu Sever şi Caracalla, se constată cum un procurator al Daciei Apulensis este însărcinat să asigure interimatul guvernării Daciei: *agens vice praesidis*; inovaţia se repetă de mai multe ori şi sub împăraţii care au urmat, ultima

---

[49] Vezi inscripţiile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa: IDR, III/ 11 (= AÉ, 1976, 561) *porticus cum cubiculis a vi hostium exustos... restituit*; 76 (= CIL, III, 7969; ILS, 371) *ancipiti periculo virtutib(us) restituta*. Cf. C. C. Petolescu, *Contribuţii*, I, p. 115–120.

[50] CIL, III, 1457 (= IDR, III/2, 90, Ulpia Traiana Sarmizegetusa); CIL, VI, 1377 (= 31640; ILS, 1098; IDRE, I, 10, Roma).

[51] Vezi *Digesta*, XLVIII, 22, 7, 44: *Quibusdam tamen praesidibus, ut multis provinciis interdicere possint, indultum est: ut praesidibus Syriarum, sed et Daciarum* („Totuşi, unor guvernatori de provincii le-a fost acordat dreptul de interdicţie pentru mai multe provincii, de pildă guvernatorilor Syriilor, dar şi celor ai Daciilor").

[52] RMD II, 123 (= AÉ 1987, 843; ILD, 46).

mențiune fiind din timpul domniei comune a împăraților Trebonianus Gallus și Volusianus. Probabil însă că autoritatea acestui *vice praesidis* („vice-guvernator") se întindea numai asupra Daciei Apulensis, cum rezultă din faptul că de cele mai multe ori mențiunea exercitării interimatului este asociată cu titlul de *procurator Augusti Daciae Apulensis*.

S-ar părea, de asemenea, că, spre mijlocul secolului al III-lea, practica interimatului guvernării s-a permanentizat. Teama împăraților de uzurpările tot mai frecvente, favorizate de existența unor mari comandamente militare, va fi prevalat față de interesele unei apărări eficiente a granițelor provinciale; este posibil, în aceste condiții, să se fi renunțat la unificarea celor trei provincii ale Daciei. Așa se face că, tot în această perioadă, fostul procurator al Daciei Malvensis poartă chiar titlul de *praeses* („guvernator")[53].

O problemă în dispută este situația vestului Munteniei după evenimentele din anul 117. După părerea unor istorici, acest teritoriu ar fi rămas în cadrul provincial roman (concret: în Dacia Inferior) chiar și după evenimentele de la începutul domniei lui Hadrian. S-a emis și părerea că reanexarea vestului Munteniei ar fi avut loc la începutul domniei lui Antoninus Pius.

Dar evenimentul s-a petrecut, probabil, mai târziu, abia la începutul secolului al III-lea (cum par a indica descoperirile numismatice), poate chiar pe timpul lui Caracalla. Acest teritoriu, protejat dinspre est de *limes Transalutanus* (o linie fortificată, constând din *vallum*, *castra* și *turres*, în care staționau trupe auxiliare), a fost atașat Daciei Malvensis[54].

Fasti Daciae

DACIA ÎN TIMPUL LUI TRAIAN

Legati Augusti pro praetore

Iulius Sabinus 105–107/109
RMD, 148 (= AÉ, 1990, 860; IDRE, II, 307; ILD, 10).

D. Terentius Scaurianus 109–110/111
CIL, III, 1443 (= AÉ, 1972, 465; 1976, 570; IDR, III/2, 1; cu adăugarea a două mici fragmente: I. Piso, AMN, 39–40/I, 2003, p. 88, nota 36; ILD, 238); AÉ, 1969–1970, 583 (= IDRE, II, 363; Grammeni, Macedonia); AÉ, 1998, 1084 (= I. Piso, în: *Traiano. Ai confini dell'Impero*, G. Arbore-Popescu ed., Milano, 1998, p. 276, nr. 212; idem, în R. Étienne, I. Piso, Al. Diaconescu, *Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* I. *Le forum vetus*, București, 2006, p. 211–214; cf. Al. Diaconescu, EN, 161–17, 2006–2007, p. 95–106; ILD, 237).
Diplome militare (anul 110): CIL, XVI, 57 (= IDR, I, 1), 160 (= IDR, I, 2), 163 (= IDR, I, 3): RMD, 148 (= AÉ 1990, 860; IDRE, II, 307; ILD, 10); RMD, V, 343 (= AÉ, 2002, 1741; ILD, 11: copie după aceeași constituție cu diploma CIL, XVI, 160 = IDR, I, 1).

[53] IDRE, II, 357 (= CIL, III, 13704; ILS, 9009). Vezi C. C. Petolescu, *M. Aurelius Cassianus, praeses Daciae Malvensis*, Oltenia, 181–19, 20111–2012, p. 1141–119.
[54] Vezi *infra*, p. 193 sqq.

C. Avidius Nigrinus 112–113
CIL, III, 7904 (= ILS, 2417; IDR, III/2, 205).

Q. Baebius Macer 114
RMD, IV, 225 (= ILD, 13); 226 (= RGZM, 16; ILD, 12).

C. Iulius Quadratus Bassus 117
Chr. Habicht, *Alterthümer von Pergamon*, VIII, 3 (1969), p. 43 sqq., nr. 21 (= IDRE, II, 381).

DACIA DE LA HADRIAN LA MARCUS AURELIUS (117–168)

Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus 118–119
SHA, *Hadr.*, 6, 7 şi 7, 3. Diplomă din 12 noiembrie 119: AE, 2005, 1703 (= 2001, 2150 = 2003, 2047; RMD, V, 351; ILD, 14; cu un nou fragment şi publicare integrală: W. Eck, A. Pangerl, AMN, 41–42/I, 2004–2005, p. 61–67): *[quae sun]t in Dacia Superiore sub Marcio Turbone)*; alte două diplome din 10 august 123: IDR, I, 7 (= AÉ, 1973, 459; RMD, I, 21; Gherla), 7 a (= RMD, I, 22; Čovdin).

Legati Augusti pro praetore Daciae Superioris

Cn. Minicius Faustinus Sex. Iulius Severus 119–127
CIL, III, 2830 (= 9891; ILS, 1056; IDRE, II, 294; Burnum); IDR, I, 5 (= AÉ 1958, 30 = 1959, 31; RMD, 17; diplomă militară, Căşei; 29 iunie 120); CIL, XVI, 68 (vezi Suppl., p. 215) (= IDR, I, 6; Porolissum; 29 iunie 120); RGZM, 22 (= ILD, 20; diplomă din 14 aprilie 123, Urfa, Turcia); IDR, I, 8 (= AÉ, 1967, 395; RMD, 27, diplomă militară, Tibiscum; anul 126); IDR, I, 9 (= RMD, 28, Tibiscum; a. 126).

Cn. Papirius Aelianus Aemilius Tuscillus cca 131–134
CIL, III, 1446 (= IDR, III/2, 8) (Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

C. Iulius Bassus 135–138
CIL, III, 1078 (= ILS, 2301; IDR, III/5, 198) (Apulum).

L. Annius Fabianus 139–141
CIL, III, 1455 (= 7972; IDR, III/2, 84) (Sarmizegetusa).

Q. Mustius Priscus 141–144
CIL, XVI, 90 (= IDR, I, 14; diplomă militară, Stara Zagora; 23 februarie 144).

P. Orfidius Senecio 144–146
CIL, III, 1465 (= IDR, III/2, 101) (Sarmizegetusa).

C. Curtius Iustus 147/148–150
CIL, III, 1458 (= IDR, III/2, 91) (Sarmizegetusa).

M. Sedatius Severianus 150–153
CIL, III, 1562 (= ILS, 3896; IDR, III/1, 56), 1575 (= IDR, III/1, 70) (Băile Herculane); IDR, III/2, 97 (= AÉ 1913, 55; ILS, 9487); 98 (= AÉ 1933, 249) (Sarmizegetusa).

L. Iulius Proculus 153–156 (?)
IDR, III/5, 106 (= AÉ, 1967, 385 = 1977, 653) (Apulum).

M. Statius Priscus Licinius Italicus 155/156–158
CIL, XVI, 107 (= IDR, I, 15, diplomă militară, Tibiscum; 13 decembrie 157?); CIL, XVI, 108 (= ILS, 2006; IDR, I, 16; diplomă militară, Cristești; 8 iulie 158); CIL, VI, 1523 (= ILS, 1092; IDRE, I, 9; Roma); CIL, III, 940 (= IDR, III/3, 241), 7882 (= IDR, III/3, 240; Germisara); ILD, 320 (= AÉ, 1993, 1342; Germisara).

P. Furius Saturninus 159–161
CIL, III, 943 (Brucla), 1171 (= IDR, III/5, 422; Apulum), 1177 (vezi IDR, III/5, 5*; posibil, de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa), 1460 (= IDR, III/2, 92), 7902 (= 1412; ILS, 7155; IDR, III/2, 93; Sarmizegetusa); IDR, III/2, 94 (= AÉ, 1972, 463; Sarmizegetusa); IDR, III/3, 232 (= AÉ 1944, 59), 236 (= AÉ, 1971, 131; Germisara).

P. Calpurnius Proculus Cornelianus 161–164 (?)
CIL, III, 1007 (= IDR, III/5, 73; Apulum).

Ti. Iulius Flaccinus 164–168
CIL, III, 1461 (= IDR, III/2, 95; Sarmizegetusa), 7768 (= IDR, III/5, 317; Apulum); IDR, III/2, 245 (= AÉ, 1934, 11; Sarmizegetusa).

Procurator Augusti Daciae Superioris

T. Desticius Severus cca 160
CIL, V, 1877 (= IDRE, I, 149), 8660 (= ILS, 1364; IDRE, I, 150); Pais, CIL, V, Suppl. I, 1227 (= IDRE, I, 151) (Concordia, Italia, regio X).

Procuratores Augusti Daciae Inferioris

Egnatius [- - -] 118–121 (?)
IDR, III/4, 325 (= AÉ, 1974, 564 = 1978, 706; I. Piso, AMN, 36/I, 1999, p. 81–86; AÉ, 1999, 1286; ILD, 433).

Cocceius Naso 122–126
AÉ, 2006, 77 (= RGZM, 20; ILD, 18; diplomă militară, 17 iulie 122); AÉ, 2007, 1759 (= W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43-44/I, 2006-2007, p. 186-189, nr. 1); AÉ, 2009, 1035 (= M. Ilkić, VAHD, 102, 2009, p. 59–73; diplomă din anul 126).

Plautius Caesianus 126/127–129
CIL, XVI, 75 (= IDR, I, 10) (diplomă militară, Grojdibod; 22 martie 129).

Claudius Constans 130
AÉ, 1997, 1764 (= P. Weiß, ZPE, 117, 1997, p. 243–246, nr. 8; IDRE, II, 473; ILD, 25; vezi I. Piso, *Ti. Claudius Constans, procurateur de Dacie Inférieure et de Maurétanie Césarienne*, AMN, 37/I, 2000, p. 231–242); AÉ, 2002, 1743 (= P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 245–246, nr. 3; ILD, 24); AÉ, 2003, 2044 (= W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 391–40/I, 20021–2003, p. 41–44, nr. 4; ILD, 26); AÉ, 2003, 2045 (= W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, *loc. cit.*, p. 44–45, nr. 5; ILD, 27); N. Magnai, ZPE, 177, 2011, p. 2771–280 (mic fragment; a. 1311–132?). De adăugat eventual: CIL, III, 953 (= IDR, III/4, 230; cu identificarea lui I. Piso, AMN, 37/I, p. 235; ILD, 431).

T. Flavius Constans 138
CIL, III, 13793 (= 12601 a; IDR, II, 575), 13794 (= 12601 b; IDR, II, 576; Arutela); 13795 (= ILS, 8009; IDR, II, 587; Praetorium).

T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo 138–140
AÉ, 1946, 113 (cf. Dacia, N.S., 26, 1982, p. 167–170) (= IDRE, II, 461): *[pro l]eg(ato) et praef(ectus) prov(inciae) Dac[iae] Inferioris*.

Iulius Aquila Fidus 140
CIL, III, 13796 (= ILS, 9180; IDR, II, 5880; Praetorium, a. 140); AÉ, 1962, 264 (= IDR, I, 13; RMD, 39) (diplomă militară, Palamarca; 13 decembrie 140).

Ulpius Saturninus 146
RMD, IV, 269 (= AÉ, 2001, 2155; tăbliţele nedesfăcute, numai feţele exterioare; publicare integrală: Falko v. Saldern, BVb., 69, 2004, p. 11–18; ILD, 35) (19 iulie 146); W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 176, 2011, p. 225-230 (diplomă, aceeaşi dată).

[T.? V?]arius [Pr]iscus 152–155
AÉ, 1987, 796 (= J. Šašel, ZPE 52, 1983, p. 175–181; IDRE, II, 255).

[- - -]lius Cu[- - -] 167–168
RMD, V, 441 (= AÉ, 2001, 2154; ILD, 45).

Procuratores Daciae Porolissensis

Livius Gratus 123
RGZM, 22 (= ILD, 20; diplomă din 14 aprilie 123, Urfa); IDR. I, 7 (= AÉ 1973, 459 şi 1977, 703; RMD, 21, Gherla; diplomă militară din 10 august 123); IDR, I, 7 a (= RMD, 22) (diplomă militară, Čovdin; a. 123); o nouă diplomă (loc de descoperire necunoscut) din 10 august 123 (W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 176, 2011, p. 2341–242).

Flavius Italicus 131–135
RMD, I, 35 (= AÉ 1962, 255 şi 1967, 390; IDR, I, 11; diplomă militară, Gherla; 2 iulie 133); RMD, IV, 248 (= AÉ, 1995, 1283 şi 1996, 1275; ILD, 30; diplomă militară, Porolissum, anul 135) (cf. RMD, V, p. 701); RMD, V, 378 (= AÉ, 2002, 1745; ILD, 29; Porolissum, 10 decembrie 130 / 9 decembrie 131); AÉ, 2003, 2043 şi 2007, 1778 (noiembrie 1– decembrie 134).

M. Macrinius Vindex 151–154
CIL, XVI, 110 (cf. Suppl., p. 216) (diplomă militară, Domaşnea); IDR, I, 17 (amândouă tăbliţele, cu reconstituirea textului integral; cf. AÉ, 1977, 719, datare 27 septembrie 154) (= RMD, 47); RMD, V, 404 (= AÉ, 2001, 1705; ILD, 38; Căşei, 24 septembrie 151).

Clo[dius - - -] *sub Pio* ?
RMD, 128 (=ILD, 48; fragment de diplomă militară de la Buciumi).

Tib. Cl. Quintilianus 157
CIL, III, 836 (Porolissum).

Volu[- - -] 161/162
RMD, III, 177 (= W. Eck, D. Isac, I. Piso, ZPE 100, 1994, p. 577–591; AÉ, 1994, 1487; ILD, 39; fragment de diplomă, Gilău, anul 161/162).

L. Sempronius Ingenuus 164
Şase diplome militare, datând, probabil, toate din 21 iulie 164: CIL, XVI, 185 (= AÉ, 1937, 113; IDR, I, 19; fragment, Palatovo); RMD, I, 63 (= AÉ, 1959, 37; IDR, I, 20; Căşei, fragment); RMD, I, 64 (= AÉ 1957, 199; IDR, I, 18; Gilău); RMD, I, 66 (= IDR, I, 2; fragment, Buciumi); RMD, II, 116 (= AÉ, 1983, 850; ILD, 42; fragment, Buciumi); RMD, IV, 289 (=AÉ, 1995, 1284; ILD, 41; fragment, Porolissum).

DACIA DUPĂ REFORMA LUI MARCUS AURELIUS
Legati Augusti pro praetore trium Daciarum

M. Claudius Fronto 168–170
CIL, III, 1457 (= ILS, 1097; IDR, III/2, 90; Sarmizegetusa); CIL, III, 7905 (= ILS, 2311; ISM, V, 160; Troesmis); CIL, VI, 1377 (cf. 31640) (= ILS, 1098; IDRE, I, 10; Roma).

Sex. Cornelius Clemens 170–172 (?)
CIL, III, 7505 (= ILS, 2311; ISM, V, 160; Troesmis); CIL, VIII, 20994 (= 9365; ILS, 1099; IDRE, II, 459; Caesarea, Mauretania).

L. Aemilius Carus 173–175
CIL, III, 1153 (Apulum), 1415 (= IDR, III/3, 275; Grădiştea de Munte – „Sub Cununi"), 7771 (= ILS, 4398; IDR, III/5, 319; Apulum).

C. Arrius Antoninus 176–177
CIL, III, 12574 (= AÉ, 1912, 304; AÉ, 1972, 487; IDR, III/3, 262, Orăştioara de Sus); AÉ, 1931, 122 (= IDR, III/2, 85), 123 (= IDR, III/2, 86), 124 (= IDR, III/2, 87) (Sarmizegetusa); AÉ, 1973, 466 (= 1978, 687; IDR, II, 391; ILD, 139, Romula).

P. Helvius Pertinax 177–179
CIL, III, 7751 (= ILS, 7139; IDR, III/5, 94, Apulum); AÉ, 1973, 466 (= 1978, 687; IDR, II, 391; ILD, 139, Romula); RMD, 123 (= AÉ, 1987, 843; ILD, 46; diplomă militară, Drobeta; 1 aprilie 179).

C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes 180–182
AÉ 1920, 45 (= IDRE, II, 427; Thuburbo Maius).

C. Pescennius Niger 182–184 (?)
Cassius Dio, LXII, 8, 1.

L. Vespronius Candidus 184–186
CIL, III, 1092 (= IDR, III/5, 235, Apulum).

G. C(...) Hasta circa 190
AÉ, 1983, 801 (= IDR, III/5, 137, Apulum). Cf. C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 43–45, 1999–2001, p. 231–232.

Q. Aurelius Polus Terentianus circa 193
CIL, III, 1374 (v. p. 1402) (= IDR, III/3, 45, Micia).

P. Septimius Geta 195
CIL, III, 905 (Potaissa), 7794 a (= IDR, III/5, 434, Apulum); AÉ 1946, 131 (= IDRE, II, 436, Lepcis Magna).

L. Octavius Iulianus — 200–201/202
CIL, III, 876 (Potaissa), 1308 (= IDR, III/3, 284, Ampelum; a. 200), 1393 (= IDR, III/3, 233, Germisara), 14485 a (= ILS, 9179; IDR, II, 174, Bumbeşti; a. 201); AÉ, 1987, 848 (= ILD, 199, Tibiscum).

L. Pomponius Liberalis — 204
CIL, III, 1174 (= ILS, 7255 a; IDR, III/5, 425, Apulum); AÉ, 1944, 74 (= IDR, III/3, 47; a. 204).

Mevius Surus — 205 (?)
CIL, III, 1377 (= IDR, III/3, 56, Micia), 7647 (= 6250 + 6251, *vicus Anartorum*?), 13801 (= 14216, 16; IDR, II, 497, Slăveni), 14479 (= 7741; IDR, III/5, 426, Apulum).

Cl(audius) Gallus — 206–208 (?)
CIL, III, 1564 (= IDR, III/2, 57, Băile Herculane); IDR, III/1, 271 (Voislova).

C. Iulius Maximinus — 208
CIL, III, 1127 (= IDR, III/5, 427, Apulum); AÉ, 1971, 385 (= IDR, III/3, 313, Rapoltul Mare; a. 208).

Fl.(?) Postumus — 211–212
AÉ, 1777, 666 (= 1978, 678; ILD, 761, Tihău).

L. Marius Perpetuus — 212–214/215
CIL, III, 1178 (= ILS, 1165; IDR, III/5, 436, Apulum); AÉ, 1960, 226 (= I. I. Russu, MCA, 6, 1959, p. 876–877, nr. 8; ILD, 542, Napoca; a. 214); AÉ 1978, 690 (= M. Macrea, E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, SC Sibiu, 14, 1969, p. 289–298; cf. C. C. Petolescu, Epigraphica-Travaux, 1977, p. 161 nota 16 şi I. Piso, AMN 15, 1978, p. 186–187, nr. 5; ILD, 633, Buciumi); AÉ, 1987, 849 (= IDR, III/1, 128; AÉ, 1978, 682; I. Piso, AMN, 15, 1978, p. 184–186, nr. 4; I. Piso, P. Rogozea, ZPE 58, 1985, p. 214–218, nr. 2; ILD, 200, Tibiscum).

C. Iulius Septimius Castinus — 214/215–217
CIL, III, 7638 (Porolissum) *leg. Aug. pr. pr.*; IDR, III/5, 71 (= B. Cserni, ATE, 14, 1908, p. 45): *leg. Aug. pr. pr. III Daciar.* (Apulum); AÉ 1959, 327 (= IDR, II, 175; Bumbeşti); AÉ, 1980, 755 (= 1977, 666; ILD, 663, Porolissum).

Marcus Claudius Agrippa — 217–218
Cassius Dio, LXXVIII 13, 2–3.

Pollienus Auspex — circa 222–225
ILS, 8841 (= IDRE, II, 386) (Xanthos).

Iasdius Domitianus — sub Severus Alexander
CIL, III, 797 (Ilişua) *leg. Aug. pr. pr.*, 798 (= ILS, 2494, Ilişua) *[l]eg. Aug. pr. pr.*, 7723 (= 952; IDR, III/4, 234, Olteni); AÉ, 1912, 5 (= IDR, III/1, 76, Mehadia) *leg. Aug. pr. pr., cos. Daciar. trium*; IDR, III/4, 221 (= M. Macrea, AISC 4, 1941–1943, p. 236; AÉ, 1950, 16, *Cumidava*).

Q. (?) Iulius Licinianus — sub Maximin Tracul
IDR, III/1, 144 (= I. Piso, ZPE, 49, 1982, p. 2311–232, nr. 6; ILD, 201, Tibiscum); IDR, III/5, 429 (= I. Piso, ZPE 49, 1982, p. 230–231, nr. 5; idem, AMN, 20, 1983, p. 1031–106, nr. 2; Cl. L. Băluţă, I.I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 119–120, nr. 3; AÉ, 1983, 802 şi 1984, 737, Apulum); I. Piso, D. Benea, AMN, 36/I, 1999, p. 97–98, nr. 3; ILD, 197, Tibiscum).

M. Cuspi[dius Flaminius Severus] — sub Maximin
AÉ, 1959, 312 (= IDR, II, 19, Drobeta); cf. I. Piso, Tituli, 4, 1982, p. 491–493, nr. 2; C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 35, 1991, p. 201–204 (= ILD, 52). — Tracul

D. Simonius Proculus Iulianus — sub
CIL, III, 1573 (= IDR, III/1, 66, Mehadia) *v(ir) c(larissimus), praeses Daciarum*; CIL, VI, 1520 (= ILS, 1189; IDRE, I, 15, Roma) *c. [v.,...leg. Aug. Sy]riae Coeles, Daciarum III.* — Gordian III

Marc(us) Veracilius Verus — primele
CIL, III, 832 (cf. p. 1377) (Gherla). — decenii ale sec. al III-lea

Procuratores Daciae Apulensis

P. Cominius Clemens — 175–177 (?)
CIL, V, 8659 (= ILS, 1412; IDRE, I, 152, Concordia) *proc. Aug. prov. Daciae Apolensis* (sic); AÉ, 1890, 151 (= IDRE, I, 153, Concordia); IDRE, I, 141 (Aquileia).

C. Sempronius Urbanus — 184–186 (?)
CIL, III, 1298 (= IDR, III/3, 316, Ampelum), 7918 (= IDR, III/2, 272, Sarmizegetusa); AÉ, 1930, 137 (= 1933, 15; IDR, III/2, 231, Sarmizegetusa), 138 (= 1933, 16; IDR, III/2, 209, Sarmizegetusa); AÉ, 1983, 826–829 (= I. Piso, ZPE 50, 1983, p. 235–238, nr. 11–4; ILD, 250–253).

T. Claudius Xenophon — circa 183
CIL, III, 7127 (= ILS 1421; IDRE, II, 377, Ephes).

Aelius Apollinaris — sub
AÉ, 1939, 5 (= IDR, III/2, 222, Sarmizegetusa), 1983, 831 (= I. Piso, ZPE 50, 1983, p. 239, nr. 6; ILD, 255). — Commodus?

[Q. Pet]ronius Antonia[nus] — circa 195–198
AÉ, 1983, 830 (= I. Piso, ZPE 50, 1983, p. 2381–239, nr. 5; ILD, 254).

T. Cornasidius Sabinus — circa 200 (?)
CIL, IX, 5439 (= ILS, 1368; IDRE, I, 119, Falerio, Picenum).

L. Octavius Felix — sub Septimiu Sever şi Caracalla
IDR, III/2, 225 (Sarmizegetusa).

Herennius Gemellinus, *a. v. p.* — circa 205 (?)
CIL, III, 1625 (= IDR, II, 640; IDR, III/2, 342) *proc. Augg. nn. agens v. p.*, 7901 (= IDR, III/2, 188); AÉ, 1913, 51 (= ILS, 9515; IDR, III/2, 220, Sarmizegetusa)

Ulpius [Victor?], *a. v. p.* — sub
CIL, III, 1464 (= ILS, 1370; IDR, III/2, 100, Sarmizegetusa); cf. I. Piso, ZPE 40, 1980, p. 273–282 (AÉ, 1980, 758). — Elagabal (?)

M. Aurelius Tuesianus, *a.v.p.* — 228–230 (?)
AÉ, 1979, 506 (= IDR, III/2, 88; cf. I. Piso, Chiron, 8, 1978, p. 515–527; G. Alföldy, ZPE 34, 1979, p. 247–270).

M. Lucceius Felix 230–235

Nouă inscripții de la Sarmizegetusa: CIL, III, 1437 (= IDR, III/2, 286); AÉ, 1983, 835–841 (= I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 242–247, nr. 10-16; ILD, 258–264); AÉ, 1998, 1091 (= I. Piso, ZPE, 120, 1998, p. 259–260, nr. 4; ILD, 268), 1092 (= 1983, 834; I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 242–244, nr. 9; revizuire, idem, ZPE, 120, 1998, p. 260–261, nr. 5; ILD, 269), 1094 (= CIL, III, 7970 = IDR, III/2, 64; alte fragmente, cu revizuirea inscripției: I. Piso, ZPE, 120, 1998, p. 262–263, nr. 7; ILD, 271), 1096–1098 (= I. Piso, ZPE, 120, 1998, p. 262–264, nr. 9-11; ILD, 273–275).

Q. Axius Aelianus, *bis a. v. p.* 236–238

Opt inscripții de la Sarmizegetusa: CIL, III, 1422 (cf. p. 1016, 1407) (= ILS, 3636; IDR, III/2, 206) *v. e., proc. Aug[g.]* (?) (v. CIL, III, p. 1016), 1423 (= IDR, III/2, 244) *proc. Aug.* (greșit *Augg.* în IDR), 1456 (= ILS, 1371; IDR, III/2, 89) *proc. prov. Dac. Apul. bis vice praesidis*; AÉ, 1971, 376 (= CIL, III, 74*, între false; reabilitată de N. Gostar, MCA, 2, 1956, p. 635–638; I. I. Russu, AMN 3, 1966, p. 445; IDR, III/2, 191) *v. e., proc. Augg.* (sau *Aug.?*); AÉ, 1982, 828 (= I. Piso, ZPE, 49, 1982, p. 234–235; ILD, 281) *proc. Aug. n.*; AÉ, 1983, 833 (= I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 241–242, nr. 8; ILD, 257); AÉ, 1998, 1100 (= I. Piso, ZPE, 120, 1998, p. 264–266, nr. 13–14; ILD, 277) *proc. Aug[g]*; AÉ, 1998, 1101 (= I. Piso, ZPE, 120, 1998, p. 266–267, nr. 14; ILD, 278) *v. e., proc. Aug[[g]]*.

Caesidius Respectus 240–242 (?)

AÉ 1930, 134 (= 1933, 12; IDR, III/2, 331).

P. Aelius Hammonius circa 245–247

AÉ, 1930, 135 (= 1933, 13; cf. I. Piso, Dacia (N.S.), 20, 1976, p. 251; IDR, III/2, 246) *v. e., proc. Aug[g.]*; AÉ, 1998, 1092 (= 1983, 834; I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 242–244, nr. 9; revizuire: idem, ZPE, 120, 1998, p. 260–261, nr. 5; ILD, 269).

M. Aur(elius) Marcus, *a. v. p.* circa 251–253

AÉ, 1983, 815 (= I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 248–249; IDR, III/5, 68, Apulum), 841 (= ZPE, 50, 1983, p. 247–248, nr. 16; ILD, 264, Sarmizegetusa).

Q. Decius Vindex

CIL, III, 1404 (= IDR, III/3, 7) (Aquae).

Tem[onius?] Secund[us]

IDR, III/2, 338 (= I. Piso, StCl 18, 1979, p. 137–138, nr. 1); AÉ, 1983, 832 (= I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 240–241, nr. 7; ILD, 256) (Sarmizegetusa).

Procuratores Daciae Malvensis

M. Macrinius Avitus Catonius Vindex circa 169

CIL, VI, 1449 (= ILS 1107; IDRE, I, 17) (Roma).

M. Aurelius Cassianus circa 260

CIL, III, 13704 (= ILS, 9009; IDRE, II, 357, Thessalonic).

M. Valerius Maximianus — circa 178–179
AÉ, 1956, 124 (= IDRE, II, 445, Diana Veteranorum).

C. Valerius Catulinus — sub Commodus
CIL, III, 857 (Napoca).

Aelius Constans — 191–192
CIL, III, 865 (Napoca).

P. Aelius Sempronius Lycinus — circa 198–209
CIL, III, 6756 (= 6054; ILS, 1414; IDRE, II, 396, Ancyra); CIL, III, 6757 (= 6055; ILS, 1413; IDRE, II, 397, Ancyra); CIL, III, 7659 (Napoca).

M. Cocceius Genialis — circa 200
CIL, III, 7662 (Napoca).

C. Publicius Antonius Probus — circa 198–209 (?)
CIL, III, 856 (Napoca).

C. Aurelius Atilianus — sub Caracalla
CIL, III, 853 (Napoca).

Ulpius Victor — circa 217
CIL, III, 1464 (= ILS, 1370; IDR, III/2, 100, Sarmizegetusa); AE, 1980, 755 (= 1977, 666; ILD, 663, Porolissum).

M. Aurelius Apollinaris
AÉ, 1974, 544 (= M. Bărbulescu, AMN 10, 1973, p. 171–179; ILD, 553, Napoca).

SISTEMUL DEFENSIV ŞI DE COMUNICAŢII AL DACIEI ROMANE

Castra Daciae

Principalul element constitutiv al sistemului defensiv al provinciilor Daciei romane îl reprezintă castrele şi alte fortificaţii mai mici[55].

[55] Importanţa castrului în viaţa armatei romane este admirabil pusă în evidenţă de Titus Livius (*Ab Urbe condita*, XLIV, 39), în discursul rostit de (atribuit lui) Aemilius Paulus, în ajunul bătăliei de la Pydna (anul 168 a.Chr.): „Strămoşii noştri socoteau că un castru fortificat este aidoma unui port la mare, în care o oştire se poate mişca în orice împrejurare, de unde poate să iasă la luptă şi unde să se poată retrage din luptă, atunci când este zguduită de furtună. De aceea, strămunii noştri, după ce îşi înconjurau castrul cu fortificaţii, îl întăreau şi cu o pază puternică, deoarece oastea care era alungată din tabăra sa era socotită învinsă, chiar dacă ar fi izbândit în lupta dată pe câmpul de bătaie. O tabără este locul de primire a armatei biruitoare, de refugiu pentru cea învinsă. Cât de multe au fost oştile care, fiindcă n-au avut noroc să izbândească în luptă, alungate până în taberele lor, când li s-a ivit un moment prielnic, l-au atacat şi l-au alungat pe duşmanul care mai înainte fusese victorios? Castrul, acest sălaş vremelnic, este a doua patrie a ostaşului, parapetele castrului sunt ca zidurile cetăţii, cortul

Cele mai importante date despre castrul roman le deținem, încă din epoca republicană, din ampla digresiune asupra constituției și organizării militare romane din *Istoriile* lui Polybios (VI, 27–32). Pentru epoca imperială, o descriere amănunțită a castrului întâlnim în scrierile principalilor autori militari: Pseudo-Hyginus, *De munitionibus castrorum*, și Vegetius, *Epitome rei militaris*. Cercetările arheologice confirmă sau completează cu elemente noi datele oferite de izvoarele scrise.

Deși între principalele scrieri (Polybios, Hyginus) s-au scurs aproape trei secole de istorie, elementele esențiale ale castrametației romane au rămas aceleași, diferențele fiind determinate de evoluția organizării militare în epoca Imperiului. Permanentizarea operațiunilor militare, precum și începutul organizării granitei militare *(limes)*, determină diversificarea modalităților de ridicare a unui lagăr. Întâlnim astfel *castra aestiva* și *castra hiberna*, care, prelungindu-și existența (îndeosebi cele de graniță), devin *castra stativa*; aceste castre aveau întăritura fie din pământ, fie din piatră sau cărămidă[56].

Trasarea unui castru era făcută în același fel cu a unui oraș și se efectua de topometrii militari *(metatores, agrimensores)*. Locul era ales cu grijă – pentru a îmbina calitățile strategice cu cele gospodărești (asigurarea aprovizionării cu apă, alimente și furaje).

Trebuie menționat că însăși denumirea acestei fortificații a provocat anumite nedumeriri și discuții. În literatura arheologică modernă (îndeosebi cea germană) există astfel tendința de a denumi *castra* numai fortificațiile legiunilor, pentru cele ale trupelor auxiliare preferându-se denumirea de *castellum*. Dar inscripțiile (ne referim la cele din Dacia) desemnează *castra* chiar și fortificațiile unor trupe auxiliare, precum cele de la Copăceni-*Praetorium* (garnizoana unui *numerus burgariorum et veredariorum*; anul 140)[57] și Bumbești (unde staționa *cohors I Aurelia Brittonum milliaria*; anul 201)[58]. Dimensiunile castrelor variază: de la cele mai mici, acoperind o suprafață de câteva hectare, până la marile castre de legiuni[59].

Complexele de castre ridicate în cursul războiului de cucerire în Banat (Berzovia, Zăvoi) și chiar în zona cetăților dacice din munți, cele din nordul Olteniei

---

său reprezintă casa și penații săi" (vezi *De la fundarea Romei*, V, București, 1963, p. 207; traducere de Toma Vasilescu, Florica Demetrescu, Paul St. Popescu).

[56] Cel mai recent repertoriu al castrelor din Dacia a fost întocmit de N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialen zu seiner Geschichte.* Sonderdruck aus Jahrbuch des Römisch-Germanischen Central-Museum, 44, Mainz, 1997, publicat cu ocazia celui de-al XVII-lea Congres internațional de studii asupra frontierelor romane. De asemenea, cu același prilej, s-au publicat, într-o serie denumită *Ghid al monumentelor din Dacia Porolissensis* (Zalău, 1997), mai multe fascicule prezentând castrele din Dacia Porolissensis, în versiune paralelă germană și română; vezi și bibliografia suplimentară de la nota 60.

[57] CIL, III, 13 796 (= ILS, 9 180; IDR, II, 588).

[58] CIL, III, 14 485 a (= ILS, 9 179; IDR, II, 174).

[59] Astfel castrul legiunii XIII Gemina de la Apulum măsura 21,5 ha (V. Moga, *De la Apulum la Alba Iulia, Fortificațiile orașului*, București, 1987, p. 54–70); castrul legiunii V Macedonica de la Potaissa acoperă o suprafață de 23,37 ha (573 × 408 m; M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj, 1987, p. 98), cel de la Berzobia aproximativ 20 ha (490 × 410 m; TIR, L 34, p. 36), iar cel de la Schela Cladovei (lângă Drobeta; menționat de cercetări mai vechi) 37,44 ha (650 × 576 m; D. Tudor, *OR*[4], p. 300–301).

(de la Drobeta la Bumbeşti), precum şi cele de pe drumurile către trecătorile din Carpaţii meridionali (dar şi în cei răsăriteni) ori chiar în faţa acestora, aveau ca scop a strânge în cleşte regatul lui Decebalus. După cucerirea Daciei, aceste castre, rămase *intra provinciam* (cum se exprimă sugestiv papirul Hunt), nu mai aveau de îndeplinit vreun rol militar, cele mai multe dintre ele fiind abandonate.

Organizarea noii provincii – proces complex, în care conceperea reţelei de drumuri şi stabilirea garnizoanei trupelor reprezintă elemente esenţiale –, marchează în fapt începutul constituirii sistemului defensiv al Daciei romane; el a fost iniţiat chiar de împăratul Traian şi realizat în liniile sale generale sub urmaşul său[60]. Astfel, sub Hadrian a avut loc reorganizarea provinciilor Daciei şi crearea celor trei armate *(exercitus)* provinciale; trupele îşi fixează temeinic garnizoanele, pentru o lungă perioadă de timp (unele vor rămâne neschimbate până la sfârşitul stăpânirii romane în Dacia). La început, cele mai multe castre erau construite cu val de pământ, iar edificiile importante din interior se ridică treptat din piatră; aflăm astfel dintr-o inscripţie că în anul 143 se ridică *principia* (clădirea comandamentului) castrului de la Gherla[61], iar în 165 acelaşi edificiu din castrul de la Tibiscum[62]. Abia mai târziu, spre sfârşitul secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea, are loc refacerea radicală a fortificaţiilor, greu încercate (sau chiar distruse) în cursul războiului marcomanic.

Căile de comunicaţie

O primă caracteristică a orientării liniilor de castre ale Daciei constă în faptul că, în bună parte, sunt situate pe principalele artere rutiere ale provinciei: atât cele de pe marele drum imperial din vestul provinciei (de la Dunăre, prin Tibiscum, Ulpia Traiana şi Apulum, până la Porolissum), cât şi cele din Dacia Inferioară (îndeosebi pe Olt şi *limes transalutanus*). De asemenea, se poate remarca ridicarea unor fortificaţii pe artere care făceau legătura cu Imperiul, dar trecând prin zone doar controlate de romani (pe valea Mureşului, spre Pannonia; prin trecătoarea Bretcu şi sudul Moldovei, spre Dobrogea). Ca o caracteristică generală, remarcăm amplasarea acestor castre în funcţie de configuraţia geografică a provinciei, spre a

---

[60] N. Gudea, *Sistemul defensiv al Daciei romane*, Apulum, 14, 1974, p. 182–192; idem, *Câteva observaţii în legătură cu faza de pământ a castrelor*, AIIA Cluj, 18, 1975, p. 71–86; idem, *Der Limes Dacicus und die Verteidigung der oberen moesischen Donaulinie von Trajan bis Aurelian*, ANRW, II/6, 1977, p. 851–875; idem, *Despre graniţa dintre provinciile Dacia şi Moesia Superior în secolele II-III e.n.*, Drobeta, 4, 1980, p. 87–108; idem, *Sistemul defensiv al Daciei. Între realitate şi ficţiune*, AMP, 10, 1986, p. 183–203; idem, *Archäologische Forschungen auf dem Limes der drei dakischen Provinzen und auf Grenzen der benachbarten Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior, zwischen den Jahren 1983–1988*, EN, 2, 1992, p. 69–93; Ioana Bogdan Cătăniciu, *Evolution of the System of Defence Work in Roman Dacia* (BAR International Series, 116), Oxford, 1981; eadem, *Cu privire la Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman*, AMN, 21, 1984, p. 125–143; eadem, *Câteva consideraţii asupra limes-ului Daciei*, AMP, 11, 1987, p. 181–190; eadem, *Fortifications de terre trajanes en Dacie et dans le nord de la Mésie Inférieure*, AMN, 26–30 (I/1), 19891–1993, p. 49–66; eadem, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman (sec. I–III p.Chr.)*, Alexandria, 1997.

[61] AÉ, 1906, 112 (= G. Finaly, Arch. Ért., 26, 1906, p. 371–38).

[62] IDR, III/1, 130.

bara (dar de data aceasta dinspre interior, în cazul Transilvaniei) căile de acces spre provincie, la trecători şi pe văile râurilor[63].

Primul drum (în sens cronologic, fiind menţionat chiar de un izvor) este cel urmat de însuşi împăratul Traian în cursul primului război dacic (Priscianus: *Traianus in I Dacicorum: inde Berzobim, deinde Aizi processimus*) şi este marcat pe *Tabula Peutingeriana* (VII 2–4): *Lederata – Apus flumen – Arcidava – Centum Putei – Berzobia – Aizis – Caput Bubali – Tibiscum*; pe acest drum, în prima jumătate a secolului al II-lea, mai era probabil în funcţie doar castrul de la Arcidava (deoarece, după plecarea legiunii IIII Flavia, pe locul marelui castru de la Berzovia s-a întemeiat o aşezare civilă). În estul Banatului, alt drum pornea de la Dierna şi ajungea tot la Tibiscum, fiind punctat între altele de castrele de la Mehadia *(Praetorium)* şi Teregova *(Ad Pannonios)*. De la Tibiscum, drumul trecea prin Zăvoi (dar castrul de aici datează tot din epoca războiului de cucerire, fiind curând abandonat) spre Ulpia Traiana Sarmizegetusa, iar apoi cobora pe râul Strei, prin Aquae, spre râul Mureş. Nu departe, pe Valea Oraşului, la Orăştioara de Sus (între acest sat şi Bucium) se afla un castru (păzit de *numerus exploratorum Germanicianorum*).

Pe Mureşul inferior, pe malul stâng al acestuia, au existat pe timpul lui Traian o serie de fortificaţii (la Cenad, Aradul Nou, Bulci), păzite de detaşamente din legiunile IIII Flavia şi XIII Gemina; dar au fost ulterior, se pare, abandonate. În continuare, prima fortificaţie importantă, situată la începutul văii Mureşului, tot pe malul stâng al acestuia, era la Veţel *(Micia)*, unde au staţionat la un moment dat, concomitent, trei unităţi militare (*ala I Hispanorum Campagonum, cohors II Flavia Commagenorum* şi *numerus Maurorum Miciensium*). Apoi, după ce drumul de pe Mureş şi cel venind de la Ulpia Traiana – Aquae se unesc, întâlnim la Cigmău, pe malul drept al Mureşului, alt castru (unde staţionau *pedites singulares Britannici*, organizaţi ulterior într-un *numerus*). Drumul roman continua spre Apulum (castrul legiunii XIII Gemina) şi urca pe Mureş (la Războieni-Cetate îşi avea garnizoana *ala I Batavorum milliaria*), apoi, prin Potaissa (de pe la 168 aici staţiona legiunea V Macedonica) şi Napoca (drumul dintre aceste două localităţi a fost construit în anul 108 de către *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata*[64]), ajungea la Porolissum.

Constatăm că în porţiunea dintre Micia (pe Mureş) şi Bologa (pe Crişul Repede, unde începea apărarea Daciei Porolissensis), la vest de marele drum imperial, în special în zona minieră, se aflau o serie de aşezări, a căror protecţie era asigurată prin fortificaţii mai mici (la Ampelum este atestat epigrafic un *numerus Maurorum Hisp.*) şi posturi de *beneficiarii*; se poate presupune că graniţa de vest a Daciei Superioare trecea pe o linie imaginară pe la vest de Micia şi Alburnus Maior, apoi pe culmea Munţilor Apuseni până atingea Crişul Repede. Acest sistem se sprijinea în primul rând pe castrele celor două legiuni, de la Apulum şi Potaissa, de la care porneau spre vest, în formă de evantai, o serie de drumuri păzite de fortificaţii mai mici şi turnuri de observaţie.

---

[63] Despre castrele despre care va fi vorba în expunerea de mai departe, vezi bibliografia citată la notele 56 şi 60, îndeosebi repertoriul sintetic al lui N. Gudea (publicată la Mainz, 1977). Pentru trupele auxiliare, vezi repertoriul din cartea noastră *Auxilia Daciae*, Bucureşti, 2002, p. 61 şi urm.

[64] CIL, III, 1 627 (vezi ILD, 536).

Apărarea Daciei Porolissensis începea prin urmare de la Bologa (pe Crişul Repede), continuând cu o serie de castre aflate la poalele Munţilor Meseşului: la Buciumi, Românaşi, Romita, *Porolissum* (aici se aflau două castre, pe dealurile Citera şi Pomăt). Centrul militar de la Porolissum bloca intrarea în faţa unei trecători (la „Porţile Meseşului"); pe bună dreptate este considerat „cheia de boltă" a sistemului de apărare al provinciei celei mai nordice a Daciei (ceea ce justifică denumirea de *Porolissensis*, ce i-a fost dată de împăratul Hadrian)[65]. În faţa acestor castre, pe culmea Munţilor Meseşului, se aflau o serie de turnuri de supraveghere, care comunicau între ele şi puteau transmite semnale (luminoase şi acustice) către castrele din vale. De asemenea, complexul militar defensiv de la Porolissum este completat prin două linii de apărare *(clausurae),* constând din val de pământ şi (pe o porţiune) zid de piatră, păzite de *burgi* de pământ şi turnuri de supraveghere. Aceste castre (îndeosebi cele de la Porolissum) erau întesate de un număr important de trupe auxiliare (de remarcat că în Dacia Porolissensis staţionează cel mai mare număr de *cohortes milliariae*).

De la Tihău, *limes*-ul Daciei Porolissensis continua (pe o porţiune pe Someş) cu castrele de la Căşei *(Ad Samum)*, Ilişua, Orheiul Bistriţei, până la Brâncoveneşti pe Mureş (dar acesta din urmă aparţinea Daciei Superior[66]). În interior se află alte castre, păzite de trupe de cavalerie: la Gilău *(ala Siliana)*, Gherla *(ala II Gallorum et Pannoniorum)* şi Zutor (*Optatiana*, unde staţiona se pare un *numerus* de mauri).

De la Brâncoveneşti, apărarea revenea trupelor Daciei Superioare, trecând pe la poalele munţilor vulcanici: Călugăreni, Sărăţeni (pe Târnava Mică), Inlăceni, Odorhei (pe Târnava Mare) şi Sânpaul (pe Homorodul Mare).

Apărarea colţului de sud-est al Transilvaniei revenea armatei Daciei Inferioare. Trecătoarea Oituz *(Angustiae)* era păzită de castrul de la Breţcu. Alte fortificaţii continuă pe Oltul transilvănean (pe malul drept) aparţinând aceleaşi provincii: la Olteni, Hoghiz, Feldioara, Cincşor, Boiţa *(Caput Stenarum)*. Castrele din zona carpatică a Oltului se află însă pe malul stâng al râului: la Câineni *(Pons Vetus)*, Racoviţa-Copăceni *(Praetorium)*, Călimăneşti-Bivolari *(Arutela)*, Jiblea; pe o linie paralelă cu ultimele patru, la est de masivul Cozia, se află castrele de la Titeşti, Rădădăcineşti şi Sâmbotin *(Castra Traiana)*. De la ieşirea Oltului din munţi şi până la vărsarea în Dunăre, sunt cunoscute o serie de alte castre (de data aceasta pe malul drept al Oltului): la Stolniceni *(Buridava)*, Ioneştii Govorii *(Pons Aluti)*, Momoteşti *(Rusidava)*, Enoşeşti *(Acidava)*, Reşca *(Romula)*, Slăveni, Tia Mare, Islaz.

În Oltenia, un drum mai urca de la Drobeta, pe sub zona de dealuri ale Mehedinţilor şi Gorjului, până la Porceni (com. Bumbeşti), iar în continuare, prin pasul Vâlcan, spre Transilvania. Alt drum, menţionat de *Tabula Peutingeriana,* pornea de la Drobeta şi tăia Oltenia prin *Admutrium* (toponim atestat şi de Ptolemeu,

---

[65] N. Gudea, *Porolissum. Der Schlusstein der Verteidigungssystem der Provinz Dacia Porolissensis*, Marburg, 1989. Despre săpăturile din castru, vezi monografia semnată de acelaşi autor, publicată în AMP, 13, 1989.

[66] O diplomă militară datând din anii 136/138 (AÉ, 2002, 1223; RMD, V, 384; ILD, 34), menţionează, între trupele Daciei Superioare, un *numerus equitum Illyricorum*, care staţiona în castrul de la Brâncoveneşti (vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, p. 132–133, nr. 68); rezultă că acest castru aparţinea provinciei Dacia Superior, nu Daciei Porolissensis, cum s-a crezut până de curând.

III, 8, 4: Ἀμούτριον), *Pelendova, Castra Nova* (toate trei localizări incerte), ajungând la *Romula*; pe acest drum se afla desigur şi importantul castru de la Răcari, păzit de un *numerus* de mauri[67]. Alt drum pornind de la Dunăre urca, desigur, pe Jiu, trecând pe la Răcari şi ajungea la Bumbeşti[68].

Mai reţinem faptul că Geograful din Ravenna (IV, 5) menţionează un număr de *civitates* aflate pe un drum care începea la Tyras; acesta continua desigur prin sudul Moldovei şi prin pasul Oituz, apoi prin câteva localităţi neidentificate (cu nume corupte: *Tirepsum, Iscina, Capora, Alincum, Ermerium, Urgum, Sturum, Congri*; ultimele două pot fi castrele alelor *I Asturum* de la Breţcu şi *I Tungrorum Frontoniana* de la Ilişua) şi ajungea la Porolissum[69]. Drumul trecea probabil mai departe în ţara iazygilor; de la Cassius Dio (LXXI 19, 2) aflăm că împăratul Marcus „le-a îngăduit (iazygilor) să facă negoţ cu roxolanii, prin teritoriul Daciei, ori de câte ori guvernatorul acestei provincii le va da voie"[70].

Limes Transalutanus

Pentru istoria militară a Daciei romane, probleme deosebite ridică linia de fortificaţii din vestul Munteniei, cunoscută în publicaţiile de specialitate sub denumirea de *limes transalutanus*; acesta se întindea de la Dunăre până în faţa pasului Bran, pe o lungime de circa 235 km, fiind situat la o depărtare de 10–50 km la est de Olt[71]. Acest veritabil *limes* consta dintr-un şir de castre, legate printr-un drum şi protejate dinspre răsărit de un val de pământ (numit popular *Troianul*[72]). Castrele de pe acest val sunt următoarele, pornind de la Dunăre spre nord: Flămânda[73], Putinei[74], Băneasa[75] (două castre), Roşiori-de-Vede[76], Gresia[77], Ghioca

---

[67] Vezi recent: N. Gudea, D. Bondoc, *Castrul roman de la Răcari. Încercare de monografie*, Cluj, 2009; identificat cu *Castra Nova* din Trabula Peutingeriana (VII, 4; C. C. Petolescu, Oltenia, 17, 2010, p. 72–73).

[68] Pe teritoriul com. Bumbeşti (jud. Gorj) au existat trei castre: pe malul stâng, în punctul Vârtop, un castru cu val de pământ; lângă gară, alt castru, la început cu incinta din glii *(murus cespiticius)*, reconstruit din piatră în anul 201 (CIL, III, 14485 a = ILS, 9179 = IDR, II, 174); dincolo de Jiu, la Porceni, se afla alt castru cu val de pământ. Vezi V. Marinoiu, *Romanitatea în nordul Olteniei*, Craiova, 2004, p. 45–53; C. C. Petolescu, *Contribuţii*, I, p. 36.

[69] *Fontes*, II, p. 579–581, nota 2; M. Macrea, *Viaţa*, p. 153.

[70] Vezi *Fontes*, I, p. 703, nota 193.

[71] D. Tudor, *OR*[4], Bucureşti, 1978, p. 253–257; Ioana Bogdan Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman (sec. I–III)*, Alexandria, 1997, p. 78–111; C. C. Petolescu, *Graniţa de sud-est a Daciei romane*, Argesis, 14, 2005, p. 271–278 (= idem, *Contribuţii*, I, p. 132–139).

[72] Etimologic, acest toponim este legat de numele împăratului Traian (numit în mod popular *Troianus*: vezi C. C. Petolescu, TD, 4, 1983, p. 143–145; idem, *Troianus dans l'épigraphie latine. Onomastique romaine et évolution étymologique*, în vol. *L'Afrique, la Gaule, la Religion romaine. Mélanges à la mémoire de Marcel Le Glay*. Collection Latomus, vol. 226, Bruxelles, 1994, p. 723–729); prin extindere, a dat în limba română un termen banal: „troian (de zăpadă)". Evident, construcţia acestui val nu are nici o legătură cu împăratul Traian – căruia i s-au atribuit în antichitatea târzie, pe drept sau din pură imaginaţie, o serie de opere constructive.

[73] D. Tudor, *OR*[4], p. 286, nr. 28; I. Bogdan Cătăniciu, *Evolution of the System of Defence Work in Roman Dacia*, BAR International Series, 116, Oxford, 1981, p. 33–34; eadem, *Muntenia...*, p. 86–87.

[74] D. Tudor, *OR*[4], p. 290, nr. 35; I. Bogdan Cătăniciu, *Muntenia...*, p. 105–106.

[75] G. Cantacuzino, Dacia, 9–10, 1941–1944, p. 441–472; D. Tudor, *OR*[4], p. 265, nr. 5.

[76] D. Tudor, *OR*[4], p. 297, nr. 39.

[77] D. Tudor, *OR*[4], p. 277, nr. 6; R. Avram, Revista Muzeului Militar Naţional, Supl. 4, 1998, p. 5–26; vezi încă: R. Avram, C. C. Petolescu, *Les fouilles archéologiques sur la frontière de Dacia Malvensis (1983–1997)*, RFS XVII, Zalău, 1999, p. 188.

(Crâmpoia)[78], Urluieni[79] (două castre), Fâlfani (Izbăşeşti)[80], Săpata-de-Jos[81] (două castre), Albota[82], Purcăreni[83], Câmpulung (Jidova; două castre)[84]; cu excepţia castrelor (mari) de la Urluieni şi Săpata (cu zid de cărămidă) şi Jidova (din piatră; fig. 20–21), celelalte sunt castre cu val de pământ.

Traseul acestui val (numit de arheologi la început *limes Valachicus* sau *limes cisalutanus*) a fost precizat încă din anul 1885 de C. Schuchhardt[85] şi descris în amănunţime de Gr. Tocilescu[86] şi mai cu seamă de P. Polonic[87]; în secolul al XX-lea, a fost cercetat de o serie de arheologi, precum C. S. Nicolăescu-Plopşor[88], D. Tudor[89], R. Vulpe[90], Cr. M. Vlădescu[91], Ioana Bogdan Cătăniciu[92] şi R. Avram[93].

---

[78] D. Tudor, *OR*[4], p. 277, nr. 16; săpături iulie 1999 (R. Avram).

[79] I. Bogdan Cătăniciu, SCIVA, 45, 1994, 4, p. 327–355.

[80] C. C. Petolescu, R. Avram, T. Cioflan, Argessis, 7, 1995, p. 31–39; vezi, de asemenea, R. Avram, C. C. Petolescu, *loc. cit.*, p. 189.

[81] V. Christescu, Dacia, 5–6, 1935–1936, p. 435–447; D. Tudor, *OR*[4], p. 298–300.

[82] D. Tudor, *OR*[4], p. 258, nr. 2.

[83] D. Tudor, *OR*[4], p. 290, nr. 33.

[84] Primele ştiri şi un plan sumar (aproximativ) al castrului de piatră de la sud de oraşul Câmpulung (la Pescăreasa – „Jidova") ne sunt transmise de Luigi Ferdinand de Marsili (ofiţer de geniu din armata austriacă, ajuns prin aceste părţi pe la anul 1691), care îl înregistrează cu numele „Sidova" (evident: *Jidova*) (*Danubius Pannonico-Mysicus*, II, Haga, 1726, fig. 39). Alte date ne transmit Cezar Bolliac şi mai cu seamă C. D. Aricescu (*Istoria Câmpulungului, prima reşedinţă a României*, Bucureşti, 1855, p. 11–18), care consemnează ruinele de la Pescăreasa prin toponimul *Grădiştea*. Castrul este marcat pe harta rusească din 1835; vezi C. C. Giurescu, *Principatele Române la începutul secolului XIX*, Bucureşti, 1958, p. 169. Castrul de piatră a fost sondat în 1901 de Pamfil Polonic, de la care au rămas un raport destul de amănunţit şi o serie de schiţe, utilizate sumar de Gr. Tocilescu (*Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, 1900, p. 134) şi valorificate mai târziu de D. Tudor (*Castrele romane de la Jidava lângă Câmpulung în Muscel*, în Bucureşti, II, 1936, p. 89–119; vezi şi extras, 1938; idem, *OR*[4], p. 281–284, nr. 23). Săpături sistematice s-au efectuat începând din anul 1962 de către Institutul de Arheologie din Bucureşti, la început în colaborare cu Muzeul din Câmpulung, iar din 1964 în colaborare (până în prezent) cu Muzeul judeţean Argeş; rapoarte despre aceste săpături: Emilian Popescu, Eugenia Popescu, SC Piteşti, 1968, p. 67–79 (= MCA, 9, 1970, p. 251–263); C. C. Petolescu, T. Cioflan, Argessis, 7, 1995, p. 17–29. Pentru castrul de pământ: C. C. Petolescu, T. Cioflan, MCA (s.n.), I, 1999, p. 215–220.

[85] C. Schuchhardt, *Wälle und Chauseen im südlichen und östlichen Dacien*, AEM, 9, 1885, p. 228–229.

[86] Gr. G. Tocilescu, *Fouilles*, p. 117–141.

[87] Traseul *Troianului* a fost călcat cu piciorul de neobositul arheolog – inginer topometru Pamfil Polonic, ale cărui rapoarte (înaintate lui Gr. Tocilescu, profesor la Universitatea din Bucureşti şi director al Muzeului Naţional de Antichităţi) şi însemnări, păstrate la Biblioteca Academiei Române, sunt şi acum cercetate cu atenţie de arheologi. Vezi, îndeosebi, P. Polonic, *Despre valuri, drumuri şi cetăţile din ţările locuite de români* (manuscris la Biblioteca Academiei Române; citat de D. Tudor, *OR*[4], p. 350).

[88] AO, 6, 1927, p. 69–80 (arată că este menţionat într-o serie de documente medievale ca drum sau hotar de moşii).

[89] *OR*[4], p. 253–257.

[90] R. Vulpe, *Les valla de la Valachie, de la Basse-Moldavie et du Boudjak*, în *Actes du IX*[e] *Congrès*, 1974, p. 267–276.

[91] Cr. M. Vlădescu, *Fortificaţiile romane din Dacia Inferior*, Craiova, 1986, p. 96–97.

[92] Ioana Bogdan Cătăniciu, în *Actes du IX*[e] *Congrès*, 1974, p. 259–265; eadem, *Nouvelles recherches sur le limes du sud-est de la Dacie*, în *Akten des XI. Limeskongresses*, 1977, p. 333–352.

[93] Vezi R. Avram, C. C. Petolescu, RFS XVII, p. 187–193.

După unii arheologi, valul s-ar întinde până la nord de oraşul Câmpulung-Muscel de azi, prelungindu-se chiar în Transilvania. Alţi cercetători (mai ales din generaţia mai nouă) sunt mai reticenţi, îndoindu-se de prezenţa lui efectivă în zona de dealuri şi munte. Adevărul este că, în zilele noastre, traseul *Troianului* nu se mai observă la fel de bine ca acum o sută de ani; prin urmare, este greu a contrazice observaţiile arheologice, de atâtea ori confirmate, ale lui P. Polonic.

Cercetarea *limes*-ului transalutan ridică unele întrebări, la care nu s-a dat totdeauna un răspuns potrivit: traseul *Troianului,* modul de realizare şi mai ales datarea acestuia; cel mai adesea părerile exprimate s-au bazat doar pe cercetări de suprafaţă, deşi nici cercetările mai noi nu au condus încă la rezultate mulţumitoare.

Gr. Tocilescu şi P. Polonic negau existenţa unui şanţ protector, care ar fi trebuit să se afle la est de *vallum*. În anul 1972, valul a fost secţionat în 12 puncte, între Poiana şi Putineiu, pe o distanţă de circa 20 km, pentru amplasarea unor conducte de irigaţie. Cu acest prilej, profilul şanţurilor a fost cercetat de arheologii R. Vulpe, Şt. Ferenczi şi Ioana Bogdan Cătăniciu – care au constatat, de asemenea, că valul nu are şanţ de apărare spre răsărit[94].

În spatele valului, la o distanţă între 10–50 m, s-au reperat mai multe movile (cu diamnetrul de 15–20 m), considerate de Tocilescu drept turnuri de observaţie şi semnalizare[95]. Ele nu au fost înregistrate topografic, fiind treptat aplatizate de lucrările agricole. Ioana Bogdan Cătăniciu a săpat o astfel de movilă la Scrioaştea, în 1974, constatând că este vorba de un turn de lemn[96].

Dar problema cea mai dificilă, care a generat aprige dispute între arheologi, se referă la data constituirii acestui *limes*. După părerea lui Gr. Tocilescu, această linie fortificată datează de la sfârşitul secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea[97]. Tot astfel, K. Zangemeister[98] şi E. Kornemann[99] îl considerau un *limes* dublu faţă de cel de pe Olt; deoarece inscripţiile castrelor din zona montană (carpatică) a Oltului datează din timpul lui Hadrian, ridicarea castrelor de pe *limes*-ul din vestul Munteniei ar data din timpul lui Antoninus Pius. W. Barthel[100] respingea ideea existenţei unui *limes* dublu, deoarece lipsesc dovezi arheologice şi epigrafice în acest sens. Părerea lui a fost însuşită şi de E. Fabricius[101], care explică noul *limes* ca o lărgire a zonei de apărare pentru aşezările care se dezvoltaseră pe Olt.

De asemenea, V. Christescu, în urma studierii tezaurului monetar descoperit în castrul de la Săpata-de-Jos (44 de piese, care se întind de la Septimiu Sever la Gordian al III-lea), data şi el ridicarea acestui *limes* abia la începutul secolului al III-lea[102].

Argumente foarte importante privind încadrarea cronologică a acestui *limes* aducea D. Tudor; el conchidea că valul transalutan a fost realizat la inceputul secolului al III-lea (probabil sub Septimiu Sever) şi evacuat în timpul lui Filip Arabul[103].

---

[94] Vezi R. Vulpe, în *Actes du IXe Congrès*, 1974, p. 271.

[95] Gr. G. Tocilescu, *Fouilles*, p. 123.

[96] *Akten des XI. Limeskongresses*, 1977, p. 343–344.

[97] Gr. G. Tocilescu, *Fouilles*, p. 123–124. („Cette muraille en terre brullée on peut la considérer comme une ligne de postes avancés se trouvant avec le *limes alutanus* dans le même rapport que le premier *vallum* de Bretagne au second").

[98] Neue Heidelberger Jahrbuch, 5, 1895, p. 81 şi urm.

[99] Klio, 7, 1907, p. 105.

[100] *Bericht über die Fortschritte der römisch-germanischen Forschung im Jahre 1906/7*, Frankfurt a. M., 1909; cf. E. Kornemann, Klio, 9, 1909, p. 500–502.

[101] RE, XIII (1927), col. 645.

[102] Istros, I, 1934 (1), p. 73.

[103] D. Tudor, SCIV, 6, 1955, 1–2, p. 90: „Modeste sunt şi descoperirile de material arheologic mărunt în interiorul acestor castre, ceea ce formează iarăşi o bună dovadă despre o stăpânire romană scurtă. Constatăm, de asemenea, că în vecinătatea castrelor nu apar aşezări civile dezvoltate

Aceste cercetări au permis unor istorici-arheologi a repune în discuție data de început a *limes*-ului transalutan; cele mai importante ipoteze provin de la cei care au făcut săpături în castrele de pe acest *limes*. Voi menționa mai întâi pe Emilian Popescu, care remarca mai multe niveluri de locuire în castrul de piatră de la Jidova, exprimându-se prudent că ridicarea acestui castru ar putea data din timpul lui Antoninus Pius[104]. De asemenea, Ioana Bogdan Cătăniciu, autoarea unor importante contribuții despre Muntenia în sistemul defensiv roman, susține teza ridicării acestei linii de fortificații încă de pe timpul lui Hadrian[105].

Cum chiar și ipotezele trebuie să se bazeze pe elemente cât de cât certe, să vedem care sunt argumentele pe baza cărora poate fi luată în considerare încadrarea cronologică a acestor castre.

Din păcate, trebuie arătat dintru început că în niciunul din castrele de pe *limes transalutanus* nu s-a descoperit vreo inscripție, care să asigure datarea începuturilor acestor situri; se menționează doar un mic fragment de altar din castrul de la Săpata-de-Jos (care ar fi început cu literele *IMP*) și o dedicație pentru Eroul cavaler[106]. Nu se pune problema lipsei pietrei pentru scris, deoarece în apropiere de Câmpulung se află cariera de la Albești, exploatată încă din antichitate (dovadă numeroasele pietre de construcție și chiar fragmente de piese arhitectonice descoperite în castrul de la Jidova). Totuși, grație descoperirilor arheologice din ultimii ani, cunoaștem acum trupa care a staționat în castrul de la Jidova: *cohors I Flavia Commagenorum*[107].

De asemenea, nu există materiale arheologice databile în chip sigur din secolul al II-lea p. Chr.; lipsesc, de exemplu, cu desăvârșire fragmentele de *terra sigillata* (care circulă din plin în Dacia în secolul al II-lea și la începutul secolului al III-lea); opaițele descoperite nu sunt concludente[108], la fel fibulele – ele având o existență mai îndelungată.

Monedele descoperite până acum datează aproape în totalitate începând cu Severii. Astfel, la Băneasa, Cezar Bolliac, care a răscolit castrul, a găsit monede de la Caracalla[109], iar G. Cantacuzino două piese de argint de la același împărat[110]. La Gresia a apărut un denar (ușor tocit) de la Commodus[111]. La Urluieni, în castrul B (cel cu zid de cărămidă), Ioana Bogdan Cătăniciu a descoperit (pe berma, în fața porții) un sesterț de la Traian[112] (care ar constitui, după autoare, un reper pentru datarea fazei de lemn și pământ). La Săpata-de-Jos au apărut 4 piese de argint (de la Severus Alexander) și 5 de bronz (doar una descifrată, de la Iulia Mammaea); de menționat și micul tezaur conținând 44 de piese, întinzându-se de la Septimiu Sever la Gordian III[113]. În castrul de la Jidova au apărut un număr

---

(obișnuitele *canabae*), cu urme de viață romane. Un alt fapt important este că, între cursul Oltului și acest *limes*, într-o zonă ocupată și supusă colonizării, nu se constată așezări rurale de seamă, purtând pecetea vieții civile romane". Vezi încă, idem, *OR*[4], p. 253 și urm.

[104] Discuția pornește de la faptul că, sub *agger*, a apărut o monedă de bronz (uzată; determinată de Bucur Mitrea), care ar fi fost emisă pe timpul lui Antoninus Pius; citată de Ioana Bogdan Cătăniciu, AMN, 21, 1984, p. 130, nota 31, după comunicările prezentate la Muzeul din Pitești de Flaminiu Mârtzu (1975) și Emilian Popescu (1976). De asemenea, cele patru nivele din castru, deduse de R. Florescu (Drobeta, 1978, p. 56: pe baza raportului publicat de Em. Popescu și Eugenia Popescu; vezi *supra*, nota 84) sunt pur imaginare, rod al unui exces de speculație stratigrafică.

[105] Ioana Bogdan Cătăniciu, *Muntenia*..., p. 92 și urm.

[106] IDR, II, 632–633.

[107] ILD, 164.

[108] T. Cioflan, M. Negru, AO (s.n.), 11, 1996, p. 49–54.

[109] C. Bolliac, *Excursiune arheologică în România*, București, 1869, p. 14.

[110] Dacia, 9–10, 1941–1944, p. 441–472.

[111] R. Avram, C. C. Petolescu, RFS XVII, p. 188.

[112] SCIVA, 45, 1994, 4, p. 339.

[113] V. Christescu, Istros, I, 1934 (1), p. 73–80; cf. B. Mitrea, SCN, 4, 1968, p. 197–205. Izolat s-au mai descoperit: două piese de argint de la Commodus și Severus Alexander; una de bronz de la Iulia Mammaea.

important de monede, cele mai multe datând de la Septimiu Sever la Gordian III; printre excepții, se citează un bronz din timpul lui Commodus și un antoninian de la Philippus Caesar[114].

Amintim că majoritatea acestor castre aveau val înconjurător de pământ; doar cele de Urluieni și Săpata-de-Jos erau cu zid de cărămidă, cel de la Băneasa era de chirpic (?), iar cel de la Câmpulung-Jidova era construit din piatră de râu. Este greu de închipuit cum ar fi putut rămâne în funcție, timp de un veac și jumătate, castrele cu val de pământ din vestul Munteniei; de altfel, unele castre cu val de pământ din Dacia sudică (Bumbești[115], Slăveni[116]) au fost reconstruite pe timpul lui Septimiu Sever (cu ziduri de piatră). De asemenea, cercetarea barăcilor militare din castrele de pe *limes transalutanus* indică o existență scurtă, fără faze de refacere. Aceste castre sfârșesc printr-un violent incendiu, datorat se pare atacului carpic din 245 (cum au arătat îndeosebi cercetările și descoperirile de monede din castrele de la Săpata-de-Jos[117] și Câmpulung-Jidova[118]).

Mai observăm că linia de fortificații din vestul Munteniei nu apare în *Tabula Peutingeriana*. Lipsa dă de gândit, căci, începând cu secolul al III-lea, *limes*-ul de est al Daciei și cel de la Dunărea de jos au fost cele mai vizate de atacurile barbare. Explicația ar fi că imaginea Daciei în *Tabula* este mai veche (cel mai târziu de la sfârșitul secolului al II-lea)[119], iar *limes*-ul transalutan ulterior realizării acesteia.

În această situație, suntem obligați a accepta opinia celor care au propus o datare mai târzie a *limes*-ului transalutan. Nu poate fi avută însă în vedere domnia lui Septimiu Sever[120], deoarece în timpul acestuia s-au efectuat lucrări militare numai pe cuprinsul Olteniei[121]. O situație tensionată la granița de nord-vest a Daciei și la nord de gurile Dunării este atestată însă pe timpul lui Caracalla.

Dintr-o scurtă informație din biografia lui Caracalla din Historia Augusta aflăm că împăratul, pornit în expediția orientală, a renunțat la un moment dat la itinerariul stabilit și a zăbovit un timp în Dacia (SHA, *Ant. Car.*, 5, 4: *dein ad Orientem profectionem parans, omisso itinere, in Daciam resedit*). Nici Cassius Dio nu este mai explicit (LXXVII, 16, 7): „Antoninus sosi în Thracia, dar nu se preocupă de Dacia, ci trecu Helespontul nu fără primejdii". De la același autor (LXXVIII, 20, 3) aflăm totuși că împăratul l-a chemat pe Cabriomarus, regele cvazilor, în fața scaunului său de judecată și l-a ucis; din alt pasaj (LXXVII, 27, 5) mai aflăm că el a primit și ostatici de la daci (este vorba de dacii liberi din vest). Herodian consemnează doar că, după ce a cercetat taberele de la Istru, Caracalla a trecut în Thracia (IV, 8, 1).

Aceste informații lacunare sunt completate întrucâtva de sursele epigrafice. Cu prilejul vizitei împăratului în Dacia, i s-au ridicat pretutindeni inscripții, autoritățile provinciale presupunând că împăratul s-ar putea abate prin părțile lor. Caracalla este cinstit prin altare ridicate de către colectivități (în special de către trupe) și prin închinări individuale către zei *pro salute imperatoris*[122]. Uneori textul unor inscripții a fost regravat parțial, în vederea reactualizării titulaturii imperiale[123].

Alte inscripții atestă lucrări militare de construcție: astfel, la Porolissum, trei inscripții cu text identic menționează lucrări nenumite (probabil la porți)[124]; la Inlăceni, o inscripție (fragmentară) s-a descoperit în ruinele de la *porta praetoria*[125]; un alt fragment de inscripție s-a descoperit și în castrul

---

[114] Vezi bibliografia citată *supra* la nota 84 și *infra* la nota 118.

[115] Vezi inscripția din anul 201, care testă reconstruirea în piatră a zidului (valului) din glii al castrului de la Bumbești (CIL, III, 14485 a = ILS, 9149; IDR, II, 174; ILD, 92): *muros cesp[iticios] castro[ru]m coh(ortis) I A[u]reliae Brittonum (milliariae) Antoniniana(e) vetust(ate) dil[apsos] lapide eos restitue[r]unt.*

[116] CIL, III, 13800 (= IDR, II, 496).

[117] *Supra*, nota 113.

[118] Vezi Em. Popescu, C. C. Petolescu, T. Cioflan, *Distrugerea castrului roman de la Câmpulung-Jidava*, în StCom Câmpulung-Muscel, 1984, p. 15–17.

[119] C. C. Petolescu, TD, 19, 1998, p. 157–160 (= *Contribuții*, I, p. 276–279).

[120] Vezi *supra*, nota 102.

[121] IDR, II, 174 (= CIL, III, 14485 a; ILS, 9179; Bumbești), 496 (= CIL, III, 13800; Slăveni).

[122] Vezi M. Macrea, *Apărarea granitei de vest și nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla*, SCIV, 8, 1957, p. 215–251; idem, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 85 și urm.

[123] Vezi IDR, II, 174 (Bumbești), 496 și 499 (Slăveni); ILD, 431 (Hoghiz) și 796 (Ilișua).

[124] ILD, 658–660 (cu bibliografia anterioară).

[125] IDR, III/4, 267.

de la Răcari[126]. La Feldioara, pe cursul transilvănean al Oltului, au apărut cărămizi ştampilate ale cohortei *II Flavia Numidarum*, purtând supranumele imperial *Antoniniana*[127].

Un caz aparte este reprezentat de descoperirea de ştampile tegulare ale legiunii XI Claudia *Ant(oniniana)* în thermele militare de la Pietroasele (jud. Buzău)[128], deci într-un teritoriu considerat că a rămas în afara dominaţiei romane. Este vorba prin urmare de prezenţa în acest punct a unui detaşament dintr-o legiune din Moesia Inferior, care şi-a trimis o vexilaţie de lucru la mare distanţă de sediul trupei (Durostorum). Un detaşament dintr-o legiune necunoscută pare a fi atestat şi de un fragment de grafit tegular din castrul de lângă Câmpulung (Jidova)[129].

S-ar părea că, după vizita din Dacia Porolissensis, împăratul a inspectat şi castrele de pe graniţa răsăriteană a Daciei Superioare; apoi a coborât probabil pe linia Oltului şi a dispus unele măsuri de reorganizare militară în vestul şi nordul Munteniei. De aici a trecut probabil în nordul Dobrogei, de unde a coordonat unele operaţiuni militare la nord de gurile Dunării (v. *infra*). Prezenţa împăratului în aceste părţi pare să se reflecte în *Itinerarium Antonini*, care urmează linia Dunării de jos, apoi coboară de-a lungul litoralului pontic până la Bizanţ.

Despre intervenţia unor forţe militare romane la nord de gurile Dunării aflăm dintr-o inscripţie de la Oescus (Moesia Inferior), în care este prezentată cariera primipilarului T. Aurelius Flavinus[130]; în calitate de centurion legionar, acesta participase la luptele cu neamul cennilor de la Rinul inferior, iar mai apoi a luat parte la o misiune în zona cetăţii Tyras (de la limanul Nistrului), fiind de fiecare dată recompensat de împărat şi avansat în grad: *[ob] alacritatem virtu[tis] [adv]ersus hostes C[ennos] et res prospere Ty[rae ges]tas*[131]. Se pune problema cine au fost duşmanii care au prilejuit faptele de arme ale acestui brav ofiţer.

Unii ar putea fi carpii din Podişul Moldovenesc[132]. Este posibil ca, datorită atitudinii lor tot mai agresive, împăratul să le fi anulat plata stipendiilor[133]; ştim că, un sfert de secol mai târziu, carpii aveau să se plângă guvernatorului Moesiei Inferioare de refuzarea stipendiilor (după cum ne informează Petrus Patricius)[134].

Alţi duşmani *(hostes)* pot fi nişte străini apăruţi de curând în zona de silvostepă de la nordul Mării Negre: goţii[135].

În această privinţă, ne atrage iarăşi atenţia o informaţie din Historia Augusta. În biografia lui Caracalla (10, 6), se notează că, după asasinarea lui Geta, senatorul Helvius Pertinax, fiul fostului împărat Pertinax, îndeamnă în bătaie de joc pe Caracalla să-şi adauge la titlurile triumfale pe cel de *Geticus Maximus:* „căci ucisese pe fratele său Geta, iar goţii erau denumiţi şi geţi – pe care el, când s-a dus în Orient, i-a învins prin lupte de învălmăşeală". Trecând peste partea anecdotică a acestui

---

[126] IDR, II, 162.

[127] IDR, III/4, 177.

[128] ILD, 170–171.

[129] Ioana Bogdan Cătăniciu (*Muntenia*..., p. 44, 106) crede că este vorba chiar de legiunea XI Claudia.

[130] D. Tudor, *La prétendue guerre de Caracalla contre les Carpes*, Latomus, 19, 1960, 2, p. 350–356; B. Gerov, *Die Invasion der Carpen im Jahre 214*, în *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy Cambridge 1967*, Oxford, 1971, p. 431–436; Emilia Doruţiu-Boilă, *Incursiunea carpilor din anul 214*, SCIV, 24, 1973, 3, p. 435–441; C. C. Petolescu, *Din nou despre pretinsul război al lui Caracalla contra carpilor*, SCIVA, 39, 1988, 3, p. 281–286 (= idem, *Contribuţii*, I, p. 127–132). Vezi *infra*, p. 320.

[131] IDRE, II, 320; vezi şi nr. 321.

[132] Această ipoteză nu are nici o legătură cu lectura mai veche *aduersus hostes C[arpos]*, devenită caducă (vezi textul care trimite la nota precedentă).

[133] Vezi în acest sens situaţia tezaurelor monetare din Moldova: cel mult trei tezaure care se încheie cu monede de la Caracalla (V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie chez les Daces orientaux*, Bucureşti, 1980, p. 75–100).

[134] Vezi *Fontes*, II, p. 239.

[135] Toată problematica privitoare la prezenţa mai timpurie a goţilor la nordul Mării Negre, încă de la sfârşitul secolului al II-lea, este discutată în articolul nostru citat mai sus, nota 130 (SCIVA, 39, 1988, 3, p. 284, cu bibliografia aferentă).

pasaj, credem că ştirea despre luptele lui Caracalla cu goţii conţine o informaţie reală. Astfel, de la Cassius Dio aflăm că împăratul Caracalla avea în garda sa celţi şi sciţi (LXXVIII, 5–6); celţi sunt numiţi de acelaşi autor de exemplu cennii (LXXVI, 14, 11), iar sciţii nu pot fi decât populaţii (eventual amestecate) trăind la nordul Mării Negre. Despre contactele mai timpurii ale romanilor cu goţii ne informează o inscripţie greacă de la Motha (Arabia) din 28 februarie 208, din care aflăm despre prezenţa unor *gentiles* goţi în slujba romanilor[136]. Ar fi deci posibil ca acele *res prospere Tyrae gestae* să privească tocmai reprimarea unei razii gotice în teritoriul cetăţii de la limanul Nistrului (Tyras).

În aceste împrejurări, intuind pericolul pentru Dacia Malvensis, împăratul Caracalla a dispus ridicarea castrului de la Pietroasele, situat într-un loc important de trecere dinspre Moldova spre provincia romană. Tot atunci împăratul a decis probabil ridicarea liniei de castre din vestul Munteniei (cea denumită în mod convenţional de arheologi *limes transalutanus*).

Existenţa acestor castre pare a fi fost de scurtă durată (circa trei decenii), fiind distruse de invazia carpică de la începutul domniei lui Filip Arabul[137]. Aceasta existenţă târzie ar explica în parte urmele nesemnificative de viaţă civilă pe lângă aceste castre.

ARMATA ROMANĂ DIN DACIA

În primele secole ale istoriei Romei (epoca regală şi cea mai mare parte a epocii „republicane"), armata romană era formată din cetăţeni chemaţi la arme. Din cauza perpetuării stării de război şi a absenţei îndelungate a bărbaţilor de la casele lor, gospodăriile ţărăneşti se ruinează, ţăranii romani făcând tot mai greu faţă sarcinilor militare. Situaţia devine acută în secolul al II-lea a.Chr., ducând la convulsiuni sociale şi politice, cărora unii reprezentanţi de marcă ai aristocraţiei romane (precum fraţii Gracchi) le caută soluţii, prin susţinerea unor legi agrare (de esenţă populistă). De aceea, treptat, câştigă teren ideea armatei de „mercenari", care se permanentizează în epoca războaielor civile.

Odată cu instaurarea Principatului, are loc o temeinică reorganizare, care va asigura stabilitate, timp de trei secole, armatei romane[138]. Aceasta devine o armată de profesionişti, cu reguli precise de recrutare şi lăsare la vatră[139], funcţionare[140] şi mobilitate[141], recunoaşterea meritelor[142] şi avansare[143], cu un corp de ofiţeri şi

---

[136] L. Robert, BÉp, 1943, 76; vezi M. P. Speidel, în ANRW, I, 8, 1977, p. 712–715.

[137] O interesantă ipoteză a emis colega Ioana Bogdan Cătăniciu (*Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman*, Alexandria, 1997, p. 107–108): linia transalutană de castre ar fi fost nimicită mai târziu, posibil în cursul invaziei gotice. Într-adevăr, cum subliniază autoarea citată, ultimele monede descoperite în aceste castre reprezintă doar un *terminus post quem*; abandonarea poate fi contemporană cu anul emiterii ultimei monede (cele mai multe de la Gordian al III-lea; cea mai recentă provine din castrul de la Câmpulug-Jidova: un denar de la Philippus Caesar; v. p. 197 şi nota 118), dar poate să fi avut loc şi mai târziu (în cursul invaziei din anul 267). Vezi mai recent, eadem, *Tthe Limes in South-Eastern Dacia and the Abandonment of the Province*, în vol. *Miscellanea romano-barbarica*, Bucureşti, 2006, p. 109–122.

[138] J. Harmand, *Les origines de l'armée impériale. Un témoignage sur la réalité du pseudo-principat et sur l'évolution militaire de l'Occident*, ANRW, II, 1, 1974, p. 263–298.

[139] G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano – Roma, 1953; J. C. Mann, *Legionary recruitment and veteran settlement during the Principate*, Londra, 1983; vezi încă: St. Links, *Konzepte der Privilegierung römischer Veteranen*, Stuttgart, 1989.

[140] R. W. Davies, *Service in the Roman Army*, Edinburg, 1989; vezi încă: G. Wesch-Klein, *Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit*, Stuttgart, 1998.

[141] Un aspect: R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*, Köln – Graz, 1967 (ES, 1).

[142] V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman imperial Army*, Londra, 1981.

[143] A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn, 1908 (BJhb., 117; vezi încă: 2. durchgesehene Auflage. Einführung, Berichtigungen und Nachträge von B. Dobson,

generali de extracție aristocratică, dar și de carieră. O reformă cunoaște armata în epoca lui Gallienus[144], apoi o profundă transformare odată cu instaurarea Dominatului[145].

Legiunile[146]

Numărul legiunilor crescuse enorm în perioada războaielor civile; după instaurarea păcii, era imposibil să mai fie menținute toate sub arme. La moartea lui Augustus, mai existau doar 25 de legiuni. Unele au dispărut în cursul primului secol al Pricipatului: trei legiuni nimicite (împreună cu alte trupe auxiliare) în dezastrul lui Varus (anul 9 p.Chr.); legiunile *IIII Macedonica* și *V Alaudae* dispărute probabil în cursul războiului din 68/69; legiunea *XXI Rapax* distrusă de sarmați, pe timpul lui Domitian. În secolul al III-lea, două legiuni au fost desființate temporar: *III Gallica*, din Syria, al cărei legat a aspirat la purpura imperială, dizolvată de Elagabal (reconstituită după căderea acestui împărat); *III Augusta* (Numidia), implicată în uciderea primilor doi Gordieni, dizolvată de Gordian al III-lea și reconstituită abia sub Valerian. S-au creat și legiuni noi: pe timpul lui Marcus Aurelius legiunile *II* și *III Italica*, sub Septimiu Sever legiunile *I*, *II* și *III Parthica* (când numărul legiunilor s-a ridicat la 33). Această situație a durat până pe timpul lui Diocletian, când numărul legiunilor a crescut mult (dar cu diminuarea efectivelor).

În epoca imperială, fiecare legiune purta un nume; acesta derivă de la divinități (*I Minervia*, *Martia Victrix*, *XV Apollinaris*), de la insignele lor (*V Alaudae*, *XII Fulminata*), de la numele împăraților (*II*, *III* și *VIII Augusta*, *VII* și *XI Claudia*, *IIII Flavia*, *II Traiana Fortis*, *XXX Ulpia Victrix*), de la numele popoarelor cu care s-au luptat sau denumirea provinciei în care au staționat (*I Germanica*, *IIII Scythica*, *IIII* și *V Macedonica*, *IX Hispana*, *XXII Deiotariana*), după calitățile dovedite în luptă (*VI Ferrata*, *VI Victrix*, *XX Valeria Victrix*, *XXI Rapax*, *X Fretensis*); mai erau legiuni create prin dublare (*XV* și *XXII Primigenia*) ori prin fuziune (*legiones gemellae*: *XIII* și *XIIII Gemina*) sau *adiutrices* (*I* și *II*, formate din marinari). Legiunile poartă epitete primite în diverse ocazii (*pia fidelis*, *constans*, *vindex*, *felix*, *victrix*, *firma*), iar începând cu Caracalla supranume imperiale (*Antoniniana*, *Maximiana*, *Alexandriana Severiana*, *Gordiana*, *Philippiana*, *Deciana* etc.).

Legiunile erau cantonate în afara Italiei, în provincii: în Britannia – legiunile *II Augusta*, *VI Victrix*, *XX Valeria Victrix*; în Germania Superior – legiunile *VIII Augusta* și *XXII Primigenia*; în Germania Inferior – legiunile *I Minervia* și *XXX Ulpia*; în Raetia – legiunea *III Italica*; în Noricum –

Köln – Graz, 1967); vezi de asemenea numeroasele contribuții din volumul *La Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire*. Actes du Congrès de Lyon (15–18 septembre 1994) rassemblés et édités par Yann Le Bohec, Paris, 1995.

[144] Vezi AÉ, 1983, 6; M. Christol, *Les réformes de Gallien et la carrière sénatoriale*, Tituli, 4, 1982, p. 143–166; Y. Le Bohec, *L'armée romaine sous le Haut-Empire*[2], Paris, 1990, p. 25, 39 *(praefectus legionis)*, 281 (index)

[145] Vezi: D. van Berchem, *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne*, Paris, 1952; D. Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, 2 vol., Düsseldorf, 1969–1970; M. J. Nicasie, *Twilight of Empire. The Roman Army from the reign of Diocletian until the battle of Adrianople*, Amsterdam, 1998; Y. Le Bohec, *L'armée romaine sous le Bas-Empire*, Paris, 2006.

[146] Rămân încă fundamentale cele două articole sintetice: E. Ritterling, *Legio*, RE, XII (1925), col. 1186–1837; A. Passerini, *Legio*, DE, IV (1949–1950), p. 549–624. Vezi, de asemenea: H. M. D. Parker, *The Roman Legions*[2], Cambridge, 1958. Monografiile unor legiuni: Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj, 1983; V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj, 1985; M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj, 1987; Y. Le Bohec, *La troisième légion Auguste*, Paris, 1989.

legiunea *II Italica* (aceste două legiuni *Italicae* create de Marcus Aurelius); în Pannonia Superior – legiunile *I Adiutrix*, *X Gemina* şi *XIIII Gemina*; în Pannonia Inferior – legiunea *II Adiutrix*; în Moesia Superior – legiunile *IIII Flavia* şi *VII Claudia*; în Moesia Inferior – legiunile *I Italica*, *V Macedonica* (până în 168) şi *XI Claudia*; în Cappadocia – legiunile *XII Fulminata* şi *XV Apollinaris*; în Syria – legiunile *III Gallica*, *IIII Scythica* şi *XVI Flavia*; în Iudaea – legiunile *VI Ferrata* şi *X Fretensis*; în Arabia – legiunea *III Cyrenaica*; în Egipt – legiunea *II Traiana*; în Numidia – legiunea *III Augusta*; în Hispania Citerior – legiunea *VII Gemina*; în Mesopotamia – legiunile *I* şi *II Parthica*. Septimiu Sever (creatorul celor trei legiuni *Parthicae*) a cantonat legiunea *II Parthica* la Alba, lângă Roma.

Comandantul legiunii era *legatus (Augusti) legionis*[147]; el era de rang senatorial, fost pretor (*vir praetorius*); putea avansa ca guvernator al unei provincii de rang pretorian. În subordinea directă a legatului legiunii se aflau şase tribuni: unul era de rang senatorial, *tribunus laticlavius* (care era de drept şi locţiitorul legatului legiunii), ceilalţi cinci erau de rang ecvestru, *tribuni angusticlavii*.

O legiune era organizată în 10 cohorte, numerotate de la I la X, fiecare cuprinzând 3 *manipuli* de câte două centurii; deci 60 de centurii × 80 de oameni; prima cohortă se pare că număra 800 de oameni. Cavaleria legionară număra 120 de călăreţi, grupaţi în 4 *turmae*, conduse de decurioni, dar având deasupra un centurion[148]. Se adăugau alte efective (meseriaşi, medici, veterinari, „artilerie" etc.), astfel încât o legiune ajungea să numere până la 6 400 de oameni.

Fiecare cohortă cuprindea şase centurii, conduse de centurioni: *hastatus prior* şi *hastatus posterior*, *princeps prior* şi *princeps posterior*, *triarius (pilus) prior* şi *triarius (pilus) posterior*; centurionul cel mai înalt în rang (*centurio prior*) era totdeauna comandantul manipulului. Comandantul manipulului de *triarii* era totodată comandantul cohortei. Deosebirea centurionilor se făcea şi în funcţie de cohorte, de la *cohors X* la *cohors I*; astfel, ordinea rangurilor era, de la *X (decimus) hastatus posterior* (centurionul cel mai mic în rang) până la *primus pilus*, comandantul primei cohorte (centurionul cel mai înalt în rang). Centurionii din prima cohortă erau denumiţi *primi ordines (ordinarii)*[149]. În funcţie de titlul centurionului şi numărul de ordine al cohortei era şi ordinea rangurilor şi implicit avansarea centurionilor din legiune[150].

Centurionii proveneau fie dintre tinerii cavaleri care renunţau la inelul de cavaler (motiv pentru care în inscripţii sunt desemnaţi cu titlul de *ex equite Romano*), fie erau promovaţi dintre *evocati* gărzii pretoriene ori chiar dintre subofiţerii legiunilor (motiv pentru care erau denumiţi *ex caliga* – calificativ, evident, mai puţin onorabil, din acest motiv omis în inscripţii).

Primipilii[151] proveneau fie prin avansarea centurionilor legionari, fie din centurionii gărzilor pretoriene, promovaţi între *primi ordines* legionari[152]. Primipilatul era însoţit de acordarea demnităţii ecvestre; un fost primipil (*primipilaris*)[153] putea urca treptele superioare ale ierarhiei ecvestre (procurator de rang *ducenarius* al unei provincii) sau primi comanda succesivă a gărzilor de la Roma

---

[147] Th. Franke, *Die Legionslegaten der römischen Armee in der Zeit von Augustus bis Traian*, Bochum, 1991; vezi, de asemenea: G. Alföldy, *Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen*, Köln – Graz, 1967 (ES, 3); E. Dabrowa, *Legio X Fretensis; a prosopographical study of its officers (I–III c.A.D.)*, Stuttgart, 1993 (centurioni şi legaţi); I. Piso, *Fasti provinciae Daciae*, I. *Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993, p. 210–281 (legaţii legiunilor XIII Gemina şi V Macedonica). După reforma lui Gallienus, comanda legiunii o avea *praefectus legionis*, de rang ecvestru (vezi AÉ, 1983, 6).

[148] Vezi C. C. Petolescu, în vol.: *Civilisation grecque*, Bucureşti, 2000, p. 340 (cu bibliografia problemei).

[149] Vezi AÉ, 1993, 1364: *primi ordines et centurion(es) leg(ionis) I Ital(icae)*.

[150] Vezi: D. J. Breeze, *The Career Structure below the Centurionate during the Principate*, ANRW, II/1, 1974, p. 435–451; M. P. Speidel, *The Centurion's Titles*, ES, 13, 1983, p. 43–61.

[151] Vezi B. Dobson, *Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offizierranges*, Köln – Bonn, 1978 (Beihefte der Bonner Jahrbücher, 37).

[152] Centurionii care parcurgeau cele trei centurionate în gărzile Rromei (în ordinea: *cohortis vigilum, cohortis urbanae, cohortis praetoriae*) purtau titlul de *trecenarii* (abreviat: *CCC*); vezi astfel într-o inscripţie de la Apulum (AÉ, 2007, 1199): *L(ucius) Annius L(uci) f(ilius) Pap(iria tribu) Firminus Tridente, equo pub(lico), ex CCC p(rimus) p(ilus) leg(ionis) XIII Gem(inae)* etc.

[153] C. Wolff, *Primus pilus ou primipilaris?*, REMA, I, 2004, p. 5–22 (vezi AÉ, 2004, 81).

(cu titlul de *tribunus cohortis*), după care urma al doilea primipilat. Un *primus pilus bis* era numit *praefectus castrorum* al unei legiuni sau putea aspira la comanda flotei de la Misenum ori Ravenna, după care urma prefectura Egiptului, apoi comanda gărzii pretoriene[154].

Legiunile erau recrutate numai dintre cetățeni; în orice caz, soldații trebuiau să primească cetățenia la intrarea sub drapel. Vârsta recrutării era la 17–18 ani. Până la Septimiu Sever, căsătoria nu era permisă în timpul serviciului militar – nici pentru soldați, nici pentru centurioni. Copiii legionarilor în serviciu rămâneau nelegitimi; doar dacă la rându-le intrau sub drapel, primeau numele tatălui și erau înscriși în tribul *Pollia*.

Se cunosc doar două momente când soldații din legiuni primesc diplome militare. Astfel, trei diplome datează din 22 decembrie 68[155] și au fost acordate de împăratul Galba: *veteranis qui militaverunt in legione I Adiutrice honestam missionem et civitatem dedit*; această legiune fusese creată de Nero din marinari, motiv pentru care Tacitus o denumește *classica* (*Hist.*, I, 31 și 36) sau *prima classicorum* (*Hist.*, II, 67); Galba a încercat s-o readucă la vechea condiție (Suetonius, *Galba*, 12; vezi și Tacitus, *Hist.*, I, 6 și 31). Alte diplome datează din timpul lui Vespasian: două din 7 martie 70[156], privind: una pe *causari qui militaverunt in leg(ione) II Adiutrice pia fidele, qui bello inutiles facti, ante emerita stipendia exauctorati sunt et dimissi honesta missione*, cealaltă acordată *veteranis qui militaverunt in leg(ione) II Adiutrice pia fidele, qui vicena stipendia aut plura meruerant et sunt dimissi honesta missione*; o a treia diplomă reproduce o *constitutio* din 5 apilie 71, emisă pentru unii marinari *exauctorati* din flota de la Ravenna[157]; toate trei diplomele continuă cu formula *quorum nomina subscripta sunt ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent, cum est civitas iis data, aut, siqui caelibes essent, cum iis quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas*. Legiunea *II Adiutrix* a fost constituită de Vespasian din marinari din flota de la Ravenna – cei care, instigați de Lucilius Bassus, trecuseră de partea lui Vespasian (Tacitus, *Hist.*, III, 12) și au luptat în armata lui Antonius Primus; curând după aceea, a fost făcută de împăratul Vespasian *iusta legio* și denumită *pia fidelis*[158].

Soldații serveau în infanterie (majoritatea) sau în cavaleria legionară; un *eques* era superior în rang unui simplu *miles*. Soldații de rând puteau aspira spre treapta gradaților[159] (*principales*, ceea ce atrăgea scutirea de corvezi, fiind *imunes*), precum: funcționari în birouri (*librarii*, *actarii*, *exceptores*) și la intendență (*custodes armorum*), subofițeri de ordonanță (*cornicularii*, *commentarienses*, *speculatores*, *stratores*, *beneficiarii*), cu diferite misiuni (*tesserarii*, *signiferi*, *vexiliferi*; *haruspices* și *victimarii*; *medici*, *architecti*); cel mai înalt dintre ei era *optio*, care putea aspira la rangul de centurion. Pe câmpul de luptă, ordinele comandantului erau transmise prin intermediul trompeților *(tubicines*, *liticines*, *buccinatores)* și al purtătorilor de stindarde[160].

Pe timpul împăratului Traian, în Dacia au staționat trei legiuni: *I Adiutrix*, *IIII Flavia* și *XIII Gemina*; din aceste legiuni au fost detașate importante efective și

---

[154] B. Dobson, *The Significance of the Centurion and Primipilaris in the Roman Army and Administration*, ANRW, II, 1, 1974, p. 392–434.

[155] CIL XVI, 7–9.

[156] CIL, XVI, 10–11.

[157] AÉ, 2004, 1282 (= 2007, 1232).

[158] O diplomă militară din 7 martie 70 (AÉ, 2006, 1833) are ca titular un *exauctoratus* (eliberat de jurământ și lăsat la vatră, pentru vreo infirmitate fizică) din legiunea II Adiutrix, de neam dac, pe nume *Zurazis*, fiul lui *Decebalus*.

[159] Vezi astfel: M. Clauss, *Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian. Cornicularii*, *speculatores*, *frumentarii*, Bochum, 1973; E. Schallmayer ș.a., *Corpus der grieschischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches*, Stuttgart, 1990; J. Ott, *Die Beneficiarier. Untersuchungen zu ihrer Stellung innerhalb der Rangordnung des römischen Heeres und zu ihrer Funktion*, Stuttgart, 1995; Jocelyne Nelis-Clément, *Les beneficiarii: Militaires et administrateurs au service de l'Empire (Ier s.a.C. – VIe s.p.C.)*, Paris, 2000.

[160] Vezi Cristina-Georgeta Alexandrescu, *Blasmusiker und Standartenträger im rmischen Heer. Untersuchungen zur Benennung, Funktion und Ikonographie*, Cluj, 2010.

trimise în războiul cu parții[161]. După reorganizarea provincială înfăptuită de împăratul Hadrian, în Dacia Superior a rămas o singură legiune, *XIII Gemina*, având sediul la Apulum; după anul 168 a fost adusă în Dacia încă o legiune, *V Macedonica* și stabilită la Potaissa[162].

Prezentăm în continuare o situație a documentării privind legiunile și vexilațiile legionare aflate în Dacia.

Legio I Adiutrix

Se consideră că această trupă a participat la războiul dacic al împăratului Traian, după care ar fi rămas în Dacia[163]. În acest sens, se aduc în discuție în special două inscripții:

1. Apulum[164]: *Domin(?o) Aeterno, pro salute Imp(eratoris) Nervae Traiani Caes(aris) Augu(sti) Ger(manici) Daci(ci), L. Antonius Apollin[aris], vet(eranus) leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis)*. Deoarece Traian nu poartă încă titlul *Parthicus*, se consideră că inscripția datează *ante* 115.

2. Apulum[165]. *Fortunae Aug(ustae) sacr(um) et Gen[i]o canabensium, L. Silius Maximus, vet(eranus) leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis), magistra(n)s primus in can(abis), d(ono) d(edit) et Silia Ianuaria et Silius Firminus*. Dedicantul făcea parte din prima pereche (în sens cronologic) de magistrați ai canabelor.

La acestea se pot adăuga alte câteva inscripții:

3. Apulum[166]. *Aesculapio et Hygiae, Tib(erius) Cl(audius) Valerianus, (centurio) leg(ionis) XIII G(eminae) et leg(ionis) I A(d)i(u)tricis)*. Reținem în special informația despre avansarea acestui centurion din legiunea XIII Gemina în legiunea I Adiutrix, care s-ar putea să-și fi avut castrul tot la Apulum.

4. Același centurion pare să apară și într-o inscripție de la Hoghiz din timpul împăratului Hadrian, menționând probabil o lucrare de construcție:[167] *[vexil(latio) leg(ionis, -onum) I Ad(iutricis) et] XIII G(eminae) sub Tib(erio) Cl(audio) [Valeriano? (centurione) leg(ionis] XIII G(eminae) Antoninianae (?)* (supranumele imperial a fost adăugat mai târziu, pe timpul împăratului Caracalla). Ar rezulta că avansarea acestui centurion s-a produs de fapt din legiunea I Adiutrix în legiunea XIII Gemina.

5. Ștampilă tegulară de la Apulum[168]: LEGXIIIGETADI. Ar fi o ștampilă comună a legiunilor XIII Gemina și I Adiutrix; dar unii învățați[169] preferă lectura *Leg(ionis) XIII Ge(minae) Tadi* (numele trupei însoțit de antroponimul *Tadius*).

---

[161] Vezi C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 33, 1989, p. 253–254.

[162] Vezi I. Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, în vol.: Y. Le Bohec, C. Wolff, *Les légions de Rome sous la Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)*, Lyon, 2000, p. 205–225.

[163] E. Ritterling, RE, XII, col. 1390–1391.

[164] CIL, III, 1004 (= IDR, III/5, 65).

[165] CIL, III, 1008 (= IDR, III/5, 74).

[166] CIL, III, 981 (= IDR, III/5, 11).

[167] CIL, III, 953 (= IDR, III/4, 230; lectura reținută este cea propusă de noi: vezi ILD, 431).

[168] IDR, III/6, 246 (bibliografia completă). Alte ștampile provin de la Crișeni (IDR, III/3, 12,2) și de la Pianu de Jos (IDR, III/4, 1). O ștampilă cu același conținut ar proveni și de la Drobeta: CIL, III, 1628 (= 8062; ILS, 9109; IDR, II, 101).

[169] E. Ritterling, RE, XII, col. 1391 și 1717; I. I. Russu, Apulum, 5, 1965, p. 229–230, nr. 21, fig. 3I; idem IDR, III/4, p. 18 (întreaga discuție).

6. Apulum. Două fragmente de tegule descoperite în apropierea zidului de est al castrului[170]:

a:	*b:*	
LEG I	G I AD	(ligatura *A* + *D*)
IIIXG*II*	X G*IIL*	(litera *E* redată *II*)

Din combinarea celor două texte, rezultă următoarea lectură: *Leg(io, -ionis) I Ad(iutrix, -icis) / leg(io, -onis) XIII* (în r. 2, scrierea este retrogradă).

În legătură cu prezența acestei legiuni la Apulum, s-au formulat mai multe opinii. Astfel, Ioana Bogdan Cătăniciu considera că la Apulum cele două legiuni campau în același castru[171]. Dimpotrivă, J. C. Mann considera că ar fi existat un castru dublu[172] – ceea ce este în contradicție cu topografia militară de la Apulum. După C. Opreanu, legiunea I Adiutrix și-ar fi avut castrul în Partoș, pe amplasamentul viitorului *municipium Aurelium Apulense*[173]. Toate aceste opinii au fost contestate de I. Piso[174].

O altă întrebare este dacă această legiune a staționat cu întregul său efectiv în Dacia. După I. Piso, în Dacia ar fi staționat numai o vexilație a acestei legiuni[175]; aceasta ar fi rămas în Dacia până în anul 113, când legiunea a fost trimisă în Orient în războiul cu parții.

Părerea noastră este că în Dacia au rămas pe timpul lui Traian toate cele trei legiuni, deși efectivele au putut fi în anumite momente diminuate. Astfel, pentru războiul cu parții, Traian a luat detașamente (vexilații), cu efectiv necunoscut, din fiecare din aceste legiuni, posibil și din provinciile vecine, contribuind la constituirea unui corp de trupe pus sub comanda unui general roman. Teoretic, în Dacia staționau tot trei legiuni; așa s-ar explica rangul înalt al guvernatorilor Daciei. Cel mai cunoscut este cazul lui C. Iulius Quadratus Bassus, un veteran al războiului dacic și al războiului parthic; după guvernarea Syriei (cea mai importantă legație consulară), acest general a fost trimis, în 117, să guverneze Dacia[176].

Dintr-o epocă mai târzie, posibil din timpul războiului lui Filip Arabul cu carpii, pot să dateze două inscripții menționând militari ai legiunii I Adiutrix căzuți

---

[170] Cele două fragmente sunt menționate de I. I. Russu, IDR, III/3, p. 28 (ad nr. 12,2); idem, IDR, III/4, p. 17 (ad nr. 1); publicare: IDR, III/6, 1 (Cl. L. Băluță).

[171] Ioana Bogdan Cătăniciu, *Evolution of the System of Defense Work in Roman Dacia* (BAR, 116, 1981), p. 21.

[172] J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate*, Londra, 1983, p. 39–40; idem, Apulum, 35, 1998, p. 122–132.

[173] C. Opreanu; *Dacia romană și Barbaricum*, Timișoara, 1998, p. 42.

[174] I. Piso, *loc. cit.*, p. 205–206, notele 5–6.

[175] I. Piso, *op. cit.*, p. 206: „Elle aurait remplacé dans le camp d'Apulum des effectifs de la *legio XIII Gemina* occupés ailleurs avec la costruction de camps auxiliaires et de routes stratégiques".

[176] Despre acest guvernator: IDRE, II, 381 (cu bibliografia); vezi I. Piso, *Fasti Daciae*, I, p. 23–29, nr. 4.

în cursul luptelor: *incursu hostis Daciae decidit*[177], *deced(it) exp(editione) Dacisca*[178] (cf. *infra*, la *legio II Italica*).

Legio IIII Flavia[179]

A participat probabil la războiul împăratului Traian cu dacii[180]. Numele abreviat al legiunii apare pe un bloc de calcar descoperit în zidul de incintă al cetății dacice de la Grădiștea de Munte[181]; înseamnă că o fracțiune a acestei legiuni a fost lăsată să vegheze în capitala dacică (Sarmizegetusa Regia), alături de alte vexilații legionare (din *legio II Adiutrix pia fidelis*[182], *legio VI Ferrata*[183] și poate *I Adiutrix*[184]), unde a efectuat lucrări constructive; așa se explică pasajul din opera lui Cassius Dio (LXVIII, 8,7), de unde aflăm că după încheierea ostilităților din 102 Traian a lăsat oaste la Sarmizegetusa. O problemă nerezolvată este însă dacă legiunea a staționat pe locul viitoarei capitale a provinciei Dacia (colonia Ulpia Traiana) – unde s-au descoperit, cu ocazia săpăturilor din forul roman, câteva ștampile tegulare[185], de tipul celor deja cunoscute la Ulpia Traiana[186]; unii autori consideră că așa-zisul *forum vetus* ar fi de fapt *principia* castrului legiunii IIII Flavia[187].

Despre staționarea legiunii IIII Flavia în Dacia pe timpul domniei lui Traian stau mărturie numeroase descoperiri epigrafice, îndeosebi tegulare, de pe cuprinsul Banatului și zonei de sud-est a Transilvaniei[188]. Din această perioadă datează legația asupra acestei legiuni a lui T. Iulius Maximus Manlianus[189]. Din aceeași perioadă sunt cunoscuți doi centurioni ai legiunii: Sex. Pilonius Modestus, originar din Beneventum, mort la vârsta de 37 de ani[190] și cunoscutul M. Calventius Viator, cu misiunea de *exerc(itator) eq(uitum) sing(ularium) C. Avidi Nigrini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*[191].

S-a presupus că legiunea IIII Flavia ar fi fost retrasă din Dacia la izbucnirea războiului cu parții, pentru a înlocui legiunea VII Claudia trimisă în Orient[192]. Participarea legiunii VII Claudia la războiul parthic este presupusă pe baza unei

---

[177] CIL, III, 3660 (= ILS, 2308; IDRE, II, 274).

[178] IDRE, II, 276 (= AÉ, 1909, 144). Vezi C. C. Petolescu, *Dacia și Imperiul Roman*, București, 2000, p. 318, nota 52.

[179] Despre această legiune: Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj, 1983, p. 141–217.

[180] K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn, 1984, p. 88–90.

[181] IDR, III/3, 269 a1–c.

[182] IDR, III/3, 268 (= AÉ, 1983, 824).

[183] IDR, III/3, 270 (= AÉ, 1983, 825).

[184] IDR, III/3, 271.

[185] Vezi monografia publicată sub direcția lui I. Piso, *Colonia Dacica Sarmizegetusa*, I. *Le forum vetus de Sarmizegetusa*, I, București, 2006, p. 315–320, nr. 1–5.

[186] IDR, III/2, 540.

[187] Vezi rezumatul discuțiilor: I. Piso, *Les légions* (*supra*, nota 162), p. 208–210.

[188] I. Glodariu, *Die Legio IV Flavia felix in Dazien*, AMN, 3, 1966, p. 429–435; D. Protase, *Die Legio IIII Flavia nördlich der Donau und die Zugehörigkeit der Banat und Westolteniens zur Provinz Dazien*, AMN, 4, 1967, p. 47–72.

[189] CIL, XII, 3167 (= ILS, 1016; IDRE, I, 182).

[190] CIL, III, 1480 (= ILS, 2654; IDR, III/2, 437).

[191] CIL, III, 7904 (= ILS, 2417; IDR, III/2, 205).

[192] D. Benea, *op. cit.*, p. 50–51.

inscripții grecești din Lydia, unde este amintită alături de alte legiuni (I Italica, IIII Scythica și V Macedonica), în legătură cu prestările din partea provinciei pentru aprovizionarea acestor trupe[193]. Dar este mai probabil că legiunea VII Claudia a fost și ea prezentă în războiul cu parții doar cu o vexilație. Probabil la fel s-a întâmplat și cu cele trei legiuni din Dacia, care au trimis în Orient doar fracțiuni din ele, pentru a nu afecta apărarea provinciei; în aceste condiții, legiunea IIII Flavia a rămas, cu grosul ei, în Dacia până în anul 118[194]. Așa se explică faptul că un centurion al acestei legiuni, Q. Licinius Macrinus, dedică la Micia o inscripție lui Iupiter Optimus Maximus Heliopolitanus, după întoarcerea din campania orientală[195].

Legio V Macedonica[196]

Se crede că această legiune a fost creată de Brutus (odată cu *legio IIII Macedonica*) și ar fi participat la bătălia de la Philippi. A fost stabilită probabil de Augustus pe teritoriul Moesiei, unde este atestată de Tacitus (*Annales*, IV, 5, 3) și de o inscripție[197] pe timpul lui Tiberius. Împreună cu legiunea IV Scythica lucrează la construirea drumului de pe malul drept al Dunării[198]. Cel mai târziu pe timpul împăratului Claudius, legiunea V Macedonica a fost stabilită în castrul de la Oescus (Ghighen)[199].

În anul 62 a fost trimisă de Nero în expediția din Armenia (Tacitus, *Annales*, XV, 6). După declanșarea războiului cu evreii, a fost trimisă la Alexandria. A luat parte la numeroase operațiuni; în 68 era cantonată la Emaus[200]; în 69 participă la asediul Ierusalimului (unde ocupă turnul Antonia: Flavius Iosephus, *Bellum Iudaicum*, V, 11 și VI, 1,7). Cu ocazia acestor lupte, au fost decorați și doi centurioni ai legiunii V Macedonica[201].

Din anul 71 revine în Moesia, în castrul de la Oescus. După divizarea Moesiei (anul 86), legiunea V Macedonica a aparținut provinciei Moesia Inferior. A luat parte la războiul dacic al împăratului Domitian[202].

Poziția sa în proximitatea Daciei implică din plin legiunea V Macedonica în *bellum Dacicum* al împăratului Traian. În cursul expediției din 101–102, comandant al legiunii a fost Q. Roscius Coelius Pompeius Falco[203]. În acest timp (sau în intervalul 103–105?) participă alături de detașamente din alte trupe ale Moesiei Inferioare (legiunile *I Italica* și *XI Claudia* și *cohors I Flavia Commagenorum*) la lucrările militare din nordul Munteniei[204]. S-ar putea ca un detașament să fi luat parte și la lucrările de construcție a podului și castrului (?) de la Drobeta, unde au

---

[193] AÉ, 1939, 132.
[194] I. Piso, *art. cit.*, p. 211.
[195] CIL, III, 1353 (= IDR, III/3, 95).
[196] RE, XII, 1925, col. 1572–1585 (E. Ritterling); DE, IV, 1949, p. 562 (A. Passerini).
[197] ILS, 2281.
[198] CIL, III, 1698.
[199] T. Ivanov, în *Actes du IXe Congrès*, p. 59, nr. 11–13.
[200] CIL, III, 6647, 14155, 11 și 12.
[201] CIL, VI, 3580, a-b; CIL, XI, 390.
[202] CIL, III, 12411 (= IDRE, II, 328 (centurion decorat); poate și IDRE, II, 359.
[203] CIL, III, 12117 (Budrun, Cilicia); CIL, X, 6321 (= ILS, 1035); IDRE, I, 101 (Tarracina); IDRE, II, 374 (Ephesus).
[204] IDR, II, 600–603; ILD, 167 (Drajna de Sus).

apărut numeroase ştampile tegulare ale acestei legiuni[205]. De asemenea, de la Stolniceni (Buridava) se cunosc ştampile comune ale legiunilor I Italica, XI Claudia şi V Macedonica[206], iar de la Arutela ştampile ale legiunii V Macedonica[207].

Probabil încă de acum, legiunea V Macedonica a fost mutată în Dobrogea, la Troesmis (Igliţa); aici este menţionată de Ptolemeu (III, 10, 5) şi de numeroase inscripţii[208]. Pe lângă castru a apărut o aşezare civilă; pe timpul lui Hadrian, o inscripţie menţionează *veterani et cives Romani consistentes ad canabas legionis V Macedonicae*[209].

Este posibil ca legiunea să fi participat, cu o vexilaţie, la războiul parthic al împăratului Traian, aşa cum rezultă din studiul carierei unor centurioni ai acestei legiuni[210]. Mai sigură este participarea unei vexilaţii din legiunile I Italica, V Macedonica şi XI Claudia la războiul împăratului Hadrian cu iudeii[211]. De asemenea, a participat la războiul parthic condus de Lucius Verus; o inscripţie de la Troesmis aminteşte de un soldat *defu(n)ctus in exped(itione) Part(hica)*[212]. La această campanie s-ar referi şi inscripţia centurionului C. Cassius Vitalis, care închină, câţiva ani mai târziu, la Potaissa, o inscripţie lui Apollo Parthicus[213].

Pe timpul împăratului Marcus Aurelius s-a pus în mişcare o vastă coaliţie barbară, asaltând graniţele Imperiului de la Rin şi Dunăre (SHA, *Vita Marci*, 22, 1): *Gentes omnes Illyrici limite usque in Galliam conspiraverunt, ut Marcomanni, Varistae, Hermunduri et Quadi, Suevi, Sarmatae, Lacringes et Burei, hi alliique cum Victualis, Sosibies, Sicobotes, Roxolani, Basternae, Halani, Peucini, Costoboci.*

Dacia însăşi a fost atacată: de sarmaţii iazygi, care au pătruns dinspre vest (castrul de la Micia a fost ars), poate şi dinspre nord (quazi?) şi răsărit (costoboci)[214]. În aceste condiţii, legiunea V Macedonica a fost adusă şi ea pentru a participa la luptele de la Dunărea pannonică; este semnificativă în acest sens inscripţia de la Troesmis a lui T. Valerius Marcianus, născut în canabele legiunii *(castris)*, veteran al legiunii V Macedonica, participant la războiul cu parţii, apoi la cel de la Dunăre: *funct(us) ex[pedi]t(ione) Orientali sub St[at(io) Pri]sco, Iul(io) Severo, M[art(io) Vero] c(larissimis) v(iris) item Germ(anica) sub [Cal]pur(nio) Agricola, Cl(audio) Fronto[ne] c(larissimis) v(iris), m(issus) h(onesta) m(issione) in Dacia Cethe(go) et Claro co(n)s(ulibus) sub Corne(lio) Clemente c(larissimo) v(iro), reversus ad Lares suos*[215]. Rezultă că legiunea V Macedonica a participat la războiul cu neamurile germanice mai întâi sub comanda lui Calpurnius Agricola;

---

[205] IDR, II, 99. Alte opinii: D. Benea (AMP, I, 1977, p. 173–178; AMN, 15, 1978, p. 235–244: le datează în epoca Aurelian – Diocletian) şi C. C. Petolescu (RdI, 32, 1979, 11, p. 2204, nota 10: eventual abia din epoca lui Filip Arabul).

[206] IDR, II, 556–558.

[207] IDR, II, 579.

[208] Vezi în special ISM, V (indici, p. 340).

[209] CIL, III, 6166 (= ISM, V, 154).

[210] Vezi C. C. Petolescu, *Contribuţii*, I, p. 143 şi 148.

[211] CIL, III, 14155, 2.

[212] CIL, III, 6189 (= ISM, V, 185).

[213] ILD, 482 (= AÉ, 1972, 454).

[214] C. C. Petolescu, *Contribuţii*, I, p. 118 şi urm.

[215] CIL, III, 7505 (= ILS, 2311; ISM, II, 160).

în legătură cu calitatea acestui general, există o serie de discuții: consul probabil în 159[216], posibil legat al Britanniei, între 162–166[217]; eventual guvernator consular al Daciei între 166–168[218]; dar mai probabil comandant al unui corp de armată cu titlul de *legatus Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*[219]. Militarul din inscripția noastră, T. Valerius Marcianus, a ajuns în Dacia pe când la cârma acesteia era guvernatorul (acum de rang consular) M. Claudius Fronto (168–170); a fost lăsat la vatră de succesorul acestuia, legatul Cornelius Clemens. Prin urmare, legiunea V Macedonica a fost adusă în Dacia prin 168/169, fiind atribuită Daciei Porolissensis[220].

Garnizoana legiunii a fost stabilită, probabil de la început, la Potaissa. Castrul (573 × 408 m; 23,38 ha) era situat pe platoul denumit acum „Cetate" şi a fost sistematic investigat prin săpături începând din anul 1971.

Datele tehnice esențiale despre sistemul de fortificare şi organizarea internă a castrului legiunii V Macedonica sunt în primul rând cele cunoscute în urma cercetărilor arheologice. Uneori, la acestea se adaugă câteva inscripții: astfel, o epigrafă din anul 195 menționează o construcție (nenumită, deoarece inscripția era desigur fixată pe fațada acesteia) dăruită legiunii de împăratul Septimiu Sever, cu dedicația guvernatorului general al Daciilor, P. Septimius Geta (fratele împăratului), prin grija legatului legiunii Tib. C[l(audius)] Claudianus[221]. O altă inscripție (dispărută) menționează, pe timpul împăratului Gordian al III-lea, o *basilica leg(ionis) V Mac(edonicae)*[222].

În primele decenii ale staționării în Dacia, informațiile asupra legiunii V Macedonica sunt precare. După dispariția lui Commodus şi declanşarea luptei pentru putere, vexilații dacice au făcut pare-se parte din armatele care l-au însoțit pe Septimiu Sever în Italia[223].

În anul 195, comandant al legiunii V Macedonica era Ti. Claudius Claudianus; în 196 el deținea comanda legiunii XIII Gemina, după care este menționat cu titlul de *praepositus vexillation(um) Daciscarum*: este vorba, evident, de un corp de trupe din Dacia luate să lupte în Gallia contra lui Clodius Albinus[224].

Legiunea este atestată la Potaissa până la sfârşitul dominației romane în Dacia. Pentru fidelitatea față de împărat şi patrie, trupa a primit epitetele *p(ia) c(onstans)*[225], *pia fidelis*[226], iar în secolul al III-lea supranume imperiale: *Antoniniana* (de la Caracalla)[227], *Severiana Alexandriana* (de la Severus Alexander)[228], *Gordiana* (de la Gordian al III-lea)[229].

---

[216] G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen*, Bonn, 1977, p. 172.
[217] *Ibidem*, p. 219.
[218] *Ibidem*, p. 223.
[219] Pentru problemă, vezi şi I. Piso, *Fasti*, I, p. 88–89
[220] I. Piso, Tituli, 4, 1982, p. 389; M. Bărbulescu, *Legiunea V Macedonica*, p. 23.
[221] CIL, III, 907.
[222] CIL, III, 38* (= I. I. Russu, AMN, 3, 1966, p. 444–445; AÉ, 1971, 364; ILD, 462).
[223] M. Bărbulescu, *Legiunea V Macedonica*, p. 26.
[224] CIL, VIII, 7978 (= ILS, 1147; IDRE, II, 441).
[225] ILD, 464, 475, 482, 486, 499, 663; simplu, *pia*: ILD, 474.
[226] ILD, 463, 523, 527; infra, notele 233–234
[227] CIL, III, 902; ILD, 213. 530 (vezi şi I. I. Russu, Z. Milea, Probleme de Muzeografie, 1964, p. 23, nr. 10 c).
[228] ILD, 772 *Severi[[ana Alexandriana]]*, 775: *S(everiana)*, 778: *Severi[ana...]*.
[229] ILD, 488 *p(ia?) Gordiana*, 765, 769.

În perioada „anarhiei militare", legiunile Daciei nu au participat, se pare, la competiția pentru putere, rămânând fidele împăraților acceptați de Senat. Din această perioadă mai avem câteva informații despre legiunile Daciei.

Astfel, dintr-o inscripție de la Roma aflăm despre un anonim *p(rimi)p(ilaris), dux legg(ionum) Dac(iae)*, fără îndoială comandantul unei vexilații din cele două legiuni ale Daciei; după care a avansat tribun al unei cohorte pretoriene, pe timpul celor doi Filipi[230].

Pe monedele de tipul *Provincia Dacia*, emise începând cu Filip Arabul, apare simbolul legiunii: vulturul. Astfel, pe monedele din primul an (246), *Dacia* personificată ține în mâna dreaptă sabia curbă, iar în stânga un stindard cu inscripția *D(acia) F(elix)* (la picioarele *Daciei*, vulturul și leul); pe alte emisiuni, Dacia ține în fiecare mână câte un *vexillum*, având cifrele *V* (dedesubt vulturul) și *XIII* (dedesubt leul)[231] (fig. 13/6).

Probabil de pe timpul lui Valerian și Gallienus datează comanda lui L. Petronius Taurus Volusianus, *trib(unus) leg(ionum) X et XIIII Gem(inae) prov(inciae) Pannoniae Superiori(s) itim leg(ionum?) Daciae*[232]. Se pare că, pe timpul invaziilor barbare din timpul acestor împărați, legiunea V Macedonica a trimis o parte din efective pentru a lupta la sud de Dunăre. Grosul legiunii continuă însă să staționeze în castrul de la Potaissa; aici, pe timpul aceloraşi împărați, o inscripție consemnează terminarea construcției unui templu: *Deo Azizo Bono P[uero Conserva]tori, pro salutem DD. [nn. Valeriani et Gal]lieni Aug(ustorum) et Valeria[ni nobiliss(imi) Caesaris] et Corneliae Salonin[ae Augustae et] leg(ionis) V Macedonicae) III p(iae) fid(elis), Donatus, praef(ectus) leg(ionis) eiusde[m], templum incetum perfecit* (a. 255–257)[233]; repetarea epitetului legiunii se întâlnește și pe monedele lui Gallienus: *VI p(ia) VI f(idelis)* și *VII p(ia) VII f(idelis)*[234].

Înseamnă că, încă de pe timpul domniei comune a lui Valerian și Gallienus, legiunea V Macedonica era condusă de un prefect: Donatus; altul ar putea fi Optatus (nu este exclus însă să fie doar *praefectus castrorum*)[235]. Alte două inscripții de la Potaissa, din timpul lui Gallienus, menționează un ofițer de rang ecvestru, M. Publicianus R[h]enus, *praef(ectus) alae I Bat(avorum) ∞ (milliariae) agens vice praef(ecti) leg(ionis)*[236]; prin urmare, comandantul unei trupe de cavalerie, al cărei castru era la Războieni (la sud de Potaissa), a fost însărcinat temporar cu misiunea de prefect al legiunii. Înseamnă că prefectul-comandant al legiunii fusese trimis într-o expediție, probabil la sud de Dunăre, contra uzurpatorilor sau a invadatorilor.

---

[230] CIL, VI, 1645 (= ILS, 2773; IDRE, I, 19).

[231] Vezi studiul amănunțit publicat de Iudita Winkler, *Moneda „Provincia Dacia"*, SCN, 5, 1971, p. 145–160.

[232] CIL, XI, 1836 (= ILS, 1332; IDRE, I, 129).

[233] CIL, III, 875. Datarea inscripției (a. 255–257) este permisă de prezența numelui tânărului Valerianus (*Caesar* în 255, mort în 257/258), dar lipsa celui al lui Saloninus (*Caesar* în 258, ucis în 260); vezi D. Kienast, *Kaisertabelle*[2], p. 220–221.

[234] Vezi Jenö Fitz, *Les antoniniani des légions de Gallien*, în *Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire offerts à Jérôme Carcopino*, Paris, 1966, p. 355–365.

[235] CIL, III, 892.

[236] ICLP, p. 186–212, nr. 22–23 (cu amplu comentariu).

Pe timpul lui Gallienus, detaşamente din legiunile Daciei ajung la Poetovio, în Pannonia Superior[237], aflate sub comanda lui Flavius Aper, *praepositus leg(ionum) V M(acedonicae) et XIII G(eminae) Galli(enarum)*[238]. Efective din aceste legiuni au ajuns până în Gallia; aşa s-ar explica prezenţa numelor acestor legiuni pe *aurei* emişi de Victorinus (urmaşul uzurpatorului Postumus)[239].

De la Mehadia se cunoaşte o ştampilă tegulară comună a celor două legiuni: LEGG V M / ET XIII GN[240]; unii autori cred că datează din epoca posterioară retragerii aureliene[241]. Dar litera finală este probabil ligatura A + N + T, abrevierea supranumelui imperial *Ant(oniniana)*; poate fi prin urmare o vexilaţie de lucru, trimisă aici pe timpul împăratului Caracalla.

Pe lângă castrul legiunii s-au înfiripat probabil obişnuitele *canabae*[242]; este posibil ca acestea să fi fost înălţate de Septimiu Sever la rangul de *municipium Septimium*[243] (caz asemănător cu cele de la Apulum; v. *infra*, p. 213, 238). Tot sub acest împărat, aşezarea civilă de la Potaissa a fost ridicată la rangul de *colonia*[244], după cum ne informează juristul Ulpian (*Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit*; v. *infra*, p. 235).

După abandonarea Daciei, legiunea V Macedonica a revenit la Oescus, în Dacia Ripensis; ea stăpânea un „cap de pod" (de la Constantin cel Mare, un pod adevărat) pe malul de nord al Dunării, aşa cum apare în *Notitia Dignitatum* (*Orientis*; XLII, 39)*: praefectus legionis quintae Macedonicae Sucidavae* şi cum rezultă din bogatul materal epigrafic tegular[245].

Legio XIII Gemina[246]

A fost adusă de Traian din Pannonia pentru a participa la războiul cu dacii şi a rămas în teritoriul ocupat după armistiţiul din 102. După înfrângerea definitivă a dacilor, ea a format, alături de legiunile *I Adiutrix* şi *IIII Flavia,* precum şi un număr apreciabil de trupe auxiliare, armata noii provincii *(exercitus Dacicus).*

---

[237] IDRE, II, 266–270.

[238] IDRE, II, 267.

[239] RIC, V/2, p. 388, nr. 16 şi 19; cf. E. Ritterling, RE, XII (1925), col. 1344.

[240] IDR, III/1, 102.

[241] M. Bărbulescu, *Leg. V Macedonica*, p. 32.

[242] Astfel, două inscripţii de la Potaissa, una dedicată *Herculi*, cealaltă *Terrae Matri*, de către *cives Romani per Satrianum et Decimum mag(istros)* (M. Bărbulescu şi Ana. Cătinaş, EN, 2, 1992, p. 113–115, nr. 3–4; AÉ, 1992, 1468–1469; ILD, 487 şi 500) se referă fie la canabele înjghebate pe lângă castrul legiunii V Macedonica, fie la aşezarea civilă preorăşenească *(vicus)*. Vezi *infra*, notele 508 şi 515.

[243] Vezi C. C. Petolescu, *Contribuţii*, I, p. 162–163 (opinia autorului din anul 1985). Vezi în acest sens şi acceptarea acestei ipoteze de către Mihai Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 46–47.

[244] Vezi mai departe, nota 515.

[245] IGLR, 280–283; ILD, 117.

[246] Despre această legiune, vezi: E. Ritterling, RE, XII (1925) col. 1710–1746; A. Passerini, DE, IV, p. 563–564; vezi şi nota urm.

Garnizoana legiunii XIII Gemina a fost încă din timpul lui Traian la Apulum, unde şi-a construit castrul de piatră (21,5 ha)[247].

Legiunea XIII Gemina a participat, probabil doar cu o vexilaţie, la războiul parthic al împăratului Traian[248].

La începutul domniei lui Hadrian, legiunile I Adiutrix şi IIII Flavia au fost retrase din Dacia, revenind la vechile garnizoane. În Dacia a rămas o singură legiune, *XIII Gemina*, ceea ce explică diminuarea rangului guvernatorului Daciei Superioare *(legatus Augusti pro praetore)* la treapta de *vir praetorius*; el era totodată şi comandantul legiunii[249].

Legiunea XIII Gemina controla în special cursul Mureşului; materialul tegular cu ştampilele legiunii provine din peste 40 de localităţi de pe cuprinsul provinciei. O inscripţie de la Bejan, lângă Deva, menţionează o *vexil(l)atio l(egionis) XIII G(eminae) Ant(oninianae)*, având rolul de a supraveghea lucrul în carieră[250]; tot despre o vexilaţie trebuie să fie vorba în ştampila de la Mehadia, din timpul lui Caracalla, unde apar împreună cele două legiuni ale Daciei: LEGG V M ET XIII GN[251]. Urmele prezenţei legiunii se cunosc şi în celelalte două provincii dacice: în Dacia Inferioară la Slăveni (ştampile tegulare)[252] şi la Hoghiz (inscripţie din timpul lui Hadrian)[253]; în Dacia Porolissensis, la Tihău, de unde provine o lespede cu inscripţia *vexillat(io) leg(ionis) XIII G(eminae)*[254].

Descoperirile epigrafice, îndeosebi cele de la Apulum, sunt revelatoare pentru ordinea rangurilor din această legiune[255]. Cunoaştem, astfel, până acum 15 comandanţi ai legiunii *(legati Augusti legionis)*[256]. Alt ofiţer important era *praefectus castrorum*[257] – provenit dintre centurionii legionari de cel mai înalt rang, *primi pili*, care primeau şi demnitatea ecvestră[258]. După reforma militară a lui Gallienus, el devine comandantul legiunii *(praefectus legionis)*; cunoaştem până acum numele a doi dintre ei: M. Aurelius Veteranus[259] şi Mucianus Traianus[260].

---

[247] Vezi V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina,* Cluj, 1985; idem, *De la Apulum la Alba Iulia. Fortificaţiile oraşului*, Bucureşti, 1987, p. 54–75 („Castrul roman şi evoluţia centrelor urbane de la Apulum").

[248] IDRE, II, 409; vezi C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 33, 1989, p. 253–254. *Contra*: I. Piso, *Les légions...*, p. 222.

[249] Lista guvernatorilor Daciei Superioare: I. Piso, *Fasti Daciae*, I, 1993, p. 42–81; II, 2013, p. 13-65. Cf. *supra*, p. 181–182.

[250] CIL, III, 12565 (= IDR, III/3, 39).

[251] Vezi *supra*, nota 241.

[252] IDR, II, 524.

[253] CIL, III, 953 (= IDR, III/4, 230; ILD, 131).

[254] ILD, 760 (cu bibliografia anterioară).

[255] Vezi în această privinţă îndeosebi IDR, III/5, p. 564–566 (indici); vezi prosopografia legiunii la V. Moga, *Legiunea XIII Gemina*, p. 78 şi urm.

[256] Lista legaţilor legiunii XIII Gemina: I. Piso, *Fasti*, I, p. 218–266.

[257] V. Moga, Apulum, 13, 1975, p. 651–657; idem, *Legiunea XIII Gemina*, p. 96–98.

[258] Vezi inscripţia excepţională de la Apulum AÉ, 2007, 1199 (= V. Moga, I. Piso, M. Drîmbărean, AMN, 43–44, 2006–2007, p. 177–184): *L Aninius L. f. Pap(iria tribu) Firminus Tridente, ex CCC (trecenario) p(rimus) p(ilus) leg(ionis) XIII Gem(inae), tetrastylum fecit et aquilam argenteam posuit.*

[259] CIL, III, 156 (= ILS, 3845; IDR, III/1, 54).

[260] IDRE, II, 352 (= ILS, 9479).

Mai reținem faptul că, după regula cunoscută, legiunea avea în componența sa și 120 de călăreți[261]. De la Apulum provin două atestări: *eq(ues) [le]g(ionis XIII G(eminae) An[t]oninian(a)e*[262]; *equ(es) leg(ionis) XIII G(eminae) 7 (centuria) Ingenui*[263]; tot călăreț legionar poate fi un *ex eq(uite)* dintr-o listă (poate de militari)[264].

O interesantă inscripție provine de la Ulpia Traiana: o dedicație către I. O. M. și Mars Augustus, *pro salute Iul(i) Flaccini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*, pusă de către *translat(i) in leg(ionem) XIII G(eminam)*[265]; poate fi vorba de soldați merituoși din trupele auxiliare din Dacia, vărsați în legiune, dar și de soldați dintr-o vexilație legionară aduși în Dacia cu prilejul evenimentelor de la începutul domniei lui Hadrian sau a celei a lui Antoninus Pius (din păcate, legația lui Iulius Flaccinus nu este precizată cronologic de niciuna dintre epigrafele care îl atestă)[266].

Legiunea a purtat epitetul *p(ia) f(idelis)*, iar în secolul al III-lea diferite supranume imperiale: *Antoniniana*[267], *Severiana*[268], *Gordiana*[269], *Philippana*[270], *Gallieniana*[271].

Simbolul legiunii era leul, așa cum apare pe monedele de tipul *Provincia Dacia* emise începând cu Filip Arabul[272] (fig. 13/6).

În timpul rebeliunilor din vremea anarhiei militare, fracțiuni din legiunea XIII Gemina ajung în diferite colțuri ale lumii romane. Astfel, la Poetovio, în Pannonia Superior, este menționată o vexilație din cele două legiuni ale Daciei sub comanda lui Flavius Aper, *v(ir) e(gregius), praepositus legg(ionum) V M(acedonicae) et XIII G(eminae) Gallienarum*[273]. Pe monede *(antoniniani)* de la Mediolanum, se citește legenda LEG XIII GEM VI P VI F[274], iar pe *aurei* din Gallia emiși de uzurpatorul Victorinus se citesc și numele legiunilor V Macedonica și XIII Gemina[275].

Un aspect interesant legat de prezența legiunii la Apulum este mențiunea în câteva inscripții a unei așezări civile dezvoltate pe lângă castru: *canabae*. În fruntea unei asemenea aglomerări cvasi-urbanese se aflau doi *magistri*; dintr-o inscripție aflăm numele primului (în sens cronologic) dregător al canabelor: *Fortunae Aug(ustae) sacr(um) et Gen[i]o canabensium, L. Silius Maximus, vet(eranus) leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis), magistra(n)s primus in can(abis)*[276]. Observăm

---

[261] Vezi Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 25.

[262] IDR, III/5, 377 (= AÉ, 1980, 738).

[263] IDR, III/5, 601 (= CIL, III, 1200).

[264] IDR, III/5, 450 (= AÉ, 1983, 800).

[265] IDR, III/2, 245.

[266] *Supra*, p. 182. Vezi IDR, III/5, 317; aici I. Piso propune intervalul 164–168, când lista guvernatorilor Daciei Superioare prezintă o lacună.

[267] IDR, III/2, 432; III/6, 110; ILD, 304, 318, 431; IDRE, II, 341.

[268] IDR, III/2, 113; ILD, 774.

[269] CIL, III, 990 (= IDR, III/5, 31).

[270] CIL, III, 1464 (= ILS, 1370; IDR, III/2, 100).

[271] ILD, 184.

[272] Vezi *supra*, nota 231.

[273] IDRE, II, 267, 268; vezi și nr. 266, 269–270.

[274] Vezi în această privință: J. Fitz, *op. cit.* (titlul complet: *supra*, nota 234), p. 363–365; V. Moga, *Legiunea XIII Gemina*, p. 29.

[275] Vezi RIC, V/2, 1933 [1968], p. 383: legiunile V Macedonica și XIII Gemina, dar și alte legiuni, subliniind ideea fidelității armatei și unității Imperiului – iar nu neapărat că aceste trupe (chiar și fracțiuni din ele) ar fi ajuns prin părțile occidentale ale Imperiului.

[276] CIL, III, 1008 (= ILS, 2476; IDR, III/5, 74).

că nu se menționează numele legiunii pe lângă care s-au înălțat canabele; probabil este vorba de ambele legiuni de la Apulum (*I Adiutrix* și *XIII Gemina*), astfel încât inscripția poate data chiar din timpul domniei lui Traian (înainte de retragerea legiunii *I Adiutrix* din Dacia). În alte inscripții, apartenența canabelor la legiunea XIII Gemina este clar exprimată: *dec(urio) kanab(arum) leg(ionis) XIII G(eminae)*[277], *veteranus leg(ionis) XIII Gem(inae) [- - -] et d[e]c(urio) canabensium*[278], *conscribti et c(ives) R(omani) consist(entes) kan(abis) leg(ionis) eiusdem*[279].

Consiliul local purta, precum într-un oraș roman, numele de *ordo decurionum*; inscripțiile menționează câțiva decurioni ai canabelor[280]. Într-o inscripție dedicată lui M. Ulpius Apollinaris, *praef(ectus) cast(rorum) leg(ionis) XIII Gem(inae)*, ei își arogă chiar titlul de *conscribti* (vezi *supra*); gestul de respect al consilierilor și cetățenilor romani arată poate că așezarea civilă se afla sub autoritatea prefectului. Din aceeași inscripție aflăm că în canabe locuiau un grup important de cetățeni romani: *c(ives) R(omani) consist(entes)*; dintr-o altă inscripție, aflăm că acești cetățeni romani au un lăcaș de cult, în care un veteran are rolul de *aedis custos c(ivium) R(omanorum) leg(ionis) XIII [G(eminae)]* [281].

Pe timpul împăratului Septimiu Sever, canabele sunt ridicate la treapta de oraș: *municipium Septimium Apulense*[282].

Prin prezențe temporare, de scurtă durată, sunt atestate în Dacia fracțiuni din alte câteva legiuni:

Legio II Adiutrix

A luat parte la războiul lui Traian pentru cucerirea Daciei[283]. După armistițiul de la sfârșitul anului 102, un detașament din această legiune rămâne în Sarmizegetusa regală ocupată și participă (împreună cu forțe din alte legiuni[284]) la lucrări militare, așa cum rezultă din inscripția de pe un bloc de construcție: *Leg(io) II Ad(iutrix) p(ia) f(idelis)*[285].

Dintr-o epocă mai târzie, posibil tot din timpul războiului lui Filip Arabul cu carpii (v. *supra*), pot data alte două inscripții menționând militari ai acestei legiuni căzuți în cursul luptelor: *desideratus in Dacia*[286], *desidera[tus bello] Dac[i]co*[287].

---

[277] CIL, III, 1100 (= ILS, 7141; IDR, III/5, 253).
[278] CIL, III, 1093 (= ILS, 7140; IDR, III/5, 240).
[279] AÉ, 1910, 84 (= ILS, 9106; IDR, III/5, 438).
[280] În afară de cei menționați la notele 276–279, vezi încă: CIL, III, 1214 (= ILS, 7154; IDR, III/5, 527): *quond(am) dec[ur(io) k]anabar(um)*.
[281] CIL, III, 1158 (= ILS, 2477; IDR, III/5, 366).
[282] CIL, III, 985 (= IDR, III/5, 19), 1051 (= ILS, 7144; IDR, III/5, 164), 1083 (= ILS, 7143; IDR, III/5, 204).
[283] K. Strobel, *Dakerkriege*, p. 87–88.
[284] IDR, 269 a–c: *Leg(io) IIII F(lavia) f(elix)*, 270: *Vex(illatio) / leg(ionis) VI / Ferr(atae)*.
[285] IDR, III/3, 268.
[286] CIL, III, 3336 (= IDRE, II, 285).
[287] CIL, III, 10317 (= IDRE, II, 287).

Legio II Italica

Această legiune a fost creată de împăratul Marcus Aurelius şi stabilită în Noricum, la Lauriacum (Lorch). Două inscripţii din această provincie menţionează militari din această trupă căzuţi în luptă: unul *bel(lo] D[a]c[i]co desider(atus)*[288], celălalt *o(bitis) in exp(editione) Daccisca*[289]. Poate fi vorba de războiul cu carpii al lui Filip Arabul. Mihail Macrea înclina însă să creadă, ca şi în cazul legiunii I Italica (v. mai sus), că este vorba de războiul lui Maximin Tracul cu dacii liberi din vest[290].

Legio III Gallica

Cu ocazia săpăturilor din castrul de la Porolissum au apărut numeroase cărămizi şi ţigle cu ştampila *L(egio) III G(allica)*[291].

În zona danubiană, această legiune mai este menţionată în inscripţia de pe un sarcofag de la Viminacium, în care apare un centurion din legiunea *III Gall(ica) S(everiana) A(lexandriana)*[292].

N. Gudea consideră că Septimiu Sever ar fi trimis în Dacia detaşamente din această legiune, ca pedeapsă pentru faptul că au susţinut pe Pescennius Niger[293]. Dar E. Birley a arătat că Septimiu Sever nu a întreprins nimic contra trupelor care au susţinut pe adversarul său[294]; acelaşi învăţat observa că o vexilaţie din această legiune a luat parte la lucrările de construcţie a castrului de la Dimmidi (Numidia)[295]. După I. Piso, un detaşament din această legiune ar fi venit la Porolissum pentru a înlocui trupele trimise împotriva lui Clodius Albinus[296].

Este posibilă însă şi o altă explicaţie: acest detaşament a fost trimis în Dacia după dizolvarea legiunii de către Elagabal; tot ca pedeapsă au fost trimise şi alte efective, precum cel de la Dimmidi, poate şi cel de la Viminacium (v. *supra*). Legiunea III Gallica va fi refăcută de Severus Alexander.

Legio VII Claudia

Această legiune, aparţinând armatei provinciei Moesia Superior (sediul la Viminacium)[297], a luat parte la războiul pentru cucerirea Daciei[298]. Din această trupă par să provină doi centurioni decoraţi de împăratul Traian: L. Aconius Statura[299] şi L. Aemilius Paternus[300]. A luat parte la lucrările de construcţie a podului de peste

---

[288] CIL, III, 4857 (= IDRE, II, 247).

[289] CIL, III, 5218 (= 11691; ILS, 2309; IDRE, II, 256).

[290] M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1968, p. 437.

[291] ILD, 732.

[292] AÉ, 1905, 157 (= IMS, II, 85: „Le monument de Viminacium date de l'époque à laquelle la légion passe par le bassin danubien pour gagner le front de la Germanie, au temps de Sévère Alexandre").

[293] N. Gudea, AMP, 7, 1983, p. 228–229; idem, AMP, 12, 1988, p. 198–199; idem, *Bezuglich der europäischen Wanderschaft der legio III Gallica zu Beginn des 3.Jh.*, RFS XVIII Amman, London, 2002, p. 19–24.

[294] E. Birley, *Septimius Severus, the African Emperor*, London, 1971, p. 181–182 (*non vidi*; citat după I. Piso).

[295] G. Ch. Picard, *Castellum Dimmidi*, Paris, 1949, p. 47 şi urm.

[296] I. Piso, *Les légions* (v. *supra*, nota 162). p. 207.

[297] Despre această legiune, Doina Benea, *op. cit.* (v. *supra*, nota 179), p. 29–140.

[298] K. Strobel, *Dakerkriege*, p. 91.

[299] CIL, XI, 5992 (= IDRE, I, 125).

[300] CIL, II, 4461 (= ILS, 2661; IDRE, I, 171).

Dunăre şi a castrului de la Drobeta, cum arată cărămizile cu ştampilele acestei legiuni[301]. Alte ştampile tegulare se cunosc din câteva localităţi din sudul Banatului, de pe Dunăre, fără a se putea preciza data şi împrejurările aducerii lor acolo[302].

Pe timpul lui Filip Arabul, două inscripţii (blocuri de piatră pentru construcţie) de la Romula menţionează prezenţa unor efective din această legiune[303], aduse să lucreze la ridicarea zidului de incintă al oraşului, după distrugerile provocate de invazia carpilor.

De asemenea, de la Cioroiu Nou provine o inscripţie menţionând un *spe[cul(ator) leg(ionis)] VII Cl(audiae) [[- - -]]*; urmează un supranume imperial martelat, care poate fi al lui Filip Arabul, sau (după o altă lectură) al lui Maximin Tracul[304]; de menţionat că săpăturile mai recente de la Cioroiu Nou au dus la descoperirea a numeroase ştampile tegulare *Leg(io) VII Cl(audia)*[305]. O ştampilă de acest fel a apărut şi la Bumbeşti[306].

Legio VII Gemina

În cursul săpăturilor din castrul de pe Pomăt de la Porolissum au apărut ştampile tegulare cu următoarea lectură: *L(egio) VII G(emina) F(elix)*[307]. Este un detaşament din legiunea al cărei sediu era la León, în Hispania Tarraconensis, ajuns în aceste părţi cândva în secolul al III-lea.

După P. Le Roux[308], aceste ştampile pot fi legate de prezenţa acelor *Symmachiarii Astures*, menţionaţi în inscripţia de la Ujo[309]; aceştia ar fi venit în Dacia însoţind o vexilaţie a legiunii VII Gemina, pentru a participa la războiul din 105–106. Dar aceste cărămizi nu au apărut în faza cea mai veche a castrului. Astfel, E. Tóth consideră că aceste ştampile nu pot data înainte de războaiele marcomanice[310]. Pe de altă parte, N. Gudea pune prezenţa ştampilelor legiunilor III Gallica şi VII Gemina în legătură cu construcţiile militare atestate în câteva inscripţii de la Porolissum din anul 213[311]. I. Piso consideră însă că aceste ştampile trebuie tratate separat[312].

Se crede că un detaşament din această legiune ar fi staţionat şi la Potaissa[313]. După I. Piso, aceste detaşamente au fost aduse pentru a înlocui trupele luate de Caracalla pentru războiul contra parţilor[314].

---

[301] IDR, II, 100.

[302] IDR, III/1, p. 32, 38, 49, 59, 126–127.

[303] IDR, II, 327 (= ILD, 136): *VI ha[st(ati) pr(ioris) et post(erioris)*, 328 (= CIL, III, 8047): *IX h(astati) pr(ioris)*.

[304] IDR, II, 141 (= ILD, 99).

[305] ILD, 100.

[306] ILD, 94.

[307] ILD, 733; acelaşi tip: CIL, III, 8071 a.

[308] Mélanges de la Casa de Velázquez, 21, 1985, p. 83–90 (rezumat în AÉ, 1985, 719).

[309] IDRE, I, 177.

[310] E. Tóth. *Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnoti*, Budapesta, 1978, p. 46–49.

[311] ILD, 658–662 (cu bibliografia anterioară).

[312] I. Piso, *Les légions*, p. 207.

[313] ICLP, 21 (= ILD, 499). Prezenţa numelui acestei legiuni, alături de cel al legiunii V Macedonica, în inscripţia citată, este improbabilă; prin urmare, orice conexiune între epigrafele citate (de la Porolissum şi de la Potaissa) este riscantă.

[314] I. Piso, *art. cit.*, p. 220.

Ar fi posibil a lega acest detaşament de campania orientală a lui Gordian al III-lea, sfârşită dezastruos; cum între timp Dacia fusese atacată de carpi, noul împărat Filip Arabul a venit cu trupele din Orient şi a restabilit ordinea; între acestea puteau fi şi efective din legiunea VII Gemina, care participă la lucrările de fortificaţie de la Porolissum[315].

Legio X Gemina

S-ar putea ca această legiune să fi participat la *bellum Dacicum* al împăratului Traian[316]. Prezenţa trupei (probabil doar o parte din ea) este atestată prin două ştampile tegulare descoperite în cursul săpăturilor din cetatea de la Sucidava[317].

Legio XIV Gemina

Se presupune că această legiune a participat la războiul dacic al lui Traian[318]. În acest sens se poate invoca şi o inscripţie de la Apulum dedicată *Victoriae Aug(ustae)* de către un veteran al acestei legiuni, la data punerii inscripţiei *aedis custos c(ivium) R(omanorum) leg(ionis) XIII [G(eminae)]*; după I. Piso, acest *custos* era „gardian" al locului (lăcaşului) de cult *(aedes)* al cetăţenilor romani din canabele legiunii XIII Gemina[319].

Legio XXII Primigenia

Efective din această trupă, al cărei sediu era la Mogontiacum (Mainz, Germania Superior) au luat parte la lucrările de ridicare a zidului de incintă al Romulei pe timpul lui Filip Arabul; pe două blocuri cu inscripţie („Bauinschrift"), legiunea poartă supranumele imperial martelat *[[Philippianorum]]* [320]. Această legiune contribuise la constituirea corpului expediţionar pornit împreună cu împăratul Gordian al III-lea împotriva perşilor; după război, o parte din aceste trupe au fost aduse în Dacia de către Filip Arabul pentru a lupta contra carpilor, iar ulterior au luat parte la unele lucrări militare. Alte efective din această legiune acţionaseră probabil şi la sud de Dunăre: aşa pare să rezulte din analiza unei inscripţii cu loc de descoperire nesigur (Ulpia Traiana[321] sau mai degrabă Apulum[322]), care

---

[315] Între titlurile triumfale ale lui Filip Arabul (X. Loriot, ANRW, II, 2, 1975, p. 788 şi urm.; D. Kienast, *Kaisertabelle*, p. 198–199) figurează, alături de *Parthicus Maximus* şi *Carpicus Maximus*, şi cel de *Germanicus* (în 248); acest titlu l-a primit în urma luptelor cu neamurile germanice de la Dunărea superioară (în primul rând marcomani şi cvazi), care atacaseră probabil Dacia Porolissensis. În aceste condiţii, vexilaţia din legiunea VII Gemina Felix, participantă la operaţia de restabire a păcii provinciei, a contribuit eventual şi la lucrările constructive militare de la Porolissum. De prezenţa împăratului la Porolissum se pot lega şi cele patru inscripţii de la Porolissum dedicate lui Filip Arabul, Cezarului său şi Augustei sale (ILD, 668–671).

[316] Vezi discuţia în legătură cu inscripţia IDRE, II, 468.

[317] IDR, II, 237: *[L]eg(io) X G(emina)* (K. Strobel, *Dakerkriege*, p. 92, nota 52, remarca asemănarea cu ştampilele de la Noviomagus); altă ştampilă a apărut în săpăturile efectuate de Oct. Toropu şi Corneliu Tătulea (*Sucidava – Celei*, Bucureşti, 1987, p. 102, fig. 24/3). Totuşi, cercetările arheologice de la Sucidava nu au surprins pe platoul „Cetate" un nivel roman de la începutul secolului al II-lea; este deci mai probabil că aceste ştampile datează dintr-o perioadă ulterioară.

[318] K. Strobel, *Dakerkriege*, p. 96.

[319] CIL, III, 1158 (= ILS, 2477; IDR, III/5, 366).

[320] IDR, II, 325–326.

[321] CIL, III, 1481 (= IDR, III/2, 120).

[322] IDR, III/5, 582.

menționează un centurion al acestei legiuni, P. Tenacius Vindex, cinstit cu titlul de *buleuta civitatis Nicopolitanor(um)* (Nicopolis-ad-Istrum din Moesia Inferior); el era probabil originar din Dacia, iar la retragere se stabilise la Apulum, unde libertul său (augustal al coloniei Apulensis) îl onorează cu această inscripție, *l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum)*.

Trupele auxiliare din Dacia

În provincii, de obicei în castrele de pe *limes,* staționau și așa-numitele *auxilia* (trupe auxiliare)[323].

La început erau trupe străine, furnizate de regi și popoarele aliate (Festus, *Epit.*, p. 17: *Auxiliares dicuntur in bello socii Romanorum exterarum nationum)*, apoi recrutate din provincii; sub imperiu (epoca Principatului), auxiliile erau trupe diferite de legiuni, recrutate dintre peregrini sau chiar dintre cetățeni. Ele își primeau numele de la cel al popoarelor ori populațiilor din care au fost inițial recrutate (*cohortes*: *Gallorum*, *Brittonum*, *Thracum*, *Dacorum* etc.) ori de la cel al provinciilor (vezi astfel cohortele *II Gallorum Macedonica*, *II Gallorum Pannonica*, *V Gallorum Dacica*,), de la numele unui comandant (*ala Tungrorum Frontoniana*, *ala Gallorum Capitoniana* etc.), de la numele unui împărat (*ala* ori *cohors*: *Claudia*, *Flavia*, *Ulpia*, *Aelia*, *Aurelia*), de la arma proprie *(cohortes*: *gaesatorum*, *sagittariorum*, *catafractariorum*, *scutata)*. Numele trupei este deseori însoțit de epitete onorifice *(victrix*, *pia fidelis*, *torquata*, *armillata)*, iar începând cu secolul al III-lea de diverse supranume imperiale (*Antoniniana*, *Gordiana*, *Philippiana* etc.).

Trupele auxiliare se pot grupa în unități regulate – *alae* (de cavalerie) și *cohortes* (de infanterie), precum și neregulate – *nationes* și *numeri*. Comandanții erau ofițeri de rang ecvestru (prefecți și tribuni), iar comenzile lor (grupate în trei trepte) purtau denumirea de *militiae equestres* (deobicei *tres militiae,* în chip excepțional urmate de o *quarta militia*)[324]. Clasificarea trupelor auxiliare are în vedere și mărimea efectivelor[325].

Unitățile de cavalerie – *alae* – erau de două feluri: *quingenariae* – formate din câte 480 de călăreți grupați în 16 *turmae* × 30 de călăreți; *milliariae* – formate din 1008 oameni grupați în 24 *turmae* × 42 *equites*. Comandantul alei se numea, în amândouă cazurile, *praefectus*; dar în timp ce comanda unei *ala quingenaria* reprezenta a treia miliție ecvestră, comanda unei *ala milliaria* era a patra miliție (la care erau promovați numai cei mai valoroși ofițeri ecvești).

---

[323] Despre unitățile auxiliare romane, a se vedea în special articolele lui C. Cichorius din RE, I (1893), col. 1223–1270 *(ala)* și IV (1900), col. 231–256 *(cohors)*; vezi și DE, I, col. 372–383 și II (1900), p. 324–338; pretenție de reactualizare: John E. H. Spaul, *Ala. The auxiliary cavalry units of the pre-Diocletianic imperial Roman Army*, Andover, Nectorea Press, 1994; idem, *Cohors. The evidence for and a short history of the auxiliary Infantery of the Imperial Roman Army*, BAR. International Series, 841, 2000 (despre aceste două studii, vezi notele critice semnate de Ov. Țentea și Fl. Matei-Popescu, AMN, 39–40/I, 2002–2003, p. 259–296). Vezi încă: G. L. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford, 1914; D. B. Saddington, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian (49 B.C. – A.D.79)*, Harare, 1982. Pentru *limes*-ul roman de la Dunăre și Rin, a se vedea: W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliaformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin 1938; K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Berna 1951; G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior* (ES, 6), Düsseldorf, 1968; J. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, în Sbornik Praci Filosoficke Fakulty Brněnské University, E-15, 1970, p. 159–209 (separat, Praga, 1978). Despre trupele auxiliare din Dacia: V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 177–207 (ediția a II-a, București, 2010); I. I. Russu, *Auxilia Provinciae Daciae*, SCIV, 23, 1972, 1, p. 63–77 (observații critice în legătură cu studiul din 1970 al lui J. Beneš); C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București, 2002.

[324] Pentru ofițerii de rang ecvestru (prin urmare și cei din Dacia): H. Devijver, PME, I (1976), II (1977), III (1980), IV (Supplementum I; 1987), V (Supplementum II, 1993) (v. lista abrevierilor).

[325] Roberto Bartoloni, *Alcune ipotesi sulla composizione e sulla forza numerica dei reparti ausiliari dell'esercito altoimperiale*, în vol.: *Hiérarchie (Rangordnung)*, 1995, p. 147–150.

Trupele de infanterie – *cohortes* – erau şi ele de două feluri:

– *quingenariae* – cu un efectiv de 480 de infanterişti, grupaţi în 6 centurii de câte 80 de oameni fiecare; în caz că unitatea era *equitata* (efectiv nesigur), ea dispunea şi de 6 *turmae* × 20 călăreţi; comanda cohortei o avea un *praefectus*, acest rang reprezentând prima treaptă în cadrul miliţiilor ecvestre;

– *milliariae* (efectivul este nesigur); soldaţii erau grupaţi în 10 centurii; în caz că unitatea era *equitata,* ea număra 800 de infanterişti grupaţi în 10 centurii × 80 de oameni şi 240 călăreţi grupaţi în 10 *turmae* × 24 de oameni; comanda o avea un *tribunus* (acest comandament putea fi a doua treaptă în cadrul miliţiilor ecvestre; în cazul repetării tribunatului, comanda unei *cohors milliaria equitata* era superioară celei a unei *cohors milliaria peditata*).

Ca şi în cazul legiunilor, centuriile şi turmele nu aveau numere de ordine. Între comandanţii lor nu erau diferenţe de grad (dar unul dintre ei era *centurio princeps,* respectiv *decurio princeps*). Raportarea unui militar, pedestraş sau călăreţ, se făcea la numele comandantului său direct.

Soldaţii erau recrutaţi din diferite popoare, ale căror nume le poartă, fiind cantonaţi în alte provincii (de regulă cât mai departe de patria lor); vârsta de recrutare era între 20–23 de ani, uneori mai devreme. Treptat se introduce însă, ca şi în cazul legiunilor, începând cu secolul al II-lea, sistemul recrutării locale. Serviciul dura 25 de ani, la capătul cărora veteranii erau „lăsaţi la vatră" *(dimissi honesta missione)*, primind cetăţenia romană *(civitas Romana)* şi (sau) dreptul de căsătorie legitimă *(conubium)* – ceea ce atrăgea dreptul de cetăţenie şi asupra familiei sale: soţie *(uxor)* şi copii (*liberi,* născuţi ori urmând a se naşte)[326]; toate aceste drepturi (privilegii) se găsesc înscrise în diplomele militare, dintre care un număr apreciabil au apărut şi în Dacia. Uneori, pentru fapte de arme deosebite, soldaţii unor unităţi primesc dreptul de cetăţenie în masă, chiar înainte de terminarea serviciului militar *(ante emerita stipendia)*[327]; de asemenea, o serie de unităţi poartă indicaţia (atributul) *civium Romanorum*, fiind chiar recrutate (îndeosebi începând cu secolul al III-lea) dintre cetăţenii romani.

În caz de război, împăratul apelează şi la ajutorul unor populaţii ale Imperiului, *nationes* ori *gentes*, din ţinuturi mai puţin civilizate, dar cunoscute pentru calităţile lor combative (uneori luptând cu arme specifice). Astfel, în rândul forţelor romane au luptat, în războiul lui Traian pentru cucerirea Daciei, *Symmachiarii Astures*[328], *Mauri gentiles*[329], arcaşi sirieni şi palmirenieni. Ulterior îi aflăm organizaţi în *numeri* (pe timpul lui Antoninus Pius, unii chiar mai târziu); subdiviziunile acestora erau tot centuriile sau decuriile, după cum erau formaţi din infanterişti ori cavalerişti. Aceste formaţiuni, întâlnite şi în alte provincii, încep a fi organizate după sistemul roman; conduse la început de *praepositi* (de obicei centurioni detaşaţi din legiuni), ele primesc cu timpul ofiţeri proprii, prefecţi sau tribuni – în funcţie de efectivele lor, asemenea trupelor auxiliare regulate. Treptat, *numeri* capătă regim de *ala* sau *cohors* (situaţie înscrisă uneori chiar în nume), iar comanda lor echivalează cu prima sau a doua miliţie ecvestră. Chiar şi alte formaţiuni provinciale încep a fi organizate în *numeri*: astfel, în Dacia Superior cunoaştem un *numerus exploratorum Germanicianorum*[330], iar în Moesia Inferior chiar un *numerus civium Romanorum*[331].

Fiecare din cele trei provincii ale Daciei *(Superior, Inferior* şi *Porolissensis)* avea propria armată; dar această instituţie *(exercitus)* este atestată ca atare numai de monedele împăratului Hadrianus, al căror revers înscrie legenda *exercitus Dacicus*,

---

[326] De reţinut şi prevederea din diploma din 25 aprilie 142 (W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 181, 2012, p. 173201): *praeter(ea) praestitit ut liberorum quos praesidi provinc(iae) ex se antequam in castra irent procretos probaver(int) cives Romani essent:* „în afară de acestea stabileşte că, dacă (militarul) probează guvernatorului provinciei că aceia dintre copii au fost procreaţi de el înainte de înrolare (*antequam in castra irent*: „înainte de a merge în castru"), (aceştia) să fie cetăţeni".

[327] Cum este cazul cu soldaţii din *cohors I Brittonum milliaria Ulpia torquata pia fidelis civium Romanorum,* care primesc *civitas Romana* în 11 august 106, dar *honesta missio* abia în anul 110 (CIL, XVI, 160 = IDR, I, 1).

[328] IDRE, I, 177.

[329] Cassius Dio, LXVIII 32, 4; vezi şi Columna lui Traian (scena LXIV).

[330] Vezi repertoriul *numeri*-lor: *Auxilia Daciae*, p. 128–146.

[331] J. Beneš, *Auxilia Romana*, p. 57–58, nr. 141/5.

precum şi de ştampile tegulare menţionând *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*[332]. Fiecare armată este cunoscută mulţumitor graţie diplomelor militare[333] şi inscripţiilor (lapidare sau ştampile tegulare), pe baza cărora putem urmări desfăşurarea geografică a unităţilor; în unele cazuri, totuşi, locul de garnizoană este nesigur sau chiar necunoscut.

Armata *Daciei Superioare* număra, prin urmare, în afară de legiunea *XIII Gemina* (după 168 a sosit la Potaissa legiunea *V Macedonica*; dar nu suntem siguri dacă a fost afectată armatei provinciei Dacia Superior, ori mai degrabă Daciei Porolissensis), şi un număr apreciabil de unităţi auxiliare[334]. În această provincie[335], au staţionat doar trei unităţi de cavalerie *(alae)*: *I Batavorum milliaria* (garnizoana la Războieni-Cetate; este se pare singura *ala milliaria* din Dacia), *I Bosporanorum* (la Cristeşti) şi *I Hispanorum Campagonum* (la *Micia*–Veţel); *ala Hispanorum* a cunoscut o prezenţă trecătoare, la începutul domniei lui Hadrian (diploma din 12 noiembrie 119), fiind curând afectată provinciei Dacia Inferior[336]; de asemenea, *ala I Ulpia contariorum,* creată de Traian şi afectată armatei Pannoniei Inferior, se află temporar în Dacia Superior, conform câtorva diplome (fragmente) din 5 aprilie 121[337]. Mult mai numeroase sunt trupele de infanterie; cele mai multe dintre ele sunt *cohortes quingenariae,* precum *II Gallorum Pannonica*, *V Gallorum Dacica* (la Pojejena), *I Augusta Ituraeorum sagittariorum*, *I Thracum sagittariorum*, *I Ubiorum* (la Odorheiul Secuiesc); unele din aceste cohorte erau *equitatae*, precum *I Alpinorum* (la Sărăţeni), *II Flavia Commagenorum sagittariorum* (la *Micia*), *IV Hispanorum* (la Inlăceni), *VIII Raetorum civium Romanorum torquata* (la Teregova). În Dacia Superioară sunt cunoscute şi câteva *cohortes milliariae*: trei se

---

[332] M. Macrea, Dacia (N.S.), 8, 1964, p. 145–160.

[333] Se cunosc până în prezent 54 de *constitutiones* (decrete imperiale), după care au ajuns până la noi 75 de còpii (*tabellae honestae missionis*, diplome militare) privitoare la armatele *(exercitus)* celor trei provincii ale Daciei; vezi W. Eck, A. Pangerl, AMN, 4344 (I), 2006–2007 (2008), p. 210.

[334] Pentru trupe, trmitem la repertoriul nostru din *Auxilia Daciae* – unde acestea sunt prezentate în ordinea: *alae*, *cohortes*, *numeri*, pentru fiecare categorie în ordine alfabetică (de obicei, în funcţie de etnic); când se cunoaşte, este trecut şi locul de garnizoană.

[335] Trupele auxiliare ale Daciei Superior sunt cunoscute din mai multe diplome militare datând din: **12 noiembrie 119** (loc de descoperire necunoscut; W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 38/I, 2001, p. 27 şi urm.; RMD, V, 351; ILD, 14; reluare, cu un nou fragment: W. Eck, A. Pangerl, AMN, 41–42/I, 2004–2005, p. 61–67; AÉ, 2005, 1703); **29 iunie 120** (W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44, 2006–2007, p. 194–198, nr. 4; AÉ, 2007, 1762); **5 aprilie 121** (W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 166, 2008, p. 276–284 = AÉ, 2008, 1749–1752; alt fragment, cu aceeaşi dată: iidem, ZPE, 175, 2010, p. 255–257, nr. 2 = AÉ, 2010, 1858); **14 aprilie 123** (Urfa; RGZM, 22; ILD, 20); **24 noiembrie 124** (W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 175, 2010, p. 248–255, nr. 1; AÉ, 2010, 1857); **10 decembrie 125 – 9 decembrie 126** (fragment, loc de descoperire necunoscut; W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 38/I, p. 36–38, nr. 2; AÉ, 2001, 2151; RMD, V, 367; ILD, 21); **10 decembrie 136/10 iulie 138** (Micia; C. C. Petolescu, A. Corcheş, Drobeta, 11–12, 2002, p. 120–126; AÉ, 2002, 1223; RMD, V, 384; ILD, 34); **25 aprilie 142** (W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 181, 2012, p. 173–201); **23 februarie 144** (Stara Zagora; CIL, XVI, 90 = IDR, I, 14); **septembrie (?) 152** (fragment, loc de descoperire necunoscut; W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44/I, 2006–2007, p. 198–203, nr. 5; AÉ, 2007, 1763); **13 decembrie 157** (?) (Jupa; CIL, XVI, 107 = IDR, I, 15); **8 iulie 158** (Cristeşti; CIL, XVI, 108 = IDR, I, 16); **1 aprilie 179** (AÉ, 1987, 843; RMD, 123; ILD, 96).

[336] În 22 martie 129 (CIL, XVI, 75; IDR, I, 10), *ala I Hispanorum* apare în Dacia Inferior.

[337] Vezi *supra*, nota 335; în două diplome din 3 mai 112 (RMD, IV, 223; RGZM, 15), iar apoi în alte diplome din 126, 132 şi 134 (RMD, IV: 236, 247, 252) şi ulterior, trupa este atestată în Pannonia Superior.

pare că doar *peditatae – I Vindelicorum* (la *Tibiscum*), *I Aurelia Brittonum* (la Bumbeşti), probabil şi *III Campestris* (la *Drobeta*), alte două fiind *equitatae – I sagittariorum* (în secolul al III-lea, la *Drobeta*) şi *III Delmatarum* (la Mehadia – *Praetorium*).

În afară de aceste trupe, diplomele Daciei Superioare (cele din anii 120 şi 126)[338] amintesc nişte *Palmyreni sagittarii ex Syria qui sunt in Dacia Superiore*, care ulterior vor fi organizaţi în *numeri*; astfel, la Tibiscum staţionează un *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*. O diplomă militară mai nouă, datând din 136/138, atestă prezenţa unui *numerus Illyricorum* în această provincie; garnizoana sa era la Brâncoveneşti. De asemenea, o diplomă militară din anul 158 aminteşte *vexil(larii) Afric(ae) et Mau[r]et(aniae) Caes(ariensis) qui sunt cum Mauris gentilib(us) in Dacia Super(iore)*[339]; în anul 204, o inscripţie de la Micia menţionează *Mauri Micienses*. Apoi, într-o serie de epigrafe din Dacia Superioară, vedem cum maurii sunt organizaţi în *numeri: numerus Maurorum Miciensium*, *numerus Maurorum Hisp.* (la *Ampelum*), *numerus Maurorum Tibiscensium*. Din această categorie mai pot fi amintiţi *pedites singulares Britannici,* organizaţi ulterior într-un *numerus singularium peditum Britannicorum* (în diploma de la Drobeta din anul 179 sunt denumiţi încă *vexillatio peditum singularium Brittannicianorum*) (garnizoana la Cigmău), precum şi *numerus exploratorum Germanicianorum* (la Bucium / Orăştioara de Jos).

Deosebit de aceştia, mai trebuie amintiţi *pedites singulares* (atestaţi la Apulum printr-un număr mare de ştampile tegulare) şi *equites singulares,* care formau garda guvernatorului provinciei; inscripţiile atestă ulterior organizarea lor într-un *numerus singularium*.

În *Dacia Inferior* au staţionat numai trupe auxiliare[340]. Se cunosc trei *alae quingenariae*, anume: *I Asturum* (la Hoghiz), *I Claudia Gallorum Capitoniana* (tot în sud-estul Transilvaniei) şi *I Hispanorum* (la Slăveni). O prezenţă trecătoare este

---

[338] IDR, I, 5 (= RMD, 17; Căşei), 6 (= CIL, XVI, 68; Porolissum) (amândouă din 29 iunie 120), 8–9 (RMD, I, 27–28; Tibiscum, 31 ianuarie / 12 februarie 126). Tot din 29 iunie 120 datează un mic fragment de diplomă de la Romănaşi (C. C. Petolescu, Latomus, 24, 1975, 4, p. 1020–1023; RMD, p. 102, nr. 2; ILD, 4; RMD, V, 355).

[339] CIL, XVI, 108 (= IDR, I, 16). Această trupă este identică probabil cu cea menţionată într-o altă diplomă militară, din anul 152 (W. Eck, A. Pangerl, AMN; 43–44 (I), 2006–2007 (2008), p. 198–201, nr. 5; AÉ, 2007, 1763).

[340] Trupele Daciei Inferioare sunt menţionate în mai multe diplome militare, datând din: **17 iulie 122** (patru fragmente, publicate de: Barbara Pferdehirt, RGZM, 20 = ILD, 18; P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 242–245, nr. 2 şi preluată în AÉ, 2002, 1742 = RMD, V, 361 = ILD, 17; W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 39–40, I, 2002–2003, p. 34–37, nr. 2 = AÉ, 2003, 2042; W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44, 2006–2007, p. 186–189; AÉ, 2007, 1759); **a. 126**. (M. Ilkić, VAHD, 102, 2009, p. 59–73; AÉ, 2009, 1035); anii **120/130** (W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 38, 2001 p. 38–42, nr. 3; AÉ, 2001, 2152; RMD, V, 374; ILD, 15); **22 martie 129** (CIL, XVI, 75 = IDR, I, 10); a. **129/130** (P. Weiß, ZPE, 117, 1997, p. 243–246; AÉ, 1997, 1764; IDRE, II, 473; ILD, 25); a. **131–132** (P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 245–246, nr. 3; AÉ, 2002, 1743; RMD, V, 380; ILD, 24); a. **134,** noiembrie (W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44, 2006–2007, p. 190–192, nr. 2; AÉ, 2007, 1760); **130/138** (W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 39–40/I, 2002–2003, p. 41–44, nr. 4; AÉ, 2003, 2044; ILD, 26); **130/140** (P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 246–248, nr. 4; AÉ, 2002, 1744; ILD, 28); **13 decembrie 140** (AÉ, 1962, 264; IDR, I, 13); **19 iulie 146** (două diplome cu aceeaşi dată: AÉ, 2001, 2155 = RMD, IV, 269 = ILD, 35; W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 176, 2011, p. 225–230); a. **150** (W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44, 2006–2007, p. 192–193, nr. 3; AÉ, 2007, 1761); a. **167/168** (W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 38/I, 2001 p. 45–48, nr. 5; AÉ, 2001, 2154; RMD, V, 442; ILD, 45).

ala Gallorum Atectorigiana, care apare în Dacia Inferior într-una din diplomele din 17 iulie 122[341]; tot efemeră este şi o presupusă *ala Flavia*[342]. De asemenea, diplomele militare şi alte surse epigrafice ne atestă mai multe *cohortes quingenariae*, anume: *II Flavia Bessorum* (la Cincşor), *I Bracaraugustanorum* (la Brețcu), *II Gallorum*, *III Gallorum* (mai întâi pe Olt, la Ioneştii Govorii; dar ulterior, se pare, în sud-estul Transilvaniei), *I Tyriorum sagittariorum*, *VI nova Cumidavensium* (la Râşnov-*Cumidava*); câteva dintre ele au avut în componență şi efective de călăreți: *I Flavia Commagenorum sagittariorum* (staționată în nordul Munteniei pe timpul lui Traian, ulterior pe Olt, posibil la Enoşeşti – *Acidava*; mai târziu, în secolul al III-lea, în castrul de la Câmpulung-Jidova; era „geamăna" celei de la Micia, din Dacia Superioară), *I Hispanorum veterana quingenaria* (cea menționată de papirul Hunt), *II Flavia Numidarum* (la Feldioara). În Dacia Inferioară staționa de asemenea o trupă de 1 000 de oameni: *cohors I Augusta Nerviana Pacensis Brittonum milliaria* (garnizoană necunoscută; dar probabil diferită de *cohors I Aurelia Brittonum milliaria*, atestată în 201 la Bumbeşti). O altă trupă, *cohors I Ubiorum*, atestată în Dacia Inferior într-o diplomă de la începutul domniei lui Hadrian[343], a fost transferată curând după aceea în Dacia Superior.

Tot în Dacia Inferioară se cunosc nişte arcaşi sirieni, *Suri sagittarii* (menționați în 138 la Bivolari – *Arutela* şi la Rădăcineşti), organizați ulterior într-un *numerus Surorum sagittariorum* (atestat la Romula); o *vexillatio equitum Illyricorum* (diplomele din 129 şi 130), organizați ulterior într-un *numerus equitum Illyricorum* (diplomele din anii 140 şi 146) (în sud-estul Transilvaniei); de asemenea, un *n(umerus) burg(ariorum) et veredario(rum) Daciae Inf(erioris)*, atestat în 140 la Copăceni (*Praetorium*).

Cel mai bine documentat este *exercitus Daciae Porolissensis*[344]. Cavaleria este reprezentată, în primul rând, prin câteva *alae*, care au ajuns pe frontiera de nord abia pe timpul lui Hadrian: *I Brittonum (Britannica) civium Romanorum*

---

[341] RGZM, 20; ILD, 18. Curând revine în Moesia Inferioară; vezi Fl. Matei Popescu, SCIVA, 52–53, 2001–2002, p. 183–185, nr. 4.

[342] Discuția porneşte de la o ştampilă dublă, cu numele a două unități de cavalerie (citită corect de I. Piso, AMN, 36/I, 1999, p. 81–86): **AL·F·AL·AS**; aceste trupe ar fi *ala Flavia Gaetulorum* (din Moesia Inferioar, aflată temporar la Hoghiz) şi *ala Asturum* (din Dacia Inferior). Alte opinii: C. C. Petolescu, Argesis, 11, 2002, p. 71–73 (ar fi *ala Flavia Britannica milliaria c. R.* din diploma de la Gherla din 10 august 123: IDR, I, 7 = RMD, 22); F. Marcu, EN, 14–15, 2004–2005, p. 73–80 (ar fi *ala Gallorum Flaviana*, de la Carsium); C. Opreanu, EN, 19, 2009, p. 213–218 (ar fi vorba de două trupe din Numidia: o *ala Flavia* şi o *ala Pannoniorum*); Fl. Matei-Popescu, în Ov. Țentea, I. C. Opriş (ed.), *Near and beyond the Roman Frontiers*, Bucureşti, 2009, p. 340–343 (*ala Flavia*, eventual *milliaria?*).

[343] W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 38, 2001, p. 38–42, nr. 3 (= AÉ, 2001, 2152; ILD, 15).

[344] Vezi M. Macrea, Dacia (N.S.), 8, 1964, p. 145–160. Se cunosc un număr important de diplome militare privitoare la armata Daciei Porolissensis, datând din: **14 aprilie 123** (Urfa, Turcia; RGZM, 22; ILD, 20); **10 august 123** (Gherla: IDR, I, 7 = RMD, 21; Čovdin: IDR, I, 7 a = RMD, 22; o a treia diplomă, cu aceeaşi dată: W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 176, 2011, p. 234–242); a. **125/128** (Buciumi: IDR, I, 12; cf. AÉ, 1973, 458; RMD, 31; ILD, 6); a. **128** (AÉ, 2009, 1177 = C. Ciongradi, E. Bota, V. Voişian, ZPE, 170, 2009, p. 207–214); a. **130–131** (P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 248–251, nr. 5; AÉ, 2002, 1745; RMD, V, 378; ILD, 29); **2 iulie 133** (Gherla: IDR, I, 11 = RMD, 35); **135** (14 noiembrie / 1 decembrie) (N. Gudea, AMP, 19, 1995, p. 77–80; AÉ, 1995, 1275; RMD, IV, 248; ILD, 30); **138/142** (Porolissum; IDR, I, 23; RMD, I, 40; RMD, V, p. 917–918; ILD, 9); a. **142–144** (P. Weiß, ZPE, 181, 2012, p. 190–192, nr. 3); a. **143–153** (?) (C. Ciongradi, R. Zăgreanu, ZPE, 179, 2011,

(apare în diploma de la Urfa din 14 aprilie 123 ca fiind *translata in Dacia Porolissensi*[345]; apoi apare şi în diplomele de la Gherla şi Čovdin din 10 august 123[346]); *II Gallorum et Pannoniorum* (pe teritoriul Banatului în timpul lui Traian; apoi în Dacia Porolissensis, unde este atestată mai întâi în cele două diplôme de la Gherla şi Čovdin din 10 august 123; şi-a stabilit garnizoana la Gherla), *Siliana* (în anul 119 se afla încă în Pannonia Inferior[347]; ulterior a fost stabilită în castrul de la Gilău), *I Tungrorum Frontoniana* (în 114 se afla încă în Pannonia Inferior[348]; după ce a venit în Dacia, a staţionat se pare o vreme în Banat; apoi a fost stabilită pe frontiera de nord, la Ilişua).

Cohortes quingenariae erau următoarele: *I Cannanefatium* (la Tihău), *I Hispanorum pia fidelis quingenaria* (la Românaşi), *II Hispanorum scutata Cyrenaica* (s-a aflat în Banat pe timpul lui Traian, apoi a participat la razboiul cu parţii; ulterior a fost stabilită la Bologa), *V Lingonum* (la Porolissum), precum şi *VI Thracum equitata*; de asemenea, diploma de la Urfa din 14 aprilie 123 mai menţionează *cohors II Gallorum Macedonica*, trupă ce fusese *translata in Dacia Porolissensi* (cf. *supra*). În Dacia Porolissensis au staţionat un număr important de *cohortes milliariae*, anume: *I Aelia Gaesatorum* (creaţie a împăratului Hadrian; a fost stabilită la Bologa), *II Augusta Nerviana Pacensis Brittonum milliaria* (în anul 114 se afla încă în Pannonia Inferior[349]; ulterior a fost stabilită la Buciumi), *I Batavorum pia fidelis* (în 112–113 se afla încă în Pannonia Inferior[350]; mai târziu a fost stabilită la Romita), *I Brittonum milliaria Ulpia torquata pia fidelis civium Romanorum*, *I Britannica milliaria civium Romanorum*, *II Brittonum equitata milliaria civium Romanorum pia fidelis* (la Romita), *I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata* (inscripţia de pe *milliarium* de la Aiton din anul 109 arată că trupa a construit drumul de la Potaissa la Napoca[351]; ulterior s-a stabilit la Orheiul Bistriei); cu excepţia primelor două, toate celelalte sunt atestate ca fiind *equitatae*.

---

p. 295–298); circa **150** (mai multe fragmente din două diplome, Ilişua; D. Protase, Revista Bistriţei, 24, 2010, p. 163–170; CEpR, XXX, 1439–1440); **24 septembrie 151** (D. Isac, AMN, 38/I, 2001, p. 49–60; AÉ, 2001, 1705; RMD, V, 404; ILD, 38); **27 septembrie 154** (fragment din *tabella I*, descoperit la Domaşnea: CIL, XVI, 110 + Suppl., p. 216; fragment din *tabella II* descoperit în castrul de la Mehadia: amândouă fragmentele reunite în IDR, I, 17; cf. ILD, 7; RMD, I, 47); **26 octombrie 161** (sau 162) (Gilău: W. Eck, D. Isac, I. Piso, ZPE, 100, 1994, p. 577–591; AÉ 1994, 1487; RMD, III, 177; ILD, 39); **21 iulie 164**: mai multe exemplare, descoperite la Gilău (IDR, I, 18 = RMD, 64); Palatovo (IDR, I, 19 = CIL, XVI, 185), Căşei (IDR, I, 20 = RMD, 63); câteva fragmente datând probabil tot din anul 164 de la Porolissum (N. Gudea, AMP, 19, 1995, p. 80–81; AÉ, 1995, 1284; RMD, IV, 289; ILD, 41), Buciumi (IDR, I, 21 = RMD, 66; IDR, I, 22 = RMD, 65 = 115; RMD, 116 = ILD, 42;) şi Românaşi (RMD, II, 117); două fragmente de proveniență necunoscută (W. Eck, M. M. Roxan, în Xantener Berichte, 8, 1999, p. 347–352 = AÉ, 1999, 1103 = RMD, IV, 287= ILD, 40; W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44, 2006–2007, p. 203–206, nr. 6 = AÉ, 2007, 1764); circa **157/167** (fragment de proveniență necunoscută: W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44, 2006–2007, p. 206–207, nr. 7 = AÉ, 2007, 1765); circa **123–168** (mic fragment de la Buciumi; RMD, II, 128 = ILD, 48).

[345] RGZM, 22 (ILD, 20).

[346] IDR, I, 7 şi 7 a; RMD, 21–22.

[347] AÉ, 2003, 2041.

[348] CIL, XVI, 61; RMD, II, 87, 345 (= 152 + 228) şi 347.

[349] CIL XVI, 61; RMD, II, 87.

[350] RMD, II, 86 (anul 113); RMD, IV, 223 (=AÉ, 1997, 1782; anul 112).

[351] CIL, III, 1627 (cf. ILD, 536).

În Dacia Porolissensis mai exista un *numerus Palmyrenorum Porolissensium* (prin urmare, în garnizoană la Porolissum), eventual şi un *n(umerus) M(aurorum?) O(ptatianensium?)* (la Zutor – *Optatiana*).

Aria de recrutare a trupelor auxiliare din Dacia

Trupele celor trei provincii ale Daciei au fost aduse cu precărere din provinciile vecine: cele ale Daciei Superioare (din care în 119–123 s-a desprins *Dacia Porolissensis*) din Pannonia şi Moesia Superior, cele ale Daciei Inferioare în majoritate din Moesia Inferioară. Numele trupelor se referă la provinciile sau neamurile din care au fost la început recrutate; dar încă din epoca Flaviilor se trecuse la sistemul recrutării regionale. Aşa se face că un număr important de militari provin din zona dunăreană[352].

Din zona Thraciei, provin doar trei cohorte: *II Flavia Bessorum* (în Dacia Inferior), *I Thracum sagittariorum* (în Dacia Superior) şi *VI Thracum* (în Dacia Porolissensis). De remarcat că, până în prezent, nici un militar sau veteran din aceste trupe nu îşi face apariţia în sursele epigrafice din Dacia. De asemenea, din cele peste 40 de monumente cu reprezentarea Eroului Cavaler, nici o piesă nu are ca dedicant un militar al acestor trupe[353].

Dispunem în schimb de unele date privitoare la prezenţa unor elemente etnice trace în câteva trupe auxiliare staţionate în cele trei provincii dacice: în *ala I Asturum*[354], în *cohors II Flavia Numidarum*[355], în *numerus equitum Illyricorum*[356] şi într-o trupă cu nume necunoscut (în lacuna textului epigrafic)[357] din Dacia Inferioară; în *ala I Bosporanorum*[358], probabil şi în *ala I Illyricorum* (de la Brâncovenești)[359], în cohortele *II Gallorum Pannonica*[360] şi *I Vindelicorum milliaria*[361] şi în *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*[362] din Dacia Superioară; în alele *II Pannoniorum*[363], *I Siliana*[364] şi *I Tungrorum Frontoniana*[365], în *cohors I Brittonum milliaria*[366] şi *numerus Palmyrenorum Porolissensium*[367] din Dacia

---

[352] Vezi spre comparaţie studiul lui D. Bălteanu, *Aria de recrutare a trupelor auxiliare din provinciile moesice în perioada Principatului*, AO (s.n.), 14, 1999, p. 39–71 *(alae)* şi 15, 2000, p. 15–40 *(cohortes)*.

[353] Vezi I. I. Russu, AMN, 4, 1967, p. 85–104.

[354] CIL, XVI, 45; IDRE, II, 353.

[355] IDRE, II, 350 (= IGB, III/2, 1741 bis; AÉ, 1965, 347).

[356] IDR, I, 13 (= RMD, 39); ILD, 35 (= C. C. Petolescu, Oltenia, 13, 2001, p. 69–70; AÉ, 2001, 2155; RMD, IV, 269; F. von Saldern, BVb., 69, 2004, p. 11–18).

[357] P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 242–245, nr. 2 (= AÉ, 2002, 1742; RMD, V, 361; ILD, 17).

[358] CIL, XVI, 108 (= IDR, I, 16).

[359] ILD, 440 (= AÉ, 1992, 1472).

[360] CIL, XVI, 90 (= IDR, I, 14).

[361] IDR, III/1, 163.

[362] IDR, III/5, 559.

[363] D. Protase, SCIV, 19, 1968, 2, p. 339–344; C. C. Petolescu, BMI, 42, 1973, 2, p. 32 (= AÉ, 1975, 732; ILD, 588); R. Ardevan, ZPE, 99, 1993, p. 220–222 (= AÉ, 1993, 1329; ILD, 594).

[364] IDR, I, 21 (= RMD, 66).

[365] CIL, III, 787, 799, 809; D. Protase, MCA, 4, 1957, p. 320–321, nr. 2.

[366] IDR, I, 20 (= RMD, 63).

[367] I. I. Russu, MCA, 6, 1959, p. 872 (= AÉ, 1960, 219; cf. I. I. Russu, AMN, 4, 1967, p. 92) (= ILD, 690).

Porolissensis. După terminarea serviciului, unii militari traci se întorc în patria lor. Acest tablou poate fi completat cu membrii familiilor unor militari din alte trupe, precum *numerus M. O...*[368] sau *ala Illyricorum*[369], care poartă şi ei nume tracice.

Unii militari sunt recrutaţi din zona illirică. În afară de un decurion cu cognomen illiric al unei *ala Illyricorum* (din castrul de la Brâncoveneşti)[370], mai întâlnim: doi călăreţi ai alei *I Batavorum milliaria*[371] (transferaţi din *numerus singularium*), alt călăreţ din *ala II Pannoniorum*[372], un *miles* din *cohors III Campestris*[373] şi altul din *numerus Maurorum Miciensium*[374]. De asemenea, soţia unui călăreţ din *ala I Tungrorum Frontoniana* poartă nume illiric[375].

Zona dunăreană de recrutare mai este prezentă prin câteva exemple. Astfel, un *exped[ite]* (sic) din *cohors VIII Raetorum*, menţionat în diploma din 12 noiembrie 119[376], era *[Er]avisc(us)*; un *ex gregale* din *ala I Brittonum c. R.*, menţionat în diploma din 123 de la Gherla, era originar din Sirmium, iar soţia sa era şi ea din neamul celţilor eravisci[377]; diploma din 2 iulie 133, tot de la Gherla, are ca titular un *ex pedite* din *cohors I Britannica milliaria,* originar probabil din Pannonia[378]; un centurion din aceeaşi trupă era *dom(o) Cl(audia) Virun(o)*[379]; de asemenea, titularul diplomei din 1 aprilie 179 de la Drobeta, un *ex peditibus* din *cohors III Campestris*, era originar din Stobi, din Macedonia[380].

Informaţiile privitoare la soldaţii recrutaţi din zonele occidentale sunt şi mai sărace. Sunt atestaţi trei militari din *cohors I Brittonum milliaria,* titularii unor diplome militare: unul era originar din *Ratae* (Britannia; acesta primise cetăţenia *ante emerita stipendia*, la 11 august 106)[381], altul era *Belgus* (diploma din 2 iulie 110)[382], un al treilea era *Britto* (diploma din 154)[383]. Persoane cu nume celtice întâlnim şi în *ala Tungrorum Frontoniana*[384] şi *cohors I Hispanorum pia fidelis*[385].

Cele mai statornice în păstrarea ariei iniţiale de recrutare sunt trupele de orientali, îndeosebi cele de arcaşi (commageni, iturei, sirieni, palmirenieni)[386]; ele

---

[368] ILD, 757 (= AÉ, 1932, 81; cf. I. I. Russu, AMN, 5, 1968, p. 460).
[369] ILD, 440 (= AÉ, 1992, 1472).
[370] ILD, 444 (= AÉ, 1992, 1473).
[371] CIL, III, 7800 (= IDR, III/5, 522).
[372] D. Protase, SCIV, 19, 1968, 2, p. 339–344.
[373] CIL, III, 14216, 8 (= IDR, II, 45).
[374] CIL, III, 7872 (= IDR, III/3, 176).
[375] D. Protase, MCA, 4, 1957, p. 320, nr. 1; cf. I. I. Russu, *Illirii*, p. 222.
[376] W. Eck, A. Pangerl, AMN, 41–42, 2004–2005, p. 61–67 (= RMD, V, 351; ILD, 14).
[377] IDR, I, 7 (= RMD, 21).
[378] IDR, I, 11 (= RMD, 35).
[379] IDR, III/5, 484 (= AÉ, 1944, 34; 1980, 751).
[380] RMD, 123 (= AÉ, 1987, 843; ILD, 46).
[381] CIL, XVI, 160 (= IDR, I, 1).
[382] CIL, XVI, 163 (= IDR, I, 3).
[383] IDR, I, 17 (= RMD, 47).
[384] CIL, III, 807; vezi şi CIL, III, 805 (soţia unui *decurio* din *ala Tungrorum Frontoniana*).
[385] IDR, I, 4 (= RMD, 20).
[386] Spre exemplu, titularul diplomei din 17 februarie 110 (CIL, XVI, 57 = IDR, I, 2) era un *ex gregale*, de neam itureu, din *ala I Augusta Ituraeorum*. De reţinut de asemenea numele unui veteran al cohortei *II Flavia Commagenorum* din diploma din 14 aprilie 123 (Urfa; *supra*, nota 335): *Zacca, Pallaei f. Syrus*;

aduc o serie de divinități orientale, unele exotice, și chiar lasă inscripții cu grafie semitică[387]. Dar, treptat, în aceste trupe pătrund și elemente locale provinciale: astfel, în *numeri* de palmirenieni întâlnim o serie de persoane cu nume romane, dar și de neam trac[388]; în trupa de arcași sirieni de la Romula întâlnim un militar cu nume roman[389], iar la Micia urmașul unui maur din trupa cu acest etnic staționată în acest castru intră în *cohors II Flavia Commagenorum*[390].

Aceşti orientali pătrund și în alte trupe: *ala I Tungrorum Frontoniana*[391], *cohors III Campestris*[392], *cohors III Delmatarum*[393], *numerus Maurorum Miciensium*[394]. Unii au fost recrutați probabil cu ocazia participării la unele expediții orientale: așa este cazul unor veterani ai cohortei *I Vindelicorum* (originari din Caesarea Palestinei și Chalcis din Syria)[395] sau cel dintr-o *vexillatio equitum Illyricorum* (originar din Sebastopolis din Pont)[396].

Din Africa de Nord au fost recrutate inițial *cohors Afrorum* și *cohors II Flavia Numidarum*; ele și-au completat golurile probabil din zona dunăreană, prin sistemul recrutării zonale. Dar trupele de mauri și-au completat o vreme efectivele încă din patria lor[397].

Uneori golurile sunt umplute cu tineri recrutați chiar din Dacia. Unii erau fii de foști militari: astfel, o diplomă din anul 164 menționează un fost călăreț din *ala Siliana* de la Gilău, care-și indică originea *castris*[398].

---

soția lui era *Iulia Florentina* (fiica lui *Bithus*, din neamul tracilor: *Bessa*), iar copiii au nume unii exotice (semite, unul greco-oriental), alții romane (cinci fii – *Arsama, Abisalma, Sabinus, Zabaeus, Achilleus* și o fiică – *Sabina*); vezi D. Dana, AMN, 41–42 (I), 2004–2005 (2007), p. 69–74.

[387] Vezi IDR, II, 346 (Romula); III/1, 154, 167, 170, 178 (Tibiscum).

[388] IDR, III/5, 559 (= AÉ, 1914, 102), în *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*; MCA, 6, 1959, p. 872 (= AÉ, 1960, 219; ILD, 690), în *numerus Palmyrenorum Porolissensium*; cf. I. I. Russu, AMN, 4, 1967, p. 91–92.

[389] CIL, III, 8032 (= 1593; IDR, II, 350); fiica sa, *Claudia Amba*, pare a avea un cognomen celtic (I. I. Russu, AISC, 4, 1941–1942, p. 229; idem, AMN, 6, 1969, p. 175).

[390] CIL, III, 6267 (= IDR, III/3, 166).

[391] CIL, III, 804.

[392] Într-o inscripție de la Porolissum (N. Gudea, D. Tamba, *Despre templul zeului Iupiter Dolichenus din Municipium Septimium*, în seria *Porolissum*, III, Zalău, 2001, p. 25; vezi: ILD, 683; AÉ, 2001, 1707), dedicată lui I. O. M. Dolichenus, *pro salute et [incolu]mitate Imp(eratoris) C(aesaris) M(arci) [Antoni] Gordiani Pii Fel(icis) Aug(usti) et coh(ortis) III Camp(estris)*, sunt menționați doi *sacerdotes Dei et coh(ortis) s(upra) s(criptae)*; a se compara cu inscripția de la Apulum dedicată lui I. O. M. Dolichenus și Dea Suria Magna Caelestis, *pro salute perpetui Imperi(i) Romani et leg(ionis) XIII Gem(inae)* de către Flavius Barhadadi, *s(acerdos) I(ovis) D(olicheni) ad leg(ionem) s(upra) s(criptam)* (IDR, III/5, 221 = AÉ, 1965, 30): un „preot militar" atașat pe lângă o unitate militară (vezi AÉ, 1972, 460 și 1975, 719). Vezi C. C. Petolescu, *Prêtres de Jupiter Dolichenus dans l'armée romaine de Dacie*, în vol.: *Pouvoir et religion dans le monde romain.* En hommage à Jean-Pierre Martin, Paris, 2005, p. 461–469.

[393] IDR, III/1, 87 (= AÉ, 1973, 463).

[394] CIL, III, 6267 (= IDR, III/1, 166).

[395] CIL, XVI, 107 (= IDR, I, 15); RMD, 122 (= ILD, 37).

[396] CIL, XVI, 75 (= IDR, I, 10).

[397] Dovadă este inscripția din anul 204, din care aflăm că *Mauri Micienses* refac templul zeilor strămoșești (IDR, III/4, 47; AÉ, 1944, 74).

[398] IDR, I, 18 (= RMD, 64).

Pentru originea efectivelor, se poate reține și fenomenul transferării unor militari dintr-o trupă în alta, astfel: un *eques alae Batavorum ex n(umero) sing(ularium)*[399], un *missicius alae Bat(avorum) ex al(a) n(umeri) Il(l)yr(icorum)*[400] și un *[eque]s alae Bos[p(oranorum)] ex n(umero) Ill[y]r(icorum)*[401]; în aceeași situație este probabil un anonim *eques al(ae) Illyri[co]rum* dintr-un alt fragment de inscripție de la Apulum[402]. În toate aceste cazuri, transferul dintr-un *numerus* într-o *ala* echivala cu avansarea.

În trupele auxiliare staționate în Dacia au fost primiți cu timpul chiar recruți de origine dacică *(natione Dacus)*; se pot cita trei militari care, după ce au servit mai întâi în alele *I Claudia Gallorum Capitoniana* (în Dacia Inferior)[403], *I Hispanorum Campagonum* (la Micia)[404] și *I Illyricorum* (la Brâncovenești)[405] (în Dacia Superior), au fost transferați la Roma în formațiunea de *equites singulares Augusti* (toate aceste atestări datează din prima jumătate a secolului al III-lea). O altă inscripție, tot de la Roma, din anul 203, menționează pe un anume *Silvinius Decibalus,* călăreț în această formațiune de gardă, dar care servise probabil anterior într-o trupă auxiliară din Dacia[406]. Se poate aminti și numele lui *M. Aurelius Deciani f(ilius) Decianus (ex) colonia Malvese ex Dacia*, menționat într-o diplomă militară din 7 ianuarie 230, veteran al aceleiași formațiuni[407]. Mai remarcăm că inscripțiile de la Roma din secolul al III-lea ne prezintă un număr important de pretorieni și *equites singulares Augusti* originari din Dacia[408]; ei proveneau fără îndoială din armatele provinciale ale celor trei Dacii.

Trupe de daci în armata romană

Deși reduse ca număr, informațiile izvoarelor epigrafice ne ajută într-o măsură suficientă a intui locul deținut de daci în armata Imperiului roman.

Locul principal îl ocupă unitățile auxiliare de daci. Dispunem de câteva informații interesante despre trupele create de Traian și stabilite pe frontiera din Orient. Astfel, Flavius Arrianus, guvernator al Cappadociei pe timpul lui Hadrian[409], consemnează în *Ordinul de luptă contra alanilor* (Ἔκτασις κατ' Ἀλανῶν, 8) existența unei ale de geți în această provincie[410] (evident, *ala I Ulpia Dacorum*[411]). Probabil că auxiliarii daci și-au păstrat o vreme modul lor de luptă (poate și arma „națională"?); Flavius Arrianus afirmă în a sa Τέχνη τακτική, cu referire la

[399] CIL, III, 7800 (= IDR, III/5, 522).
[400] IDR, III/5, 475 (= AÉ, 1987, 829).
[401] CIL, III, 1197 (= IDR, III/5, 585).
[402] IDR, III/5, 631 (= I. I. Russu, SCIV, 18, 1967, 1, p. 174–176, nr. 8; idem, SCIVA, 28, 1977, 1, p. 101; AÉ, 1988, 947).
[403] CIL, VI, 3191 (= ILS, 2205; IDRE, I, 50).
[404] CIL, VI, 3238 (= ILS, 2208; IDRE, I, 56).
[405] CIL, VI, 3234 (= ILS, 2209; IDRE, I, 54).
[406] IDRE, I, 48 (= A. Ferrua, Epigraphica, 13, 1951, p. 137–141, nr. 117–118).
[407] IDRE, I, 166 (= CIL, XVI, 166; ILS, 2009); vezi C. C. Petolescu, *Contribuții*, I, p. 153–154.
[408] Vezi IDRE, I, 47–65 (cu sursele bibliografice).
[409] PIR^2, F 219; Thomasson, *LP*, col. 269, nr. 25.
[410] *Fontes*, I, p. 589.
[411] CIL, VI, 31633 (= 1333; ILS, 1077; IDRE, I, 8. Vezi *Auxilia Daciae*, p. 147, nr. 81.

exersarea cavaleriei romanilor, că „ostaşii învaţă strigătele de luptă strămoşeşti ale fiecărui neam – strigătele celtice pentru călăreţii celţi, *cele getice pentru geţi* şi cele retice pentru reţi"[412].

Alte informaţii interesante deţinem despre *cohors I Ulpia Dacorum*, stabilită (probabil după războiul parthic) în Syria[413]; ea apare menţionată în mai multe diplome militare ale acestei provincii[414]. Câteva dintre ele, datând din 22 martie 129, au fost acordate unor veterani *daci* ai acestei trupe: *ex pedite [M. Ulp]io Damusi f. Canuleio Daco*[415]; alt *M. Ulpius [- - -]* (cognomenul necunoscut)[416]; unui fost pedestraş, *[- - -]osiae f. [- - -]*[417]; altui *[ex] pedite* necunoscut, presupus dac[418].

Pe timpul lui Hadrian s-a constituit *cohors I Aelia Dacorum milliaria* şi trimisă în Britannia, pe valul care poartă numele împăratului[419]; ea apare deja în două diplome din anul 127[420] şi alta din 130/131[421]. Probabil că trupa şi-a împrospătat multă vreme efectivele cu recruţi din patria de origine; cum bine se ştie, sabia curbă a dacilor este redată, în primele două decenii ale secolului al III-lea, pe două monumente de la Birdoswald *(Camboglanna)* ale acestei cohorte[422] – subliniind sugestiv legătura umană, prin componenţa etnică a efectivelor (şi nu doar simbolic, afectiv), cu patria dacică (fig. 15/2).

O situaţie deosebită prezintă *cohors II Aur(elia) Dacorum*; ea apare menţionată pe o tessera de os de la Poetovio (Pannonia Superior)[423]. O diplomă militară cu trupele provinciei Pannonia Inferior, din 11 august 192 (sau 193), menţionează pe locul 2 între cohorte o trupă *II Aur(elia) Dacor(um)*[424]. Ea este foarte probabil diferită de trupa următoare.

Astfel, o altă diplomă militară, din a. 125/126, consemnează trei cohorte din armata Moesiei Superior, precum şi o *cohors II Dacorum*; din cauza lacunei ce urmează, localizarea trupei de daci este necunoscută[425]. Trupa se aflase mai înainte probabil în Moesia Superior, dar cu ocazia evenimentelor de la începutul domniei lui Hadrian fusese transferată în Pannonia Inferior[426] – unde a şi rămas. Astfel,

---

[412] *Fontes*, I, p. 595.

[413] Vezi *Auxilia Daciae*, p. 148, nr. 82.

[414] Adaugă la documentarea citată la nota precedentă, câteva noi diplome militare: W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, Chiron, 32, 2002, p. 434–444, nr. 2–3 (două fragmente de diplome militare, una datând din anul 128 sau 133/135, cealaltă din anii 114–140; reproduse în AÉ, 2002, 1747–1748); W. Eck, A. Pangerl, Chiron, 36, 2006, p. 221–243, nr. 4–10 (reproduse în AÉ, 2006, 1845–1851); D. MacDonald, Societas Classica, 25, 2006, p. 97–100 (= AÉ, 2006, 1852).

[415] Chiron, 36, 2006, p. 221–230, nr. 4; AÉ, 2006, 1845.

[416] Chiron, 36, 2006, p. 237–239, nr. 8; AÉ, 2006, 1849.

[417] Chiron, 36, 2006, p. p. 240–243, nr. 9; AÉ, 2005, 1736 şi 2006, 1850.

[418] Chiron, 36, 2006, p. 242–243, nr. 10; AÉ, 2006, 1851.

[419] Vezi *Auxilia Daciae*, p. 148–151, nr. 83; Tony Wilmott, AMN, 39 (I), 2001 (2003), p. 103–122.

[420] W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 162, 2007, p. 223–225, nr. 1 (= AÉ, 2007, 1768; 20 august 127); vezi şi p. 225–226, nr. 2 (= AÉ, 2007, 1769; nedatată mai precis).

[421] P. Weiss, ZPE, 156, 2006, p. 245–251, nr. 1; AÉ, 2006, 1836.

[422] IDRE, I, 201 şi 203.

[423] CIL, III, 15184[16]; IDRE, II, 265; vezi *Auxilia Daciae,* p. 152, nr. 84.

[424] RGZM, 44.

[425] W. Eck, A. Pangerl, Dacia (N.S.) 50, 2006, p. 102–104, nr. 4; AÉ, 2006, 1864.

[426] Se poate cita, spre analogie, diploma de la Urfa din 14 aprilie 123 (RGZM, 22), în care apar două trupe din Dacia Superior, precum şi alte două *translatae* în Dacia Porolissensis (fără îndoială cu

această trupă poate fi aceeași cu *cohors II Aug(usta) Dac(orum) p(ia) f(idelis) (milliaria) eqq(uitata)* dintr-o inscripție de la Teutoburgium (Pannonia Inferior)[427]. De remarcat că gentiliciul imperial al trupei este omis și în diploma din anul 126 (el nu pare a fi fost nici *Ulpia,* nici *Aelia*). Trupa din inscripția de la Teutoburgium este *Augusta,* ceea ce ar putea însemna că a fost creată pe timpul primului împărat roman (dacă nu cumva ascunde numele unui împărat din secolul I, a cărui memorie a fost condamnată)[428].

Putem presupune iarăși că au mai existat alte două cohorte, prin unirea cărora s-a născut *cohors Gemina Dacorum milliaria*, atestată în prima jumătate a secolului al III-lea în Moesia Inferior, la Montana[429].

O problemă ridică menționarea unei *vexillatio Dacorum Parthica*, într-o inscripție de la Apulum[430], datând, probabil, din timpul împăraților Marcus Aurelius și Lucius Verus[431]. După părerea noastră, poate fi vorba de o trupă ridicată dintre dacii liberi din apropierea graniței Daciei Porolissensis, trimiși să lupte în Orient; ulterior, ei vor fi fost organizați într-o trupă auxiliară, poate chiar *cohors II Aurelia Dacorum*[432].

După cum le arată numele, auxiliile de daci au fost create de Traian, Hadrian și Marcus Aurelius; celelalte, lipsite de gentiliciul imperial, pot fi chiar mai târzii, din vremea Severilor. Rezultă deci că rezervele umane ale Daciei nu erau nicidecum secătuite după războiul dacic și recrutările ordonate de Traian; ca dovadă, Hadrian, Marcus Aurelius, poate și alți împărați au reușit să recruteze noi unități auxiliare de daci.

---

ocazia evenimentelor din Dacia din anii 117–118); precum și diploma de la Gherla din 10 august 123 (IDR, I, 7), care menționează trupe aflate la acea dată în două provincii (aproximativ) vecine – trei în Dacia Porolissensis și una în Pannonia Inferior, participante probabil la expediția parthică (prin această diplomă se repara astfel nedreptatea făcută unui număr de veterani omiși de constituțiile imperiale anterioare).

[427] CIL III, 10255 = 6450; IDRE II, 289.

[428] Vezi totuși IDRE, I, 224 (= CIL, VII, 825): *c[o]h(ors) I Aelia Daco[r]um Aug(usta).*

[429] IDRE, II, 315 (= CIL, III, 14211[9]), 316 (= CIL, III, 12382; AÉ, 1905, 218).

[430] CIL, III, 1193 (= ILS, 2746; AÉ, 1967, 644; IDR, III/5, 542). Inscripția prezintă cariera militară ecvestră a lui *C. Iulius Corinthianus*, originar din Thevestis în Numidia (vezi H. Devijver, PME, I 49). El și-a exercitat prima comandă din cadrul miliției ecvestre, ca prefect al unei cohorte din Syria. Următoarea miliție a fost comanda ca tribun al cohortei *I Britt(onum)* (în Dacia Porolissensis), precum și *(item)* al unei *vexil(latio) Dacor(um) Parthic(a)* – o vexilație din trupele Daciei trimisă în războiul împotriva parților, condus de Lucius Verus. După care a urmat decorarea sa: *cui ob virtute sua* (sic!) *sacratissimi imper(atores) coronam muralem hastam puram et vex[il]lum argent(eum) insignem dederunt.* Cu asemenea „recomandare", a primit o nouă comandă, *praef(ectus) alae Campag(onum)* (prefect al alei I Hispanorum Campagonum, staționată la Micia, în Dacia Superioară), fiind chiar nominalizat pentru comanda unei *ala milliaria* (este observația lui I. Piso, în comentariul inscripției IDR III/5, 542: *honos quartae militiae*), pe care n-a mai apucat s-o exercite (deoarece personajul nostru moare la vârsta de 38 de ani).

[431] Referirea la *sacratissimi imper(atores)* ne îndeamnă la comparație cu cariera altui brav ofițer, M. Valerius Maximianus, înnobilat de împărații Marcus Aurelius și Commodus: *a sacratissimis impp(eratoribus) in amplissimum ordinem inter praetorios allectus* (AÉ, 1956, 124 = IDRE, II, 445; vezi H. Devijver, PME, V 23 și Suppl. I, p. 1754).

[432] Având în vedere că rangul ofițerului era cel de tribun, înseamnă că această vexilație număra cel puțin 1 000 de oameni; din ea se vor fi organizat două cohorte *quingenariae*, anume *I* și *II Aurelia Dacorum* (v. *supra*).

Dacii în armatele provinciale

Avalanşa de diplome militare descoperite (mai exact: apărute în comerţul de antichităţi, în Occident) în ultimele două decenii ne informează totodată despre un număr important de daci care au servit în alte trupe auxiliare, aflate în diferite colţuri ale Imperiului[433].

Astfel, o diplomă (fragmentară) din 5 aprilie 121 avea ca titular un dac (numele pierdut) din ala *I Ulpia contariorum*, aflată temporar în Dacia Superior[434]. De asemenea, o diplomă datată aproximativ între 133–140 are ca titular alt dac, *Dida Cuttio[nis?]*, din *cohors II Nerviana milliaria Pacensis*, trupă din Dacia Porolissensis[435].

În armata provinciei Britannia apare, într-o diplomă din 20 august 127, un anume *Itaxa Stamillae f. Dacus*, fost pedestraş *(ex pedite)* în *cohors II Lingonum*[436]. Alte patru diplome militare, din 23 martie 178, au fost eliberate unor veterani daci, foşti călăreţi *(ex equite)* din armata aceleiaşi provincii: *Thiopus Rolae fil.*, din *cohors VII Thracum*[437]; *Thia Timarchi f.*, din *cohors II Gallorum veterana*[438]; *Sisceus Aptasae fil.* din *cohors I Augusta Nerviana*[439]; *Ta[u?]risius Titi fil.* din *cohors I Aelia Hispanorum*[440].

În Germania Superior, o diplomă din 5 martie 153 a fost emisă pentru un veteran cu numele pierdut, *[- - -]cissae f.*, din *cohors I Ligurum et Hispanorum*[441].

O diplomă din 20 august 127, referitoare la armata Germaniei Inferioare, a fost eliberată unui *ex equite* din *cohors IIII Thracum*, cu numele pierdut: *[- - -]sae Natusis f(ilio) Daco*[442]; altă diplomă, din 5 septembrie 152, menţionează un fost pedestraş, *Surodagus Surpagissi f. Dacus*[443].

În Africa, într-o trupă al cărei nume s-a pierdut, a servit *Flavius Steri[ssa]*, un dac – deoarece copiii săi se numesc *Nattoporus* şi *Duccidava*[444].

În îndepărtata Mauretania Caesariensis, într-o diplomă din anul 131, apare un *ex pedite* din *cohors I Flavia Musulamiorum*, pe nume *Diurdanus Damanaei f.*,

---

[433] Vezi D. Dana, Fl. Matei-Popescu, *Soldats d'origine dace dans les diplômes militaires*, Chiron, 39, 2009, p. 209–256.

[434] W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 166, 2008, p. 276, 283 (= AÉ, 2008, 1751). Această trupă, creată de Traian, staţionase mai întâi în Pannonia Superior (două diplome militare din anul 112: RMD, IV, 223; RGZM, 15), participase la războiul cu parţii, după care a revenit în Pannonia Superior (RMD, IV, 236 din anul 126).

[435] AÉ, 2003 2046 (= ILD, 32). De reţinut că şi soţia sa poartă un nume dac, cu totul remarcabil: *Diurpa Dotu[...]* (pentru numele ei, vezi *Diurpaneus* şi *Diurpagissa*).

[436] RMD, IV, 240 (= AÉ, 1997, 1779; IDRE, II, 471).

[437] RMD, III, 184 (= IDRE, II, 474); cf. RMD, V, p. 704; D. Dana, Fl. Matei-Popescu, Chiron, 39, 2009, p. 216 (nota 29) şi 230.

[438] RMD, IV, 293.

[439] RMD, IV, 294.

[440] AÉ, 2007, 1770 (= W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 162, 2007, p. 226–231, nr. 3).

[441] RMD, IV, 276. Patronimul poate fi întregit cu cel al veteranului menţionat *infra*, nota 443 sau chiar *[Diurpa]gissae f.* (CIL, III, 8266 = 14574).

[442] RMD, IV, 239(= AÉ, 1997, 1314; IDRE, II, 472).

[443] Eck, A. Pangerl, ZPE, 148, 2004, p. 262–268, nr. 2; AÉ, 2004, 1911.

[444] RMD, V, 368 (= AÉ, 2002, 1752). Primul antroponim este atestat epigrafic (v. *infra*, nota 1093); cel de-al doilea, a se compara cu toponimul Δοκίτωδαυα, atestat de Ptolemeu (III, 8, 4) în nord-vestul Daciei.

împreună cu soția sa (dacă), trei fii (unul numit *Decebalus*) și două fiice (toți cu nume dace)[445].

În Mauretania Tingitana, un fragment de diplomă din timpul lui Hadrian (circa a. 124) are ca titular un dac, *ex de[curione- - -]ni [fil.]*, din *ala Gemelliana c. R.*[446]. Tot în aceeași provincie, o diplomă din 22 decembrie 144 are ca titular pe *Damanaeus S[- - -]ri f.*, din *cohors V Delmatarum c. R.*[447]. Altă diplomă, din 26 octombrie 153, menționează pe *Pueriburis Dabonis f* din *ala I Augusta Gallorum c.R.* [448]. Într-un fragment de diplomă, probabil cu aceeași dată, apare alt dac (numele pierdut) din aceeași trupă[449].

O inscripție din Egipt menționează pe un *Dida Damanai filius nationis Daqus, eques alae Vocontiorum*[450]. Tot aici, în deșertul Berenice, staționa o formațiune de daci, menționați pe mai multe *ostraca*[451].

Acești daci au fost recrutați din Dacia, dar unii pot proveni și dintre conaționalii lor de la sud de Dunăre

Inscripțiile (atât cele interne, cât și cele externe) menționează totodată o serie de militari originari din Dacia servind în diferite unități militare din armata romană: fie în legiuni, fie în cohortele pretoriene ori în formația de călăreți din garda imperială *(equites singulares Augusti)*, fie în diferite trupe auxiliare. În paginile ce urmează, ne vom referi numai la cei de origine dacică.

Astfel, o inscripție de la Lambaesis (Numidia) conține numele a 21 de militari din *legio III Augusta*, originari din Napoca (Dacia), cărora li s-a acordat *honesta missio* în anul 144; ei începuseră serviciul militar prin anii 117–118[452]. Între ei se întâlnesc câțiva cu nume tracice (traco-dace?): *Aelius Bitus*, *P. Aelius Mucatr[a]*, *Eptacentus* și *[B]ithus* (*praenomen*-ul *nomen*-ul acestora din urmă lipsesc, dar era probabil *P. Aelius*)[453]. Ei primiseră desigur cetățenia de la împăratul Hadrian, la intrarea sub drapel.

---

[445] AÉ, 2005, 1724 (= W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 153, 2005, p. 188–194, nr. 1).

[446] CIL, XVI, 171 (= IDRE, II, 469).

[447] RMD, V, 398; revizuire: P. Holder, ZPE, 149, 2004, p. 275–281 (= AÉ 2004, 1924).

[448] B. Pferdehirt, RGZM, 34.

[449] AÉ, 2005, 1726 (W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 153, 2005, p. 197–200, nr. 3 a).

[450] AÉ, 1996, 1647 (= IDRE, II, 420).

[451] Hélène Cuvigny, *Ostraca de Krokodilô*, Cairo, 2005, fragm. 92; vezi D. Dana, *Les Daces dans les ostraca du désert oriental de l'Égypte*, ZPE, 143, 2003, p. 166–186.

[452] CIL, VIII, 18085 a–b (= IDRE, II, 447).

[453] I. I. Russu, AISC, IV, 1941–1943, p. 219–222. A. Alföldi (*Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapesta, 1944, p. 31 și urm., 56 și urm.) îi considera traci de la sud de Dunăre, colonizați la Napoca; făcându-se ecoul acestei păreri, A. Dobó (IPD[4], 648) nota și el: „Decem annos post debellatam Daciam iuventus Dacica, quae ad stipendia legionaria apta esset, nondum existebat". În schimb, I. I. Russu (AISC, IV, p. 209) arăta, scriind despre numele traco-dace: „Dar o parte trebuie să fi aparținut populației traco-dacice autohtone: în ce măsură, nu se poate preciza deocamdată, lipsind criteriile sigure pentru a deosebi ce aparține respectiv onomasticii tracice și celei daco-getice..."; în același sens se exprima și C. Daicoviciu (*La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945, p. 113–115 și nota 1; citatul se află la p. 115): „Nous ne pouvons nous attendre à trouver chez les autochtones qu'une onomastique thrace". Dimpotrivă, D. Dana (în *Orbis antiquus*, Cluj, 2004, p. 437) consideră că acum se poate face o separație între numele geto-dacice și cele trace; veteranii din inscripția de la Lambaesis ar fi descendenții unor coloniști traci stabiliți la Napoca.

Alte informații provin din Moesia Inferior. Astfel, la Novae a apărut o frumoasă stelă funerară, amintind pe veteranul *Flavius Decebalus* din legiunea *I Italica Severiana;* inscripția datează prin urmare din timpul împăratului Severus Alexander[454].

Cercetările de la Novae au dat la lumină, de asemenea, următoarea inscripție votivă: *[Dia]nae Aug(ustae) [s]ac(rum). M(arcus) Ulp(ius) Napuca Peregrinus, trib(unus) leg(ionis) I Ital(icae), v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*[455]. Dedicantul era urmaşul (eventual fiul) unui peregrin, care primise cetățenia de la Traian; după felul cum scrie numele oraşului *(Napuca)*, pare a fi de neam dac. Parcurgerea miliției ecvestre i-a adus confirmarea demnității ecvestre[456].

Deosebit de importantă, din mai multe puncte de vedere, este o inscripție de la Durostorum: *D(is) M(anibus). Valerio Marco, mil(iti) leg(ionis) XI Cl(audiae), o(bito), vixit ann(is) XLV, stip(endiorum) XXVI; Aurelia Faustina coniux et heres una cu[m] Valeriis Decibalum et Seicipere et Mamutzim et Macaria et Matidia filiis suis marito pientissim(o) sepulcrum...*[457]. După cum se vede, veteranul şi soția sa poartă nume romane; copiii sunt la rându-le *Valerii,* unul dintre ei purtând un *cognomen* de cea mai autentică factură dacică: *Decibalus*; celelalte două nume (*Mamutzis* şi *Seiciper*) sunt şi ele traco-dacice. Ar putea fi vorba de o familie de daci din Moesia Inferioară.

De la Brigetio (Pannonia Superior) se cunoaşte inscripția lui M. Ulp[ius] Celerinus, *sal(ariarius) leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis), interprex Dacorum*[458]. Într-un studiu special, I. I. Russu, intuind împrejurările în care a fost pusă inscripția acestui „interpret de limba dacă", demonstrează originea lui dacică[459].

Un număr însemnat de inscripții amintesc nume de pretorieni recrutați din Dacia: unii poartă gentiliciile *Ulpius, Aelius* şi *Aurelius* (ceea ce indică cetățeni de dată recentă), alții ne fac cunoscută originea prin indicarea provinciei: *n(atus) provinc(ia) Dacia, horiundus ex provincia Dacia* (fig. 14/2), sau a oraşului-capitală a

---

[454] IDRE, II, 324 (= Violeta Božilova, în *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Constantza, 9–15 septembre 1977*, Bucureşti – Paris, 1979, p. 136; eadem, Klio, 62, 1980, 1, p. 68–69; ILN, 54).

[455] IDRE, II, 323 (= Maria Čičikova, în vol.: *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 67–72; ILB, 279; ILN, 6).

[456] H. Devijver, PME, U 13 bis.

[457] CIL, III, 7477 (= IDRE, II, 332).

[458] IDRE, II, 273 (= L. Barkóczi, Arch. Ért., 5–6, 1944–1945, p. 184–192; AÉ, 1947, p. 35; RIU, 2, 590). Acest personaj mai apare într-o altă inscripție, tot de la Brigetio, drept *salariarius leg(ionis) I Adi(utricis) p(iae) f(idelis) Antoni(nianae)*, (CIL, III, 10988 = IDRE, II, 272).

[459] I. I. Russu, AIIN, 11, 1946–1947, p. 403–412: „M. Ulpius Celerinus era un provincial a cărui ascendență trebuie să fi avut vreo legătură directă cu neamul şi graiul traco-dacic" (p. 406); vezi şi demonstrația pe care o face în continuare: „În ceea ce priveşte naționalitatea diferiților *interpretes,* mijlocitori între autoritățile romane şi popoare ori elemente barbare care nu vorbeau latineşte, s-a observat că, precum e firesc, în general ei trebuie să fie indivizi aparținând triburilor respective, a căror limbă ei erau mai mult decât alții în măsură să o cunoască, vorbind în acelaşi timp latineşte" (p. 408); „Admițând că ar fi fost un roman de mai veche tradiție, ca un provincial demult şi total romanizat..., ar fi cam greu a presupune că el, din propriu îndemn (ca un entuziast autodidact) sau prin forța împrejurărilor – ca poetul Ovidiu, aruncat de urgia exilului între rusticii geți şi sarmați din plaiurile dobrogene –, să fi învățat graiul barbar al unui popor de modeşti plugari şi păstori de la periferia lumii romane" (p. 406–407).

teritoriului din care au fost recrutați (Apulum, Dierna, Drobeta, Malva, Sarmizegetusa)[460]. Într-o diplomă din 7 ianuarie 226, *origo* pretorianului M. Aurelius Senecius este redată sugestiv în forma dacică autentică: *Zermizegetusa*[461]. Alți câțiva se declară, fără a lăsa loc la îndoială: *nat(ione) Dac(us)*[462].

Alte inscripții de la Roma amintesc de militari recrutați din Dacia pentru garda imperială călare *(equites singulares Augusti)*[463]. Deși nu conțin elemente pentru o datare precisă, inscripțiile respective pot fi atribuite primei jumătăți a secolului al III-lea – cum arată gentiliciul *Aurelius*, care este cel mai frecvent printre acești călăreți. Unii fuseseră selecționați – transferați *(allecti)* din diferite trupe auxiliare din Dacia, precum alele *Gallorum*[464], *Campagonum*[465] și *I Illyricorum*[466].

Dintre aceștia, doar doi apar ca fiind *[oriund(us) ex provi]nc(ia) Da[cia]*[467] sau *nat(us) Dacia*[468]; toți ceilalți afirmă că sunt de neam dac: *nat(ione) Dac(us)*[469]. Revelatoare în acest sens este o altă inscripție de la Roma: între membrii unui *col(legium) eq(uitum) s(ingularium) cur(atorum)*, în anul 203, apare și un anume *Silvinius Decibalus*[470].

AȘEZĂRILE ROMANE DIN DACIA

Deși descoperirile arheologice înregistrează un număr apreciabil de așezări, cunoștințele noastre privitoare la toponimia antică a Daciei romane sunt destul de sărace: abia dacă ating 80 de atestări. Principalele izvoare sunt *Îndreptarul geografic* al lui Ptolemeu (44 de așezări, dintre care doar jumătate sunt menționate și de alte surse; dar o parte datează din perioada anterioară provinciei sau chiar erau situate *extra fines provinciae*), *Tabula Peutingeriana* (acest itinerariu redă imaginea Daciei din prima jumătate a secolului al II-lea[471]) și *Cosmographia* anonimului din

---

[460] IDRE, I, 26–46.

[461] RGZM, 59.

[462] IDRE, I, 28 (= CIL, VI, 2495), 31 (= CIL, VI, 2696), 32 (= AÉ, 1983, 82), 46 (= CIL, VI, 32905).

[463] Pentru prezența dacilor în garda imperială călare, vezi G. G. Mateescu, ED, I, 1923, p. 184–197; lucrările de bază: M. P. Speidel, *Die Equites singulares Augusti. Beglettruppe der römischen Kaiser des zweiten und dritten Jahrhunderts*, Bonn, 1965; idem, *Die Denkmäler der Kaiserreiter. Equites singulares Augusti*, Bonn – Köln, 1994; idem, *Riding for Caesar. The Roman Emperors' Horse Guard*, Londra, 1994.

[464] IDRE, I, 50 (= CIL, VI, 3191; ILS, 2205).

[465] IDRE, I, 56 (= CIL, VI, 3238; ILS, 2208).

[466] IDRE, I, 54 (= CIL, VI, 3234; ILS, 2209).

[467] IDRE, I, 61 (= CIL, VI, 32758 a).

[468] IDRE, I, 62 (= CIL, VI, 3456).

[469] IDRE, I, 49 (= AÉ, 1993, 333), 50 (= CIL, VI, 3191; ILS, 2205), 51 (= CIL, VI, 3200), 52 (= CIL, VI, 3227 = 644 a), 53 (= CIL, VI, 32845 b), 54 (= CIL, VI, 3234; ILS, 2209), 55 (= CIL, VI, 3236; ILS, 2204), 56 (= CIL, VI, 3238; ILS, 2208), 57 (= CIL, VI, 3268 = 32786), 58 (= CIL, VI, 37252).

[470] IDRE, I, 48 (= A. Ferrua, Epigraphica, 13, 1951, p. 137–141, nr. 117).

[471] Vezi în această privință însemnările noastre din TD, 1998, p. 157–160 (= *Contribuții*, I, p. 276–279).

Ravenna (secolul al VII-lea). O bună parte apar şi în izvoarele epigrafice (sau numai în acestea), permiţând identificarea lor geografică[472].

Dintre aceste toponime, cele mai multe sunt de origine autohtonă: *Acidava*, *Agnaviae (Acmonia)*, *Arcobadara*[473], *Aizisis, Alburnus (Maior)*, *Ampelum*, *Apulum*, *Arcidava*, *Arutela*, *Brucla*, *Buridava*, *Boutae*[474], *Cedonia*, *Cumidava*, *Darnithitum*, *Dierna*, *Drobeta*, *Deusara*, *Gaganae*, *Germisara*, *Immenosum (Maius)*, *Malva*, *Masclianae*, *Micia*, *Partiscum*, *Pelendava (Pelendova)*, *Porolissum*, *Potaissa*, *Ranisstorum*, *Resculum*, *Rucconium*[475], *Rusidava*, *Sacidava*, *Saldae* (?), *Samum*, *Sarmizegetusa*, *Singidava*, *Sucidava*, *Tapae*[476], *Tibiscum*. Alte toponime sunt în schimb de factură romană (unele create pe baza unui toponim sau hidronim autohton): *Ad Batavos*[477], *Ad Mediam*[478], *Ad Mutrium* (Ἀμούτριον la Ptolemeu), *Ad Pannonios*, *Alburnus Maior* (prin urmare, exista şi un *Alburnus Minor*), *Angustia* („locuri strâmte": trecătoare; Breţcu), *Aquae* (= Ὕδατα la Ptolemeu, azi Călan; în Dacia existau şi alte locuri cu ape vindecătoare, numite probabil tot *Aquae*),

---

[472] Pentru aşezările Daciei romane, vezi în special: D. Tudor, *Oraşe, târguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968; idem, *La ville et le village en Dacie romaine*, Dacia (N.S.), 13, 1969, p. 319–329; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 116–149; N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timişoara, 1980; R. Ardevan, *Viaţa municipală în Dacia romană*, Timişoara, 1998; vezi de asemenea volumele *Politique édilitaire*, Cluj, 1993 şi Tulcea, 1998 (v. lista abrevierilor). De asemenea, s-au publicat o serie de lucrări monografice (unele în colecţii de popularizare, dar scrise cu spirit ştiinţific; le citãm în ordinea apariţiei): M. Davidescu, *Drobeta în secolele I–VII e.n.*, Craiova, 1980; H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, Bucureşti, 1984; N. Gudea, *Porolissum*, Bucureşti, 1986; Oct. Toropu, C. Tătulea, *Sucidava – Celei*, Bucureşti, 1987; M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1991; D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti, 1994; C. M. Tătulea, *Romula – Malva*, Bucureşti, 1994.

[473] Toponimul Αρκοβάδαρα este atestat de Ptolemeu (IIII, 8, 4) şi recunoscut recent într-o inscripţie fragmentară de la Ilişua: *[Geni]o terri[t(orii) A]rcoba(darensis)*, (S. Nemeti, M. Bărbulescu, EN, 16–17, 2006–2007, p. 107–118, cu referinţele bibliografice anterioare; AÉ, 2006, 1130). Pe baza revizuirii numelor consulilior, I. Piso (AMN/I, 43–44, 2006–2007, p. 163–166; vezi AÉ, 2007, 1190) datează inscripţia în anul 246. Vezi recent: D. Dana, S. Nemeti, în Classica et Christiana, 7, 2012, 2, p. 431–437 (autorii emendează: *Arcobara*).

[474] Vorbind despre Dacia, istoricul târziu Iordanes (*Getica*, 74) notează: „Această ţară, aşezată în faţa Moesiei, dincolo de Dunăre, este încinsă de o cunună de munţi, având numai două intrări – una pe la *Boutae*, alta pe la Tapae *(quae patria in conspectu Moesiae sita trans Danuvium corona montium cingitur, duos tantum habens accessus, unum per Boutas, alterum per Tapas)*. Vezi C. C. Petolescu, *Contribuţii*, p. 279–281.

[475] O inscripţie de la Jebucu (com. Almaş, jud. Sălaj), publicată de curând (R. Ardevan, R. Zăgrean, Analele Banatului (s.n.), 20, 2012, p. 73–84), ar menţiona nişte *vicani vici [Ruco?]ni*, ceea ce nu ni se pare sigur; noi preferăm *[Ulpia]ni*, întregire mai potrivită cu locul descoperirii (v. cronica epigrafică din SCIVA, 64, 2013, 3–4, p. 379, nr. 1581).

[476] Vezi *supra*, nota 474. La *Tapae* au avut loc bătăliile dintre daci şi romani, pe timpul lui Domitian şi Traian (Cassius Dio, LXVII, 10, 2 şi LXVIII, 8, 1).

[477] O inscripţie de la Apamea (Syria) menţionează un *evocatus* (fost pretorian), ajuns centurion în legiunea IIII Scythica, *natus in Dacia ad Vatabos*: probabil *Ad Batavos*, aşezare civilă *(vicus)* funcţionând pe lângă castrul unei trupe de batavi: *ala I Batavorum milliaria* în Dacia Superior sau *cohors I Batavorum milliaria*, în Dacia Porolissensis (AÉ, 1993, 1577 = IDRE, II, 411; cf. C. C. Petolescu, TD, 16, 1995, p. 187–188 = *Contribuţii*, I, p. 284–286).

[478] Vezi C. C. Petolescu, *Oltenia*, 17, 2010, p. 73: la Băile Herculane (sau, totuşi, la Mehadia?).

Bassiana[479], *Blandiana*, *Castra Nova*, *Castra Traiana*, *Centum Putei*; câteva *castella* ale minerilor dalmatini (v. mai departe, p. 230); *Certiae*, *Largiana*, *Optatiana*, *Petrae*, *Pons Augusti* (Ζεῦγμα la Ptolemeu), *Pons Aluti*, *Pons Vetus*, *Praetorium* (două aşezări omonime[480]: la Mehadia şi la Copăceni pe Olt), *Resculum*, *Romula*, *Salinae*, *Ulpianum*[481]. Trebuie menţionat că niciunul din aceste toponime nu s-a perpetuat în toponimia medio-modernă (românească); situaţia este în bună măsură aceeaşi şi în fostele provincii romane de la Dunărea de jos (Moesia Superior, Moesia Inferior), unde puţine din vechile toponime au rezistat până în vremea noastră (este vorba în special de centrele fortificate de pe Dunăre, stăpânite fără întrerupere de imperiile ce s-au succedat până în epoca modernă).

Toponimia Daciei romane se referă deopotrivă la aşezări civile şi castre (în cele mai multe cazuri, pe lângă acestea din urmă s-au înfiripat şi aşezări civile). Dar multe aşezări, unele deosebit de importante din punct de vedere edilitar şi economic, rămân anonime. În cele ce urmează, atenţia noastră se va concentra asupra statutului aşezărilor civile; în această privinţă, documentarea noastră este cu precădere epigrafcă.

Oraşele romane din Dacia[482]

Chiar dacă numărul lor, prin comparaţie cu alte provincii, a fost mai redus, oraşele au jucat un rol deosebit în progresul vieţii romane. Ele aduceau întrucâtva,

---

[479] O inscripţie funerară descoperită în anul 2008, în cursul săpăturilor de la Duluk din Turcia (anticul *Doliche* din Commagena de pe Eufrat, în provincia Syria), menţionează un militar, probabil din legiunea XIII Gemina: *A[ureliu]s Vitalis, ex provincia Dacia Sup(eriore) ter(r)i(torio) Bassiana*; publicată de Margherita Facella, Michael A. Speidel, *From Dacia to Doliche (and back), A new Gravestone for a Roman Soldier*, în Asia Minor Studien. Band 64, Von Kummuh nach Telouch. Historische und archäologische Untersuchungen in Kommagene. Dolichener und Kommagenische Forschungen IV, Bonn, 2011, p. 207–215. Dar, contrar oricărei evidenţe, editorii inscripţiei consideră că Bassiana, locul de origine al defunctului, s-ar afla în Pannonia (unde se cunosc două localităţi cu acest nume) – ceea ce a atras imediat reacţia lui Fl. Matei-Popescu (în volumul coordonat de Despina Măgureanu, Dragoş Măndescu, Sebastian Matei, *Archaeology: macking of and practice.* Studies in honor of Mircea Babeş at his 70th Anniversary, Piteşti, 2011, p. 351–361); propunere de localizare (în zona Micia – Germisara): C. C. Petolescu, SCIVA, 63, 2012, 1–2, p. 137–140.

[480] Un toponim, menţionat de Ptolemeu (III, 8, 4: Πραιτορία Αὐγούστα) şi Tabula Peutingeriana (VII, 4) a fost localizat la Mehadia (vezi totuşi *supra*, nota 478); celălalt, menţionat de Tabula Peutingeriana (VIII, 1; poate totuşi Φρατερία, menţionat de Ptolemeu, *ibidem*) a fost localizat la Copăceni, pe Olt.

[481] N. Gostar, AU Iaşi, 15, 1969, 2, p. 171–176. După ordinea în care este menţionat de geograful Ptolemeu, toponimul *Ulpianum* trebuie localizat în Dacia Porolissensis, undeva la vest de drumul Potaissa – Napoca. Este puţin probabil să fie vorba de o fundaţie a împăratului Traian, care ar fi rămas un obscur *vicus*; este posibil ca numele să provină de la cel al unei trupe (vezi *supra* toponimele *Ad Batavos* şi *Ad Pannonios*), în cazul de faţă de la supranumele imperial cu care au fost distinse cohortele *I Brittonum milliaria Ulpia torquata p(ia) f(idelis) civium Romanorum* şi *I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata* (despre aceste trupe, C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, p. 87–88 şi 111–112), ai căror viteji *Ulpiani,* lăsaţi la vatră şi împroprietăriţi, vor fi dat numele aşezării lor, poate cea de la Jebucu (v. *supra*, nota 475).

[482] R. Ardevan, *op. cit.* (*supra*, nota 472); C. C. Petolescu, *Contribuţii*, I, p. 160–164; idem, *Villes de la Dacie romaine*, Dacia (N.S.), 55, 2011, p. 85–110.

prin aspect şi prin maniera de organizare, imaginea Romei în provincii (Aulus Gellius, scriitor roman din secolul al II-lea, le denumea chiar „mici efigii şi cópii ale Romei": *effigies parvae simulacraque populi Romani*). Ele au fost, de altfel, fundate în perioada cea mai importantă a fenomenului urban în Imperiul Roman (secolul al II-lea p.Chr.).

Vorbind despre opera împăratului Traian la Dunărea de jos, Aurelius Victor (*De Caesaribus*, 13, 4) notează: *castra suspectioribus atque opportunis locis exstructa ponsque Danubio impositus ac deductae coloniarum pleraeque* („În locurile periculoase şi totodată potrivite au fost construite castre şi s-a construit pod peste Dunăre şi au fost întemeiate multe colonii"). Tot într-un mod general se exprimă istoricul Cassius Dio: „Traian stabili în ea (Dacia) oraşe (πόλεις) de colonişti". Astfel încât, în afară de sursele epigrafice, singurul izvor care face referire la statutul oraşelor din Dacia este juristul Ulpianus (începutul secolului al III-lea); de la acesta aflăm că mai multe oraşe din Dacia au primit, în decursul secolului al II-lea, dreptul italic[483]:

In Dacia quoque Zernensium colonia a divo Traiano deducta iuris Italici est. Zarmizegetusa quoque eiusdem iuris est; item Napocensis colonia et Apulensis et Patavissensium vicus qui a divo Severo ius coloniae impetravit.

Aceste date trebuie coroborate şi în unele cazuri emendate (chiar rectificate) cu informaţiile esenţiale oferite de sursele epigrafice.

Se poate remarca de la început că procesul de urbanizare a urmat întrucâtva etapele creerii şi reorganizării structurilor administrative şi militare ale provinciilor Daciei.

Prima fundaţie urbană din provincia *Dacia* datează din timpul domniei împăratului Traian, aşa cum glăsuieşte inscripţia pusă cu acest prilej: *Auspiciis [Imp(eratoris) Cae]saris divi Nerva[e f(ilii) Nervae] Traiani Augusti [Germ(anici) Dacici] condita Colonia [Ulpia Traiana Augusta] Dacica [Sarmizegetusa] per [D(ecimum) Terenti]um Scaurianum, [legatum] eius pro pr(aetore)*[484]. Noua Sarmizegetusa se

[483] *Digesta*, 50, 15,1. Vezi în această privinţă: N. Gostar, AIIA, Iaşi, 6, 1969, p. 127–138.

[484] CIL, III, 1443 (= H. Wolff, AMN, 13, 1976, p. 99–108; IDR, III/2, 1) (cu un nou fragment descoperit în 1990; vezi I. Piso, AMN, 39–40/1, 2003, p. 88, nota 36; ILD, 238). Despre capitala Daciei, a se vedea: C. Daicoviciu, RE Suppl. XIV (1974), col. 610–655; IDR, III/2, p. 7–24 (introducerea); H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, Bucureşti, Editura Sport-Turism, 1980; I. Piso, *Sarmizegetusa*, în Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 26, col. 513–518 (Sarmizegetusa Rhegia şi Sarmizegetusa romană). Ctitoria lui Traian apare şi într-o altă inscripţie reconstituită de I. Piso pe baza câtorva noi fragmente; vezi catalogul expoziţiei de la Ancona (Italia) din anul 1981: *Traiano ai confini dell'Impero*, Milano, 1998, p. 276, nr. 212 (cu desen); AÉ, 1998, 1084; ILD, 237; reluată de editor în primul volum din monografia consacrată Coloniei Dacica Sarmizegetusa, având coautori pe R. Étienne şi Al. Diaconescu: *Le forum vetus de Sarmizegetusa*, I, Bucureşti, 2006, p. 211–214; textul reconstituit (trei rânduri). Al. Diaconescu (EN, 16–17, 2006–2007, p. 95–106; vezi AÉ, 2006, 1139 şi 2007, 1203) se îndoieşte însă de numărul de ordine al puterii tribuniciene (r. 2) şi cel al consulatului (r. 3) împăratului Traian şi propune în ultimul rând: *[forum col(oniae) Ulpiae Trai]anae Dacic(ae) [Sar]miz[egetusae dedit]* (spre analogie, Al. Diaconescu citează în special o inscripţie de la Poetovio: Z. Mráv, *Building Inscription of Trajan from Poetovio*, în G. Németh, P. Foriseck (ed.), *Epigraphica I. Studies in Epigraphy*, Debreţin, 2000, p. 77–94 *(non vidi)*; reluată în AÉ,

afla la marginea de vest a Ţării Haţegului, pe locul unde ulterior (în evul mediu) s-a înfiripat satul Grădiştea (azi Sarmizegetusa, jud. Hunedoara; fig. 19), la circa 45 km depărtare de fosta reşedinţă a regilor daci. Este se pare singurul oraş fundat prin colonizare efectivă, cu veterani. Numele oraşului, destul de lung, este însoţit în secolul al III-lea şi de titlul *Metropolis* – subliniind calitatea sa de centru al cultului imperial; adeseori, numele este redat în forme mai simple: *Colonia Dacica, Colonia Sarmizegetusa, Colonia Sarmizegetusa Metropolis*[485].

În fruntea oraşului se afla un *ordo coloniae* (prefigurând în mic Senatul roman), având dreptul de a emite decrete. Membrii consiliului poartă numele de *decuriones,* având în frunte doi bărbaţi: *duoviri (duumviri)*; ei aveau atribuţii juridice *(iure dicundo)*. La fiecare cinci ani se alegeau *duumviri quinquennales*, care, alături de atribuţiile obişnuite, aveau şi sarcina de a efectua censul şi a întocmi lista decurionilor; uneori, această cinste era acordată împăratului, care îşi exercita magistratura printr-un intermediar: *quinquennalis pro imperatore*[486]. Un număr însemnat de magistraţi ai Ulpiei Traiana au fost de rang ecvestru.

Pe timpul împăratului Hadrian s-au întemeiat în Dacia două municipii: Drobeta – pe numele-i oficial *municipium Hadrianum Drobetense (Drobetensium)*[487] şi Napoca – denumită oficial *municipium Aelium Hadrianum Napoca (Napocensium)*[488]. Municipiile romane erau conduse de un *ordo decurionum,* având în frunte, asemeni coloniilor, *IIviri (duumviri)*.

Există părerea că tot acum a fost ridicată în rang şi *Romula* (în situaţia de capitală a provinciei Dacia Inferior)[489].

Rangul de oraş este atestat doar de două inscripţii: una de la Romula (dar nedatabilă), menţionând un *decurio) mun(icipii)*[490]; cealaltă de la Oescus (din Moesia Inferior), din timpul

---

2000, 1189 (din această publicaţie, aflăm că Z. Mráv a completat inscripţia de la Poetovio prin analogie, între altele, cu inscripţia reconstituită de I. Piso: AÉ, 1998, 1084!). Vezi ulterior I. Piso, AMN, 43–44, 2006–2007, p. 151–161 (= AÉ, 2007, 1203: *forum*?).

[485] Majoritatea surselor epigrafice privitoare la Ulpia Traiana sunt cele cuprinse în IDR, III/2; vezi încă ILD, 237–301.

[486] IDR, III/2, 107: *praef(ectus) q(uin)q(uennalis) pro Antonino imp(eratore)*, 112: *q(uin)-q(uennalis) prim(us) pr(o) imp(eratore).*

[487] IDR, II, 1 (= CIL, III, 1581 = 8017: *RESPVBLICA MVNIC HADRIANI DROBET*), 2: *RESPVBLICA MVNICIPII HADRIANI DROB*, 3 (= AÉ, 1914, 117): *R P M H D,* 21 a: *MVN H...* Vezi încă: CIL, III, 8129 (= 6309; cf. H. Wolff, AMN, 12, 1975, p. 145–146): *MVN P AEL DRV...* (Viminacium; IDRE, II, 310); A. Germanović-Kuzmanović, în Archaeologia Iugoslavica, 16, 1979, p. 20 (= Starinar, 28–29, 1977–1978, p. 130; C. C. Petolescu, Apulum, 21, 1983, p. 67–69; AÉ, 1979, 520; ILD, 54; inscripţie descoperită la Donje Butorke); AÉ, 1905, 110 (= I. I. Russu, AMP, 8, 1984, p. 159–163; IDRE, II, 460; Caesarea, Mauretania): *MVNICIPIVM HADRIANVM DROBETENSE*; Žarko Petrović, în vol. *Daci şi romani*, Timişoara, 2006, p. 234–235: *sacerdotales* (!) *mun. D.* (= AÉ, 2006, 1178, Prahovo, Moesia Superior; reluată de C. C. Petolescu, Drobeta, 17, 2007, p. 96–100) (probabil este aceeaşi cu inscripţia menţionată de Miroslava Mirković, ZA, 27, 1977, 2, p. 444–445 şi nota 8; M. Garašanun, M. R. Vasić, G. Marianović-Vojović, Cahiers des Portes de Fer, II, p. 77; ILD, 55: *M H D*).

[488] CIL, III, 6254: *aug(ustalis) mun[...] Aeli H.,* 7150 (= 14465): *[I. O. M.] Cons(ervatori) munic(ipi) Aeli Hadr(iani) Napoc* etc.; VIII, 3021 (Lambaesis) *Aelia Na[p]oca.* Despre acest oraş roman: H. Daicoviciu, ANRW, II, 6, 1977, p. 910–949; vezi şi Viorica Rusu-Bolindeţ, *Ceramica romană de la Napoca*, Cluj, 2007, p. 68–100.

[489] Vezi D. Tudor, *Oltenia romană*[4], p. 188–189; idem, *Oraşe, sate şi târguri*, p. 349; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană,* Bucureşti, 1969, p. 128–129.

[490] CIL, III, 8033 (= IDR, II, 351).

împăratului Marcus Aurelius: inscripția gravată pe baza unei statui, dedicată de *ordo col(oniae) Ulp(iae) Oesc(ensium)* lui T. Iulius Capito, *c(onductor) p(ublici) p(ortorii) Illyric(i) [e]t r(ipae) T(hraciae)*; acest personaj a fost distins cu onoruri de mai multe orașe din provinciile dunărene – între altele cu *(ornamentis) IIviralib(us) ab ordine municipi Romulensium*[491]. După cum bine a remarcat R. Ardevan, rezultă că Romula avea în frunte *duumviri*, precum Drobeta și Napoca, ridicate la rangul de *municipium* de Hadrian; acesta ar fi un important argument că Romula a devenit *municipium* sub același împărat[492].

Această concluzie a fost întărită cu alte observații de autorul acestor rânduri, pornind tot de la inscripția dedicată lui T. Iulius Capito. Astfel, este improbabil ca *municipium Romulesium* să fi fost creat de Marcus Aurelius[493], deoarece nu poartă gentiliciul imperial *Aurelium*[494]; acesta era însă aproape totdeauna omis când era vorba de un împărat anterior.

Acest personaj mai apare, alături de doi frați ai săi, într-o inscripție de la Asamum, tot din Moesia Inferior: *Numini Augustor(um) et genio p(ublici) p(ortorii)* ridicată de *Hermes Iuliorum Ianuari Capitonis Epaphroditi, conductorum p(ublici) p(ortorii) Illyrici et ripae Thraciae, ser(vus) vil(licus)*[495]; cei doi *Augusti* pot fi Marcus Aurelius și Lucius Verus sau Marcus Aurelius și Commodus. Dar dintr-o inscripție de la Porolissum dedicată împăratului Marcus Aurelius și Cezarului Commodus, aflăm că vămile erau deja strânse de către un *procurator*[496]; Commodus fusese înălțat la rangul de *Caesar* la 12 octombrie 166 și a fost proclamat Augustus în 177 (*ante* 17 iunie)[497]. Înseamnă că *Augusti* din inscripția de la Asamum erau Marcus Aurelius și Lucius Verus; prin urmare, și inscripția de la Oescus datează înainte de moartea lui Lucius Verus (ianuarie/februarie 169).

Dar Marcus Aurelius a creat municipii în provinciile dunărene abia după anul 177 (Troesmis, Apulum)[498]. Prin urmare, trebuie să admitem că *municipium Romulensium* este o creație anterioară, foarte probabil a împăratului Hadrian.

---

[491] CIL, III, 753 (= 7429; ILS, 1465; IDRE, II, 319).

[492] R. Ardevan, AMN, 21, 1984, p. 106 (dimpotrivă, municipiile din Dacia, create de M. Aurelius și Septimiu Sever, aveau în frunte *quattuorviri*; v. *infra*).

[493] C. C. Petolescu, AO (serie nouă), 13, 1998, p. 23–26 (= idem, *Contribuții*, I, p. 178–180).

[494] Vezi dimpotrivă: *munic(ipium) Aur(elium) Ap(ulense)*: CIL, III, 986 (= ILS, 3848; IDR, III/5, 20)

[495] CIL, III, 6124 (= ILS, 1464).

[496] N. Gudea, AMP, 12, 1988, p. 178-179 (= AÉ, 1988, 978; ILD, 677); rectificare: I. Piso, AMN, 41–42 (I), 2004–2005 (2007), p. 183-185.

[497] D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*[2], Darmstadt, 1996, p. 147.

[498] Astfel, dintr-un excepțional document epigrafic, aflăm că orașul Troesmis (din Dobrogea, Moesia Inferior) a fost ridicat la treapta de *municipium* de împărații Marcus Aurelius și Commodus. Acest document, un fel de *lex municipii Troesmensis* (s-au păstrat două table de bronz, măsurând, prima: 67 × 54 cm, 21 kg; cealaltă 59 × 50 cm, 18 kg), a ajuns prin comerțul de antichități în Anglia, apoi, se pare, în Statele Unite ale Americii; o prezentare: W. Eck, *La loi municipale de Troesmis: données juridiques et politiques d'une inscription récemment découverte*, Revue historique de droit français et étranger, 91, 2013, 2, p. 199–213; idem, *Das Leben römisch gestalten. Ein Stadtgesetz für das Municipium Troesmis aus den Jahren 177–180 n.Chr.*, în vol. *Integration in Rome and in the Roman World.* Proceedings of the Tenth Workshop of the International Network Impact of Empire (Lille, June 23–25, 2011). Edited by Gerda de Kleijn and Stéphane Benoist, Leiden – Boston, 2014, p. 75–88. Deși nu este vorba de o comunicare integrală a textului, cele două articole conțin numeroase informații privitoare la conținutul acestei legi municipale; în această notă, suntem preocupați mai ales de data acestui document. Aflăm astfel că legea a fost acordată *munici<pi>bus municipi M(arci) Aureli Antonini et L(uci) Aureli Commodi Aug(usti) Troesm(ensium)*; după autor: „Il en résulte que le nom officiel de la ville était *municipium M(arcum) Aurelium Antoninum Aug(ustum) Troesm(ensium)*" (p. 201). Este confirmarea deplină a ridicării așezării civile de la Troesmis la rangul de *municipium* pe timpul împăratului Marcus Aurelius[498]. Titlul de *Augustus* primit de Commodus (iunie 177) reprezintă un *terminus post quem* pentru data emiterii legii municipiului Troesmis; *terminus ante quem* poate fi considerată plecarea în *expeditio Germanica II* (3 august 178; D. Kienast, *Kaisertabelle*[2], p. 147). Este posibil ca tot acum să fi fost constituit *municipium Aurelium Apulense*, deși prima mențiune epigrafică datează de la începutul anului 180 (IDR, III/5, 20 = CIL, III, 986; ILS, 3848).

După reorganizarea Daciilor din anii 168–169, constatăm existența unui *municipium Aurelium Apulense*[499]; după o părere oarecum generală, este vorba de ridicarea în rang a așezării civile *(vicus)* de pe teritoriul actualului cartier Partoș din Alba Iulia[500]. Dar în fruntea consiliului municipal se aflau de data aceasta *IIIIviri (quattuorviri)*[501]. Curând după aceasta, sub Commodus, constatăm că două municipii din Dacia sunt ridicate la rangul de colonie romană: *colonia Aurelia Apulensis*[502] (în două inscripții de la mijlocul secolului al III-lea, ea va fi denumită *colonia nova Apulensis*[503], respectiv *colonia Aurelia Apulensis Chrysopolis*[504]) și *colonia Aurelia Napoca*[505]; în fruntea consiliului acestora erau doi magistrați *(IIviri)*. Pe timpul împăratului Septimiu Sever, alte câteva așezări sunt promovate la treapta municipală: al doilea municipiu de la Apulum – *municipium Septimium Apulense*[506] (din *canabae*-le legiunii XIII Gemina[507]); Potaissa – *municipium Septimium*

---

[499] CIL, III, 986 (= ILS, 3848; IDR, III/5, 20): *munic. Aur. Ap(u)l.* (anul 180).

[500] După o părere mai nouă, primul oraș roman de la Apulum s-ar fi ridicat pe locul castrului legiunii *I Adiutrix* (care ar fi staționat la Apulum pe timpul lui Traian): C. Opreanu, Apulum, 35, 1998, p. 121–134.

[501] Se cunoaște astfel un *primus IIIIivir m(unicipii) A(ureli) A(pulensis)* (CIL, III, 1132 = ILS, 7142 = IDR, III/5, 303: primul în sens cronologic); același personaj apare și în inscripțiile IDR, III/5, 52 (= AÉ, 1944, 29) și 144 (= AÉ, 1944, 30); vezi și studiul lui V. Moga, *Les quattuorviri des deux municipes d'Apulum*, AMN, 14, 1977, p. 147–149.

[502] CIL III, 7726 (= 963; IDR, III/4, 96; AÉ, 2000, 1249; ILD, 421): *dec(urio) col(oniae) Aur(eliae) Apu[l(ensis)]*, 7773 (= IDR, III/5, 339): *IIvir col(oniae) Aur(eliae) Apul(ensis)*.

[503] CIL, III, 1176 (= ILS, 514; IDR, III/5, 431).

[504] Al. Popa, Al. Aldea, Apulum, 10, 1972, p. 209–218 (= AÉ, 1989, 628; IDR, III/5, 432).

[505] CIL, III, 865, 963 (= 7726; IDR, III/4, 96): *d(ecurio) col(oniae) Aur(eliae) Na[...]* (dar R. Ardevan, *Viața municipală*, p. 424, nr. 422, citește *col. Aur. Apu[l.]*); CIL, VI, 269 (= IDRE, I, 29; Roma): *Aurelia Napo[c]a*; AÉ, 1956, 230 (Oescus): *dec. col. Aurel(iae) Dacicae Na[...]*.

[506] CIL, III, 985 (= IDR, III/5, 19): *IIIIviralis munic(ipii) Sept(imii) Apul(ensis)*, 1051 (= ILS, 7144; IDR, III/5, 164): *patron(us) coll(egii) fabrum prim(us) mun(icipii) Sept(imii) Apul(ensis)* (23 mai 205), 1083 (= IDR, III/5, 204): *IIIIvir primus annualis mun(icipii) Sept(imii) Apul(ensis)*. Existența concomitentă a două orașe la Apulum este confirmată de inscripții: CIL, III, 975 (= IDR, III/5, 6) *dec(urio) mun(icipii) et patronus coll(egii) fabrum colon(iae) Apul(ensis)*, 1065 (= IDR, III/5, 238) *dec(urio) col(oniae) et flamen mun(icipii) Apul(ensis)*; AÉ, 1972, 455 (= IDR, III/5, 1*): *d[ec(urio)] mun(icipii) [et] col(oniae) Apul(ensis)*.

[507] După părerea lui M. Macrea (*Viața în Dacia romană*, p. 127), canabele de la Apulum și-au continuat existența; așa ar rezulta dintr-o inscripție de la Roma (CIL, VI, 2425 = ILS, 2042) în care apare un soldat dintr-o cohortă pretoriană, *nat(us) provinc(ia) Dacia leg(ione) XIII Gem(ina)*, ceea ce ar însemna „in castris legionis" (= *canabae*). În realitate, este vorba de faptul că el fusese transferat din legiunea de la Apulum în garda pretoriană (AÉ, 1987, 780; IDRE, I, 26). Analogia invocată de M. Macrea, anume că împărații Septimiu Sever și Caracalla *cana[bas refec]erunt leg(ionis) VII Cl(audiae) [A]nt(oninianae) p(iae) f(idelis)* (CIL, III, 14509 = ILS, 9105 = IMS, II, 55), nu se referă la canabele civile, ci la barăcile militare din castrul legiunii (C. C. Petolescu, *Contribuții*, I, p. 166). Tot după M. Macrea: „La fel este situația la Aquincum, unde, după cum a arătat A. Alföldy, canabele sunt documentate epigrafic și după întemeierea, tot pe timpul lui Hadrian, a unui *municipium Aquincum*", cu trimitere la A. Alföldi, Arch. Ért., I, 1940, p. 223; după care, în AÉ, 1944, 89 se notează: „Nouvelle interprétation du CIL, III, n° 10429. Ne pas comprendre à la l. 8, *colonia* comme un nominatif, mais lire *agentes curam leg(ione* ou *ionis)* et *colonia* (ou *colonia[e]*); *legio* ne désigne pas la troupe, mais la ville militaire qui existait à côté de la ville civile (celle-ci devint municipe sous Hadrien et colonie en 194)". Vezi și inscripția AÉ, 1972, 363 (= K. Sz. Póczy, Arch. Ért., 99, 1972, p. 22) : un personaj cu funcții succesive, nu concomitente: *dec(urio) kan(abarum), dec(urio) m(unicipii) Aq(uinci), IIvir q(uin)q(uennalis)*. În realitate, *municipium Aquincum* s-a creat prin ridicarea la treapta de oraș a așezării civile *(vicus)*, promovat ulterior *colonia*; astfel, continuitatea canabelor, până în secolul al III-lea, este firească.

Potaissense[508] şi Porolissum – *municipium Septimium Porolissense*[509]; probabil tot acum au fost ridicate la acest rang Dierna[510], Tibiscum[511] şi Ampelum[512], eventual şi Sucidava[513]. Consiliile lor municipale aveau în frunte tot *IIIIviri*.

---

[508] C. Daicoviciu, RE, XXII, 1 (1953), col. 1014–1020. Vezi CIL, III, 903: *flamen municipi*, 913 (= 7689): *mun. S. Pot.*, 7678: *IIIIviralis P.*, 7804 (= ILS, 7148): *munic. Pot.*, 7878: *IIIIviralis P.*; AÉ, 1934, 17 (= C. Daicoviciu, AISC, I, 1928–1932, 2, p. 61, nr. 1 a–b; ILD, 496): *m[u]n. Sep. Pot.*; 1950, 14 (= ILD, 465): *IIviral(is) m. S. P.*, 1973, 457 (M. Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, 1973, p. 19–20; ILD, 495), *[...]ni(cipi?) Pot[...]*, 1974, 550 (= Z. Milea, M. Jude, SCIV, 13, 1972, p. 667–670; ILD, 490): *munic. Se[...] Pot.* V. *supra*, notele 242–243.

[509] AÉ, 1944, 52–54 (= C. Daicoviciu, Dacia, 7–8, 1937–1940, p. 326–327, b–d; ILD, 669–671): *respublica munic(ipii) Sept(imii) Porol(issensis)*; AÉ,1979; 499 (= ILD, 712): *m. Sep. Por.*; AÉ, 1982, 835 (= ILD, 770) *pontif(ex) m. S. P.*; AÉ, 2001, 1707 (= ILD, 683) *IIIIvir m. S. P.*; vezi încă: CIL, III, 2866 (= IDRE, II, 293; Nedinum, Dalmatia): *decurioni auguri et pontifici civitatis Paralis(s)ensium provinciae Daciae*; SEG, III (1927–1929), 537 (= IGB, III/2, 1590; IDRE, II, 351, Augusta Traiana, Thracia)· β(ου)λ(ευτὴς) τῆς Δακίας Σεπτιμία/ Πορολίσσου.

[510] CIL, III, 8009 (= 1559) [cf. C. C. Petolescu, AO (s.n.), 8, 1993, p. 61, nota 29] (Slatina, jud. Caraş-Severin): *IIIIviro an(nuali) m(unicipii) D(iernae), interfect(o) a latronibus*, 14468 (= ILS, 7149): *flam(en) munic(ipii) Dier(nensis)*; AÉ, 1952, 195 (= Al. Bărcăcilă, BCMI, 32, 1939, 102, p. 162–164I; ILD, 183): *dec(urio) aedilic(ius) quaestor(icius) m(unicipii) D(iernensis)*.

[511] O inscripţie fragmentară de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (CIL, III, 7962 = IDR, III/2, 353) menţionează un personaj (anonim) din elita urbană: *[... municipi]orum Porolis(sensis) et Tibisc(ensium), sacerdotal(is) provinciae* (Porolissum era deja *municipium* de la Septimiu Sever). Alte menţiuni: CIL, III, 1550 (= IDR, III/1, 132) (dedicaţie pentru împărăteasa Cornelia Salonina, soţia lui Gallienus, pusă de către *ordo mun. Tib.*), 1556 (= 8004; IDR, III/1, 273): *[dec. mu]n. Tib.*, 7997 (= IDR, III/1, 139): *flamen m(unicipii)*.

[512] CIL, III, 1293 (= IDR, III/3, 282): *IIVR* (?) *et ordo Amp.* („S-a observat că patru rânduri din text sunt martelate *(damnatio memoriae)*, în care erau numele unui împărat roman sau guvernator consular al Daciei (?) după Septimius Severus (193–211) sub care Ampelum a fost ridicat la rangul de *municipium*; împăratul cu numele martelat s-a presupus a fi Elagabalus (218–222) ori Severus Alexander (222–235)" (IDR); cele patru litere de la începutul r. 8 pot fi eventual completate *[II]IIvir(i)*: R. Ardevan, *Viaţa municipală*, p. 416–417, nr. 376; C. C. Petolescu, *Contribuţii*, I, p. 162, nota 19); CIL, III, 1308 (= AÉ, 1968, 442; IDR, III/3, 284): dedicaţie pentru împăratul Septimiu Sever din anul 201, pusă de: *ordo Ampe[...]* şi guvernatorul consular al celor trei Dacii. S-ar putea ca ridicarea în rang a aşezării să fi intervenit ulterior, deoarece consiliul Ampelensilor nu se intitulează încă *ordo municipii*. [Într-adevăr, prezenţa unui *ordo Ampelensium* nu este suficientă pentru a demonstra ridicarea localităţii la rangul de *municipium*. Amintim astfel existenţa acelui *ordo Troesmensium*: ISM, V, 143 (= CIL, III, 776 = 6195; AÉ, 1950, 170), 144 (= CIL, III, 774 = 6182), 145 (= CIL, III, 775 = 6183; ILS, 1116) – sfatul aşezării civile de la Troesmis, în Dobrogea (existând paralel cu canabele legiunii V Macedonica), înainte de ridicarea la rangul de *municipium* (sub Marcus Aurelius şi Commodus); abia după această dată inscripţiile de la Troesmis atestă un *ordo municipii*: ISM, V, 150 (= CIL, III, 6177), 152 (= CIL, III, 6172), 153 (= CIL, III, 6173), 165 (= AÉ, 1960, 338). Tot un *ordo* se afla în fruntea aşezării romane anonime de la Barboşi, jud. Galaţi (ISM, V, 296). Din Moesia Inferioară se mai pot cita şi alte cazuri: Montana avea în frunte decurioni, deşi din punct de vedere administrativ era doar capitala unei *regio* (R. Vulpe, *Studia Thracologica*, Bucureşti, 1976, p. 295); tot decurioni aveau în frunte *territorium Dianensium* (AÉ, 1911, 16) şi chiar *vicus Trullensis* (CIL, III, 14409 = 12390)]. De asemenea, existenţa unui *municipium* la Ampelum este susţinută de unii autori şi pe baza unei a treia inscripţii, dar de la Apulum (C L. Băluţă, I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 120–123, nr. 5; AÉ, 1983, 806; IDR, III/5, 390; fragment de coloană provenind de pe teritoriul aşazisei „colonia nova", deci al fostului *municipium Septimium*): *[I. O. M.] / [s]ac(rum) / [P. Ae]l. Rustic[us] / dec(urio) mu[...] / CAMP / votum vix / satis / reddidit*; editorii piesei, iar mai nou şi R. Ardevan (*Viaţa municipală*, p. 414), propun *dec(urio) mu[ni]/c(ipii) Amp(elensium)* (deşi nu există vreun semn despărţitor sau pauză între litera *C* şi grupul *AMP*), lectură complet aberantă; noi

Tot pe timpul acestui împărat, unele municipii sunt ridicate la treapta de *colonia*: Drobeta *(colonia Septimia Drobetensium)*[514], Potaissa (dar, după Ulpian, *colonia* ar proveni dintr-un *vicus*)[515] şi probabil Romula (în inscripţii din prima jumătate a secolului al III-lea denumită simplu: *colonia Romulensium*)[516]. Este greu de spus dacă Dierna a atins şi ea rangul de *colonia*, aşa cum ne lasă să credem Ulpianus (v. mai sus)[517]. O discuţie aprinsă şi îndelungată a suscitat, în literatura de specialitate privitoare la organizarea Daciei romane, problema identităţii şi localizării coloniei *Malva* şi implicit a provinciei *Dacia Malvensis*[518].

---

preferăm să completăm *camp(um)* (vezi spre comparaţie: Hubert Devijver, Frank Van Wonterghem, *Der „campus" der römischen Städte in Italien und in Westen*, ZPE, 54, 1984, p. 195–206; iidem, ZPE, 60, 1985, p. 147–158).

[513] IDR, II, 190 (= IGLR, 277): inscripţie menţionând refacerea templului zeiţei Nemesis de către *curial(es) territ(orii) Suc(idavensis)*; D. Tudor (*OR*[4], Bucureşti, 1978, p. 206–207) considera că Sucidava era doar centrul unui teritoriu rural. Spre analogie, se citează o inscripţie din Dobrogea, menţionând un *loci princeps, quinquennalis territo(rii) Capidavensis* (CIL, III, 12491 = ISM V, 77)[513]; cum statutul Capidavei era cel de *vicus,* se consideră că şi Sucidava era tot un *vicus*; din rândurile satelor care făceau parte din *territorium* se alegeau acei *curiales,* formând un fel de *ordo,* precum la Barboşi (ISM, V, 296.)[513] (inscripţiile de la Barboşi şi Capidava arată că în fruntea lor se afla un *quinquennalis*). După părerea noastră, simpla menţionare a curialilor este dovada că Sucidava a primit rangul de *municipium* (poate încă de la Marcus Aurelius: C. C. Petolescu, Oltenia, 16, 2008, p. 112–118). Pentru aceasta pledează şi faptul că Sucidava a fost înconjurată cu un zid de apărare (vezi D. Tudor, *OR*[4], p. 201–205).

[514] IDR, II, 5: *r(es)p(ublica) col(oniae) Sept(imiae) Dr(obetae)*, 6: *col(oniae) splen[didissi]mae Drob...*, 13 (= ILD, 57): *col. Drob.*, 50: *c[ol.] Drub.* (toate descoperite la Drobeta), 181: *dec(urio) col(oniae) Drub(etae)*; CIL, III, 1570 (= IDR, III/1, 62; AÉ, 1994, 1502; ILD, 185): *dec. col. Drub.* (Băile Herculane); IDR, III/5, 14 (= CIL, III, 14468; ILS, 7149): *flam(en) col(oniae) Drob(etensis)* (de la Apulum); M. Garašanun, M. R. Vasić, G. Marianović-Vojović, Cahiers des Portes de Fer, II, Belgrad, 1984, p. 78–79 (= ILD, 56): *aug(ustalis) col(oniae) Drub(etae)* (descoperită la Pontes-Transdrobeta; probabil o „piatră rătăcitoare"); I. Stângă, Drobeta, 15, 2005, p. 130–133 (= AÉ, 2005, 1303): *aug(ustalis) [c]ol(oniae) Sept(imiae) D(robetensium).*

[515] CIL, III, 1030: *dec. col.*, 7709: *aug. c[ol.]*; Arch. Ért., 29, 1909, p. 162 (= AÉ, 1910, 132; ILD, 604): *aug(ur?) col(oniae)*; Arch. Ért., 35, 1915, p. 45 fig. 5: II VIR COL (desen; ligatura V + I) (= ILD, 508). Urmând datele izvoarelor, s-ar putea ca la Potaissa să se fi dezvoltat (precum la Apulum) două oraşe: o *colonia Septimia* (din fostul *vicus*, după Ulpian) şi un *municipium Septimium* (vezi nota 508; din canabele legiunii V Macedonica): C. C. Petolescu, în *Ştiinţele sociale şi politice din România,* 2–3, 1985, p. 63 (= *Contribuţii*, I, p. 163); idem, Revista istorică (s.n.), 2, 1991, 3–4, p. 224–225. Părerea noastră a fost acceptatată de M. Bărbulescu (*Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 45–49), care aduce un argument suplimentar: inscripţia CIL, III, 7689 (cf. N. Gostar, AIIA, Iaşi 6, 1969, p. 132–133), menţionând un veteran (?) al unei legiuni (*I* sau *II Adiutrix* ?) cu supranumele *Anton[iniana]*, decurion sau magistrat (?) în *mun(icipium) S(eptimium) P(otaissense)*; prin urmare, municipiul exista şi pe timpul lui Caracalla, paralel cu *colonia Septimia* (menţionată de Ulpian şi atestată epigrafic).

[516] CIL, III, 1588 (= 8023; IDR, II, 333): *IIvir co[l(oniae)]*, 8031 (= ILS, 510; IDR, II, 324) (din timpul lui Filip Arabul)): *ob tutelam civit(atis) coloniae suae Romul(ensium) circuitum muri manu militari a solo fecerunt*; AÉ, 1957, 334 (= IDR, II, 357): *dec(urio) quaestoric(ius) aedilic(ius) col(oniae) Romul(ensium)*, AÉ, 1972, 483 (= IDR, II, 344): *dec(urio) col(oniae).*

[517] În favoarea accederii Diernei la rangul de *colonia* s-ar putea invoca (dar cu prudenţa cuvenită) un fragment de inscripţie funerară, văzut şi copiat de L. F. de Marsigli în ruinele cetăţii medievale de la Mehadia, din care se păstrau doar ultimele rânduri: *[...] Paulus, dec(urio) col(oniae), coniugi carissim(ae) posuit* (CIL, III, 1580 = IDR, III/1, 91); dar piatra ar fi putut ajunge acolo şi de mai departe (cel mai probabil de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

[518] Prezentarea tuturor surselor, în articolul nostru din SCIVA, 38, 1987, 1, p. 28–32 (= *Contribuţii*, I, p. 180–190; vezi şi AÉ, 1987, 828).

Unica menţiune absolut sigură privitoare la această enigmatică aşezare se găseşte într-o diplomă militară din 7 ianuarie 230, aparţinând unui fost *eques singularis Augusti*, originar *(ex) colonia Malvese ex Dacia*[519]. De asemenea, un *laterculus* de la Roma menţionează un pretorian *d(omo) Malue[se]*[520] (dar, după altă părere, ar putea fi vorba în acest caz de *municipium Malvesatium* din Dalmatia[521]). În sfârşit, o inscripţie de la Smederevo (Moesia Superior) ne face cunoscut, se pare, un *IIvir col(oniae) Mal(vensis)*[522]. Pe de altă parte trebuie eliminată categoric, din rândul probelor pertinente privitoare la atestarea şi localizarea acestei colonii, inscripţia de la Denta, unde ultimul rând păstrat menţionează aproape sigur un *d(ecurio) c(oloniae) M(ursae)* (din Pannonia Inferior)[523].

În schimb, câteva inscripţii ne permit a schiţa cadrul geografic al provinciei *Dacia Malvensis*. Cea mai importantă rămâne inscripţia de mult celebră de la Sevilla, care ne prezintă cariera lui Sex. Iulius Possessor, *praef(ectus) cohortis III Gallorum, praepositus numeri Syrorum sagittariorum, item alae primae Hispanor(um)* (aceste trupe staţionau pe Olt, în Dacia Inferioară), precum şi *curator civitatis Romulensium Malvensium*[524]. O altă inscripţie, descoperită la Caesarea (în Mauretania), menţionează un *tribunus n(umeri) Syrorum M(a)lvensium*[525]; acest *numerus* îşi avea sediul la Romula[526]. De asemenea, la Thessalonic, doi fraţi, amândoi ofiţeri în *coh(ors) I F. m(illiaria) Bryttonum Malvensis*, onorează cu o inscripţie pe tatăl lor: *Aurel(ium) Cassianum, v(irum) e(gregium), praesidem prov(inciae) Daciae Malvensis*[527]; cohorta respectivă (identificată între trupele Daciei Inferioare, în diplomele din anii 130 şi 140: *cohors I Augusta Nerviana Pacensis Brittonum milliaria*) staţiona tot pe Olt, într-o vreme la Stolniceni (Buridava)[528]. Rezultă din aceste trei inscripţii că atributul *Malvensis* se referă la provincia Dacia Malvensis (care se identifică din punct de vedere teritorial cu fosta *Dacia Inferior*: estul Olteniei, vestul Munteniei, sud-estul Transilvaniei); dar *colonia Malvensis* nu era identică totuşi cu Romula.

Din păcate, Malva nu este consemnată nici de Ptolemeu, nici de *Tabula Peutingeriana.* Din numeroasele ipoteze formulate, ar putea fi reţinută totuşi aceea a lui C. S. Nicolăescu-Plopşor, care, acum aproape o jumătate de secol, publica un

---

[519] CIL, XVI, 144 (= IDRE, I, 166).

[520] CIL, VI, 32563, 1–3 (= IDRE, I, 37).

[521] Fanoula Papazoglou, ZA, 7, 1959, p. 114–122.

[522] CIL, III, 6309 (= 8129; IDRE, II, 310); vezi H. Wolff, AMN, 12, 1975, p. 139 şi urm. Deoarece inscripţia menţionează un *q(uin)q(uennalis) primus* al municipiului Drobeta (primul în sens cronologic), datarea inscripţiei este împinsă către mijlocul secolului al II-lea (şi, implicit, existenţa coloniei Malvensis, după H. Wolff); cf. M. Zahrnt, ZPE, 71, 1988, p. 234–237.

[523] CIL, III, 1555 (= 12594; IDR, III/1, 109; vezi şi ILD, 175); C. C. Petolescu, SCIVA, 38, 1987, 1, p. 25–26.

[524] CIL, II, 1180 (= ILS, 1403; AÉ, 1965, 237; IDRE, I, 179).

[525] CIL, VIII, 9381 (= 20945; ILS, 2763; IDRE, II, 463). Cf. M. P. Speidel, Dacia (N.S.), 17, 1973, p. 169–177; H. Wolff, AMN, 12, 1975, p. 148–151 (nota 47).

[526] C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Bucureşti, 2002, p. 143–144.

[527] CIL, III, 13704 (= ILS, 9009; IG, X, 2/1, nr. 147; IDRE, II, 357); vezi I. I. Russu, AIIA Iaşi, 17, 1974, p. 41–45.

[528] C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, p. 90, nr. 25.

fragment de relief cu inscripție de la Cioroiu Nou (jud. Dolj): *M. Opellius Maximus, / [dec(urio) Mo]ntanensium, Herculi / [pro sal(ute) Ma?]lvensium ex voto posuit*[529]. De asemenea, un fragment de inscripție de la Cioroiu Nou, din păcate foarte deteriorată, face referire la o *colo[nia]* necunoscută[530].

Formal, orașele se bucurau de o largă autonomie, având o conducere proprie[531], căreia îi revenea sarcina de a rezolva toate problemele locale. La viața publică și, cu atât mai mult, la conducerea orașelor, participau numai cetățenii *(municipes)*.

Organul de conducere al orașelor *(municipia, coloniae)*, dar și al unor așezări de caracter cvasi-urban (de exemplu, canabele legiunii XIII Gemina), era *ordo decurionum* (uneori numit simplu, *ordo*); din rândul decurionilor făceau parte cetățenii cei mai de vază ai orașelor. După cum rezultă din *lex Malacitana*, *lex Salpensana* și *lex Irnitana* (legi de organizare a municipiilor Malaca, Salpensa și Irni din Hispania Baetica, datând din timpul lui Domitian)[532], înscrierea pe lista decurionilor atrăgea, în municipiile de drept latin, acordarea cetățeniei romane.

Apartenența la *ordo decurionum* era limitată de trei condiții: obligația de a fi născut om liber *(ingenuus)*, vârsta de minimum 25 de ani și posedarea unui cens de minimum 100 000 de sesterți. Dar nu lipsesc excepțiile (cea mai strict respectată condiție fiind posedarea censului corespunzător); astfel, fiii decurionilor puteau fi înscriși în *album* încă înainte de împlinirea vârstei legale; de asemenea, în afară de decurionii propriu-ziși, înscriși după rang, existau așa-numiții *decuriones ornamentarii*, care primeau numai însemnele onorifice ale decurionatului *(ornamenta decurionalia)*[533].

---

[529] IDR, II, 142 (C. S. Nicolăescu-Plopșor, Revista Muzeelor, 2, 1965, 3, p. 203–207). Vezi C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 65, 2011, p. 106–108 (în special nota 258).

[530] D. Bondoc, SCIVA, 58, 2007, p. 157–159; idem, *Cioroiu Nou. 100 descoperiri arheologice*, Craiova, 2010, p. 27, nr. 2; AÉ, 2007, 1209 (I. Piso consideră că este vorba de Romula sau Drobeta).

[531] Pentru magistrații municipali din Dacia, a se vedea în special o serie de studii publicate de R. Ardevan: *Praefectus quinquennalis pro imperatore,* AMN, 18, 1981, p. 437–442; *Duumvirat et quattuorvirat dans la Dacie romaine*, AMN, 21, 1984, p. 95–110; *Veterani și decurioni municipali în Dacia romană*, Sargetia, 20, 1986–1987, p. 117–126 (versiune germană în Eos, 77, 1989, p. 81–90); *Aediles și quaestores la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Sargetia, 20, 1986–1987, p. 127–132; *Flaminii municipali în Dacia romană,* AIIA Cluj, 29, 1989, p. 351–360 (variantă franceză în volumul *Religio Deorum. Actas del Coloquio internacional de Epigrafía „Culto y Sociedad en Occidente"*, Sabadell, 1992, p. 47–53); *Les édiles de la Dacie romaine*, în vol. *Politique édilitaire*, 1993, p. 21–27.

[532] ILS, 6088 (Salpensa), 6089 (Malaca); AÉ, 1986, 333 (Irni). O mare vâlvă a produs în lumea științifică apariția unui important document epigrafic: un fragment din *lex municipii Troesmensium*, datând din timpul împăratului Marcus Aurelius (v. *supra*, nota 498).

[533] Un personaj foarte cunoscut este T. Iulius Capito, arendaș al vămilor din Illyricum, pe timpul împăratului Marcus Aurelius (CIL, III, 753 = 7429; ILS, 1465); o serie de orașe din Pannonia Superior, Moesia și Dacia se întrec să-l încarce cu onoruri municipale. La Drobeta, un medic al legiunii VII Claudia a fost *ornat(us) ornament(is) decu[r(ionalibus)] a splendid(issimo) ordin(e) m(unicipii) H(adriani) D(robetensium)* (CIL, III, 14216,9 = ILS, 7150 a = IDR, II, 42). La Apulum, două inscripții votive menționează pe Septimius Asclepius Hermes, *libertus numinis Aesculapi, habens ornamenta dec(urionalia) col(oniae) Apul(ensis) et aug(ustalis) col(oniae) eiusdem* (CIL, III, 1079 = ILS, 3850 = IDR, III/5, 199 și AÉ, 2004, 1201 = ILD, 458). De asemenea, dintr-o inscripție din *m(unicipium) S(eptimium) P(orolissense)* cunoaștem un *vet(eranus) et dec(urio) o[rnat]us ornam(entis) IIIIvir(alibus)* (AÉ, 2001, 1707; ILD, 683).

Ordo decurionum se bucura de un prestigiu deosebit, asemeni Senatului de la Roma; de aceea, el își asumă sau i se atribuie – oficial sau ca simplu act de atenție –, titlul de *splendidissimus*.

În provincii, în coloniile și municipiile romane, locul consulilor îl țineau tot doi bărbați *(duoviri, duumviri)*; ei erau eponimi (dădeau numele anului); purtau *toga praetexta* și erau precedați de doi lictori. În municipiile de drept latin, întâlnim patru magistrați – *IIIIviri (quattuorviri)*; unul dintre aceşti patru bărbați se intitula *primus* și prezida ședințele ordinului. În afară de aceştia, inscripțiile mai atestă *quaestores* și *aediles,* având atribuții asemănătoare cu ale omonimilor lor de la Roma.

Alături de magistrați, mai trebuie amintiți preoții (vezi și mai departe, p. 254, 278–280); ei erau aleși de *ordo decurionum.* Cea mai înaltă funcție sacerdotală era cea de *pontifex*; mai sunt atestați *flamines*, însărcinați cu efectuarea sacrificiilor publice și oficierea cultului împăratului, precum și *augures* și *haruspices*. Personajele importante cumulau, pe lângă funcțiile municipale, și demnități preoțești, ca semn de prestigiu și influență. De asemenea, un personaj putea deține onoruri municipale și sacerdotale în mai multe localități, uneori chiar concomitent[534].

Imaginea vieții municipale din Dacia se completează cu calitatea de *patronus*. Această onoare se acorda de obicei unor personaje de vază, de la care cetățenii sperau ajutor și protecție. Cele mai frecvente mențiuni le întâlnim la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, unde acest titlu este adesea deținut de guvernatorii provinciali. În alte orașe ale Daciei, întâlnim deținând această demnitate o serie de personaje de rang ecvestru (la Drobeta, Apulum, Napoca, Porolissum)[535].

Așezările rurale din Dacia

Dacă orașele polarizează viața civică a provinciei și reprezintă principalele centre de producție meșteșugărească și activitate comercială, nu mai puțin important este studiul așezărilor rurale – atât prin faptul că în ele trăia cea mai mare parte a populației provinciei, cât și prin contribuția lor la viața economică (agricultura cu ramurile ei)[536]. Cunoaștem astfel, datorită cercetărilor arheologice, un număr foarte mare de așezări rurale; sursele antice (inclusiv cele epigrafice) ne fac cunoscute numele unora dintre ele, însă cele mai multe (unele deosebit de importante: Micăsasa, Cristești, Cioroiu Nou etc.) rămân încă anonime. Dar cel mai defectuos informați suntem asupra rangului (statutului juridic) al acestor așezări, multe dintre ele cu rol important în viața provinciei (Alburnus Maior, Salinae etc.), stațiuni balneare (Germisara, așezarea anonimă de la Băile Herculane) etc.

---

[534] AÉ, 2005, 1325 (= R. Ivanov, Arheologija, Sofia, 46, 2005, p. 159–161; idem, în vol.: *Römische Städte*, Belgrad, 2005, p. 219–222): Titus Flavius Valentinus, *eq(ues) R(omanus)*, între altele, *patron(us) colleg(iorum) fabror(um) coloniar(um) Oes(censium) et Apul(ensium).*

[535] R. Ardevan, Sargetia, 14, 1979, p. 185–190; idem, Apulum, 25, 1988, p. 221–224.

[536] N. Gudea, *Așezări rurale în Dacia romană (106–275 p.Chr.). Schiță pentru o istorie a agriculturii și satului daco-roman*, Oradea, 2008 (repertoriu arheologic, cu referiri și la sursele epigrafice).

În Dacia sunt atestați, pe cale epigrafică, *pagi*. În epoca romană, aceştia erau unități autonome în teritoriul unei cetăți; fiecare *pagus* avea nume propriu, care se trăgea de la cel al populației care îl locuia (cu acest sens, de district sau canton, îi atestă Caesar la galli şi germani) sau de la localitatea reprezentând capitala acelui district. Astfel, de la Călanu Mic provine o inscripție menționând un *dec(urio) col(oniae), praef(ectus) pag(i) Aquensis*[537]; omisiunea numelui coloniei este o sugestie sigură că epigrafa a fost înălțată în teritoriul coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa, din care făcea parte şi *pagus Aquensis*. Titlul de *praefectus* arată că deținătorul lui, decurion al coloniei, era însărcinat (probabil provizoriu) cu conducerea districtului *(pagus)* respectiv. Inscripțiile atestă de asemenea un *pagus Miciensis*[538] (centrul la *Micia,* azi Vețel, jud. Hunedoara), având în frunte doi *magistri;* locuitorii acestuia erau *veterani et cives Romani (Micienses)*.

Alte aşezări poartă numele de *vici*; Caesar dă acest nume tuturor satelor întâlnite în Gallia. În epoca romană, termenul se aplică unui grup mai mic sau mai mare de locuințe, iar locuitorii se cheamă *vicani;* aceştia erau colonişti sau veterani, dar şi peregrini şi autohtoni. În această situație a fost Potaissa – *Patavissensium vicus*, înainte de a urca la treapta de oraş, după cum ne informează juristul Ulpianus; în această situație au fost probabil şi alte aşezări, viitoare oraşe *(municipia* şi *coloniae)* ale Daciei romane. Epigrafic, *vici* sunt atestați doar de trei ori: la Jebucu (com. Almaş, jud. Sălaj), *vicani vici [Ulpia?]ni* dedică o inscripție lui Iupiter Optimus Maximus şi geniului imperial[539]; în apropiere, la Almaşu, un *milliarium* menționează distanța de 16 mile față de o localitate (numele nesigur): *m(ilia) p(assuum) XVI a R[- - -]VL vico An[artor(um)?]* [540], posibil un sat de autohtoni (după nume, celți dacizați) din nord-vestul Daciei; iar o tăbliță cerată menționează un *vicus Pirustarum*[541] – cartierul minerilor dalmatini de la Alburnus Maior.

Pentru că a venit vorba de minerii dalmatini, amintim că aşezările acestora din ținutul aurifer poartă uneori denumirea de *castella,* precum: *K(astellum) Ansum, K(astellum) Artum, K(astellum) Avieretium, K(astellum) Baridustarum*[542];

---

[537] IDR, III/3, 10.

[538] IDR, III/3, 69, 80. Cf. Lucia Țeposu Marinescu, Sargetia, 18–19, 1984–1985, p. 125–129.

[539] *Supra*, notele 475 şi 481.

[540] CIL, III, 8060. Vezi I. Piso, în vol. *Scripta classica Radu Ardevan sexagenario dedicata,* Cluj-Napoca, 2011 (I. Piso *et al.* ed.), p. 323–324, nr. 2; „La lecture *vico An[artor(um)]*, dans lequel A. v. Domaszewski a localisé las Anarti (Ἀναρτοι) de Ptolémée, est tout aussi improbable"; „Il peut s'agir, par exemple, d'un *vicus Au[relianus]*".

[541] IDR, I, 39 (tăbliţa cerată IX).

[542] Vezi C. Daicoviciu, *Les „castella Dalmatarum" de la Dacie. Un aspect de la colonisation et de la romanisation de la Dacie*, Dacia (N.S.), 1, 1957, p. 259–266. Referințe epigrafice: IDR, I, 36 (tab. cer. VI): *ex k(- - -) Avieretio* şi *k(- - -) Arto*; IDR, III/3, 388 (= AÉ, 1944, 24): *k (- - -) Baridust[arum]*; ILD, 368, 369, 376, 382 (vezi AÉ, 1990, 835, 836, , 842, 848): *k (- - -) Ansi, Ansis*; AÉ, 2007, 1201 (= C. Ciongradi, A. Timofan, V. Bârcă, ZPE, 165, 2008, p. 249–250): un *Del(mata)* originar din *k(- - -) Starva*. Din patria illirilor, se poate cita doar o inscripție: ILS, 9412 (Muntenegru): *k(- - -) Salthua* (vezi TIR, K 34, p. 68). Întregirea *k(astelum)* este autorizată de o inscripție de la Alburnus Maior (CIL, III, 7821 = IDR, III/3, 383): *Apollini Plator Panentis ex voto castellanis v. s. l. m.* Acest termen desemna prin urmare o mică aşezare montană; vezi Vergilius, *Georg.*, 3, 474–475: *Tum*

ele par a fi fost conduse de un *princeps*: aşa se intitulează unul din martorii care semnează un act de vânzare a unei sclave (pe o tăbliţă cerată din anul 139)[543].

Dacii autohtoni, locuind în special în zonele de dealuri şi munte, îşi desemnau aşezările lor cu un termen propriu, păstrat (transmis) în limba română: *cătun*[544]. Pe de altă parte, numeroasele castre romane, fortificaţii înconjurate de şanţuri, de pe cuprinsul provinciilor dunărene[545], au impus termenul *fossatum*, transmis în limba română: vechi românesc *fsat* > *sat* (vezi şi în albaneză *fshat*)[546].

Pentru organizarea teritorială, mai trebuie reţinută noţiunea de *territorium*. În primul rând, trebuie amintit că oraşele dispuneau de un întins teritoriu rural; dispunem deocamdată de o menţiune pentru Sucidava[547]. Alte sate se aflau în teritoriul militar (al legiunilor şi trupelor auxiliare) sau erau grupate în unităţi administrative cu acelaşi nume, precum *ter(r)i(torium) Bassiana(e)* (în Dacia Superior)[548] sau *terri[torium A]rcoba[darense, -rense]* (în Dacia Porolissensis)[549].

De-a lungul drumurilor şi în punctele de control de la graniţă sunt atestate aşa-numitele *stationes* – fiscale, vamale, de poştă, militare (de pază şi control). Astfel, deosebit interes prezintă o inscripţie votivă de la Căşei (pe Someş) din anul 239, pusă de un *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis), [mi]l(es) le[g(ionis)] XIII G(eminae) Gordi(anae), aed[il(is)] col(oniae) Nap(ocensis), agens sub sig(nis) Samum cum reg(ione) Ans(amensium)*[550]; această *statio* mai este menţionată şi în alte inscripţii. Importanţa inscripţiei citate constă mai întâi în menţionarea unei unităţi administrativ-teritoriale *(regio)* sub jurisdicţie militară (poliţienească)[551]; apoi, pentru însăşi funcţia municipală la Napoca, pe care acest personaj ar fi exercitat-o concomitent cu

---

sciat, aerias Alpis et Norica si quis castella in tumulis... S-ar putea ca din acest termen să derive rom. *cătun* (sat mic în zona de deal şi munte); dar după opinia acceptată astăzi, trebuie apropiat de *ketun* din albaneză (I. I. Russu, *Etnogeneza Românilor*, p. 290–292). Despre obstacolul lingvistic, vezi totuşi idem, *Illirii*, Bucureşti, 1969, p. 151: „O problemă ce nu poate fi soluţionată [- - -] este aceea a dăinuirii unei părţi ori măcar a unor elemente izolate (cuvinte) din idiomul illiric, atât în limba latină-romanică dezvoltată în zona balcano-dunăreană şi carpatică, cât şi eventual chiar în albaneză...".

[543] IDR, I, 36 (tăbliţa cerată VI). Vezi şi CIL, III, 1322 (= ILS, 7153; IDR, III/3, 345, Ampelum): T. Aur(elius) Aper *Delmata, princ(ipi) adsignato* (!) *ex m(unicipio) Splono*.

[544] I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, p. 212, 228, 290–292 (nr. 39); veyi totuşi n. 542.

[545] În Dacia au existat peste o sută de castre; vezi N. Gudea, *Der Dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, Sonderdruck aus Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 44, 1977. După abandonarea provinciei, se constată că multe dintre aceste castre au fost locuite de o populaţie civilă.

[546] H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti – Paris, 1978, p. 32, 304–305; I. Russu, *op. cit.*, p. 212.

[547] Vezi *supra*, nota 513.

[548] Vezi *supra*, nota 479.

[549] Vezi *supra*, nota 473.

[550] CIL, III, 7633 (= 827). Cf. C. Opreanu, *Misiunile beneficiarilor consulari pe limes-ul de nord al Daciei în secolul al III-lea*, AMN, 31 (I) 1994, p. 69–78.

[551] Vezi pentru analogie: M. P. Speidel, *Regionarii in Lower Moesia,* ZPE, 57, 1984, p. 185–188. Un *(centurio) leg(ionis) I Adi(utricis) reg(ionarius)* la Brigetio (a. 210): AÉ, 1944, 103 = 1950, 105. Pentru *regio Histriae*, vezi recent studiul lui Fl. Matei-Popescu, *Statutul juridic şi teritoriul Histriei în epoca romană*, în vol.: *Poleis în Marea Neagră. Relaţii interpontice şi producţii locale* (ed. Florina Panait-Bîrzescu, I. Bîrzescu, Fl. Matei-Popescu, A. Robu), Bucureşti, 2013, p. 203–233.

comanda militară asupra regiunii Ansamensilor („cei de pe râul Samus", *Ad Samum*)[552]. Alți *beneficiarii consularis*, cu aceeași misiune pe Someș, provin din legiunea V Macedonica[553].

Tot o *statio* militară este atestată și la Cioroiu Nou (jud. Dolj), unde a apărut o inscripție închinată mai multor divinități, între care *[Genio] stationis,* de un *speculator* din legiunea VII Claudia (probabil pe timpul lui Maximin Tracul)[554]; dar statutul juridic al așezării (precum atâtea din Dacia: Ampelum, Alburnus Maior etc.) rămâne incert. Dintr-o tăbliță cerată aflăm de o *statio Resculi*[555], undeva în apropiere de (sau la) Alburnus Maior, probabil o *statio* vamală.

În concluzie, se poate afirma că teritoriul provinciei era împărțit între orașe (municipii și colonii, care dispuneau fiecare de un întins teritoriu rural), castre (legiuni și trupe auxiliare, în care erau stabiliți cu precădere peregrini, în special daci – strămutați din așezările lor de autoritățile romane sau reveniți din pribegie de peste granițele provinciei; ordinea în aceste ținuturi era supravegheată prin posturi de jandarmerie, depinzând direct de autoritatea guvernatorului, de aceea având în frunte câte un *beneficiarius consularis*) și domenii ale fiscului imperial (în special în zona auriferă a Munților Apuseni, dar probabil și a ocnelor de sare: *Salinae*).

POPULAȚIA DACIEI ROMANE

Deși problema enunțată a generat aprige și interminabile discuții, nu există încă un studiu temeinic care să valorifice toate categoriile de izvoare (narative, epigrafice, arheologice). Problemele în dispută privesc pe de o parte continuitatea populației autohtone, pe de alta însăși posibilitatea romanizării Daciei în cei circa 165 de ani de existență a provinciei. Fără a mai face istoricul problemei, propunem să ne oprim direct asupra izvoarelor care fac referire la situația demografică a Daciei îndată după cucerire.

Izvoarele antice despre populația autohtonă

Primele izvoare care ne reținatenția au la bază o informație din *Getica,* opera medicului Criton (acesta l-a însoțit pe Traian în Dacia; opera lui s-a pierdut, doar câteva informații fiind transmise indirect, prin diferite scrieri de mai târziu). Astfel, Ioannes Lydus (secolul al VI-lea; autorul unei lucrări, *De magistratibus*, II, 28) afirmă:

---

[552] Este opinia lui N. Gostar, *Milites – decuriones coloniae. Contribuții la istoria decurionatului în Dacia*, în Studii și cercetări științifice (Iași), 14, 1963, 2, p. 259–265. Această părere este contestată de M. Macrea, *Viața...*, p. 200–201.

[553] ILD, 765, 769, 771–773, 775.

[554] IDR, II, 141 (= ILD, 99).

[555] IDR, I, 31 (tăblița cerată I).

„După ce a cucerit-o pentru prima oară [este vorba de Dacia] şi l-a învins pe Decebal, conducătorul geţilor, puternicul Traian a adus romanilor cinci milioane de livre de aur, o cantitate dublă de argint, în afară de cupe şi lucruri de preţ depăşind orice preţuire, apoi turme şi arme şi *peste cinci sute de mii de bărbaţi cât se poate de potriviţi pentru luptă, împreună cu armele lor*, aşa cum a afirmat Criton, care a luat parte la război".

Aceste cifre au fost însă considerate exagerate de istoricii moderni[556]. Cealaltă sursă reprezintă nişte scolii la *Icaromenipos* de Lucian (întocmite de patriarhul Arethas din Caesarea, la începutul secolului al X-lea):

„Geţii, un neam barbar şi puternic – care s-a ridicat împotriva romanilor şi i-a umilit până la plătirea tributului, mai târziu, când aveau rege pe Decebal – a fost până într-atâta zdrobit de Traian, încât tot neamul ajunsese la vreo patruzeci de bărbaţi (τὸ πᾶν ἔθνος εἰ τεσσαράκοντα περιστῆναι ἄνδρας), după cum povesteşte Criton în *Getice*" [557].

Alte informaţii antice târzii au se pare la bază acelaşi izvor (Criton). Ne referim mai întâi la scrierea împăratului Iulianus (Apostata), *Caesares* (22), care ne transmite „discursul" imaginar rostit de împăratul Traian în faţa zeilor:

„Eu, Jupiter şi zeilor, după ce am luat conducerea imperiului amorţit şi descompus din cauza tiraniei care dăinuise mult la noi în ţară şi din cauza silniciei geţilor, singur am cutezat să merg împotriva neamurilor care locuiesc dincolo de Istru şi am nimicit neamul geţilor (καὶτὸ Γετῶν ἔθνος ἐξεῖλον), care au fost mai puternici decât oricare din oamenii care au trăit cândva, şi aceasta nu numai datorită tăriei trupului, dar şi pentru că îi convinsese să fie astfel slăvitul (τιμώμενος) lor Zamolxis".

Cum se ştie însă, o serie de izvoare din secolul al IV-lea (începând cu episcopul Eusebius din Caesarea) confundă constant pe goţi cu geţii; astfel, afirmaţia pusă în gura lui Traian („am nimicit neamul geţilor") reflectă mai degrabă propaganda în jurul problemei gotice, preocuparea de a anihila primejdia reprezentată de acest popor (între altele şi în legătură cu victoriile împotriva goţilor ale împăraţilor din dinastia constantiniană)[558].

Cea mai importantă informaţie provine însă de la Eutropius (*Breviarium ab Urbe condita*, VIII, 6, 2); scriind despre împăratul Hadrian, Eutropius afirmă:

„Murind Traian, a fost făcut principe Aelius Hadrianus [- - -]; acesta, invidios pe gloria lui Traian, a părăsit deîndată cele trei provincii pe care Traian le adăugase; şi din Assyria, Mesopotamia şi Armenia a rechemat armatele şi a vrut ca graniţa Imperiului să fie Eufratul. A încercat să facă acelaşi lucru şi în Dacia, dar l-au oprit de la aceasta prietenii săi, ca nu cumva să fie daţi pe mâna barbarilor o mulţime de cetăţeni romani; deoarece Traian, după cucerirea Daciei, adusese mulţimi

---

[556] Jérôme Carcopino (Dacia, I, 1924, p. 28–34) a redus aceste cifre, printr-o propunere de lectură ingenioasă, de zece ori.

[557] Cifra este însă suspectă tocmai prin „exactitatea" ei. S-ar putea totuşi ca medicul Criton să fi consemnat numărul marilor nobili daci *(tarabostes, pileati)* rămaşi teferi după cumplita încleştare. A se compara cu relatarea lui Caesar (*De bello Gallico*, II, 28), care, descriind pierderile suferite de neamul *Nervii*-lor (din Belgica), arată că mai rămăseseră doar 3 nobili din 600, precum şi 500 de războinici din 60 000 (*ex sescentis ad tres senatores, ex hominum millibus LX vix ad quingentos qui arma ferre possent*); din acest motiv, Caesar îi ia sub protecţia sa. Totuşi, ulterior, îi întâlnim pe *Nervii* participând la revolta antiromană (V, 39; VII, 75).

[558] Vezi în această privinţă notele noastre din TD, 4, 1983, p. 147–149 (= idem, *Contribuţii*, I, p. 269–292).

nesfârşite de oameni din toată lumea romană, pentru a popula oraşele şi a cultiva ogoarele; căci Dacia fusese secătuită de bărbaţi în urma îndelungatului război al lui Decebal" *(Defuncto Traiano, Aelius Hadrianus creatus est princeps [- - -]; qui Traiani gloriae invidens, statim provincias tres reliquit, quas Traianus addiderat; et de Assyria, Mesopotamia, Armenia revocavit exercitus ac finem imperii esse voluit Euphraten. Idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt, ne multi cives Romani barbaris traderentu, propterea quod Traianus, victa Dacia, ex toto Orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas; Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta)*[559].

Aşadar, izvoarele citate (toate din epoca târzie a Imperiului) afirmă că Dacia fusese grav afectată din punct de vedere demografic; nu este cazul să ne hazardăm în speculaţii de ordin filologic. Cum am văzut, toate aceste izvoare au la bază o ştire preluată de la Criton[560]; în calitatea sa de medic al împăratului, l-a însoţit pretutindeni în cursul războiului, constatând cu ochii lui, la încheierea războiului: cetăţi cucerite şi fumegând, prăzi bogate, prizonieri nenumăraţi (unii vor fi fost vânduţi sclavi; alţii, cei mai înrăiţi, ajungând chiar gladiatori la Roma), floarea tineretului Daciei înrolată în trupele auxiliare (precum *ala I Ulpia Dacorum, cohors I Ulpia Dacorum*; dar şi altele, necunoscute nouă[561]); fără îndoială că la apariţia trupelor romane, satele se pustiau, locuitorii luând calea codrilor ori fugind în afara teritoriului anexat. Criton a consemnat aşadar situaţia de moment, din zona apropiată operaţiunilor militare (îndeosebi în Transilvania), pe care a cunoscut-o direct în vara anului 106. Este curios totuşi că izvoarele nu fac referire (nici cele citate, nici altele), în problema situaţiei demografice a Daciei îndată după cucerire, la cealaltă scriere contemporană cu evenimentele: comentariile *De bello Dacico* ale împăratului Traian (păstrate până în epoca târzie, dovadă că le citează în secolul al VI-lea gramaticul Priscianus); probabil că această scriere, pe un ton riguros şi sobru, nu conţinea amănunte care să satisfacă gustul de senzaţional, precum scrierea acestui medic greco-oriental care şi-a descoperit vocaţia de istoric memorialist[562].

Pierderile de vieţi umane (bărbaţi) în cursul războiului dacic al lui Traian au fost desigur considerabile, dar nu într-atât încât să compromită progresul demografic, economic şi social al provinciei abia create. Îndată ce orice rezistenţă a învinşilor a devenit zadarnică, liniştea a revenit în Dacia şi cu ea binefacerile *păcii romane*. Mulţi dintre cei refugiaţi peste hotare revin treptat acasă; de la Cassius Dio (LXXII 3,3) aflăm astfel despre un număr de 12 000 *daci mărginaşi*, care cer împăratului Commodus

---

[559] Într-o traducere a operei lui Eutropius, *Breviarium ab Urbe condita* (de Gh. Şerban, Brăila, 1997), se preferă (pe baza a două manuscrise; erori de copist) forma *vires fuerant exhausta* – „forţele Daciei fuseseră secătuite" (p. 192–193; vezi şi introducerea) –, ceea ce conţine cel puţin un dezacord gramatical şi trebuie categoric respinsă; cf. Eugen Cizek, *Eutropius*, Bucureşti, 2008, p. 74–75. În realitate, forma general acceptată este singura logică; nevoia de colonizare s-ar explica prin faptul că Dacia *viris fuerat exhausta*.

[560] Despre acest autor şi fragmentele păstrate din opera lui, vezi I. I. Russu, *Getica lui Statilius Crito*, StCl 14, 1972, p. 117–128.

[561] Vezi D. Dana, *Les Daces dans les ostraca du désert oriental de l'Égypte*, ZPE, 143, 2003, p. 166–186 (o nouă trupă, până de curând necunoscută).

[562] Afirmaţia lui Criton pare a fi contrazisă numai de Lactantius, autor creştin (a trăit în a doua jumătate a secolului al III-lea – până la 325), care arată că Traian a efectuat un recensământ al populaţiei Daciei: *Quia parentes eius censui subiugati fuerunt, quem Traianus Dacis asidue rebellantibus paene grati victor imposuit* (*De mortibus persecutorum*, XXIII, 5; „deoarece părinţii lui [referire la Gallerius] fuseseră supuşi recensământului, pe care Traian, după ce i-a învins pe dacii care reluaseră luptele cu încăpăţânare, l-a introdus drept pedeapsă").

să se aşeze în Dacia. Este semnificativ că majoritatea aşezărilor din Dacia poartă nume autohtone, ceea ce nu s-ar explica dacă ar fi luat fiinţă pe un loc gol; chiar capitala provinciei păstrează în numele său pe cel al reşedinţei regilor daci (deşi se aflau la o distanţă apreciabilă între ele): *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. Faptul că în anii 117–118, când sarmaţii (atât iazigii din câmpia pannonică, cât şi fraţii lor roxolani de la răsărit de Dacia) au fost în conflict cu Roma, autohtonii daci au rămas totuşi liniştiţi, a determinat fără îndoială grija şi atenţia acordată Daciei de împăratul Hadrian (reorganizarea administrativă şi dezvoltarea sistemului militar-defensiv, crearea primelor municipii). Noua atitudine a împăratului se reflectă şi în emisiunile monetare: pe aversul acestora, *Dacia* personificată poartă *vexillum* şi sabia încovoiată[563], simbolizând contribuţia populaţiei autohtone la apărarea Imperiului; astfel, mulţi daci intră în trupele auxiliare romane, fiind trimişi, conform sistemului dislocării unităţilor militare, pe alte frontiere ale Imperiului (v. mai departe).

Datele izvoarelor epigrafice

S-a obiectat că dacii nu sunt prezenţi în inscripţiile provinciei; ei nu lipsesc totuşi cu desăvârşire, chiar dacă ar fi să citäm doar pe *Iulius Daciscus* de la Drobeta[564] sau pe *Decebalus Luci (filius)*, de la Germisara[565]. Obiecţia menţionată trebuie însă revizuită în funcţie de cercetările actuale asupra onomasticii traco-dacice. Cum bine se ştie, geto-dacii făceau parte din marele neam al tracilor; antroponimia tracă, destul de bogată şi variată, prezintă în general uniformitate în întreg spaţiul carpato-balcanic; fără a se ţine seama de această realitate, cele circa 60 de nume „trace" atestate de inscripţiile Daciei romane au fost atribuite de învăţaţii moderni aproape în exclusivitate coloniştilor veniţi de la sud de Dunăre. I. I. Russu a introdus însă în circuitul lingvistic modern denumirea, mai nuanţată şi corespunzând mai bine realităţilor etnice din acest spaţiu geografic, de nume „traco-moeso-dacice"; se poate susţine, fără teamă de a greşi, că din lotul de asemenea nume atestate de inscripţiile Daciei, cel puţin o parte aparţin localnicilor geto-daci. În sprijinul acestei afirmaţii vine, indirect, şi faptul că aceste nume nu sunt niciodată asociate cu închinări către divinităţi trace. Ele nu aparţin nici militarilor din cele trei *auxilia* de traci staţionate în Dacia (cohortele *II Flavia Bessorum*, *I Thracum sagittariorum* şi *VI Thracum*)[566].

Numeroase informaţii ne dau inscripţiile despre un numar important de unităţi auxiliare de daci, staţionate în diferite colţuri ale Imperiului[567]. Alţi daci au fost trimişi, în grupuri mici, în diferite unităţi din armatele provinciale (în Britannia, Germania, Pannonia, Moesia Superior, Egipt, Africa, Mauretania); unii au intrat chiar în trupele auxiliare din Dacia, de unde au fost selectaţi pentru garda

---

[563] Carmen Maria Petolescu, în LIMC, III/2, p. 310–311.

[564] IDR, II, 50.

[565] I. Piso, A. Rusu, RMI, 59, 1990, p. 12, nr. 5 (= AÉ, 1992, 1483; ILD, 325).

[566] Vezi I. I. Russu, *Tracii în Dacia romană*, AMN, 4, 1967, p. 85–105. Pentru separarea numelor geto-dacice de cele trace, vezi totuşi: D. Dana, *Notes onomastique daco-mésiennes*, Il Mar Nero, 2001–2003, p. 77–89; idem, *Onomastique est-balkanique en Dacie romaine (noms thraces et daces)*, în vol.: *Orbis Antiquus*, Cluj, 2004, p. 430–448.

[567] Vezi *supra*, p. 226 sqq.

de *equites singulares Augusti* sau chiar în garda pretoriană[568]. Aceste informații sunt prea clare pentru a mai fi puse la îndoială; căci raportarea la etnicul dacic nu și-ar fi avut rostul în cazul că neamul dacilor ar fi fost exterminat (cum afirmă Iulian Apostatul). Departe de a fi fost „secătuită de bărbați" (Eutropius), Dacia furniza, precum se vede, recruți armatei romane și la începutul secolului al III-lea.

Autohtonii în descoperirile arheologice

Expunerea de până aici a avut ca scop să readucă în memorie datele izvoarelor scrise – cele mai multe aceleași, discutate de peste un secol și adesea răstălmăcite de istoricii mai vechi și mai noi. Adevărat este că bună parte dintre ele se pretează la interpretări echivoce. În schimb, există o categorie de izvoare – cele arheologice –, infinit *mai bogate* ca informație în ceea ce privește supraviețuirea populației autohtone și *mai semnificative* pentru problema continuității dacilor și a conviețuirii (simbiozei) daco-romane. Este un tablou destul de complex, rezultat al investigațiilor arheologice – deopotrivă în așezările urbane, în castrele romane și în așezările rurale ale provinciei. Criteriul general adoptat pentru identificarea pe cale arheologică a dacilor în epoca provinciei îl constituie persistența unor elemente de cultură materială și spirituală din vremea Daciei libere; el prezintă însă, totodată, dezavantajul de a ne lipsi de posibilitatea de a recunoaște existența unor comunități de origine dacică în plin proces de romanizare.

Dacii apar mai „conservatori" (în realitate, din motive economice, deoarece dacii erau cei mai săraci dintre locuitorii provinciei; comunitățile lor izolate trebuiau să se mulțumească doar cu ceramica locală, lucrată cu mâna) în perpetuarea ritului funerar de tradiție autohtonă (incinerația cu variantele ei de ritual). Totuși și aici își fac loc elemente de civilizație (ceramică romană alături de cea dacică, fibule, uneori sticlărie etc.; avem în vedere cercetările efectuate la Locusteni, Obreja, Soporu de Câmpie, Spălnaca etc.) și chiar de tradiție romană („obolul lui Charon", inexistent la geto-daci în perioada de dinainte de cucerirea romană). Demnă de menționat este o statistică a repartizării materialului ceramic din necropola de la Obreja; olăria romană roșie este prezentă în 38 de morminte, cea romană cenușie de calitate superioară în 7, cea cenușie-negricioasă (zgrunțuroasă) în 120, în timp ce olăria dacică modelată grosolan și având ornamente caracteristice (butoni, brâuri crestate sau alveolare etc.) s-a descoperit numai în 12 morminte.

Deosebit interes prezintă faptul că materiale arheologice de factură dacică au apărut în numeroase castre și în așezările civile care s-au dezvoltat pe lângă ele; până acum se cunosc peste 20 de castre de trupe auxiliare de pe cuprinsul Daciei în care s-a descoperit olărie de factură dacică: Slăveni (jud. Olt), Sâmbotin și Stolniceni (jud. Vâlcea), Bumbești și Cătune (jud. Gorj), Drobeta (Turnu Severin), Pojejena, Vărădia și Mehadia (jud. Caraș-Severin), Orăștioara de Sus și Micia (Vețel, jud. Hunedoara), Bologa și Gilău (jud. Cluj), Buciumi (jud. Sălaj), Orheiul Bistriței

[568] C. C. Petolescu, *Dacii în armata romană*, RdI, 33, 1980, 6, p. 1045–1052 (cu întreasga bibliografie); idem, *Auxilia Daciae*, p. 146–154; D. Protase, *La continuité daco-romaine*, Cluj, 2000, p. 102–111; stadiul actual: D. Dana, Fl. Matei Popescu, *Soldats d'origine dace dans les diplômes militaires*, Chiron, 39, 2009, p. 209–256.

ud. Bistrița-Năsăud), Brâncovenești și Sărățeni (jud. Mureș), Bretcu, Comalău și lteni (jud. Covasna), Râșnov (jud. Brașov). „Avem și în aceste cazuri dovezi materiale recte, legate de prezența autohtonilor sub romani"[569], dar și ale unei conviețuiri clare tre trupa staționată în castru și comunitatea dacică din împrejurimi. Din punct de edere al condiției sociale, fără îndoială că raportul era dezavantajos pentru tohtoni. Arheologic, este greu a întrevedea numai din această situație beneficiul pentru ci al raporturilor cu romanii; se subliniază astfel imitarea unor recipiente romane către olarii daci, dar se cunosc și cazuri când olarii romani au preluat unele motive ornament tipic dacice (de exemplu brâul alveolar, pe care l-au aplicat pe vase mane provinciale).

Asemenea produse au ajuns în castre fie cu ocazia corvezilor pentru lucrările fortificații, fie prin folosirea unor produse ale băștinașilor locuind în apropiere teritoriul militar) de către soldații romani; este posibil să fi ajuns și prin recruții ci încorporați în diferite unități auxiliare; în sfârșit, se pot explica prin prezența așezările civile de pe lângă castre a unor elemente autohtone (în special femei ce conviețuind, cu soldați sau veterani).

Dacii sunt recunoscuți – prin aflarea aceleiași fosile directoare: ceramica – și cadrul unor ferme *(villae rusticae)* de pe teritoriul provinciei, cum ar fi cele de la iud și Rahău (jud. Alba), Deva, Cinciș și Mănerău (jud. Hunedoara), Chinteni și ădeni (jud. Cluj). Dar, fără îndoială, cei mai mulți continuau să trăiască în omunitățile lor rurale, răspândite uniform pe întreg cuprinsul provinciei.

Colonizarea romană în Dacia

Totodată, și în plus față de primele trei surse citate, Eutropius (VIII, 6, 2) ne nformează că împăratul Traian a adus de pe cuprinsul Imperiului mulțimi nesfârșite de ameni *ad agros et urbes colendas*; amploarea colonizării este explicată de acest utor târziu prin faptul că Dacia era depopulată. În realitate, colonizarea se justifică primul rând prin nevoia de brațe de muncă suplimentare, în condițiile unei alorificări superioare a bogățiilor noii provincii. Cassius Dio (LXVIII, 14,4) notează oar: „În felul acesta Dacia ajunse sub ascultarea romanilor și Traian stabili în ea rașe de coloniști". Într-adevăr, ogoarele coloniștilor se aflau la început cu precădere în eritoriile orașelor, mai târziu și pe lângă așezări grupate în organizații distincte, de enul acelui *terri[t(orium) A]rcoba(darense)*[570] sau *ter(r)i(torium) Bassiana(e)*[571].

Dar o parte din solul provincial a fost atribuit trupelor, de unde acestea își sigurau subzistența; de altfel, chiar scenele finale ale Columnei lui Traian (CLIV–CLV) rezintă un grup de daci escortați de soldați romani, probabil pentru a-i reașeza în eritoriile castrelor ca forță de muncă aservită. Este semnificativ a sublinia, în același ontext, că în zona dintre Olt și *limes transalutanus,* care a servit ca teritoriu al trupelor uxiliare, nu s-a ridicat nici o așezare romană mai importantă. De altfel, prezența dacilor preajma trupelor este susținută și prin descoperirea în interiorul castrelor a o erie de produse de ceramică autohtonă. Altă parte a solului provinciei a aparținut omeniului imperial: atât locurile în care s-au exploatat bogății ale subsolului

[569] D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, I, București, 1980, p. 138.
[570] Vezi *supra*, notele 473, 549.
[571] Vezi notele 479, 548.

(unde s-au adus din alte părți specialiști în minerit), cât și cele destinate păşunatului vitelor (în special în zonele montane, străbătute de păstorii daci).

Contrar afirmației lui Cassius Dio (de fapt, transmisă de Zonaras), în Dacia s-a întemeiat un singur oraş prin colonizare efectivă: *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*; eventual și *Malva* (localizare nesigură). În rest, s-a procedat la atribuirea *(adsignatio)* de pământ din solul provincial (devenit *ager publicus*) unor grupuri de coloniști – cetățeni romani sau chiar peregrini, precum acel T. Aurelius Aper Delmata, *princeps adsignatus ex municipio Splono*[572]. Ei întemeiază o serie de aşezări, multe cu nume dacice, care cu timpul vor urca la treapta de oraşe. În afara capitalei provinciei, alte nuclee de cetățeni s-au aşezat se pare la Drobeta și Napoca; acestea vor fi înălțate, la începutul domniei lui Hadrian, la rangul de municipii. Romanizarea făcuse progrese rapide, împăratul Hadrian fiind sfătuit de prieteni să renunțe la gândul de a părăsi Dacia, „ca nu cumva prea mulți cetățeni romani să cadă în mâna barbarilor".

Originea coloniştilor se poate uneori stabili după inscripții. O statistică arată că din cele aproape 3 000 de nume cunoscute, circa 74% sunt romane, la acestea adăugându-se un lot mai mic de nume greceşti (14%), precum și de altă origine (celtice, traco-dacice, siro-semite, egiptene, nord-africane)[573]; și mai sugestivă este repartizarea lingvistică a inscripțiilor, din care majoritatea covârşitoare sunt latine, un număr extrem de redus (sub 40) fiind greceşti și doar câteva siro-palmireniene. Trebuie ținut seama și de faptul că inscripțiile se referă cu precădere la locuitorii oraşelor (aproape în exclusivitate coloniști: „orăşeni iubitori de fast și eternizare epigrafică", după caracterizarea sugestivă a lui V. Pârvan[574]) și militari (în serviciu activ sau veterani).

În unele cazuri, inscripțiile ne informează despre originea (proveniența) coloniştilor. Din păcate, suntem aproape total lipsiți de informații cu privire la coloniştii veniți din Italia sau din provinciile occidentale, vechi romanizate; cei cunoscuți din acele părți sunt aproape fără excepție militari în serviciu activ (ofițeri) sau veterani. Totuşi, contrar unei păreri mai vechi, cercetările au arătat că în Dacia au sosit coloniști chiar și din Italia (precum *Cominii*[575], *Procilii*[576] sau *Varenii*[577] de la Sarmizegetusa)[578];

---

[572] CIL, III, 1322 (= AÉ, 1968, 443; IDR, III/3, 345).

[573] I. I. Russu, *Onomasticon Daciae*, AISC, 4, 1941–1943, p. 186–239; idem, AISC, 5, 1944–1948, p. 282–296 (rectificări și completări); idem, *Onomastique de la Dacie romaine*, în vol.: *L'Onomastique Latine*. Actes du colloque international sur l'onomastique latine, Paris, 1977, p. 353–363. Vezi, de asemenea: Ligia Ruscu, *Die griechischen Namen in der Provinz Dakien*, AMN, 35 (I), 1998, p. 147–186; eşantioane de populație: A. Paki, SCIVA, 39, 1988, 4, p. 355–368 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa); eadem, AMP, 12, 1988, p. 215–227 (Porolissum); eadem, *Quelques remarques sur la population rurale de la région de la Dacie orientale*, Specimina nova, 12, 1996 (1998), p. 283–296.

[574] V. Pârvan, *Getica*, 1926, p. 272.

[575] CIL, III, 1473 (= IDR, III/2, 371), 1497 (= ILS, 7133; IDR, III/2, 107), 1513 (= ILS, 7131; IDR, III/2, 108), 7907, 7979 (= ILS, 2424; IDR, III/2, 419).

[576] IDR, III/2, nr. 2, 3, 114 (= ILD, 242), 118, 318, 345.

[577] CIL, III, 1482 (= ILS, 7132; IDR, III/2, 129), 1486 (= IDR, III/2, 128), 1513 (= ILS, 7131; IDR, III/2, 108), 13779 (= IDR, III/2, 322). Vezi J. Trynkowski, Przegled Historyczny, 56, 1965, 3, p. 369–387.

[578] Vezi R. Ardevan, *Die Claudii von Apulum*, în *Orbis Antiquus*, Cluj, 2004, p. 345–353; idem, *Römische Bürger Latinischer Abstammung in Dakien*, în: G. Németh, P. Forisek (ed.), *Epigraphica III. Politai et cives*. Studia solemnia in honorem Géziae Alföldy doctoris honoris causa Universitatis Debreceniensis (Hungarian Polis Studies, 13), Debrețin, 2006, p. 117–136.

floarea municipiilor Daciei vor primi cu timpul demnitatea ecvestră, deținând importante magistraturi în orașele provinciei. Nu deținem însă până în prezent vreo atestare privitoare la personaje originare din Dacia care ar fi pătruns în ordinul senatorial[579].

Destul de sărace sunt informațiile epigrafice privitoare la coloniștii originari din provinciile dunărene[580]. Cei mai cunoscuți sunt de origine illirică, unii aduși în Munții Apuseni ca specialiști minieri (*Pirustae*, *Baridustae*, *Sardeates*, *Maniates*; vezi mai departe, p. 270)[581].

Tot din aceast zonă au venit alți coloniști, precum acel *T. Aur(elius) Aper Delmata, princ(eps) adsignato* (!) *ex m(unicipio) Splono* (într-o inscripție de la Ampelum)[582], sau doi coloniști originari din *k(astellum) Starva* (atestați la Alburnus Maior)[583]. Trebuie subliniat de asemenea că cercetările arheologice au contribuit la identificarea unor comunități de coloniști din aceste provincii; se pot cita astfel necropolele tumulare de incinerație de la Cașolț (jud. Sibiu)[584] și Calbor (jud. Brașov)[585] aparținând unor coloniști norico-pannonici, ori cele de la Zlatna[586] și Ighiu (jud. Alba)[587] ale unor coloniști dalmatini.

Cel mai bine informați suntem, totuși, asupra celor veniți din provinciile orientale.

---

[579] O excepție pare a fi P. Aelius Gemel(l)us, *vir clarissimus*, la Apulum (CIL, III, 1106 = IDR, III/5, 72); el ar putea fi identic cu P. Aelius Cl(audia tribu) Sen(ione) Gemellus, tribun al cohortei I Vindelicorum, menționat într-o inscripție de la Tibiscum, din timpul lui Caracalla (IDR, III/1, 128; cu unele completări: AÉ, 1987, 849 = ILD, 200) – înnobilat poate și introdus *(allectus)* în ordinul senatorial chiar de acest împărat.

[580] Câteva exemple: persoane originare din Sirmium (IDR, II, 36), Viminacium (IDR, III/2, 418) sau Aequum (Dalmatia) (IDR, III/2, 249; III/3, 350, 417); o *cives Norica* (IDR, III/4, 91), un bărbat (?) *do(mo) Macedonia* (IDR, III/4, 278). Vezi și studiul lui R. Ardevan, *Colonia Claudia Aequuun und Dakiien. Epigraphische Beiträge*, în vol.: *Römische Städte*, Belgrad, 2005, p. 123–133.

[581] Duje Rendić-Miocević, *Dacico-Illyrica. Quelques aspects de la colonisation illyrienne de la Dacie à la lumière des inscriptions sur les c e r a t a e d'Alburnus*, Rada (Zagreb) 20, 1981, p. 21–34 (în sârbo-croată; rezumat francez, p. 35–37); Exhlale Dobruna-Salihu, *Some aspects of Illyrian Life in Dacia*, SAA, 13–14, 2007–2008, p. 157–168. Pentru numele illirice din Dacia, a se vedea: I. I. Russu, AISC, 4, 1941–1943, p. 186–239 (sursele documentare sunt în special tăbliețele cerate, prezentate în IDR, I, p. 165 sqq. și inscripțiile din IDR, III/3, p. 374 sqq.); idem, *Illirii. Istoria – Limba și onomastica – Romanizarea*, București, 1969 (passim); R. Ardevan, *Die Illyrier von Alburnus Maior. Herkunft und Status*, în *Ad Fontes! Festschrift für Gerhard Döbesch*, Viena, 2004, p. 593–598; I. Piso, *Gli Illiri ad Alburnus Maior*, în vol.: *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'età greca e romana.* Atti del Convegno Internazionale Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003 (ed. Gianpaolo Urso), Pisa, 2004, p. 271–307.

[582] CIL, III, 1322 (= ILS, 7153; AÉ, 1968, 443; IDR, III/3, 345)

[583] AÉ, 2007, 1201 (= Anca Timofan, Ioana Barbu, Apulum, 44, 2007, p. 185–187): *[- - -] Starva*; AÉ, 2008, 1166 (= Carmen Ciongradi, Anca Timofan, V. Bârcă, ZPE, 165, 2008, p. 249–268): *Del(mata) k(astelli) Starvae.*

[584] Rapoarte despre această necropolă (atribuită populației autohtone) s-au publicat în: Dacia (N.S.), I, 1957, p. 207 sqq.; SCIV, 6, 1955, 3–4, p. 581 sqq.; MCA, 4, 1957, p. 119 sqq.; MCA, 5, 1959, p. 403 sqq.; MCA, 6, 1959, p. 414 sqq. Dimpotrivă, P. Alexandrescu (Dacia, 9, 1965, p. 180, nota 39) le leagă de grupul de necropole norico-pannonic (vezi în acest sens și D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, p. 133–135), opinie respinsă de M. Macrea (*Viața în Dacia romană*, p. 285–286, nota 78). Vezi mai recent: Eckehard Weber, *Norikerinnen und Noriker im römischen Dakien*, în *Orbis Antiquus*, 2004, p. 816–820.

[585] MCA, 4, 1957, p. 141–144; 5, 1959, p. 414 sqq.

[586] Oct. Floca, AISC, 3, 1941, p. 160–173; Sargetia, 2, 1941, p. 91 sqq.

[587] MCA, 6, 1959, p. 492 sqq.

Astfel, din Asia Mică[588] s-au aşezat în Dacia grupuri de *Galatae* la Napoca[589], Germisara[590] şi Alburnus Maior[591], precum şi *Ponto-Bithyni* la Apulum[592]; faptul că se autodenumesc, după numele oficial al provinciilor de unde provin, arată că au fost aduşi în grupuri şi stabiliţi oficial în diferite locuri ale provinciei. Destui sunt cei atestaţi individual, unii putând fi identificaţi după divinităţile lor „naţionale": Cybele – *Meter Troklimene* (din Phrygia)[593] ; *Iupiter Optimus Maximus Erusenus* din Erisa (Caria)[594]; *Iupiter Optimus Maximus Cimistenius*[595], *Zeus Sarnendenos*[596], *Zeus Syrgastos* (din Tios)[597], poate şi *Zeus Sittakomicos*[598] veniţi din Bithynia; *Iupiter Optimus Maximus Tavianus* (din Tavium)[599] şi *Zeus Narenos* (din Nara) din Galatia[600]; *Aesculapius Pergamenius*[601] din Pergam, unde era un sanctuar vestit; *Glyco*, din *Abonoteichos* (Paphlagonia)[602] etc. Alteori inscripţiile indică locul de origine: *Amasia*[603] şi *Sebastopolis*[604] din Pont, *Aspendus* din Pamphylia[605], *Epiphania* din Cilicia[606], *Tavium* din Galatia[607] etc.; uneori originea este redată prin formulări

---

[588] C. C. Petolescu, *Les colons d'Asie Mineure dans la Dacie romaine*, Dacia (N.S.), 22, 1978, p. 213–218; C. Onofrei, *Spira Asianorum şi Galatae consistentes municipio la Napoca*, EN, 18, 2008, p. 171–178. Dintre aceştia trebuie totuşi excluşi *Asiani* din inscripţia CIL, III, 870 (= ILS, 4061) de la Napoca; vezi mai departe nota 687.

[589] CIL, III, 860.

[590] CIL, III, 1394 (= ILS, 7152; IDR, III/3, 234).

[591] IDR, III/3, 398 (= AÉ, 1944, 25; CIGD, 3): un κολλήγειον care pune o dedicaţie pentru *Zeus Narenos,* divinitate galată; aceleiaşi divinităţi îi ridică o inscripţie greacă *Demetrius Arzake* (AÉ, 1944, 23; IDR, III/3, 399; CIGD, 4; patronimicul de origine iraniană).

[592] IDR, III/5. 153 (= ATE 1904, p. 129–130); colonişti din Bithynia sunt atestaţi şi la Ampelum: IDR, III/3, 341 (= Dolg., 7, 1916, 2, p. 77), 342 (= CIL, III, 1324).

[593] CIL, III, 7766 (= IGR, I, 543; IDR, III'5, 256; CIGD, 17): Ἐξ ἐπιταγῆς μητρὸς Τροκλιμήνης (Apulum).

[594] CIL, III, 859 (= ILS, 4083) (Napoca).

[595] La Apulum: IDR, III/5, 209 (= I. Berciu, Al. Popa, Latomus 22, 1963, 1, p. 68–73; idem, Apulum 5, 1965, p. 168, nr. 1–2; AÉ, 1964, 185–186); la Ampelum: IDR, III/3, 432 (= AÉ, 1944, 20).

[596] IDR, III/3, 400 (= AÉ, 1944, 22; CIGD, 5) Δι[ὶ] Καρνενδηνῷ κολλήγειον εὐχήν (Alburnus Maior). Acest *Zeus* apare şi într-o altă inscripţie de la Apulum (CIL, III, 7762 = IDR, III/5, 229 = CIGD, 16; Apulum): Ζεῦ Καρδενδηνω. Forma corectă este cea de la Alburnus Maior, aşa cum apare în două inscripţii de la Iuliopolis din Bithynia; vezi Sorin Nemeti, *Zeus Sarnendenos*, EN, 18, 2008, p. 179–183.

[597] IDR, III/5, 706 (= V. Moga, I. Piso, M. Drîmbărean, AMN, 35 (I), 1998, p. 109–111, nr. 1; AÉ, 1998, 1077): Διὶ Συργαστῷ.

[598] IDR, III/3, 409 (= AÉ 1944, 26; CIGD, 7): Δίον Λο(υκ)ιανοῦ εὐχὴν Δεὶ Σιττακομικῷ (Alburnus Maior).

[599] CIL, III, 860 (Napoca), 1088 (= IDR, III/5, 228, Apulum).

[600] IDR, III/3, 398 (= AÉ, 1944, 25; CIGD, 3): Δε[ὶ] Ναρηνῷ κολλήγειον εὐχήν, 399 (= AÉ, 1944, 23; CIGD, 4): Δημήτριος Αρζακει Δεὶ Ναρηνῷ εὐχήν (Alburnus Maior). Un fragment de altar cu inscripţie latină (dedicantul necunoscut), la Berghin (jud. Alba; IDR, III/4, 41).

[601] CIL, III, 1417 a (= ILS, 3854; IDR, III/2, 164) (Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

[602] CIL, III, 1021-1022 (= IDR, III/5, 85–86).

[603] CIL, III, 971 (= IDR, III/3, 8; Răhău).

[604] CIL, XVI, 75 (= IDR, I, 10) (Grojdibod).

[605] CIL, III, 14491 (= IDR, II, 204).

[606] IDR, III/5, 140 (= E. Zefleanu, Apulum, 2, 1943–1945, p. 97; AÉ, 1947, 23 şi 1960, 239) (Apulum).

[607] CIL, III, 1503 (= ILS, 7134; IDR, III/2, 112) (Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

mai generale: *domo Asiae*[608], *quam generavit Pergamos*[609], *cives Bithyni*[610]; în sfârşit, după factura numelor – unele etno-geografice *(Ionicus*[611], *Galatus*[612], *Pergamenianus*[613]*)*, altele orientale (asianice: bithyniene, thraco-frigiene, iraniene) *(Affia*[614], *Arzakes*[615], *Farnax*[616], *Menofilus*[617]). De remarcat că majoritatea persoanelor venite din Asia Mică sunt atestate în Dacia Superioară, regiune cu un grad mai înalt de urbanizare şi cu o viaţă economică (în special comercială) mai intensă. Ei se grupează adeseori în colegii de caracter etnic, ceea ce arată că se considerau în minoritate, dorind totodată prin acest gen de exclusivism să-şi păstreze individualitatea şi eventual privilegiile.

Deosebit de reprezentativi din punct de vedere epigrafic sunt cei veniţi din Syria. La Apulum şi Sarmizegetusa, cunoaştem nişte *Suri negotiatores*[618]. Sirienii (bărbaţi şi femei) sunt atestaţi şi individual; cei mai mulţi provin din formaţiunile auxiliare (sirieni, palmirenieni, iturei) şi sunt foarte tenaci în conservarea şi răspândirea unor divinităţi proprii (siriene şi palmireniene). Numele siro-palmireniene reprezintă lotul cel mai bogat de nume orientale din Dacia[619].

Nu este deloc sigur că ar proveni din Egipt purtătorii unor nume derivate de la divinităţi egiptene, precum *Arphocras* (de la *Harpocrates*)[620] ori *Sarapio*[621]; astfel, din inscripţia funerară a unei tinere, *Isidora* („darul zeiţei Isis"), aflăm că era *domo Asiae*[622], deci originară din provincia Asia. Se cunosc de asemenea unele antroponime afro-semitice (punice) *(Birsus, Iarsaces, Sattara, Satrius)* sau *cognomina* indicând o proveniență nord-africană *(Afer, Afra, Maurus, Maurina)*; unele persoane provin din formaţiunile auxiliare recrutate din Africa de nord[623].

Cei mai mulţi dintre aceşti veniţi de peste mări şi ţări poartă nume de factură romană, chiar dacă adesea cel de-al treilea element indică o origine neromană. Este semnificativ că dintre deţinătorii de *tria nomina,* cei mai mulţi poartă ca *nomen gentile* pe cele de *Ulpius*, *Aelius* şi *Aurelius*, aparţinând în majoritatea cazurilor împăraţilor din secolul al II-lea (dar *Aurelii* pot fi numiţi şi după M. Aurelius Antoninus – Caracalla, care a acordat, în 212, prin *Constitutio Antoniniana*, dreptul de cetăţenie

---

[608] CIL, III, 7802 (= 1222; IDR, III/5, 539) (Apulum): *D(is) M(anibus) Isidorae, domo Asiae* etc.

[609] IDR, III/2, 382 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

[610] IDR, III/3, 341 (= A. Buday, Dolg., 7, 1916, 2, p. 77: *civ[i]s Bithynus*), 342 (= CIL, III, 1324, Ampelum: *cives Bithinum* !).

[611] CIL, III, 14216, 11 (= IDR, II, 47; Drobeta).

[612] IDR, III/5, 25 (= E. Zefleanu, Apulum , 2, 1943–1945, p. 99, nr. 3; AÉ 1947, 21; Apulum).

[613] CIL, III, 1366 (= IDR, III/3, 64; Micia).

[614] CIL, III, 1324 (= IDR, III/3, 342; Ampelum).

[615] IDR, III/3, 399 (= AÉ, 1944, 23; Alburnus Maior).

[616] CIL, III, 986 (= ILS, 3848; IDR, III/5, 20; Apulum).

[617] CIL, III, p. 924 (= ILS, 7215 A; IDR, I, 31: tăbl. cer. I) (Alburnus Maior): *Offas Menophili.*

[618] CIL, III, 7761 (= ILS, 4304; IDR, III/5, 218; Apulum), 7915 (= IDR, III/2, 203); IGB, III, 1590 (= IDRE, II, 351).

[619] I. I. Russu, *Elementele syriene în Dacia carpatică şi rolul lor în „colonizarea" şi romanizarea provinciei*, AMN, 6, 1969, p. 167–186; S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană*, I, Bucureşti, 1981, p. 206–243.

[620] CIL, III, 6254 (Sânmiclăuş).

[621] CIL, III, 1003, 1054 (63 şi 171; Apulum).

[622] CIL, III, 7802 (= 1222; IDR, III/5, 539) (Apulum); *supra*, nota 608.

[623] S. Sanie, *Les Africains en Dacie romaine*, în *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Constantza*, 9–13 septembre 1977 (ed. D. M. Pippidi), Bucureşti – Paris, 1979, p. 465–466.

majorității locuitorilor Imperiului). Recent, un important studiu consacrat nume de persoane din inscripțiile Daciei realizează o distincție clară între cetățeni peregrini[624]; asemenea departajare poate crea totodată o imagine mai exactă des nivelul atins de fenomenul romanizării.

Cum subliniam mai sus, coloniștii locuiau cu precădere în orașe, unde atestă numeroase inscripții. În zonele cu grad de urbanizare mai scăzut, numă inscripțiilor referitoare la populația cvilă este destul de redus; situația nu datorează numai lipsei (rarității) materialului de scris dur (litic), deoarece în a părți dorința de a scrie se manifestă adesea prin alte forme ale epigrafiei min (inscripții pe tegule, grafiți ceramici). Explicația acestei lipse de preocupare e probabil legată de prezența cu precădere în zonele rurale[625] (în general, cele r îndepărtate de centrele importante de civilizație romană) a populației autohto (al doilea element demografic, ca valoare numerică, al provinciei).

Simbioza daco-romană

Statisticile întocmite de arheologi consemnează pe teritoriul provinciei ci 300 de așezări rurale – ceea ce ne dă o imagine, fie și aproximativă, a densită demografice a Daciei romane. Investigarea lumii satelor – mult mai conservatoa atât în ceea ce privește pe autohtoni, cât și pe coloniști – prezintă un inte deosebit pentru problema simbiozei (συμβίοσις = „conviețuire") daco-romane[6 tocmai înțelegerea acestui fenomen comportă cele mai multe dificultăți, deoare *continuitatea* autohtonilor a fost cu prisosință demonstrată de descoperir arheologice[627]. În cele ce urmează, vom urmări repartiția descoperirilor care refle aceste relații reciproce; este evident însă că nu va fi o enumerare a tuturor descoperiri privind continuitatea dacică în epoca romană.

Se cunosc numeroase așezări rurale din epoca romană în care apar asociate elemente civilizație (în special ceramică) romană cu cele dacice. Se pot cita, la sud de munți: Amărăști, Ap Vii, Castranova, Cârcea-„Viaduct" (com. Coșoveni), Leu și Locusteni (jud. Dolj); Ocnița (Ocnele Ma (jud. Vâlcea); Săcelu (jud. Gorj); Stoenești și Dobrun (jud. Olt), iar în Transilvania: Boarta, Caș Curciu (com. Dârlos), Laslea, Ocna Sibiului, Roșia, Ruși, Săcădate, Slimnic, Șura Mică (jud. Sib Cenade, Ciumbrud (Aiud), Ciunga (Ocna Mureș), Micoșlaca, Noșlac, Obreja, Rădești, Sebeș Șpălnaca (jud. Alba); Feldioara, Gligorești, Sava, Sic (jud. Cluj); Cipău, Cristești, Gogan, Lechința Mureș, Sf. Gheorghe (com. Iernut) (jud. Mureș); Filiaș, Medișoru Mare, Mugeni (jud. Harghit Râșnov și Vulcan (jud. Brașov). Aproape că nu există vreo așezare dacică pură, în care să nu fi apă

[624] Rada Varga, *The Peregrini of Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2014 (168 p.).

[625] Este semnificativă păstrarea în limba română a unui cuvânt provenind din substratul dac *cătun*, desemnând o mică așezare rurală, în special în zonele de deal și munte; vezi *supra*, nota 544.

[626] Vezi în această privință: C. C. Petolescu, *Simbioză daco-romană și romanitate carpato-dunăreană* RdI, 38, 1985, 7, p. 635–649; Ioana Bogdan Cătăniciu, *Daci și romani. Aculturație în Dacia*, Cluj, 200 151 p. + 13 fig. (vezi Coriolan Horațiu Opreanu, *Note de lectură (III). Despre știință, fair play și frustra* EN, 16–17, 2006–2007, p. 345–353).

[627] M. Babeș, *Siebenbürgen in der Römerzeit. Zur Frage des Kontinuität und der Romanisieru der Geto-Daker*, în: Wolfgang Schuller (ed.), *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderu* Köln – Weimar – Wien, 1994, p. 117–144. Cele mai importante sinteze rămân cele ale lui D. Prota *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971; idem, *Autohtonii în Dacia*, I, București, 19 (ale căror rezultate sunt rezumate și în studiul nostru); idem, *La continuité daco-romaine*, Cluj, 200 p. 15–168. Vezi și Gh. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980; Gh. Popilia D. Bondoc, *Așezările daco-romane de la Locusteni*, Craiova, 2014.

materiale romane. Este o dovadă clară a convieţuirii elementului autohton cu coloniştii, fie că trăiesc în cadrul aceleiaşi comunităţi rurale, fie separat – dar împrumutând reciproc elemente de cultură materială. Deocamdată, cel mai evident este împrumutul din partea autohtonilor, prin însuşirea unor produse „de serie" (ceramică, produse de folosinţă personală etc.).

Din păcate, gradul foarte înalt sau absolut de perisabilitate al majorităţii materialelor arheologice nu ne permite a urmări mai în amănunt raporturile reciproce între autohtoni şi coloniştii veniţi din diferite părţi ale Imperiului[628]. Suntem reduşi astfel aproape în exclusivitate la analiza materialului arheologic de uz curent (îndeosebi ceramică) şi a unor elemente de viaţă spirituală (rituri funerare). În stadiul de faţă al cercetării, ar fi important a urmări *cum* elementul autohton intră în contact cu cultura materială a cuceritorului, dar şi în ce măsură viaţa sa cotidiană este stimulată de progresul net introdus de statul roman în raport cu perioada anterioară. Suntem de părere că descoperirile arheologice, deşi nu pot răspunde mulţumitor la toate întrebările, sunt totuşi elocvente pentru existenţa unui dialog între cuceritori şi cuceriţi.

VIAŢA SOCIALĂ ÎN DACIA ROMANĂ

Structuri sociale

În Dacia, precum în întreg Imperiul, diferenţele sociale erau determinate de mai mulţi factori: condiţie socială (oameni liberi sau aserviţi), statut civic (cetăţeni romani ori peregrini), rang, avere. Starea socială a unei persoane este determinată în cele mai multe cazuri de acţiunea complexă a acestor factori[629].

Totuşi, în Dacia, diferenţele sociale sunt mai puţin frapante decât în Italia sau provinciile vechi şi bogate ale Imperiului; cauza constă în lipsa marii proprietăţi funciare în această provincie. Aristocraţia senatorială este reprezentată doar prin guvernatorul provincial (însoţit eventual de unii membri ai familiei sale) şi de *tribuni laticlavii* ai legiunilor care au staţionat în Dacia; nu avem însă vreo dovadă despre ridicarea unor provinciali până la cel mai înalt ordin al societăţii romane *(ordo senatorius – amplissimus ordo)*[630].

Cum am mai avut prilejul să remarcăm, sclavia nu a deţinut un rol important în viaţa economică a provinciei. De fapt, deosebirea esenţială o constatăm în cadrul categoriei oamenilor liberi, între cetăţeni şi peregrini.

Cetăţenii romani *(cives Romani)* se bucurau de drepturi depline. Din rândul lor făceau parte în primul rând înalţii funcţionari, „burghezia" municipală *(municipes)* şi fruntaşii satelor; un număr important proveneau din rândul ofiţerilor şi foştilor

---

[628] Vezi Eleonora Mancini, *La comunicazione verbale fra i Daci e Romani*, în *Corona Laurea*, Bucureşti, 2005, p. 287–292.

[629] Pentru societatea romană, în general, a se vedea: Geza Alföldy, *Histoire sociale de Rome*, Paris, 1991.

[630] Cf. J. Šašel, *Senatori ed appartenenti all'ordine senatorio provenienti dalle province romane di Dacia, Tracia, Dalmazia e Pannonia*, Tituli, 5, 1982, p. 553–581. Vezi totuşi *supra*, nota 579.

militari ai armatei romane[631]. Aceştia din urmă îşi înscriu cu mândrie în inscripţii calitatea de veterani, precum acei *vet(erani) et cives Romani* de la Micia[632]. Se ştie că, după terminarea serviciului militar, soldaţii trupelor auxiliare primeau cetăţenia romană *(civitas Romana)* şi dreptul de a contracta o căsătorie legitimă *(conubium)*: prin aceasta se legitima şi eventuala legătură cu o femeie peregrină (dar pentru una singură!). Aceste drepturi, acordate special printr-un decret imperial *(constitutio)*, sunt înscrise în diplomele militare (în care se specifică acordarea cetăţeniei romane titularului diplomei, soţiei lui şi copiilor născuţi sau care urmau a se naşte). Cât timp cetăţenia a fost acordată cu zgârcenie, doar pentru „credincioasă slujbă" (*pie et fideliter*, cum glăsuieşte o diplomă militară[633]), ea a reprezentat un stimulent pentru coloniştii veniţi de pretutindeni şi pentru autohtoni; dar începând cu Caracalla, extinderea dreptului de cetăţenie prin *Constitutio Antoniniana*[634] (urmărind de fapt extinderea fiscalităţii, după afirmaţia lui Cassius Dio, LXXVI, 9, 5) a devalorizat calitatea de cetăţean roman şi ataşamentul faţă de statul roman.

Din rândul cetăţenilor bogaţi se recrutau membrii consiliului municipal *(ordo decurionum)* şi magistraţii oraşelor. Elita obţinea adesea demnitatea ecvestră, precum *Cominii, Procilii* sau *Varenii* de la Sarmizegetusa; din rândul lor se alegeau magistraţii municipali şi marii preoţi (cum ar fi *sacerdos arae Augusti*, *flamines*, *pontifices*; vezi mai departe, p. 282–283), iar o serie de colegii şi oraşe se grăbeau să-i solicite să le fie patroni[635]. În rândul cavalerilor romani par a fi pătruns şi unii autohtoni (precum *P. Aelii* de la Apulum sau familia acelui M. Ulpius Peregrinus, originar din *Napuca*, tribun al legiunii I Italica de la Novae[636]). Din rândul cetăţenilor erau aleşi (ori numiţi) fruntaşii satelor, cum ar fi acel *praef(ectus) pag(i) Aquensis* (care era şi decurion al coloniei Sarmizegetusa)[637], cei doi *magistri pagi Miciensis*[638] ori *curial(es) territ(orii) Σuc(idavensis)*[639].

Se consideră că numărul decurionilor era în funcţie de numărul cetăţenilor, fiind fixat prin actul de întemeiere al fiecărui oraş; la fiecare cinci ani, *quinquennales* revedeau lista consiliului *(album decurionum)*. Pentru a face parte din consiliu se cereau: calitatea de om liber, un cens (minimum 100 000 de sesterţi) şi vârsta de cel puţin 25 de ani (vezi şi *supra*, p. 242); dar se cunosc şi cazuri când cei înscrişi nu împliniseră încă această vârstă (numiţi *praetextati*), iar alţii care au primit numai însemnele onorifice ale decurionatului *(ornati ornamentis decurionalibus*: liberţi

---

[631] R. Ardevan, *Veterani şi decurioni municipali în Dacia romană*, Sargetia, 20, 1986–1987, p. 117–126.

[632] IDR, III/3, 80–83.

[633] CIL, XVI, 160 (= IDR, I, 1).

[634] Despre acest mult discutat document, a se consulta: H. Wolff, *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis 40 I*, Köln 1976; vezi încă: Em. Condurachi, *La Costituzione Antoniniana e la sua applicazione nell'Impero Romano*, Dacia (N.S.), 2, 1958, p. 281–316; Alfred Boilă, Emilia Doruţiu-Boilă, *Discuţii recente privitoare la Constitutio Antoniniana*, StCl, 14, 1972, p. 179–194; Al. Suceveanu, *Une nouvelle hypothèse de restitution de la 9e ligne du PAP. GISS. 40 I*, Dacia (N.S.), 34, 1990, p. 245–257 (= idem, *Opuscula Scythica*, Bucureşti, 2009, p. 253–273).

[635] A se consulta IDR, III/2 (indici).

[636] IDRE, II, 323 (= M. Cičikova, în vol.: *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 67–72).

[637] IDR, III/3, 10.

[638] IDR, III/3, 69, 80–82.

[639] IDR, II, 190.

sau alți binefăcători ai orașului[640]). Cu timpul, *ordo decurionum* se transform într-o categorie socială; în anul 212, un rescript al împăraților Caracalla și Geta exclud pe *plebei homines* de la dreptul de a fi magistrați municipali (*Dig.*, 50, 2, 4, 26).

Conștiința că reprezintă o categorie aparte a societății se exprimă prin ridicare unor monumente funerare adesea somptuoase[641] și prin dedicații către divinități[64] la care asociază pe membrii *familiei* lor[643].

Pentru cetățenii romani, dar și pentru peregrini, *familia* continuă a fi grupare socială cea mai importantă și respectată; cetățenii romani poartă *tria nomina* și î notează în inscripții tribul (care este însă omis începând cu secolul al III-lea Terminologia epigrafică privitoare la viața de familie[644] este extrem de sugestivă bogată; citām în ordine alfabetică, traducând numai în cazurile mai deosebite: *adfin* (rudă), *avunculus*, *barbatus* (= *homo*), *cognata*, *cognatus*, *commater* (cumătră), *coniu conpar*, *femina*, *fetus* (făt), *filius*, *filia*, *frater*, *gener*, *gravis* (grea, însărcinată), *nur* (noră), *heres*, *homo*, *iuvenis*, *liber*, *maritus*, *marita*, *mammulus* (bunic), *mamma*, *mate maritus* și *maritare*, *matrimonium*, *mulier*, *nanna*, *natus*, *nepos*, *neptis* (dar și *neptia norus* (noră), *parentes*, *pater*, *puer*, *puella*, *pupilus*, *socer* (dar și *socrus*!), *socrus* (dar *socra*: soacră!), *sociare* (a se însoți) și *socius* (soț), *soror*, *tata*, *tutores*, *uxor uxorare* (a se însura), *virginius*. Atașamentul pentru viața de familie se exprim prin epitetele acordate, în special în inscripțiile funerare: cel mai obișnuit, *ber merentes;* când pierd pe cei dragi, autorii inscripțiilor sunt *mater infelicissima*, *pat infelix*, *filii pientissimi*; soții morți sunt numiți *coniux pius*, *pius virginius*; soții sunt cinstite cu epitete superlative, precum *pientissima*, *piissima*, *carissim sanctissima*, *optima*, *inocentissima*, *rarissima*, *incomparabilis*. O piatră notează desp doi soți că au trăit împreună 11 ani și 10 luni *sine ulla querella*[645]. Resemnarea față moarte este consemnată prin formule arhicunoscute precum *ave viator* ori *sit ti terra levis*[646].

La început, cetățenii reprezentau o pătură extrem de subțire a populați provinciei; totuși, Eutropius arată că principalul motiv care l-a oprit pe Hadrian abandoneze Dacia a fost ca nu cumva mulți cetățeni romani să cadă în mâ barbarilor *(ne multi cives Romani barbaris traderentur)*. Cu timpul, numărul cetățenil romani a crescut, prin adăugarea numeroșilor *Ulpii, Aelii* și *Aurelii*.

Principala pătură producătoare o formau oamenii simpli *(incolae, peregrin* lipsiți de drepturi cetățenești. Cei chemați din afară *(ex toto Orbe Romano)* locuiască în noua provincie se bucurau de anumite privilegii și chiar de dreptul proprietate; unii au fost aduși ca specialiști în diferite domenii (precum mine

---

[640] CIL, III, 1079 (Apulum): un *libertus numinis Aesculapi habens ornamenta decurionat col(oniae) Apul(i) et aug(ustalis) col(oniae) e(iusdem)*; CIL, III, 1425–1426 (= IDR, III/2, 219, 27 1493 (= IDR, III/2, 105) (augustali la Sarmizegetusa); CIL, III, 14216, 9 (= ILS, 7150 a; IDR, II, 4 (medic al legiunii VII Claudia, mort la Drobeta la vârsta de 23 de ani).

[641] Carmen Ciongradi, *Grabmonument und sozialen Status im Oberdakien*, Cluj, 2007.

[642] S. Pribac, *Aspecte sociale ale vieții spirituale în Dacia romană*, Timișoara, 2006.

[643] Vezi caracterizarea sugestivă pe care le-o face V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 2 (*supra*, p. 252, nota 574).

[644] Cf. H. Mihăescu, *Langue latine*, p. 291–295.

[645] CIL, III, 1315 (= IDR, III/4, 364).

[646] A se consulta indicii volumelor apărute până acum din IDR (II, III/1-5); vezi și ILD.

dalmatini), dar mulți îngroașă rândurile gloatei urbane: *plebs* (într-o inscripție de la Ulpia Traiana), *populus* (la Apulum)[647]. Este posibil ca unii dintre coloniști, îndeosebi cei din provinciile vecine, să fi venit în Dacia cu gândul să cultive ogoarele (cum afirmă Eutropius); majoritatea truditorilor pământului erau însă autohtonii daci, care trăiau în teritoriile militare sau în zonele mai depărtate de orașe (în beneficiul cărora probabil li se expropriaseră pământurile)[648].

Sclavia în Dacia romană

Într-o lucrare apărută cu mai bine de o jumătate de secol în urmă[649], D. Tudor întocmea un repertoriu epigrafic cuprinzând 152 de inscripții referitoare la sclavi și liberți; între timp s-au adăugat alte peste 100 de informații noi. În aceste epigrafe este vorba deopotrivă de *servi privati* și *servi publici*; cei mai mulți sunt bărbați, mai puțini la număr femei și copii; în proporție aproximativ egală, numele sunt romane sau de altă origine (îndeosebi grecești).

Cele mai relevante inscripții privitoare la sclavi provin din orașe. Aici sclavii erau folosiți la munci casnice (de exemplu, un relief funerar de la Rediu, jud. Cluj, redă toaleta unei matroane romane[650]), intendenți ai gospodăriilor plutocrației municipale sau ca *villici* în gospodăriile de la țară ale orășenilor. Inscripțiile amintesc despre sclavi și liberți folosiți de stăpânii sau patronii lor în diferite activități administrative și financiare: pentru strângerea taxelor provenind din arendarea vămilor de către *conductores publici portorii* sau de alți arendași ai unor bunuri (spre exemplu, ai salinelor și pășunilor). Într-o tăbliță cerată conținând contractul a doi cămătari *(argentarii)*, pentru crearea unei *societas danistaria,* apare un sclav *actor*, însărcinat cu această activitate[651]. Este de la sine înțeles că inscripțiile nu fac mențiune despre cei cuprinși în activitățile agricole; ele ne-au păstrat memoria doar a celor care, deși robi, soarta le-a fost mai favorabilă. Astfel, la Potaissa, stăpânii menționează pe aceeași piatră funerară fiica, libertul și *menesterii*[652] (formă populară pentru *minister:* „slujitor"); la Tibiscum, un *flamen* al municipiului pune o inscripție lui Iupiter Optimus Maximus Dolichenus, *pro salutem suam* (!) *suorumque omnium contubern(al)ium*[653];

---

[647] IDR, III/2, 116 (Sarmizegetusa); IDR, III/5, 446 (= CIL, III, 7805; ILS, 7145; AÉ, 1996, 1276; Apulum).

[648] Statutul lor era probabil cel de *dediticii* (urmare a capitulării fără condiții, după înfrângerea regelui Decebal), ei fiind exceptați, prin reglementarea împăratului Caracala din 212 *(Constitutio Antoniniana)*, de la acordarea cetățeniei romane. Ei puteau accede la această calitate numai în chip individual, în primul rând prin efectuarea serviciului militar. Vezi Al. Madgearu, RI (s.n.), I, 1990, 4, p. 347–354; idem, *Istoria militară a Daciei post-romane*, Târgoviște, 1998, p. 26; C. C. Petolescu, *Dacia și Imperiul Roman*, București, 2000, p. 257, nota 423.

[649] D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957 (cu un *supplementum epigraphicum*).

[650] Oct. Floca, W. Wolski, *Aedicula funerară în Dacia romană*, BMI, 42, 1973, 3, p. 18, nr. 50; Lucia Țeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR International Series 128, Oxford, 1982, p. 207, nr. 40.

[651] IDR, I, 44 (tăbl. cerată XIV).

[652] CIL, III, 907 (= 7693).

[653] CIL, III, 7997 (= IDR, III/1, 139).

alteori, sclavii şi liberţii apar ca moştenitori (singuri sau alături de alţi membri ai familiei) ai defunctului. Adeseori liberţii, alături de membrii familiei, se îngrijesc de monumentul funerar al stăpânilor.

O serie de inscripţii din Dacia menţionează sclavi şi liberţi ai împăratului, folosiţi într-o serie de birouri ale procuratorilor imperiali (cei ai provinciilor, ai portoriului, ai minelor de aur); inscripţiile reţin un bogat repertoriu de atribuţii: *arcarius*, *contrascriptor*, *dispensator*, *librarius* şi *adiutor tabularii*, *scriba, vicesimarius* etc.

Se cunosc sclavi ai unor temple: astfel, la Ampelum, o inscripţie menţionează un *aedituus,* paznicul unui templu[654]; iar la Apulum este menţionat un *libertus numinis Aesculapi*[655]. Posedau sclavi şi oraşele; dintre asemenea sclavi provin probabil *P(ublius) Publicius Anthus* şi *P(ublius) Publ(icius) Cletus*, care închină la Sarmizegetusa o inscripţie *Genio lib(ertorum) et servorum*[656].

Starea acestor sclavi sau liberţi era mai bună; astfel, de la Sarmizegetusa aflăm cum un om liber dedică un altar lui Iupiter Optimus Maximus Aeternus, *pro salute Ianuari Aug(usti servi) ex arcario et Vitiae Threptae eius*[657]; un sclav imperial, *Caes(aris) n(ostri) servos* (sic) *librarius,* ridică un templu pentru Caelestis Virgo Augusta: *templum a solo pecunia sua ex voto fecit*[658]. La Sarmizegetusa şi Apulum, liberţii intră în colegiul Augustalilor, însărcinaţi cu oficierea cultului imperial[659]. Doi augustali, de la Sarmizegetusa şi Apulum, mulţumesc zeilor deoarece au fost cinstiţi de oraşele respective cu *ornamenta decurionalia*[660].

Despre proveniența sclavilor, datele de care dispunem sunt nesemnificative. La Alburnus Maior, trei tăbliţe cerate cuprind contracte pentru vânzări de sclavi: un copil *(puer)* costa 600 denari, o femeie *(mulier)* 402 denari, iar o fetiţă *(puella)* 205 denari[661]. În antichitate, galaţii (atestaţi în zona minieră) aveau faimă de negustori de sclavi. Mulţi sunt însă crescuţi în casă, *vernae*, fie ei ai împăratului sau ai unor persoane particulare; echivalentele în greacă sunt θρεπτός şi θπέπτης, păstrate în numele liberţilor *Valerius [T]hreptus* şi *Vitia Threptes* de la Sarmizegetusa[662].

Colegiile

În peisajul social, un loc important ocupă asociaţiile private, cunoscute în general sub numele de *collegia*; ele erau recunoscute de stat şi funcţionau legal,

---

[654] IDR, III/3, 365.

[655] CIL, III, 1079; inscripţia mai adaugă: *habens ornamenta dec(urionalia) col(oniae) Apul(ensis) et aug(ustalis) col(oniae) eiusdem.*

[656] CIL, III, 7906 (= IDR, III/2, 218).

[657] CIL, III, 7912 (= IDR, III/2, 189).

[658] IDR, III/2, 17 (= AÉ, 1913, 50).

[659] D. Tudor, *Le organizzazioni degli Augustales in Dacia*, Dacia (N.S.), 6, 1962, p. 199–214; vezi, de asemenea: L. Mihăilescu-Bîrliba, *L'origine des Augustaux et de leurs familles en Dacie romaine*, SAA, 13–14, 2007–2008, p. 147–155.

[660] CIL, III, 1425–1426 (= IDR, III/2, 219 şi 271; Ulpia Traiana), 1079 (= ILS, 3850; IDR, III?5, 199; Apulum).

[661] IDR, I, 36–38 (tăbl. cer. VI–VIII).

[662] CIL, III, 7912 (= IDR, III/2, 189).

participând în unele cazuri la viața publică. Scopul lor era de a permite reunirea membrilor cu diferite prilejuri și de întrajutorare[663].

Locul principal era deținut de colegiile profesionale[664]. Cele mai bine cunoscute sunt colegiile fabrilor (grupând diferiți meșteri, precum zidari, fierari, dulgheri). La Sarmizegetusa, *collegium fabrorum* se împărțea în decurii (sunt atestate epigrafic cele cu numerele de ordine I, III, IIII, VI, XIII, XV), având în frunte câte un *decurio*. Aceștia erau membri de frunte ai colegiului, precum la Apulum P. Aelius Valerianus, augur al coloniei, decurion și patron al colegiului fabrilor, a cărui piatră de mormânt o pun *decuriones et pricipales coll(egii)*[665]. Aceşti *principales,* prin analogie cu gradații din armată, erau cei care dețineau anumite misiuni în colegii, precum *vexillarii* și *imaginiferi*; această organizare cvasi-militară era în legătură și cu serviciul de pompieri îndeplinit de fabri. La Sarmizegetusa, în acest colegiu intrau și negustori, căci în *decuria IV* întâlnim două personaje, unul dintre ei fiind menționat într-o altă epigrafă ca negustor sirian[666]. La Sarmizegetusa, ei aveau local propriu, *aedes*[667]; cel de la Drobeta poartă numele de *scola*[668].

La Apulum, câteva inscripții atestă existența unui *collegium fabrum* în *municipium Aurelium*, apoi în *colonia Aurelia*[669], numărând cel puțin 11 decurii[670]; altul este atestat în *municipium Septimium Apulense*[671]. De la Oescus se cunoaşte o inscripție dedicată unui personaj important, care are legătură cu Apulum: *T. Flavio T. f(ilio) Pap(iria tribu) Valentino, eq(uiti) R(omano), flam(ini) et IIviral(i) col(oniae), praef(ecto) salt(us), patron(o) colleg(iorum) fabror(um) coloniar(um) Oesc(ensium) et Apul(ensis), patrono col(oniae) Ulp(iae) Oescensium* etc[672].

Un *collegium fabrorum* mai este atestat la Tibiscum[673], iar la Drobeta este cunoscut din mențiunea unui *dec(urio) scol(ae) fab(rum)*[674].

La Apulum mai sunt amintite un *collegium centonariorum*, al producătorilor de postav[675], precum și un *collegium dendr(ophorum)* (purtătorii pinului sacru, în sărbătorile de primăvară ale zeiței Cybele și lui Attis), alcătuit probabil din dulgheri[676].

Alte colegii menționate epigrafic în Dacia: *collegium nautarum*, la Drobeta (nu la Apulum, cum se afirmă adesea)[677]; *collegium utriculariorum* (producători de burdufuri),

---

[663] Vezi lista cumpărăturilor pentru un banchet: IDR, I, p. 46 (tăblița cerată XVI).

[664] Pentru Dacia, vezi M. Macrea, *Viața...*, p. 316–321; R. Ardevan, AMN, 15, 1978, p. 167–172 (colegiul fabrilor de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa); idem, AMN, 16, 1979, p. 87–92 (*lecticarii* la Sarmizegetusa). În aceste lucrări se găsesc citate o parte din sursele epigrafice referitoare la prezentarea ce urmează; vezi în această privință, de asemenea, IDR, I, II, III/1–5 și ILD, p. 316 (indici).

[665] CIL, III, 1210 (= IDR, III/5, 486).

[666] CIL, III, 1431 (= IDR, III/2, 202), 7915 (= IDR, III/2, 203).

[667] IDR, III/2, 6 (= AÉ, 1912, 76).

[668] CIL, III, 1583 (= 8018; ILS, 7247; IDR, II, 135).

[669] R. Ardevan, *Viața municipală*, p. 595–597.

[670] Vezi CIL, III, 1043.

[671] R. Ardevan, *op. cit.*, p. 598.

[672] AÉ, 2005, 1325.

[673] Idem, *op. cit.*, p. 599.

[674] CIL, III, 1583 (= 8018; ILS, 7247; IDR, II, 135).

[675] CIL, III, 1207–1209.

[676] CIL, III, 1217.

[677] CIL, III, 1209 (Apulum): *P(ublio) Ael(io) P(ubli) fil(io) Pap(iria tribu) Strenuo, eq(uo) p(ublico) sacerd(oti) arae Aug(usti), auguri et IIvirali col(oniae) Sarm(izegetusae), augur(i) col(oniae) Apul(ensis), dec(urioni) col(oniae) Drob(etensis), patron(o) collegior(um) fabr(um) centonar(iorum) et nautar(um),*

la Marga (*Pons Augusti*)[678] şi Călugăreni[679]; la Micia este atestat un *collegium,* probabil al lapidarilor[680]; un *colleg(ium) aurariarum* (?)[681] este atestat la Germisara. Cât de diverse erau aceste colegii profesionale, rezultă dintr-o inscripţie de la Ulpia Traiana dedicată *[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) et Genio collegi Pomarens(ium)*[682]; *pomarii* erau vânzătorii de poame, dar forma *pomarenses* se poate trage de la o aşezare suburbană sau un cartier al acestor negustori de fructe. De altfel, *negotiatores provinciae Apul(ensis)* apar ca o asociaţie, întrucât au un *defensor*[683].

Un loc important deţin asociaţiile de caracter etnic, precum *col(legium) Galatarum* la Germisara[684], *collegium Ponto-Bithynorum* la Apulum[685]sau *collegium K(astellanorum) Baridust[a(rum)]* de la Alburnus Maior[686]. Alte inscripţii atestă organizarea unor asociaţii cu caracter religios: la Napoca, *spira* cu *nomina Asianorum*, adepţi ai lui Dionysos[687]; la Potaissa, un *collegium Isidis*[688]; la Alburnus Maior, două inscripţii greceşti menţionează un κολλήγειον ca autor al unor dedicaţii pentru Zeus Narenos (divinitate galată)[689] şi Zeus Sarnendenos (şi acesta divinitate microasiatică)[690]; în aceeaşi localitate, pe o dedicaţie pentru Diana apare un *mag(ister) coll(egii)*[691], iar într-o tăbliţă cerată un *collegium Iovis Cerneni*, de caracter funerar[692]. Inscripţiile ne dau şi alte informaţii despre sistemul asociativ roman în domeniul religios: la Ulpia Traiana, o dedicaţie adresată *Deo Aeterno et Iunoni et Angelis* de către un augustal al coloniei, se referă probabil la o lucrare (templu?): *colitoribus d(ono) d(ederunt) p(osuerunt)*[693]; altă epigrafă conţine lista unor *cult[ores dei*

---

conduc(tori) pascui salinar(um) et commerciorum), Rufinus eius; suntem de părere că onoarea de patron al unor colegii trebuie pusă în paralel cu onorurile municipale, prin urmare: patron al colegiului fabrilor la Sarmizegetusa, patron al colegiului centonarilor la Apulum (CIL, III, 1208), iar patron al colegiului navigatorilor la Drobeta.

[678] CIL, III, 1547 (= IDR, III/1, 272).

[679] CIL, III, 944 (= IDR, III/4, 215).

[680] CIL, III, 1365 (= IDR, III/3, 141).

[681] CIL, III, 941 (= IDR, III/3, 235, unde se crede că este o greşală de copiere în loc de *COLLEG. GAL/ATARVM*)

[682] AÉ, 2000, 1253; ILD, 249.

[683] CIL, III, 1500 (= IDR, III/2, 109).

[684] CIL, III, 1394 (= ILS, 7152; IDR, III/3, 234).

[685] IDR, III/5, 153.

[686] IDR, III/3, 388 (= AÉ, 1944, 24).

[687] CIL, III, 870 (= ILS, 4061; vezi *supra*, p. 254, nota 588). Cf. C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 22, 1978, p. 213–214: „Il s'agit dans ce cas d'une association dionysiaque, composée d'hommes et de femmes, comme il existaient dans d'autres provinces balkaniques" etc.; D. Dana, Dacia (N.S.), 57, 2013, p. 153. Numele de *Asiani* al adoratorilor lui Dionysos pare a fi legată de larga difuziune a acestei divinităţi în regatul Pergamului, viitoarea provincie *Asia*, de unde s-a răspândit în Peninsula Balcanică (Macedonia, Thracia, Moesia); vezi R. Turcan, *Cultele orientale în lumea romană*, Bucureşti, 1998 (traducere de Mihai Popescu).

[688] CIL, III, 882.

[689] IDR, III/3, 398 (= AÉ 1944, 25); v. *supra*, nota 600.

[690] IDR, III/3, 400 (= AÉ, 1944, 22); v. *supra*, nota 596.

[691] CIL, III, 7822 (= IDR, III/3, 385). La Apulum, o dedicaţie pentru Luna Lucifera are ca autor un *mag(ister)*, probabil al unui colegiu al dedicanţilor acestei divinităţi (CIL, III, 1097 = ILS, 3946 = IDR, III/5, 246).

[692] IDR, I, 31 (tăbl. cer. I).

[693] IDR, III/2, 190 (= AÉ, 1914, 106).

Solis? Ma]lagb[eli][694]; tot aici, *cultores Pomarensium* dintr-o inscripție menționată mai sus se denumesc *cultores Iovis Optimi Maximi*[695]. La Micia, într-o dedicație *[H]erc(uli) Aug(usto)*, apar doi *magist(ri) cultorum Hercul(is)*[696]; nişte *cult(ores) Iovis* apar la Ampelum într-o dedicație pentru Septimiu Sever şi fiii săi (anul 201)[697]; la Apulum, aflăm că *familiaricum a solo Prosmoni ex suo fecerunt per Aur(elium) Statium et Ulp(ium) Paulum quaestores*[698]. La acestea se pot adăuga alte numeroase *sodalicia* legal constituite, grupând pe fidelii lui Mithra ori Dionysos sau ai altor divinități cu mistere.

Tulburări sociale

Ca pretutindeni, şi Dacia va fi cunoscut frământări sociale şi emoții, în special în perioadele de nesiguranță. Cele mai multe erau generate de invazii străine: la sfârşitul domniei lui Traian şi începutul celei a lui Hadrian, când sarmații iazigi atacă provinciile Pannonia Inferior şi Dacia (acum Muntenia este pierdută); la începutul domniei lui Antoninus Pius, când amenințe poate dacii din nord şi vest, iar roxolanii atacă se pare Dacia Inferior; sub Marcus Aurelius, când, aşa cum afirmă biograful împăratului din Historia Augusta (*M. Ant. Phil.*, 22, 1), *gentes omnes Illyrici limite usque in Galliam conspiraverunt...* În timpul marii conflagrații din timpul lui Marcus, duşmanii (sarmații din vest şi neamurile germanice) pătrund pe teritoriul provinciei; dintr-o inscripție de la Sarmizegetusa aflăm că atunci templul lui Liber Pater a fost incendiat[699], iar din alta că oraşul a fost mântuit de un dublu pericol *(ancipiti periculo virtutibus restituta)*[700]. În tot acest timp, populația autohtonă a rămas liniştită, îndurând, alături de ceilalți locuitori ai provinciei, spaima şi primejdia.

Sub Commodus, în unele provincii, între care şi Dacia, au avut loc tulburări şi chiar răzmeriție *(... Pannoniae quoque compositae et Britannia et in Germania et in Dacia imperium eius recusantibus provincialibus)*, fiind readuse la ascultare de guvernatorii lor *(quae omnia ista per duces sedata sunt)* (SHA, *Comm.*, 13, 5–6); aceste frământări au fost generate de starea generală de nesiguranță şi de creşterea fiscalității. La acestea se adaugă ravagiile produse de ciumă, căreia îi cade victimă însuşi împăratul Marcus Aurelius, în lagărul de la Vindobona.

Totodată, diferite neamuri barbare, dislocate de altele din ținuturile lor de baştină, cer împăratului să se aşeze pe pământ roman. Cassius Dio (LXX, 11, 4) arată că unii au fost colonizați în Dacia, Pannonia, Moesia, Germania şi chiar în Italia. Mai târziu, sub Commodus, 12 000 de daci mărginaşi cer guvernatorului C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes să se aşeze în Dacia. Toți aceştia erau acceptați în calitate de *dediticii*[701]. Pentru a feri provincia de infiltrările barbarilor, Commodus le impune

---

[694] I. Piso, Ov. Țentea, Dacia (N.S.), 55, 2011, p. 118–121.
[695] *Supra*, nota 682.
[696] CIL, III, 1339 (= IDR, III/3, 73).
[697] CIL, III, 1602 (IDR, III/3, 311).
[698] CIL, III, 7807 (= IDR, III/5, 445); cf. R. Ardevan, *Viața municipală*, p. 308.
[699] IDR, III/2, 11 (= AÉ, 1976, 561).
[700] CIL, III, 7969 (= ILS, 371; IDR, III/2, 76); vezi C. C. Petolescu, *Contribuții*, I, p. 115–120.
[701] Cf. C. H. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*, p. 75 sqq.

acestora să nu-şi mai pască vitele într-un teritoriu situat la 40 de stadii (= 7,5 km) de Dacia (Cassius Dio, LXXII, 3, 2).

Starea de nesiguranţă stimulează starea infracţională. Câteva inscripţii din Dacia amintesc de crimele comise de *latrones*. Astfel, o stelă fragmentară cu inscripţie de la Zegaia (jud. Mehedinţi) aminteşte de o tânără (numele pe piatră este distrus) *interfecta a latro(nibus) et vindicata* (părinţii săi, Ulcudius Baedari şi Sutta Epicadi, poartă nume illirice)[702]. De la Băile Herculane provine un altar funerar pentru Lucius Iulius Bassus: *dec(urioni) mun(icipii) Drobetae, interfecto a latronib(us);* piatra i-a fost ridicată de fiii şi fratele său (acesta i-a răzbunat moartea: *frater mortem eius exsecutus)*[703]. Tot în Banat, la Slatina (jud. Caraş-Severin), soţia, fiii şi nepoţii ridică o stelă funerară lui P. Aelius Ariortus: *IIIIviro an(nuali) m(unicipii) D(iernae), interfect(o) a latronibus*[704]. Autorii acestor omoruri erau tâlhari (*latrones*: „lotri") organizaţi în cete, care atacau noaptea sau chiar ziua la drumul mare; cu acest nume erau desemnate şi grupurile mici de barbari *(latrunculi)* care se infiltrau ilegal, pentru a comite jafuri, peste graniţele provinciei.

La pericole nenumite fac aluzie două inscripţii de la Sarmizegetusa: *Hilarus pro Alexan[d]ro fratre deae Nemesi [qu]em periculo liberavit*[705] şi Tibiscum: *qu[od] eff[u]gerit periculum*[706]; tot aşa la Băile Herculane, patru cetăţeni, întorşi de la Roma (unde asistaseră la instalarea la consulat a lui M. Sedatius Severianus, fost guvernator al Daciei Superioare), mulţumesc zeilor că s-au întors cu bine acasă *(incolumes reversi)*[707].

După încă o perioadă mai liniştită, în timpul domniilor Severilor, începând cu Filip Arabul, când carpii atacă Dacia, starea de nesiguranţă va afecta aproape întreg sfertul de secol ce precede pierderea provinciei.

DACIA ÎN SISTEMUL ECONOMIC ROMAN

Amplul studiu întreprins cu peste opt decenii în urmă de Vasile Christescu[708], cu multe rezultate şi concluzii valabile până în ziua de astăzi, scoate în evidenţă progresele înregistrate de viaţa romană în Dacia, urmare a fenomenului complex de integrare a noii provincii în structurile Imperiului[709]. Totuşi, economia Daciei prezintă

---

[702] CIL, III, 8021 (= 1585; IDR, II, 134).

[703] CIL, III, 1579 (= IDR, III/1, 71).

[704] CIL, III, 1559 (= 8009; IDR, III/1, 118).

[705] CIL, III, 13378 (= AÉ, 1972, 464; IDR, III/2, 315).

[706] IDR, III/2, 138 a. Pentru sensul cuvântului *periculum*, vezi spre exemplu AÉ 1991, 1378.

[707] CIL, III, 1562 (= IDR, III/1, 56).

[708] V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane*, Piteşti, 1929; lucrarea a fost republicată de Cl. Christescu şi C. C. Petolescu, Bucureşti, 2004 (cu reactualizare bibliografică şi postfaţă de C. C. Petolescu).

[709] Pentru problemă în general, vezi: François Jacques, John Scheid, *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av.J.-C. – 260 ap.J.-C.)*, I: *Les structures de l'Empire romain*, Paris, 1990, p. 377–395 (cap. VIII: *L'activité économique*).

încă un aspect predominant autarhic: pe de o parte, cea mai mare parte a producți agricole era destinată subsistenței producătorilor și consumului orașelor și armate pe de alta, nevoia de produse manufacturate era în general satisfăcută de artizanat local, deoarece slaba putere de cumpărare a majorității populației limitează volum schimburilor (observația este valabilă în general pentru toate provinciile de *limes*-ul dunărean).

Agricultura

În aceste condiții, agricultura (cu ramurile ei înrudite) reprezintă principa ocupație a locuitorilor provinciei[710]. Stadiul evoluției agriculturii provinciale es determinat de modul de distribuire a fondului funciar; în general, în Dacia predominat proprietatea mică și mijlocie, atestată în teritoriile urbane din Dac Superioară sau în zona deosebit de fertilă din sudul Olteniei[711]. Trebuie relev înainte de toate că terminologia agrară latină s-a transmis aproape în totalitate limba română: *arare* (a ara), *ager* (ogor) și *area* (arie), *campus*, *implantar seminare* (a semăna), *colligere* (a culege), *sicilare* (a secera), *tribulare* (a treiera *ventilare* (*ventulare*; a vântura), *machinari* (a măcina), *cernere* (a cerne); unel agricole: *sappa* (sapă), *aratrum* (plug; vechi și regional: aratru), *sicilis* (seceră *furca* (furcă), *cos* (gen. *cotis*: cute), *mola* (moară), *cribrum* (ciur); cereale: *triticu* (v. *tritici grana*: grăunțe de grâu, grâne), *hordeum* (orz), *secale* (secară), *miliu* (mei), *avena* (ovăz), *farina* (făină); *panis* (pâine); legume: *alium* (usturoi; regiona *ai*), *cauliculus* (varză; regional: *curechi*), *cepa* (ceapă), *cucurbita* (dovleac; regiona *curcubetă*), *lactuca* (lăptucă), *legumen* (legumă), *lens* (linte), *napus* (nap), *pep* (pepene), *plantago* (patlagină; regional: *platagină*), *radicina, radicula* (ridiche *sementia* (sămânță), *vir(i)dia* (verdețuri; de aici: varză); *canabis (canapis), fil* (feriga), *flos (floris), fraga, herba, linum* (in). Simplii coloni își cultivau ogoare prin munca proprie, îndeosebi când este vorba de cultura cerealelor. Sclavia ca for de muncă în agricultură nu pare a fi atestată epigrafic, ci doar sugerată; un locuitori mai înstăriți de la oraș posedau mici proprietăți la țară („ferme" destinat consumului propriu[712]; pentru creșterea vitelor; livezi cu pomi fructiferi și vi grădini de legume), lucrate poate și cu sclavi specializați, a căror grijă o avea d obicei un *villicus* („vechil"). De asemenea, existau și unele proprietăți agricole m întinse, ai căror stăpâni locuiau așa-numitele *villae rusticae*[713] (descrierea unei asemene

---

[710] O prezentare generală a problemelor: I. Glodariu, *Die Landwirtschaft im römischen Dakie* ANRW, II, 6, 1977, p. 950–989; vezi, de asemenea, Maria Comșa, *Grădinăritul în mileniul I p teritoriul României*, Pontica, 12, 1980, p. 164–184.

[711] C. Pop, *Formele proprietății agrare în Dacia romană*, Terra nostra, 3, 1973, p. 397–4 I. Piso, *L'aristocratie municipale et la grande propriété foncière en Dacie*, în vol.: *Du latifundium Latifondo.* Actes de la Table ronde internationale du CNRS organisée à l'Université Michel Montaigne – Bordeaux III les 17–19 décembre 1992, Paris, 1995, p. 437–444 (= idem, *An der Nor grenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972–2003)*, Stuttgart 2005, p. 249–254).

[712] Vezi ILD, 56 (= M. Garašanin, M. R. Vasić, Cahiers des Portes de Fer, II, 1984, p. 78–79 un personaj în numele căruia un *aug(ustalis) col(oniae) Drub(etae) ex votum* ***in possesione sua*** *posuit.*

[713] I. Mitrofan, *Villae rusticae în provincia Dacia*, în vol.: *In memoriam Constantini Daicovici* Cluj, 1974, p. 245–257; idem, *Villae rusticae în Dacia Superioară* (I–II), AMN, 10, 1973, p. 127–150 11, 1974, p. 41–59; idem, *Villae rusticae pe teritoriul Sarmizegetusei*, Sargetia, 11–12, 1974–197

ferme: Vitruvius, *De architectura,* VI, 8[714]), precum cele cercetate la Dalboşeţ (jud. Caraş-Severin)[715], Hobiţa[716] şi Cinciş[717] (jud. Hunedoara), Aiud[718] şi Rahău[719] (jud. Alba), Napoca (Valea Chintăului)[720], Apahida[721], Ciumăfaia[722] şi Palatca[723] (jud. Cluj), Gârla Mare[724] (jud. Mehedinţi), Săcel[725] şi Iezureni[726] (jud. Gorj), Vlădila (jud. Olt)[727] etc.; aceste ferme erau producătoare în cantităţi mai însemnate de cereale, destinate probabil şi comercializării. Cultivarea cerealelor este atestată de numeroasele unelte agricole (brăzdare de fier, seceri, sape), apărute în cursul cercetărilor arheologice[728], fiind sugerată şi de unele monumente sculpturale (Columna lui Traian, scena CX, vezi fig. 8/1; peretele de ediculă funerară de la Şeica Mică, jud. Sibiu[729]).

Legată de agricultură este ocupaţia *morăritului*. Numeroasele descoperiri de râşniţe de piatră arată că grâul era măcinat (cf. verbul *machinari*) în gospodăriile locuitorilor sau de către soldaţi în castre[730]; dar existau şi mori de apă[731], a căror amintire s-a transmis în românește (*mola* – „moară")[732].

---

p. 291–302; idem, *Les villae rusticae dans la Dacie romaine*, în vol. *Politique édilitaire*, Tulcea, 1998, p. 169–172; Gh. Popilian, *Villae rusticae în Dacia romană la sud de Carpaţi*, AO (s.n.), 6, 1989, p. 54–63; Gh. Popilian, D. Bălteanu, *A propos de villae rusticae d'Olténie,* în *Politique édilitaire*, Tulcea, 1998, p. 173–188; I. Şandru, *Villa rustica în cadrul structurilor socio-economice din Dacia*, Argessis, 9, 2000, p. 91–94.

[714] Vezi traducerea lui G. M. Cantacuzino, Tr. Costa şi Gr. Ionescu, Bucureşti, 1964, p. 276–278.

[715] D. Protase, *SAHNG*, 2001, p. 237–243.

[716] MCA, I, 1953, p. 743–754.

[717] AMN, 2, 1965, p. 167–171.

[718] I. Winkler, V. Vasiliev, L. Chiţu, A. Borda, *„Villa rustica" de la Aiud. Câteva observaţii privind villae-le rusticae din Dacia Superior*, Sargetia, 5, 1968, p. 59–84.

[719] *Repertoriul jud. Alba* (Bibliotheca Musei Apulensis, II), 1995, p. 151–152, nr. 8.

[720] D. Alicu, S. Cociş, I. Ferenczi, A. Paki, C. Ilieş, *Cercetări arheologice la Cluj-Napoca. Villa rustica din Valea Chintăului. Campania 1988,* AMN, 32 (I), 1995, p. 619–633; vezi încă: D. Alicu, *Villae rusticae dans le bassin du Someş Rece (la villa rustica de Chinteni I)*, în vol. *Politique édilitaire*, Tulcea, 1998, p. 127–160; D. Alicu, *Les villae rusticae dans le bassin de Someşu Mic*, în vol.: *Napoca – 1880 de ani de la începuturile vieţii urbane*, Cluj, 1999, p. 7–10.

[721] TIR, L–34; *Repertoriul arheologic al judeţului Cluj* (Bibliotheca Musei Napocensis, V), 1992, p. 32, nr. 37–38.

[722] Z. Székely, *Villa rustica romană de la Ciumăfaia*, SC Sibiu, 1969, p. 155–184; *Rep. arh. jud. Cluj*, p. 114, nr. 6.

[723] TIR, L–34, p. 87; *Rep. jud. Cluj*, p. 303, nr. 7.

[724] I. Stînga, *Villa rustica de la Gârla Mare. Studiu monografic*, Craiova, 2005.

[725] C. C. Petolescu, Litua, I, 1978, p. 33–35.

[726] D. Tudor, *OR*[4], 1978, p. 226.

[727] Gh. Popilian, AO (s.n.), 6, 1989, p. 59-60.

[728] I. Branga, *Unelte agricole şi gospodăreşti dacice şi romane din Muzeul Brukenthal*, Cibinium (Sibiu), 1969–1973, p. 39–66; M. Moga, D. Benea, *Unelte agricole romane descoperite la Tibiscum*, SC Caransebeş, 2, 1977, p. 321–329; C. M. Tătulea, *Contribuţii la cunoaşterea tipologiei şi răspândirii brăzdarelor romane în Dacia. Depozitul de fiare de plug de la Ghidici*, Oltenia. Studii şi comunicări, 4, 1982, p. 47–86; C. Ilieş, *Outils agricoles en Dacie romaine*, în Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Theologica Graeco-Catholica Varadiensis, Oradea, 44, 1999, 1–2, p. 119–147; D. Rancu, *Unelte agricole romane în sud-vestul Daciei*, Banatica, 20, 2010, 1, p. 171–179.

[729] Lucia Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis* (BAR, Int. Series 128), Oxford, 1982, p. 214–215, nr. 74.

[730] Cf. Cornelia Bucur, *Moara de mână. Istoria civilizaţiei tehnice a poporului român*, Cibinium, 1977–1983, p. 84–88.

[731] Eadem, *Moara de apă în Dacia romană în lumina descoperirilor arheologice*, Cibinium, 1974–1978, p. 183–198.

[732] Vezi C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I, Bucureşti, 1975, p. 147–148.

Dacia era, fără îndoială, o provincie cu un potențial cerealier apreciabil[733]; nu avem însă vreo dovadă că ar fi fost exportate cereale în Italia sau chiar la Roma. Este de presupus totuși că excedentul de cereale din Câmpia Română era îmbarcat pe corăbii, ajungând măcar în orașele și la trupele de pe *limes*-ul moesic. Cum se știe, aprovizionarea cu cereale a populației urbane reprezenta în toate societățile antice o problemă a administrației de stat, disfuncționalitățile provocând, la Roma sau în provincii, panică și amenințarea cu răzmeriță; foametea putea fi urmarea unor calamități naturale (secetă, inundații, invazia lăcustelor), dar și a unor dificultăți de ordin financiar[734].

În teritoriile unităților militare, pământul era cultivat de militari și de populația civilă (îndeosebi autohtoni), supusă la plata dijmei *(decima, decuma)*; această situație se poate presupune și pentru vestul Munteniei (între Olt și *limes transalutanus*), unde sunt atestate o serie de așezări ale populației autohtone (atribuite purtătorilor culturii Chilia-Militari).

Creșterea vitelor, ca ocupație agricolă, era practicată în gospodăriile proprii ale coloniștilor și autohtonilor; și în acest domeniu, terminologia latină s-a transmis în mare parte în limba română, astfel: *bos* (bou), *taurus* (taur), *vacca* (vacă), *vitellus* (vițel), *iuvencus* (junc), *iuninx* (junincă); *ovis* (oaie), *passer* (pasăre), *vervex* (berbec), *aries* (arete: vechi și regional pentru berbec), *agnelus* (miel), *annotinus* (noaten, de un an); *capra* (capră), *haedus* (ied), *porcus* (porc), *scrofa* (scroafă), *verres* (vier), *porcellus* (purcel); *caballus* (cal), *equa* (iapă), *admissarius* (armăsar), *asinus* (asin); terminologia privitoare la îngrijirea animalelor (*fenum, nutricium, pascere, stabulum*) și produsele animale (*caro-carnis, caseum, coagulum* (chiag), *colastra, lac-lactis, ovus, unctum*). O altă formă era reprezentată de păstoritul transhumant; pășunile *(pascua, prata)* aparțineau domeniului imperial (în special cele din zonele de munte) și erau arendate păstorilor *(pecurarii)* prin intermediul unor arendași *(conductores)*[735]. Studiile osteologice arată că rasele de animale erau în general de productivitate medie[736].

---

[733] Despre bogăția crealieră a Daciei (în special în zona de câmpie) pot fi citate două izvoare, dar referindu-se la două epoci diferite: Flavius Arrianus, când descrie expediția de o zi a lui Alexandru cel Mare la nordul Dunării (v. *supra*, p. 25); Pseudo-Mauricius (*Strategikon*, XI, 4, 32): „Bucatele aflate în țara din apropiere să nu le părăduim, ci să ne străduim să le aducem în țară la noi, pe animale și corăbii; căci râurile lor se varsă în Dunăre și căratul lor se face ușor cu ajutorul corăbiilor" (v. *infra*, p. 353).

[734] Astfel, spre exemplu, o inscripție consemnează contribuția lui Q. Aurelius Tertius, decurion al coloniei Sarmizegetusa, cu suma de 80 000 de sesterți *ad annonam* (CIL, III, 1448 (= IDR, III/2, 72).

[735] CIL, III, 1209 (= IDR, III/5, 443; Apulum), 1363 (= IDR, III/3, 119; Micia).

[736] Edith Ionescu, *Date preliminare cu privire la materialul faunistic din castrul de la Micia*, Cercetări arheologice, 3, 1979, p. 118–121; M. Șt. Udrescu, *Așezarea civilă de la Stolniceni. Unele date despre influența romană asupra creșterii animalelor în Dacia*, Studii arheologice, RMM-Muzee, 1979, 9–10, p. 104–108; idem, *Quelques données ayant trait à la chasse et à l'élevage des animaux chez les Géto-Daces et les Daco-Romains de la Plaine Roumaine*, Actes du IIe Congrès international de Thracologie, II, București, 1980, p. 233–237; idem, *Unele observații privind creșterea animalelor*

Un domeniu mai special este reprezentat de *pomicultură* şi *viticultură*. Practicarea acestora este documentată indirect fie şi prin lexicul privitor la pomii fructiferi (*pomum*, vezi şi *pometum*) transmis în limba română: *cerasus* (cireş), *cutoneus* (gutui), *malus* (măr), *nux* (nucă; v. şi *nucetum*), *persicus* (piersic), *pirus* (păr), *prunus* (prun). În privinţa viticulturii, ni se pare semnificativ a reaminti emisiunea monetară din anul 112 a împăratului Traian, prezentând pe revers *Dacia* personificată cu doi copii – unul ţinând strugure, celălalt spic de grâu (fig. 12/5). Cultivarea viţei de vie este atestată de o serie de menţiuni arheologice[737] şi chiar epigrafice[738]. De menţionat iarăşi că bună parte din terminologia viticolă românească este de origine latină: *vitis* (viţa de vie), *chorda-corda* (coardă), *labrusca* (lăuruscă: viţă sălbatică), *mustum* (must), *vinum* (vin), *posca* (boască ?), *acetum* (oţet), *uva* (dial. „strugure cu bob mărunt"); dar întâlnim şi două cuvinte păstrate din substratul autohton (curpen, strugure)[739], a căror supravieţuire se explică numai prin practicarea viticulturii de către populaţia geto-dacă în epoca provinciei.

Resurse importante pentru viaţa locuitorilor mai erau oferite de *albin*ărit, veche ocupaţie cunoscută încă din timpurile preistorice (vezi Herodot); terminologia apicolă este de origine latină (*apis* „albina", *cera, mele-melis* „miere", *favus-favulus* „fagure"). Apele erau bogate în peşte (cum arată şi resturile osteologice din diferite situri romane, îndeosebi de la Dunăre)[740]. De asemenea, pădurea (în româneşte, „pădure" provine din *palus-paludis*: „mlaştină", iar „codru" din *quadrum*[741]; *silva* s-a păstrat numai prin derivatul *silvaticus:* „sălbatic"), cu specii arboristice diverse (*abelluna, arbor, carpinus, cornus, fraxinus, mastichinus, populus, salix, tilius, ulmus*; dar *gorun* provine în româneşte din substratul autohton), era importantă pentru exploatarea lemnului, dar şi pentru vânatul bogat (specii cinegetice: *bos urus* – „bour", *cervus, lepus (-oris), lupus, ursus, vulpes* etc.).

Exploatarea bogăţiilor subsolului

Domeniul cel mai important – asupra căruia suntem cel mai bine informaţi – este cel al exploatării aurului. Această activitate a fost pusă (repusă) în funcţiune îndată după organizarea provinciei; întreruptă temporar în perioada invaziilor sarmato-germanice din timpul lui Marcus Aurelius, exploatarea minelor de aur va fi reluată după trecerea primejdiei. Ţinutul minier din Munţii Apuseni se afla în

---

şi vânătoarea în castrul roman de la Micia-Hunedoara. Date zoo-arheologice, RMM-Muzee, 22/8, p. 66–71; S. Haimovici, *Studiul faunistic din castrul roman din sec. II-III e.n. de la Brâncoveneşti*, Crisia, 16, 1986, p. 297–302; Georgeta El Susi, *Animal Remains from villa rustica at Gârla Mare*, în vol.: *Region des Eisernen Tores*, Bucureşti, 2001, p. 183–188; Alex. I. Gudea, *Soldatul roman în Dacia (106–275 p. Chr.). Studiu de arheologie privind creşterea animalelor şi regimul alimentar în armata romană*, Cluj, 2009. Unele rezultate privesc şi practicarea vânătorii deopotrivă de către militari şi populaţia civilă.

[737] În afară de numeroasele monumente sculpturale funerare şi religioase (în special dionisiace) redând curpenul de viţă de vie, se pot cita descoperiri de cosoare *(falces)* (unele redate şi sculptural: C. Pop, Terra nostra, 2, 1971, p. 65–66). De asemenea, pe dealul Şuia (lângă Turda) s-a descoperit un complex de vinificaţie *(cella vinaria)*; vezi Ana Cătinaş, M. Bărbulescu, AMN, 16, 1979, p. 101–126.

[738] IDR, II, 187 (= CIL, III, 14493; Sucidava), 357 (= AÉ, 1957, 334; Romula).

[739] I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*[2], Bucureşti, 1967, p. 204, 216; idem, *Etnogeneza Românilor*, Bucureşti, 1981, p. 301–302, 392–393.

[740] Vezi C. C. Giurescu, *Istoria pescuitului şi a pisciculturii în România*, I, Bucureşti, 1964.

[741] H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti, 1993, p. 188.

patrimoniul fiscului imperial; cele mai cunoscute exploatări *(aurariae)* erau la *Ampelum* (Zlatna; centrul administrației miniere), *Alburnus Maior* (Roşia Montană) şi *Brucla* (Aiud). Administrația era încredințată unui *procurator aurariarum*; primul cunoscut este M. Ulpius Hermias[742], libert al lui Traian, dar ulterior titularii acestui post au fost numiți dintre cavalerii romani. Ei aveau în subordine funcționari mai mărunți (*tabularii*, *adiutores tabularii*, *dispensatores*, *scribae* etc.), liberți sau sclavi[743].

Lăsând la o parte culegerea aurului din nisipul aurifer, cea mai rentabilă metodă de exploatare era cea prin galerii *(cuniculi)* şi puțuri *(putei, putea)*; munca grea din minele de aur este descrisă de unii autori antici (Diodor din Sicilia, Pliniu cel Bătrân), fără a avea totuşi în Dacia amploarea şi aspectul tragic comunicat de aceştia. Asemenea galerii se conservă până în zilele noastre la Roşia Montană (în unele din ele s-au descoperit cunoscutele tăbliţe cerate cu scriere cursivă); în alte locuri s-au identificat urmele unor bazine săpate în stâncă pentru strâns apa necesară spălării minereului zdrobit (la Vulcoi-Corabia, Muntele Barza lângă Zlatna) sau ale altor instalații (roți pentru scoaterea apei din mină). Exploatarea se făcea de către mineri specializați, unii aduşi în acest scop din Dalmatia: *Pirustae*[744] (la Alburnus Maior ei dau numele unui cartier: *vicus Pirustarum*[745]), *Baridustae*[746], *Maniates*[747], *Sardiates*[748]; în zona auriferă (în special la Alburnus Maior) se cunosc aproape 100 de nume illirice (peste jumătate din numele illirice din Dacia)[749]. Alții erau angajați temporar[750]; astfel, dintr-o tăbliță cerată aflăm cum un om liber îşi închiriază forța de muncă unui *aurarius*, numit şi *conductor* („arendaş"), pe timp de cinci luni, pentru suma de 70 de denari[751]. Nu dispunem însă de dovezi că s-ar fi lucrat şi cu condamnați *(damnati ad metalla)*, ori că în galeriile înguste s-ar fi folosit copii[752]. De asemenea, nu este clar ce acoperă denumirea de *legulus*[753] („culegător"), dar din contextul epigrafic ar rezulta că sunt mai degrabă mici antreprenori (*conductores*: vezi tăbl. cer. X–XI) decât lucrători propriu-zişi.

Odată cu aurul se exploatau şi alte metale neferoase (argint, cupru, uneori şi plumb); asemenea exploatări s-au mai semnalat şi în Banat, la Dognecea, Sasca Montană şi Surducul Mare (unde este identificat toponimul *Centum Putea*: „o sută de puțuri", din *Tabula Peutingeriana*, segm. VII, 3).

Despre exploatarea fierului suntem dimpotrivă mai puțin informați. O inscripție de la Teliucul Inferior (jud. Hunedoara) ne face cunoscuți, pe timpul lui Caracalla,

---

[742] CIL, III, 1312 (= ILS, 1593; IDR, III/3, 366).

[743] Vezi CIL, III, 1307 (= IDR, III/3, 283): *lib(erti) et familia et leguli aurariar(um)*.

[744] Într-o tăbliță cerată (VI; IDR, I, 36) apare un *Pirusta ex K(astello) Aviereti[o]*.

[745] IDR, I, 39 (tăbliţa cerată IX).

[746] IDR, III/3, 388 (= AÉ, 1944, 24): *Genio collegi K(astelli) Baridust[ar(um)]*.

[747] AÉ, 1990, 831 (= V. Wollmann, AIIA Cluj, 27, 1985–1986, p. 410; ILD, 363).

[748] IDR, III/3, 418 (= CIL, III, 1266): *Bisius Scenob(arbi) Sard(ias)*.

[749] D. Rendić-Miocević, Rada (Zagreb), 20, 1981, p. 21–34; I. Piso, *op. cit.*, *supra*, nota 581.

[750] Vezi Gh. Ştefan, *Cu privire la forma de muncă în exploatarea minelor de aur din Dacia*, AUB (Istorie), 9, 1960, p. 9–29.

[751] IDR, I, 41 (tăbliţa cerată XI din 20 mai 164).

[752] Două tăbliţe cerate de la Alburnus Maior (IDR, I, 36–37) conțin contracte de vânzare-cumpărare pentru o *puella* (VI) şi un *puer* (VII), dar ele nu au nici o legătură cu exploatările miniere (cum credea V. Christescu, *Viața economică*[2], Bucureşti, 2004, p. 20; vezi şi Gh. Ştefan, *op. cit.*, p. 23).

[753] CIL, III, 1260 (= IDR, III/3, 390), 1307 (= IDR, III/3, 283).

doi *conductores ferrariarum*[754]; înseamnă că la începutul secolului al III-lea, zăcămintele de minereu de fier din Dacia erau încă exploatate prin arendaşi (în alte provincii, de pildă în Dalmatia şi Gallia, minele de fier, *ferrariae*, erau exploatate prin procuratori imperiali), poate şi datorită productivităţii (rentabilităţii) mai reduse a acestui gen de exploatări miniere. Alte exploatări s-au mai constatat în diferite locuri din jud. Hunedoara de azi (Ghelar, Hunedoara, Ruda) şi din Banat. Fierul prelucrat în bare era destinat să acopere nevoile interne ale provinciei şi în special cele ale armatei. O inscripţie de la Apulum ne face cunoscuţi doi *conductores armamen(tarii)*[755], probabil arendaşi (antreprenori) ai arsenalului de arme al armatei.

De remarcat păstrarea în limba română a terminologiei latine privitoare la metale (*aeramen* – „aramă", *argentum* –„argint", *aurum* – „aur", *plumbum* –„plumb", *ferrum* –„fier"), ca şi a unor noţiuni tehnice, legate de prelucrarea fierului – semn al perpetuării vechilor tehnologii şi în epoca migraţiilor (cum arată, de altfel, şi descoperirile arheologice).

O altă bogăţie importantă a Daciei o reprezentau **salinele**; în chip sugestiv, pe drumul de la Apulum la Potaissa, *Tabula Peutingeriana* (VIII, 2) înregistrează o localitate cu acest nume *(Salinae)*. Acestea aparţineau tot domeniului imperial, fiind arendate unor *conductores* (uneori această arendă era asociată cu altele), precum: C. Iulius Valentinus, *c(onductor) salinar(um)* (Sânpaul, jud. Harghita)[756], P. Aelius Marius, *coductor pascui et salinar(um)* (la Micia, Porolissum şi Domneşti)[757], P. Aelius Strenuus, *conduc(tor) pascui, salinarum et commercior(um)* (la Apulum)[758], *[- - -]tilius Ru[fi]nus*, la Boia Bârzii (jud. Hunedoara)[759]. Sarea era, probabil, exportată şi în provinciile vecine (îndeosebi în Pannonia)[760].

Un loc important deţineau în viaţa provinciei **carierele de piatră**. Pentru exploatarea marmurei, exista o carieră la Bucova, folosită pentru monumentele de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Pe drumul dintre Aquae şi Germisara, *Tabula Peutingeriana* (VIII, 1) menţionează localitatea *Petrae*, identificată aproape de cariera de la Uroiu (lângă Simeria), de unde se extrăgea augit-andezit folosit pentru executarea a numeroase monumente sculpturale de la Sarmizegetusa şi Micia. În aşezările de câmpie, piatra era mai rară (la Romula şi Sucidava, spre exemplu, provenea de peste Dunăre), de aceea şansa ca monumentele antice să fi ajuns până la noi este mai redusă (în cursul evului mediu şi în epoca modernă, multe dintre ele

---

[754] IDR, III/3, 37.

[755] CIL, III, 1121 (= IDR, III/5, 285).

[756] IDR, III/4, 248.

[757] Micia: IDR, III/3, 119; Porolissum: D. Dana, R. Zăgreanu, Tyche, 28, 2013, p. 28–32; Domneşti (jud. Bistriţa-Năsăud): ILD, 804 (= AÉ, 1957, 273 = 1967, 388).

[758] CIL, III, 1209 (= IDR, III/5, 443). Ultima menţiune însemna că acest conductor avea şi dreptul de a vinde sarea; vezi V. Christescu, *Viaţa economică*[2], p. 50.

[759] AÉ, 2005, 1296 (= I. Piso, AMN, 41–42 (I), 2004–2005 (2007), p. 179–182; reutilizată în altarul bisericii de lemn din Boia Bârzii, provenind eventual de la Micia).

[760] Vezi Cornelia Măluţan, *Drumul sării în Transilvania de nord-vest*, AMN, 8, 1984, p. 240–255; M. Petică, *Salinele din nord-estul Daciei romane*, în vol. *Napoca. 1880 de ani de la începuturile vieţii urbane*, Cluj, 1999, p. 105–214.

au pierit în cuptoarele de var). Urme ale exploatărilor în cariere s-au păs
multe locuri până în epoca modernă.

Meşteşugurile reprezintă activitatea cea mai reprezentativă pentru a a
valoarea civilizaţiei romane în raport cu cea anterioară, dar şi cu cele post-ro
Documentarea cea mai importantă este rezultatul cercetărilor arheologice, p
şi al studiului monumentelor sculpturale şi epigrafice. În privinţa numero
produse de uz cotidian, arheologii trebuie să facă distincţie între piesele de pro
locală (care fac obiectul acestei prezentări) şi cele de import. Ele reprezintă mate
cele mai caracteristice ale oricărei cercetări (săpături) de epocă romană: prod
fier (unelte agricole, de dulgherie şi de uz casnic)[761], bronz[762], sticlă[763], dar
seamă ceramică[764] (de uz curent, în forme foarte variate[765], uneori legate de

---

[761] I. Winkler, M. Blăjan, *Atelierul de fierărie descoperit la la Mediaş*, AMP, 6, 1982, p. 9
D. Benea, R. Petrovsky, *Werkstäten zur Metalverarbeitung in Tibiscum im 2. und 3. Jahr*
n. Chr., Germania, 65, 1987, 1, p. 226–239.

[762] S. Cociş, *Ateliere de bronzieri în Dacia romană*, AMN, 32 (I), 1995, p. 383–391.

[763] Cl. L. Băluţă, *Consideraţii referitoare la răspândirea şi producerea sticlei în Dacia S*
Apulum, 17, 1979, p. 195–200; E. Stoicovici, *Atelier de sticlă rubin la Dierna (Orşova)*, AMN, 1
p. 245–250; Doina Benea, *Die Glaswerkstätten von Tibiscum und der Perlenexport ins Barb*
im 2. bis 4. Jhr., Apulum, 21, 1983, p. 115–140; R. Ceapă, *Atelierul de sticlărie de la Ulpia Tra*
Comunicări ale cercurilor ştiinţifice studenţeşti, Cluj, 1983, p. 11–24.

[764] V. Christescu, *Viaţa economică*[2], p. 57 sqq. Deşi ceramica reprezintă materialul arh
cel mai persistent şi răspândit, nu există încă o lucrare de sinteză asupra acestei probleme.
început l-a reprezentat lucrarea lui Gh. Popilian, *Ceramica romană în Oltenia*, Craiova, 1976;
probleme generale, vezi Ioana Bogdan Cătăniciu, *Metodica cercetării ceramicii romane*, AM
1980, p. 680–685. Pentru diferite centre de producere a ceramicii în Dacia: D. Alicu, *Materialul cer*
la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I), Sargetia, 11–12, 1974–1975, p. 43–51; Alina Soroceanu, *Ti*
ceramicii romane din templul lui Liber Pater de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, AMN, 16
p. 551–576; Doina Benea, *Atelierele ceramice de la Tibiscum (Contribuţii la istoria atelier*
ceramică din sud-vestul Daciei), Potaissa, 3, 1982, p. 22–40; Gh. Bichir, *Cuptoare de ars cera*
ţigle la Stolniceni-Buridava, SCIVA, 40, 1989, 1, p. 45–46; I. Mitrofan, *Le centre de pro*
céramique de Micăsasa, Cluj, 1995 [Bulletin of the Center for Transylvanian Studies, IV, 4]; Gh. P
Atelierul ceramic din castrul roman de la Slăveni, Oltenia. SC Craiova, 3, 1981, p. 28–46; ider
noi cu privire la centrul ceramic de la Romula, AO (s.n.), 3, 1984, p. 46–54; idem, *Les cer*
production céramique en Olténie, în *Études sur la céramique romaine et daco-romaine de la L*
de la Mésie Inférieure, Timişoara, 1997, p. 7–20; I. Stângă, *Un centru ceramic în teritoriul*
Drobetei:Gârla Mare, AMN, 34 (I), 1997, p. 621–634; R. Ardevan, *Cuptoare romane de la N*
SAHNG, 2001, p. 319–329. Pentru tehnica confecţionării şi ornamentării ceramicii, vezi I. M
Materiale şi ustensile folosite de olarii romani, Apulum, 32, 1985, p. 175–188; S. Coc
instruments pour décor de la céramique en Dacie, Specimina Nova (Pécs), 12, 1996 (1998), p. 1
Nicoleta Man, *Sigilii pentru decorarea ceramicii ştampilate descoperite în aşezarea roman*
Cristeşti, Marisia, 26, 2000, p. 323–326; D. Bondoc, *Roman painted pottery discovered at*
Nou, Dolj County, Romania, în vol. *In honorem Gheorghe Popilian*, Craiova, 2006, p. 128–141;
Rusu-Bolindeţ, *Ceramica romană de la Napoca*, Cluj, 2007.

[765] O categorie importantă de ceramică, abia cunoscută în Dacia la data publicării luc
V. Christescu (*op. cit.*, p. 63–64), este ceramica cu figuri în relief (medalioane, şerpi etc.); vez
Al. Popa, SCIV, 10, 1959, 2, p. 469–471; idem, SC Sibiu, 12, 1965, p. 231–236; Gh. Popilian, Gh.
Bordea, *Date noi privind cultele de la Romula-Malva în lumina vaselor cu figuri în relief*, SC
1973, 2, p. 239–257; Doina Benea, *Câteva fragmente de vase votive descoperite la Drobeta*, D
2, 1976, p. 55–61; eadem, *Tipare şi medalioane ceramice în colecţia Muzeului Banatului*, Ban
1977, p. 161–168; C. C. Petolescu, StCl, 17, 1977, p. 155–157, nr. 3; V. Moga, *Tiparele roman*
produse ceramice de la Apulum, Apulum, 17, 1978, p. 161–167; S. Cociş, D. Ruscu, *Reliefmedalli*

autohtone[766]), materiale de construcție (piatră de carieră fasonată, cărămizi și țigle etc.), diverse obiecte de uz personal din metal (bronz, argint sau aur)[767] și os[768]; de subliniat iarăși că aceste produse prezintă uniformitate nu numai la scară provincială, dar și a întregului Imperiu (datorită liberei circulații a cunoștințelor tehnologice și a meseriașilor).

Repertoriul de ocupații (meserii) atestat de inscripțiile din Dacia este extrem de sugestiv. Câteva inscripții amintesc de *lapidarii* (meșteri pietrari): la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[769], Aquae[770], Micia[771] (aici exista, se pare, chiar un colegiu al pietrarilor), la Cristești[772], precum și într-o altă localitate din Dacia Superioară[773]; unii erau veritabili artiști – precum cel de la Sarmizegetusa care își semnează opera (o statuie feminină): *Cla(udius) Saturnin(us) sculpsit*[774]. *Pictor* era zugravul: la Apulum, un asemenea meșter ridică un mic edificiu religios *(fanum)* unor zeități feminine *(Dominae)*[775]; o inscripție de la Sarmizegetusa vorbește despre decorarea unui edificiu cu stucatură și picturi[776], iar alta despre pictarea porticului și a sălii de mese a edificiului augustalilor[777]. Unele case erau împodobite cu mozaicuri, la Apulum[778] și Sarmizegetusa[779]. *Sigillarius* era cel care confecționa *sigilla* – figurine

---

Tonmatrizen aus Dakien, RCRF Acta, 34, 1995–1996, p. 121–135; N. Gudea, *Vase romane cu decor lipit de la Porolissum*, EN, 8, 1998, p. 145–213; I. Mitrofan, *Le centre de production céramique de Micăsasa*, Cluj, 1995 etc. Alte categorii de ceramică: N. Gudea, *Vasele ceramice ștampilate de la Porolissum*, AMP, 4, 1980, p. 105–190 și 21, 1997, p. 51–219; idem, *Über die glasierte Keramik aus dem 2.–3. Jahrhundert u. Z. in den dakischen Provinzen*, Alba Regia, 25, 1994, p. 115–130; Ana Cătinaș, *Ceramica ștampilată de la Potaissa*, Potaissa, 3, 1982, p. 41–51 (partea I) și AMN, 21, 1984, p. 481–503 (partea II); eadem, *La poterie estampillée de Potaissa*, în *Études sur la céramique romaine...*, (v. nota 764), 1997, p. 21–30; Viorica Bolindeț, *Céramique romaine à glaçure plombifère des fouilles de la Colonia Aurelia Apulensis et Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, RCRF Acta, 34, 1995–1996, p. 147–154; Cristian Claudiu Filip, *Ceramica ștampilată de la Porolissum*, Cluj, 2008 (seria *Porolissum*, V).

[766] Vezi Gh. Popilian, *Traditions autochtones dans la céramique provinciale romaine de la Dacie méridionale*, TD, 1976, p. 279–286.

[767] Maria Bălăceanu, *Podoabe în Dacia romană*, Craiova, 2006.

[768] D. Tudor, *OR*[4], 1978, p. 107; D. Alicu, E. Nemeș, *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, AMN, 19, 1982, p. 345–365; S. Cociș, D. Alicu, *Obiecte de os din Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis*, AMP, 17, 1993, p. 113–149; N. Rodean, D. Ciugudean, *Obiecte romane din os și corn din colecția Muzeului Brukenthal*, Apulum, 36, 1999, p. 249–256; M. Petică, A. Zrinyi, *Obiecte romane de os în colecția Muzeului județean Mureș*, Marisia, 26, 2000, p. 123–217.

[769] D. Alicu, C. Pop, Victor Cățănaș, *Ateliere de pietrărie la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, AMN, 13, 1976, p. 125–140.

[770] CIL, III, 7895 (= IDR, III/3, 6).

[771] CIL, III, 1365 (= IDR, III/3, 141). Cf. Lucia Țeposu-Marinescu, *Atelierul de pietrărie de la Micia*, Sargetia, 14, 1979, p. 155–163.

[772] IDR, III/4, 133 (= AÉ, 1967, 401).

[773] CIL, III, 1601 (condițiile descoperirii inscripției rămân necunoscute).

[774] CIL, III, 1413 (= IDR, III/2, 15). Cf. M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj, 1984, p. 36 și urm.; C. Pop, *Puncte de vedere privind arta sculpturală în piatră din Dacia Superioară*, Apulum, 15, 1977, p. 635–641.

[775] CIL, III, 1005 (= IDR, III/5, 66).

[776] IDR, III/2, 4.

[777] CIL, III, 7960 (= ILS, 5548; IDR, III/2, 13).

[778] I. Berciu, Apulum, 4, 1961, p. 151–158.

[779] IDR, III/2, 62; H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, 1984, p. 66.

şi statuete de lut[780]. Mai bine cunoscuţi sunt cei care produceau materiale de construcţie din lut ars: cărămizi *(lateres cocti)*, ţigle *(tegulae)*, olane *(imbrices)*, conducte; ştampilele ne fac cunoscuţi o serie de proprietari de cărămidării[781]. Cele mai bune (rezistente) erau cele produse de militari; un militar din garnizoana de la Drobeta îşi spune *in figlinis magister super milites L*[782].

Dintre toate activităţile meşteşugăreşti, activitatea constructivă este cea mai des consemnată în inscripţii, îndeosebi când este vorba de construcţii publice. Din acest motiv, cei mai cunoscuţi meşteri sunt *fabri*; ei erau meseriaşi care prelucrau materiale dure, precum fierul şi alte metale, dar şi constructori (dulgheri şi zidari). Inscripţiile de la Drobeta[783], Tibiscum[784], Ulpia Traiana Sarmizegetusa[785], cele două oraşe de la Apulum[786], Potaissa[787] îi atestă în repetate rânduri, îndeosebi graţie faptului că se grupează în asociaţii profesionale *(collegia)*. La Apulum este atestat un *col(legium) fab(rum) et dendr(ophorum)*[788]; aceştia din urmă erau dulgheri, dar având şi un anumit rol în sărbătorile din luna martie ale zeiţei Cybele *(Magna Deum Mater)* (purtătorii pinului sacru, simbolizând pe Attis).

În schimb, au dispărut aproape în totalitate urmele arheologice privind prelucrarea lânei şi a textilelor, a pielii şi altor materiale uşor perisabile. Doar în trei inscripţii de la Apulum sunt pomeniţi *centonarii,* producătorii de postav[789]. De prelucrarea pieilor beneficiau producătorii de burdufuri *(utriculi),* atestaţi de o inscripţie de la Marga (jud. Caraş-Severin) ca fiind organizaţi într-un *collegium u[t]riculariorum*[790]. De asemenea, într-o inscripţie de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa sunt pomeniţi *lecticarii*[791]; ei sunt consideraţi purtători de lectice, dar pot fi şi producătorii acestui mijloc de deplasare urbană.

Relaţiile comerciale ale Daciei romane

Datorită caracterului produselor sale, exporturile din Dacia spre Imperiu sunt aproape necunoscute. Dacia exporta probabil cereale (măcar în provinciile vecine, din câmpia fertilă din sudul ţării), lemn, piei şi sare[792]. Unele mărfuri ajungeau totuşi

---

[780] IDR, III/4, 279.

[781] Vezi N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timişoara, 1980, p. 84 şi urm.

[782] IDR, II, 107 (= AÉ, 1939, 19).

[783] CIL, III, 8018 (= IDR, II, 135).

[784] CIL, III, 1553 (= IDR, III/1, 269).

[785] IDR, III/2, 13 (= CIL, III, 7960), 37, 106 (= CIL, III, 1494), 163, 186 (= CIL, III, 7900), 202 (= CIL, III, 1431), 214 (= CIL, III, 1424), 215 (= CIL, III, 7905), 254 (= AÉ, 1913, 52), 319 (= CIL, III, 7767), 362, 406, 407, 409, 413 (= CIL, III, 1504), 417 (= CIL, III, 1505), 423 (= CIL, III, 1507), 456; IDR, III/5, 446 (= CIL, III, 7805; Apulum). Vezi R. Ardevan, AMN, 15, 1978, p. 167–172.

[786] Din primul oraş (*municipium*, apoi *colonia Aurelia*): CIL, III, 975, 984, 1016, 1043, 1051, 1207, 1209, 1210, 1212, 1217, 7805, 7806 (= IDR, III/5, nr. 6, 18, 80, 147, 164, 443, 444, 446, 483, 486, 599, 664); din *municipium Septimium:* CIL, III, 1051, 1082, 1083 (= IDR, III/5, 164, 203, 204).

[787] ILD, 533 (= I. I. Russu, Z. Milea, SC Sibiu, 13, 1967, p. 165–172; vezi R. Ardevan, *Viaţa municipală*, p. 430, nr. 447).

[788] CIL, III, 1217 (= IDR, III/5, 599).

[789] CIL, III, 1174, 1207, 1209 (= IDR, III/5, 425, 443, 483).

[790] CIL, III, 1547 (= IDR, III/1, 272).

[791] CIL, III, 1438 (= IDR, III/2, 314). Cf. R. Ardevan, AMN, 16, 1979, p. 87–92.

[792] V. Christescu, *Viaţa economică*[2], p. 117.

destul de departe; astfel, un *papyrus* consemnează produse dacice (*...amis Dacicis:* necunoscute mai precis, din cauza stării lacunare a documentului) tocmai în Egipt[793].

Sumele importante realizate din vânzarea acestor produse, dar în special soldele militarilor şi veniturile funcţionarilor imperiali, reprezentau disponibilităţi băneşti importante[794], în măsură să atragă spre Dacia mărfuri variate: fie de uz curent, ieşite din mari *officinae* (din acest motiv mai ieftine, dar şi de mai bună calitate), fie de lux. Analiza acestora pune în lumină caracterul schimburilor provinciei, intensitatea lor, direcţiile legăturilor economice şi implicaţiile acestui proces[795].

Inscripţiile conţin ştiri despre prezenţa negustorilor în viaţa Daciei; ele provin fie din provincia noastră, fie din afara ei[796]. Astfel, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[797] şi Apulum[798] apar nişte negustori sirieni, *Suri negotiatores*; alţi negustori din Orient sunt pomeniţi la Drobeta[799], Apulum[800] şi chiar în inscripţiile din afara Daciei (la Augusta Traiana din Thracia şi Mythilenae din Lesbos)[801]. Negustori sunt consideraţi şi galaţii menţionaţi la Napoca *(Galatae consistentes municipio)*[802] şi Germisara (grupaţi într-un *collegium Galatarum*)[803]; aceştia erau cunoscuţi în antichitate îndeosebi ca negustori de sclavi. Alte inscripţii vorbesc despre legături comerciale cu *Dalmatia*[804]. De asemenea, câteva inscripţii (de la Sarmizegetusa[805], Apulum[806], Drobeta[807]) amintesc persoane originare din *Augusta Treverorum* (azi Trier); chiar dacă ocupaţia acestor treviri nu este menţionată, aceasta se poate presupune datorită faptului că erau cunoscuţi ca negustori[808]. Într-o inscripţie de la *Aquileia*, apare un personaj

---

[793] *The Tebtunis Papyri*, III (ed. Bernard P. Grenfell, Arthur S. Hunt, Edgar J. Goodspeed), Londra, 1907, p. 333–334, nr. 686. Cf. V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute*, Breslau, 1909, p. 72 (vezi ediţia publicată de N. Zugravu, *Scrieri de istorie romană*, Iaşi, 2002, p. 185); N. Gostar, în Cercetări istorice (Iaşi), 9–10, 1978–1979, p. 277–280; D. Dana, AMN, 38 (I), 2001, p. 191–194 (completează *[h]amis Dacicis* – „cârlige dacice"; deci simplă denumire, fără legătură cu vreun produs adus din Dacia).

[794] Vezi Cristian Găzdac, *Circulaţia monetară în Dacia şi provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, Cluj, 2002, p. 55 şi urm.; vezi încă R. Ardevan, *La monnaie d'or en Dacie romaine*, SCN, 10, 1993, p. 15–25.

[795] Vezi în această privinţă studiul nostru: *Relaţiile economice ale Daciei romane*, RdI, 34, 1981, 4, p. 703–713 (variantă franceză în *Memorias de Historia antigua,* II, Oviedo, 1980, p. 51–59) (cu indicarea surselor documentare la care ne referim în continuare).

[796] Fl. Matei-Popescu, *Despre originea negustorilor în provincia Dacia pe baza analizei surselor epigrafice. Stadiul problemei*, în Doina Benea (ed.), *Meşteşugari şi artizani în Dacia romană*, Timişoara, 2007, p. 235–246 (= idem, *The origin of the tradesmen in Dacia*, în vol.: *Pax Romana*, Kaiserslautern, 2012, p. 85–98).

[797] CIL, III, 7915 (= IDR, III/2, 203).

[798] CIL, III, 7761 (= IDR, III/5, 218).

[799] CIL, III, 14216, 11 (= IDR, II, 47).

[800] CIL, III, 1068 (= IDR, III/5, 190).

[801] IDRE, II, 351 şi 372.

[802] CIL, III, 860.

[803] CIL, III, 1394 (= ILS, 7152; IDR, III/3, 234).

[804] CIL, III, 2086 (= IDRE, II, 299): *Aur(elius) Aquila, dec(urio) Patavise(n)sis, neg(otiator) ex pro(vincia) Dacia*; negustor era probabil şi Aurelius Longinianus, *dec(urio) col(oniae) Drobetens(ium)*, mort la Tragurium în Dalmatia (CIL, III, 2679 = IDRE, II, 295).

[805] IDR, III/2, 427.

[806] CIL, III, 1214 (= IDR, III/5, 527).

[807] CIL, III, 8014 (= IDR, II, 22).

[808] J. Krier, *Die Treverer außerhalb ihrer Civitas. Mobilität und Aufstieg*, Trier, 1981, p. 205 (indici).

originar din *Colonia Claudia Agrippina* (Köln), *negotiator Daciscus*[809]. Mai trebuie amintită o inscripție de la Sarmizegetusa, care arată că negustorii din întreaga provincie erau grupați într-un fel de asociație: *negotiatores provinciae Apul(ensis)*[810].

Cea de-a doua sursă pentru studierea relațiilor economice ale Daciei romane o reprezintă produsele pătrunse pe calea schimburilor. Dintre acestea, un loc important ocupă obiectele ștampilate din categoria *instrumentum domesticum*: amfore (cele mai multe provenind din zonele de limbă greacă din Marea Egee; dar unele poartă și ștampile latinești, probabil aduse din Dalmatia sau nordul Italiei)[811]; *terra sigillata,* produse ceramice de lux (originale din Italia de nord, din Gallia și din alte centre de pe Rin; mai târziu și din Pannonia)[812], *lucernae* (opaițe de lut, unele și de bronz, aduse din Italia, dar și din provincii mai apropiate)[813]; *mortaria* (cele mai

---

[809] CIL, V, 1047 (= ILS, 7526; IDRE, I, 142).

[810] CIL, III, 1500 (= IDR, III/2, 109).

[811] D. Tudor, Apulum, VII/1, 1968, p. 391–399; Gh. Popilian, Dacia (N.S.), 18, 1974, p. 137–146; idem, *Ceramica romană*, p. 37–46. Pentru noi descoperiri de ștampile și rectificări, vezi ILD, p. 321 (indici, *instrumentum domesticum*); A. Ardeț, *Amfora romană în Banat*, SC Caransebeș, 8, 1993, p. 95–139; idem, *Amforele din Dacia romană*, Timișoara, 2006.

[812] Pentru descoperirile mai vechi V. Christescu, *Viața economică*[2], p. 58 sqq. Vezi de asemenea: A. Ardeț, *Un vas terra sigillata de tip Westerndorf*, Tibiscum, 10, 2000, p. 305–309; Cl. L. Băluță, *Pătrunderea și difuzarea sigillatelor de Rheizabern și Westerndorf în Dacia Superior*, Sargetia, 16–17, 1982–1983, p. 209–232; idem, *A typical exemple of the local terra sigillata from Apulum*, RCRF Acta, 35, 1997, p. 209–210; Daniela Gruia, *Terra sigillata de la Tibiscum (campania de săpături arheologice din vara 1993)*, Buletinul cercurilor științifice studențești, 1, 1995, p. 67–90; D. Isac, *Helenius și Saciro de la Westerndorf. Considerații asupra unui vas terra sigillata de la Orșova*, AMN, 13, 1976, p. 169–175; idem, *Terra sigillata din castrul de la Buciumi*, AMP, I, 1977, p. 155–172; idem, *Importuri de terra sigillata la Napoca*, AMN, 17, 1980, p. 467–481; idem, *Terra sigillata de la Tibiscum*, Apulum, 19, 1981, p. 109–123; idem, *Terra sigillata de la Gilău*, Potaissa, 3, 1982, p. 65–80; D. Isac, M. Russu, Cl. Băluță, *Descoperiri de terra sigillata la Apulum*, Apulum, 17, 1978, p. 161–167; D. Isac, N. Gudea, *Terra sigillata de la Porolissum (II)*, AMN, 4, 1980, p. 191–209; Nicoleta Man, *Tipare pentru confecționat vase terra sigillata descoperite în așezarea de la Cristești*, AMP, 23 (I), 2000, p. 337–342; Gh. Popilian, *La céramique sigillée d'importation découverte en Olténie*, Dacia (N.S.), 17, 1973, p. 179–216; idem, *Nouvelles découvertes de sigillés d'importation en Dacie*, Dacia (N.S.), 21, 1977, p. 343–350; idem, *CIBISVS la Romula*, AO (s.n.), 11, 1996, p. 43–47; G. Popilian, I. Ciucă, *La céramique sigillée d'importation d'Acidava*, Dacia (N.S.), 30, 1986, p. 167–172.

[813] V. Christescu, *Viața economică*[2], p. 67–69. Vezi de asemenea: D. Alicu, *Die Firmalampen von Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Dacia (N.S.), 20, 1976, p. 205–220; idem, *Opaițele romane. Die Firmalampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (Bibliotheca Musei Napocensis, 7), 1994; D. Alicu, E. Nemeș, *Roman Lamps from Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (BAR Suppl. Series, 18), Oxford, 1977; Cl. L. Băluță, *Opaițele romane de la Apulum (I)*, Apulum, 4, 1961, p. 189–220; idem, Apulum, 5, 1965, p. 277–295 (partea II-a); idem, *Lămpile romane din Muzeul județean Hunedoara-Deva*, Sargetia, 13, 1977, p. 209–228; idem, *Lămpile romane din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*, AMN, 33 (I), 1996, p. 89–113; idem, IDR, III/6, p. 181–225, nr. 360–420 (opaițele ștampilate de la Apulum); idem, *Lămpile antice de la Alba Iulia (Apulum). I. Lămpile epigrafice*, Alba Iulia, 2003; Doina Benea, *Örtliche Lampenwerkstätten in der römischen Provinz Dakien*, Dacia (N.S.), 50, 2006, p. 337–360; N. Gostar, *Inscripțiile pe lucernele din Dacia romană*, AM, I, 1961, p. 149–202; I. T. Lipovan, *Opaițe romane de la Ampelum (I)*, Sargetia, 16–17, 1982–1983, p. 227–232; partea II-a, în Tibiscum, 7, 1988, p. 181–188; idem, *Officina ceramistului C. Iulius Proculus de la Ampelum*, AIIA Cluj, 26, 1983–1984, p. 301–317; Nicoleta Man, *Tipologia opaițelor romane descoperite la Cristești (jud. Mureș)*, Marisia, 20, 2000, p. 47–65. Vezi alte contribuții în Actele Congresului internațional de la Zalău și Cluj, 13–18 mai 2006: Cr.-A. Roman, N. Gudea (ed.), *Trade and local production of Lamps from the Prehistory until the Middle Age*. Lychnological Acts 2, Cluj, 2008.

multe descoperite în castre; multe ajunse în Dacia în bagajele soldaților)[814], sticlărie (provenind fie din Italia şi provinciile dunărene, fie din Orient)[815] şi diferite obiecte de bronz (vase, figurine etc.)[816].

În sfârşit, date importante privind relațiile economice ale Daciei romane reies din studiul monedelor de tip aşa-zis colonial. Ele au fost emise de oraşele din Moesia Inferior (*Histria*, *Tomis*, *Marcianopolis*, *Nicopolis-ad-Istrum)*, Moesia Superior *(Viminacium)*, Thracia *(Anchialus*, *Deultum*, *Hadrianopolis*, *Pautalia*, *Serdica*, *Traianopolis)*, Macedonia; altele provin din Asia Mică *(Nicaea)* şi chiar din Syria şi Egipt *(Alexandria)*[817]. Desigur, multe asemenea monede au pătruns în Dacia şi pe alte căi decât prin schimb (aduse de soldați, funcționari imperiali, colonişti). Pentru ideea pătrunderii şi pe cale comercială pledează descoperirea a numeroase asemenea monede în teritoriile *extra provinciam* ale Daciei (de exemplu, în Muntenia s-au descoperit piese provenind din provinciile sud-dunărene, precum şi de la Nicaea şi Alexandria)[818]. Se constată şi pe această cale o anumită orientare a Daciei, în special a părții ei meridionale, spre provinciile sud-dunărene şi orientale.

Un loc încă nedefinit clar a deținut în schimburile interne ale Daciei moneda de bronz cu legenda *Provincia Dacia*, emisă începând cu domnia împăratului Gordian al III-lea[819].

Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea romană fuseseră deosebit de active în perioada anterioară cuceririi; dar odată cu intrarea Daciei în sfera politică şi administrativă a Romei, aceste legături au căpătat o amploare fără precedent. Implicit, însă, din punctul de vedere al studiului nostru, problemele devin acum mai dificile: multe produse, până nu de mult importate, au început a fi confecționate în Dacia – ceea ce îngreunează diferențierea între ceea ce este produs de import şi ceea ce este producție (imitație) locală.

---

[814] Pentru exemplarele de *mortaria* cu ştampilă, vezi: Cl. L. Băluță, Apulum, 15, 1977, p. 243–256; Cl. L. Băluță, I. Şerban, RCRF Acta, 19–20, 1979, p. 203–213; C. C. Petolescu, Pontica, 18, 1985, p. 157–171.

[815] Cl. L. Băluță, *Considérations sur la production et la diffusion du verre dans la Dacie Supérieure*, în *Annales du 7e Congrès international d'études historiques de la verre, Berlin-Leipzig 15–21 août 1977*, Liège, 1978, p. 97–109.

[816] Se pot menționa astfel un mare număr de statuete şi figurine, cele mai multe cu caracter religios, care prezintă analogii cu piese din Italia sau din provinciile occidentale (spre exemplu, statueta de Lar de la Sucidava, asemănătoare cu alta din Muzeul din Saint-Germain-en-Laye: D. Tudor, Dacia, 11–12, 1945–1947, p. 192, nr. 33). Un loc important este, de asemenea, deținut de vasele de bronz, din care se cunosc în Dacia numeroase fragmente, precum şi câteva recipiente întregi. Descoperirea unui mic vas cu figuri în relief în castrul de la Gilău (apropiat de un exemplar din Gallia: vezi Suzanne Tassinari, *La vaisselle de bronze, romaine et provinciale, au Musée des Antiquités Nationales*, Paris, 1975, p. 75, nr. 204) a permis importante observații pe acest subiect. Un vas de acelaşi tip a fost copiat de un ceramist de la Romula (este vorba de un fragment de tipar de lut, al cărui repertoriu figurat – reprezentarea personificată a *anotimpurilor* – corespunde cu figurile de pe un vas din Muzeul Kam din Nijmegen: C. C. Petolescu, AMN, 18, 1981, p. 460-473; cf. Maria H. P. der Boesterd, *The Bronze Vessels in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen*, 1956, p. 89, n° 31, pl. XVII). Se cunosc de altfel în Dacia şi alte exemple de vase copiate în lut (Oct. Floca, MCA, I, 1954, p. 768–772).

[817] B. Mitrea, *Le monete urbiche e coloniali dell'Impero Romano trovate in Dacia*, în *Atti del V Congresso Nazionale di Studi romani*, XCIII, 1940, p. 1–11 (extras); M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, p. 32; C. Găzdac, *Circulația monetară*, I, p. 72–73.

[818] C. C. Petolescu, Apulum, 10, 1972, p. 203–204.

[819] Radu Ardevan, *Monetăria provincială de la Sarmizegetusa*, BSNR, 86–87, 1992–1993 (1996), 140–141, p. 117–122.

Pe de altă parte, trebuie avute în vedere şi relaţiile Daciei cu lumea barbară. În acest context, locul principal îl deţin schimburile cu dacii liberi, cei necuprinşi în provincia romană; prin intermediul comerţului s-au răspândit, dincolo de graniţele provinciei, produse variate şi îndeosebi monede[820].

Intensitatea acestor schimburi a variat după epocă şi evenimente. Ca şi în alte domenii ale vieţii economice, perioadele de cea mai mare înflorire sunt reprezentate de domniile Antoninilor (până la războaiele marcomanice) şi Severilor.

Un loc important deţin în viaţa provinciei **drumurile şi mijloacele de comunicaţie**. Construirea şi întreţinerea (refacerea) drumurilor au preocupat permanent autorităţile militare, pentru a permite circulaţia rapidă a trupelor şi a convoaielor de aprovizionare[821]. Probleme importante punea trecerea cursurilor de apă, peste care s-au construit poduri (în chip sugestiv, *Tabula Peutingeriana* înregistrează toponime precum *Pons Aluti*, *Pons Augusti*, *Pons Vetus*), precum şi poliţia drumurilor (în zona carpatică a Oltului, paza şi întreţinerea drumului era în grija unui *numerus burgariorum et veredariorum Daciae Inferioris*[822]). Un oarecare rol în circulaţia mărfurilor au avut şi cursurile de apă (pe această cale se transportau în special produse mai grele)[823]; principala arteră de legătură cu provinciile vecine o reprezintă însă Dunărea, acel „drum fără pulbere" al tuturor timpurilor[824]. Mai trebuie reţinut şi faptul că pe timpul lui Traian, pentru prima dată, Oceanul Atlantic a fost legat cu Marea Neagră printr-un drum (Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*, Teubner, 1961, p. 91: *et inter ea iter conditum per feras gentes quo facile ab usque Pontico mari in Galliam permeatur*); deşi Dacia avea o poziţie oarecum excentrică faţă de marele drum ce lega apusul Imperiului cu răsăritul, întregul sistem al căilor de comunicaţie ale provinciei se racorda la acest drum prin Viminacium – punctul de greutate al circulaţiei comerciale căzând pentru Dacia spre vest[825].

Vămile Daciei

La intrarea în provincie, dar şi în interiorul acesteia (oraşe, puncte obligatorii de trecere) se percepeau taxe vamale; cuantumul lor era de 2,5% din valoarea

---

[820] V. Mihăilescu Bârliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, Bucureşti, 1980 (în special cap. VII: *Le commerce romain à l'est des Carpates*, p. 222–234); C. H. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara, 1998, p. 125 şi urm.

[821] O. Răuţ, O. Bozu, R. Petrovszky, Banatica, 4, 1977, p. 153–159 (drumurile romane în Banat); diferite sectoare de drum din Dacia cercetate de D. Ursuţ şi colaboratorii săi: AMN, 17, 1980, p. 441–446; AMN, 19, 1982, p. 591–592; Potaissa, 3, 1982, p. 20–21; Sargetia, 16–17, 1982–1983, p. 201–206; Apulum, 21, 1983, p. 157–160; AMN, 22–23, 1985–1986, p. 213–221; AMN, 34/I, 1997, p. 597–619; AMN, 38 (I), 2001, p. 203–220; EN, 11, 2001, p. 41–54; SAHNG, 2001, p. 301–318.

[822] CIL, III, 13795 (= ILS, 8909; IDR, II, 587).

[823] Vezi pentru problemă, în general: A. Deman, *Réflexions sur la navigation fluviale dans l'Antiquité romaine*, în vol. *Histoire économique de l'Antiquité.* Bilans et Contributions de savants belges présentés dans une réunion interuniversitaire à Anvers/Antwerpen, Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius, édités par Tony Hackens et Patrick Marchetti, Louvain-La-Neuve, 1987, p. 79–106.

[824] Pentru existenţa unui port la Drobeta, vezi D. Tudor, M. Davidescu, în Drobeta, 2, 1976, p. 40–46.

[825] V. Pârvan, *Organizarea provinciei Dacia,* Bucureşti, 1905, p. 22 (= *Scrieri de istorie romană*, ed. N. Zugravu, Iaşi, 2002, p. 31); V. Christescu: *Viaţa economică*[2], p. 92, nota 17.

mărfii *(quadragesima)*. Dacia făcea parte dintr-o circumscripție vamală, care grupa mai multe provincii din zona dunăreană: *Publicum Portorii Illyrici*[826].

La început, strângerea vămilor era încredințată unor arendași *(conductores)*; de obicei ei se asociau, formând o *societas*. Inscripțiile ne menționează câțiva asemenea *conductores* pe timpul lui Antoninus Pius[827]. Pe timpul lui Marcus Aurelius și Lucius Verus sunt activi trei frați *Iulii*: Ianuarius, Capito și Epaphroditus[828]; dintr-o inscripție provenind de la Oescus aflăm că T. Iulius Capito, *conductor publici portorii Illyrici et ripae Thraciae*, personaj bogat și deosebit de influent, primește o serie de onoruri din partea unor orașe din Pannonia, Moesia și Dacia (*Traiana Sarmizegethusensium ex Dacia Superiore* și *municipium Romulensium*)[829].

Pe timpul lui Marcus Aurelius, s-a trecut la administrarea vămilor prin funcționari imperiali *(procuratores)*[830], provenind din ordinul ecvestru. Circumscripția vamală a Illyricului cuprindea trei districte, fiecare având în frunte câte un *procurator Augusti* (de rang *centenarius*, deci salarizat cu 100 000 de sesterți); unul dintre aceste districte grupa Moesia Inferioară și cele trei Dacii.

Pentru încasarea acestor taxe, funcționau birouri *(stationes portorii)*, deservite se pare de câte doi sclavi imperiali *(servi villici)*. O inscripție de la Băile Herculane menționează o *statio Tsiernensis*[831] (probabil este vorba de Dierna); altă inscripție menționează un sclav imperial avansat de la Micia, unde fusese doar adjunct al șefului biroului: *promotus ex statione Micia ex vi[kario]*, la *Pons Augusti* (Marga) ca *servus villicus*[832]. Alte birouri funcționau la Drobeta (aici doi *servi villici* ridică din temelii un *tabularium*, pe timpul domniei lui Septimiu Sever și a fiilor săi)[833], la Sucidava[834] și la Porolissum (unde două altare epigrafice, din timpul lui Commodus, menționează doi procuratori vamali, însoțiți fiecare de doi *servi villici*; acestea provin din clădirea stațiunii vamale, cercetată arheologic: 45,5 × 35 m)[835], dar fără îndoială și în alte așezări (îndeosebi de pe graniță).

---

[826] Pentru problema organizării vamale, a se vedea: H. Nesselhauf, *Publicum portorii Illyrici utriusque et ripae Thraciae*, Epigraphica, I, 1939, p. 331–338; S. J. de Laet, *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains surtout à l'époque du Haut-Empire*, Brugges, 1949; pentru Dacia: N. Gostar, *Vămile Daciei*, SCIV, 2, 1951, 2, p. 165–181; A. Dobó, *Contribution à l'histoire de la douane en Dacie,* Acta Classica Universitatis Debreceniensis, 11, 1974–1975, p. 145–150; N. Gudea, *Contribuții epigrafice la cunoașterea sistemului vamal din provinciile dacice. Vama de la Porolissum*, AMP, 12, 1988, p. 175–189; I. Piso, *Fasti Daciae*, II, p. 293–33 [„Die Zollprokuratoren (ab 174)"].

[827] M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, p. 161 și urm. O nouă inscripție menționând un birou al unui *conductor publici portorii* la Apulum: I. Piso, V. Moga, AMN, 35 (I), 1998, p. 105–108 (= IDR, III/5, 702).

[828] ILS, 1464, 1855–1857.

[829] CIL, III, 7429 (= 753; ILS, 1465).

[830] I. Piso, AMN, 41-42/I, 2004–2005 (2007), p. 183–185 (= AÉ, 2005, 1289), revizuind inscripția procuratorului Pompeius Longus (publicată de N. Gudea, *loc. cit.*, p. 179; preluată în AÉ, 1988, 978; ILD, 678; vezi și AÉ, 1993, 1326), arată că este o dedicație pentru Commodus Caesar, din anii 175–177. Ridicarea stațiunii vamale de la Porolissum este pusă de I. Piso în legătură cu informația transmisă de Cassius Dio (71, 19, 2), despre pacea cu iazigii: „Le-a îngăduit însă să facă negoț cu roxolanii, prin teritoriul Daciei, ori de câte ori guvernatorul acestei provincii le va da voie".

[831] CIL, III, 1568 (= IDR, III/1, 60).

[832] CIL, III, 7853 (= 1351; ILS, 1860; IDR, III/3, 102, Micia).

[833] IDR, II, 15 (= AÉ, 1944, 100).

[834] CIL, III, 8042 (= IDR, II, 188).

[835] N. Gudea, AMP, 12, 1998, p. 178–179 (= AÉ, 1988, 977–978; ILD, 677–678).

Pe timpul lui Commodus, inscripțiile ne fac cunoscute numele a doi procuratori vamali: Avianus Bellicus, *procurator*[836] și Ti. Claudius Xenophon, *procurator Illyrici per Moesiam Inferiorem et Dacias tres*[837]. O inscripție de la Tyras transcrie un rescript din 17 februarie 201, adresat de împăratul Septimiu Sever lui Heraclitus, *procurator vectigalis Illyrici*[838]; el a fost identificat cu M. Aurelius Heraclitus, *procurator Auggg(ustorum)* din inscripția de la Drobeta (citată mai sus)[839]. Un alt procurator, C. Iulius Paternus, este cunoscut dintr-o inscripție, din timpul lui Caracalla, de la Băile Herculane[840].

Studiul vieții economice în Dacia scoate în evidență integrarea provinciei în structurile complexe ale lumii romane; superioritatea noului sistem economic este urmată de un efect psihologic. Pe plan lingvistic, integrarea economică, alături de cea socială și culturală (prin bogata și variata terminologie), a contribuit la fenomenul de romanizare.

VIAȚA RELIGIOASĂ ÎN DACIA ROMANĂ

Fiind vorba de un domeniu atât de vast, ne reține atenția mai întâi stadiul studierii problemei – nu doar ca justificare a limitelor tratării acestui subiect, cât mai ales a stringenței unei cercetări viitoare. Prin urmare, o primă chestiune este de ordin bibliografic. Unica încercare de sinteză, veche de peste opt decenii (greu accesibilă; de fapt, depășită încă de la publicarea ei), rămâne cea a americanului L. Weber Jones[841]. Principalele lucrări de sinteză asupra istoriei Daciei romane nu depășesc stadiul unei prezentări generale[842]. Câteva teze de doctorat, de dinainte și chiar după 1989, consacrate acestui subiect, s-au împotmolit în tratări parțiale, rămânând inedite. În schimb, s-au întocmit mai multe sinteze parțiale – unele adevărate micromonografii privind unele divinități ale panteonului greco-roman din Dacia (Diana, Hercules, Silvanus, cultul dionisiac, alegorii pesonificate etc.), altele tratând cultele orientale ori pe cele traco-dacice.

---

[836] CIL, III, 7435 (= ILS, 1856) (Nicopolis-ad-Istrum): *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et num(ini) Aug(usti) n(ostri) et p(ublici) p(ortorii), proc(uratore) Avianio Bellico, Maceio, Caes(aris) n(ostri) serv(us) vilicus vectigal(is) Illyrici idib(us) Sept(embris) Mamert(ino) et Rufo co(n)s(ulibus)* (anul 182).

[837] CIL, III, 7127 (= 6676; ILS, 1421; IDRE, II, 377); în această calitate, el mai apare și în inscripțiile de la Sucidava (CIL, III, 8042 = IDR, II, 188) și Porolissum (N. Gudea. *loc. cit.*, p. 178; AÉ, 1988, 977; ILD, 677).

[838] CIL, III, 781 (r. 8 și urm.) (= ILS, 423).

[839] Vezi *supra*, nota 833.

[840] CIL, III, 1565 (= IDR, III/1, 58).

[841] L. Weber Jones, *The Cults of Dacia.* University of California. Publ. Philol. IX, 8, 1929, p. 245–305. Recenzii: M. Besnier, Revue des études anciennes, 1930, p. 90; G. Seure, Journal des Savants, 1930, p. 79; V. Christescu, Istros, I, 1934, 1, p. 153–155.

[842] Cea mai importantă sinteză (deși aproape exclusiv pe baza monumentelor epigrafice): M. Macrea, *Viața...*, p. 358 și urm. Vezi și M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj, 1984, p. 130 sqq.

A doua dificultate ce trebuie relevată în această introducere priveşte izvoarele de care dispunem. Dintre ele, cele epigrafice sunt cele mai la îndemână, datorită promptitudinii cu care au fost publicate, iar în ultimul timp revenirii interesului pentru continuarea culegerii naţionale de inscripţii; peste 1200 de monumente fac parte din această categorie. Cu mult mai numeroase sunt însă monumentele figurate; dintre acestea, locul principal îl deţin piesele sculpturale (în cele mai multe cazuri votive)[843]. Seria monumentelor figurate include însă şi numeroase piese de bronz[844], teracote şi piese de gliptică (geme şi camee)[845], răspândite prin diferite publicaţii, iar multe încă inedite.

În aceste condţii, o abordare sintetică a subiectului poate să pară prematură. Ea va fi, din acest motiv, mai degrabă o evaluare a ceea ce ştiinţa arheologică şi epigrafia au adus în decurs de mai bine de un veac de cercetări asupra istoriei Daciei.

Intrând acum în tratarea subiectului, considerăm drept cea mai potrivită clasificare a cultelor aceea după criteriul etno-geografic. Din acest punct de vedere, distingem divinităţile greco-romane, cele orientale şi nord-africane, divinităţile occidentale şi cele traco-dacice. Mai mult chiar decât studiul demografic, ele reflectă acel adevăr exprimat de Eutropius privind colonizarea Daciei cu elemente venite *ex toto Orbe Romano* (VIII, 6, 2).

Grupul divinităţilor greco-romane cuprinde îndeosebi vechi divinităţi romane[846] – *di indigetes*, precum şi *novensides* – de origine italică ori greacă; la acestea se

---

[843] Din păcate, la noi în ţară, participarea la publicarea marelui *Corpus Signorum Imperii Romani* (CSIR) a rămas încă în faza unor proiecte entuziaste; s-au publicat totuşi mai multe cataloage ale unor colecţii muzeale.

[844] Vezi: Lucia Ţeposu Marinescu, *Tipuri de statuete de bronz romane din Dacia*, Sargetia, 21–24, 1988–1991, p. 63–81.

[845] *Infra*, nota 946 (geme şi camee).

[846] O importantă sinteză a realizat Mihai Bărbulescu, prin teza sa de doctorat: *Cultele greco-romane în provincia Dacia*, Cluj, 1985 (cunoscută de noi din substanţialul rezumat multiplicat şi difuzat cu ocazia susţinerii tezei); vezi încă, idem, *La religione nella Dacia romana*, în *Signum originis*, Bucureşti, 2009, p. 9–18; A. Bodor, *Die griechisch-römische Kulte in der Provinz Dacia und das Nachwirken einheimischer Traditionen*, ANRW, II, 182, 1989, p. 1077–1164. De consultat de asemenea o serie de studii speciale: Adriana Antal, *The Cult of Venus ithin the Forts from Dacia*, AMN, 4748/1, 2010–1011, p. 91–115; M. Bărbulescu, *Der Dianakult im römischen Dazien*, Dacia (N.S.), 16, 1972, p. 203–223; idem, *Cultul lui Hercules în Dacia romană*, AMN, 14, 1977, p. 173–194 şi 15, 1978, p. 219–233; idem, *Personificările în religia romană din Dacia*, AIIA Cluj, 9, 1977, p. 269–286; idem, *Jupiter de Potaissa. Contribution à l'iconographie jovienne en Dacie*, în Ἀγαθὸς δαίμων. *Mythes et cultes*. Études d'iconographie en l'honneur de Lilly Kahil, BCH, suppl. 38, p. 355–364; M. Bărbulescu, Ana Cătinaş, *Cultul lui Saturnus în Dacia*, Apulum, 17, 1979, p. 215–223; A. Bodor, *Der Liber- und Libera-Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der Bodenständigen Bevölkerung im römerzeitlichen Dazien*, Dacia (N.S.), 7, 1963, p. 211–239; Ioana Bogdan-Cătăniciu, *Iconografia lui Pan pe teritoriul României*, Sargetia, 11–12, 1974–1975, p. 323–330; Andrea Cumurciuc, *Neptune and the Significance of its Cult in the Northern Limes Area*, AMN, 47–48/1, 2010–1011, p. 115–124; A. Husar, *The Celtic Gods in Roman Dacia*, AMN, 32 (I), 1995, p. 85–94; N. Igna, *Cultul lui Aesculap şi al Hygiei. Cu privire specială la Dacia Superioară*, Cluj, 1935; D. Isac, *Contribuţii la iconografia religioasă a Daciei romane. Iupiter „Verospi"*, AMN, 11, 1974, p. 61–67; D. Isac, M. Bărbulescu, *Atestări ale Parcelor în provincia Dacia*, AMN, 13, 1976, p. 177–189; Lucia Marinescu, *Considérations concernant l'iconographie de Vénus en Dacie*, Colloques du CNRS, n° 593, Paris, 1981, p. 71–76; C. C. Petolescu, *Cultele panteonului roman în Dacia sud-carpatică*, BOR, 1979 (nr. 9–12), p. 1237–1268; idem, *Reprezentări ale anotimpurilor în Dacia romană*, AMP, 5, 1981, p. 287–291; Cécile Popescu, M. Popescu, *Le culte de Liber Pater en Dacie romaine*, TD, 16, 1995, p. 227–235; Adriana Rusu, *Consideraţii privind cultul lui Silvanus în Dacia romană*, Sargetia, 10, 1973, p. 395–408.

adaugă divinități abstracte, personificări. Desigur că orice prezentare trebuie să înceapă cu *dii consentes* – cei șase zei și șase zeițe care formau sfatul zeilor *Iupiter*, *Apollo*, *Mercurius*, *Mars*, *Vulcanus*, *Neptunus*, precum și *Iuno*, *Minerva*, *Diana*, *Vesta*, *Venus*, *Ceres*.

Ca pretutindeni, *Iupiter, Iuno* și *Minerva* formau o triadă (cea adorată în templul de pe Capitolium). Adesea, *Apollo* și *Diana*, copiii *Latonei*, erau adorați împreună. *Mars* și *Venus* erau mult agreați în mediul militar. Adorarea acestor divinități „naționale" avea adesea la Roma un pregnant caracter politic, de manifestare a spiritului civic și a atașamentului față de tradițiile romane; dar contrar situației din Italia și din alte provincii (care cunoscuseră un îndelungat proces de integrare/romanizare), cultele din Dacia reflectă mai puțin fluctuațiile politice ale vieții religioase din capitala Imperiului, cu alte cuvinte voga ori reculul religios al unor vechi culte.

Un loc important dețin alte două divinități admise mai târziu în Olimp: *Hercules* – cu o ilustrare extrem de bogată a mitului său, personificare a forței fizice, dar și a triumfului asupra forțelor răului; *Dionysos – Liber*, zeul vinului și al nemuririi (care, împreună cu *Ceres* și *Libera*, formau altă triadă). Zeii medicinei (*Aesculapius* și *Hygia*) ocupă iarăși un loc de seamă în dedicațiile credincioșilor.

În continuare, Dacia prezintă un interesant evantai al cultelor, de la vechi divinități de origine greco-romană (zeii infernului, Saturnus, Ianus), la divinități mărunte de tot felul (între care un loc important dețin personificările).

De asemenea, epigrafia Daciei romane ne face cunoscute numele deținătorilor unor preoții, cel mai adesea asociate cu demnități municipale: *augures*[847], *haruspices*[848], *flamines*[849], *pontifices*[850], atașați cultului public, precum și *sacerdotes* ai unor

---

[847] IDR, III/5, 330 (= CIL, III, 11410) *augur col(oniae)* (la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Napoca), 394 *augur m(unicipii) Ap(ulensis)*, 443 *augur et IIviral(is) col(oniae) Sarm(izegetusensis)*.

[848] IDR, III/5, 356 (= CIL, III, 1114) *har(uspex) col(oniae)*, 364 (= CIL, III, 1115 = ILS, 3174) *haruspex col(oniae)* (Apulum).

[849] IDR, **II, 13** (= AÉ, 1959, 317; ILD, 57, Drobeta); **III/1**, 139 (= CIL, III, 7997, Tibiscum) *flamen m(unicipii)*; **III/2**, 2 (= CIL, III, 6270; ILS, 7136) *flamen col(oniae) Sarmiz(egetusae)*, 3 (= CIL, III, 1509), 112 (= CIL, III, 1503; ILS, 7134), 128 (= CIL, III, 1486) *flam(en) colo[niae Sa]r[mizegetusae]*, 129 (= CIL, III, 1482; ILS, 7132) *fl(amen) coloniarum*, 146 (mic fragmment), 164 (= CIL, III, 1417 a; ILS, 3854) *flamen col(oniae) Sarm(izegetusae)*, 217 *flame[n colon(iae)] Apulen[sis, sac(erdos)] arae A[ug(usti)]*}, 388 (= CIL, III, 6269 = 7981; AÉ, 1913, 53) *flamin(i) col(oniae) Sarm(izegetusae)*, 455 (= CIL, III, 13981); **III/3**, 245 (Germisara) *flamen col(oniae)* (la Sarmizegetusa); **III/4**, 83 (Lopadea Nouă) *flam(en) m(unicipii) A(pulensis)*; **III/5**, 14 (= CIL, III, 14468; ILS, 7149) *flam(en) col(oniae) Drob(etensis), flam(en) munic(ipii) Dier(nensis)*, 186 (= CIL, III, 1064) *flam(en) col(oniae)* (Apulum), 441 (= CIL, III, 1182) *flam(en) et II-viral(is) col(oniae) Apul(ensis)*, 596 (= CIL, III, 1198; ILS, 8113; AÉ, 1993, 1333); **ILD**, 54 (= AÉ, 1979, 520) *ob honor(em) flamoni(i)*, 554 (= AÉ, 1971, 395 și 1999, 1279) *[II-vir q(uin)]q(uennalis) et fla[men col(oniae) Nap(ocensis)] a militi(i)s [sacerdos ar]ae Aug(usti) n(ostri) [coronatus) Dac(iarum) I]II dec(urio) [col(oniae) Apulensi]s*, 564 (= CIL, III, 7664) *flamen muni[cipii]* (Napoca), 570 (= CIL, III, 6252; AÉ, 2000, 1241.

[850] **IDR, II,** 21 (= AÉ, 1959, 313; ILD, 59) *I[I-vir et] pont[ifex]* (Drobeta, *municipium*); **III/1**, 154 (Tibiscum); **III/2**, 19 (= CIL, III, 7907) *pon(tifex) et q(uin)q(uennalis) col(oniae)*, 107 (= CIL, III, 1497; ILS, 7133) *pontif(ex) col(oniae) Sar(mizegetusae)*, 108 (v. nota 852); **III/5**, 1 (= CIL, III, 972, închinare pentru Esculap) *sacerd(os) dei eiusd(em) pontif(ex) q(uin)q(uennalis) IIvir col(oniae) Apulii*, 123 (= CIL, III, 6262) *pont[if(ex) col(oniae)] Apule[ns(is)]*, 330 (= CIL, III, 1141), 374 (= CIL, III, 12560) *pon[tifex co]l(oniae) Apul(ensis)*, 504 (= CIL, III, 1213) *pontif(ex) et IIviral(is) coloniae*

divinități[851]. Un loc aparte ocupau *sacerdotes arae Augusti*[852] și *augustales* (grupați într-un *collegium*, numit și *ordo Augustalium*; constituit din liberți)[853], prin care orașele și cetățenii lor își manifestau fidelitatea față de patria comună romană și divinitatea împăratului[854].

Intrarea Daciei în sistemul administrativ provincial roman corespunde perioadei de asalt al cultelor venite din Orient[855]. Din punct de vedere geografic, distingem

---

Apulensis; **ILD**, 248 (= AÉ, 2001, 1719) *p[o]ntif(ex) col(oniae) Sar[m(izegetusae)]*, 770 (= AÉ, 1982, 835) *pontif(ex) m(unicipii) P(orolissensis)*.

[851] **IDR, III/2**, 20 (posibil pentru Iupiter Dolichenus); DR, III/5, 221 *s(acerdos) I(ovis) D(olicheri) ad leg(ionen)* (XIII Gemina); ILD, 680 (Porolissum, închinare pentru I. O. M.) *P. Ael(ius) Malachu(s)* (*cognomen* palmirenian), *flamen q(uin)q(uennalis) m(unicipii) S(eptimii) Por(olissensis) et sacerdos Dei n(umeri) P(almyrenorum) P(orolissensium)*, 683 (= AÉ, 2001, 1707) *sacerdos Dei* (I. O. M. D.) *et coh(ortis III Campestris)*, 694 (= AÉ, 1944, 50 și 1977, 662) *De(ae) Suriae, Aur(elius) Gaianus, dec(urio) m(unicipii) P(orolissensis) sace(r)do[s]*.

[852] Vezi J. Deininger, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.*, München und Berlin, 1969 (pentru *concilia* din provinciile latine, p. 99 sqq.; provinciile Daciei: p. 118–119). Dintre titularii acestei preoții în Dacia, cunoaștem: la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, **1.** M. Antonius Valentinus, *eq(ues) R(omanus), sacerdos arae Aug(usti) n(ostri), coronatus Dac(iarum) trium* (CIL III, 1433 = IDR III/2, 266); **2.** M. Cominius Quintus, *pontif(ex) et bis q(uin)q(uennalis) coloniae eq(uo) p(ublico), sacerdos arae Aug(usti)* (CIL III, 1513 = IDR III/2, 108); **3.** dedicație pentru împăratul Severus Alexander, pusă de *concilium provinciarum Daci[[arum]]* (urmează câteva rânduri martelate) *sacerdot(io) Ti. Cl(audi) Augustiani, eq(uo) p(ublico)* (IDR, III/2, 79 = AÉ, 1903, 69); **4.** Tibiscum, anonim *[- - - municip]iorum Porolis(sensium) et Tibisc(ensis) sacerdotal(is) provinciae* (CIL, III, 7962 = ILS, 7130 = IDR, III/1, 363); din inscripții de la Apulum: **5.** P. Ael(ius) Antipater, *sac(erdos) arae Aug(usti)* (AÉ, 1930, 8 = 1959, 304 = IDR III/5, 210) și **6.** P. Ael(ius) Strenuus, *eq(uo) p(ublico), sacerd(os) arae Aug(usti), augur et II-viral(is) col(oniae) Sarm(izegetusae), augur col(oniae) Apul(ensis), dec(urio) col(oniae) Drob(etensis)* (CIL III, 1209 = ILS, 7147 = IDR, III/5, 443); tot la Apulum întâlnim alte două personaje, probabil cu aceeași misiune: **7.** *[H]erculi Aug(usto) [- - -] Reginus s[ac]erdos [i]n[st]itutus ab Hel(vio) Pertinace [c]o(n)s(ulari)* (CIL, III, 7751 = ILS, 7139 = IDR, III/5, 94); **8.** P. Ael(ius) P. f(ilius) Pap(iria tribu) Silvanus, *IIvir(alis) et sacerd(otalis) [co]l(oniae) A[p((ulensis)] eq(ues) R(omanus) e(gregiae) m(emoriae) v(ir)* etc. (CIL, III, 1207 = IDR, III/5, 483); **9.** Potaissa, un anonim *sacerdotalis Daciae* (CIL, III, 7688); **10.** într-o inscripție de la Napoca: P. Aelius Maximus, *[II-vir q(uin)]q(uennalis) et fla[men col(oniae) Nap(ocensis)], a militiis, [sacerdos ar]ae Aug(usti) n(ostri), [coronatus Dac(iarum) I]II, dec(urio) [col(oniae) s(upra)] s(criptae)* (C. Daicoviciu, AMN 4, 1967, p. 469–470 = *Dacica*, Cluj, 1970, p. 409–410; lectură reprodusă în AÉ 1971, 395; ILD, 554); **11.** inscripție de la Prahovo („piatră călătoare"; dar provenind de la Drobeta), menționând pe un anume Iul(ius) Martinus, *dec(urio), sacerdotales* (!) *mun(icipii) D(robetae)* (Žarko Petrović, în vol.: *Daci și romani*, Timișoara, 2006, p. 234–236; AÉ, 2006, 1178). Grație în special acestei din urmă inscripții, putem presupune că în toate orașele Daciei funcționa un *sacerdos arae Augusti*; dar numai unii dintre aceștia (probabil doar cei deținători ai demnității ecvestre) accedeau la rangul de *coronatus Daciarum trium*, precum M. Ant. Valentinus (1) și Ti. Cl(audius) Augustianus (3) de la Sarmizegetusa și P. Ael. Maximus de la Napoca (10); între aceștia mai trebuie socotiți anonimii de la Tibiscum (4, *sacerdotal(is) provinciae*) și Potaissa (9, *sacerdotalis Daciae*).

[853] Vezi *supra*, nota 659.

[854] Vezi și S. Bulzan, *Genius Imperatoris și cultul imperial în Dacia romană*, EN, 14–15, 2004–2005, p. 81–90.

[855] Pentru o introducere în studiul acestora, a se consulta îndeosebi admirabila carte a lui Franz Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*[4], Paris, 1929; mai nou: R. Turcan, *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris 1989 (vezi și traducerea în limba română, de M. Popescu, București, 1998; studiu introductiv de C. C. Petolescu, *Dacia și fenomenul oriental*, p. 5–11 [text], 391–396 [note] = *Contribuții*, I, p. 196–205). Pentru diferite aspecte ale acestor culte, cei interesați pot consulta lucrările apărute în colecția inițiată de Maarten J. Vermaseren, *Études préliminaires aux religiuons orientales dans l'Empire Romain* (EPRO; editura E. J. Brill, Leiden), din care au apărut peste 100 de volume. În această colecție, s-au publicat și unele studii privind cultele orientale din Dacia: I. Berciu,

culte microasiatice, culte egiptene şi culte siriene. Dintre primele menţionat *Cybele (Magna Deum Mater)* şi *Attis* pătrunseseră în lumea romană încă de sfârşitul secolului al III-lea a.Chr.; *Sabazius* şi *Men* sunt prezenţi doar cu câtev piese. Unele divinităţi sunt rezultatul unui sincretism religios (*Iupiter Optim Maximus Busumarus, Iupiter Optimus Maximus Sol Bussurigius* – divinităţi celt galate; *Iupiter Optimus Maximus Cimistenus, Zeus Sarnendenos*[856] şi *Zeus Syrgastos*[8] din Bithynia) ori poartă epitete legate de cetatea de origine a dedicanţilor (*Iupit Optimus Maximus Erusenus* din Caria; *Iupiter Optimus Maximus Tavianus* şi *Zeu Narenos* din Galatia; *Zeus Sittacomicos*, *Men Cilvastianus* – probabil din Phrygi chiar *Aesculapius Pergamenius* – deoarece zeul sănătăţii avea la Pergam un sanctua vestit)[858]. De fapt, aceste divinităţi reprezintă doar ipostaze ale unui *Zeus* local[859].

La fel, divinităţile egiptene se răspândiseră larg în lumea mediteraneană înc din epoca elenistică, unitatea realizată sub forma imperiului Romei contribuind o da mai mult la difuzarea acestor culte; în Dacia, locul principal îl ocupă divinităţil alexandrine: *Isis* şi *Sarapis*, prezenţa altor divinităţi egiptene nefiind semnificativ (*Harpocrates, Ammon* ca simbol funerar) sau îndoielnică *(Apis*, *Anubis*, *Osiris)*.

Un loc aparte între divinităţile orientale ocupă cele originare din Syria[860]. Î mai multe cazuri este vorba de un vechi *Baal* al unei cetăţi sincretizat cu *Iupite Optimus Maximus*, divinitatea supremă a panteonului roman: *I. O. M. Balmarcode* (originar din Berytus), *I. O. M. Heliopolitanus* (din cetatea Baalbek – *Heliopolis*), *Iupite Erapolitanus* (din *Hierapolis*), precum şi cel mai cunoscut, *I. O. M. Dolichenus* (di *Doliche*, Commagena); mai pot fi amintiţi *Turmasgadis* (chiar şi el asociat cu I. O. M probabil tot de origine commagenă), *Dea Syria* (*Attargatis*, paredra lui Baal di Hierapolis), *Baltis* şi *Azizus* (din Oshroene, pe Eufrat). Prezenţa unora dintre aceşti zei î Dacia este absolut întâmplătoare, în legătură cu participarea legiunilor Daciei războaiele din Orient (cazul lui Balmarcodes ori Heliopolitanus); alţii erau ins

---

C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale*, 1976 (EPRO, 54); Al. Popa, I. Berci *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, 1978 (EPRO, 69); L. Mărghitan, C. C. Petolesc *Les cultes orientaux à Micia (Dacia Superior)*, în *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, II, Leiden 197 (EPRO, 68), p. 718–731. Cea mai recentă şi amplă contribuţie: J. R. Carbó García, *Los cult orientales en la Dacia romana. Formas de difusión, integración y control social e ideológic* Salamanca, 2010.

[856] Aceeaşă divinitate apare cu epitetul *Sarnendenos* la Alburnus Maior (IDR, III/3, 400 CIGD, 5), dar *Sardendenos* la Apulum (CIL, III, 7762 = IDR, III/5, 229 = CIGD, 16). Forma corec este cea de la Alburnus Maior, aşa cum apare în două inscripţii de la Iuliopolis din Bithynia (v. S. Nemet EN, 18, 2008, p. 17–183).

[857] IDR, III/5, 706 (= V. Moga, I. Piso, M. Drîmbărean, AMN, 35 (I), 1998, p. 109–111, nr. AÉ, 1998, 1077): Διὶ Συργαστῷ (originar din Tios).

[858] C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 22, 1978, p. 213–214. Pentru bibliografie mai amănunţită *supra*, p. 253, notele 588–607.

[859] Astfel, Strabo (*Geogr.*, XII, 5, 2), vorbind despre *Tavium*, cetate a *trocmi*-lor din Galatia, noteaz ἐμπόριον τῶν ταύτη, ὅπου ὁ τοῦ Διὸς κολοσσὸς χαλκοῦς καὶ τέμενος αὐτοῦ ἄσυλον („Una est Tavium, piaţa de negoţ a locuitorilor din partea locului, unde se află statuia colosală din aramă a lu Zeus şi sanctuarul lui cu drept de azil"; vezi Strabo, *Geografia*, vol. III, traducere de Felicia Vanţ-Şte Bucureşti, 1983, p. 135).

[860] Vezi îndeosebi: I. I. Russu, *Elementele syriene în Dacia carpatică şi rolul lor în „colonizarea şi romanizarea provinciei*, AMN, 6, 1969, p. 167–186; S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană*, *Cultele siriene şi palmiriene*, Bucureşti, 1981; idem, *Die syrischen und palmyrenischen Kulte i römischen Dakien*, ANRW, II, 18/2, 1989, p. 1165–1271.

divinități larg răspândite în Imperiu (I. O. M. Dolichenus); totuși, prezența unora este legată și de trupele auxiliare (arcași sirieni, commageni, palmirenieni, iturei) în diferite puncte ale provinciei. Tot atât de exotice sunt divinitățile aduse de arcașii palmirenieni, dintre care reținem pe Bel[861], șeful triadei palmireniene și două divinități solare – Yarhibol[862] și Malagbel[863].

Este greu de spus dacă cele trei dedicații pentru *Zeus (Theos) Hypsistos* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[864], ori cea pentru *Deus summus exsuperantissimus* de la Apulum[865] se leagă de prezența unor elemente iudaice în Dacia; ca și în cazul elementelor cripto-creștine ori gnostice, prezența reprezentanților acestor culte monoteiste pare nesemnificativă în peisajul demografic și religios al Daciei romane. Enigmatic rămâne *Deus Aeternus*, cunoscut prin numeroase inscripții în Dacia Superioară (atestările sunt exclusiv epigrafice)[866], divinitate abstractă, încercând poate o sinteză între monoteismul iudaic și divinitatea supremă a panteonului roman. Un loc aparte dețin zeii palmireni, aduși și adorați aproape în exclusivitate de arcașii palmirenieni staționați la Porolissum și Tibiscum.

Dar cel mai popular dintre toate cultele orientale a fost cel al lui *Mithra Sol Invictus*, rezultat al sincretismului între divinitatea persană *(Mithra)* și cea siriană a luminii[867].

Lumea exotică religioasă din jurul Mediteranei mai cuprinde și divinități din Africa de nord, precum *Dea Caelestis* (*Tanit* puno-cartagineză) ori *Dii patrii*, zeii strămoșești ai călăreților mauri din castrul de la Micia[868].

Totuși, într-o provincie cu asemenea diversitate de culte venite din Orient, lipsesc practic cu desăvârșire informațiile privind cel mai nou și popular dintre cultele salvării, în plină expansiune în secolele II-III: *creștinismul*[869]. Explicația trebuie căutată în faptul că în Dacia și Moesia, provincii imperiale de graniță, puternic militarizate, sistemul asociativ era riguros reglementat și controlat; fiind vorba de o *religio illicita*, existența comunităților creștine era interzisă. Semnificativ este că în provinciile de la Dunărea de jos, cuvântul *ecclesia* – desemnând adunarea (comunitatea) credincioșilor –

---

[861] Pe timpul lui Caracalla, arcașii palmyrenieni de la Porolissum restaurează un templu, pe care-l dedică *Deo patrio Belo* (AÉ, 1980, 755 = ILD, 663).

[862] Numele divinității apare în epigrafele din Dacia: *Dei [Solis) Ierh]abolis* (Ulpia Traiana; AÉ, 2994, 1216) (cazul genitiv); *Deo Soli Ierhaboli* (Tibiscum; IDR, III/1, 137), *Deo Soli Hierobolo* (Apulum; CIL, III, 1108 = ILS, 4344 = IDR, III/5, 103) sau chiar *Deo [H]ierhibol(o)* (Apulum; AÉ, 1977, 661 = IDR, III/5, 101) (aceste trei citări sunt în cazul dativ).

[863] *Deus Sol Malagbel* este cunoscut la Tibiscum și Ulpia Traiana; vezi I. Piso, Ov. Țentea, Dacia (N.S.), 55, 2011, p. 111–121.

[864] IDR, III/2, 222 (= AÉ, 1939, 5), 223 (= AÉ, 1930, 136 = 1933, 14), 224.

[865] CIL, III, 1090.

[866] D. Isac, Apulum, 9, 1971, p. 537–546.

[867] Pentru monumentele mithriace, vezi în special: F. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, I–II, Bruxelles, 1896–1899; M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, I–II, Haga, 1956–1960. Vezi de asemenea C. C. Petolescu, *Cultul mithriac în Dacia romană*, în *Contribuții*, I, 2007, p. 205–215.

[868] S. Nemeti, *Dii patrii ai maurilor de la Micia*, Orma. Revistă de studii istorico-religioase, I, 2004, p. 36–45.

[869] Vezi totuși: M. Rusu, *Paleocreștinismul în Dacia romană*, EN, I, 1991, p. 81–112; N. Gudea, *Christiana Minora*, Cluj, 2011, p. 423–426.

este cvasi-inexistent (chiar şi în lexicul epigrafic târziu)[870] şi nu s-a perpetuat în lim română; prin urmare, comunităţile creştine s-au putut manifesta deschis abia mai târz Existenţa adepţilor noii credinţe este totuşi de presupus, fie şi prin faptul că în timp persecuţiei de la sfârşitul secolului al III-lea, Moesia Inferior a dat primii martiri[871].

Multiplele legături ale Daciei cu provinciile occidentale ale Imperiului se reflec şi în domeniul religios. Sunt de amintit mai întâi o serie de divinităţi din lumea celti şi germanică: *Epona*, *Apollo Grannus* şi *Sirona*, *Hercules Magusanus*[872]. Curioase ap unele închinări către zeul războiului: *Mars Singilis* (la Ulpia Traiana), al cărui epi provine de la râul Singilis ori oraşul omonim din Baetica[873], precum şi *Mars Camul* (la Ulpia Traiana)[874] şi *Mars Toutaticus* (la Apulum)[875] – asociat cu divinităţi celtice.

În sfârşit, din lumea balcano-dunăreană, este de remarcat mai întâi prezen probabilă a unor divinităţi illirice[876] (lucru perfect posibil, având în vedere importan contingent de populaţie illirică din zona exploatărilor miniere din Munţii Apusen a unei divinităţi dardanice (numită pare-se chiar *[Dea Dar?]danica*, la Romula[87 ori a tracului Zbelthiurdus (la Drobeta: *I. O. M. Zbelsurdus*[878]). Cele mai interesan sunt însă monumentele zeilor cavaleri. Cultul „Cavalerului trac", corespunzâ probabil unei vechi credinţe religioase a populaţiilor trace, s-a concretizat din pun de vedere iconografic sub influenţe elenistice; aceste reprezentări devin extrem frecvente în epoca romană. În general, aria de difuzare a acestui cult cuprinde Thrac Moesia şi unele regiuni din sud-estul Macedoniei[879]; descoperirile nu depăşe

---

[870] Vezi IGLR, 45 (Tomis; unica atestare din provincia Scythia).

[871] Em. Popescu, *Saints Épictète et Astion, martyrs à Halmyris*, în *Christianitas Daco-Roma* p. 92–99.

[872] M. Macrea, *Cultele germanice în Dacia*, AISC, 4, 1944–1948, p. 249–263 (republicat vol. *De la Burebista la Dacia postromană*, Cluj, 1978, p. 126–157); idem, *Viaţa*, p. 376–378; acestea se poate adăuga o inscripţie dedicată altei divinităţi celtice (CIL, III, 1575 = IDR, III/1, reluată de S. Nemeti, EN, 8, 1998, p. 110–111, cu lectura *[D(eo)] Suc(ello)*; ILD, 187). Despre ace divinităţi, vezi Jan de Vries, *La religion des Celtes*, Paris, 1963, p. 63 sqq. (Mars), 79 sqq. (Apoll 99–105 (Sucellus), 132–135 (Epona), 142–143 (Sirona).

[873] I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 237–238, nr. 4 (= AÉ 1983, 829; ILD, 253).

[874] Idem, ZPE, 120, 1998, p. 264–265, nr. 13 (= AÉ, 1998, 1100; ILD, 277). Despre *Camul* J. De Vries, *op. cit.*, p. 65–66.

[875] R. Ciobanu, Apulum, 41, 2004, p. 260–266 (= AÉ, 2004, 1204; ILD, 457).

[876] Vezi V. Wollmann, AIIA Cluj, 27, 1985–1986, p. 263–265, nr. 5 (= AÉ, 1990, 831; IL 363), p. 273–274, nr. 14 (= AÉ, 1990, 839; ILD, 372).

[877] IDR, II, 344–345. Cf. IMS, I, 167: *[Deae] Dard(aniae) s[ac(rum)]*; ISM, IV, 104 (= A 1952, 192; Kursumlija, Dalmatia): *Dar(daniae) sac(rum)*; Exhlale Dobruna-Salihu, în Vjesn Arheološkog Muzeja u Zagrebu, 45, 2012, p. 217–224: *Deae Dar(danicae), M. Aur(elius) Valerian b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) IIII F(laviae) [v. s. l. m.]*.

[878] IDR, II, 20 (= CIL III, 14216,1).

[879] G. Kazarow, *Die Denkmäler der thrakischen Reitergottes in Bulgarien* (Diss. Pann. II, Budapesta, 1938; *Corpus Cultus Equitis Thracii* (EPRO, 74): vol. I, Zlatozara Gočeva, Manfi Oppermann., *Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae* (1979); II,1–2, Zlatozara Gočeva, Manfi Oppermann, *Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. 1. Durostorum et vicinia, regio opp Tolbuhin, Marcianopolis et vicinia, regio oppidi Sumen* (1981) şi *2. Regio oppidi Targoviste, Abrittus vicinia, Sexaginta Prista et vicinia, Nicopolis ad Istrum et vicinia, Novae* (1984); IV, Nul Hampartumian, *Moesia Inferior (Romanian section) and Dacia* (1979); V, Aleksandrina Cermanov Kuzmanović, *Monumenta intra fines Iugoslaviae reperta* (1982); vezi încă: M. Oppermann, *D thrakischer Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und loka Traditionen*, Langenweissbach, 2006.

decât rar limitele acestor provincii – şi atunci aproape totdeauna în legătură cu indivizi originari din Moesia şi Thracia. Este şi cazul Daciei, unde se cunosc până acum abia 42 de monumente ale „Eroului" trac[880]. În provinciile de la Dunărea de jos, de substrat etnic moeso/geto-dacic, s-a cristalizat iconografic credinţa *cavalerilor danubieni*[881], adoraţi cu precădere de militarii trupelor din provinciile dunărene[882].

În încheierea acestei scurte prezentări a vieţii religioase din Dacia, se mai cuvin menţionate divinităţile provinciale[883]. Atragem atenţia că problema nu trebuie înţeleasă neapărat în sensul persistenţei unor divinităţi locale cu numele lor autohtone; nu se pune însă problema unei eradicări[884] sau interziceri din partea autorităţilor romane a vechilor culte. De altfel, chiar din perioada de dinainte de cucerirea romană, dispunem de foarte puţine date despre religia geto-dacilor (cf. *supra*, p. 62 sqq.).

Mai întâi, sunt de amintit frecventele personificări ale provinciei: *Dacia, Daciae tres, Terra Daciae, genius Daciarum*, precum şi *Dei deae Daciae*[885] – noţiune ce include fără îndoială şi zeii autohtoni. În al doilea rând, avem în vedere unele divinităţi cu nume romane, precum Venus sau Liber, dar sub care se pot ascunde, prin fenomenul

---

[880] C. C. Petolescu, în EAIVR, 1994, p. 267; evaluarea descoperirilor: idem, *Despre cultul Eroului Trac în Dacia*, SCIVA 31, 1980, 4, p. 637–640 (cu observaţii asupra cărţii lui N. Hamparţumian); idem, SCIVA, 33, 1982, 4, p. 435–437; C. M. Tătulea, Oltenia. Studii şi comunicări (s.n.), I, 1990–1995, p. 215–216 (noi descoperiri).

[881] Contribuţiile esenţiale la studierea acestui cult se datorează lui D. Tudor; repertoriul descoperirilor: idem, *Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuvinorum*, I–II, 1969–1976 (EPRO, 13); vezi, de asemenea: I. Popović, *Les Cavaliers danubiens*, LIMC, VI, 1, p. 1078-1081 *(Heros equitans)*; M. Tatsceva, *Le syncrétisme religieux dans les province balkaniques de l'Empire Rommain. Les reliefs des soi-disants Cavaliers danubiens*, ZA, 50, 2000, p. 231–245. Vezi şi nota urm.

[882] Pe o tăbliţă de plumb la Apulum, descoperită în 1990 în cursul săpăturilor din templul lui Liber Pater (IDR, III/5, 371), precum şi pe alte patru cu loc de descoperire necunoscut (M. Clauss, Klio, 88, 2006, p. 216–232; AÉ, 2006, 1828–1831), dar provenind probabil tot de la Apulum, se citeşte o inscripţie realizată prin stanţare: *Comes tibi so(m)*: „sunt însoţitorul tău". În provinciile occidentale, se cunosc doar câteva plăcuţe: în Britannia (CMRED, I, 181), la Roma (CMRED, I, 174–175; acestea pot fi puse în legătură cu prezenţa unor militari din Dacia în gărzile Romei – cohortele pretoriene şi *equites singulares Augusti*) şi în alte două localităţi din Italia (Tarracina şi Aquileia; CMRED, I, 176–179).

[883] Vezi N. Gostar, *Cultele autohtone în Dacia romană*, Cercetări istorice, 1, Iaşi, 1970, p. 109–117.

[884] Cf. G. Florea, P. Pupeza, *Les dieux tués. La destruction du chef-lieu du Royaume dace*, în vol.: *Die römischen Provinzen*, p. 281–295.

[885] CIL, III, 993 (= ILS, 3923; IDR, III/5, 41) *genius Daciarum*, 995 (= ILS, 3920; IDR, III/5, 43) *Daciae tres*, 996 (= ILS, 3921; IDR, III/5, 46) *Diis deabus Daciarum*, 1063 (= ILS, 3922; IDR, III/5, 184) *I. O. M. et ceteris diis deabusque immortalibus et Dacia* (toate de la Apulum), 1351 (= 7853; ILS, 1860; IDR, III/3, 102: Micia) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Terrae Dac(iae) et Genio P(opuli) R(omani) et commerci.* Sub asemenea denumiri geografice sunt cuprinse şi alte divinităţi din lumea romană, unele foarte cunoscute, precum *Dea Syria* (pe numele ei, *Atargatis*); *Baal* ori *Hadad*, zei sirieni redaţi cu numele *Iupiter Optimus Maximus* însoţit de un indicativ topic (*Dolichenus*, *Heliopolitanus*, *Hierapolitanus* etc.). În Dacia însăşi, vedem cum soldaţii mauri de la Micia restaurează un templu al zeilor strămoşeşti *(templum deorum patriorum)*, al căror nume era probabil foarte greu de pronunţat şi de transcris (aceeaşi dificultate se manifestă chiar în patria lor, unde sunt cunoscuţi tot sub denumirea colectivă de *Dii Mauri*: vezi M. Bénabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976, p. 309–330). Tot astfel, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, când încearcă să transcrie numele zeilor strămoşeşti de la Palmyra, lapicidul nu ştie să le flexioneze şi le reproduce cu erori (CIL, III, 7954 = ILS, 4341= IDR, III/2, 18; cf. S. Sanie, SCIV 19, 1968, p. 575–583): *Diis patriis Malagbel et Be<bel>lahamon et Benefal* (corect: *Fenebal*) *et Manavat* etc.

de *interpretatio Romana,* divinități locale. Legate de pământul Daciei sunt și nimfele *(Nymphae)*, ca divinități colective; ele apar și ca protectoare ale apelor vindecătoare, la Germisara[886] – fiind probabil vorba de vechi divinități indigene. La fel, apele vindecătoare de lângă *Ad Mediam* (de la Băile Herculane de astăzi) aveau ca divinitate protectoare pe *Hercules*[887] –, poate, și el ascunzând o veche divinitate locală, ca și acei *dei et numina aquarum*[888].

Nu se pune problema persistenței unor divinități autohtone cu vechile nume. Deși existența (continuitatea) populației dacice în cursul stăpânirii romane este acum deplin dovedită de descoperirile arheologice și chiar de cele epigrafice, elementele „naționale" de viață religioasă lipsesc încă. De altfel, nici în afara Daciei aceste divinități nu sunt cunoscute. Geto-dacii din „diaspora" apar în câteva inscripții colective dedicate unor divinități romane sau ale locului unde se aflau la acea dată: spre exemplu în Britannia, de către soldații cohortei *I Aelia Dacorum*[889]; nu credem că poate fi vorba de o interdicție de a-și adora propriii *dii patrii*, având în vedere că sabia curbă dacică este sculptată pe două monumente epigrafice oficiale de la Camboglanna (pe valul lui Hadrian): semn al atașamentului față de patria lor îndepărtată. De altfel, situația este asemănătoare și în Pannonia – unde nu se cunosc divinități locale (cu excepția celor celtice) în epoca romană. În Thracia însăși, unde persistența divinităților autohtone este evidentă, puține sunt totuși (și rare) cele atestate cu adevăratul lor nume (Zbelthiurdus, Darzelas etc.); chiar și cea mai populară dintre aceste divinități, așa numitul *Cavaler trac*, este tot o divinitate anonimă, *Eroul*; epitetele purtate de unele divinități din Moesia Inferior și Thracia (*Saldobyssenos*, *Geiketienos*, *Zulmidrenos*, *Asdules*, *Ordianos* etc.) sunt doar ipostaze geografice locale.

Această sumară trecere în revistă a vieții religioase din Dacia romană ne îndrumă spre două observații finale.

O primă chestiune este de ordin statistic. Conform unei statistici întocmite de M. Bărbulescu (în 1985, pe baza unui inventar de 2 873 de monumente epigrafice și figurate din întreaga Dacie), 73,5% din acestea se referă la divinitățile panteonului greco-roman; dintre celelalte, lotul cel mai important este deținut de divinitățile orientale (21,8%), restul repartizându-se între divinitățile traco-moesice (3,6%), celto-germanice (0,7%) și nord-africane (doar 0,7%)[890]. Este interesant de remarcat că aceste date concordă în linii generale și cu concluziile unei statistici a numelor de persoane în inscripțiile provinciei[891].

A doua problemă privește sincretismul religios în Dacia[892]. Din acest punct de vedere, trebuie arătat că fenomenul nu a fost corect înțeles de unii istorici ai

---

[886] I. Piso, A. Rusu, RMI, 59, 1990, 1, p. 11–17, nr. 3–11 (= AÉ, 1982, 1480–1487; ILD, 322–329).

[887] CIL, III, 1558, 1563–1573 (= IDR, III/1, 57–69).

[888] CIL, III, 1562 (= IDR, III/1, 56).

[889] RIB, I, 1874–1898: *Deo Cocidio* (divinitate celtică).

[890] M. Bărbulescu, *Cultele greco-romane în provincia Dacia*, Cluj, 1985, p. 8 (rezumatul tezei de doctorat); idem, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 169.

[891] Vezi *supra*, p. 252.

[892] Pentru definirea termenului: D. M. Pippidi, DIVR, 1976, p. 539–540. Vezi M. Macrea, *Viața*, p. 379–380; Em. Condurachi, *Le syncrétisme en Dacie*, în vol.: Françoise Dunand, Pierre Lévêque (ed.), *Le syncrétisme dans les religions de l'Antiquité*, Leiden, 1975, p. 186–199; S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj, 2005.

religiilor din Dacia; astfel, simpla asociere într-o inscripție a mai multor divinități nu poate fi calificată drept sincretism religios; unele divinități sunt într-adevăr rezultatul unui sincretism (de exemplu între numeroşii *Baal* din Orient şi Iupiter Optimus Maximus, ori între Mithra şi Sol), dar fenomenul s-a petrecut independent de viața religioasă a Daciei şi este un fenomen religios de import. Dimpotrivă, faptul că un personaj (cum se întâmplă la Ulpia Traiana Sarmizegetusa) închină inscripții mai multor divinități[893], de origini foarte diferite, reflectă mai degrabă un fenomen de dispersare a vieții (cultelor) religioase; în acest context, remarcăm în continuare preferința pentru vechile credințe romane. Este de la sine înțeles că închinările către divinitățile panteonului roman au în multe cazuri un caracter oficial; dar tot atât de adevărat este şi că atracția pentru credințele orientale (unele cu caracter eschatologic) se leagă deseori de persoane venite din Orient. Amintim totuşi că Dacia ne oferă un original şi veritabil exemplu de sincretism religios, prin constituirea iconografiei Cavalerilor danubieni. Şi mai interesant este fenomenul contaminării, al adoptării atributelor unei divinități de către altele, reflectând mai degrabă o confuzie religioasă.

În încheiere, se poate conchide că populația provincială din Dacia, departe de practicile idolatrice şi combinațiile teologice savante, continuă, în general, a-şi adora divinitățile cu vechile forme şi atribuții; această situație poate fi explicată numai prin prezența masivă a elementului colonizator latinofon. Credințele despre mântuire – de la cele păgâne (greco-romane ori barbare-orientale) la creştinismul primitiv – rămân în mare măsură apanajul spiritual al oraşelor şi elitelor societății priovinciale[894].

VIAȚA CULTURAL-ARTISTICĂ

Scrisul

Pe teritoriul Daciei, se cunosc circa 3 000 de inscripții latine, provenind din circa 200 de localități. Cele mai multe au ieşit la lumină în oraşe şi în aşezările mai importante ale provinciei; în schimb, în regiunile predominant rurale, îndeosebi în cele mai depărtate de centrele urbane (în zona de dealuri a Olteniei, în vestul Munteniei, în estul şi sud-estul Transilvaniei), monumentele scrise sunt mai rare. Dimpotrivă, destul de răspândit este scrisul în castrele romane; în afară de inscripțiile oficiale, întâlnim deseori inscripții executate pe cărămizi (înainte de ardere) sau exerciții de scriere.

Scrierea greacă este mai puțin folosită; se cunosc, astfel, 11 inscripții greceşti de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, 11 de la Apulum, 6 din zona Alburnus Maior, 3 de la Romula, câte una de la la Potaissa, Porolissum, Ilişua şi Sucidava (aceasta

[893] C. Daicoviciu, *Contribuții la sincretismul religios la Sarmizegetusa*, AISC, I, 1928–1932, p. 81–88.

[894] Cf. M. Bărbulescu, *Cultes et croyances dans le milieu rural de Dacie*, în V. H. Baumann (ed.), *La politique édilitaire*, Tulcea, 1998, p. 197–206.

din urmă adusă probabil de la sud de Dunăre, în antichitatea târzie)[895]; firește nu am luat în considerație cele câteva zeci de ștampile pe material ceramic de import (îndeosebi amfore)[896]. Numărul mic de inscripții grecești nu reflectă însă cunoștințele de limba greacă, deoarece proporția numelor grecești în onomastica Daciei romane este mult mai ridicată (343 nume, reprezentând circa 13 % din total).

De asemenea, la Tibiscum, câteva inscripții funerare ale unor arcași palmireni sunt însoțite de un scurt text palmirenian[897]; până acum, asemenea inscripții nu au apărut și la Porolissum, unde se știe că a staționat alt *numerus* de arcași palmireni. O inscripție siro-semită, pe o bază de figurină de lut, a apărut și la Romula[898].

În general, monumentele epigrafice care au ajuns până la noi sunt cele lapidare; de fapt, frecvența descoperirilor este în funcție de existența materialului de scris dur (calcar, marmură, gresie). Astfel, în zonele de câmpie ale Olteniei, unde piatra (bună pentru scris) trebuia adusă din alte părți (de peste Dunăre ori de mai departe), monumentele epigrafice sunt mai rare; multe au pierit probabil în cuptoarele de var ori au fost refolosite ca materiale de construcție (în antichitatea târzie ori în cursul evului mediu: la lucrări de fortificații, biserici etc.). Inscripțiile pe piatră sunt de obicei oficiale (dedicații către împărați și notabili ai provinciei, privitoare la lucrări de construcții), votive (religioase) sau funerare, fiind gravate de pietrari *(lapicidae, lapidarii)* la cererea beneficiarilor. Un material accesibil pentru scris era cărămida crudă, înainte de ardere; oameni de rând, școlari, militari fac exerciții de scriere: la Sarmizegetusa, un necunoscut învață să scrie alfabetul; altul, la Porolissum, își exprimă bucuria că a învățat să scrie, *oc(c)asionem nan(c)tus sum scrib(endi)*[899]; alții înregistrează unele evenimente sau se semnează pe cărămizi. O serie de grafiți (nume, cuvinte ori litere izolate) apar pe vase sau fragmente ceramice. Cei mai dornici să învețe să scrie sunt militarii trupelor auxiliare din castelele de pe *limes*. Prin urmare, lipsa pietrei nu reprezintă o explicație satisfăcătoare pentru raritatea inscripțiilor în zonele mai depărtate de orașe; în acele zone trăia probabil masiv populația dacică, îndeplinind activități predominant rurale, neavând prin urmare preocupări curente de scriere. Dar simpla prezență (sau, dimpotrivă, lipsa) inscripțiilor nu constituie un element semnificativ pentru aprecierea intensității romanizării în Dacia, inclusiv în zonele rurale.

S-a remarcat adeseori caracterul bun al latinei scrise în Dacia; se observă puține abateri de la limba literară (lexic, gramatică), cu mult mai puține decât, spre exemplu, în Moesia Inferioară (Dobrogea; unde inscripțiile, îndeosebi cele din mediul rural, ne oferă însă interesante exemple privitoare la evoluția latinei provinciale)[900]. Explicația se datorează probabil faptului că majoritatea inscripțiilor din Dacia provin

---

[895] I. I. Russu, *Inscripțiile grecești din Dacia*, SC Sibiu, 12, 1965, p. 47–81.

[896] Vezi Ligia Ruscu, *CIGD*, 1–152 (din care multe trebuie excluse: pe produse de serie, geme sau de proveniență necunoscută).

[897] IDR, III/1, 154, 167, 170, 178. Unii dintre veteranii palmireni s-au stabilit la Ulpia Traiana și Apulum, dar alții au trecut și în provincia vecină Moesia Superior (vezi Ivana Popović, *Des Palmyréniens à Singidunum*, Starinar, 42, 1991, p. 71–76).

[898] IDR, II, 346.

[899] CIL, III, 1635,4.

[900] În această privință, a se consulta îndeosebi: H. Mihăescu, *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, București – Paris, 1978; I. Fischer, *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, București, 1985.

din mediul orăşenesc şi din zonele apropiate sau din castre; totodată, ele reflectă în mare măsură cunoştinţele de latină şi măiestria meşterilor lapicizi (care folosesc numeroase formule stereotipe).

În legătură cu „ştiinţa de carte" este şi problema dacă au existat în Dacia şcoli publice *(ludi litterarii)*[901]. În această privinţă, inscripţiile nu ne oferă nici o informaţie. În schimb, câteva monumente sculpturale (funerare) sunt totuşi destul de sugestive: astfel, pe un fragment de perete de *aedicula* de la Germisara este reprezentat un copil ţinând într-o mână două condeie *(stili)*, iar în cealaltă un săculeţ *(crumena)* pentru rechizite[902]; o reprezentare asemănătoare apare pe peretele unei alte *aedicula* de la Micia[903]; iar pe un medalion funerar din aceeaşi localitate este reprezentat alt copil, ţinând într-o mână un *stilus*, în cealaltă un mic ghiozdan din care ies alţi doi *stili*[904]. De reţinut iarăşi descoperirea, în cursul săpăturilor, a numeroase condeie de scris (din bronz sau os); cu acestea se scria pe tăbliţe de lemn acoperite cu un strat subţire de ceară *(tabellae ceratae)*; se foloseau probabil şi cărămizile, cum se întâmplă la Romula, unde un copil scrie începutul unui hexametru în limba greacă: τοῦ Τρο[ι]/κοῦ πο/λέμου καθ' Ὅμη/[ρον μάνθα/νε τάξίν...][905]. Se mai scria desigur, în cancelaria provincială sau în diferite alte birouri, pe papyrus şi pergament; pe un perete de ediculă de la Zam-Sâncrai (jud. Cluj), un bărbat ţine într-o mână un sul, probabil materialul de scris, iar la şoldul drept un obiect considerat a fi o călimară cu pene de scris *(theca calamaris)*[906].

În şcoli sau cu pedagogi privaţi (sclavi sau oameni liberi), copiii îşi însuşeau unele elemente de literatură şi filosofie. În afară de exemplul citat de la Romula, se mai poate cita şi începutul unui epitaf funerar de la Sarmizegetusa, conţinând cuvintele *hic pietatis honos*[907], amintind un vers din epopeea lui Vergilius (*Aeneis*, I, 253). Homer şi Vergilius erau se pare la mare cinste în cultura oricărui cetăţean roman de vază; sugestive sunt în acest sens şi cele două mozaicuri de la Sarmizegetusa cu subiecte inspirate din războiul troian[908]. Se mai pot remarca reprezentările de *volumina* în mâna defuncţilor de pe unele monumente funerare din Dacia[909].

Interesantă este în privinţa nivelului cultural relevarea unor încercări poetice. Astfel, la Germisara, o inscripţie conţine o dedicaţie către o nimfă, „regina apelor, podoaba pădurii" *(regina undarum Nympha decus nemoru[m])*[910]; note de originalitate

---

[901] D. Tudor, *Educaţia şi învăţământul în perioada sclavagistă din Scythia Minor şi Dacia romană*, Revista de pedagogie, 12, 1963, 5, p. 76 şi urm. (variantă germană în Das Altertum, Wien, II, 2, 1965, p. 102 şi urm.); idem, *Instrucţie şi educaţie în Dacia romană*, în *Istoria învăţământului din România*, Bucureşti, 1983, p. 41–46. Cf. I. Fischer, *Latina dunăreană*, p. 20.

[902] Oct. Floca, W. Wolski, BCMI, 42, 1973, 3, p. 24, nr. 74.

[903] Oct. Floca, W. Wolski, *op. cit.*, p. 4–5, nr. 1; L. Marinescu, *Funerary Monuments* (titlul citat integral *supra*, p. 260, nota 650), p. 198–199, nr. 1.

[904] Gr. Florescu, ED, 4, 1930, p. 127, nr. 86; L. Marinescu, *op. cit.*, p. 191, nr. 14.

[905] IDR, II, 390 (= CIGD, 85): „Învaţă după Homer şirul evenimentelor războiului troian".

[906] L. Marinescu, *Funerary Monuments*, p. 221, nr. 7

[907] CIL III, 1537 (= IDR III/2, 430).

[908] IDR III/2, 62.

[909] Mariana Crânguş Balaci, Apulum, 45, 2008, p. 391–397 („Fie că, astfel, prin imaginea *volumen*-ului, era ilustrat statutul social de cetăţean roman, fie că accentuează o înclinaţie artistică sau filosofică a defunctului" etc., p. 396).

[910] CIL, III, 1395 (= F. Buecheler, *Carmina Latina Epigraphica*, Leipzig, Teubner, 1895, nr. 864; IDR, III/3, 239).

mai prezintă inscripțiile (epigramele) funerare versificate de la Romula (monume sarcofag al lui Aelius Iulius Iulianus, fost magistrat al coloniei Romula)[9 Tibiscum (pentru veteranul P. Aelius Ulpius)[912]. Alte epitafuri sunt redactate modele versificate, care circulau în întreg Imperiul.

Arhitectură și urbanism[913]

Prima realizare arhitectonică, cronologic vorbind, care inaugurează civili romană în Dacia, este podul de peste Dunăre, opera celebrului arhitect Apol din Damasc; chiar după dezafectare, el a produs o puternică impresie a oamenilor, din antichitate până în epoca modernă.

Arhitectura civilă în Dacia se împletește strâns cu urbanismul. Regulile p întemeierea unui oraș sunt expuse de arhitectul roman Vitruvius (*De architectu* 9–12) și se regăsesc în planul primului oraș întemeiat în Dacia: Ulpia Tra Augusta Dacica Sarmizegetusa[914]; cercetările arheologice, chiar dacă au sc lumină doar o mică parte din orașul roman, au pus în evidență planul re (geometric): cu cele două artere principale, *kardo* (N–S) și *decumanus* (E corespunzând direcției drumului mare imperial al provinciei; paralel cu aceste organizat rețeaua stradală și s-au construit principalele edificii publice (în pr rând, forul). Colonia a fost înconjurată cu zid de piatră (blocuri legate cu mo închizând o suprafață de 540 × 600 m (= 32,4 ha); creșterea populației urba făcut însă ca orașul să se reverse și dincolo de ziduri. Descoperirile arheologic pus în evidență un plan regulat și la Napoca; și aceasta a fost înconjurată cu zi blocuri de piatră (suprafața: 650 × 500 m; 32,5 ha). Dintr-o inscripție află Romula a fost înconjurată cu ziduri pe timpul lui Filip Arabul; observ arheologice au arătat că această incintă avea un aspect de hexagon nereg închizând o suprafață de 64 ha[915]. Atât cercetările arheologice, cât și inscripții oferă date interesante privitoare la construcțiile publice din orașele Daciei *(a templum*, *balneum*, *schola*, *familiaricum),* părți componente sau anexe ale unor ed *(accubitum*, *aetoma*, *apparatorium*, *arcus*, *crypta*, *exedra*, *porticus)*, locuri pu și amenajări în locuri publice *(area*, *campus*, *fons*, *horologium*, *statera public* Civilizația urbană era condiționată de aprovizionarea corespunzătoare cu a precum și de sistemul de canalizare.

În peisajul urban, un loc important ocupă amfiteatrele[918]: la Ulpia Tra Sarmizegetusa, cunoscut pe cale arheologică (axele măsoară 88 × 69 m; a

---

[911] IDR, II, 357 (= AÉ, 1957, 334).

[912] CIL, III, 8001 (= F. Buecheler, *Carmina Latina Epigraphica*, nr. 460; IDR, III/1, 7).

[913] N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980; M. Bărbulescu, *Interferențe spir în Dsacia romană*, Cluj, 1984, p. 62 sqq.; Dorin Alicu și Hans Boegli (editori), *La politique édil dans les provinces de l'Empire Romain. Actes du Ier Colloque roumano-suisse Deva 1991*, Cluj, 19

[914] D. Alicu, în vol. *Politique édilitaire*, p. 29–35.

[915] CIL, III, 8031 (= ILS, 510; IDR, II, 324). Vezi D. Tudor, *OR*[4], p. 186–188.

[916] Vezi D. Tudor, *Les constructions publiques de la Dacie romaine d'après les inscrip* Latomus, 32, 1964, 2, p. 271–301.

[917] Vezi G. Băeștean, *Aprovizionarea cu apă în Dacia romană*, Cluj, 2007.

[918] Vezi în această privință: V. Moga, *Amfiteatre și lupte de gladiatori în Dacia ro* Sargetia, 20, 1986–1987, p. 111–116; D. Alicu, *Amfiteatrele Daciei*, în *Civilizația romană în* (coordonator M. Bărbulescu), Cluj, 1997, p. 77–91; D. Alicu, C. Opreanu, *Les amphithéâtres Dacie romanie*, Cluj, 2000.

61 × 47 m)[919]; la Porolissum, cunoscut pe cale epigrafică (fiind ruinat de vechime, *vetustate dilapsum,* a fost refăcut în 157 de procuratorul provinciei: *denuo fecit*)[920] şi scos la lumină prin săpături (axul lung al arenei măsoară 60 m)[921]; o scenă de pe Columna lui Traian (C) redă un amfiteatru la Drobeta[922]; un altul a fost identificat, pe baza fotografiilor aeriene, la Stolniceni (*Buridava*)[923]; în sfârşit, cercetările arheologice au pus în evidenţă un asemenea edificiu, de mai mici proporţii, şi la Micia (arena: 31,60 × 29,50 m)[924].

Un loc important deţine în peisajul provinciei arhitectura militară cu numeroasele *castra* şi *castella*, *burgi*, *turres* şi nelipsitele băi *(thermae*, *balnea)*[925].

Arta provincială în Dacia

Principalul domeniu de cercetare priveşte arta sculpturală[926].

Atenţia ne este atrasă mai întâi de *statuaria* mare. Cele mai impunătoare erau statuile imperiale, de piatră[927] sau bronz[928], care împodobeau forurile oraşelor şi *principia* castrelor: se pot cita capul statuii atribuită împăratului Traianus Decius de la Ulpia Traiana[929] (fig. 14/1), fragmentele de statuie ecvestră a împăratului Caracalla de la Porolissum[930], fragmentele de statuie imperială din castrul de la Răcari[931] etc.; toate erau aduse din afară şi rareori rămâneau pe locurile lor după moartea (adeseori violentă) a principelui; atunci capul celui căzut era înlocuit cu cel al împăratului abia urcat pe tron. În schimb, o serie de statui de piatră reflectă mai exact nivelul atins de meşterii lapicizi provinciali, unii adevăraţi artişti – precum sculptorul anonim al statuii unui general roman (probabil legat provincial)[932] ori

---

[919] D. Alicu, *op. cit.*, p. 87–88, nota 49 (bibliografia); H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, Cluj, 1984, p. 87–100; vezi şi IDR, III/2, p. 51 sqq. (cu nr. 28–61).

[920] CIL, III, 836.

[921] N. Gudea, *Castrul roman de pe vârful dealului Pomet-Moigrad. Porolissum I* (Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis, 5), Zalău, 1997, p. 61–62 (cu bibliografia); István Bajusz, *Amfiteatrul de la Porolissum şi amfiteatrele romane din provinciile de la Dunărea de mijloc*, Cluj, 2011.

[922] R. Vulpe, *Columna lui Traian*[2], 2006, p. 92; identificat recent prin săpături arheologice (2010, 2012–2013): C. C. Petolescu, *Drobeta în timpul războiului dacic al împăratului Traian*, Drobeta, 23, 2013, p. 121–128

[923] Ioana Bogdan Cătăniciu, *Evolution of the system of defence works in Roman Dacia* (BAR, Int. Series 116), Oxford 1981, p. 26–28, fig. 45.

[924] Oct. Floca, V. Vasiliev, Sargetia 5, 1968, p. 121–152.

[925] *Supra*, p. 188 sqq.

[926] C. Pop, *Puncte de vedere privind arta sculpturală în piatră în Dacia Superioară*, Apulum, 15, 1977, p. 635–641; M. Bărbulescu, *Relieful narativ în Dacia*, AMN, 28, 1981, p. 455–460; idem, *Interferenţe spirituale în Dacia romană*, Cluj, 1984, p. 89 sqq.

[927] Vezi M. Gramatopol, *Portrete imperiale descoperite la Apulum*, Apulum, 13, 1975, p. 184–198.

[928] C. Pop, *Statue imperiali di bronzo scoperte sul territorio della Dacia romană*, în *Akten der 9. Internationalen Tagung über Antiken Bronzen*, Wien, 1988, p. 596–599.

[929] Oct. Floca, Latomus, 24, 1965, 2, p. 353–358 (= Sargetia, 7, 1970, p. 79–86); RR, cat. G 103.

[930] M. Macrea, SCIV 8, 1957, 1–4, p. 236 sqq.; N. Gudea, V. Salanţiu, Al. Matei, AMP, 10, 1986, p. 157–181 (propunere de reconstituire grafică).

[931] Gr. G. Tocilescu, *Fouilles*, p. 136, fig. 78.

[932] *RR*, p. 248; *Civiltà*, p. 240.

Claudius Saturninus, realizatorul statuii unei matroane romane de la Ulpia Traiana[933]. De menționat aici un număr important de statui funerare feminine descoperite la Potaissa (matroană cu copil), Sarmizegetusa, Apulum, Drobeta, Romula[934].

Un domeniu larg de manifestare a artei provinciale este oferit de reprezentările religioase, în general de caracter votiv: statui și statuete reprezentând divinitățile greco-romane ori orientale și basoreliefuri ilustrând mitul unor divinități[935] (vezi în această privință și capitolul privitor la viața religioasă a Daciei romane); dar unele piese pot să fie aduse și din alte provincii, îndeosebi din cele vecine dunărene, dacă nu chiar de mai departe, în bagajele soldaților.

Mult mai sugestive pentru arta provincială sunt însă monumentele funerare[936]. În afară de statuile funerare, la care ne-am referit mai sus și care împodobeau unele monumente (morminte) mai somptuoase, reținem ca tipuri: pereți de edicule, stele (acestea înscriu adesea, într-un registru separat, numele defuncților), coronamente de monumente funerare, medalioane (lucrate separat, pentru a fi încastrate în peretele unei construcții funerare, ori asociate cu un coronament), altare și baze de monumente funerare (pe care sunt gravate inscripții). Asemenea monumente sunt extrem de interesante prin repertoriul figurativ: divinități sau reprezentări mitologice (Attis, Ammon, Hercules, Eroul cavaler, Medusa etc.), figuri ale defuncților (portrete sau scena banchetului funerar), scene din viața cotidiană (scenă de vânătoare, pe un relief funerar, posibil de la Napoca[937]; personaj într-o trăsură cu doi cai, pe o lespede de la Gherla[938]; dar cel mai interesant este un perete de edicule de la Șeica Mică (jud. Sibiu), cuprinzând trei registre: în cel superior – un călăreț doborând dușmanul, în cel mijlociu – personajul la arat, în cel inferior – scenă de sacrificiu, la care asistă o femeie, probabil soția defunctului[939]). Unele din aceste reprezentări se înscriu într-o simbolistică larg cunoscută, care a circulat prin „albume" de modele pe arii geografice întinse. Analogiile căutate cu grijă de istoricii artei provinciale

---

[933] CIL, III, 1413 (= IDR, III/2, 15).

[934] Al. Diaconescu, *Male and Female Funerary Statues from Roman Dacia*, AMN, 47–48, I, 2010–1011, p. 125–205.

[935] M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj, 1984, p. 89. A se răsfoi, între altele: Gabriella Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, București, 1969 (passim); D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Sarmizegetusa* (BAR International Series, 55), Oxford, 1979; Magdalena Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane din Muzeul de istorie Turda*, Cluj, 1972.

[936] Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Superiore*, ED, 4, 1926–1927, p. 72–184; idem, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*, București, 1943; Oct. Floca, W. Wolski, *Aedicula funerară în Dacia romană*, BMI, 42, 1973, p. 3–52; Maria Alexandrescu-Vianu, *Cu privire la stelele funerare din Dacia Inferior*, SCIVA, 28, 1977, 3, p. 375–389; Lucia Țeposu-Marinescu, *Despre edicula funerară în Dacia romană*, SCIVA, 25, 1974, 3, p. 417–425; eadem, *Despre îmbrăcămintea populației în Dacia romană*, Muzeul Național, 3, 1976, p. 125–132; eadem, *Probleme de artă provincială romană (I) Edicule funerare din din Dacia*, Muzeul Național, 1, 1974, p. 13–22; eadem, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis* (BAR International Series, 128), Oxford, 1982; Carmen Ciongradi, *op. cit.* (*supra*, nota 641).

[937] Oct. Floca, W. Wolski, *Aedicula*, p. 10, nr. 13; L. Marinescu, *Funerary Monuments*, p. 209, nr. 51.

[938] L. Marinescu, *op. cit.*, p. 213, nr. 67.

[939] Eadem, *op. cit.*, p. 214–215, nr. 74.

conduc spre nordul Italiei, Noricum şi Pannonia[940]. O menţiune merită în acest context şi sarcofagele, unele extrem de frumos decorate, precum cel al lui Aelius Iulius Iulianus de la Romula (pe care soţia defunctului a pus să fie săpat un epitaf în versuri) sau cunoscutul sarcofag „Ghica", bogat decorat (Erotes, Victorii, *togati*)[941]; în Dacia Superioară, sarcofagele de piatră sunt mai rare, fără a atinge monumentalitatea celor de la Romula (care provin probabil din centre greceşti, ajunse deci în Dacia sudică pe calea apei; transportul lor peste munţi ar fi fost prea greu şi costisitor).

Un loc important deţine sculptura ornamentală, ca un auxiliar permanent al arhitecturii, fie ea publică ori privată.

Unele edificii erau împodobite cu picturi, cum lasă să se înţeleagă două inscripţii de la Sarmizegetusa: astfel, un necunoscut a împodobit un edificiu – probabil *aedes Augustalium* – cu stucatură şi picturi, cu scări, statuete şi draperii şi a dat în dar colegiului candelabre de bronz: *aed[em] ope[re tect]orio et picturis item sc[alis sigi]llis et linteis exornavit it[em can]delabra aerea duo colleg[io dedit dedi]c[avit]*[942]; din cealaltă inscripţie aflăm cum un augustal al coloniei, patron al primei decurii (probabil din colegiul fabrilor), a împodobit cu pictură porticul edificiului *(picturam porticus)*[943]. Un *pictor* este atestat epigrafic la Apulum[944]. Cercetările arheologice dau uneori la iveală fragmente de tencuială cu zugrăveală în culori (în special „roşu pompeian").

Romanii au excelat de asemenea prin împodobirea caselor cu mozaicuri *(opera musiva)*. Cele mai remarcabile descoperiri s-au făcut în 1823 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, într-un edificiu din afara incintei fortificate a oraşului, înfăţişând unul judecata lui Paris, celălalt implorarea lui Achile de către Priam (acesta însoţit de o inscripţie greacă). Tot la Sarmizegetusa s-a mai descoperit în 1832 alt mozaic, reprezentând pe Venus cu amoraşi. Alte mozaicuri au apărut la Apulum (motive geometrice şi florale), dar au fost semnalate şi în alte părţi (Napoca, Porolissum, Ilişua)[945].

Un domeniu interesant, aparţinând artelor minore, este gliptica. În Dacia se cunosc două centre mai importante pentru producerea pietrelor gravate: Romula şi Porolissum; subiectele predilecte ale gravorilor sunt cele religioase[946]. Unele piese sunt adevărate opere de artă, precum cameea de la Romula reprezentând o împărătească din epoca Severilor, sau cea de la Porolissum cu reprezentarea chipului zeiţei Atena Pallas[947].

---

[940] Lucia Ţeposu-Marinescu, *Despre originea unor tipuri de monumente funerare din Dacia Superior*, SCIV, 23, 1972, 2, p. 215–222.

[941] D. Tudor, *OR*[4], p. 400 sqq.

[942] IDR, III/2, 4 (= AÉ, 1977, 667; 1982, 831).

[943] IDR, III/2, 13 (= CIL III, 7960; ILS, 5548).

[944] CIL, III, 1005 (= IDR, III/5, 66) (v. *supra*, nota 775).

[945] I. Berciu, Apulum, 4, 1961, p. 151–186; IDR III/2, 62; D. Alicu, *Un nou mozaic la Sarmizegetusa*, SCIVA, 28, 1977, 1, p. 111–117; R. Ardevan, L. Someşfălean, *Asupra unui mozaic din Apulum*, Apulum, 17, 1980, p. 667–678.

[946] D. Tudor, *OR*[4], p. 108–112 (îndeosebi gemele de la Romula; bibliografia la p. 127–128); Lucia Ţeposu-David, *Gemele şi cameele din Muzeul arheologic din Cluj*, OmCD, p. 525–534; Lucia Ţeposu-Marinescu, Eva Lakó, *Muzeul de istorie şi artă Zalău. Catalogul colecţiei de geme romane*, Zalău, 1973.

[947] Pentru cameea menţionată, N. Gudea, *Porolissum*, p. 100 şi fig. 10.

În încheiere, se poate reține, ca definitorie pentru trăsăturile principale a artei romane din Dacia, concluzia lui M. Macrea din binecunoscuta sa sinteză[948]:

„Progresele tehnice şi în general condiţiile vieţii economice şi socia introduse de romani au determinat şi o mare dezvoltare, în forme noi, deosebite de ce din epoca dacică, a diferitelor ramuri ale artei. Arta provincială romană din Dac se alcătuieşte şi se dezvoltă în legătură cu nevoile vieţii. Ea nu este o artă de factu superioară şi de mare valoare, ci mai degrabă o artă modestă, creată mai adeseori simpli meşteri decât de adevăraţi artişti. Executând lucrări comandate de autorită provinciale sau municipale, dar mai adeseori de particulari, cu posibilităţi financia limitate, ei încearcă să aplice canoanele consacrate sau modelele cunoscute".

SFÂRŞITUL STĂPÂNIRII ROMANE ÎN DACIA[949]

După părerea unanimă, consemnată de istoriografia modernă (bazată, altfel, pe sursele antice), pierderea Daciei a fost determinată de începerea maril invazii barbare la Dunărea de Jos; acestea aveau să ţină sub teroare, timp de pes trei decenii, nu numai provinciile balcanice, dar chiar (şi mai cu seamă) pe cele d Asia Minor. Din acest motiv ni se pare util a face, pentru început, o scurtă trece în revistă a ceea ce *Historia Augusta* numeşte „războiul scitic" (adică al neamuril din Sciţia – ceea ce arată caracterul eterogen al coaliţiei populaţiilor paricipante aceste invazii)[950].

Bellum Scythicum

Evenimentul debutează în anul 238, când, precum aflăm din *Historia Augus* (biografia împăraţilor Maximus şi Balbinus, 16, 3): *sub his pugnatum est a Carp contra Moesos*; *fuit et Scythici belli principium et Histriae excidium eo tempore, autem Dexippus dicit Histricae civitatis* (în traducere liberă: „în timpul acest împăraţi, carpii au luptat contra locuitorilor Moesiei; a fost şi începutul războiul scitic, s-a întâmplat în acest timp şi distrugerea Histriei sau, după cum spu Dexippus, a cetăţii histriene")[951].

După atacul carpic asupra Daciei Malvensis din timpul lui Filip Arabul (v. *infi* p. 295), o nouă invazie are loc în 248, sub conducerea regilor Argaithus şi Gunthericu

---

[948] M. Macrea, *Viaţa...*, p. 345.

[949] Acest text urmează îndeaproape studiul nostrum publicat în Lumea veche, 3, 1998, p. 63–78

[950] Prezentarea acestor evenimente, cu indicarea surselor bibliografice: B. Rappaport, *L Einfälle der Goten in das Römische Reich bis auf Constantin*, Leipzig, 1899; R. Vulpe, în *DID*, Bucureşti, 1968, p. 230 sqq.; H. Wolfram, *Histoire des Goths,* Paris, 1990, p. 55–70 [traducere du ediţia americană, revăzută şi completată de autor, Univ. of California Press, 1988; ediţiile origina *Geschichte der Goten. Von den Anfangen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf ei historischen Ethnographie*, München, 1979 şi 1980]. Vezi de asemenea B. Gerov, *Die Einfälle d Nordvölker in der Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde (I)*, ANRW II, 6, 1977, p. 126–14

[951] D. M. Pippidi, *Parerga. Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne*, Bucureşti – Pa 1984, p. 220–221.

este vorba de o mare coaliție barbară, la care participă goți, carpi, taifali, peucini, hasdingi (Dexippus[952]; Iordanes, *Getica*, XVI, 91–92); este asediat orașul Marcianopolis (care rezistă cu eroism). Agresorii sunt respinși de C. Messius Quintus Decius, comandantul armatelor din Pannonia Inferior și cele două Moesii (care îl proclamă împărat).

În iarna 249/250, goții, conduși de regele Cniva, trec iarăși Dunărea pe gheață; deși sunt învinși de împăratul Decius la Nicopolis-ad-Istrum, ei împresoară totuși castrul legionar de la Novae (azi Svištov) și reușesc să ocupe Philippopolis (în Thracia; azi Plovdiv); dar la Abrittus (Razgrad), însuși împăratul cade în luptă (iunie 251). Trebonianus Gallus, guvernatorul Moesiei Inferioare, proclamat împărat de soldați, se vede obligat să încheie pace cu goții; astfel, invadatorii reușesc să se retragă nestingheriți, ducând cu ei circa 100 000 de captivi: *nisi fingunt annales* („dacă nu plăsmuiesc analele": Ammianus Marcellinus, XXXI, 15).

O altă invazie (goți și alte populații transdanubiene), abătută asupra Moesiei Inferioare la începutul anului 253, este respinsă de M. Aemilius Aemilianus, guvernatorul celor două Moesii și Pannoniei Inferioare (pe care trupele îl proclamă împărat).

În anul 256 (pe când domneau Valerianus și Gallienus), se produce prima invazie maritimă: boranii, din jurul Mării Azov, atacă orașul Pityus de pe țărmul de nord-est al Asiei Mici, pentru moment fără succes; dar în anul următor se asociază cu hrerulii, izbutind să cucerească Pityus (Pitzunda) și Trapezus (Trebizunda).

Situația se agravează după ocuparea cetăților Tyras și Olbia[953], când goții își construiesc o flotă proprie, adăpostită în limanurile fluviilor Nistru și Bug. Astfel, în anul 258 are loc un atac concomitent pe mare și pe uscat. Cei îmbarcați lasă neatinse cetățile din Pontul Stâng, până la Bizanț; invadează Bithynia, cucerind și jefuind o serie de orașe; apoi se întorc tot pe mare, încărcați cu prăzi. Coloana de pe uscat este învinsă de generalul Aurelianus (viitorul împărat).

Situația se agravează după căderea împăratului Valerianus în captivitate la perși[954].

Pe timpul lui Gallienus, atacurile sunt aproape neîntrerupte. În 263, goții și alte neamuri nord-pontice întreprind o nouă invazie maritimă: cuceresc Chalcedon și Nicomedia, apoi pradă Ilium, Efes, Milet; la întoarcere sunt atacați în strâmtori de forțele navale romane, dar cei scăpați reușesc să cucerească Anchialus. În 264, invadatorii nord-pontici devastează Bithynia și Pontul, Cappadocia, Galatia. În 266, goții atacă Bithynia, Lydia, ajungând iarăși până în Cappadocia; dar la întoarcere suferă pierderi din partea flotei romane și a furtunilor de pe mare.

O nouă invazie se produce în anul 267. Invadatorii pătrund chiar pe Dunăre (SHA, *Vita Gallieni*, 13, 6): *inter haec Scythae per Euxinum navigantes, Istrum ingressi, multa gravia in solo Romano fecerunt* („între timp sciții, navigând prin Pontul Euxin, au intrat pe Dunăre și au făcut multe nenorociri pe teritoriul roman"). Pirații

---

[952] Pentru informațiile rămase de la Dexippus, vezi fragmentele reținute în *Fontes*, I, p. 732–735.

[953] H. Wolfram, *op. cit., p.* 64: cel mai târziu în anul 268. De la Olbia cunoaștem un fragment de inscripție menționând *coh(ors) I Cilicum De[ciana)]* (V. H. Zubar, V. V. Krapivina, VDI, 251, 2004, p. 166-168 = AÉ, 2004, 1289), iar de la Chersones (în Crimeia) se cunoaște inscripția unui *(centurio) leg(ionis) I Ital(icae) [[Decianae]], praepositus vexillat(ionis) Chersoniss(itanae)* (Yu. G. Vinogradov, V. M. Zubar, *Il Mar Nero*, 2, 1995–1996, p. 129–143; AÉ, 1996, 1358: „aucun retrait avant Gallien").

[954] Vezi *infra*, nota 1018.

pătrund şi în Marea Egee, atacând Grecia (istoricul Dexippus se numără printre apărătorii Atenei). În cursul retragerii pe uscat, herulii sunt înfrânţi pe râul Nestus (în sudul Thraciei), iar regele lor Naulobatus cere pace; goţii obţin şi ei pacea, retrăgându-se.

În anul 269, se produce o şi mai mare invazie, la care participă heruli, goţi, gepizi, bastarni, sarmaţi (izvoarele vorbesc de 320 000 de războinici şi 2 000 sau chiar 6 000 de vase!); „se sufoca însuşi pământul, care era nevoit să suporte o atât de mare frământare barbară" (SHA, *Claud.*, 6, 6). Dar cetăţile Tomis, Marcianopolis, Byzantion, Cyzicus rezistă. Piraţii intră în Egeea, unii ajungând până în Creta şi Cipru, jefuind coastele, dar fără a mai reuşi să ocupe vreun oraş. Forţele barbare rămase în Macedonia se retrag, urcând pe Axius (Vardar) şi Margus (Morava), fiind înfrânte de împăratul Claudius II la Naissus (toamna anului 269); 50 000 de „sciţi" au rămas pe câmpul de luptă. Cei scăpaţi încearcă fără succes să ocupe Anchialus şi Nicopolis-ad-Istrum. Dar în primăvara anului 270, eroul de la Naissus, *Gothicus Maximus,* este răpus de ciumă (la Sirmium).

În 271, goţii atacă iarăşi Moesia Inferior şi Thracia; dar împăratul Aurelianus îi alungă peste Dunăre. De asemenea, carpii invadatori sunt şi ei înfrânţi, pe teritoriul Dobrogei, *[inter Ca]rsium et Sucid(avam)*[955]. În urma acestei victorii, Senatul îi acordă împăratului titlurile triumfale de *Gothicus Maximus* şi *Carpicus Maximus*[956]. O inscripţie de la Callatis din anul 272 îl numeşte *restitutor patriae*[957].

De remarcat că în tot acest timp cetăţile vest-pontice rezistă cu eroism[958]. De asemenea, guvernatorii Moesiei se îngrijesc de refacerea drumului de pe litoral, cum arată inscripţiile milliare de la Tomis din timpul domniei împăraţilor Valerian şi Gallienus[959], Claudius II[960] şi Aurelian[961].

Dacia în perioada 238–270

Paralel cu această expunere, vom încerca în cele ce urmează o prezentare concisă a istoriei Daciei în ultimele două-trei decenii ale existenţei provinciei.

Precum am văzut, carpii au atacat în anii 238 şi 242 Moesia Inferioară; dar Dacia a fost afectată de atacurile carpice abia pe timpul lui Filip Arabul.

Câteva inscripţii ne îndreptăţesc a afirma că Dacia a contribuit cu efective militare la campania orientală a împăratului Gordian III[962]. În acest sens ni se pare sugestivă descoperirea unor altare dedicate zeului războiului: unul la Drobeta, închinat lui *Mars Gradivus* („cel care păşeşte la luptă") de către *cohors I sagittariorum milliaria Gordiana*[963]; altul la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, dedicat lui *Mars*

---

[955] CIL, III, 12456.

[956] Pentru titlurile triumfale ale împăratului Aurelian, vezi D. Kienast, *Kaisertabelle*[2], 1996, p. 234–235.

[957] CIL, III, 7586 (= ILS, 8925; ISM, III, 96).

[958] Printre excepţii se numără Histria (vezi *supra*, nota 951) şi Anchialus, cucerite de „sciţi".

[959] Maria Bărbulescu-Munteanu, Adrian Rădulescu, Pontica, 24, 1991, p. 132–136, nr. 3 (= AÉ, 1993, 1376).

[960] Iidem, Pontica, 24, 1991, p. 136–139, n° 4 (= AÉ, 1993, 1377).

[961] M. Bărbulescu, A. Rădulescu, Pontica, 26, 1993, p. 197–204.

[962] Vezi în această privinţă Doina Benea, *L'armée de la Dacie et la campagne de l'empereur Gordien en Orient*, în vol. *Miscellanea romano-barbarica*, Bucureşti, 2006, p. 97–108.

[963] CIL, III, 6279 (= ILS, 3154; IDR, II, 23).

Augustus[964]. Tot din timpul acestui împărat datează misiunea unui anonim *p(rimi)p(ilaris)* (fost primipil), *dux legg(ionum) Dac(iae)*; el a comandat probabil o vexilație formată din detașamente din cele două legiuni ale Daciei, posibil în cursul campaniei orientale – deoarece comanda următoare este cea de *trib(unus) p[raet(orianorum)] Philipporum A[ugg(ustorum)]*[965]. De asemenea, două monede de la Heliopolis (Syria), din timpul lui Filip Arabul, menționează legiunile *V Macedonica* (din Dacia) și *VIII Augusta* (din Germania Superior) (este vorba fără îndoială doar de detașamente din aceste legiuni, care au lucrat la ridicarea incintei acestui oraș din Syria[966]).

Din *Res gestae divi Sapori* (inscripția regelui Sapor I de la Naqš-i Rustam)[967] aflăm că împăratul Gordian a fost ucis în războiul cu perșii. Aflându-se vestea și profitând de slăbirea apărării romane, carpii atacă Dacia, străpungând *limes transalutanus*. Invadatorii au pătruns și în Transilvania; astfel, un locuitor de la Apulum, *C. Valerius Sarapio*, pune o inscripție de mulțumire lui Iupiter Optimus Maximus, pentru că a scăpat din captivitate: *a Carpis liberatus*[968].

De pe cuprinsul Daciei se cunosc o serie de tezaure monetare, având ultimele monede emise pe timpul lui Gordian al III-lea (Săpata de Jos, jud. Argeș[969]; Drăgășani (jud. Vâlcea)[970]; Sâmburești[971] și Caracal[972], jud. Olt; Amărăștii de Jos[973], Bârca II[974], Dobridor[975] și Vârtop[976] – jud. Dolj; Băleşti, jud. Gorj[977]; un număr important provin din Transilvania: Ațel, Ocna Sibiului și Apoldul Mic – jud. Sibiu;

---

[964] IDR, III/2, 267.

[965] CIL, VI, 1645 (= IDRE, I, 19).

[966] Cohen, V, p. 127 (nr. 333), p. 176 (nr. 130); cf. Carmen Maria Petolescu, StCl, 25, 1988, p. 57–61.

[967] Inscripție cu text trilingv (în persană, partă și greacă), gravată în stâncă, la câțiva kilometri nord de Pesepolis; ediție: A. Maricq, Syria, 35, 1958, p. 296–360; vezi, de asemenea, D. Dana, S. Nemeti, *La Dacie dans les Res gestae divi Sapori*, AMN, 38 (I), p. 239–257. Din inscripție aflăm că armata condusă de împărat provenea „din toate părțile romanilor, de la goți și de la germani": Γορδιανὸς Καίσαρ ἀπὸ πάσις τῆς Ῥωμαίων ἀστῆς Γούθθων τε καὶ Γερμανῶν ἐθνῶν δύναμιν συνέλεξεν (A. Maricq, *loc. cit.*, p. 307, r. 7). Prezența acelor goți poate fi pusă în legătură cu un pasaj din biografia împăratului (SHA, *Gord.*, 26, 4): pe când se îndrepta spre Orient „pe dușmanii care se aflau în Thracia i-a distrus, fugărit, alungat și supus" *(fecit i<n>ter in Moesiam atque in ipso procinctu quidquid hostium in Thraciis fuit, delevit, fugavit, expulit atque summovit)*; dintr-un alt pasaj (34; referire la așa-zisa inscripție de pe mormântul lui Gordian de la Circesius, aproape de frontiera cu Persia: *Divo Gordiano, victori Persarum, victori Gothorum, victori Sarmatarum, depulsori Romanarum seditionum, victori Germanorum*), aflăm că acesta a fost victorios asupra goților, sarmaților și germanilor. Este posibil ca învinșii, care au făcut act de supunere, să fi fost înrolați în corpul expeditionar condus de împărat, luând parte la luptele cu perșii.

[968] CIL, III, 1054 (= IDR, III/5, 171). Vezi de asemenea tezaurul monetar de la Jieț (com. Lonea, jud. Hunedoara), având ultimele piese din timpul lui Filip Arabul: Gh. Lazin, SCN, 5, 1971, p. 335–344).

[969] V. Christescu, Istros, I (1), 1934, p. 73–80; B. Mitrea, SCN, 4, 1968, p. 197–206.

[970] Gh. Popilian, E. Persu, BSNR, 90–91, 1996–1997 (2002), p. 45–54.

[971] Maria Chițescu, Eugenia Popescu, SCN, 6, 1975, p. 223–227.

[972] Gh. Popilian, Șt. Chițu, AO (s. n.), 12, 1997, p. 31–39.

[973] D. Tudor, *OR*[4], p. 117.

[974] C. Preda, SCN, 4, 1968, p. 175–196.

[975] Oct. Iliescu, Oltenia, I, 1940, 9, p. 141–144.

[976] *Ibidem*, p. 122–127.

[977] C. Preda, SCN, 4, 1968, p. 190 (nota 7).

Jeledinți, jud. Hunedoara; Alba Iulia[978] și Geomal[979], jud. Alba; Țaga, jud. Cluj[980]); de asemenea, dintr-un punct necunoscut de pe *limes transalutanus*, pare să provină un mic tezaur de *aurei* (21 piese) din timpul aceluiași împărat (anii 241–243)[981]. În realitate, evenimentul s-a produs abia la aflarea veștii despre schimbarea domniei, fapt demonstrat de descoperirile monetare: astfel, în săpăturile din castrul de lângă Câmpulung („Jidova") a apărut, în strat de arsură, un antoninian purtând efigia lui Philippus Caesar (databil între anii 244-246)[982]; de asemenea, de pe cuprinsul Olteniei se cunosc o serie de tezaure monetare având ultimele monede din timpul lui Filip Arabul: tezaurele de la Câineni[983] și Ioneștii Govorii[984] – jud. Vâlcea; Celei[985] și Slăveni[986] – jud. Olt; Belcinu[987], Bârca III[988], Galicea Mare[989], Moțăței[990] și Tunarii Vechi[991] – jud. Dolj; Brădiceni[992], Târgu-Jiu (suburbia Slobozia)[993], Bumbești-Jiu[994] și o altă localitate necunoscută[995] – jud. Gorj).

După ce alungă pe invadatori[996], împărații (Filip Arabul și fiul său) se preocupă de întărirea apărării provinciei grav afectate. Astfel, dintr-o inscripție de la Romula aflăm că orașul a fost înconjurat cu ziduri: *ob tutelam civit(atis) coloniae suae Romul(ae) circuitum muri manu militari a solo fecerunt*[997]; rezultă că opera de fortificare s-a înfăptuit prin efortul militarilor (inscripțiile ne arată că este vorba de câteva centurii din legiunile *VII Claudia* din Moesia Superior și *XXII Primigenia* din Germania Superior[998]). Cercetările arheologice mai arată că, sub Filip Arabul, s-au refăcut thermele castrului de la Slăveni, distruse probabil de invadatori[999]. S-ar părea că și alte așezări din Dacia (în special din Dacia sudică:

---

[978] Viorica Pavel, BSNR, 90–91, 1996–1997 (2002), p. 63–80.

[979] M. Macrea, D. Protase, Studii și cercetări științifice Cluj, 5, 1954, 3–4, p. 495–566.

[980] D. Protase, I. H. Crișan, SCN, 4, 1968, p. 139–173; cf. C. Preda, SCN, 4, 1968, p. 190–191 (prezentare pe scurt a tezaurelor, cu datele bibliografice).

[981] M. Dima, SCN, 3 (15), 2012, p. 133–140.

[982] Vezi Em. Popescu, C. C. Petolescu, T. Cioflan, *Distrugerea castrului roman de la Câmpulung (Jidava)*, în SC Câmpulung, 1984, p. 16.

[983] B. Mitrea, SCIV, 4, 1953, p. 616.

[984] B. Mitrea, SCN, 4, 1968, p. 209–221.

[985] D. Tudor, *OR*[4], p. 118.

[986] D. Tudor, Historica, I, 1970, p. 70–73; idem, *OR*[4], p. 121 (al doilea tezaur).

[987] D. Tudor, *OR*[4], p. 117.

[988] Scurtă referire: Oct. Iliescu, SCN, 5, 1971, p. 327–328, cu nota 5.

[989] B. Mitrea, SCIV, 13, 1962, p. 220 [= Dacia (N.S.), 6, 1962, p. 513].

[990] Din această localitate provin două tezaure: Oct. Iliescu, Oltenia, II, 1941, 11–12, p. 161–169; Gh. Popilian, *Noi dovezi privind invazia carpilor în Oltenia*, Craiova, 1968.

[991] Gh. Popilian, *loc. cit.*

[992] D. Tudor, *OR*[4], p. 117

[993] *Ibidem*, p. 121.

[994] Otilia Gherghe, Petre Gherghe, RMM-Muzee, 14, 1977, 2, p. 13.

[995] D. Tudor, *OR*[4], p. 119.

[996] Vezi I. Piso, *Războiul lui Philippus cu carpii*, în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 305–306; D. Tudor, *În legătură cu războiul lui Filip Arabul împotriva carpilor*, Pontica, 9, 1976, p. 89–96.

[997] CIL, III, 8031 (= ILS, 510; IDR, II, 324).

[998] IDR, II, 325–328.

[999] Gh. Popilian, Apulum, 9, 1971, p. 633.

Sucidava, Drobeta) au fost atunci înconjurate cu ziduri[1000]. *Limes transalutanus* a fost însă, se pare, definitiv abandonat[1001].

Curând, viața își reia cursul normal. Din anul 246 începe seria monedelor purtând pe revers legenda PROVINCIA DACIA; pe emisiunile din primul an, *Dacia* personificată ține în mâna dreaptă sabia curbă, iar în stânga un stindard cu inscripția *D(acia) F(elix)* (la picioarele *Daciei,* vulturul și leul, simbolurile legiunilor V Macedonica și XIII Gemina); pe alte emisiuni, *Dacia* ține în fiecare mână câte un *vexillum*, având cifrele *V* (dedesubt: vulturul) și *XIII* (dedesubt: leul)[1002]. În semn de gratitudine, împăratului i se înalță o serie de inscripții în castrele și orașele Daciei[1003], iar unele unități militare poartă supranumele imperial *Philippiana*[1004].

Se crede că invazia din iarna anilor 248/249 a afectat și Dacia Inferioară, când ar fi fost distrus castrul de la Slăveni[1005].

De asemenea, se cunosc câteva tezaure monetare din Oltenia (Bârca, jud. Dolj[1006] și Leurda, jud. Gorj[1007]) având ultimele monede din timpul domniei împăratului Traianus Decius. Din timpul acestei domnii trebuie menționate patru inscripții din Hispania Tarraconensis, care acordă împăratului titlul de *Dacicus Maximus*; se consideră însă că această asociere este rezultatul unei erori[1008]. Totuși, redresarea continuă pe timpul acestui împărat; într-o inscripție, *colonia nova Apulensis* îl gratifică drept *restitutor Daciarum*[1009]. La Ulpia Traiana Sarmizegetusa s-a descoperit un cap de bronz de la o statue imperială, atribuită lui Decius (fig. 14/1)[1010]. Se bat monede de argint cu legendele DACIA și DACIA FELIX; pe unele exemplare, *Dacia*

[1000] D. Tudor, *La fortificazione delle città romane della Dacia nel secondo secolo dell'e.n.*, în Historia (Wiesbaden), 14, 1965, 3, p. 368–380. O inscripție de la Drobeta, recent recuperată de Muzeul Regiunii Porților de Fier, complet martelată, poate data din timpul lui Filip Arabul; presupunem că aceasta consemna, precum inscripția de la Romula (*supra*, nota 997), opera de refacere a zidului orașului, afectat poate și el de invazia carpică.

[1001] Ioana Bogdan Cătăniciu (AMN, 21, 1984, p. 142) înclină totuși a crede că aceste monede reprezintă numai un *terminus post quem*, deci abandonarea *limes*-ului transalutan ar fi putut avea loc și mai târziu.

[1002] Vezi studiul amănunțit publicat de Iudita Winkler, *Moneda „Provincia Dacia"*, SCN, 5, 1971, p. 145–160.

[1003] IDR, II, 10 (Drobeta), 324–327 (Romula); III/2, 81 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa); III/3, 59 (Micia), 214 (Germisara); AÉ, 1944, 55 (Porolissum).

[1004] Vezi Jenö Fitz, *Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century*, Budapest – Bonn, 1983, p. 176–177.

[1005] D. Tudor, în Historica (Craiova) I, 1970, p. 67–83; această părere a fost contestată de noi, în introducerea despre castrul de la Slăveni din IDR, II, p. 197. Vezi recent: D. Tudor, Gh. Popilian, N. Gudea, D. Bondoc, *Castrul roman de la Slăveni. Încercare de monografie arheologică*, Cluj, 2011, p. 47, unde se afirmă că acest castru a fost distrus și abandonat definitiv în anul 248.

[1006] Oct. Iliescu, SCN, 5, 1971, p. 327–333 (tezaurul nr. 1); Carmen Maria Petolescu, în Cercetări Numismatice, 6, 1990, p. 17–34 (tezaurul nr. 2).

[1007] Gh. Popilian, Drobeta, I, 1974, p. 147–157.

[1008] N. Gostar, *Les titres impériaux Dacicus Maximus et Carpicus Maximus,* în *Actes de la XIIe Conférence internationale d'études classiques «Eirene» Cluj-Napoca 9–7 octobre 1972*, București – Amsterdam 1975, p. 645; vezi încă: Michael Peachin, *Roman Imperial Titulature and Chronology A. D. 235–284*, Amsterdam, 1990 (indici); D. Kienast, *Kaisertabelle*[2], p. 205.

[1009] CIL, III, 1176 (= ILS, 514; IDR, III/5, 431).

[1010] Oct. Floca, Latomus, 24, 1965, 2, p. 353–358 (= Sargetia, 7, 1970, p. 79–86).

personificată poartă sceptru cu cap de lup[1011]. Într-o inscripție provenind probabil de la sud de Dunăre, împăratul este denumit *reparator disciplinae militaris, fundator sacr(ae) Urbis, firmator spe[i Rom(anae)]*[1012]. Față de aceste informații, este puțin probabil că atacurile gotice din 249–251 vor fi afectat și Dacia (sau poate doar Oltenia?). Din timpul acestui război datează probabil comanda (cu titlul de *praepositus*?) lui L. Petronius Volusianus asupra unor efective din legiunile *XIIII Gemina* (din Pannonia Superior) și *XIII Gemina* (sau din amândouă legiunile Daciei)[1013].

Pe timpul domniei lui Trebonianus Gallus, un *milliarium* atestă refacerea drumului de la Apulum la Micia: *ab A[p(ulo) m(illia) p(assum)] XLV* (deci pe o distanță echivalând cu circa 70 km)[1014]. Pe timpul acestui împărat se încheie tezaurele monetare de la Râureni (jud. Vâlcea)[1015], Strâmptu (jud. Gorj)[1016] și Șișești (jud. Mehedinți)[1017].

Pe timpul domniei lui Valerianus (253–260)[1018] și a fiului său Gallienus (253–268), Imperiul este asaltat la granițe de barbari și sfâșiat în interior de rebeliuni militare și uzurpatori („cei treizeci de tirani"). Totuși, o vreme atacurile au ocolit Dacia; aici încă se ridică în liniște inscripții. Astfel, *col(onia) Ulp(ia) Trai(ana) Aug(usta) Dacica Sarmiz(egetusa)* închină o inscripție lui P. Licinius Cornelius Valerianus, *nobilissimus Caes(ar)*, fiul împăratului Gallienus[1019]. La Tibiscum, *ordo mun(icipii) Tib(iscensis)* cinstește cu o inscripție pe Cornelia Salonina, soția aceluiași împărat[1020].

De asemenea, la Potaissa, o inscripție dedicată *Deo Azizo Bono P[uero conserva]tori*, pentru sănătatea împăraților Valerianus și Gallienus, a împărătesei Cornelia Salonina și a Cezarului Valerianus, precum și a legiunii staționată în castrul de aici: *[et] leg(ionis) V Mac(edonicae) III piae fid[elis]*, consemnează terminarea templului divinității menționate de către Donatus, *praef(ectus) leg(ionis) eiusd[em]*, care *templum incetum perfecit*[1021]. Legiunea a primit acest epitet pentru fidelitatea sa în cursul rebeliunilor militare; monedele referitoare la această trupă consemnează chiar de mai multe ori acest epitet: *VI p(ia) VI f(idelis),* precum și *VII p(ia) VII f(idelis)*[1022]. Probabil că unele efective din legiunile Daciei au fost de asemenea solicitate să participe la constituirea unei forțe operaționale: astfel, o vexilație a luptat înafara Daciei, sub comanda viitorului împărat Claudius II; biografia acestuia transcrie o scrisoare a împăratului Valerianus, în care se afirmă despre Claudius: *dux factus est et dux totius Illyrici; habet in potestatem Thracios, Moesos, Dalmatos, Pannonios, Dacos exercitus* (SHA, *Claud.*, 15, 2).

[1011] Carmen Maria Petolescu, LIMC, III/1, p. 312 (s. v. *Dacia*).
[1012] CIL, III, 12351 (= ILS, 8922; IDR, II, 639).
[1013] CIL, XI, 1836 (= ILS, 1332; IDRE, I, 129).
[1014] CIL, III, 8061 (= IDR, III/3, 50).
[1015] D. Tudor, *OR*[4], p. 121.
[1016] B. Mitrea, Drobeta, I, 1974, p. 55–64.
[1017] Al. Bărcăcilă, SCN, I, 1957, p. 413–414.
[1018] Împăratul Valerian a căzut în captivitate la perși în vara anului 260 și a murit se pare în 262; vezi D. Kienast, *Kaisertabelle*[2], p. 214.
[1019] CIL, III, 7971 (= ILS, 554; IDR, III/2, 82).
[1020] IDR, III/1, 84.
[1021] CIL, III, 875.
[1022] Vezi Jenö Fitz, în *Mélanges Carcopino*, Paris, 1966, p. 355–365.

Din jurul anului 260 datează o inscripție provenind din castrul de la Mehadia *(Praetorium)*, închinată *Imp(eratori) Caes(ari) P(ublio) Lici(nio) Gallieno P(io) F(elici) Aug(usto), pont(ifici) max(imo), trib(unicia) pot(estate), co(n)s(uli) III, proco(n)s(uli),* de către *coh(ors) III Delmatarum Valerian(a) Gallienae* (sic) *(milliaria) eqq(uitata) c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis), devota numini maiestatique eor(um)*[1023]. O altă inscripție este închinată *Dis magnis et bonis Aesculapio et Hygiae* de către M. Aurelius Veteranus, *praef(ectus) leg(ionis) XIII G(eminae) Gall(i)enian(ae)*, la Băile Herculane, unde comandantul unității se afla desigur pentru „tratament balnear"[1024]; lipsa supranumelui imperial *Valeriana* este o indicație că inscripția datează după căderea împăratului Valerianus în captivitate la perși[1025]. Din același motiv, tot după 260 (eventual chiar după 262) datează și cele cinci dedicații din *mithraeum* de la Poetovio (Pannonia Superior) ale unor militari din legiunile V Macedonica și XIII Gemina, purtând supranumele imperial *Galliena*[1026]; este vorba probabil de o *vexillatio*, sub conducerea lui Flavius Aper (deoarece acesta poartă titlul de *praepositus*; am văzut că, începând cu domniile lui Valerian și Gallienus, legiunile Daciei sunt conduse de *praefecti*), aflată în Pannonia Superior pentru a lupta împotriva uzurpatorilor[1027].

De menționat că monedele de bronz cu legenda PROVINCIA DACIA se emit, fără întrerupere, de la Filip Arabul la Gallienus.

Cum s-a văzut din expunerea cronologiei invaziilor barbare începând din anul 238, ca și din prezentarea datelor epigrafice privitoare la Dacia, provincia nord-dunăreană pare a fi fost ocolită de invaziile barbare (gotice) până în anul 267 – când invadatorii au intrat pe Dunăre, devastând teritoriul roman (SHA, *Gall.*, 13, 6; *Istrum ingressi*); după părerea noastră, abia acum au fost distruse definitiv o serie de obiective militare din Dacia sud-carpatică (Slăveni, Bumbești, Drobeta) – chiar dacă descoperirile monetare îndeamnă pe unii istorici (arheologi) să opteze pentru o dată mai timpurie.

[1023] IDR, III/1, 77. Gallienus a fost învestit consul pentru a treia oară în 1 ianuarie 257, iar pentru a patra oară la 1 ianuarie 261 (R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*[4], Paris, 1914, p. 223; D. Kienast, *Kaisertabelle*[2], p. 219); supranumele imperiale ale trupei arată că inscripția datează din timpul domniei comune a celor doi împărați.

[1024] CIL, III, 1560 (= IDR, III/1, 54).

[1025] Deoarece numele lui Valerian continuă a fi menționat în dedicații, înaintea celui al lui Gallienus, chiar și după acest eveniment (vezi astfel inscripția de la Bisica, în Africa Proconsularis, din anul 261; AÉ, 1992, 1814), inscripția de la Băile Herculane poate data chiar *post* 262, anul morții împăratului-tată.

[1026] AÉ, 1936, 53–57; IDRE, II, 266–270.

[1027] Tot la Poetovio este prezentă, în același scop, o vexilație din cele patru legiuni ale Pannoniei: *[milites ? le]g(ionum) IIII Pan[noniar(um) qui su]nt in vexil[latione sub] cura Ael(ii) [.....]i v(iri) e(gregii) duci[s...]* (AÉ, 1934, 223 = V. Hofiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, I, Zagreb, 1938, nr. 362). De la Sirmium (în Pannonia Inferior) se cunoaște o inscripție dedicată *[Io]vi monitori [p]ro salute adque incolumitate d(omini) n(ostri) Gallieni Aug(usti) et militum vexill(ationum) leg(ionum) [G]ermaniciana[r(um) e]t Brittanicin(arum) [cu]m auxili(i)s [e]arum*, de către un anume Vitalianus, *[pro]tect(or) Aug(usti) n(ostri), [praepo]situs* (CIL, III, 3228 = ILS, 546). De asemenea, la Lychnidus (în Macedonia), o inscripție menționează *vexill(ationes) leg(ionum) II Parth(icae) (et) III Aug(ustae) sub cura Aur(elii) Augustiani ducis iustissimi et C(ai) [E]uf(...) Synforian[i], praep(ositi) vexillationum* (AÉ, 1934, 193). Vezi R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian* (ES, 1), Köln – Graz 1967, p. 55 și urm. (nr. 101, 103, 107).

Se pare că Dacia a contribuit cu trupe la constituirea armatei împă Valerian, pornit la războiul împotriva perşilor, încheiat dezastruos – cum din *Res gestae divi Sapori*[1028].

Pe timpul lui Gallienus, unele detaşamente din legiunile Daciei, cher lupte împotriva uzurpatorilor, au ajuns se pare până în Gallia; aşa s-ar prezenţa numelui acestor legiuni pe *aurei* emişi de Victorinus (suc uzurpatorului Postumus)[1029].

Pe timpul lui Claudius II şi Aurelianus, monetăriile romane continuă s *antoniniani* având reprezentată pe revers *Dacia* personificată şi legenda FELIX[1030].

În condiţiile diminuării drastice a circulaţiei monetare în Dacia[1031], mer totuşi descoperirea unui tezaur, la Viişoara (com. Drăgoteşti, jud. Dolj), co 609 *antoniniani*, de la Gallienus la Aurelianus[1032].

Izvoarele privitoare la retragerea stăpânirii romane din Dacia

Părăsirea Daciei de către Imperiul roman[1033] este consemnată în istori antică (izvorele ajunse până la noi) abia la un secol după ce s-a petrecu eveniment. În ordine cronologică, izvoarele problemei sunt următoarele[1034]:

Aurelius Victor, *De Caesaribus*, 33, 6, cu privire la domnia lui Gallienus:

rem Romanam quasi naufragio dedit cum Salonino filio, qui honorem Caesaris co adeo uti Thraciam Gothi libere progressi, Macedonas Achaeosque et Asiae occuparent;... et amissa trans Istrum, quae Traianus quaesierat.

[1028] Despre această sursă istorică, vezi *supra*, nota 967. Din inscripţie (r. 20–21) armata împăratului a fost constituită din trupe ἀπὸ Γερμανῶν ἔθνους, ἀπὸ Ῥετίς ἔθν Νορίκου ἔθνους, ἀπὸ Δακείας ἔθνους, ἀπὸ Παννονίας ἔθνους etc.

[1029] RIC, V/2, p. 388, nr. 16 şi 19; cf. E. Ritterling, RE, XII (1925), col. 1344.

[1030] LIMC, III/1, p. 311.

[1031] Vezi în această privinţă: M. Macrea, *Monedele şi părăsirea Daciei*, în *De la Bu Dacia romană*, Cluj, 1978, p. 167–193; Cristian Găzdac, *The Monetary Circulation and the aba of Dacia. A comparative Study*, AMN, 35 (I), 1998, p. 229–234.

[1032] D. Tudor, *OR*[4], p. 122.

[1033] În legătură cu această problemă, din numeroasele studii publicate în ultima jur secol, reţinem îndeosebi: D. St. Marin, *I «provinciales» ritirati della Dacia sotto Aureliano*, R études roumaines, Paris, 1957, p. 170–219; idem, *Neueres über den Fortbestand des Dako-Rom Elementes in Norden der Donau*, Acta Historica, München, 1966, p. 7–31; Vl. Iliescu, *Părăsir în lumina izvoarelor literare*, SCIV, 22, 1971, 3, p. 425–442; idem, *„Evocatis exinde legion Jord. Rom. 217,* StCl, 14, 1972, p. 149–160; idem, *Die Räumung Dakiens und die Anwese romanischen Bevölkerung nördlich der Donau im Lichte der Schriftquellen*, DR, 1, 1973, A. Bodor, *Emperor Aurelian and the Abandonment of Dacia*, DR, 1, p. 29–40 (= *Împăratul şi părăsirea Daciei*, Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Cluj, ser. hist., I, 1972, p. 3–16); I *Considérations historiques autour de l'évacuation de la Dacie par Aurélien*, DR, 1, p A. Aricescu, *Despre o recentă interpretare a izvoarelor literare privind părăsirea Daciei*, S 1973, 3, p. 485–493; C. C. Petolescu, *Izvoarele antice privind părăsirea Daciei*, TD, 5, 1984, p. E. Cizek, *Les textes relatifs à l'évacuation de la Dacie et leurs sources*, Latomus, 45, 1986, 1, p D. Ruscu, *L'abandon de la Dacie romaine dans les sources littéraires* (I–II), AMN, 35 p. 235–254 şi AMN, 37 (I), 2000, p. 265–275.

[1034] Pentru traducere, a se consulta eventual şi *Fontes*, vol. II, *passim*.

Eutropius, *Breviarium ab Urbe condita*, IX, 8, 2, cu privire la Gallienus:

Dacia, quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, amissa est; IX, 15, 1 (cu privire la Aurelian): *provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam posse retineri abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit; et est in dextra Danubio in mare fluenti, cum antea fuerit in laeva.*

Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani*, VIII:

Traianus Dacos sub rege Decebalo vicit et Daciam trans Danuvium in solo barbariae provinciam fecit quae in circuitu habuit decies centena millia passuum; sed sub Gallieno imperatore amissa est et per Aurelianum, translatis exinde Romanis, duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt.

SHA, *Divus Aurelianus*, 39, 7 (autorul fictiv al acestei biografii este Flavius Vopiscus):

Cum vastatum Illyricum et Moesiam deperditam videret, provinciam transdanuvianam Daciam a Traiano constitutam sublato exercitu et provincialibus reliquit, desperans eam posse retineri, abductosque ex ea populos in Moesia conlocavit appellavitque suam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit.

Relatările acestor principale izvoare din a doua jumătate a secolului al IV-lea sunt reluate în prima jumătate a secolului următor de **Orosius** (*Adv. paganos*, VII, 22, 7):

Graecia, Macedonia, Pontus, Asia Gothorum inundatione deletur; nam Dacia trans Danubium in perpetuum aufertur; Quadi et Sarmatae Pannonias depopulantur;

iar în secolul al VI-lea de **Iordanes** (*Romana*, 217):

Daces autem per haec iam sub imperio suo Traianus, Decebalo eorum rege devicto, in terras ultra Danubium, quae habent mille milia spatia in provinciam redegit. Sed Gallienus eos dum regnaret amisit Aurelianusque imperator evocatis exinde legionibus in Mysia conlocavit ibique aliquam partem Daciam Mediterraneam Daciamque Ripensem constituit.

Rezumând datele acestor izvoare, rezultă că Aurelius Victor, iar mai târziu Orosius, afirmă că Dacia a fost pierdută sub Gallienus; am văzut că din acest timp datează şi ultimele inscripţii din Dacia. Eutropius şi Festus arată că Dacia a fost pierdută sub Gallienus *(amissa est)*[1035], iar Aurelian a retras armata din fosta provincie (Eutropius: *abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit*; Festus: *translatis exinde Romanis*); Iordanes se exprimă în termeni uşor diferiţi *(evocatis exinde legionibus)*. Pe de altă parte, însă, s-a făcut observaţia că *Historia Augusta*, în general răuvoitoare faţă de Gallienus, nu aminteşte de o pierdere a Daciei în timpul acestui împărat (v. *infra*), ci doar de renunţarea la Dacia şi retragerea ordonată de Aurelian.

Istoriografia modernă s-a aflat, din cauza ştirilor (aparent) contradictorii din aceste izvoare, în dilemă: când a avut loc părăsirea Daciei, sub Gallienus sau sub Aurelian? În această privinţă, părerile au fost împărţite – şi nu este în intenţia

[1035] Cum s-a văzut, Aurelius Victor, Eutropius şi Festus consemnează pierderea Daciei sub Gallienus prin termenul *amissa est*. Nu este cazul emiterii vreunei speculaţii lingvistice; vezi AÉ, 1992, 623 (Italia, regio VI) – inscripţia funerară ridicată de un anume L. Curtius Pyranus pentru soţia sa şi cei trei copii ai lor: *post* ***amissos*** *pater infelicissimus v(ivus) f(ecit)*.

noastră a face o prezentare a acestora; destul a aminti că istoriografia românească, îndeosebi cea mai nouă, s-a situat pe poziția că abandonarea Daciei a avut loc abia pe timpul lui Aurelian, căutându-se diferite explicații pentru exprimarea „ambiguă" a izvoarelor. În această privință, ni se pare a fi cea mai interesantă și demnă de luat în considerare o ipoteză a lui Hadrian Daicoviciu, conform căreia *amissa Dacia* pe timpul lui Gallienus înseamnă de fapt pierderea autorității împăratului asupra Daciei, în condițiile numeroaselor rebeliuni militare din ultimul deceniu de domnie[1036].

În disputa asupra datei când a avut loc abandonarea Daciei, s-a invocat și faptul că în *Historia Augusta* nu este amintită pierderea Daciei sub Gallienus, deși acest izvor este total defavorabil acestui împărat. Astfel, consemnând „nepăsarea" împăratului față de calamitățile abătute asupra Imperiului: jefuirea și incendierea templului din Efes, defecțiunea Egiptului, devastarea Asiei de către „sciți", pierderea Galliei *(perdita Gallia)*, biograful lui Gallienus adaugă: „Tot astfel în sfârșit glumea și când *a pierdut celelalte părți ale Imperiului*, ca și cum aceasta s-ar fi produs în paguba unor umili slujbași" (6, 7: *sic denique de omnibus partibus mundi, cum eas amitteret, quasi detrimentis vilium ministeriorum videretur affici, iocabatur*)". După părerea noastră, pierderea Daciei – fiind reală și efectivă – a fost intenționat omisă în *Historia Augusta*, evenimentul fiind camuflat în expunerea generală privitoare la celelalte pierderi suferite de Imperiu în timpul acestui împărat; este de fapt o pregătire a „scenariului" *evacuării de către Aurelian a cetățenilor romani din Dacia, care nu au fost nicidecum lăsați în mâna barbarilor* ![1037]. În schimb, în Gallia (unde se crease un *imperium Galliarum*, la care se alăturaseră Britannia și Hispania), autoritatea centrală a fost curând după aceea restabilită (sub Aurelian), deci pierderea nu a fost definitivă și irevocabilă; relatarea (consemnarea) pierderii Galliei reprezintă însă pentru biograful lui Gallienus încă un prilej de acuzație împotriva acestui împărat plin de defecte (reale sau imaginare)[1038].

Am văzut că, în primii ani când Gallienus a rămas să domnească singur, după căderea tatălui său în captivitate la perși, trupele Daciei se aflau încă în provincie; este semnificativă prezența prefectului legiunii XIII Gemina la Băile Herculane[1039]: pentru tratament balnear, cum au ținut să remarce cei mai mulți istorici, iar nu pentru că legiunea ar fi fost retrasă în părțile mai aproape de Dunăre ale provinciei[1040]. Curând însă și *exercitus Dacicus* a fost probabil solicitat să contribuie la izgonirea invadatorilor nord-pontici din provinciile de la sud de

---

[1036] H. Daicoviciu, *Gallieno e la Dacia*, în vol. *Miscellanea in onore di Eugenio Manni*, Roma, 1979, p. 651–660; idem, în „Steaua" (Cluj), 28, 7 (362), 1977, p. 47. Autorul face și o prezentare a diferitelor păreri în legătură cu această problemă.

[1037] Cf. Eutropius, VIII, 6, 2, privitor la intenția lui Hadrian de a părăsi Dacia: *idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt, ne multi cives Romani barbaris traderentur.*

[1038] Despre numeroasele falsuri din *Historia Augusta*, vezi în ultimă instanță introducerea semnată de Vl. Iliescu la versiunea acestei opere în limba română (*Istoria Augustă*, București, 1971, traducere și note de D. Popescu și C. Drăgulescu); vezi încă Vl. Iliescu, *Stadiul actual al cercetărilor despre Historia Augusta*, StCl, 17, 1977, p. 167–177.

[1039] CIL, III, 1560 (= IDR, III/1, 54).

[1040] Dar ștampila comună a legiunilor Daciei de la Mehadia (IDR, III/1, 102) datează, probabil, din timpul domniei lui Caracalla, grație supranumelui *Ant(oniniana)*, care a fost recunoscut în ultima literă (de fapt, o ligatură: *A + N + T*) a acestei epigrafe (C. C. Petolescu, SCIVA, 41, 1990, 1, p. 117).

Dunăre; am văzut astfel cum unele surse (epigrafice, numismatice) indică prezența unor efective (vexilații) din cele două legiuni în afara povinciei Dacia, după anul 260[1041].

La acestea se adaugă acum alte două inscripții descoperite în thermele de la Potaissa, dedicate, una Fortunei, cealaltă lui Esculap şi Hygiei, *pro salute D(omini) n(ostri) Imp(eratoris) [[Gallieni Aug(usti)]]* ; acestea au fost puse de un ofițer de rang ecvestru, *praef(ectus) alae I Bat(avorum) ∞ (milliariae) agens vice praef(ecti) leg(ionis)*[1042]. Interesul pentru aceste inscripții este determinat şi de faptul că numele lui Gallienus a fost martelat: probabil îndată după uciderea lui (în septembrie 268), urmată de o primă decizie a Senatului de *damnatio memoriae*[1043]; actul este unic în Dacia, deoarece în celelalte inscripții (v. *supra*, p. 302–303), nici numele împăratului, nici supranumele imperial al trupelor nu a fost martelat. Era urmare a exasperării care cuprinsese deopotrivă pe soldații din garnizoanele subțiate din Dacia, cât şi pe cei aflați departe de familiile şi Larii lor – *care erau furioşi pe Gallienus*[1044]; să nu uităm că, în urma aplicării sistemului recrutării regionale (locale), mulți militari (auxiliari sau chiar legionari) proveneau din Dacia, unii fiind chiar autohtoni daci.

În legătură cu data pierderii Daciei, s-a adus în discuție şi circulația monetară, care scade în intensitate după domnia lui Filip Arabul. Dar datele furnizate de descoperirile numismatice nu sunt totuşi concludente; mai mult, s-a relevat continuitatea circulației monetare şi după pierderea definitivă a provinciei. În schimb, curând după anul 260, nu se mai cunoaşte ridicându-se vreun monument epigrafic oficial în Dacia[1045].

Rămâne de văzut când s-a petrecut evenimentul pierderii legăturilor autorității imperiale cu provincia. Atacurile goților, care au ajuns până în Asia Mică, au fost reluate cu stăruință în 263, 264, 266. Cea mai gravă invazie a fost cea din 267-268: probabil abia atunci Dacia a fost pierdută *(amissa)*: deci cu cîțiva ani mai devreme decât data oarecum unanim acceptată (271) pentru retragerea stăpânirii romane din Dacia.

Cum atacurile anterioare ale „sciților" nu au afectat decât cel mult Dacia sudică, este probabil că acei care au forțat *limes*-ul provinciei au fost iarăşi carpii; chiar dacă au stat liniştiți câțiva ani după înfrângerea suferită din partea lui Filip Arabul, ei şi-au reluat fără îndoială incursiunile în timpul fierberii cumplite din timpul lui Gallienus. Concomitent cu ei au pătruns pe teritoriul provinciei dacii din nord-vest.

[1041] *Supra*, p. 303 sq.

[1042] Vezi *supra*, p. 209 şi nota 236.

[1043] Ulterior, sub împăratul Claudius II, memoria lui Gallienus a fost reabilitată, primind *consecratio* (D. Kienast, *Kaisertabelle*[2], p. 218).

[1044] Vezi SHA, *Divus Claudius*, 17, 3, care reproduce o scrisoare a lui Gallienus: „Te rog, aşadar, dragă Venustus, dacă-mi păstrezi credință, să faci în aşa fel ca el [Claudius] să fie înduplecat de Gratus şi Herennianus, şi aceasta pentru a nu se agrava situația; şi e bine ca aceasta să se facă fără ştirea soldaților din Dacia, care şi aşa sunt înfuriați" *(quaeso igitur, mi Venuste, si mihi fidem exhibes, ut eum facias a Grato et Herenniano placari, nescientibus hoc militibus Daciscianis, qui iam s(a)eviunt, ne graviter rem ferant)*. Textul a fost pus în evidență şi comentat de H. Daicoviciu, *loc. cit.* (*supra*, nota 1036).

[1045] Inscripțiile de la Potaissa (ICLP, 23–24) şi Băile Herculane (IDR, III/1, 54) nu pot fi datate decât, în general, *post* 260.

Aluzie la luptele cu dacii par a face unele inscripții din Africa[1046], Baetica (a. 257)[1047] și Lusitania (a. 262)[1048], în care Gallienus poartă titlul de *Dacicus Maximus*[1049]. Faptul este sugerat și de descoperirile arheologice[1050].

Pe timpul lui Claudius II, în 269, s-a produs o și mai mare invazie; în aceste condiții, Dacia se mai afla doar cu numele sub autoritatea imperială – chiar dacă monetăria oficială romană emite pe timpul acestui împărat, ca și la începutul domniei succesorului său Aurelianus, monede cu legenda *Dacia Felix*[1051]. Erau desigur emisiuni cu caracter propagandistic, dar care reflectă totuși o stare *de iure:* Imperiul nu renunțase oficial la Dacia, chiar dacă *de facto* ea era pierdută.

Așadar: izvoarele înregistrează corect evenimentul pierderii Daciei sub Gallienus. Nu este nici o contradicție când ele relatează actul lui Aurelian: acesta *a renunțat oficial la stăpânirea asupra Daciei* (Eutropius: *provinciam Daciam... intermisit*; Hist. Aug.: *provinciam transdanuvianam Daciam...reliquit*), pierzând orice speranță s-o păstreze *(desperans eam posse retineri).* A fost un simplu act formal, fără a avea proporțiile afirmate de izvoare: retragerea nu doar a armatei, ci și a populației (provincialilor).

De fapt, Eutropius și Festus arată că Aurelian a retras numai populația: pentru ei era evident că armata fusese chemată a-și aduce contribuția la războaiele cu goții (vezi comanda excepțională a viitorului împărat Claudius asupra armatelor din Illyricum). Abia în *Historia Augusta* se arată că au fost retrase populația și armata. Iordanes afirmă că au fost retrase legiunile; exprimarea istoricului goto-roman era cât se poate de firească, pentru el fiind evidentă – la mijlocul secolului al VI-lea – persistența populației romanice pe teritoriul fostei provincii Dacia[1052].

După părerea noastră (și nu numai a noastră!), afirmația privind retragerea populației romane din Dacia – consemnată de Eutropius, Festus și Flavius Vopiscus *(Historia Augusta)* – este un *fals istoric*; după cum crearea unei provincii cu acest nume la sud de Dunăre a avut un caracter pur propagandistic[1053]. Continuitatea vieții urbane este, fie și parțial, sugerată de descoperirile arheologice[1054].

[1046] CIL, VIII, 1430; IRT, 927; AÉ, 2006, 1762 (a. 262).

[1047] CIL, II, 2200 (= ILS, 552).

[1048] AÉ, 1993, 914. Această inscripție ni se pare cu atât mai semnificativă, dacă avem în vedere faptul că autorul dedicației este chiar guvernatorul provinciei Lusitania: P. Clodius Laetus Macrinus, *v(ir) c(larissimus), leg(atus) eor(um) pr(o) pr(aetore)*; nu excludem posibilitatea ca el să fi servit anterior în Dacia, poate ca legat al unei legiuni.

[1049] În legătură cu această problemă, vezi articolul lui N. Gostar, *Les titres impériaux* ***Dacicus Maximus*** *et* ***Carpicus Maximus,*** în *Actes de la XIIe Conférence internationale d'études classiques «Eirene» Cluj-Napoca, 2–7 octobre 1972*, București – Amsterdam, 1975, p. 641–649.

[1050] Vezi astfel: N. Vlassa, *O pătrundere din vest a dacilor liberi pe teritoriul fostei provincii Dacia în secolul al IV-lea*, SCIV, 16, 1965, 3, p. 501–516 (descoperirea de la Cipău-«Gârle»); Gh. Bichir, în EAIVR, I, 1994, p. 257 (descoperirile de la Stolniceni-Râmnicu Vâlcea și Șopteriu, jud. Bistrița-Năsăud).

[1051] N. Lascu, *Cu privire la „Dacia Felix"*, Sargetia, 11–12, 1974–1975, p. 233–236.

[1052] Este opinia lui Vl. Iliescu, SCIV, 22, 1971, 3, p. 430.

[1053] Este important a cunoaște împrejurările în care a fost pusă în circulație această idee. Astfel, Aurelius Victor, care și-a scris istoria în 360–361, consemnează doar abandonarea Daciei pe timpul lui Gallienus; dar când vorbește despre domnia lui Aurelian, el nu amintește nimic despre Dacia. Ceilalți doi istorici menționați și-au scris istoriile aproximativ *un deceniu mai târziu:* Eutropius în 369–370, iar Festus în 371–372. Aceste ultime două evenimente istoriografice au avut loc însă la doar

Se ştie acum că goţii nu s-au aşezat pe teritoriul Daciei înainte de sfârşitul secolului al III-lea – începutul secolului al IV-lea[1055]. Abia înfrângerile din perioada primei tetrarhii au slăbit radical puterea carpilor (în bună parte evacuaţi din locurile lor şi colonizaţi la sud de Dunăre); de această situaţie au profitat goţii, pentru a-şi întinde dominaţia mai întâi asupra Moldovei, apoi asupra unei părţi din Muntenia şi a estului Transilvaniei (spre mijlocul secolului al IV-lea).

Pătrunderea dacilor liberi din nord-vest şi a carpilor dinspre est pe timpul lui Gallienus a izolat provincia de Imperiu; ei au profitat de faptul că bună parte din armata provinciei a fost solicitată să participe la operaţiunile militare din «Illyricum». Populaţia civilă şi apărarea subţiată a *limes*-ului s-au trezit astfel din nou în faţa unui *anceps periculum*[1056]. De altfel, chiar în condiţiile unei veritabile captivităţi, condiţiile de viaţă la barbari nu erau se pare prea dure; era oare mai bună situaţia la sud de Dunăre, unde bântuiau „sciţii" şi totul era dat pradă focului (Eutropius: *vastato omni Illyrico*)? Probabil că unii locuitori ai provinciei încercaseră să se refugieze la sud de Dunăre, încă de pe vremea invaziei carpice din 245–247 (precum *Romuliana*, mama viitorului împărat Galerius; vezi Lactantius, *De mortibus persecutorum*, IX, 2); dar acolo traiul lor avea să fie şi mai nesigur.

Afirmaţia despre evacuarea populaţiei provinciale din Dacia de către Aurelian este, cum s-a arătat, unul din numeroasele falsuri din istoriografia romană. Să ne amintim doar de impresia defavorabilă făcută de intenţia lui Hadrian de a

---

câţiva ani după războiul purtat de romani cu perşii; după moartea bravului împărat Iulianus (363), urmaşul său Iovianus s-a grăbit să facă pace, cedând perşilor o serie de teritorii. Aceste cesiuni teritoriale, deosebit de umilitoare pentru Imperiu, sunt cât se poate de laconic expediate de cei doi scriitori abreviatori ai istoriei romane (Eutropius, Festus). Aplicarea condiţiilor păcii a fost însă deosebit de dramatică, aşa cum rezultă din relatarea lui Ammianus Marcellinus (XXV, 9, 1–8). Impresia puternică creată de dezastrele suferite de Imperiu cu numai câţiva ani în urmă impunea menajarea orgoliului şi patriotismului roman: aşa se explică introducerea în cele două izvoare aproape contemporane (Eutropius, Festus; apoi şi în *Historia Augusta*) a pasajului privind evacuarea populaţiei din Dacia şi aşezarea ei la sud de Dunăre; evenimentul a fost pus în seama unui împărat despre care *Historia Augusta* are o părere foarte bună – această atribuire fiind favorizată de realitatea (ea însăşi de caracter propagandistic) că Aurelian a creat *Dacia sua* la sud de Dunăre.

[1054] Ca pretutindeni, populaţia civilă s-a baricadat în spatele zidurilor vechilor fortificaţii (poate abia acum se blochează şi intrările unor castre; vezi amplul studiu al lui Dan Isac, *Reparaţii şi reconstrucţii în castrele Daciei romane în a doua jumătate a secolului III p.Chr. (O nouă analiză a fenomenului)*, EN, 16–17, 2006–2007, p. 131–163) sau ale unor edificii mai impozante (precum amfiteatrul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa). Această populaţie putea face faţă cu succes cetelor izolate de carpi şi daci pătrunşi pe teritoriul fostei provincii; vezi în acest sens o inscripţie de la Augsburg *(Augusta Vindelicum)*, databilă între 260–262 (AÉ, 1993, 1231; cf. P. Le Roux, ZPE, 115, 1997, p. 281–291): *In h(onorem) d(omus) d(ivinae), deae sanctae Victoriae ob barbaros gentis Semnonum sive Iouthungorum die VIII et VII kal(endarum) Maiar(um) caesos fugatosque a militibus prov(inciae) Raetiae sed et Germanicianis itemque popularibus, excussis multis milibus Italorum captivor(um)* (despre *populares*, vezi şi AÉ, 1973, 651). Probabil s-a iniţiat chiar o convieţuire, noii veniţi în fosta provincie Dacia fiind ei înşişi populaţie sedentară de cultivatori şi crescători de animale (dar ca ocupaţie agricolă).

[1055] Despre prezenţa goţilor în apropierea graniţelor Daciei, vezi Gh. Diaconu, în EAIVR, II, 1996, p. 200–201.

[1056] Expresia este sugerată de inscripţia de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (CIL, III, 7969 = ILS, 371 = IDR, III/2, 76), care reflectă situaţia provinciei pe timpul împăratului Marcus Aurelius (vezi *supra*, nota 49).

părăsi Dacia: amicii l-au oprit de la acest act, ca nu cumva să rămână în mâinile barbarilor numeroşi cetăţeni romani (*ne multi cives Romani barbaris traderentur:* Eutropius, VIII, 6, 2)[1057]; includerea acestui pasaj, cu atribuirea unei asemenea intenţii, în capitolul despre domnia lui Hadrian, este o născocire, neconfirmată de alte izvoare (de exemplu, de ampla relatare a vieţii lui Hadrian din *Historia Augusta*) – fiind menită doar să sublinieze că pe timpul lui Aurelian *nu au fost lăsaţi cetăţeni romani în mâna barbarilor.* Pe bună dreptate s-a remarcat însă în istoriografia modernă că această nenorocire *s-a întâmplat* cu ocazia pierderii Daciei în perioada Gallienus – Aurelian[1058].

Aşadar, Dacia a fost pierdută spre sfârşitul domniei lui Gallienus (anii 267/268)[1059]; în fosta provincie a rămas o parte însemnată a populaţiei – care nu avea nici unde să meargă, dar probabil nici nu voia să plece din aceste locuri[1060]; apărarea a fost preluată de localnici[1061], unii dintre ei foşti militari – veterani sau chiar dezertori[1062] (provenind mai ales din cei originari din Dacia). Pe de altă parte, însă, este evident că în condiţiile victoriei lui Aurelian pe toate fronturile şi restabilirii autorităţii romane (Orosius,VII, 23, 4: *expeditione in Danuvium suscepta, Gothos magnis proeliis profligavit dicionemque Romanam antiquis terminis statuit* – „făcând o expediţie la Dunăre, a nimicit pe goţi şi a restabilit stăpânirea romană în vechile hotare"), lucrurile ar fi stat cu totul altfel: sau Dacia ar fi fost menţinută în cadrul Imperiului – ceea ce nu s-a întâmplat; sau ar fi fost retrase în bune condiţii nu doar autorităţile şi armata, ci şi *întreaga populaţie* – ceea ce cercetarea izvoarelor infirmă şi este cel puţin în parte în contradicţie cu descoperirile arheologice.

Teza pierderii Daciei către sfârşitul domniei lui Gallienus (idee acceptată de altfel de o serie de istorici moderni) reprezintă o punere de acord cu izvoarele antice şi oferă implicit o explicaţie a persistenţei unei părţi a populaţiei romane la nordul Dunării, după abandonarea oficială a provinciei.

[1057] Vezi I. I. Russu, *Etnogeneza Românilor*, p. 197–198.

[1058] Dar, după evenimentele din 363–364, „manualele" *(breviaria)* oficiale de istorie romană trebuiau să menajeze susceptibilităţile şi orgoliul de la curtea imperială – ceea ce explică includerea pasajului privind evacuarea populaţiei de către Aurelian şi punerea ei „la adăpost" la sud de Dunăre.

[1059] Vezi recent şi Doina Benea, *In regard to a possible Abandonment of the Province of Dacia under Gallienus*, AMN, 47–48/1, 2010–1011, p. 205–218

[1060] Vezi astfel atitudinea locuitorilor cetăţii Nisibis, care refuză să-şi părăsească pentru totdeauna căminele, deşi aveau suficiente motive să se teamă de duşmani (Ammianus Marcellinus, XXV, 9, 1–8): „Mai ales pe nisibieni i-a săgetat la inimă durerea, când au aflat că cetatea lor a fost cedată lui Sapor, de a cărui mânie şi războinare se temeau, amintindu-şi câte pierderi i-au pricinuit ori de câte ori a încercat s-o cucerească". A avut loc chiar o confruntare violentă între împăratul Iovianus şi cetăţenii din Nisibis, care nu voiau să-şi părăsească oraşul şi îndrăzneau să se apere singuri; a fost necesară intervenţia armatei, care a evacuat populaţia cu forţa; cf. *supra*, nota 1053.

[1061] *Supra*, notele 909 şi 1003. Vezi de asemenea cazul oraşelor din Britannia, la începutul secolului al V-lea, conform celor relatate de Zosimos (VI, 5, 2–3 şi 10, 2) şi *Vita Sancti Germani* (comentariu şi bibliografie: Vlad Nistor, *Colapsul unei societăţi complexe. Britannia în secolul al V-lea*, Bucureşti, 1993, p. 34 sqq.).

[1062] Pentru problema dezertărilor din armata romană, a se vedea în special: RE, V (1903), col. 249–250 şi *Thesaurus Linguae Latinae,* V, Leipzig, 1909–1934, col. 690–691, s.v. *desertor.* Vezi de asemenea cazurile de militari fugari (dezertori) la regele Decebalus, menţionate de Cassius Dio (LXVIII, 9, 6; 10, 3; 11, 3) şi Suidas (în *Fontes*, I, p. 691, 693, 707).

DACII LIBERI ŞI RELAŢIILE LOR CU IMPERIUL ROMAN

Denumirea de *Daci* are mai degrabă un sens geografic: locuitori ai Daciei; în acest fel se exprimă chiar Ptolemeu, care notează în *Îndreptar geografic* (III, 8, 3):

„Locuiesc Dacia în partea cea mai de miazănoapte, dacă începem de la apus: anarţii şi teuriscii şi costobocii, iar dedesubtul lor vin predavensii şi ratacensii şi caucoensii, tot aşa, mai jos de aceştia sunt biefii, buridavensii şi cotensii şi mai jos de ei albocensii, potulatensii şi sensii, după care sunt, în partea cea mai de miazăzi, saldensii, ceiagiscii şi piefigii".

De fapt, aceste seminţii (cu excepţia primilor menţionaţi, la origine celţi: anarţii şi teuriscii, eventual şi costobocii) aparţin grupului tracilor nord-dunăreni; în chip paradoxal, dacii înşişi nu sunt menţionaţi altminteri de geograful alexandrin: înseamnă că la data când acesta îşi scria opera, denumirea de daci se impusese ca o denumire generală, pentru toţi locuitorii spaţiului vechii Dacii. Expunerea noastră va urmări trei grupuri traco-dacice, care au rămas în afara teritoriului cucerit de Traian şi transformat în provincie[1063]: dacii din vest (indicaţia este în raport cu provincia romană), costobocii şi carpii; un loc aparte ocupă, în configuraţia demografică a Daciei, populaţia geto-dacică din Muntenia.

Dacii liberi din vest

Dacii din vest[1064] sunt atestaţi arheologic prin aspectul cultural Sântana-Arad; o importantă aşezare s-a cercetat şi la Medieşul Aurit (jud. Satu Mare). Ei locuiau prin urmare în zona Crişanei, în Maramureş şi până în Slovacia. După înfrângerea regatului dacic, încetează şi aşezările fortificate de la vest şi nord de provincia romană, aşezările coborând în zona colinară şi de câmpie. Dacii din vest au fost permanent strâmtoraţi de sarmaţi, cu care erau în contact (iar spre câmpia ungară chiar se amestecă), de seminţiile germanice (spre exemplu, la Medieşul Aurit dacii intră în contact cu elemente vandalice; vezi situaţia din necropolă) şi îndeosebi de romani (trupele provinciilor Daciei şi Pannoniei)[1065].

În cursul evenimentelor de la graniţa de vest a Daciei de la sfârşitul domniei lui Traian, dacii liberi au rămas, se pare, liniştiţi, nemaiavând forţa să întreprindă acţiuni războinice împotriva romanilor; este adevărat că împăratul Hadrian poartă în câteva inscripţii titlurile de *Germanicus*, *Dacicus* şi *Parthicus* – dar în aceste

---

[1063] M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*, Apulum, VII (1), 1968, p. 171–200; Gh. Bichir, *Les Daces libres à l'époque romaine à la lumière des données archéologiques*, TD, 1, 1976, p. 287–308.

[1064] În legătură cu dacii liberi din vest, a se vedea în mod special: S. Dumitraşcu, *Dacia apuseană*, Oradea, 1993 (cu bibliografia anterioară); Gh. Diaconu, *Dacia în epoca primelor migraţii (secolele al II-lea – al IV-lea d.Hr.)*, Bucureşti, 2009, p. 97–104.

[1065] S. Dumitraşcu, T. Bader, *Aşezarea dacilor liberi de la Medieşul Aurit*, Satu Mare, 1967.

cazuri se consideră că este vorba de atribuirea abuzivă (eronată) a acestor *cognomina triumphalia*, cele ale înaintaşului său, împăratul Traian[1066].

După cucerirea Daciei, prima menţiune sigură despre dacii liberi o întâlnim în discursul rostit spre *Lauda Romei* de retorul Aelius Aristides, în faţa împăratului Antoninus Pius (anul 144): „Războaiele, odată întâmplate, nu mai sunt luate în seamă de oameni, ci mulţimea ascultă povestirea lor ca şi cum ar fi nişte legende. Iar dacă au izbucnit cumva pe meleagurile cele mai îndepărtate – precum este firesc într-o împărăţie mare şi nemăsurată –, pricinuite de nebunia geţilor (παράνοια Γετῶν)[1067], de soarta cea nefericită a libienilor sau de sminteala celor din jurul Mării Roşii, care nu ştiu să se bucure de bunurile ce le stau la îndemână, aceste războaie trec cu totul neluate în seamă, repede – ca nişte legende – şi la fel şi cele spuse despre ele"; remarcăm pentru moment lipsa de preciziune a unor noţiuni etno-geografice, precum geţii şi libienii. La Polyainos, autor al unor *Stratageme* (8 cărţi, alcătuite în 162), dedicate împăraţilor Marcus Aurelius şi Lucius Verus, întâlnim altă referinţă: „Căci cu cât sunteţi mai presus de comandanţii de altădată, prin puterea şi destinul vostru, cu atât îi întreceţi pe toţi prin priceperea şi arta cu care aţi purtat numeroase războaie împotriva multor barbari, după ce le-aţi cumpănit bine împreună cu tatăl vostru [referire la Antoninus Pius]: maurii au fost învinşi, britannii supuşi, iar geţii biruiţi". O ştire vagă apare şi în *Oracula Sibyllina* (XII, 180): sub Antoninus Pius au fost distruşi britannii, maurii cei negri, dacii, arabii[1068]. În schimb, în biografia împăratului din *Historia Augusta,* întâlnim o informaţie mai completă (*Vita Pii*, 5, 4): *Per legatos suos plurima bella gessit. Nam et Britannos per Lollium Urbicum legatum vicit alio muro cespiticio submotis barbaris ducto; et Mauros ad pacem postulandam coegit; et Germanos et Dacos et multas gentes atque Iudaeos rebellantes contudit per praesides ac legatos* („Cele mai multe războaie le-a purtat prin generalii săi. Căci pe britanni i-a învins prin legatul Lollius Urbicus, ridicând, după ce i-a înfrânt pe barbari, alt zid de glii; pe mauri i-a constrâns să ceară pace; iar pe germani şi pe daci şi pe multe alte neamuri, ca şi pe iudeii răzvrătiţi i-a înfrânt prin guvernatori şi generali").

Cum se vede, începutul domniei lui Antoninus Pius a fost tulburat de o serie de războaie cu populaţiile de la graniţele Imperiului[1069]. Două din aceste izvoare reprezintă repere cronologice *ante quem*: discursul lui Aelius Aristides, rostit în anul 144; misiunea lui Lollius Urbicus, care a guvernat Britannia în anii 139–140 (posibil şi următorii)[1070]. Semnificativ este că acest împărat primeşte cea de-a doua salutaţie imperială *(imp. II)* (de fapt, ultima!) în anul 142 – ceea ce sugerează

[1066] ILS, 345 (comentariu: H. Dessau); vezi încă: N. Gostar, *Les titres impériaux Dacicus Maximus et Carpicus Maximus*, în *Actes de la XIIe Conférence internationale d'études classiques «Eirene», Cluj 1972*, Bucureşti, 1975, p. 643–649. Cât priveşte referirea la un „război dacic" într-un papir egiptean, este vorba despre războiul purtat de Hadrian împotriva neamurilor sarmatice la începutul domniei; vezi în această privinţă: I. I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior*, 1973, p. 36 (nota 26).

[1067] Vezi observaţiile lui Ioan I. C. Opriş, SCIVA, 48, 1997, 3, p. 280, nota 19.

[1068] În legătură cu acest text, omis în volumele de izvoare privind istoria României, vezi I. I. Russu, *Etnogeneza Românilor*, p. 172, nota 11.

[1069] Vezi în această privinţă studiul nostru *Dacia la începutul domniei lui Antoninus Pius*, TD, 14, 1993, p. 159–162 (= *Contribuţii*, I, p. 108–112).

[1070] B. E. Thomasson, *LP*, I, col. 71, nr. 22.

coborârea limitei superioare a acestor evenimente (mai devreme decât data discursului lui Aelius Aristides).

Situația tulbure de la granița de sud-est a Daciei romane explică misiunea excepțională a lui T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo, *[pro l]eg(ato) et praef(ectus) Daciae Inferioris* (anii 138–139) (vezi p. 177).

De luptele împăratului Antoninus Pius cu dacii a fost legat, cu un secol în urmă, un alt eveniment: așa-zisa „trifurcare" a Daciei, prin anii 158–159, în urma căreia ar fi apărut Dacia Porolissensis – menționată în diploma militară de la Domașnea (fragm. *a*) din 27 septembrie 159 (?)[1071]. În sprijinul acestei păreri, istoricii Daciei romane au adus unele argumente de ordin epigrafic (ne grăbim însă a afirma: nu îndeajuns de peremptorii): o inscripție de la Apulum dedicată *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et consessui deorum dearumque, pro salute imperatoris et virtute leg(ionis) XIII G(eminae), sub M(arco) Statio Prisco, consule designato* etc.[1072]; cealaltă descoperită în zona cetăților dacice („Sub Cununi"): *Victoriae Aug(ustae), pro salute imp(eratoris) Antonini Aug(usti), M. Statius Priscus, leg(atus) eius pr(o) pr(aetore)*[1073] (acesta a guvernat Dacia Superioară prin anii 157–158)[1074]. În legătură cu aceste presupuse lupte cu dacii din vest au fost puse și unele îngropări de tezaure monetare[1075].

În două inscripții din Africa de nord, împăratul Antoninus Pius poartă titlurile (neoficiale) de *Germanicus* și *Dacicus*[1076]; ele se pot datora prezenței (dacă nu cumva au ca autori) unor militari din trupele Daciei, la începutul domniei acestui împărat, în Africa de Nord[1077]. Se știe că provinciile dunărene (Moesia, Pannonia,

---

[1071] CIL, XVI, 110 (+ Suppl., p. 216) (= IDR, I, 17); vezi în această privință capitolul despre organizarea Daciei (p. 171, nota 2). Ulterior, cum s-a văzut, două descoperiri epigrafice (efectuate în anii 1960 și 1971) au venit să răstoarne savantele combinații privind amintita „reorganizare" a Daciei. Este vorba de cele două diplome militare de la Gherla, care atestă existența Daciei Porolissensis mult mai devreme decât se credea: prima descoperită datând din 2 iulie 133, cealaltă din 10 august 123; noi am susținut părerea (*supra*, p. 177–178), că Dacia Porolissensis a fost creată chiar mai devreme, prin 118, poate concomitent cu celelalte două Dacii (*Superior* și *Inferior*). Și pentru ca surpriza să fie completă, cei doi consuli – pe baza magistraturii cărora se făcuse datarea diplomei de la Domașnea (CIL, XVI, 110; IDR, I, 17) – au fost identificați în *Fasti Ostienses* în anul 154 (vezi RMD, I, 47). Prin urmare, anii 158/159 nu mai reprezintă o dată semnificativă în istoria Daciei romane; totuși, din ignoranță ori obișnuință, unii autori (deopotrivă români și străini) continuă a utiliza acest fals „reper" cronologic.

[1072] CIL, III, 1061 (= ILS, 4006; IDR, III/5, 185).

[1073] CIL, III, 1416 (= IDR, III/3, 276).

[1074] Vezi altă opinie: M. Bărbulescu, *Un „semicentenar al Daciei" în 157–158?*, în vol. *Daci și romani*, Timișoara, 2006, p. 126–134.

[1075] Maria Chițescu, *Tezaure romane ascunse pe vremea lui Antoninus Pius în Dacia*, SCIV, 22, 1971, 3, p. 401–410: trei tezaure monetare descoperite la Dâmbău (ultimele piese din anii 141–144), Cristești (încheiat în 152), Sălașuri (încheiat în 156; toate trei localitățile în jud. Mureș) și Viștea (jud. Cluj; încheiat tot în anul 156); cum se vede, cele mai multe depășesc însă *terminus ante quem* reprezentat de data discursului lui Aelius Aristides.

[1076] CIL, VIII, 12513 (= ILS, 345; nedatabilă, deoarece lipsesc unele fragmente), 20424 (anul 157). Cf. N. Gostar, *op. cit.*, p. 643 (după acest învățat, cele două titluri au fost atribuite eronat lui Antoninus Pius); D. Kienast, *Kaisertabelle*[2], p. 219.

[1077] Prezența unor efective venite din Dacia este dovedită epigrafic: astfel, un fragment de diplomă din anul 152 (loc de proveniență necunoscut) menționează *vexil(larii) ex [Afric(a) et Maur(etania) Caes(ariensi) qui sunt cum Maur(is) gent[ilib(us)]* (AÉ, 2007, 1763 = W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44/I, 2006–2007, p. 198–203, nr. 5), iar alta din 8 iulie 158 (de la Cristești), mai completă și mai clară, *vexil(larii) Africae et Mau[r]et(aniae) Caes(ariensis) qui sunt cum Mauris gentilib(us) in Dacia Superiore* (CIL, XVI, 108 = IDR, I, 16). Aceste trupe reveniseră în Dacia, cândva înainte de 152.

Noricum), dar şi provinciille occidentale (Germania, Britannia, Hispania), au contribuit cu trupe la restabilirea ordinei în provinciile din Africa de Nord, grav afectată de presiunea triburilor vecine[1078].

Prin urmare, se infirmă părerea că, pentru a linişti situaţia din Dacia ar fi fost aduse trupe din Africa de nord[1079]. De asemenea, nu deţinem date sigure pentru a afirma că Dacia intracarpatică a fost afectată de tulburări pe timpul lui Antoninus Pius; dimpotrivă, dispunem de argumente destul de puternice pentru a situa aceste evenimente (sau a le extinde) la graniţa de sud-est a Daciei romane (Muntenia şi sudul Moldovei), în primii ani ai domniei acestui împărat (*supra*, p. 178).

În schimb, din timpul marii conflagraţii de la graniţa dunăreană din timpul lui Marcus Aurelius, o ştire transmisă de Eusebius din Caesarea priveşte pe daci (*Chron.*, a. 168): *Romani contra Germanos, Marcomannos, Quados, Sarmatas, Dacos dimicant.* Într-o inscripţie greacă de la Termessus (Lycia-Pamphylia), împăratul Marcus Aurelius este denumit *Armeniacus Parthicus Medicus Dacicus Germanicus*[1080]. În legătură cu aceste evenimente a fost pusă şi inscripţia onorifică de la Amastris (Pontus) a primipilarului Sextus Vibius Gallus, datând din timpul domniei lui Marcus Aurelius; după părerea lui I. I. Russu, duşmanii doborâţi la pământ, reprezentaţi pe faţa posterioară a monumentului, ar simboliza două popoare învinse, dacii şi sarmaţii[1081]. De menţionat totuşi că dacii nu apar în Historia Augusta (*Vita Marci*, 22, 1) printre popoarele care atacă Imperiul pe timpul acestui împărat.

[1078] Marcel Bénabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976, p. 135 sqq.

[1079] V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*[2], Bucureşti, 2009, p. 186: „După cum îi arată chiar numele, ostaşii care compuneau acest detaşament fuseseră recrutaţi în Africa şi Mauretania Caesariensis. Credem că acest detaşament – vexillatio – era analog cu cel din Illyricum, în sensul că a fost alcătuit din ostaşi aleşi din trupele celor două provincii, Africa şi Mauretania Caesariensis, în vederea unui anumit scop"; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, p. 55: „Mai grele şi mai îndelungate au fost însă, după cât se pare, luptele duse tot împotriva dacilor liberi spre sfârşitul domniei lui Antoninus Pius. Spre a face faţă situaţiei, au fost aduse din alte provincii noi trupe în Dacia, printre care *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis* şi *Mauri gentiles*"; C. Opreanu, EN, 19, 2009, p. 214: „Din *ala Flavia, I Pannoniorum* şi *cohors II Hispanorum*, toate unităţi auxiliare de sub comanda legiunii III Augusta de la Lambaesis, ar putea proveni acei vexil(larii) Afric(ae) et Mau[r]et(aniae) Caes(ariensis) menţionaţi în Dacia Superior prin diploma de la Cristeşti din 158 p. Chr."; C. C. Petolescu, SCIVA, 61, 2010, 3–4, p. 321: „S-ar putea ca ei să fi fost aduşi în Dacia Superioară cu ocazia evenimentelor de la începutul domniei lui Antoninus Pius, dacă nu chiar pe timpul lui Hadrian, pe timpul misiunii lui Q. Marcius Turbo"; Doina Benea, *Istoria Banatului în antichitate*, Timişoara, 2013, p. 64: „În acelaşi timp au fost aduse în Dacia efective de *Mauri gentiles*, păzite de *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis*, pentru întărirea sistemului militar al provinciei".

[1080] IGR, III, 449.

[1081] CIL, III, 13648 (= 6984 = 454) (cf. I. I. Russu, AMN, 8, 1971, p. 531–536; IDRE, II, 389). Într-un studiu recent, Christian Maier, *Ein Stein aus dem kaiserlich-ottomanischen Museum in Stambul: Sextus Vibius Gallus im Kampf mit der Dakern*, în ΠΟΤΝΙΑ ΘΗΡΩΝ. *Festschrift für Gerda Schwarz zum 65. Geburtstag*, Viena, 2007, p. 247–260, datează această carieră pe timpul lui Gallienus – pe motiv că în inscripţia de la Dschidde din Paphlagonia (CIL, III, 14187 = ILS, 4081 = IDRE, II, 390), personajul apare ca fiind *praef(ectus) kastror(um) leg(ionis) XIII G(eminae) G(allienianae)*; totuşi dublarea literei *G* poate fi doar o eroare de lapicid; în inscripţia dedicată aceluiaşi personaj la Amastris (CIL, III, 13648 = IDRE, II, 389), acest pretins supranume nu mai apare.

Dacii liberi din vest şi-au păstrat o organizare politică şi militară proprie: dintr-o inscripţie de la Roma[1082] aflăm că *Zia,* de neam dac, fiica lui *Tiatus*, era soţia regelui *Pieporus* al costobocilor; Tiatus era probabil un *tarabostes* dac, dacă nu cumva un descendent al casei regale a dacilor, scăpat din mâna romanilor.

Curând după aceasta, biografia lui Commodus din aceeaşi *Historia Augusta* notează că au fost învinşi, pe timpul acestui împărat, maurii şi dacii (*victi sunt sub eo tamen, cum ille sic viveret, per legatos Mauri, victi Daci...*); de asemenea, Cassius Dio arată că Sabinianus (este vorba de C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes, legatul Daciilor din anii 180–182) a adus sub ascultare 12 000 de daci din vecinătate, care fuseseră alungaţi din ţara lor de baştină, făgăduind că le va da pământ în Dacia.

Ne mai reţin în continuare atenţia două ştiri transmise de Cassius Dio: una generală, dar care lasă să se înţeleagă că, pe timpul lui Caracalla, Dacia trece printr-un moment de cumpănă (LXXVII, 16,7: „Antoninus sosi în Thracia, dar nu se mai preocupă de Dacia, ci trecu Hellespontul nu fără primejdii"); cealaltă din timpul lui Macrinus (LXXVIII, 27, 5: „Dacii pustiiră o parte din Dacia, cu gând să prelungească războiul. Ei stăruiră obţinând ostaticii, pe care îi luase de la ei Caracalla, ca zălog al alianţei"; dar, după o altă lectură, ar fi vorba de lacringi). Reţinem oricum faptul că Dacia a fost ameninţată pe timpul lui Caracalla.

Pentru relaţiile autorităţilor militare romane cu dacii liberi, deosebit interes prezintă inscripţia de pe un sarcofag de la Brigetio (Pannonia Inferior), pusă de M. Ulpius Celerinus, *sal(ariarius) leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis), interprex Dacorum*[1083] (personajul este cunoscut şi dintr-o altă inscripţie, tot de la Brigetio, din timpul lui Caracalla[1084]), fiului său M. Ulpius Romanus, soldat pretorian, decedat la vârsta de 35 de ani; acesta căzuse probabil într-o confruntare cu populaţiile de la graniţa de nord a Pannoniei, cu prilejul unei demonstraţii militare a împăratului Caracalla, în 214[1085]. Probabil de neam dac, M. Ulpius Celerinus servea ca interpret la comandamentul legiunii I Adiutrix de la Brigetio, în contactele cu dacii liberi de la graniţele provinciilor Pannoniei şi Daciei.

Titlul de *Dacicus* reapare în titulatura lui Maximin Tracul[1086], reflectând (cel puţin în acest caz) o realitate istorică sigură; după M. Macrea, câteva inscripţii funerare, menţionând militari din legiunile *I* şi *II Adiutrix* (din Pannonia Inferioară) şi *II Italica* (din Noricum), se referă chiar la luptele purtate de acest împărat cu dacii[1087]. Sub semn de întrebare este acest titlu atribuit incidental lui Decius[1088] şi

---

[1082] CIL, VI, 1801 (= ILS, 854; IDRE, I, 69); v. *infra*, nota 1093.

[1083] AÉ, 1947, 35; cf. I. I. Russu, AIIN, 11, 1946–1947, p. 403–412 (= IDRE, II, 273).

[1084] CIL, III, 10988 (= IDRE. II, 272).

[1085] Ar fi poate interesant de relevat că în zona translimitană (peste Dunăre), la Bratislava, s-a descoperit, între alte materiale tegulare militare provenind dintr-o construcţie romană, şi o ştampilă *Leg(io) XIII G(emina) Ant(oniniana)* – datând deci din timpul lui Caracalla; AÉ, 1987, 621 d (= J. Hečková, Archeologické rozhledy, 38, 1986, p. 389–390).

[1086] Vezi în această privinţă N. Gostar, *op. cit.*, p. 644–645; Michael Peachin, *Roman Imperial Titulature and Chronology A.D. 235–284*, Amsterdam, 1990 (cu indicarea surselor bibliografice), p. 513 (index).

[1087] M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, p. 436–437.

[1088] D. Kienast, *Kaisertabelle*[2], 1996, p. 205.

Gallienus[1089] (în câteva inscripții din Hispania și Africa de nord). De asemenea, Aurelianus este numit *Dacicus* în câteva inscripții (din Gallia și Dalmatia)[1090]; s-ar putea ca împăratul să fi purtat lupte cu dacii liberi pătrunși pe teritoriul provinciei. Astfel, din Historia Augusta (*Aur.*, 38) aflăm că, în cursul reprimării răscoalei monetarilor, împăratul a pierdut 7000 de soldați, între care și daci; aceștia ar putea proveni dintre cei care s-au supus împăratului în timpul luptelor și au fost înrolați în armata romană. Tot dintre aceștia pot proveni și acei daci ce apar mai târziu pe arcul de triumf de la Thessalonic al împăratului Galerius[1091].

Costobocii

Această populație reprezintă ramura nord-estică a neamului traco-dacic; îi menționează mai întâi Pliniu cel Bătrân (*Naturalis historia,* VI, 7 (7) 19), apoi Ptolemeu (*Geogr.*, III, 5, 9 și 8, 3: Κοιστοβῶκοι, alături de anarți și teurisci, seminții celtice), Pausanias (X, 34, 5), Historia Augusta (*Vita Marci*, 22, 1), Ammianus Marcellinus (22, 8, 42) și Lexiconul lui Suidas (s. v. *Iestai*). Din punct de vedere arheologic, le este atribuită cultura Lipița, de caracter predominant dacic[1092].

Costobocii sunt atestați, de asemenea, pe cale epigrafică. Astfel, de la Roma se cunoaște o inscripție funerară, cu următorul conținut: *D(is) M(anibus). Ziai Tiati fil(iae) Dacae, uxori Piepori, regis Coisstobocensis, Natoporus et Drilgisa aviae cariss(imae) b(ene) m(erenti) fecer(unt)*[1093]. După Tomaschek, inscripția funerară a reginei Zia ar data din timpul lui Antoninus Pius sau Marcus Aurelius, când regele Pieporus ar fi fost obligat să dea romanilor ostatici pe nepoții săi; în schimb, A. v. Premerstein (acceptat de G. G. Mateescu) considera că Zia era văduva lui Pieporus, care va fi căzut în luptele cu astingii germanici; împreună cu nepoții ei, regina ar fi fost predată de către învingători romanilor. Într-adevăr, de la Cassius Dio (LXXI, 12,1–3) aflăm: „Astingii, sub conducerea lui Rhaos și Rhaptos, au venit să se așeze în Dacia, în nădejdea că vor primi ca preț al alianței lor bani și pământ. Fiindcă n-au obținut aceste lucruri, au lăsat ca zălog lui Clemens femeile și copiii, punându-și în minte să cucerească prin arme pământurile costobocilor"; dar biruiți la rându-le de lacringi, altă semințe germanică, astingii „stăruiră pe lângă Marcus să le dea bani și pământ cu făgăduiala că vor face rău celor ce se războiau atunci cu

---

[1089] *Ibidem*, p. 219.

[1090] D. Kienast, *Kaisertabelle*[2], p. 235.

[1091] Despre acest monument: Ch. J. Macaronas, *The Arc of Galerius at Thessaloniki*, Thessaloniki, 1970, p. 10; TIR , K-34 (Ljubljana, 1976), p. 44.

[1092] Localitatea eponimă este situată pe Nistrul superior. Bibliografia esențială despre costoboci: W. Thomaschek, *Die alten Thraker*, I, p. 107–108; A. v. Premerstein, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Marcus. Der Einfall der Kostoboken*, Klio, 12, 1912, p. 145–166; idem, RE XII (1925), col. 1504–1507; G. G. Mateescu, ED, I, 1923, p. 98–105; I. I. Russu, Dacia (N.S.), 3, 1959, p. 341–352; N. Gostar, în Buletinul Univ. Babeș-Bolyai (seria științe sociale), I, 1956, 1–2, p. 183 și urm.; idem, în Cercetări istorice (Iași), 1, 1970, p. 109–116; idem, în DIVR, p. 189–190; Gh. Bichir, TD, 4, 1983, p. 59–68; idem, în EAIVR, I, 1994, p. 363–364; Gh. Diaconu, *Dacia,* 2009 (v. nota 1064), p. 66–67; Ivona Florkiewicz, *Dacian Elementsin the Przeworsk Culture in the Early Period of Roman Influence*, Analecta Archaeologica Ressoviensia, I, 2008, p. 195–237 (în poloneză; rezumat englez, p. 220–237).

[1093] CIL, VI, 1801 (= ILS, 854; IDRE, II, 69).

împăratul. Astingii au împlinit ceva din această făgăduială". Biografia lui Marcus din *Historia Augusta* enumeră pe costoboci alături de alte seminții care au atacat Imperiul pe timpul acestui împărat (22,1): *hi allique cum Victualis, Sosibes, Sicobotes, Roxolani, Basternae, Halani, Peucini, Costoboci*[1094]. Ei au invadat mai întâi Scythia Minor (Dobrogea): trecând pe lângă Histria (unde un cartier artizanal, aflat *extra muros*, a fost incendiat)[1095], apoi pe lângă Tropaeum, ai cărui cetățeni au încercat poate să-i înfrunte[1096]; garnizoanele din castrele de pe Dunăre, formate numai din trupe auxiliare, nu le-au putut face față. În avântul lor, costobocii au înaintat de-a lungul prispei balcanice, probabil nu fără incidente[1097], trecând pe lângă *Scupi*, în Moesia Superioară[1098]. Apoi străbat Macedonia, ajungând până în Grecia centrală; Pausanias ne informează: „Neamul costobocilor, cu apucăturile lor tâlhărești, a năvălit pe timpul meu în Grecia, ajungând până la Elateia. Acolo, un bărbat, Mnesibulos, a strâns în juru-i o ceată de oameni și, după ce a omorât pe mulți dintre barbari, a căzut și el în luptă. Mnesibulos a biruit la alergări; pe lângă alte izbânzi, la olimpiada a 235-a [anul 164] a câștigat și întrecerea în stadiu, precum și dubla alergare cu scutul...". Tot din acest timp datează un important decret al cetății Thespiae din Beotia, în cinstea unor tineri voluntari plecați într-o „prea fericită și prea pioasă expediție" (r. 13): ἐπὶ τὴν εὐτυχεστάτην καὶ εὐσεβεστάτην στρατείαν[1099]. Dintr-un alt text epigrafic, aflăm despre prezența unor sarmați la Eleusis, pe care unii autori i-au identificat cu costobocii[1100]; s-ar putea totuși să fie vorba de sarmați autentici, asociați costobocilor ca tovarăși de jaf. Pe urmele lor a fost trimis un corp expediționar condus de L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus, pe care o inscripție de la Roma îl denumește *pra[ep(ositus)] vexillationis per Achaiam et Macedoniam et in Hispanias adversus Castabocos et Mauros rebelles*[1101] (după ce a înfrânt pe costoboci, acest ofițer a fost trimis să lupte împotriva maurilor rifani care invadaseră provincia Baetica, în Spania). Nu știm dacă intervenția diplomației romane, asmuțind pe astingi contra costobocilor, a fost determinată de această invazie; sau, dimpotrivă, înfrângerea suferită din

---

[1094] Despre aceste evenimente, vezi: W. Scheidel, *Probleme der Datierung des Costobocen-einfals im Balkanraum unter Marcus Aurelius*, Historia, 39, 1990, 4, p. 493–498; B. Gerov, *Die Krisis in den Ostbalkanländern während der Alleinregierung des Marcus Aurelius*, în *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze*, Amsterdam, 1980, p. 259–272.

[1095] Al. Suceveanu, M. V. Angelescu, *Histria. Ghid – Album*, Constanța, 2005, p. 39–40, 42.

[1096] Cu această ocazie, o inscripție de la Tropaeum menționează pe un anume Daizus Comozoi, *interfectus a Castobocis* (CIL, III, 14214,12 = ILS, 8501 = IDRE, II, 336); într-o alta este menționat un *dec(urio) m(unicipii), deceptus a Castabocos* (sic) *IIvir(atu) suo* (AÉ, 1964, 252 = IDRE, II, 337); cf. Em. Popescu, StCl 6, 1964, p. 192–199.

[1097] Vezi B. Gerov, ANRW, II, 6, p. 15; v. *infra*, nota 1121.

[1098] O inscripție funerară menționează pe un Timonius Dassus, decurion al cohortei II Aurelia Dardanorum, *interfectus a Castabocos* (!) (Lenče Iovanova, în vol. *Römische Städte*, Belgrad, 2005, p. 156–157; AÉ, 2005, 1315 = 2006, 1190).

[1099] AÉ, 1971, 447 (= IDRE, II, 366); reprodusă și în: *Nouveaux choix d'inscriptions grecques*. Textes, traductions, commentaires par l'Institut Fernand-Courby, Paris, 1971, p. 85–94; cf. Ed. Chirica, în Symposia Thracologica, 9, 1992, p. 176–177 (traducere).

[1100] D. Philios, în BCH, 19, 1895, p. 119 (reprodusă de A. v. Premerstein, Klio, 12, 1912, p. 153–154, nr. 7); cf. Ed. Chirica, TD, 14, 1993, p. 158 (traducerea inscripției în limba franceză).

[1101] CIL, VI, 31856 (= ILS, 1327; IDRE, I, 18).

partea vecinilor germanici va fi produs migrarea acestei seminții traco-dace, silită să-şi caute norocul pe pământ roman.

Atacurile costobocilor (eventual în alianță cu alte seminții) au afectat atunci se pare şi Dacia. Se poate invoca în acest sens mâna votivă cu inscripție dedicată lui Iupiter Optimus Maximus Dolichenus de un militar *(optio)* al cohortei *I Hispanorum milliaria*, descoperită la Myszkow (acum în muzeul din Lwow)[1102]; unitatea menționată făcea parte din armata Daciei Porolissensis[1103]. Fiind vorba de o piesă cu caracter votiv, prin urmare expusă într-un sanctuar, rezultă că mâna dolicheniană a putut ajunge în Galiția, în aria culturii Lipița, numai ca pradă de război, probabil în urma unei incursiuni a costobocilor în Dacia. De altfel, avem indicii că şi sud-estul Transilvaniei a fost afectat pe timpul lui Marcus Aurelius de atacuri barbare[1104]. În aceste împrejurări a putut fi capturat în Dacia un personaj pe nume *[C. Sall]ustius Fortunatianus Costob[oci]o, quod inter Cos[t]o[boc(os) n]utritus sit,* menționat într-o inscripție de la Simitthus (în Africa Proconsularis)[1105]; el trăise în copilărie în captivitate la costoboci (de aceea concetățenii îl porecliseră „Costobocul"), de unde revenise apoi pe pământ roman. Se cunoaşte, de altfel, un rescript al împăraților Septimiu Sever şi Antoninus (Caracalla) adresat lui Ovinius Tertullus, guvernatorul Moesiei Inferioare, în legătură cu copiii născuți în captivitate la duşmani; înseamnă că, în cursul mandatului său, acest guvernator s-a lovit de asemenea probleme, care pot să-şi afle originea în invazia costobocilor, aliați poate cu sarmații şi alte populații, asupra Moesiei Inferioare (eveniment petrecut cu circa trei decenii mai înainte)[1106].

După evenimentele din jurul anului 170, asupra costobocilor pare să se aştearnă tăcerea. Probabil că, nu au dispărut cu totul, ca dovadă că îi mai menționează vag Ammianus Marcellinus (XXII, 8, 42). Anonimatul în care vor trăi de acum înainte se datorează faptului că, după aventura lor nefericită din anul 170, vor intra sub hegemonia altor vecini mai puternici (carpi, sarmați, mai târziu goți).

Carpii

Numele carpilor[1107] se leagă, evident, de cel al Munților Carpați[1108] – atestați întâia dată abia de Ptolemeu (*Geogr*,. III, 5, 1 şi 6; 8, 1): Καρπάτος ὄρος; dar rădăcina o întâlnim încă la Herodot (IV 49), care menționează doi afluenți ai Dunării, Κάρπις şi Ἄλπις, altfel neatestați (probabil o confuzie cu denumirile munților Alpi şi Carpați, prin urmare prima referire la Munții Carpați), precum şi la Ptolemeu prin toponimul Κάρπις (la est de cotul Dunării de mai sus de Aquincum; III, 7, 1).

[1102] AÉ, 1905, 16 (= 1998, 113; ILS, 9171; CCID, 181); cf. S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană*, Bucureşti, 1981, p. 258, nr. 18.

[1103] C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, p. 112.

[1104] Idem, *Contribuții*, I, p. 118–119.

[1105] CIL, VIII, 14667; cf. J. Kolendo, AMN, 15, 1978, p. 125-130 (= IDRE, II, 430).

[1106] R. Vulpe, *DID*, II, p. 194–195.

[1107] Majoritatea istoricilor moderni îi consideră pe carpi o populație nord-tracică: W. Tomascheck, *Die alten Thraker*, I, p. 108; C. Patsch, RE, III (1899), col. 1508–1610; Chr. Danov, în *Der kleine Pauly*, I, 1964, col. 1060.

[1108] Vezi în această privință: I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*[2], Bucureşti, 1967, p. 182, nota 2; idem, *Illirii*, Bucureşti, 1969, p. 112, nota 22; idem, *Etnogeneza Românilor*, Bucureşti, 1981, p. 93, nota 45; Al. Vulpe, SCIV, 321, 1980, 1, p. 7.

În ce-i privește pe carpi, prima mențiune pare a fi la Ephoros (secolul al IV-lea a.Chr.), știre preluată de Pseudo-Skymnos (secolul al II-lea a.Chr.; vers. 842–843): „Primii locuitori de lângă Istru sunt carpizii (Καρπίδαι), a spus Ephoros, apoi sciții plugari...". Mai târziu, Ptolemeu (*Geogr.*, III, 5, 10) amintește pe Καρπιανοί între peucini și bastarni; același autor mai menționează undeva în zona Nistrului pe harpi (Ἅρπιοι) și un oraș ce le poartă numele (Ἅρπις πόλις; III, 10, 7).

Carpii locuiau în special în zona subcarpatică și Podișul Moldovei, unde s-au descoperit un număr foarte mare de așezări (precum la Poiana Dulcești, jud. Neamț, unde s-au cercetat 32 de locuințe; Poienești, jud. Vaslui; Pădureni și Vârteșcoi, jud. Vrancea etc.)[1109]; locuințele lor erau fie sub formă de bordeie, fie de suprafață. Nu există așezări fortificate. Se cunosc de asemenea circa 50 de necropole carpice (unele pe lângă așezări) în care s-au cercetat peste 1 500 de morminte; cele mai multe erau de incinerație, cu depunerea resturilor funerare în urne sau direct în groapă[1110].

Ocupațiile sunt caracteristice pentru o populație sedentară: agricultura (atestată în special prin unelte agricole) și creșterea animalelor, precum și unele meșteșuguri (obținerea fierului și prelucrarea lui; olăritul) și îndeletniciri casnice (în special țesutul). Descoperirile arheologice (îndeosebi ceramica) demonstrează caracterul pregnant dacic al culturii carpice; în acest sens se poate invoca și un fragment de vas descoperit la Borniș (com. Dragomirești, jud. Neamț), pe care s-a zgâriat în pasta arsă numele *Scorilo*, cunoscut în antroponimia dacică[1111]. Cum au subliniat toți cercetătorii istoriei carpilor, civilizația lor materială reprezintă o formă evoluată a Latène-ului geto-dacic, cu unele influențe sarmatice (spre exemplu vasele cu torți zoomorfe) și mai cu seamă romane; se cunosc astfel pe teritoriul Moldovei numeroase descoperiri de amfore și alte obiecte ceramice (în special opaițe), obiecte de metal (fibule, catarame, chei), precum și monede (piese izolate, dar și un număr important de tezaure monetare, provenind probabil din subsidii).

Descoperirile arheologice sugerează existența unei organizări de tip politic și militar; se pot cita în acest sens tezaurul de vase de argint de la Muncelul de Sus (jud. Iași) (primit probabil ca dar de un fruntaș carp de la un comandant roman de la Dunăre), piesele de harnașament de bronz placate cu foiță de argint de la Săbăoani (jud. Neamț) sau inventarul unei urne funerare de la Pădureni (fragmente de țesătură cu fire de aur și alte obiecte de podoabă, aparținând unei „nobile" carpe).

Anonimatul în care rămân până în secolul al III-lea p.Chr. se explică probabil prin faptul că ei trăiau încă sub tutela altor populații de la est și nord-est de Carpați; așa se face că nu apar între popoarele din acele părți care presează granițele Imperiului Roman pe timpul împăratului Marcus Aurelius (SHA, *Vita Marci,* 22,1). Abia după înfrângerea costobocilor (în urma invaziei lor aventuroase, când au ajuns până în Grecia centrală, pe la anul 170), carpii au putut să-și manifeste propria personalitate în spațiul de la est de Carpați.

[1109] Un sit arheologic pe malul stâng al Prutului: V. Vornic, N. Telnov, V. Bubulici, Larisa Ciobanu, *Pruteni. Un centru de olărie dacic din epoca romană (Cercetările din 2001 și 2003)*, Chișinău, 2007.

[1110] Vezi, în special: Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973 (= *Archaeology and History of the Carpi*, I–II, BAR Suppl. Series 16, Oxford, 1976); idem, în EAIVR, I, p. 254–257; I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, Iași, 1982; Gh. Diaconu, *Dacia*, 2009 (v. nota 1064), p. 67–74.

[1111] Rodica Popovici, AM, 13, 1990, p. 155–160; AÉ, 1991, 1353.

În sprijinul unei afirmări mai timpurii a carpilor pe scena istorică, s-a invocat, multă vreme, o inscripție de la Oescus (Moesia Inferior); o reproducem în ultima ei restituire (definitivă)[1112]: *T(ito) Aurelio T(iti) fil(io) Papir(ia tribu) Flavino, primipilari et principi ordinis col(oniae) Oesc(ensium) et bul(e)utae civitatu[m] Tyranorum Dionys<i>opol(itanorum) Marcianopol(itanorum) Tungroru[m] et Aquincensium, patron[o] colleg(ii) fabr(um), honorat[o] a divo Magno Antonino Aug(usto) (sestertium) L milia n(ummum) et XXV [et] gradum promotioniis [ob] alacritatem virtu[tis adv]ersus hostes C[ennos] et res prospere Ty[rae ges]tas. Cl(audius) Nicom[edes], buleuta civitatis [Tyra]norum, amico dign[issimo].*

Cum rezultă din inscripție, T. Aurelius Flavinus a fost recompensat în două rânduri de împăratul Caracalla (la data punerii inscripției: *Divus Magnus Antoninus Augustus*): prima dată cu 50 000 de sesterți, a doua oară cu 25 000 de sesterți și de fiecare dată cu înălțarea în rang *(gradus promotionis)*; așadar, și împrejurările avansării au fost două: *[ob] alacritatem virtu[tis adv]ersus hostes C[ennos]* (cum bine a întregit D. Tudor; iar nu *C[arpos]* cum au completat toți istoricii până în anul 1960, lectură acceptată de unii și astăzi) și *(ob) res prospere Ty[rae ges]tas*. Prima recompensă se datorează bravurii în războiul purtat în 213 de împăratul Caracalla cu cennii, populație de pe râul Main (Cassius Dio, LXXVII 14)[1113]; cu această ocazie, T. Aurelius Flavinus a primit titlul de consilier al cetății Atuatuca Tungrorum din provincia Belgica. A doua recompensă a primit-o pentru o misiune îndeplinită cu succes (dar împotriva unor dușmani nemenționați) la Tyras, cetate aflată la gura fluviului omonim; în semn de recunoștință, consiliul cetății de la limanul Nistrului îi acordă titlul de *buleuta* (corespondentul grecesc al lui *decurio*), unul din consilieri fiind dedicantul inscripției citate de la Oescus. După care T. Aurelius Flavinus a avansat iarăși, probabil ca *primus pilus*; el a îndeplinit cea mai înaltă treaptă a centurionatului legionar la Aquincum, în legiunea II Adiutrix, unde a primit încă o dată onoarea de consilier municipal (*decurio*: în inscripția de la Oescus *bul(e)uta*, deoarece dedicantul era locuitorul unei cetăți de constituție grecească). Așadar, în episodul de la Tyras este vorba de o razie în teritoriul acestei cetăți – care poate fi pusă fie în seama carpilor (dar independent de inscripția citată), fie în seama altor neamuri „scitice" (sarmați sau chiar goți[1114]).

Carpii au rămas probabil liniștiți până prin anul 238 – când izvoarele istorice îi scot în sfârșit din anonimat. Astfel, în biografiile împăraților Maximinus și Balbinus (16, 3) din *Historia Augusta*, aflăm că *sub his pugnatum est a Carpis contra Moesos; fuit et Scythici belli principium...* (anul 238; vezi discuția *supra*, p. 296). Năvălitorii au pătruns pe teritoriul Dobrogei, căci dintr-o inscripție din 238 (anul asigurat prin numele consulilor), aflăm despre un cetățean întors din captivitate: *[receptus] ex captivitate barbarorum*[1115]; ei au fost se pare alungați deîndată de forțele romane. În acțiunile lor, carpii au colaborat cu goții; de la Petrus Patricius (Istorii, 8) aflăm că

[1112] CIL, III, 14416 (= ILS, 7178; IDRE, II, 320); în r. 13, lectura *[adv]ersus hostes C[arpos]* a fost corectată de D. Tudor *[adv]ersus hostes C[ennos]* (Latomus, 19, 1960, 2, p. 350–356; modificare înregistrată în AÉ, 1961, 208); de asemenea, în r. 14/15, lectura a fost ameliorată *res prospere Ty[rae gestas]* de B. Gerov (*Die Invasion der Carpen im Jahre 214*, în *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy Cambridge 1967*, Oxford, 1971, p. 431–436), pe baza altei inscripții, tot de la Oescus (AÉ, 1972, 548).

[1113] Cf. Karlheinz Dietz, *Zum Feldzug Caracallas gegen die Germanen*, în *SMGR*, III, 1986, p. 135–138; C. C. Petolescu, TD, 8, 1987, p. 200–202 (= *Contribuții*, I, p. 151–153).

[1114] Vezi în această privință articolul nostru din SCIVA, 39, 1988, 3, p. 281–286 (= *Contribuții*, I, p. 127–132), unde se expun datele izvoarelor despre o mai timpurie coborâre a goților (eventual încă de la începutul secolului al III-lea) spre stepele nord-pontice.

[1115] CIL, III, 12455.

Tullius Menophilus, guvernatorul Moesiei Inferioare, caută să-i dezbine, refuzând carpilor plata subsidiilor[1116], deşi ei pretindeau că sunt „mai vrednici decât goţii"; în cele din urmă, „ei [carpii] s-au retras înfuriaţi, şi timp de trei ani, cât a condus Menophilus provincia, au rămas liniştiţi".

Rezultă din fraza citată că ei s-au răzvrătit din nou după trei ani, participând la invazia din 242 asupra provinciilor de la sud de Dunăre; năvălitorii au fost zdrobiţi de forţele romane conduse de împăratul Gordian al III-lea, care se îndreptau spre Orient (SHA, *Gord. Iun.*, 26, 4): *fecit iter in Moesiam atque in ipso procinctu quidquid hostium in Thraciis fuit, delevit, fugavit, expulit atque summovit*; dintr-un alt pasaj al aceleiaşi biografii (34, 4) ar rezulta că invadatorii au fost goţi şi sarmaţi. Această invazie nu s-a abătut însă şi asupra Daciei, cum s-a crezut într-o vreme[1117].

Profitând de slăbirea apărării Daciei, ca urmare a plecării unor efective militare în campania orientală a împăratului Gordian al III-lea, carpii se aruncă asupra provinciei (la începutul domniei lui Filip Arabul), distrugând castrele de pe *limes transalutanus* (cum arată cercetările de la Săpata de Jos şi Câmpulung-Jidova[1118]); invadatorii au pătruns se pare şi în Dacia Superioară, căci dintr-o inscripţie de la Apulum aflăm despre un locuitor al acestui oraş întors din captivitate *(a Carpis liberatus)*[1119]. Atunci s-ar fi refugiat la sud de Dunăre mama viitorului împărat Galerius, precum ne informează Lactantius (*De mortibus persecutorum*, XIX 2)[1120]. Se presupune că atacul a afectat şi Moesia Inferioară[1121].

Împăratul Filip I, îndată după proclamarea sa (primăvara anului 244), se îndreaptă spre zona confruntărilor; un rescript din 12 noiembrie 245 arată că se afla într-o localitate numită *Aquae*, posibil în Moesia (Superioară), ori chiar în

---

[1116] De remarcat că din bogata serie de tezaure de monede imperiale romane descoperite în Moldova (vezi V. Mihăilescu-Bârliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, Bucureşti, 1980, p. 75 şi urm.; catalogul descoperirilor: p. 250–290), emisiunile de după Caracalla sunt rare şi doar trei tezaure mai conţin câte o piesă de la Severus Alexander (*op. cit.*, în catalog nr. 64, 111, 159): ceea ce ar putea să însemne că plata subsidiilor către carpi încetase cu mult înainte (circa un sfert de veac) de evenimentul relatat de Petrus Patricius.

[1117] Pe baza unui tezaur descoperit în *agger*-ul castrului de la Săpata de Jos (jud. Argeş), din care ultimele monede erau datate în anul 242, V. Christescu (*Le trésor de monnaies de Săpata de Jos et la date du limes romain de la Valachie*, Istros, I (1), 1934, p. 73–80) considera că acest castru – şi prin urmare întreg *limes transalutanus* – ar fi fost distrus în 242 sau curând după aceea. Dar B. Mitrea, restudiind acest tezaur (SCN, 4, 1968, p. 197–205), arată că ultimele monede (4 *antoniniani*) datează din anii 243–244; prin urmare, tezaurul nu putea fi pierdut în cursul unui (presupus) atac carpic din anul 242. Vezi încă M. Macrea, D. Protase, *Tezaurul de monede imperiale de la Geomal şi invazia carpilor din anul 242 în Dacia*, Studii şi cercetări ştiinţifice, Cluj, 5, 1954, p. 445–459; autorii sunt totuşi de părere că *limes*-ul a fost pierdut mai târziu, pe timpul lui Filip Arabul.

[1118] În legătură cu distrugerea castrului de la Săpata de Jos: V. Christescu, *loc. cit.* (nota precedentă); idem, Dacia, 5–6, 1935–1936, p. 435–447; pentru castrul de la Câmpulung-Pescăreasa (Jidova): Em. Popescu, C. C. Petolescu, T. Cioflan, în SC Câmpulung, 1984, p. 15–17 (în stratul de arsură s-a descoperit o monedă de la Philippus Caesar, anii 244–246). De asemenea, la Ioneştii Govorii, tot în strat de arsură, s-a descoperit un tezaur monetar, ultima piesă fiind de la Filip Arabul (nedatabilă); B. Mitrea, SCN, 4, 1968, p. 214).

[1119] CIL, III, 1054 (= IDR, III/5, 171); personajul (pe nume *C. Valerius Sarapio*) era originar din Apulum, căci tot aici închină o inscripţie zeiţei Diana Regina (CIL, III, 1003; IDR, III/5, 63).

[1120] Vezi Al. Madgearu, *Împăratul Galerius*, Târgovişte, 2012, p. 64 sqq.

[1121] B. Gerov, *Die Einfälle der Nordvölker in der Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde*, 1. *Das II und III. Jahrhundert (101–284)*, ANRW, II/6, 1977, p. 127–128.

Dacia[1122]. După lupte grele, carpii sunt înfrânți[1123]; istoricul Zosimos ne relatează „Şi având loc o bătălie, barbarii n-au îndurat atacul, ci au fugit într-o cetate (φρούριον unde au fost împresurați. Văzând că aceia dintre ei care se împrăştiaseră în toat părțile se strâng laolaltă, au prins inimă. Ei năvăliră afară din cetate şi pe negândit se năpustiră asupra oştirii romane. Dar neputând ține piept atacului maurilor, e propuseră o înțelegere pe care Filip a primit-o uşor. Apoi acesta s-a retras".

De acest episod s-ar lega o inscripție de la Intercisa (Pannonia Inferior), î care este vorba de un centurion pretorion *[bello] Dacico deside[ratus a ca]stell(um) Carporum*[1124]: se consideră că *bellum Dacicum* este războiul lui Filip cu carpii, iar acel *castellum* ar fi identic cu φρούριον menționat de Zosimos Localizarea acestuia este însă disputată: S. Soproni îl localiza în Transilvania[1125] C. Daicoviciu prin sudul Moldovei[1126], D. Tudor în Muntenia[1127]; după părere noastră, ar putea fi identic cu acel *Harpis polis* menționat de Ptolemeu, undev între Prut şi Nistru (*Geogr.*, III, 10, 7). Dimpotrivă, M. Macrea consideră că *bellum Dacicum* este războiul purtat de Maximin Tracul cu dacii din vest, iar *castellum Carporum* ar trebui identificat cu *Carpis,* toponim menționat tot de Ptolemeu (*Geogr.*, III, 7, 1; v. mai sus)[1128].

La alungarea carpilor au participat şi efective din alte provincii (din legiunile *VII Claudia* din Moesia Superior, *XXII Primigenia* din Germania Superior eventual *I* şi *II Adiutrix* din Pannonia Inferior şi *II Italica* din Noricum), întoarse din expediția orientală; după război, unele dintre ele lucrează la ridicarea zidurilor Romulei, în Dacia Malvensis[1129].

[1122] Vezi Xavier Loriot, *Chronologie du règne de Philippe l'Arabe (244–249 après J.-C.)* ANRW, II/2, 1975, p. 788–797. Autorul înclină a crede că localitatea *Aquae* ar fi cea din Dacia Inferioară pe care D. Tudor (Latomus, 25, 1966, 4, p. 847 şi urm.) o localiza la Cioroiul Nou (jud. Dolj).

[1123] Vezi I. Piso, *Războiul lui Philippus cu carpii*, în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj 1974, p. 305–306; D. Tudor, *În legătură cu războiul lui Filip Arabul împotriva carpilor*, Pontica, 9 1976, p. 89–96: discuție cu privire la data războiului. După I. Piso, Filip ar fi sosit în Dacia abia în vara sau toamna anului 247, ceea ce D. Tudor respinge categoric. Totuşi prezența monedelor din timpul lui Filip în strat de arsură la Ioneştii Govorii şi Câmpulung-Jidova (*supra*, nota 1118) ar fi un indiciu că atacul carpic s-a abătut asupra Daciei ulterior ajungerii celor două monede în provincie datând prin urmare abia din 246 sau chiar din primăvara anului 247; vezi în această privință şi R. Vulpe, *Studia Thracologica*, Bucureşti, 1976, p. 172: „C'est à peine en 247 que l'empereur Philippe réussit à les battre et à leur imposer la paix". După care împărații se întorc la Roma, la sfârşitul verii anului 247, unde sosirea lor este marcată de monede de tipul *Adventus Augg(ustorum)* şi de emisiuni de *antoniniani* cu *Victoria Carpica* (X. Loriot, *op. cit.*, p. 793).

[1124] S. Soproni, în Folia archaeologica (Budapoest), 15, 1963, p. 43–54; J. Fitz, Latomus, 24, 1965, 3, p. 565–575 (= Alba Regia, 6–7, 1965–1966, p. 205–207); AÉ, 1965, 223; IDRE, II, 286.

[1125] S. Soproni, *loc. cit.*

[1126] C. Daicoviciu, StCl, 7, 1965, p. 242, nota 2.

[1127] D. Tudor, în Historia (Wiesbaden), 16, 1965, 3, p. 375 (nota 29); idem, Pontica, 9, 1976, p. 93; idem, *OR*[4], 1978, p. 38.

[1128] M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, p. 441.

[1129] IDR, II, 324–328 (fracțiuni din legiunile VII Claudia şi XXII Primigenia). Două inscripții funerare din Noricum amintesc soldați din legiunea II Italica: unul *bel[llo] D[a]c[i]co desider(atus)* (CIL, III, 4857 = IDRE, II, 247), altul *o(bitus) in exp(editione) Daccisca* (CIL, III, 5218 = 11691 = ILS, 2309 = IDRE, II, 256). De asemenea, din Pannonia Inferioară sunt menționați soldați din legiunea I Adiutrix: *incursu hostis Daciae decidit* (CIL, III, 3660 = ILS, 2308 = IDRE, II, 274), *deced(it) exp(editione) Dacisca* (AÉ, 1909, 144 = IDRE, II, 276); din legiunea II Adiutrix: *desideratus in Dacia*

După revenirea liniştei, împăratul se îndreaptă spre Roma (unde ajunge către sfârşitul verii anului 247). El şi fiul său (înălţat de curând *Augustus*) iau titlurile triumfale de *Carpicus Maximus* şi *Germanicus Maximus,* iar monedele celebrează prin legenda lor *Victoria Carpica* (anul 248)[1130].

Carpii apar şi în anii următori luptând alături de alte populaţii din marea coaliţie a neamurilor „scitice": sub Decius (Lactantius, *De mortib. persecut.*, IV, 3: *nam profectus adversus Carpos, qui tunc Daciam Moesiamque occupaverant:* probabil un atac al goţilor, la care au participat şi carpii; vezi în acest sens Iordanes, *Getica*, 91: *sed et Carporum tria milia..., genus hominum ad bella nimis expeditum*), sub Trebonianus Gallus (Zosimos, I, 27: jafuri comise în 253 de goţi, borani, urugunzi şi carpi) şi eventual sub Gallienus[1131]. Unica menţiune a unei acţiuni independente a carpilor (deoarece goţii fuseseră zdrobiţi în 268 de împăratul Claudius II !) pare a fi de pe timpul împăratului Aurelian (SHA, *Vita Aureliani*, 30, 4: *Pacato igitur Oriente in Europa Aurelianus redit victor illic Carporum copias adflixit et, cum illum Carpicus senatus absentem vocasset* etc.), când sunt se pare bătuţi în Dobrogea, *[inter Ca]rsium et Sucid(avam)*[1132], iar o parte aşezaţi (colonizaţi) pe pământ roman (Aurelius Victor, *Caesares*, 39, 43, când scrie despre Galerius, vezi mai departe; Ammianus Marcellinus, XXVII 5, 5: în anul 368, împăratul Valens a staţionat *prope Carporum vicum*, un sat de carpi strămutaţi în Dobrogea de azi, pe Dunăre)[1133]. Senatul îi acordă împăratului Aurelian titlul de *Carpicus Maximus*, menţionat în biografia sa (v. mai sus) şi în inscripţii[1134].

Un şir de informaţii despre carpi datează din perioada primei tetrarhii. Primele şi cele mai importane ştiri le deţinem de la episcopul Eusebius din Caesarea: din *Chronicon* aflăm că în anul 295, *Carporum et Basternorum gentes in Romanum solum translatae* (tot atunci, în *Consularia Constantinopolitana*), iar în edictul de toleranţă al lui Galerius din 311 (transmis de acelaşi Eusebius, în *Historia ecclesiastica*, VII, 17, 3), împăratul poartă titlul de *Carpicus Maximus* pentru a

---

(CIL, III, 3336 = IDRE, II, 285*), desidera[tus bello] Dac[i]co* (CIL, III, 10317 = IDRE, II, 287); un *dec(urio) [al]ae...[oc]cisus [in] Dacia* (AÉ, 1960, 20 = IDRE, II, 275). Dar M. Macrea (*loc. cit.*, nota precedentă) considera că în aceste inscripţii este vorba de războiul lui Maximin Tracul cu dacii.

[1130] Vezi X. Loriot, *op. cit.*, p. 703. Titlul de *Carpicus Maximus* nu se întâlneşte încă în diploma din 7 ianuarie 248 (CIL, XVI, 153); în schimb, pe un medalion având pe avers indicaţia *III et II cos.* (F. Gnecchi, *I medaglioni romani*, II, Milano 1912, p. 97, nr. 4, pl. 109/1; cf. Jocelyn M. C. Toynbee, *Roman Medalions*, New York 1986 [reprint], p. 86–87), cei doi *Philippi* poartă titlurile triumfale de *Germ(anici) max(imi) Carpici max(imi)* (Filip Arabul şi fiul său au fost investiţi cu cel de-al treilea, respectiv al doilea consulat în 1 ianuarie 249: A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 68; aşadar titlurile triumfale datează probabil *post* 7 ianuarie 248, dar *ante* 1 ianuarie 249).

[1131] Vezi *Fontes*, II, p. 529 (Euagrios Scholasticos): „Şi Dexipp şi-a dat osteneala să scrie foarte multe despre acestea, începând de la războaiele scitice [vezi SHA, *Gall.*, 13, 10] şi terminând cu domnia lui Claudius care a urmat lui Gallienus; tot Dexipp a mai scris şi despre cele ce au făcut carpii [probabil referire la anul 238] şi alte neamuri barbare, purtând războaie în Grecia, în Thracia şi în Ionia". Deşi este posibilă participarea carpilor la invazia barbară din timpul lui Gallienus, ştirea din pasajul transcris nu este relevantă; cf. SHA, *Gall.*, 13, 8: goţi.

[1132] CIL, III, 12456.

[1133] Vezi P. Diaconu, *„Satul Carpilor" sau „un sat al carpilor"*, în „Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos (Călăraşi)", 2, 1986, p. 205–207.

[1134] N. Gostar, *Les titres impériaux* (nota 1066), p. 647; E. Kettenhofen, StCl 25, 1987, p. 63–69; M. Peachin, *Roman Titulature*, p. 512 (indici).

şasea oară. Ştirea ne este confirmată de două diplome militare: cea de la Avellino, din 7 ianuarie 304, când cei patru împăraţi sunt numiţi *Car(pici) Max(imi) V*[1135] şi cea de la Campagnatico (Grosseto) din 7 ianuarie 306, în care Constantius Chlorus şi Galerius sunt de asemenea *Car(pici) m(aximi) V*[1136]. Cum arată titlul de *Carpicus Maximus VI,* menţionat în edictul de toleranţă, Galerius a purtat încă o dată lupte cu carpii, cândva între 306–311. Lupte cu carpii sunt sugerate şi de inscripţia greacă de la Ada Köy (din Asia Mică) ridicată de Aurelius Gaius, care în cursul serviciului său militar a ajuns şi în *Carpia* (unica menţiune a acestei noţiuni etno-geografice), Sarmatia şi Gothia (prima menţiune a acesteia din urmă)[1137].

Ştirea despre strămutarea carpilor pe teritoriul Imperiului este transmisă şi de alte izvoare: Aurelius Victor (*Caesares*, 39, 43: *et interea caesi Marcomanni, Carporumque natio translata omnis in nostrum solum, cuius fere pars iam tum ab Aureliano erat*), Eutropius (IX, 25, 2: *Varia deinceps et simul et viritim bella gesserunt, Carpis et Basternis subactis, Sarmatis victis, quorum nationum ingentes captivorum copias in Romanis finibus locaverunt*), Ammianus Marcellinus (XXVIII, 15: *Maximinus regens quondam Romae vicariam praefecturam, apud Sopianas Valeriae oppidum obscurissime natus est, patre tabulario praesidialis officii, orto a posteritate Carporum, quos antiquis excitos sedibus Diocletianus transtulit in Pannoniam*), Orosius (*Adv. paganos*, VII, 25, 11–12: *Reversus Mesopotamiam a Diocletiano plurimo honore susceptus est. Postea per eosdem duces strenue adversus Carpos Basternasque pugnatum est, Sarmatas deinde vicerunt; quorum copiosissimam multitudinem per Romanorum finium dispersere praesidia*) şi Iordanes (*Romana*, 299: *Carporum si quidem gens tunc devicta et in Romanum solum translata est*; idem, *Getica*, 91: *quos tamen post haec imperante Diocletiano et Maximiano Galerius Maximinus Caesar devicit et rei publicae Romanae subegit*).

După cum se vede, ştirea despre strămutarea carpilor este preluată de la Eusebius de Aurelius Victor, Eutropius, Orosius şi Iordanes. Reţinem totuşi din informaţia lui Orosius, că Galerius i-a răspândit pe captivi printre posturile de pază de pe frontierele romane (ceea ce convine foarte bine cu situarea acelui *Carporum vicus*: v. mai sus); de la Ammianus aflăm despre colonizarea altui grup de carpi chiar în Pannonia.

Mai reţinem prezenţa, alături de carpi, a *bastarnilor* – populaţie de neam germanic, creatoare a aşa-numitei culturi Poieneşti-Lukaşevka (bazinul superior al Siretului, podişul central al Moldovei şi spaţiul dintre Prut şi Nistrul mijlociu; secolele I a.Chr. – I p.Chr.)[1138]; deşi consideraţi a fi în izvoare doar o menţiune

---

[1135] CIL, XVI, 57 (cf. M. M. Roxan, RMD, 1978, p. 27).

[1136] RMD, 78. O inscripţie din Mauretania Sitifensis din anul 319 înregistrează între titlurile lui Constantin cel Mare şi pe cel de *Carpicus Maximus* (CIL, II, 8412 = ILS, 696); fiind vorba de o apariţie singulară, N. Gostar (*op. cit.*, p. 647–648) era de părere că acest titlu triumfal este preluat din titulatura lui Constantius Chlorus.

[1137] AÉ, 1981, 777 (= IDRE, II, 384).

[1138] Vezi M. Babeş, *Dacii şi bastarnii*, Memoria Antiquitatis, 2, 1970, p. 215–236; idem, EAIVR, I, p. 164–166. V. *supra*, p. 30–31.

anticvarică, totuşi insistenţa cu care sunt menţionaţi (nu doar în cele citate mai sus, dar şi în Historia Augusta, unde sunt enumeraţi în biografia împăratului Marcus Aurelius [22, 1] între populaţiile care atacă Imperiul; sau în aceea a lui Probus [18, 1], care ar fi strămutat în Thracia 100 000 de bastarni) arată că probabil ei îşi păstrau încă identitatea etnică, chiar dacă din punct de vedere al culturii materiale îşi pierduseră (sub influenţa carpilor, sarmaţilor şi romanilor) trăsăturile definitorii. Constatarea nu face decât să repete situaţii întâlnite de numeroase ori în istoriografia romană: populaţii „nimicite" ori strămutate reapar la intervale de timp apreciabile în vechile locuri de baştină[1139].

La aproape un veac de la aceste evenimente, aflăm că împăratul Theodosius I „respinse pe sciri şi pe carpodaci (Καρποδάκαι) amestecaţi cu huni şi învingându-i îi sili să treacă Istrul şi să se întoarcă la locurile lor" (Zosimos, IV, 44) (în anul 381). După părerea noastră, aceşti *Carpodaci* erau carpi şi daci care pătrunseseră pe teritoriul fostei provincii în perioada Gallienus – Aurelianus; ei trăiau probabil în grupuri (comunităţi) separate, dar răspândiţi pe întreg teritoriul Daciei[1140]. Ei reprezentau încă, se vede, o forţă militară apreciabilă; aşa s-ar explica faptul că pătrunderea elementelor gotice pe cuprinsul fostei provincii romane este sporadică şi nesemnificativă[1141].

Teritoriul Munteniei în epoca romană

În încheiere, vom arunca o privire scurtă asupra *configuraţiei demografice a Munteniei* în epoca romană[1142]. Cum se ştie, acest teritoriu s-a aflat sub autoritatea romană pe timpul lui Traian; la sfârşitul domniei acestuia sau la începutul domniei succesorului său a fost abandonată, în întregime sau în cea mai mare parte. Mai târziu, la începutul secolului al III-lea, vestul Munteniei a fost din nou anexat, până la o linie pe care se va ridica sistemul militar-defensiv cunoscut în literatura de specialitate sub numele de *limes transalutanus* (v. *supra*, p. 180, 193 sqq.).

Este posibil chiar ca, la începutul secolului al III-lea, întreg teritoriul Munteniei să fi intrat din nou în aria de supraveghere a armatei Moesiei Inferioare; ştampilele tegulare ale legiunii XI Claudia *Ant(oniniana)*, descoperite la Pietroasa[1143] (prin urmare, din timpul împăratului Antoninus Caracalla), pot sugera prezenţa unei staţii de beneficiari, pentru controlul drumului care ducea, pe sub zona subcarpatică, spre sudul Moldovei.

[1139] Vezi în această privinţă I. I. Russu, *Etnogeneza Românilor*, p. 171–172.

[1140] Gh. Diaconu, *Dacia*, 2009 (v. nota 1064), p. 104–108 („Carpii în teritoriul intracarpatic").

[1141] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 205: „Numai după dislocarea carpilor în jurul anului 300, goţii înaintează spre apus în fostele teritorii ale acestora şi trecând Carpaţii ajung în Transilvania"; C. C. Petolescu, RdI, 42, 1989, 9, p. 885 şi nota 18 (p. 887). De asemenea, R. Harhoiu, *Romanici şi migratori în Dacia transilvană în secolele IV–VII*, ARMSŞ (seria IV), XII, 1987 (Bucureşti 1990), p. 137–149) constată că pătrunderea goţilor în Transilvania este mai pronunţată abia de pe la mijlocul secolului al IV-lea.

[1142] Principala lucrare de sinteză: Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, Bucureşti, 1984; vezi şi Gh. Diaconu, *Dacia*, 2009 (nota 1064), p. 27–47.

[1143] ILD, 171.

Cultura materială a populației geto-dace din Muntenia este cunoscută sub denumirea convențională de *Chilia-Militari*, după numele așezărilor eponime (unde s-au făcut primele cercetări): cartierul Militari din București (săpături 1929–1931) și Chilia (jud. Olt) (săpături 1958). Ea s-a dezvoltat pe baza aspectului târziu al Latène-ului geto-dacic, sub influența civilizației romane și cu un important aport sarmatic. Operațiunile de evacuare întreprinse de Aelius Catus și Ti. Plautius Silvanus Aelianus (secolul I p.Chr.) au afectat în special zona de câmpie; dar către mijlocul secolului al II-lea, populația geto-dacă va coborî din zona subcarpatică și de dealuri, umplând golul demografic creat în secolul precedent. Se cunosc până în prezent, pe teritoriul Munteniei, peste 120 de așezări de tip Chilia-Militari; ele se situează în zona de dealuri și de câmpie, în apropierea surselor de apă. Nu există așezări fortificate. Cimitirele sunt plane, iar ca rit funerar se practică incinerația (cu urne sau cu depunerea resturilor de incinerație direct în groapă). Ocupațiile principale erau agricultura și creșterea animalelor (dar ca ocupație agricolă); dintre meșteșuguri trebuie menționată mai întâi confecționarea ceramicii (de reținut cecetarea unor cuptoare), prelucrarea lemnului (atestată prin unelte specifice) și metalurgia fierului (atestată prin zgura de fier în cuprinsul unor așezări). În cursul cercetărilor au apărut o serie de obiecte de uz curent de import (ceramică, metal), precum și un număr însemnat de monede romane (izolate sau în tezaure). Din punct de vedere cronologic, așezările acestei culturi se întind din prima jumătate a secolului al II-lea până în primele decenii ale secolului al IV-lea (cele mai târzii sunt cele din centrul și vestul Munteniei).

O privire asupra hărții arheologice a Daciei în secolele II–III arată că așezarea eponimă de la Chilia și altele aparținând acestei „culturi" sunt situate între Olt și *limes transalutanus*. Dar acest teritoriu a aparținut din nou, cel mai târziu de la începutul secolului al III-lea, provinciei Dacia Malvensis. Dacii din vestul Munteniei pot fi, prin urmare, incluși printre locuitorii autohtoni ai Daciei romane. Ei locuiau în teritoriul militar al castrelor, fiind obligați să dea *decima* (dijma) și să presteze corvezi pentru garnizoanele romane de pe *limes*. Pe de altă parte, cultura lor materială nu se deosebește întru nimic de a celorlalți daci („liberi") din Muntenia – aflați și ei sub o puternică influență romană.

În cursul războiului din 101–102, puterea militară a **sarmaților**[1144] (pătrunși în spațiul getic în decursul secolului I p.Chr.) a fost anihilată de romani; totuși ei par să se agite, din nou, la începutul domniei lui Hadrian, apoi după moartea acestuia, poate în combinație cu unele seminții geto-dace (carpi, costoboci?) (vezi p. 177). Oricum, după evenimentele din anii 117–118, când teritoriul Munteniei a fost abandonat, sarmații au putut pătrunde din nou în Câmpia Română, dar numai în grupuri mici, de păstori nomazi; nu există așezări sarmatice, ci doar morminte singulare sau grupuri de morminte. Către sfârșitul secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea, sub presiunea goților, roxolanii pătrund în număr mai mare în

[1144] Despre această populație, în general: V. Bârcă, *Călăreții stepelor. Sarmații în spațiul nord-pontic*, Cluj, 2009; vezi și Gh. Bichir, *Sarmații și relațiile lor cu geto-dacii*, RdI, 39, 1985, 11, p. 1043–1057.

sudul Moldovei (intrând în contact cu carpii)[1145], precum şi în estul şi chiar centrul Munteniei[1146] (de exemplu, se constată că la Târgşor se înmormântează în aceeaşi necropolă daci şi sarmaţi)[1147].

Sarmaţii înarmaţi erau probabil ţinuţi departe de spaţiul Daciei (cea în accepţiunea geografică a lui Ptolemeu). Cei din stepele nord-pontice erau, în secolul al II-lea, sub atenta supraveghere a autorităţilor militare romane din provincia Moesia Inferior; regii roxolani erau „vasali" ai Romei, cel puţin de pe timpul împăratului Traian. Regele P. Aelius Rasparaganus era client al împăratului Hadrian, de la care a primit pare-se cetăţenia romană. În momentele de dificultate pentru Roma, în pătura conducătoare a roxolanilor are câştig de cauză partida antiromană, ducând la izgonirea regelui filoroman (cum s-a întâmplat, pare-se, la începutul domniei lui Antoninus Pius, când regele Rasparaganus a luat calea exilului, murind la Pola, împreună cu fiul său P. Aelius Peregrinus[1148]). Supravegheaţi de la distanţă de romani şi presaţi de carpi şi goţi, roxolanii îşi pierd treptat, în prima jumătate a secolului al III-lea, independenţa militară şi politică.

[1145] V. Sîrbu, V. Bârcă, *Daci şi sarmaţi în zona est-carpatică (sec. I. a.Chr. – I p.Chr.)*, Istros, 9, 1999, p. 89–98; V. Bârcă, *Istorie şi civilizaţie. Sarmaiţi în spaţiul est-carpatic (sec. I a.Chr – începutul sec. II p.Chr.)*, Cluj, 2006; Gh. Diaconu, *Dacia*, 2009 (v. nota 1064), p. 76–79.

[1146] Liana Oţa, *Sarmaţii din Muntenia şi Imperiul Roman*, AB (s.n.), 15, 2007, p. 51–55; L. Oţa, V. Sârbu, *Sarmaţii din judeţul Brăila*, Brăila, 2009; iidem, *A Few Observations on the Arrival of the Sarmatians in the Walachia Plain*, Eirene, 46, 2010, 1–2, p. 191–201; Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 47–54.

[1147] Gh. Bichir, *Sarmaţii şi relaţiile lor cu geto-dacii,* RdI, 39, 1985, 11, p. 1043–1057 şi 12, p. 1164–1177.

[1148] CIL, V, 32–33 (= ILS, 852–853).

IV
DACOROMANIA

LIMES-UL ROMAN LA DUNĂREA DE JOS ÎN EPOCA DOMINATULUI

Scriind despre părăsirea Daciei, istoricul Eutropius arată că împăratul Aurelian a aşezat populaţia evacuată în Moesia şi a creat o nouă provincie: *in media Moesia collocavit appellavitque eam Daciam quae nunc duas Moesias dividit* („a aşezat-o în Moesia de mijloc şi a numit-o Dacia, care acum desparte cele două Moesii")[1]. Legiunile retrase din Dacia Traiană au fost fixate pe Dunăre, în noua provincie: *legio V Macedonica* la Oescus, iar *legio XIII Gemina* la Ratiaria.

În perioada primei tetrarhii, a avut loc o amplă reorganizare administrativă a Imperiului[2]. Acesta a fost împărţit în 12 *dioeceses* (vezi *Laterculus Veronensis*): *Oriens*, *Pontus*, *Asiana*, *Thracia*, *Moesiae*, *Pannoniae*, *Italia*, *Africa*, *Hispania*, *Vienensis*, *Galliae*, *Britanniae*; la rândul lor, acestea erau subîmpărţite în provincii, al căror număr se ridica la aproape 100. Se consideră că această reformă era încheiată în linii generale în ultimii ani ai secolului al III-lea p.Chr. Conform acestei împărţiri, Moesia Superioară şi Dacia aureliană aparţineau dioecesei *Moesia* (din 327 se va numi *Dacia*), iar Moesia Inferioară şi Scythia dioecesei *Thracia*.

În înfăptuirea acestei reorganizări, împăratul Diocletian a fost călăuzit de gândul de a slăbi autoritatea guvernatorilor provinciali, pentru a împiedica orice

---

[1] Textul este reprodus aproape aidoma şi în biografia lui Aurelian din *Historia Augusta* (39, 7): *appellavitque suam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit*. Nu întrutotul exactă este afirmaţia lui Festus (VIII: *duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt*), ca şi aceea a lui Iordanes (*Romana*, 217: *aliquam partem Daciam Mediterraneam Daciamque Ripensem constituit et Dardaniam iunxit*), deoarece divizarea Daciei aureliene s-a petrecut mai târziu.

[2] Pentru o introducere în istoria acestei perioade, vezi A. Chastagnol, *L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Dioclétien à Julien. La mise en place du régime du Bas-Empire (284–363)*[2], Paris, 1985. Principalele izvoare pentru studiul organizării provinciale în epoca romană târzie sunt *Laterculus Veronensis* şi *Notitia Dignitatum*; ediţii: *Notitia Dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis et Occidentis*, 2 vol. + indici, Bonn, 1839–1853 (ed. Ed. Böcking); *Notitia Dignitatum, accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum*, Berlin, 1876 (ed. Otto Seeck). Vezi, de asemenea, amplul studiu al lui Guido Clemente, *La „Notitia Dignitatum"*, Cagliari, 1968. La aceste surse se adaugă alţi autori târzii, precum şi descoperirile epigrafice.

încercare de uzurpare. Atribuțiile guvernatorului civil *(praeses)* au fost separate de cele ale comandantului militar *(dux)*, care comanda trupele uneia sau mai multor provincii. Numărul legiunilor a fost aproape dublat, dar cu diminuarea efectivelor (o legiune numără acum 3 000 de oameni, împărțiți în 10 cohorte de câte 300 de soldați[3]). Armata Imperiului (circa 500 000 de oameni) cuprindea două categorii de trupe: *milites ripenses* (sau *limitanei*), cu garnizoanele pe *limes*; *comitatenses,* unitățile mobile (armata de manevră), la dispoziția împăratului[4].

Reforma a fost dezvoltată de împăratul Constantin cel Mare. Imperiul a fost organizat în patru prefecturi (*Gallia*, *Italia*, *Illyricum*, *Oriens*), după cei patru împărați care domneau concomitent, fiecare având în frunte un *praefectus praetorio*; prefecturile erau împărțite în *dioeceses*, conduse de *vicarii* („locțiitori" ai prefecților pretoriului), iar acestea la rându-le în provincii conduse de *praesides.* Astfel, Moesia Superior a fost împărțită în *Moesia Prima*, *Dardania* și *Praevalitana*, iar Dacia (sud-dunăreană: „aureliană") în *Dacia Ripensis* și *Dacia Mediterranea.* Reforma a fost desăvârșită treptat; frontierele prefecturilor, așa cum le menționează Zosimos (II, 32–33), datează de la sfârșitul secolului al IV-lea – începutul secolului al V-lea. Conform acestei reorganizări, Moesia Prima și cele două Dacii făceau parte din prefectura Illyricului, iar Moesia Secunda și Scythia din prefectura Orientului.

Moesia Prima supraveghea porțiunea de *limes* de la vest de Singidunum, până în zona Porților de Fier (la râul Porečka)[5]. În această provincie continuă să staționeze cele două legiuni: *IIII Flavia* la Singidunum și *VII Claudia* la Viminacium; ștampilele tegulare RIPA SING*(iduni)*[6] și RIP*(a)* VIM*(inacii)*[7] desemnează porțiunea de frontieră aflată sub controlul fiecărei legiuni. *Notitia Dignitatum* (*Orientis*, XLI) menționează de asemenea un număr de trupe auxiliare, cavalerie (opt *cunei equitum*), precum și flotă: *praefectus classis Histricae* (la Viminacium)[8] și *praefectus classis Stradensis et Germensis* (la Margum).

---

[3] A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602*, Oxford, 1964; vol. II, p. 680–682 și III, p. 380 (Appendix 2) (evaluează efectivul unei legiuni de *limitanei* la 3 000 de oameni, iar cel al cohortelor la 500; efectivele unei legiuni de *comitatenses* le estimează la doar 1 000 de oameni); Ed. N. Luttwak, *The grand Strategy of the Roman Empire from the first Century A.D. to the third*, Baltimore – London, 1976, p. 175 și nota 136 (*non vidi*); P. Le Roux, *L'Armée romaine et l'organisation des Provinces Ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*, Paris, 1982, p. 389; Y. Le Bohec, *L'armée romaine sous le Bas-Empire*, Paris, 2006.

[4] D. Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, I–II, Düsseldorf, 1969–1970 (ES, 7).

[5] Pentru *limes*-ul dunărean al acestei provincii: Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei*, Cluj, 1983, p. 94 și urm.; M. Vasić, *Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première*, Starinar, 45–46, 1994–1995, p. 41–53; idem, *Le limes et l'intérieur des provinces de Moesia Prima et de Dacia à l'époque de la Tétrarchie*, Region des Eisernen Tores, București, 2003, p. 17–23; vezi și D. Bondoc *The Roman Rule in the North of the Lower Danube*, Cluj, 2009.

[6] IMS, I, p. 38 (introducerea istorică); vezi Doina Benea, *op. cit.*, p. 191.

[7] M. Dušanić, AV, 25, 1976, p. 282, nota 44; vezi Doina Benea, *op. cit.*, p. 96.

[8] Acestei flote i-au fost atribuite mai de curând ștampilele tegulare *III (triremiges) Viminace(nses)*; C. C. Petolescu, în vol. *Iidentități culturale locale și regionale în context european.* Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandru V. Matei (editori Horea Pop, Ioan Bejinariu, Sanda Băcueț-Crișan, Dan Băcueț-Crișan), Cluj, 2010, p. 539–540.

O ştampilă tegulară de la Gradać: *s(ub) c(ura) Hermogeni p(rae)p(ositi) rip(ae) leg(ionis) VII Cl(audiae) par(tis) citerior(is)*[9] lasă să se înţeleagă că autoritatea romană se întindea şi dincolo de Dunăre (deci pe malul de nord), care se va fi numit *pars ulterior* (neatestată totuşi ca atare). Într-adevăr, pe malul stâng al Dunării, în Banat, romanii şi-au asigurat câteva puncte fortificate: la Banatska Palanka, Pojejena, Gornea, Şvinița; din aceste locuri se cunosc ştampile tegulare ale legiunii VII Claudia[10]. Deosebit de interesante sunt cercetările efectuate în fortificația de tip *quadriburgium* (fortificație patrulateră, având patru turnuri la colțuri) de la Gornea (41,50 × 41,50 m), construită în epoca primei tetrarhii; ultimele monede descoperite (de la Arcadius), precum şi urmele de incendiu arată că această fortificație şi-a încetat existența în jurul anului 400[11].

Limita de vest a provinciei ***Dacia Ripensis*** era la vest de Dierna (râul Porečka), iar spre est se întindea până la vărsarea râului Vit *(Utus)* în Dunăre[12]. Reşedința guvernatorului era la Ratiaria.

Armata acestei provincii era formată în primul rând din cele două legiuni, *V Macedonica* (la Oescus) şi *XIII Gemina* (la Ratiaria). *Notitia Dignitatum* (*Or.*, XLII) mai menționează o serie de trupe auxiliare şi *cunei*, precum şi două escadre navale (un *praefectus classis Histricae* la Egeta, precum şi un *praefectus classis Ratiarensis*).

O atenție deosebită s-a acordat zonei Porților de Fier; au fost refăcute vechile fortificații şi s-au construit altele noi[13]. De menționat construirea edificiului central (turn: 18,5 × 19 m) de la Donje Butorke (lângă Cladovo) în epoca primei tetrarhii (construcția este atribuită tetrarhilor, care *pro futurum in aeternum reipublicae praesidium constituerunt*[14]; altele de acelaşi tip s-au cercetat în zona hidrocentralei „Porțile de Fier II"), precum şi o serie de fortificații de tip *quadriburgium*.

De asemenea, s-au ridicat o serie de fortificații pe malul de nord al Dunării: la Dierna *(quadriburgium)*[15], Insula Banului[16], Drobeta (unde s-a refăcut vechiul castru, după un plan nou)[17], Hinova (*quadriburgium*; 45,85 × 39,80 m; în zidul construcției s-a descoperit, în cursul săpăturilor, o monedă de la împăratul Maximianus, din

---

[9] M. Dušanić, AV, 25, 1976, p. 275–283; AÉ, 1976, 595. Această ştampilă a apărut şi la Şvinița, pe malul de nord al Dunării (IGLR, 423; AÉ, 1976, 587 a).

[10] IDR, III/1, nr. 8, 9, 22, 31–34.

[11] N. Gudea, *Gornea. Aşezări din epoca romană şi romană târzie*, Reşița, 1977, p. 38–96.

[12] H. Vetters, *Dacia Ripensis*, Wien, 1951; TIR, K-34, p. 38 (T. Ivanov); M. Vasić, V. Kondić, *Le limes romain des Portes de Fer*, *SMGR*, III, 1986, p. 542–550; M. Vasić, *Le limes des provinces de Moesia Prima et de Dacia* (v. nota 5); N. Gudea, *Contribuții la istoria militară a Daciei Ripensis. 1. Despre fortificații nominalizate de ştampile tegulare pe granița de nord a provinciei*, Apulum, 46, 2009, p. 416–430.

[13] V. Vasić, Vl. Kondić, *SMGR*, III, p. 550–555; P. Petrović, în *Roman Frontier Studies 1979* (BAR International Series 71, 1980), p. 757–773.

[14] AÉ, 1979, 519.

[15] G. Poenaru Bordea, EAIVR, II, p. 54–55.

[16] D. Tudor, *OR*[4], p. 279, nr. 18; M. Davidescu, *Drobetaîn secolele I–VII*, Craiova, 1983, p. 206–215.

[17] D. Tudor, *OR*[4], p. 448–450; M. Davidescu, *Drobeta...*, p. 172–186.

304–305)[18]. Urmează o serie de alte fortificații, în sudul Olteniei, nu îndeajuns de bine cunoscute, dar care datează probabil tot din epoca târzie: la Ostrovul Mare[19], Izvorul Frumos[20] (peste Dunăre de *Egeta*), Izvoarele[21] (în amonte de *Aquae*), Desa[22] (peste Dunăre de *Ratiaria*), Bistreț[23] (peste Dunăre de *Cebrum*). Cea mai importantă este însă cetatea de la *Sucidava* (Celei, azi cartier al orașului Corabia; latura de sud a cetății este distrusă; cea de est măsoară 159,60 m, cea de vest 149,60 m)[24], construită de împăratul Constantin cel Mare, care a legat cele două maluri ale Dunării printr-un pod[25] (vezi p. 339). În aceste fortificații, *Notitia Dignitatum* menționează prezența unor formațiuni militare romane: astfel, la Dierna *(Zernae)* își avea sediul un prefect al legiunii XIII Gemina, iar la Sucidava un prefect al legiunii V Macedonica; la Drobeta sunt menționați un *cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* și un *auxilium primorum Daciscorum*.

După reorganizarea înfăptuită de Diocletian, teritoriul Moesiei Inferioare s-a scindat în două provincii: *Moesia Secunda* și *Scythia*; limita dintre ele pornea de la Dunăre, la est de *Altinum* (Oltina), mergea aproximativ Nord-Sud pe la vest de *Zaldapa* și *Scopis*, apoi cotea spre est atingând țărmul mării la est de *Geranea* (Ekrene)[26].

Pe teritoriul provinciei ***Moesia Secunda*** continuă să staționeze două legiuni *riparienses: I Italica* și *XI Claudia*. Porțiunea de *ripa* supravegheată de fiecare legiune era împărțită în două *pedaturae* – una *superior*, alta *inferior* (denumite în raport cu cursul Dunării) și grupând fiecare câte cinci cohorte. Astfel, *Notitia Dignitatum* (*Or.*, XL) ne informează că la Novae își avea sediul *praefectus ripae legionis primae Italicae cohortium quinque pedaturae superioris*; acesta era și comandantul legiunii. De asemenea, la Sexaginta Prista își avea sediul un *praefectus ripae legionis primae Italicae cohortium quinque pedaturae inferioris*[27]. Într-un

---

[18] M. Davidescu, *Cetatea romană de la Hinova*, București, 1989. Noi am identificat această fortificație cu *Theodora*, despre care Procopius (*De aedificiis*, IV, 6, 18) scrie: „Dar [împăratul Iustinian] n-a socotit nicidecum nimerit să se îngrijească și de fortăreața Theodora, de pe celălalt mal, fiindcă era expusă barbarilor de acolo"; numele i-a fost dat după cel al principesei Theodora, fiica împăratului Maximianus Herculius și soția lui Constantius Chlorus (C. C. Petolescu, în Lumea veche, 2, 1997, 1, p. 19–22; idem, *Contribuții*, I, p. 300–302; nu după soția lui Iustinian, cum considera D. Tudor, *OR*[4], p. 459).

[19] I. Stîngă, Drobeta, 4, 1980, p. 117–124.

[20] D. Tudor, *OR*[4], p. 281, nr. 22; TIR, L-34, p. 67.

[21] D. Tudor, *OR*[4], p. 279–281, nr, 21; TIR, L-34, p. 67.

[22] D. Tudor, *OR*[4], p. 274, nr. 13; TIR, K-34, p. 42.

[23] D. Tudor, OR[4], p. 265, nr. 6; TIR, K-34, p. 27.

[24] D. Tudor, *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie.* Collection Latomus, 80, Bruxelles, 1965; idem, *Sucidava*, Craiova, 1974; idem, *OR*[4], p. 423–448; Oct. Toropu, C. Tătulea, *Sucidava – Celei*, Editura Sport – Turism, București, 1987.

[25] D. Tudor, *Podurile romane la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 155–192 (= idem, *Les ponts romains du Bas-Danube*, București, 1974, p. 135–166); idem, *OR*[4], p. 416–422.

[26] Despre aceste provincii, vezi M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988; cf. C. C. Petolescu, *Câteva observații privitoare la legiunile provinciilor Moesia Secunda și Scythia*, SCIVA, 40, 1989, 2, p. 165–170.

[27] O ștampilă tegulară de la Novae: *Leg(ionis) p(rimae) I(talicae) fi(gulina) co(ho)r(tium) V* (AÉ, 1987, 866) permite ameliorarea textului din *Notitia Dignitatum* (*Or.* XL 31), astfel: *Praefectus ripae legionis primae Italicae cohortium quinque* [în loc de *cohortis quintae*] *pedaturae superioris, Novis*.

mod asemănător era organizată legiunea XI Claudia: un *praefectus ripae legionis undecimae Claudiae cohortium quinque pedaturae superioris* își avea sediul la Transmarisca, alt *praefecus ripae undecimae Claudiae cohortium quinque pedaturae inferioris* la Durostorum (în *Notitia Dignitatum* apare, dintr-o eroare de copiere, tot la Transmarisca)[28]. În afară de acestea, *Notitia* consemnează o serie de formațiuni auxiliare, precum și efective navale: la Altinum staționau *milites nauclarii Altinenses*, iar la Durostorum este menționat un *praefectus navium amnicarum et militum ibidem deputatorum* (prefect al navelor fluviale și al soldaților detașați acolo).

Opera de refortificare a *limes*-ului acestei provincii este consemnată epigrafic. O inscripție din anul 297 ne informează că *post debellatas hostium gentis* (!) *confirmata orbi suo tranquilitate, in aeternum Transmariscae praesidium constituerunt*[29]; o altă inscripție (fragmentară, dar cu text asemănător) s-a descoperit la Durostorum[30].

Pe malul stâng al Dunării, împăratul Constantin cel Mare a ridicat o altă cetate: *Dafne*[31]. Ea este menționată de Ammianus Marcellinus (XXVII, 5, 2: cu ocazia luptelor cu goții, împăratul Valens și-a așezat tabăra *prope Dafnen*, apoi a trecut fluviul pe un pod de vase), iar mai târziu de Procopius din Caesarea (*De aedif.*, IV, 7, 8: „După ea este cetatea Transmarisca. În fața ei, pe celălalt țărm, împăratul roman Constantin construise odinioară, cu multă grijă, fortăreața numită *Daphne*, socotind că nu va fi inutil să fie străjuit acolo fluviul de ambele părți. Cu trecerea timpului, barbarii au distrus totul, iar împăratul Iustinian a zidit-o la loc, începând din temelii"). Ea se afla deci pe malul stâng al Dunării, în fața cetății Transmarisca; împăratul Constantin a ridicat-o probabil pe locul victoriei contra barbarilor (fapt sugerat și de medaliile cu legenda CONSTANTINIANA DAFNE), numind-o *Daphne* după exemplul lui Traian (care întemeiase „Cetatea Victoriei": *Nicopolis-ad-Istrum*)[32]. În legătură cu această cetate au fost puse și două trupe, *Constantiniani Daphnenses* și *Balistarii Daphnenses*, care se aflau *sub dispositione viri illustris magistri militum per Thracias* (dar între *legiones comitatenses*; *Not. Dign., Or.*, VIII, 45–46).

Despre legiunile provinciei ***Scythia***[33], același izvor conține următoarele indicații (*Not. Dign., Or.*, XXXIX): 28 *Item legiones riparienses*: 29 *praefectus*

---

[28] Rezultă din aceste informații că fiecare *pedatura* avea cinci cohorte; prin urmare, legiunea era formată din 10 cohorte de câte 300 (iar nu 500) de oameni; cf. *supra*, notele 3 și 27.

[29] CIL, III, 6151 (= ILS, 641).

[30] I. I. Russu, AISC, 2, 1933–1935, p. 210–212 (= AÉ, 1936, 10).

[31] C. C. Petolescu, în *Cruce și misiune*, I, p. 319–326.

[32] Este vorba de monede de aur, argint și bronz, emise la Constantinopol în anii 328–329, având pe avers legenda *DAFNE*, iar în câmp *Victoria* pe un *cippus* și ținând în fiecare mână ramură de palmier; la picioarele ei un captiv îngenunchiat, în stânga – trofeu. Vezi Oct. Iliescu în: I. Barnea, Oct. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982, p. 135–139; autorul leagă aceste emisiuni de victoria lui Constantin cel Mare asupra lui Licinius (324). Pentru discuțiile în legătură cu localizarea acestei cetăți, vezi P. Diaconu, *În căutarea Daphnei*, Pontica, 4, 1971, p. 311–318; Oct. Iliescu, *„Constantiniana Dafne": Anciennes et nouvelles théories*, Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità classiche (Lugano), 16, 1977, p. 265–292.

[33] Despre această provincie: M. Zahariade, *op. cit.*; idem, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284–681)*, Amsterdam, 2006. Noua provincie (denumită oficial *Scythia*) corespundea în linii generale cu teritorul Scythiei Minor, menționată în decretul histrian în cinstea lui Agathocles (ISM, I, 15) și de Strabo (*Geogr.*, VII, 4, 5 și 5, 12).

legionis secundae Herculi<an>ae, Trosmis; 30 *praefectus ripae legionis secundae Herculiae cohortium quinque pedaturae inferioris, Axiupoli*; 31 *praefectus ripae legionis secundae Herculiae cohortium quinque pedaturae inferioris, Iprosmis* (!); 32 *praefectus legionis primae Ioviae, Novioduno*; 33 *praefectus ripae legionis primae Ioviae cohortium quinque pedaturae superioris, Novioduno*; 34 *Praefectus ripae legionis primae Ioviae cohortium quinque pedaturae inferioris, Acciso* (!).

Cum se vede, *Notitia* conține câteva erori (probabil de transcriere) în privința legiunii II Herculia, rectificate de editorii acestui izvor (Böcking, Seeck); astfel, la Axiopolis, aflat pe Dunăre mai în amonte, era sediul pedaturii superioare, iar la Troesmis (rectificare pentru *Iprosmis*), mai în aval, sediul pedaturii inferioare. Remarca se verifică și în cazul legiunii I Iovia: sediul pedaturii superioare era la Noviodunum, pe când cel al pedaturii inferioare era mai în aval, la Aegyssus (rectificare pentru *Accisso*, r. 34).

În *Itinerarium Antonini*, sediile celor două legiuni dobrogene sunt menționate în ordine inversă: la Troesmis – legiunea *I Iovia Scythica*, iar la Noviodunum – legiunea *II Herculia*. Pe baza ștampilelor tegulare ale legiunii I Iovia Scythica (descoperite mai întâi la Dinogetia, ulterior și la Noviodunum și Niculițel[34]), Gh. Ștefan a arătat că în *Itinerarium Antonini* s-a strecurat o eroare (dacă nu cumva a intervenit ulterior o schimbare a sediilor celor două legiuni)[35]; totodată a mai arătat că *Scyt(h)ica* este un indicativ topic al legiunii (așa cum apare pe ștampilele descoperite la Dinogetia)[36]. Acest indicativ a fost folosit numai în primii ani ai existenței legiunii, fiind determinat de faptul că această trupă avea de apărat frontiera dunăreană în zona „Sciției Mici" – dar înainte de organizarea (desprinderea din Moesia Inferioară) provinciei Scyhia: așa s-ar explica faptul că legiunea XI Claudia poartă și ea epitetul *Pontica*[37], după cum legiunea I Italica era *Moesica*[38]. Este posibil, de asemenea, ca la acea dată legiunea II Herculia să nu fi fost încă adusă în Dobrogea, apărarea sectorului pontic revenind legiunii XI Claudia.

De asemenea, *Notitia Dignitatum* menționează o serie de auxilii, precum și efective navale: *milites nauclarii* la Flaviana; un *praefectus ripae legionis primae Ioviae cohortis* (?)... *et II Herculiae musculorum Scythicorum et classis in Plateypegiis* – un comandant peste o cohortă a legiunii I Iovia, al unor nave ușoare *(musculi)* ale legiunii II Herculia și al flotilei de ambarcațiuni cu fundul plat (πλατυπήγια; pentru navigația în Deltă)[39]; de reținut, de asemenea, ștampilele tegulare PCRΣ (descoperite la Noviodunum), întregite *p(raefectus) c(lassis) ripae Σ(cythicae)*[40].

---

[34] IGLR, 241, 266, 268.

[35] *Nouvelles études d'histoire*, 1955, p. 161–167.

[36] Legiunea poartă acest epitet (indicativ geografic) și într-o inscripție din Phrygia, datând din epoca tetrarhiei: AE, 1981, 777 (= IDRE, II, 384).

[37] M. Irimia, Pontica, 18, 1985, p. 142; cf. C. C. Petolescu, SCIVA, 40, 1989, 2, p. 167–169.

[38] CIL, VI, 2759 (= ILS, 2045).

[39] D. M. Pippidi, *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988, p. 209–211.

[40] ISM, V, 285. Vezi încă C. Chiriac, *Notitia Dignitatum și unele probleme privind flota militară pe limes-ul scitic*, SCIVA, 35, 1984, 4, p. 301–310.

Deosebit de aceste date, inscripţiile ne informează despre opera de fortificare întreprinsă pe teritoriul Dobrogei. Astfel, o inscripţie de la Murighiol (Independenţa, jud. Tulcea) menţionează construcţia unei fortificaţii în epoca primei tetrarhii[41]. De asemenea, de la Histria se cunoaşte o inscripţie fragmentară din timpul lui Diocletian[42]. În anii 315–317, se construieşte zidul cetăţii Tropaeum, din porunca împăraţilor Constantin (cel Mare) şi Licinius: *quorum virtute et providentia edomitis ubique barbararum gentium populis ad confirmandam limitis tutelam etiam Tropaeensium civitas auspicata a fundamentis feliciter opere constructa est* („prin a căror virtute şi înţelepciune, fiind supuse pretutindeni popoarele semeţiilor barbare, în scopul întăririi apărării graniţei, a fost construită şi cetatea Tropeensilor cu succes din temelii")[43]. De asemenea, cetăţenii oraşului Tomis construiesc *porta[s civita]ti(s) praesida[lis]*, prin grija lui C. Aurelius Firmianus, *vir perfectissimus, dux limitis provinciae Scythiae*[44].

Opera de fortificare continuă sub urmaşii lui Constantin cel Mare. O inscripţie de la Carcaliu (la nord de Troesmis) din anii 337–340 arată că împăraţii „au închis acest loc aşezat la hotar şi mereu expus cutezanţei neamurilor gotice, prin ridicarea acestei fortificaţii, cu scopul de a întări pentru veşnicie siguranţa provincialilor, şi au oprit prin această durabilă fortificare atacul răufăcătorilor": *clauserunt latru[nc]ulorum impetum*[45].

Din timpul împăratului Valens, deţinem o serie de ştiri privind opera de refortificare la Dunăre (vezi în acest sens Themistios, *Orat.*, X, 136). Se cunoaşte de asemenea un ordin în acest sens al împăratului către Tautomedes, *dux Daciae Ripensis*, din 19 iunie 365 (*Codex Theod.*, XV, 1, 13). După înfrângerea goţilor, se construieşte un burg la Cius (Hisarlîk-Gârliciu, jud. Constanţa), *ob defensionem reipublicae* (anul 369)[46]. În Scythia Minor se ridică şi fortificaţii noi, precum *Valentiniana* (Procopius, *De aedif.*, IV, 11, 20) şi *Gratiana* (*Not. Dign., Or.*, XXXIX, 27; *De aedif.*, IV, 11, 20), după numele împăraţilor Valentinian şi Gratian.

În epoca tetrarhiei, prezenţa militară romană este din nou activă în Crimeea, cum rezultă din câteva inscripţii, menţionând vexilaţii din legiunile I Italica şi II Herculia; o formaţiune de *ballistarii* este cunoscută sub Valens; alte inscripţii datează din timpul lui Honorius şi Arcadius[47]. La începutul secolului al V-lea, ultimele puncte de sprijin romane de la nordul Mării Negre cădeau sub loviturile hunilor.

În anul 395, la moartea sa, împăratul Theodosius lăsa urmaşi la tron pe cei doi fii ai săi: Arcadius, care va domni în partea de răsărit a Imperiului (cu capitala

---

[41] M. Zahariade, Pontica, 27, 1994, p. 173–186 (= AÉ, 1995, 1345).
[42] ISM, I, 418; cf. C. Chiriac, SCIVA, 38, 1987, 3, p. 281–284.
[43] CIL, III, 13734 (= ILS, 8938; IGLR, 170).
[44] CIL, III, 14450 (= IGLR, 3; ISM, II, 155).
[45] CIL, III, 12483 (= ILS, 724; IGLR, 238).
[46] CIL, III, 6159 (= 7494; ILS, 710; IGLR, 233).
[47] E. I. Solomonik, *Latinskie nadpisi Chersonesa Tavriceskogo*, Moscova, 1983, p. 85–86 (indici); vezi T. Sarnowski, Archeologia (Varşovia), 38, 1988, p. 96–97.

la Constantinopol), iar Honorius în partea de apus (cu capitala la Roma); acest act însemna scindarea definitivă a Imperiului. *Limes*-ul roman la Dunărea de jos va rămâne în zona de apărare a Imperiului de Răsărit.

Atacurile hunilor (mai întâi cele întreprinse de Uldis, în 408–409: Sozomenos, IX, 5, 1) au dus la dezorganizarea apărării frontierei dunărene; unele fortificații au fost distruse (printre acestea se numără în primul rând cele de pe malul de nord al Dunării: *Daphne*, *Sucidava,* Hinova, Gornea etc.). Apoi Procopius din Caesarea (*De aedif.*, IV, 5, 6) notează: „Mai târziu însă, când Attila năvăli cu oaste multă, el dărâmă aceste întărituri până la pământ, fără nici o greutate, şi pustii cea mai mare parte a teritoriului roman fără să întâmpine vreo împotrivire". *Limes*-ul roman este pierdut şi în zona Dunării de mijloc, hunii aşezându-se în Pannonia[48]; ulterior, locul lor în zona Pannoniei Secunda va fi preluat de gepizi (care îşi stabilesc reşedinţa lor regală la Sirmium).

Opera de refacere a fortificaţiilor începe abia pe timpul domniei împăratului Anastasius (491–518)[49]. Astfel, de la Histria se cunosc cărămizi ştampilate cu numele împăratului[50]. Alte cărămizi, conţinând toponimul *Altina* şi numele aceluiaşi împărat, s-au descoperit la Dinogetia[51]; înseamnă că aceste materiale de construcţie au fost produse în cetatea Altinum (aflată în amonte pe Dunăre, în sudul Dobrogei), de unde au fost transportate în jos pe fluviu.

Opera de fortificare din timpul lui Anastasius include şi alte aşezări de pe *limes*, precum Ratiaria, care ia numele împăratului[52]. Pe timpul acestui împărat şi sub urmaşul său Iustinus s-au refăcut probabil şi alte cetăţi (unele dintre cele care nu apar în lista lui Procopius).

O atenţie deosebită s-a acordat pazei *limes*-ului dunărean pe timpul împăratului Iustinian (527–565); acesta iniţiază o mare operă de refacere a fortificaţiilor din provinciile dunărene, aşa cum aflăm din lucrarea lui Procopius din Caesarea, Περὶ κτισμάττων *(De aedificiis)*. Sunt refăcute numeroase fortificaţii de pe *limes*, în Moesia Prima, în Dacia Ripensis (o importanţă deosebită se acordă apărării în zona Porţilor de Fier[53], fortificaţiilor din valea Timocului[54] şi de la Ratiaria[55]), în Moesia Secunda, în Scythia (nu numai pe linia Dunării, dar şi din interior; lipsesc din această listă cetăţile Tropaeum, Capidava, Cius, Arrubium, Salsovia, Dinogetia şi Histria – dar am văzut că la ultimele două menţionate se făcuseră lucrări pe timpul

---

[48] Vezi Marcellinus Comes, a. 427 (Chron. Min. II, 76): *Pannoniae, quae per quinquaginta annos ab Hunnis retinebantur...*; Iordanes, *Getica,* 166: *Nam duodecimo anno regni Valiae, quando et Hunni post p(a)ene quinquaginta annorum invasam Pannoniam a Romanis et Gothis expulsi sunt.*

[49] Vezi I. Barnea, *Contributions to Dobrudja History under Anastasius I*, Dacia (N.S.), 4, 1960, p. 363–375.

[50] IGLR, 112, 113.

[51] IGLR, 246.

[52] AÉ, 1985, 723 (lespede de calcar, de la poarta de est a oraşului): † *Anastasia / Ratiaria / semper floreat!*

[53] M. Vasić, Vl. Kondić, *SMGR*, III, p. 550–558.

[54] P. Petrović, *SMGR*, III, p. 548.

[55] Jordana Atanassova-Georgieva, *SMGR*, III, p. 437–440.

lui Anastasius). Se refac totodată şi unele cetăţi de pe malul de nord al Dunării – precum Dierna (*Zernes*: *De aedif.*, IV, 6, 5), Drobeta[56] (dar nu apare în lista lui Procopius), Sucidava (*De aedif.*, IV, 6, 34) şi Daphne (*De aedif.*, IV, 7, 7).

Din prima jumătate a secolului al VI-lea, poate chiar din timpul lui Iustinian, datează câteva inscripţii de la Tomis, atestând lucrări de refacere la zidul cetăţii[57]; în această cetate, două inscripţii consemnează existenţa unei formaţiuni de arcaşi[58]. De asemenea, la Ulmetum, o lespede era menită să marcheze porţiunea de zid lucrată de lăncieri: *pedatura militum lanciarium iuniorum*[59].

Pe timpul lui Iustinian, pentru o vreme, prezenţa romană revine şi în Crimeea (Malalas, Theophanes Confessor)[60].

Dar curând *limes*-ul devine din nou permeabil pentru alţi barbari, ajunşi dintr-odată vecini statornici şi primejdioşi ai Imperiului. Iată ce aflăm de la Procopius (*De bellis*, VII, 14, 1–6):

„Chilbudius era unul dintre curtenii împăratului Iustinian, foarte viteaz în lupte şi atât de mândru faţă de bani încât pentru el avuţia cea mai de preţ din toată chiverniseala lui era faptul că nu avea nimic. Pe acest Chilbudios, împăratul, în al patrulea an al domniei sale, îl pusese comandant militar peste Thracia şi-l însărcinase cu paza fluviului Istru, poruncindu-i să vegheze ca barbarii de acolo să nu mai poată trece fluviul; pentru că hunii, *anţii* şi *sclavinii* îl trecuseră de mai multe ori şi pricinuiseră romanilor pagube de nesuferit. Chilbudios ajunsese atât de temut de barbari, încât timp de trei ani, cât a stat acolo în acea dregătorie, nimeni nu fu în stare să treacă Istrul împotriva romanilor, ci de multe ori treceau romanii pe ţărmul dimpotrivă, sub conducerea lui Chilbudios, şi ucideau sau luau sclavi pe barbarii de acolo. Trei ani mai târziu Chilbudius trecu fluviul, ca de obicei, cu oaste puţină, iar sclavinii îl întâmpinară cu toată mulţimea. Se iscă o luptă înverşunată, în care căzură mulţi romani, printre care şi comandantul lor Chilbudios. *De atunci încolo barbarii putură să treacă fluviul nestingheriţi, iar bogăţiile romanilor ajunseră pentru ei lesne de atins*; toată împărăţia romană nu fu în stare să tragă în cumpănă, în această împrejurare, cât vrednicia unui singur om".

Acelaşi autor (*De bellis*, VII, 14, 31) ne informează că împăratul promite slavilor „o cetate veche, cu numele Turris, care se află dincolo de Istru şi fusese zidită pe vremuri de împăratul roman Traian, dar rămăsese părăsită de mult timp, căci o pustiiseră barbarii localnici"[61].

---

[56] M. Davidescu, *Drobeta...*, p. 219–226.

[57] Vezi IGLR, 7: † Κύριε ὁ Θεὸς βοήθι πόλιν ἀνανεουμένη(ν). Ἀμήν („Doamne Dumnezeule, ajută cetăţii refăcute. Amin!"); 8: † Μακελαρί[ων] / πεδατοῦ[ρα] / πό(δες) ΚΛ („porţiunea lucrată de corporaţia măcelarilor, pe o lungime de 24 de picioare"); 9: † Πεδα[τούρα] / Ἀλέξα[νδρος] / Βάσος („porţiunea lucrată de Alexandros şi Basos").

[58] IGLR, 30: *in huc tumulu/m est positus / Terentius / filius Gaio/ne annor(um) vigin/ti cinque mil/itans inter sa/gittar(io)s iuniores* (numele tatălui defunctului este considerat de unii învăţaţi ca fiind germanic); 41: Ἔντα κίτε Ἀταλα υἱὸς / Τζειουκ ζήσας / ἔτη κε΄ ἀπὸ σαγιτταριόν τις εἰ(ς)) πόλ(ν) ΥΜΟΝ (= ὑμῶν) („Aici odihneşte Atala fiul lui Tzeiuk, care a trăit 25 de ani. Cineva dintre arcaşi [l-a îngropat] în cetatea voastră"; cele două nume pot fi turanice, eventual hunice) (vezi SEG, XXVIII, 1978, 626).

[59] IGLR, 211.

[60] I. Barnea, *DID*, II, p. 416.

[61] Probabil este vorba de aşezarea romană de la Barboşi, lângă Galaţi; despre aceasta, vezi S. Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. – III e.n.)*, Iaşi, 1981, p. 76–79, pl. 58/2; cf. Liviu Petculescu, *Despre cronologia fortificaţiilor romane de la Barboşi*, Pontica, 15, 1982, p. 249–253 (fortificaţia poligonală este târzie; secolul al IV-lea).

Prin anii 557/558, Dinogetia este distrusă de cutriguri[62]. De asemenea, *limes*-u este permanent asaltat de slavi şi avari (vezi mai departe); totodată, comandanţi romani de la Dunăre trec în mai multe rânduri fluviul, în urmărirea acestora. Dar în anul 602, când trupele de pe *limes* se revoltă şi îl urmează pe centurionul Focas capul răzmeriţei, spre Constantinopol, masele de slavi, precum şi avarii, se revarsă peste Dunăre[63]. Totuşi, *limes*-ul va fi pierdut definitiv abia după trecerea bulgarilor la sud de Dunăre (circa 680)[64]; viaţa continuă în cadrul vechilor aşezări, aşa cum arată numeroase descoperiri arheologice şi de monede[65].

ÎNTRE IMPERIU ŞI LUMEA BARBARĂ[66]

Paralel cu opera de refortificare a *limes*-ului dunărean, împăraţii romani s-au preocupat să recâştige controlul asupra teritoriului de la nord de fluviu. Astfel, în elogiul lui Constantius Chlorus (1 martie 297), se face afirmaţia: „Căci de vreme ce părţii au fost alungaţi dincolo de Tigru, Dacia restabilită *(Dacia restituta)*, iar hotarele Germaniei şi Raetiei împinse până la izvoarele Dunării..." (*Paneg. Lat.* III, 3); iar Iulian Apostatul (*Caesares*, 24) pune în seama lui Constantin cel Mare afirmaţia: „... prin faptele săvârşite împotriva uzurpatorilor sunt mai presus de Traian; şi sunt fără îndoială egalul lui prin reluarea ţinuturilor pe care el le dobândise mai înainte, dacă nu cumva valorează mai mult să recâştigi un lucru decât să-l câştigi"[67].

În realitate, pe baza informaţiilor de care dispunem, influenţa romană la nordul Dunării s-a limitat, în epoca primei tetrarhii, la un număr de puncte fortificate (care dublau de obicei pe cele de pe malul drept) şi la o fâşie de siguranţă de-a lungul fluviului. Lupte s-au purtat numai cu carpii, unii dintre ei fiind strămutaţi pe teritoriul Imperiului (vezi *supra*, p. 323–324); evenimentele sunt

---

[62] I. Barnea, *DID*, II, p. 429–430.

[63] *Ibidem*, p. 438.

[64] Al. Barnea, în: Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucureşti 1991, p. 176–177. După părerea lui G. Kazarow (RE XVII, 1937, col. 518–519), împăratul Heraclius ar fi fundat, în 629, cetatea Nicopolis (cea de peste Dunăre de Turnu Măgurele şi care este diferită de fundaţia lui Traian), în urma victoriei împotriva lui Chosroes şi a avarilor. Menţinerea, fie şi nominală, a stăpânirii romane la Dunărea de jos rezultă din afirmaţia lui Theophanes Confessor: împăratul Constantin IV Pogonatul află că bulgarii pustiau „ţara stăpânită acum [de bulgari], *dar aflată atunci sub oblăduirea creştinilor*" (vezi mai departe, p. 364); de asemenea, dintr-o afirmaţie a lui Genesios (autor din secolul al X-lea, contemporan cu împăratul Constantin Porfirogenitul) pare să rezulte că bulgarii (abia ei) ocupă Durostorum şi Moesia (*Fontes*, II, p. 655).

[65] I. Barnea, *DID*, II, p. 442–445 (pentru situaţia din Scythia Minor).

[66] Vezi: R. Harhoiu, *Dunărea de jos în epoca romană târzie şi în epoca migraţiilor*, MCA (s.n.), IV, 2008, p. 61–97; Al. Madgearu, *Istoria militară a Daciei postromane (275–376)*, Târgovişte, 2008; D. Bondoc, *op. cit.* (*supra*, nota 5).

[67] Cf. L. Zawadzki, *L'idée de la reconquête de la Dacie*, DR, 1, 1973, p. 65–68.

sugerate şi de inscripţia de la Cotiaeum (în Frigia), unde este menţionată se pare şi *Carpia* printre ţinuturile străbătute de soldatul Aurelius Gaius[68].

Mai târziu, profitând de conflictul politic (apoi şi militar) dintre Constantin şi Licinius, **goţii** şi alţi barbari au pătruns în câteva rânduri la sud de Dunăre; înfrângerea şi alungarea acestora aduc lui Constantin titlurile de *Gothicus Maximus* (în 315) şi *Carpicus Maximus* (în 318)[69]. În iarna 322/323, thervingii (vizigoţii), conduşi de Rausimodus, pradă Moesia şi Thracia; dar invazia barbară este respinsă:

„Rausimodus[70], care pierduse cea mai mare parte a trupelor sale, se îmbarcă pe corăbii şi trecu Istrul, cu gândul de a mai pustii şi în viitor teritoriul roman. Aflând aceasta, Constantin îl urmări, trecu şi el Istrul şi îi atacă pe fugari lângă o colină acoperită de păduri dese. Acolo ucise o mulţime dintre ei, printre care şi pe Rausimodus, iar pe mulţi îi luă prizonieri. Restul întinseră mâinile în semn de supunere şi fură primiţi ca supuşi de către Constantin, care se întoarse la reşedinţa sa cu o mulţime de prizonieri" (Zosimos, II, 21).

Goţii mai apar, ca aliaţi ai lui Licinius, în bătălia de la Chrysopolis (18 septembrie 324).

Rămas singur, Constantin I acordă atenţie deosebită teritoriului de la nordul Dunării[71]. Aurelius Victor (*Caesares*, 41, 18) notează: *Pons per Danuvium ductus; castra castellaque pluribus locis commode posita* („peste Dunăre s-a făcut pod; în multe locuri au fost ridicate în mod adecvat castre şi castele"). Podul mai este amintit la anul 328 în *Chronicon Paschale* („Constantin cel Sfânt a trecut de mai multe ori Dunărea şi peste aceasta a construit pod de piatră"), apoi de autorii bizantini Theophanes Confessor şi Kedrenos[72]. De asemenea, este reprezentat pe un medalion de bronz, bătut la Roma în anul 328[73] (fig. 13/9). Podul avea o lungime de 2437 m şi lega localităţile Oescus (azi Ghighen) din Dacia Ripensis de Sucidava (Celei, or. Corabia); pentru protecţia acestuia, la Sucidava s-a construit o cetate. De asemenea, la marginea de nord a satului Celei, a fost descoperit un *milliarium* din anul 328[74]; D. Tudor, istoricul Olteniei romane, considera că acest stâlp marca începutul drumului refăcut până la Romula. Probabil atunci s-a construit ori s-au refăcut şi alte fortificaţii de pe malul de nord al Dunării. O menţiune aparte merită cetatea Daphne, construită, după părerea noastră, pe locul victoriei din anul 323[75].

---

[68] AÉ, 1981, 777 (= IDRE, II, 384).

[69] CIL, VIII, 8412 (= ILS, 696). D. Kienast, *Kaisertabelle*^{2}, p. 302.

[70] Despre identificarea lui Rausimodus cu regele sarmat *Rhadamsadios,* vezi ipoteza exprimată de Al. Madgearu, *op. cit.*, p. 34–35 (cu bibliografia pe care o citează la notele 60–63). Părerea că este totuşi vorba de un rege de neam got este susţinută de o serie de învăţaţi; vezi astfel ultima ediţie a operei autorului grec: *Zosime, Histoire nouvelle.* Texte établi et traduit par F. Paschoud, *Les Belles Lettres*, Paris, 1971, Livre I, p. 213, nota 31.

[71] Vezi recent Al. Madgearu, *Operaţiuni militare la nord de Dunăre comandate de Constantin cel Mare*, în vol. *Cruce şi misiune*, I, p. 303–317.

[72] *Fontes*, II, p. 585, 591; *Fontes*, III, p. 120–123.

[73] Vezi Oct. Iliescu, în: I. Barnea, Oct. Iliescu, *Constantin cel Mare*, p. 135 (cu indicarea surselor). Reversul prezintă un pod cu trei arcade, pe care înaintează un personaj în ţinută militară şi purtând lance şi scut (desigur, împăratul); în faţa lui, Victoria cu trofeu şi un captiv îngenunchiat; sub pod se văd două ambarcaţiuni, în exergă: DANVBIVS.Vezi recent Şt. Vasiliţă, în *Cruce şi misiune*, I, 2013, p. 327–338.

[74] AÉ, 1939, 19 (= IGLR, 278).

[75] Vezi *supra*, p. 333.

Este posibil ca viața romană să fi căpătat din nou forme organizate în unele orașe de pe teritoriul Daciei sudice – nu numai în cele de pe linia Dunării (Dierna, Drobeta, Sucidava; eventual și la Daphne și Turris: localizări nesigure), dar și mai spre interior – cum arată descoperirile arheologice și monetare de pe teritoriul Banatului (în special cele de la Mehadia-Praetorium și Tibiscum) și Olteniei (Romula). De asemenea, neamurile gotice fuseseră aduse sub ascultarea romană, în calitate de *foederati*. Astfel, expresia *Dacia restituta* nu mai poate fi considerată acum o simplă figură de stil (chiar dacă ea nu acoperă *universa Dacia*, precum cucerirea lui Traian; vezi *supra*, p. 175).

Curând, un interesant episod s-a petrecut în Banat (vezi Ammianus Marcellinus, XVII, 12, 1–20). În anul 332, sarmații *Argaragantes* au fost atacați de taifali și vizigoți; pentru a face față situației, argaraganții se văd nevoiți să înarmeze pe supușii lor, *Limigantes*, și să ceară ajutor romanilor. Trecând Dunărea, Constantius Caesar îi învinge pe goți într-o bătălie (20 aprilie 332), în care circa 100 000 de barbari sunt nimiciți (unii pier de foame și frig). Barbarii cer pace; fiul lui Ariaricus (probabil viitorul rege Athanaricus) este trimis ostatic la romani. Goții devin *foederati* ai Imperiului; în această calitate, ei vor primi alimente și subsidii de la romani, având dreptul de a face comerț în târgurile de la Dunăre.

Dar în anul 334, limiganții se răscoală împotriva stăpânilor lor; 300 000 de argaraganți scapă prin fugă în Imperiu[76] sau la victoali. Imperiul nu mai intervine însă în acest conflict. Mai târziu, în 356 și 358, limiganții se vor încumeta chiar să atace Moesia Prima; împăratul Constantius II trece Dunărea (având și sprijinul taifalilor, care atacă din spate, prin Oltenia). Limiganții sunt crunt bătuți, fiind obligați la plata tributului și să furnizeze mercenari romanilor; sarmații argaraganți se pot întoarce, iar regele lor (*Zizais*) devine client al romanilor.

În legătură cu aceste evenimente, s-a formulat o interesantă ipoteză[77], conform căreia limiganții ar fi fost o populație autohtonă romanică; această părere vine însă în contradicție cu afirmația lui Ammianus Marcellinus, care îi considera sarmați, precum și cu împrejurarea că în 356–358 ei se comportă cu dușmănie față de Imperiu. Că erau totuși o populație sedentară, aceasta rezultă fie și din împrejurarea că „se hotărâseră să refuze dacă li se va porunci să emigreze în altă parte" (Ammianus, XVII, 13, 3). De aceea, noi vedem în acești *Limigantes* pe autohtonii (daci, celți, pannoni) de dinainte de venirea sarmaților, ajunși sub jugul

---

[76] Anonymus Valesii arată că o parte dintre sarmați au fost colonizați în provinciile balcanice și Italia: *Constantinus libenter accepit et amplius trecenta milia hominum mixtae aetatis et sexus per Thraciam, Scythiam, Macedoniam Italiamque divisit.* Al. Madgearu (*Istoria militară a Daciei postromane, 275–376*, Târgoviște, 2008, p. 54) consideră că aceștia au fost primiți în Imperiu ca *dediticii*; ei au fost înrolați în armata romană ca *limitanei* și au primit pământuri. De reținut că *Notitia Dignitatum* (*Occidens*, p. 218) menționează nu mai puțin de 25 de formațiuni de *Sarmatae gentiles*, conduse de prefecți, împrăștiate în diferite locuri din Italia și Gallia.

[77] E. Chirilă, SCIV, 2, 1951 (II), p. 183–188.

nomazilor. Se poate de altfel observa că locul acestor întâmplări pare a fi tocmai acel teritoriu pe care regele Decebal îl smulsese iazigilor (Cassius Dio, 68, 10, 3) şi pe care aceştia îl revendicau cu insistenţă pe timpul lui Traian.

Pacea impusă neamurilor barbare a avut urmări benefice pentru populaţia paşnică (daco-romani, carpo-daci, dar şi alogeni sedentari)[78]; are loc o adevărată „explozie demografică", reflectată din punct de vedere arheologic prin creşterea numărului aşezărilor. Produsele de import şi moneda romană sunt realităţi curente pe teritoriul fostei provincii romane, precum şi în aria culturii *Sântana de Mureş – Cerneahov* [79].

Denumirea acestei culturi derivă de la două localităţi (eponime): Sântana de Mureş (jud. Mureş, România) şi Černjachov (pe Nipru, în Ucraina). Conform unei statistici mai vechi, mult depăşită de descoperirile făcute în ultimele decenii, se cunosc peste 400 de aşezări aparţinând acestei culturi. Pe teritoriul Daciei, se cunosc peste 150 de aşezări în Moldova, peste 100 în Muntenia, precum şi numeroase altele în bazinul superior al Oltului. Aşezările se află pe terasele râurilor, cu bordeie şi locuinţe de suprafaţă. Ocupaţiile locuitorilor erau agricultura şi creşterea vitelor; descoperirile indică de asemenea practicarea unor meşteşuguri (confecţionarea ceramicii, prelucrarea osului, chiar producerea sticlei). De asemenea s-au săpat peste 1500 de morminte. Principalele necropole cercetate sunt: pe teritoriul Moldovei – la Miorcani (jud. Botoşani), Izvoare (jud. Neamţ), Erbiceni şi Leţcani (jud. Neamţ), Pietriş şi Bogdăneşti (jud. Vaslui), Lunca (jud. Galaţi), iar dincolo de Prut la Mălăieşti şi Budeşti; în Muntenia – la Gheräseni (jud. Buzău), Târgşor (jud. Prahova), Mogoşani (jud. Dâmboviţa), Independenţa (jud. Ialomiţa), Oinac (jud. Ilfov), Olteni (jud. Teleorman); în Transilvania – la Pălatca (jud. Cluj). Necropolele sunt birituale (predomină însă mormintele de inhumaţie; orientarea N–S), cu inventar destul de bogat.

Cele mai discutate probleme privesc locul de formare a acestei culturi, precum şi atribuirea etnică. Se consideră că această cultură s-a cristalizat în linii mari încă din prima jumătate a secolului al III-lea, în Volhinia şi Galiţia (regiuni ocupate la acea vreme de goţii în migraţie), în vecinătatea culturilor Przeworsk, Lipiţa şi sarmatică. Pe teritoriul Daciei, primele elemente ale acestei culturi datează

---

[78] Vezi în acest sens Ammianus Marcellinus (XVII, 12, 17; referire la sarmaţi): „Este de necrezut câtă prosperitate le-a adus intervenţia noastră...".

[79] Vezi Gh. Diaconu, DIVR, p. 542–544. O amplă dezbatere asupra acestui subiect în vol. *Die Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur.* Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995, herausgegeben von Gudrun Gomolka-Fuchs, Bonn 1999; dintre contribuţiile prezentate, reţinem: Alexandru Levinschi, *Gräberfelder der späten Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur* (p. 23–32); R. Harhoiu, *Das Ende der Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur und die Phase der hunnischen Expansion* (p. 59–68); Boris Magomedov, *Siedlungen der Sîntana de Mureş-Černjachov Kultur* (p. 69–82); Al. Popa, *Steinbauten der Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur* (p. 101–114); Larisa Ciobanu, *Les découvertes monétaires romaines de la zone Pruto-Nistraine en Moldavie* (p. 115–128); Gudrun Gomolka-Fuchs, *Gläser der Sîntana de Mureş Černjachov-Kultur aus Rumänien und der Republik Moldavien* (p. 129–142); Volker Bierbrauer, *Die ethnische Interpretation der Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur* (p. 211–238). Vezi încă: Fl. Petrescu, *Repertoriul monumentelor arheologice de tip Sântana de Mureş – Cerneachov pe teritoriul României*, Bucureşti, 2002.

abia după încetarea culturii carpice (Poieneşti – Vârteşcoiu), odată cu înfrângerea şi transferarea unei părţi a carpilor în Imperiu (în epoca tetrarhiei).

Această cultură conţine elemente eterogene (gotice, sarmatice şi carpo-dacice, cu predominarea unuia dintre ele, în funcţie de zona geografică), dar cu o puternică contribuţie romană (romanică), reprezentând de fapt liantul acestei culturi. Pe teritoriul Daciei constatăm o importantă componentă carpo-dacică (aspectul Târgşor – Gherăseni) şi o alta germanică (aspectul Târgşor – Olteni, atribuit taifalilor).

Nu se cunosc elemente ale acestei culturi pe teritoriul fostei provincii Dacia Malvensis. Explicaţia constă în faptul că teritoriul Olteniei şi bună parte a Banatului fuseseră reanexate de romani cel mai târziu pe timpul lui Constantin cel Mare (vezi *supra*).

Această cultură se dezintegrează odată cu migrarea populaţiilor germanice (vizigoţi, taifali, o parte a ostrogoţilor) peste Dunăre, sub presiunea hunilor, la sfârşitul secolului al IV-lea şi începutul celui următor.

De asemenea, creştinismul face progrese notabile, nu numai printre romanici, dar chiar şi printre goţi (nu are importanţă faptul că ei adoptă dogma ariană). Din acest motiv, în anul 348 regele vizigot Athanaric dezlănţuie o prigoană anticreştină; Ulfila este obligat să se refugieze la sud de Dunăre (fiind numit episcop la Nicopolis-ad-Istrum). Dar goţii nu îndrăznesc să rupă tratatul cu romanii şi să atace Imperiul. Prilejul se va ivi abia după stingerea dinastiei constantiniene (anul 363); invocând jurământul de fidelitate depus de Ariaricus faţă de casa domnitoare a lui Constantin, vizigoţii sprijină pe uzurpatorul Procopius. Pentru a pedepsi insolenţa barbarilor, împăratul Valens vine la Dunăre: în 367, leagă pod de vase *prope Dafnen* şi urmăreşte pe duşmani în ţinutul lor; dar în 368, din cauza revărsării Dunării, este obligat să aştepte toată vara lângă un sat al carpilor (colonizaţi probabil de Aurelian); în 369 leagă alt pod de vase la Noviodunum. Goţii cer pace – întărită printr-o întâlnire între împărat şi regele Athanaric, pe o corabie ancorată în mijlocul Dunării. Conform înţelegerii, se permitea comerţul între barbari şi romani în două târguri de la Dunăre.

Pătrunderea goţilor în zona nord-pontică determină apariţia unei noţiuni etno-geografice noi: *Gothia*[80]. Prima atestare se întâlneşte în inscripţia deja amintită a lui Aurelius Gaius, din epoca primei tetrarhii: printre ţinuturile călcate în cursul carierei sale, se numără şi *Gothia* şi *Carpia*; cum goţii nu pătrunseseră încă pe teritoriul Daciei (în calea lor stăteau carpii), denumirea de *Gothia* se referă fără îndoială la ţinuturile de la Bug şi Nistru, de unde ei îşi porneau raidurile de pradă. De asemenea, pe emisiunile lui Constantin de la Augusta Treverorum (Trier) apare legenda GOTHIA[81], alături de Alamania, Francia, Sarmatia; aceste alegorii se leagă de popoarele care au recunoscut autoritatea romană.

---

[80] Ev. K. Chrysos, *Gothia Romana. Zur Rechtslage des Föderatenlandes der West-Goten im 4. Jh.*, DR, I, 1973, p. 52–64.

[81] RIC, VII (1967), p. 195 nr. 356 (anii 322–323), p. 215, nr. 531 şi 534 (anii 332–333).

Cum am văzut, goții se aflau după 332 în câmpia Munteniei, în calitate de federați ai Imperiului; este sugestivă o mențiune din anul 335 (Anonymus Valesianus, VI, 35), anume că Dalmatius, nepotul împăratului Constantin cel Mare, avea în pază *ripa Gothica*[82]. Iar poetul Claudianus (sfârșitul secolului al IV-lea) scrie în poemul *De bello Gothico* (v. 603): *cornua fregimus Histri* („am frânt coarnele Istrului": divinitatea fluviului era reprezentată sub chipul unui taur[83]), deoarece Istrul devenise iarăși un adversar (precum pe vremea lui Vergilius, *Georg.*, II, 497: *coniurato... Histro*; vezi p. 98). Cât timp locuiseră în spațiul nord-pontic, goții apar catalogați în izvoare printre populațiile „scitice". Tot astfel, când ajung la Dunărea de jos, ei încep a fi denumiți „geți": mai întâi în sens geografic, dar treptat ajungându-se la o totală confuzie de ordin etnic între geți și goți (la Philostorgios, Eusebius din Caesarea, Iulian Apostatul și alți autori de mai târziu)[84].

Pacea între Imperiu și barbari a fost însă curând tulburată; cum se exprimă Ammianus Marcellinus: „sămânța întregului dezastru și începutul nenorocirilor de tot felul, pe care le-a pricinuit furia lui Marte, învăluind totul într-un pârjol general" *(totius autem sementem exitii et cladum originem, quas Martius furor incendio insolito miscendo cuncta concivit)*, au fost hunii: un neam abia cunoscut până atunci, dar care întreceau orice măsură a sălbăticiei" (Amm. Marc., XXXI, 2, 1; urmează o concisă dar completă prezentare a modului lor de viață și organizare)[85]. Ei năvălesc asupra altor seminții, provocând o cumplită învălmășeală în lumea barbară, după cum notează Ambrosius (în comentariile asupra Evangheliei lui Luca, X, 10): *Chuni in Halanos, Halani in Gothos, Gothi in Taifalos et Sarmatas insurrexerunt.*

Astfel, hunii zdrobesc mai întâi, printr-un atac neașteptat *(repentino impetu)*, cu forța unei furtuni neașteptate *(vi subitae procellae)*, pe *Greuthungi* (ostrogoți; aflați

---

[82] Vezi H. Wolfram, *Histoire des Goths*, p. 74 (titlul complet: *supra*, p. 292, nota 950).

[83] Vezi Carmen Maria Petolescu, *Imaginea Istrului în sursele antice*, Symposia Thracologica, 7, Tulcea, 1980, p. 352–353.

[84] C. C. Petolescu, *Confuzia între geți și goți în antichitatea târzie*, TD, 4, 1983, p. 147–149 (= *Contribuții*, I, p. 289–292). *Gothia* este menționată mai întâi de Sf. Augustin (*De civitate Dei*, XVIII, 52), în legătură cu persecuția anticreștină a lui Athanaric; atunci Ulfila, episcopul Gothiei, se refugiază la sud de Dunăre (vezi Em. Popescu, *Christianitas Dacoromana*, p. 164). Această denumire o mai întâlnim la Orosius (*Adv. paganos*, I, 2, 53: *Dacia, ubi et Gothia*; începutul secolului al V-lea), la Iordanes (*Getica*, 74: *Haec Gotia, quam Daciam appellavere maiores, quae nunc, ut diximus, Gepidia dicitur*; secolul al VI-lea), precum și la Isidor din Sevilla (XIV, 4, 3: *post haec Dacia, ubi et Gothia*) și Geograful anonim din Ravenna (IV, 14: *Datia prima et secunda, que et Gepidia appellatur, ubi modo Uni qui et Avari inhabitant*) (!) (secolul al VII-lea).

[85] Populație de neam türk (turanic), locuind la început la granița de nord a imperiului chinez, cu numele de *Hiung-Nu*; spre sfârșitul secolului I p. Chr., sunt izgoniți spre vest, împinși din spate de alte neamuri în migrație. Astfel, unele grupuri ajung, se pare, încă în cursul secolului al II-lea în stepele nord-pontice, deoarece sunt menționați de Ptolemeu ca trăind între bastarni și roxolani (*Geogr.*, III, 5, 10; cf. Fr. Altheim, *Χοῦνοι bei Ptolemaeus*, în OmCD, p. 1–10); probabil că se aflau totuși mai departe, în zona dintre Lacul Aral și nordul Munților Caucaz. Către mijlocul secolului al IV-lea, intră în coliziune cu alanii, pe care îi înfrâng, apoi trec Donul și pătrund în stepele nord-pontice. Vezi R. Harhoiu, EAIVR, II, p. 243–244 (cu bibliografia).

între Bug şi Nistru); bătrânul lor rege (în vârstă de 110 ani), *Hermanaricus*, rănit, moare, iar o parte din supuşii săi sunt incluşi în confederaţia hunică (Iordanes, *Getica*, 130) (anul 375).

Apoi, în 376 atacă pe *Thervingi* (vizigoţi); Ammianus Marcellinus relatează cum, într-o noapte cu lună, hunii trec Nistrul prin vad *(rumpente noctis tenebras luna vado fluminis penetrato)*, izbind cu o lovitură năprasnică pe însuşi regele Athanaric *(Athanaricum ipsum ictu petivere veloci)*. Acelaşi autor continuă:

„Înspăimântându-i de la primul atac, deoarece câţiva dintre ai săi şi-au găsit moartea, l-au silit să se retragă în grabă în prăpăstiile munţilor *(coegerunt ad effugia properare montium praeruptorum)*. Silit de această împrejurare neaşteptată şi fiindu-i teamă de primejdia mai mare care se apropia, el a început să ridice ziduri înalte *(muros altius erigebat)* de la malul râului Gerasus până la Dunăre, spintecând în două ţara taifalilor. Săvârşind la timp şi cu grijă această întăritură de pământ *(hac lorica diligentia celeri consumata)*, el credea că-şi pune la adăpost liniştea şi viaţa. În timp ce dădea zor lucrării, hunii se apropiau cu paşi repezi şi i-ar fi zdrobit în mersul lor dacă n-ar fi fost stingheriţi de greutatea prăzilor cu care erau încărcaţi" (Amm. Marc., XXXI, 3, 6–8).

Prin urmare, goţii s-au retras în Podişul Moldovenesc; „zidurile înalte" au fost identificate cu valul de pământ dintre localităţile Ploscuţeni (pe Siret) şi Stoicani (pe Prut)[86].

Urmează un scurt răgaz, marcat însă de frământări în rândul goţilor; situaţia este admirabil surprinsă de Ammianus Marcellinus, care relatează în continuare (XXXI 3,8):

„Dar un zvon se furişa cu stăruinţă printre celelalte triburi ale goţilor, cum că un neam de oameni necunoscut până atunci, izbucnind dintr-un fund tainic de lume întocmai ca un uragan pornit din nămeţii unor munţi înalţi, zdrobeşte şi aruncă totul la pământ în calea sa. O parte mai însemnată a populaţiei, care părăsise pe Athanaric din pricina lipsei din ce în ce mai mari de alimente, căuta un sălaş retras de ochii barbarilor şi chibzuind mult timp ce loc să-şi aleagă, s-au gândit să se retragă în Thracia, potrivită pentru ei din două motive: are un pământ foarte roditor cu iarbă şi se află despărţită prin apele cele mari ale Istrului de şesurile care stau deschise fulgerelor zeului Marte, ajuns acum neprielnic. La fel au chibzuit şi ceilalţi goţi, într-un singur gând".

Astfel, se conturează un conflict între grupul păgân tradiţionalist, în frunte cu regele Athanaric, şi partida filoromană în frunte cu Frithigern şi Alaviv. Aceştia din urmă cer şi obţin de la împăratul Valens învoirea să treacă în Imperiu, „făgăduindu-i că vor trăi în pace şi vor da la nevoie ajutoare"; în urma acestei înţelegeri, ei trec Dunărea în mare număr (anul 376), iar împăratul porunceşte să li se dea hrană şi ogoare de semănat (Amm. Marc., XXXI, 4, 1–8).

Cu acest prilej, Lupicinus, comandantul trupelor din Thracia, a trebuit să trimită o parte din trupe spre a escorta pe goţi, slăbind astfel paza la Dunăre. Profitând de această situaţie, alţi barbari, cărora li se refuzase accesul în Imperiu (Amm. Marc., XXXI, 4, 12–13), trec fluviul: grupurile de ostrogoţi conduşi de regele Vithericus împreună cu Alatheus şi Safrax, grupul lui Farnobius, precum şi taifalii care se aflau în Muntenia de astăzi.

---

[86] R. Vulpe, SCIV, I, 1950, p. 163–174; idem, *Le «vallum» de la Moldavie inférieure et le «mur» d'Athanarich*, Gravenhage, 1957.

Dimpotrivă, regele Athanaric, temându-se de răzbunarea lui Valens, s-a retras împreună cu ai săi într-un loc numit Caucaland, greu accesibil din cauza pădurilor şi munţilor înalţi, după ce au izgonit de acolo pe sarmaţi (*ad Caucalandensem locum altitudine silvarum inaccessum et montium cum suis omnibus declinavit, Sarmatis exinde extrusis*; Amm. Marc., XXXI, 4, 13)[87].

În legătură cu prezenţa vizigoţilor în zona de curbură a Carpaţilor a fost pus marele tezaur de obiecte de aur cunoscut sub numele de „Cloşca cu puii de aur", descoperit la Pietroasele (jud. Buzău) în anul 1837 (22 de piese, dintre care 10 s-au pierdut îndată după descoperire)[88]; pe un colier este scrijelită o inscripţie (cu rune), conţinând cuvintele (cele sigure) *Gutani* şi *hailag*, adică „(proprietatea) sacră a goţilor". Acesta pare a fi chiar tezaurul lui Athanaric[89], dar există şi părerea că datează de mai târziu şi ar aparţine ostrogoţilor[90].

De asemenea, s-au descoperit la Crasna (jud. Braşov) (în 1887), nu departe de izvoarele Buzăului, mai multe lingouri de aur turnate la Sirmium, iar altele la Feldioara (com. Viştea, jud. Braşov) (pe la 1880 şi în 1934) turnate la Thessalonic şi Naissus, purtând efigiile împăraţilor Valentinian, Gratian şi Theodosius[91]; ele reprezintă subvenţii plătite vizigoţilor de către statul roman (îngropate cu ocazia plecării lor precipitate din Caucaland; vezi *infra*).

Între timp, la sudul Dunării, evenimentele iau o întorsătură dramatică. Trataţi cu duritate de demnitarii romani, vizigoţii se răscoală, provocând romanilor un adevărat dezastru la Adrianopol (9 august 378); însuşi împăratul Valens îşi pierde viaţa. Thracia şi Illyricum sunt devastate, barbarii fiind cu greu potoliţi de împăraţii Gratianus şi Theodosius.

La trei ani după aceste evenimente, chiar şi regele Athanaric cu ultimii supuşi, temători de vecinătatea primejdioasă a hunilor şi râvnind la bogăţiile provinciilor romane, trebuie să se refugieze pe pământ roman. Bătrânul rege este primit cu mare fast de însuşi împăratul Theodosius la Constantinopol, unde în curând moare (25 ianuarie 381; *Consularia Constantinopolitana*, p. 243)[92].

La apariţia lor în Europa, **hunii** reprezentau o coaliţie de triburi, care se uneau şi se despărţeau repede în funcţie de organizarea unor invazii şi acţiuni de pradă. „Şi nu sunt stăpâniţi de autoritatea aspră a unui rege *(aguntur autem nulla severitate regali)*, ci se mulţumesc cu conducerea zgomotoasă a şefilor şi iau hotărâri pripite în tot ce li se întâmplă" (Ammianus Marcellinus, XXXI, 2, 7).

---

[87] Acest toponim (C. Patsch, RE, III, 1899, col. 1801; H. Wolfram, *Histoire des Goths*, p. 106) se leagă indubitabil de acei Καυκοήνσιοι menţionaţi de Ptolemeu (III, 8, 3; vezi N. Gostar, TD, 1976, p. 264–269), locuind în zona de la curbura Carpaţilor; prin urmare: „Ţara Caucoensilor".

[88] Publicat de Al. Odobescu, *Le trésor de Pétrossa. Historique. Description. Étude sur l'orfèvrerie antique*, Paris, I (1889), II (1896), III (1900).

[89] I. Nestor, în *Istoria României*, I, 1960, p. 698–699.

[90] R. Harhoiu, *Tezaurul de la Pietroasa în lumina noilor cercetări*, în: Al. Odobescu, *Tezaurul de la Petroasa*. Opere, vol. IV, Bucureşti, 1976, p. 1011–1054; idem, *The fifth century A.D. Treasure from Pietroasa, Romania, in the light of recent research*, BAR, Supplementary Series 14, Oxford, 1977.

[91] IGLR, 431v432 (cu întreaga bibliografie).

[92] H. Wolfram, *op. cit.*, p. 87.

Chiar după migrarea goților în Imperiu, centrul puterii hunilor rămâne în stepele nord-pontice. Unele grupuri pătrund totuşi şi pe teritoriul Daciei. În anul 381, împăratul Theodosius „respinse pe sciri şi carpodaci, amestecați cu huni şi, învingându-i în luptă, îi sili să treacă Istrul şi să se întoarcă în locurile lor" (Zosimos, IV, 34). Ținuturile de la Dunăre se aflau sub supravegherea lui Uldes; când *Gainas*, general roman de origine gotică, se refugiază (în anul 400) la nord de Dunăre cu un grup de conaționali de-ai săi, el este atacat de huni: „Terminându-se războiul prin moartea lui Gainas, Uldes, căpetenia hunilor, trimise capul aceluia împăratului Arcadius. Împăratul îl cinsti cu daruri, iar Uldes încheie după aceea un tratat cu romanii" (Zosimos, V, 22). Peste numai câțiva ani, prin 408/409, el trece însă fluviul cu o armată numeroasă, pustiind ținuturile Thraciei; dar o parte din comandanții huni dezertează, atraşi de darurile romanilor (Sozomenos, IX 5,1–5).

Pe teritoriul Daciei, urmele lăsate de huni sunt sporadice – semn că erau mereu în mişcare. Una dintre cele mai importante descoperiri s-a făcut în 1812 la Conceşti (jud. Botoşani), pe Prut; este vorba de un mormânt al unui nobil hun (îngropat împreună cu calul său), conținând un bogat inventar (prima jumătate a secolului al V-lea)[93]. Dintre piesele de podoabă se mai poate aminti diadema de aur de la Buhăieni (com. Andrieşeni, jud. Iaşi), în valea Jijiei[94], precum şi cea de la Dulceanca (com. Vedea, jud. Teleorman)[95]. Dar cele mai cunoscute antichități hunice sunt cazanele de bronz (întregi sau fragmente) descoperite doar în zona de câmpie dintre Carpați şi Dunăre (Boşneagu, com. Dorobanțu, jud. Călăraşi; Sudiți, com. Gherăseni, jud. Prahova; Ioneşti, com. Petreşti, jud. Dâmbovița; Celei – *Sucidava*; Desa, jud. Dolj; Hotărani şi Hinova, jud. Mehedinți)[96]. Din teritoriul de peste munți, se poate cita doar descoperirea unei săgeți de tip hunic în cimitirul nr. 1 de la Bratei (secolele IV–V)[97].

După anul 420, centrul puterii hunilor se află în câmpia pannonică. Dominația lor capătă forme mai organizate pe timpul lui Rua, căruia îi urmează (în 434) nepoții săi Bleda şi Attila. După suprimarea lui Bleda (445), Attila rămâne unic conducător, cu putere regală. Hunii întreprind invazii pustiitoare în Imperiu; iată un exemplu zguduitor, în relatarea lui Priscus Panites, membru al soliei trimise de împăratul Theodosius al II-lea la Attila, în anul 448 *(Excerpta de legationibus*, cartea III):

„Am ajuns la Naissus şi am găsit oraşul pustiu de locuitori, deoarece fusese distrus de dușmani, şi numai printre dărâmăturile sfinte se mai întâmpla să întâlnim câte un bolnav. Puțin mai sus de râu am descălecat pe un loc curat, deoarece toate locurile de pe malul apei erau pline de oasele celor care căzuseră în lupte"[98].

---

[93] Vezi R. Harhoiu, *Völkerwanderungszeit*, p. 172, nr. 31.

[94] *Ibidem*, p. 168, nr. 19.

[95] *Ibidem*, p. 173, nr. 36.

[96] Pentru întreaga problemă: R. Harhoiu, P. Diaconescu, *Hunischer Kessel aus Muntenien*, Dacia (N.S.), 28, 1984, p. 99–116.

[97] Ligia Bârzu, *Continuitatea populației autohtone din Transilvania în secolele IV–V (cimitirul nr. 1 de la Bratei)*, București, 1973, p. 58–59, pl. 24/15.

[98] *Fontes*, II, p. 251.

În drumul lor, solii trec mai apoi pe teritoriul de astăzi al Banatului[99]:

„De acolo am călătorit pe un drum neted, aşezat într-o câmpie, şi am trecut peste mai multe râuri navigabile, dintre care cele mai mari, după Istru, erau aşa-numitul Drecon, apoi Tigas şi Tifisas. Pe acestea le-am trecut în bărci monoxile, de care se foloseau locuitorii de pe malurile râurilor, iar pe celelalte le-am trecut pe plute, pe care barbarii le poartă în căruţe, deoarece locurile sunt mlăştinoase. Prin sate ni se aducea de mâncare, şi anume, în loc de grâu, mei, iar în loc de vin, mied, după cum îl numesc localnicii (ο μέδος ἐπιχωρίως καλούμενος). Slujitorii care ne însoţeau aveau şi ei mei şi o băutură preparată din orz; barbarii o numesc *camos*. După ce am străbătut un drum lung, spre scăpătat ne-am aşezat cortul lângă un lac, care avea apă bună de băut, de unde veneau să se adape locuitorii din satul vecin. Un vânt şi o furtună năprasnică, iscată pe neaşteptate şi însoţită de tunete, fulgere mari şi ploaie puternică ne-au răvăşit cortul şi ne-au rostogolit în apa lacului tot ce am pregătit noi acolo. Îngroziţi de tulburarea ce domnea în aer şi de ceea ce se întâmplase, am părăsit locul acela, ne-am despărţit unii de alţii din pricina întunericului şi a ploii şi am apucat pe unde i s-a părut fiecăruia mai lesnicios. Când am ajuns la colibele din sat (τάς καλύβας τῆς κώμης) – căci toţi ne-am îndreptat spre acesta pe diferite căi –, ne-am întâlnit la un loc şi am început să-i chemăm prin strigăte pe cei care rămăseseră în urmă. La strigătele noastre sciţii au ieşit afară din locuinţele lor, au aprins trestii, de care se folosesc pentru foc, au făcut lumină şi ne-au întrebat dacă avem nevoie de ceva, de facem atâta gălăgie. Însoţitorii noştri barbari au răspuns că ne-am speriat din pricina furtunii. Atunci sciţii ne-au poftit la dânşii, ne-au primit şi ne-au dat adăpost şi au aprins mai multe trestii. Stăpâna satului era una din soţiile lui Bleda. Ea ne-a trimis hrană şi femei frumoase pentru culcare (la sciţi acesta este un semn de cinste). Noi le-am poftit pe femei să mănânce din mâncările aduse, dar ne-am ferit să ne atingem de ele. Am rămas în aceste bordeie şi la ivirea zilei ne-am dus să ne căutăm lucrurile. Le-am găsit pe toate, pe unele în locul unde poposiserăm cu o zi mai înainte, pe altele pe malul lacului, iar pe celelalte le-am pescuit din lac. În ziua aceea am stat în sat şi ne-am uscat lucrurile, căci furtuna încetase şi era un soare strălucitor. Ne-am îngrijit de cai şi de celelalte vite de povară, apoi ne-am dus să salutăm pe regină şi s-o cinstim cu daruri: trei cupe de argint, piei vopsite în roşu, piper din India, curmale şi diferite alte delicatese exotice care erau foarte preţuite de către barbari. I-am urat tot binele pentru ospitalitate şi am plecat".

În continuare, acelaşi autor ne face o descriere amplă a reşedinţei lui Attila şi a primirii la curtea acestuia[100]. De la Priscus mai aflăm că împăratul acordase lui Attila titlul de comandant roman (στρατηγὸς Ῥωμαίων), pentru care primea un salariu (în realitate un tribut camuflat)[101].

În 451, Attila întreprinde o mare invazie asupra Europei apusene; Gallia este pustiită, dar la Câmpiile Catalaunice (în apropiere de oraşul Troyes de astăzi) este înfrânt de o armată romano-barbară condusă de generalul Aetius. Întors în ţinuturile de la Dunăre, Attila moare în anul 453. Îndată între fiii săi izbucnesc rivalităţile. Puterea hunilor este lichidată de o coaliţie condusă de Ardarichus, regele gepizilor, la Nedao (în anul 454).

---

[99] *Ibidem*, p. 261. Descrierea ambasadei este parţial rezumată de Iordanes (*Getica*, 178). Despre hidronimele menţionate: I. I. Russu, *Nume de râuri din vestul Daciei*, Cercetări de lingvistică, Cluj, 2, 1957, p. 251–266.

[100] *Fontes*, II, p. 263 sqq.

[101] *Ibidem*, p. 272–273.

Urmarea acestor evenimente este astfel consemnată de Iordanes (*Getica*, 26):

„Iar **gepizii**[102], însuşindu-şi cu forţa regiunile hunilor şi punând stăpânire în calitate de învingători pe tot teritoriul Daciei *(totius Daciae fines)*[103] ca nişte oameni destoinici, n-au cerut altceva de la Imperiul roman decât pace şi daruri anuale *(annua sollemnia)*. Împăratul a consimţit atunci bucuros la aceasta şi până astăzi poporul acesta primeşte darul obişnuit de la împăratul roman"[104].

Curând, gepizii ocupă Sirmium (471), unde regele lor îşi fixează reşedinţa; după plecarea ostrogoţilor în Italia (488), gepizii pătrund şi în Transilvania.

Între timp longobarzii, altă seminţie germanică, se stabilesc în Pannonia (a. 526/527), intrând în conflict cu gepizii. Longobarzii se aliază cu avarii[105], iar

---

[102] Gepizii erau o populaţie de origine germanică, înrudiţi cu goţii; în secolul al III-lea ajunseseră în apropiere de Dacia: aşa ar reieşi dintr-o informaţie transmisă de Iordanes (*Getica*, 97–99), care arată că gepizii (conduşi de regele Fastida) s-au înfruntat cu goţii (conduşi de regele Ostrogota) *ad oppidum Galtis*, pe lângă care curge râul Auha *(iuxta quod currit fluvius Auha)* (cu privire la acest episod, vezi K. Horedt, în *OmCD*, p. 287–291; H. Wolfram, *op. cit.*, p. 71–72). Episodul poate conţine un sâmbure de adevăr, căci *Chronicon Paschale* ne informează că împăratul Filip Arabul ar fi fost rănit în luptele cu gepizii. Ulterior îi aflăm printre populaţiile participante la *bellum Scythicum*, pe timpul lui Claudius II (SHA, *Claud.*, 6, 2). De asemenea, în panegiricul rostit la 21 iulie 291 de Mamertinus, la Augusta Treverorum (vezi *Paneg. Lat.*, XVII, 1), se vorbeşte de luptele goţilor (aliaţi cu taifalii) împotriva vandalilor şi gepizilor. Ulterior, gepizii vor fi înglobaţi în confederaţia hunilor (anul 418), participând la expediţia din 441 în Peninsula Balcanică; sub conducerea regelui lor Ardarichus, participă alături de Attila la bătălia de la Câmpiile Catalaunice (451). – R. Harhoiu, DIVR, p. 294–295; idem, EAIVR, II, p. 175–176.

[103] Vezi încă Iordanes, *Getica*, 74: „Am în vedere Dacia cea veche pe care acum o ocupă popoarele gepizilor. Această ţară, aşezată în faţa Moesiei, dincolo de Dunăre, este înconjurată de o cunună de munţi, având numai două intrări, una pe la Boutae şi alta pe la Tapae. Această Gotia, pe care strămoşii noştri au numit-o *Dacia* şi care acum se numeşte *Gepidia*, după cum am spus, se mărgineşte la răsărit cu roxolanii, la apus cu iazigii, la miază-noapte cu sarmaţii şi bastarnii şi la miazăzi cu fluviul Dunărea" *(Daciam dico antiquam, quam nunc Gepidarum populi possidere noscuntur. Quae patria in conspectu Moesiae sita trans Danubium corona montium cingitur, duos tantum habens accessus, unum per Boutas alterum per Tapas. Haec Gotia, quam Daciam appellavere maiores, quae nunc, ut diximus, Gepidia dicitur, tunc ab oriente Aroxolani, ab occasu Iazyges, a septentrione Sarmatae et Basternae, a meridie amnis Danubii terminabant)*.

[104] Ca o curiozitate, se poate aminti descoperirea unui sigiliu cu numele *Cunimundus*, având calitatea de στρατηλάτης (echivalent al lui *magister militum*), care este atribuit regelui gepizilor (vezi Al. Barnea, *Prosopographia Scythiae Minoris nach den epigraphischen und sphragistischen Quellen von 284 bis zum 7. Jh.*, în: Claudia Ludwig (Hrsg.), *Siegel und Sieglaer. Akten des 8. Internationalen Symposions für Byzantinische Sigillographie*, 2005 (extras), p. 7. Despre Cunimundus, v. nota următoare.

[105] Menander Protector (24) relatează: „Alboin, regele longobarzilor, nu înceta deloc duşmănia împotriva lui Conimund, ci îşi făcea socoteli că trebuie să răstoarne în orice chip stăpânirea gepizilor. De aceea el a trimis soli la Baian spre a-l chema la tovărăşie de arme. Solii au venit şi au început să-l roage să nu treacă cu vederea suferinţele pe care le îndură din partea gepizilor, mai ales că romanii, cei mai aprigi duşmani ai avarilor, s-au aliat cu gepizii. Ei arătau că nu doresc atât să pornească război împotriva gepizilor cât să lupte cu Iustinus, cel mai înverşunat duşman al avarilor, care n-a ţinut seama de înţelegerea făcută mai demult cu unchiul său Iustinian şi i-a lipsit pe avari de obişnuitul lor tribut anual. Au mai adăugat că dacă se vor uni cu longobarzii, vor ajunge neînfrânţi în lupte, vor nimici pe gepizi şi vor stăpâni împreună bogăţiile şi pământul lor. Ei vor avea de aici înainte pentru vecie Sciţia, şi le va fi deci foarte uşor să treacă în Thracia, iar din ţinuturile megieşe vor păşi fără nici o osteneală pe pământul romanilor şi vor ajunge până la Bizanţ. Solii longobarzilor au mai spus că avarii se vor găsi într-o situaţie prielnică, dacă vor începe ei mai întâi lupta împotriva romanilor, iar dacă ceilalţi le iau înainte, vor distruge cu desăvârşire puterea avarilor, oriunde s-ar întâmpla să fie"; 25: „Baian, după ce primi pe solii longobarzilor, se hotărî să-i trateze cu dispreţ, pentru ca astfel să încheie alianţa cu ei în condiţii mai avantajoase. De aceea zicea uneori că nu poate (să încheie

gepizii sunt înfrânți (în anul 567; relatarea lui Paul Diaconul); nepotul regelui se refugiază la Constantinopol împreună cu tezaurul regal și episcopul arian. Curând, neputând suporta vecinătatea primejdioasă a avarilor, longobarzii migrează și ei spre Italia. Unii gepizi pleacă în Italia, împreună cu longobarzii. Alții rămân în Dacia, unde prezența lor este semnalată de diferite izvoare[106].

Prezența gepizilor pe teritoriul Transilvaniei este cunoscută de asemenea grație descoperirilor arheologice. Dintre complexele arheologice mai semnificative se pot aminti așezarea și necropola de la Moreşti (jud. Mureș)[107], așezările de la Miercurea[108] și Șeica Mică[109] și cimitirul nr. 3 de la Bratei (jud. Sibiu)[110], precum și mormintele cu bogat inventar de la Apahida (jud. Cluj; două morminte)[111], Cluj-Someşeni[112], Turda (*Potaissa*, în castru)[113], Șimleul Silvaniei (jud. Sălaj)[114] și Valea lui Mihai (jud. Bihor)[115]. Îndeosebi mormintele princiare de la Apahida și

---

alianță), alteori că poate, dar nu vrea. Într-un cuvânt, după ce folosi tot felul de viclenii împotriva lor, păru în cele din urmă că dă ascultare cererilor lor, însă numai cu condiția să-i dea îndată a zecea parte din toate patrupedele care se aflau la longobarzi și, dacă aveau să fie biruitori, pretindea jumătate din pradă și tot ținutul gepizilor. Aceste condiții fură primite și ei se pregătiră de război împotriva gepizilor." (*Fontes*, II, p. 511–513).

[106] Astfel, Procopius din Caesarea (*De bellis*, VIII, 25, 5 și 10) arată că, pe timpul împăratului Iustinian, gepizii au ajutat câteva cete de sclavini să treacă peste Dunăre, în schimbul unei plăți mari. Mai târziu, Theophylactos Simocattes (I, 8), relatând episodul cu un anume Bokolabras, fugar de la avari în Imperiu, arată că acesta a fost însoțit de șapte gepizi, supuși ai săi; incidentul a dus la izbucnirea războiului dintre romani și avari. De asemenea, Theophanes Confessor relatează că în anul 593, generalul roman Priscus a fost condus spre locul unde se afla Mousoukios de un gepid creșin; alți gepizi luptă alături de avari în anul 601, precum și la împresurarea Constantinopolului (*Fontes*, II, p. 607, 615, 617).

[107] K. Horedt, Dacia (N.S.), 1, 1957, p. 295–308; idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958, p. 51–54; idem, *Befestigte Siedlungen des 6. Jahrhunderts u.Z. aus Siebenbürgen*, în K.-H. Otto, J. Herrmann (ed.), *Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen*, Berlin, 1969, p. 129–139 (Moreşti, Porumbenii Mici, Șeica Mică); R. Harhoiu, DIVR, p. 415; V. Lazăr, *Rep. arh. Mureș*, p. 264–268.

[108] S. A. Luca, Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, A. Georgescu, D. Diaconescu, *Descoperiri gepide la Miercurea Sibiului – Petriș*, în vol. *Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII)*, București, 2005, p. 17–29.

[109] K. Horedt, SCIV, 15, 1964, p. 187–204; R. Harhoiu, DIVR, p. 559.

[110] Ligia Bârzu, SCIVA, 37, 1986, 1, p. 89–101; eadem, *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. Das Gräberfeld Nr. 3 von Bratei* (Archaeologia Romanica, IV), Cluj, 2010 („Bearbeiteit von Radu Harhoiu").

[111] K. Horedt, DIVR, p. 35–37; R. Harhoiu, *Völkerwanderungszeit*, p. 157–160; Barbara Deppert-Lippitz, *Überlegungen zur goldenen Zwiebelknopfibel aus den gepidischen Fürstengrab Apahida I*, în Annales Universitatis Apulensis, series historica, 11 (I), 2007, p. 28–43.

[112] R. Harhoiu, *Völkerwanderungszeit*, p. 171, nr. 30.

[113] M. Bărbulescu, *Das Legionslager von Potaissa (Turda) – Castrul legionar de la Potaissa (Turda)*, Zalău, 1997, p. 39; studiu amplu: idem, *Mormântul princiar Germanic de la Apahida. Das germanische Fürstengrab von Turda*, Cluj, 2008 (text paralel bilingv; anexe). Este vorba de mormântul unei nobile sau principese, descoperit în zona thermelor din castru, lângă *frigidarium*; credem că și în acest caz un sector al thermelor a fost amenajat ca lăcaș de cult creștin, servind totodată ca „gropniță" pentru fruntașii gepizi și membrii familiilor lor. Vezi de asemenea: R. Harhoiu, *Völkerwanderungszeit*, p. 192, nr. 90; S. Nemeti, *Gepizii și Potaissa (sec. VI d.Hr.)*, în vol.: *Relații interetnice* (v. *supra*, nota 108), p. 31–37.

[114] R. Harhoiu, *Völkerwanderungszeit*, p. 189–190, nr. 85.

[115] E. Dörner, DIVR, p. 605; R. Harhoiu, *Völkerwanderungszeit*, p. 193, nr. 93.

Turda sugerează existența unui centru de putere al gepizilor în zona Potaissa – Napoca; principele *Om(a)harus*, cunoscut prin inscripția de pe un inel, își exercita autoritatea probabil asupra întregii Dacii intracarpatice (cea despre care vorbește Iordanes): fără îndoială cu recunoașterea împăratului de la Constantinopol[116], fapt cu atât mai relevant dacă avem în vedere că era creștin[117].

Chiar dacă mai sporadic, gepizii sunt prezenți și în teritoriul dintre Carpați și Dunăre, cum sugerează izvoarele[118] și chiar unele descoperiri arheologice[119].

Ei continuă a fi atestați arheologic pe teritoriul Transilvaniei până în secolul al VII-lea[120], cum arată descoperirile de la Bandu de Câmpie (jud. Mureș)[121], Noșlac[122] și Unirea[123] (jud. Alba). Locul gepizilor în evoluția istorică pe teritoriul Daciei este subliniat și de faptul că ei sunt singurii germanici care au transmis un număr de cuvinte în lexicul românesc[124].

Dar înainte să înceapă ascensiunea avarilor, alte *gentes* coboară din negura „Sciției": **slavii**[125]. Principalele știri despre aceste populații le întâlnim la doi autori care au scris pe la mijlocul secolului al VI-lea (Iordanes și Procopius din Caesarea), precum și într-un alt izvor din primul sfert al secolului al VII-lea (Pseudo-Mauricius).

Patria inițială a slavilor a fost, se pare, între bazinul mijlociu al Vistulei (după unele păreri chiar până la Odra) și cursul superior și mijlociu al Niprului, iar spre sud până la cursul superior al fluviilor Nistru și Bug (unde se învecinau cu purtătorii culturii Lipița); dar ținând seama de faptul că limba vechilor slavi era omogenă (Procopius din Caesarea; vezi mai jos), se consideră (Gh. Ștefan) că

---

[116] Ligia Bârzu, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii,* București, 1979, p. 74–75; C. H. Opreanu, *Childeric și Omaharus. Doi regi barbari federați ai Imperiului târziu*, în vol.: *Relații interetnice* (*supra*, nota 108), p. 7–15.

[117] Despre problema creștinismului la gepizi, vezi C. Deculescu, *Contribuții la vechimea creștinismului în Dacia. Din istoria religioasă a gepizilor*, AIIN, 3, 1924–1925, p. 357–376.

[118] Vezi nota 106.

[119] Vezi R. Harhoiu, *Völkerwanderungszeit*, p. 154 sq., precum și descoperirea mai nouă de la Sucidava (două fibule de argint cu disc): *ibidem,* p. 168–169, nr. 23 (5).

[120] Un izvor și mai târziu, Etymologicum Magnum (prima jumătate a secolului al X-lea), 230, 19–20 (*Fontes*, IV, p. 19), în denumește pe gepizi Γέπαιδες – Γετίπαιδες, ceea ce ar fi οἱ Γετῶν παῖδες :„copii de geți; înseamnă că în conștiința istorică, la sfârșitului primului mileniu, persista ideea locuirii gepizilor în țara geților (Dacia).

[121] E. Dörner, DIVR, p. 79; V. Lazăr, *Rep. arh. jud. Mureș*, p. 58.

[122] *Rep. arh. jud. Alba, p.* 129–131.

[123] *Ibidem*, p. 200, nr. 11 (prezență creștină).

[124] C. Deculescu (*Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes*, I, Leipzig 1922) considera că în limba română s-ar fi păstrat circa 300 de cuvinte de origine germanică, precum și unele toponime și antroponime; ele au fost reduse de romanistul german Ernst Gamillscheg la doar 26 de cuvinte sigure; filologul român Sextil Pușcariu le reduce și pe acestea la jumătate. Vezi C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I, 1975, p. 174.

[125] O prezentare sintetică despre slavi: Gh. Ștefan, DIVR, p. 544–546. Vezi încă: J. Slăma, în: Jan Filip (ed.), *Enzyclopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, 2, Praga, 1969, p. 1313–1321; *Istorija na Bălgarija*, I, Sofia 1981, p. 26 sqq.; Fl. Curta, *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI–VII*, Târgoviște, 2008 (traducere de Eug. Teodor).

teritoriul locuit inițial de populațiile slave era mult mai restrâns. Populațiilor preslave le sunt atribuite culturile Przevorsk și Zarubineț. Strămoșii slavilor sunt considerați veneții, menționați de unii autori antici (Pliniu cel Bătrân, *Nat. hist.*, IV, 27, 7; Tacitus *Germania*, 46, 1: „stau la îndoială dacă trebuie să număr printre germani sau printre sarmați triburile peucinilor, venedilor și fenilor"; Ptolemeu, *Geogr.*, III, 5, 7). Curând ajung sub dominația goților[126]; expansiunea lor spre sud a început după sfărâmarea puterii hunilor.

Făcând o prezentare a neamurilor din „Sciția"[127], Iordanes (*Getica*, 33) notează:

„În această Sciție, primul neam așezat, pornind de la apus, este al gepizilor. Partea aceasta a Sciției este străbătută de fluvii mari și celebre. Căci Tisa aleargă prin nordul și vestul ei; înspre sud se află însuși marele Danubius, iar spre est o taie Flutausis care este repede și vijelios și se varsă cu furie în undele Istrului. În mijlocul lor se află Dacia, apărată de Alpii abrupți, ca de o coroană. În partea lor stângă, spre nord, de la izvorul Vistulei se află așezată pe un spațiu imens numeroasa populație a veneților. Deși astăzi numele lor variază după diferitele familii și regiuni, ei poartă mai ales numele de sclavini și anți. Sclavinii locuiesc de la cetatea *Novietunum* și lacul care este numit Mursianus și până la Nistru, iar în nord până la Vistula; drept orașe au păduri și mlaștini. Anții însă, care sunt cei mai viteji dintre ei, se întind de la Nistru la Nipru, acolo unde Marea Pontică face un cot. Aceste râuri se găsesc la o distanță de mai multe zile de drum unul de altul" *(In qua Scythia prima ab occidente gens residit Gepidarum quae magnis opinatisque ambitur fluminibus. Nam Tisia per aquilonem eius chorumque discurrit; ab africo vero magnus ipse Danubius, ab eo Flutausis secat, qui rapidus ac verticosus in Istri fluenta furens disolvitur. Introrsus illis Dacia est, ad coronae speciem arduis Alpibus emunita iuxta quorum sinistrum latus, qui in aquilone vergit, ab ortu Vistulae fluminis per immensa spatia Venetharum natio populosa consedit. Quorum nomina licet nunc per varias familias et loco mutentur, principaliter tamen Sclaveni ac Antes nominantur. Sclaveni e civitate Novietunense et laco qui appellatur Mursiano usque ad Danastrum et in boream Viscla commorantur; hi paludes silvasque pro civitatibus habent. Antes vero, qui sunt eorum fortissimi, qua Ponticum mare curvatur, a Danastro exdenduntur usque ad Danaprum, quae flumina multis mansionibus ab invicem absunt).*

Același autor, vorbind despre încercările prin care trece Imperiul pe timpul lui Iustinian, menționează și atacurile zilnice ale bulgarilor, anților și sclavinilor (*Romana*, 388: *instantia cotidiana Bulgarum, Antium et Sclavinorum*).

O caracterizare concisă a vechilor slavi o face Procopius din Caesarea (*De bellis*, VII, 14, 22–30):

„Neamurile acestea, sclavinii și anții, nu sunt conduse de un singur om, ci trăiesc încă din vechime în rânduială democratică și de aceea treburile lor, atât cele prielnice cât și cele neprielnice, sunt totdeauna dezbătute de către obște. La fel sunt comune la aceşti barbari mai toate celelalte obiceiuri ale lor, încă din vechime. *Cred că este un singur zeu, făuritorul fulgerului și singurul stăpân al tuturor lucrurilor, și îi jertfesc boi și alte animale de tot felul.* Ei nu știu ce-i aceea soartă nemiloasă, nici nu mărturisesc că ea ar avea vreo înrâurire asupra oamenilor. Când îi amenință

[126] Vezi Iordanes, *Getica*, 119: „După înfrângerea herulilor, Hermanaric a pornit cu armată împotriva veneților care, deși erau de disprețuit ca forță militară, totuși erau puternici prin numărul lor mare; la început ei au încercat să se împotrivească... Aceştia, cum am arătat la începutul expunerii noastre, când am înșirat toate neamurile, se trag dintr-o singură tulpină, iar acum apar sub trei nume, și anume: veneți, anți și sclavini. Deși acum, datorită păcatelor noastre, se poartă pretutindeni ca niște fiare sălbatice, totuși atunci erau cu toții supuși puterii lui Hermanaric".

[127] Această regiune geografică este definită astfel de Iordanes: „Sciția se întinde mult în lung și în lat...; este înconjurată de Ocean..., de Pont și de ultima parte a cursului Istrului, care este numit Danubius, de la gurile sale și până la izvor". A se compara cu descrierea Sciției la Herodot, IV, 100–101.

moartea, fie că se îmbolnăvesc, fie că pornesc la război, făgăduiesc zeului că, dacă vor scăpa cu viață, îi vor aduce o jertfă; iar după ce scapă, îi jertfesc ceea ce au făgăduit și cred că și-au răscumpărat viața cu prețul acelei jerfe. Ei mai cinstesc și râuri, nimfe și alte zeități și jertfesc tuturor acestora, iar cu prilejul jertfelor fac prorociri. *Locuiesc în colibe jalnice, răzleți mult unii de alții și mereu se mută dintr-un loc în altul.* Când pornesc la luptă, cei mai mulți merg pe jos împotriva dușmanului; poartă în mâini scuturi mici și lănci; dar nu-și pun niciodată platoșă. Unii n-au nici cămașă, nici manta; ci îmbracă numai niște pantaloni până la părțile rușinoase și pornesc așa la luptă împotriva dușmanilor. *Amândouă neamurile au o singură limbă, cu totul barbară.* Nici la înfățișare nu se deosebesc cu ceva între ei. Toți sunt înalți și foarte voinici. Culoarea pielii nu e prea albă, aceea a părului nu e prea blondă și nici nu bate cu totul în negru, ci sunt toți roșcovani. Duc o viață aspră și neîngrijită, la fel ca masageții, și sunt mereu plini de murdărie, ca și aceia. Dar nu-s răutăcioși, nici vicleni, iar în simplitatea lor păstrează felul de a fi al hunilor. Până și numele sclavinilor și anților era unul singur la început. Într-adevăr, și unii și alții se numeau altădată «spori» (σποράδης), poate pentru faptul că locuiesc sporadic, în corturi împrăștiate. De aceea au și mult pământ; căci cea mai mare parte a țărmului de dincolo al Istrului este locuită de dânșii. Așa stau lucrurile cu neamul acesta".

O și mai amplă caracterizare a vechilor slavi o întâlnim în tratatul de artă militară al lui Pseudo-Mauricius (*Strategikon*, XI, 4, 1–15, 30–32, 38–39):

„Neamurile slavilor și anților au traiul și obiceiurile la fel și sunt slobode; ele nu rabdă nicidecum să fie robite sau stăpânite și mai cu seamă în țara lor. Au mulți bărbați și sunt răbdătoare, îndurând cu ușurință căldura, frigul, ploaia, goliciunea trupului și lipsa de hrană. Sunt blânzi și binevoitori cu oaspeții și-i duc pe rând din loc în loc unde au nevoie. Dacă întâmplător străinul a fost păgubit din lipsa de grijă a celui care l-a primit, vecinul acestuia pornește cu război împotriva lui, socotind drept o datorie sfântă să-și răzbune oaspetele. *Pe cei care se află prizonieri la ei nu-i țin ca sclavi la nesfârșit, ca celelalte neamuri, ci le hotărăsc un anumit timp și lasă în seama lor dacă doresc să se întoarcă în ținuturile de baștină, plătind o răscumpărare oarecare, sau rămân acolo slobozi și prieteni.* Au o mulțime de animale de tot felul și de roade, care zac în grămezi, mai ales mei și parâng. Femeile lor sunt de o cumințenie mai presus de firea omenească, așa încât multe dintre ele cred că moartea bărbaților e și moartea lor și se lasă sugrumate de bunăvoie, deoarece nu mai socotesc viață traiul petrecut în văduvie. Locuiesc în păduri și pe lângă râuri, mlaștini și bălți greu de pătruns și își fac mai multe ieșiri din locuințele lor, de bună seamă din pricina împrejurărilor în care se află. Lucrurile de trebuință le țin ascunse în pământ și nu agonisesc nimic de prisos, să se vadă. Duc o viață de jaf și le place să-și încerce dușmanii în locuri încurcate, înguste și stâncoase. Folosesc cu pricepere năvălirile repezi, înfruntările pe neașteptate și loviturile pe furiș, ziua și noaptea, și născocesc multe căi de înfruntare. Sunt iscusiți și în trecerea râurilor, mai mult ca toți, și se împotrivesc cu tărie în apă: de pildă, de multe ori unii dintre ei, când se află în locurile lor și sunt luați pe neașteptate de jur împrejur, se cufundă în apă, apucă în gură trestii mari, crescute în apă și goale peste tot, care se întind până deasupra apei, și stând la fund, cu fața în sus, răsuflă prin ele și ajung de le țin multe ceasuri, încât nici nu-i bănuiești; cu toate că văd întâmplător trestiile, cei neștiutori le cred crescute în locurile acelea. Cei care se pricep la asta, cunosc trestiile după tăietură și așezare; ei le înțeapă cu ele gurile sau le smulg din gură și-i scot afară, pentru că nu mai pot sta după aceea în apă. Se înarmează cu două suliți mici de fiecare bărbat, iar unii din ei cu scuturi temeinice, dar greu de purtat. Folosesc și arcuri de lemn cu săgeți mici, unse cu otravă, care e vătămătoare, dacă cel lovit nu ia o băutură împotriva otrăvii sau alt ajutor scornit de mințile vracilor ori nu-și taie repede rana, ca să nu îmbolnăvească tot trupul. Sunt nestăpâniți și războinici, nu cunosc rânduiala și nici nu caută să se prindă în luptă închegată sau să iasă în locuri descoperite și netede; sau, dacă se întâmplă că au îndrăzneală în clipa încăierării, scot numai strigăte și se mișcă puțin înainte. Dacă dușmanii rânduiți în față se trag îndărăt la strigătele lor, ei se avântă mai cu tărie; dacă nu, se întorc de unde au venit și nu se grăbesc să încerce puterea dușmanilor, ci fug în păduri, deoarece acolo au multă îndemânare și ajutor și se pricep să lupte cu iscusință în locuri strâmte. Și de multe ori aduc prăzi, pe care, cu oarecare tulburare, le lasă fără să le bage în seamă și fug în păduri, iar pe cei care rătăcesc și se îndreaptă spre prăzi îi înfruntă cu ușurință și le pricinuiesc pagube. Asemenea isprăvi sunt gata să facă în tot felul și de bună voie, ca să-și vatăme dușmanii. *Sunt cu totul fără credință și lipsiți de cuvânt față de înțelegerile*

făcute, urmându-le mai mult de teamă decât cu daruri, şi se lasă duşi când de un gând, când de altul; ori nu se înţeleg, ori se înţeleg, dar îndată vin alţii şi calcă în picioare hotărârile luate, deoarece fiecare gândeşte în alt chip şi nimeni nu vrea să asculte de celălalt. În luptă îi supără loviturile săgeţilor, înfruntările pe neaşteptate, năvălirile din mai multe părţi, încăierările pedestraşilor şi mai cu seamă ale celor cu arme uşoare, ca şi aşezările în locuri descoperite şi întinse".

„Deoarece au mulţi regi şi nu se înţeleg între dânşii, e nimerit ca pe unii dintre ei să-i mânuim cu vorbe sau daruri, mai ales pe cei din apropierea hotarelor noastre, iar împotriva celorlalţi să pornim război, pentru ca duşmănia faţă de toţi să nu ducă la unire sau la o singură stăpânire. De aşa-zişii *refugiaţi* (ῥεφούγοι), trimişi să ne arate drumurile şi să ne descopere pe cineva, trebuie să ne păzim cu străşnicie; *măcar că sunt romani*, ei au căpătat cu vremea această calitate, *au uitat de ale lor şi sunt cu mai multă tragere de inimă faţă de duşmani*. Pe cei binevoitori să-i răsplătim, iar pe cei care ne fac rău să-i pedepsim. Bucatele aflate în ţara din apropiere să nu le părăduim, ci să ne străduim să le aducem în ţară la noi, pe animale şi corăbii: căci râurile lor se varsă în Dunăre şi căratul se face uşor cu ajutorul corăbiilor".

„Aşezările slavilor şi anţilor sunt tot pe lângă râuri şi se ţin unele de altele, dar fără să fie la mare depărtare între ele şi au în apropiere păduri, mlaştini şi stufării, încât se întâmplă totdeauna că năvălirile împotriva lor se opresc în pragul acestor aşezări şi toată oastea se trudeşte acolo. Cei din ţinuturile vecine, având în preajmă pădurile, când simt de aproape mişcarea duşmanilor fug uşor din faţa celor care-i înfruntă. Tinerii lor sunt iscusiţi şi, când găsesc o clipă potrivită, se reped pe ascuns asupra oştenilor noştri, aşa încât năvălitorii nu pot face nici un rău duşmanilor".

Numele care s-a generalizat este cel al sclavinilor – deoarece ei se aflau în faţa *limes*-ului apărat de trupele Imperiului de răsărit. Prima menţiune a prezenţei lor în noile circumstanţe geografice pare a fi la Pseudo-Caesarius (prima jumătate a secolului al VI-lea)[128]. Într-un izvor (Marcellinus Comes, cu referire la anul 530), sunt menţionaţi cu numele de geţi – deoarece veneau probabil din Câmpia Română.

Prima ispravă a slavilor datează din 517–518; Procopius din Caesarea notează (*De bellis*, VII, 40, 5):

„Când Iustin, unchiul lui Germanus, se suise pe tron, anţii, care locuiesc aproape de sclavini, trecuseră Istrul cu oaste multă şi cotropiseră teritoriul roman. Nu mult înainte împăratul făcuse pe Germanus comandantul armatei din întreaga Tracie. Acolo se încăierase cu oştile duşmane, le biruise în luptă şi le măcelărise aproape pe toate..."[129].

În aceeaşi scriere (VII, 14, 1–6) întâlnim şi alte menţiuni despre luptele cu slavii (anul 530 şi următorii), al cărei erou a fost generalul roman Chilbudios (*De bellis*, VII, 14, 1–6; vezi *supra*, p. 337). În anul 545, o invazie slavă se abate asupra Imperiului; dar invadatorii sunt respinşi de heruli (aflaţi în solda romanilor)[130] (*ibidem*, VII, 13, 24–25). Concomitent cu aceste evenimente, Procopius (*ibidem,* VII, 14, 32–34) relatează:

„În timp ce la ei se petreceau acestea, împăratul Iustinian trimise o solie la acei barbari, cerându-le să se aşeze cu toţii într-o cetate veche, cu numele *Turris*[131], care se află dincolo de Istru şi fusese zidită pe vremuri de împăratul Traian, dar rămăsese părăsită de mult timp, căci o pustiiseră barbarii

---

[128] *Fontes*, II, p. 485.

[129] *Fontes*, II, p. 451 (cu nota 55); cf. I. Barnea, *DID*, II, p. 415.

[130] Despre heruli: H. Wolfram, *op. cit.*, p. 76 cu nota 81; Gh. Diaconu, EAIVR, II, p. 231–232. Herulii fuseseră primiţi în Imperiu în anul 512.

[131] Vezi *supra*, nota 61.

localnici. Iustinian făgăduia că le va dărui cetatea, împreună cu teritoriul din jurul ei, deoarece aparţinea romanilor încă de la început; că va face tot ce-i va sta în putinţă ca să-i adune laolaltă şi să le mai dea şi o mare sumă de bani, numai să-i fie de acum înainte aliaţi şi să-i împiedice pentru totdeauna pe huni de a mai cotropi împărăţia romană, aşa cum îşi puseseră în gând. Auzind aceasta, barbarii se învoiră şi făgăduiră că vor face totul, numai să-l numească din nou pe Chilbudios comandant al armatei romane şi să-l lase să locuiască în mijlocul lor, zicând că acela era Chilbudios pe care-l voiau ei. Ademenit de această nădejde, omul nostru ţinea acum şi el să fie Chiulbudios, comandantul armatei romane; şi zicea că el e acela. Pe temeiul acestor spuse fu trimis la Bizanţ; dar pe drum se întâlni cu Narses[132]. Acesta intră în vorbă cu el şi văzu că omul minte (deşi vorbea latineşte şi învăţase multe din apucăturile lui Chilbudios, pe care era în stare să le imite). Narses îl puse la închisoare şi-l sili să mărturisească totul; după aceea îl luă cu sine la Bizanţ" (vezi încă, *ibidem*, VII, 13, 26 şi *supra*, p. 337).

Un atac slav de mari proporţii are loc în 548 (*De bellis*, VII, 29, 1–3):

„Cam în acel timp, o armată de sclavini trecu fluviul Istru şi săvârşi lucruri îngrozitoare în întreaga Illyrie, până la Epidamnum, omorând şi luând în sclavie pe toţi tinerii care le cădeau în mână şi prădând avuţiile. De data aceasta, ei fură în stare să distrugă, fără nici o împotrivire, o mulţime de cetăţi de acolo, care mai înainte păreau puternice; cutreierară în lung şi în lat şi cercetară după voie. Conducătorii provinciei Illyria îi urmăreau cu o armată de cincisprezece mii de oameni; dar nu îndrăzneau să se apropie prea mult de duşmani".

În anul 550, trei mii de sclavini au trecut peste Istru, „fără ca nimeni să li se împotrivească", pustiind Thracia şi Illyricum şi comiţând cruzimi fără seamăn; apoi „ducând cu ei zeci de mii de prizonieri se întoarseră cu toţii acasă" (Procopius, *De bellis*, VII, 38, 1–23).

O altă invazie se petrece în 551 (*ibidem*, VII, 25, 1–6):

„O mulţime mare de sclavini năvăliră în Illyria şi pricinuiră acolo grozăvii de nedescris. Atunci împăratul Iustinian trimise împotriva lor o armată, în fruntea căreia se aflau, printre alţii, feciorii lui Germanus. Fiind cu mult inferiori în număr duşmanilor, aceştia nu-i putură ataca, ci urmăreau necontenit pe barbari şi hărţuiau pe cei rămaşi în urmă. Mulţi dintre aceştia fură omorâţi, iar unii fură prinşi şi trimişi împăratului. Cu toate acestea barbarii continuară să săvârşească atrocităţi. Ei cutreierară mult timp şi acoperiră toate drumurile cu cadavre, luând o mulţime nenumărată de oameni şi prădând totul, fără să întâlnească vreo împotrivire din partea cuiva; după aceea se întoarseră acasă cu toată prada. Căci romanii nu fură în stare să-i înfrunte nici măcar în timpul când treceau fluviul Istru şi nici să-i constrângă în vreun chip oarecare; pentru că gepizii îi primeau la ei şi-i treceau peste fluviu în schimbul unei plăţi mari, căci de fiecare om preţul era un stater de aur. Împăratul era nemulţumit, deoarece nu putea să-i împiedice nici să treacă fluviul Istru pentru a prăda imperiul roman, nici când se retrăgeau de aici cu prada...".

Tot Procopius ne mai aminteşte despre construirea unor fortăreţe pentru a combate pe barbarii infiltraţi de peste fluviu: *Adina* (*De aedif.*, IV, 7, 13: „pentru că barbarii sclavini stăteau mereu ascunşi acolo şi pândeau pe călători, făcând cu neputinţă trecerea prin acele locuri"; localizare necunoscută) şi *Ulmetum* (*De aedif.*, IV, 7, 17: „Din cauză că barbarii sclavini îşi făcuseră acolo un loc de

[132] Narses venise în Thracia spre a face recrutări pentru luptele cu ostrogoţii din Italia. O ştire provenind tot de la Procopius (*De bellis*, V, 27, 2–3) menţionează mercenari huni, sclavini şi anţi, sosiţi în ajutorul lui Belisarius pentru luptele din Italia.

pândă, unde stătuseră un timp foarte îndelungat, ea fusese lăsată cu totul în părăsire şi nu rămăsese nimic din ea, decât numele. Pe aceasta a rezidit-o din temelie şi a scăpat astfel părţile acelea de năvălirile sclavinilor").

Graţie amplei opere de fortificare înfăptuită pe timpul împăratului Iustinian, invaziile slave sunt oprite până în 578/579. „În anul al patrulea al domniei împăratului Tiberius Constantinus s-a adunat în Thracia neamul sclavinilor în număr de aproape o sută de mii de oameni şi au pustiit Thracia şi multe alte ţinuturi", scrie Menander Protector (fragm. 47)[133]. Împotriva slavilor, împăratul a aţâţat pe avari, după cum relatează acelaşi autor (fragm. 48):

„Grecia era pustiită de către sclavini şi de pretutindeni ne ameninţau fel de fel de primejdii, iar Tiberius nu avea la îndemână trupe potrivite pentru luptă, nici măcar pentru o parte a duşmanilor şi cu atât mai puţin împotriva tuturor, şi apoi nu era în stare să-i înfrunte dintr-o dată, deoarece trupele romane fuseseră îndrumate pe frontul de răsărit. De aceea el a trimis soli la Baian, conducătorul avarilor, care pe atunci încă nu era supărat pe romani, ci la începutul domniei lui Tiberius dorea chiar să se bucure de dreptul nostru de cetăţenie. Aşadar împăratul a căutat să-l înduplece pe han să pornească război împotriva sclavinilor, pentru ca acei care pustiau pământul roman să fie atraşi în propriile lor suferinţe şi, dorind să dea ajutor celor de acasă, să fie siliţi să pună capăt prădăciunilor din ţinuturile romanilor şi să alunge primejdia din preajma celor de un neam cu dânşii. Deci împăratul a trimis la el această solie, iar Baian s-a lăsat înduplecat cu uşurinţă. Cu acest prilej a fost trimis ca sol Ioannes, care în timpul acela avea în seamă conducerea insulelor şi fusese rânduit guvernator peste oraşele din Illyria. Acesta a sosit în Peonia şi a strămutat pe Baian şi trupele avarilor în pământul roman, transportând (peste fluviu) mulţimile barbare în corăbii mari. Se zice că au trecut pe pământul roman aproape şaizeci de mii de călăreţi bine înarmaţi. De aici i-a dus mai departe prin ţinutul illirilor şi a ajuns iarăşi pe pământul sciţilor. Acolo s-a pregătit să-i treacă din nou peste Istru în aşa-numitele corăbii cu cârme împrejur. După ce a trecut pe malul celălalt al fluviului, (Baian) a năvălit pe neaşteptate în satele sclavinilor, a pustiit ogoarele şi a târât după sine sau a răpit tot ce-a putut, deoarece nici unul dintre barbarii de acolo nu aveau îndrăzneala să-i stea împotrivă, ci se refugiau în păduri şi văgăuni. Mişcarea aceasta a avarilor împotriva sclavinilor s-a iscat nu numai din pricina soliei împăratului şi a dorinţei lui Baian de a face pe placul romanilor, drept răsplată pentru bunăvoinţa arătată faţă de el de către împărat, ci şi din motive personale, deoarece Baian era foarte supărat pe sclavini. Conducătorul avarilor a trimis soli la Daurentios şi la celelalte căpetenii ale sclavinilor şi le-a poruncit să se pună sub ascultarea avarilor şi să se numere printre cei care le plătesc tribut. Iar Dauritas şi şefii din jurul său au spus: 'Dar cine-i acest om şi la care raze de soare se încălzeşte, de are îndrăzneala să vină cu puterea peste noi? Noi suntem deprinşi să stăpânim pământ

[133] Evenimentul este consemnat şi de Ioan din Efes (*Hist. eccl.*, VI, 25): „În al treilea an al domniei împăratului Tiberiu, poporul blestemat al slavilor a năvălit pe teritoriul Imperiului. El a parcurs Grecia întreagă, regiunile Thessalonicului şi toată Thracia, a luat multe cetăţi şi castele, a pustiit, a ars, a jefuit şi a cucerit ţara şi s-a aşezat în ea fără nici o teamă, ca şi când era a lui. Şi aceasta a durat patru ani, în timpul cărora a avut toată libertatea ca să se aşeze şi să se întindă în cuprinsul ei. Slavii au prădat şi au ars totul până la zidul cel lung, făcându-se stăpâni pe turmele imperiale – mii de dobitoace – şi pe cele ale particularilor. Şi până în momentul de faţă [este vorba de anii 583-584] s-au aşezat în pace pe teritoriul provinciilor romane, jefuiesc, ard şi omoară, fără grijă şi fără teamă. Ei s-au îmbogăţit; posedă argint şi aur, herghelii de cai, armate fără număr şi au învăţat să se războiască mai bine ca romanii". Vezi I. Barnea, *DID*, II, p. 432–433: „Din cele relatate mai sus, rezultă că pentru prima dată pe la anul 580, slavii s-au aşezat nu în grupuri mici şi izolate, ci în număr mare şi pe termen mai îndelungat pe tot teritoriul Imperiului, foarte probabil şi în Dobrogea. În general, aşezarea lor n-a avut un caracter permanent, nici nu s-a făcut cu intenţia unei vieţi paşnice, productive, ci pentru pradă şi jaf. Totuşi se poate presupune că acum se fac începuturile unor aşezări izolate şi statornice ale slavilor în Peninsula Balcanică".

străin şi nu alţii să stăpânească pământul nostru, iar obiceiul acesta va stărui în rândurile noastre atât cât vor exista războaie şi săbii'. Astfel au răspuns sclavinii cu mândrie, iar avarii nu s-au lăsat mai prejos, ci au întrebuinţat şi ei cuvinte mari şi umflate. Din toate acestea s-au ivit apoi certuri şi gâlceavă, deoarece barbarii sunt neînduplecaţi şi trufaşi, aşa că au ajuns la neînţelegeri. Sclavinii nu şi-au putut stăpâni mânia şi au ucis solii veniţi la dânşii, iar faptul acesta a fost aflat de Baian. Aşadar împotriva sclavinilor Baian avea acum un motiv de învinuire pe care îl aştepta de multă vreme şi nu era în stare să-şi ascundă mânia. Era supărat că n-au dat ascultare poruncilor sale şi i-au pricinuit o mulţime de suferinţe, apoi mai voia să facă pe placul împăratului şi era încredinţat că va găsi în ţara lor multe bogăţii, deoarece ţinuturile romanilor fuseseră pustiite în multe rânduri de către sclavini, pe când pământul lor nu fusese călcat niciodată de alte neamuri".

Totuşi, chiar în anul următor (580), un sol al avarilor, pe drumul de întoarcere din capitala Imperiului, „pe când se afla în drum prin Illyria, împreună cu câţiva romani trimişi pentru pază, a fost ucis de către sclavinii care făceau prădăciuni prin părţile acelea" (Menander Protector, fragm. 64).

Cu toate raporturile tensionate, sclavinii colaborează adesea cu avarii în acţiunile de pradă împotriva Imperiului. Theophilactus Simocattes arată că sclavinii, împinşi de avari, ajung până la „Zidurile Lungi"[134], fiind cu greu izgoniţi de Comentiolus (I, 7); din alt loc (VI, 3–4), aflăm că, din porunca chaganului, sclavinii construiesc ambarcaţiuni pentru trecerea Istrului împotriva oraşului Singidunum.

În anul 592, este trimis comandant la Dunăre Priscus, pentru a lupta împotriva sclavinilor; generalul roman ajunge la Durostorum (unde este întâmpinat de o solie a chaganului); mai departe, Theophylactus Simocattes (VI, 7) relatează:

„În a douăsprezecea zi, după ce construise nave, generalul trecu fluviul şi auzind că Ardagast scosese ceata de sclavini şi plecase ca să facă prăzi, la miezul nopţii porni împotriva lui. Trezit din somn de zgomotul mare, Ardagast spuse că a avut nişte vedenii în vis şi încălecând pe un cal fără şa o luă la fugă. Barbarul dădu apoi peste romani şi descălecând de pe cal începu lupta corp la corp. Dar pentru că nu putea să ţină piept celor care luptau, începu să fugă prin nişte locuri greu de străbătut. Ardagast o luă înainte datorită iuţelii de picior, căci natura îl deprinsese pentru aceasta. Dar o soartă potrivnică i se arătă şi barbarul dădu peste trunchiul unui arbore mare. De aceea ar fi fost o pradă foarte uşor de prins pentru duşmani, dacă fluviul nu l-ar fi salvat. Căci trecându-l înnot, scăpă de primejdie. Romanii făcură ospăţ tăiuşului săbiei un mare număr de sclavini, pustiiră ţinutul lui Ardagast, iar pe cei prinşi vii îi trimiseră la Bizanţ cu juguri de lemn legate de gât".

Evenimentul este relatat şi de Theophanes Confessor, în *Chronographia* sa (anul 593), cu informaţii suplimentare[135]:

„În acest an împăratul Mauricius îl trimise pe Priscus împreună cu toate oştile romane la Istru spre a împiedica neamurile sclavinilor să treacă fluviul. Ajungând Priscus în Durostor şi aflând hanul, trimise la el soli şi cerea romanilor să pună capăt războiului. Priscus răspunse că 'n-a venit să facă război cu avarii, ci a fost trimis de împărat împotriva neamurilor sclavinilor'. Aflând Priscus că Ardagast răsfirase mulţimile sclavinilor pentru a prăda, pe neaşteptate trecu Istrul la miezul nopţii şi se încăierară cu Ardagast. Simţind primejdia, Ardagast încălecă pe un cal fără şa şi abia putu scăpa. Romanii prinseră mulţi sclavini şi străbătând ţara din preajma lui Ardagast puseră mâna pe un mare număr de prizonieri şi-i trimiseră la Bizanţ sub conducerea lui Tatimer. Acesta făcu trecerea fără tragere de inimă, apoi se dădu la beţie şi desfrâu şi n-avea nici o grijă. A treia zi mulţimea sclavinilor

[134] Vezi pasajul citat la nota precedentă (Ioan din Efes).

[135] Pentru extrasele din *Chronographia* lui Theophanes, vezi *Fontes*, II, p. 605 sqq.

se răsculară împotriva lui. Cuprins de teamă, el scăpă cu fuga şi ajunse în Bizanţ. Romanii aflaţi împreună cu dânsul se luptară cu sclavinii din răsputeri şi, împotriva aşteptărilor, îi învinseră pe barbari, apoi îi aduseră pe prizonieri în Bizanţ în faţa împăratului. Acesta s-a bucurat şi a înălţat lui Dumnezeu imnuri de mulţumire împreună cu toată cetatea. Priscus prinse inimă şi înaintă *în părţile mai dinlăuntru ale sclavinilor*. Un bărbat gepid, stăpânit de credinţa creştină, fugi la romani şi le arătă romanilor drumul. Şi îi înfrânseră pe barbari. El spuse că Mousoukios, regele barbarilor (τὸν ῥῆγα τῶν βαρβάρων), se află la treizeci de mile. Îndemnat de trădarea gepidului, Priscus trecu fluviul la miezul nopţii şi îl descoperi pe Mousoukios doborât de beţie: căci prăznuise ziua morţii fratelui său. Îl prinse viu şi pricinui mult măcel între barbari. După ce puseră mâna pe mulţi prizonieri, romanii se dădură la mâncare şi băutură, dar barbarii se adunară şi îi înfruntară pe învingători. Şi răspunsul ar fi fost mai aprig decât bărbăţia lor de mai înainte, dacă n-ar fi intervenit Gentzon cu un pâlc de călăreţi romani şi n-ar fi împiedicat printr-o luptă înverşunată urmările barbarilor. Priscus i-a tras în ţeapă pe cei încredinţaţi cu paza sa".

Din *Chronographia* (anul 594) lui Theophanes, aflăm că expediţia a fost reluată anul următor:

„În acest an Priscus a trecut din nou Istrul, a prădat neamurile sclavinilor şi a trimis împăratului o mulţime de prizonieri. Împăratul a trimis pe Tatimer la Priscus şi a poruncit ca romanii să petreacă iarna acolo. Aflând de acest lucru, romanii se împotriveau, deoarece nu era cu putinţă să se facă aşa ceva din pricina mulţimii barbarilor, duşmăniei locuitorilor şi frigului de nesuportat. Priscus i-a îndemnat cu cuvinte măgulitoare şi i-a înduplecat să ierneze acolo şi să îndeplinească porunca împăratului".

De la Theophilact (VII, 1) şi de la Theophanes aflăm că în anul 595, împăratul i-a luat lui Priscus conducerea militară şi l-a numit conducător pe fratele său Petrus[136]. Lângă Marcianopolis, avangărzile acestuia întâlnesc o ceată de slavi:

„Aceştia dădură peste şase sute de sclavini care duceau o mare cantitate de pradă de la romani. Căci devastând Zaldapa, Aquis şi Scopis, ei jefuiseră din nou pe nenorociţi şi aveau prăzile încărcate pe un mare număr de care. Când barbarii văzură pe romani apropiindu-se de ei şi apoi fură văzuţi şi ei, se repeziră să ucidă pe captivi; şi astfel fură omorâţi captivii de parte bărbătească ce erau în floarea vârstei. Pentru că barbarii nu puteau să evite întâlnirea cu romanii, puseră carele laolaltă, se înconjurară cu un fel de întăritură (χάραξ) de tip barbar împotriva cailor lor. Atunci comandantul (Alexandru îi era numele) îi îndemnă *în limba părintească a romanilor* (τῇ πατρίῳ τῶν Ῥωμαίων φωνῇ) să descalece de pe cai şi să dea lupta cu duşmanii corp la corp. Aşadar romanii, descălecând de pe cai, se apropiară de întăritură; ei dădură şi primiră la rândul lor lovituri de săgeţi... dar romanii atacară cu putere şi târziu îi uciseră cu greu pe barbarii din întăritură" (Theophilactus Simocattes, VII, 2; evenimentul este consemnat şi în *Chronographia* lui Theophanes, la anul 596).

În anul 597, generalul Petrus trece pe la Pistus, Zaldapa, Iatrus, Novae, ajungând la Asemum (Asamum, pe râul Osăm) (Theophilactus Simocattes VII, 1–3); apoi, aflăm de la Theophanes[137]:

„Petru se îndreptă împotriva lui Piragast, conducătorul sclavinilor, iar barbarii îi întâmpinară pe aceştia pe malul fluviului şi îi împiedicau să treacă. Romanii trăgeau cu arcurile din corăbii şi-i

[136] Theophanes (anul 595; *Fontes*, II, p. 607) ne mai informează că Priscus a pornit cu oştirea înainte de a sosi Petrus şi a trecut fluviul – unde este întâmpinat de trimişii hanului. După tratative, „Priscus dădu hanului prizonierii spre a obţine trecerea, iar toate prăzile de război le luă cu sine şi trecu fluviul fără primejdie".

[137] *Fontes*, II, p. 609; la Novae se petrecuse un grav incident între Petrus şi locuitorii şi apărătorii cetăţii.

întoarseră înapoi. După ce fură puşi pe fugă, Piragast fu lovit la un şold şi muri. Romanii trecură dincolo, luară o mulţime de prizonieri şi se întoarseră în tabăra lor. Dar călăuzele rătăciră drumul şi căzură cu toţii în locuri lipsite de apă (ἀνύδροις τόποις), încât oastea era în primejdie. După ce merseră toată noaptea, ajunseră la râul Helivakia (τῷ Ηελιβάκια ποταμῷ)[138]. Dar barbarii se pitiseră în ascunzişuri pe malul celălalt şi trăgeau în cei care veneau să ia apă. Se iviră pierderi mari în oştile romane şi începură a fugi, în timp ce erau hărţuiţi de barbari. Când a aflat de aceste lucruri, Mauricius i-a luat lui Petrus conducerea şi l-a trimis din nou pe Priscus comandant în Thracia".

De la Theophilact aflăm din nou despre asocierea slavilor cu avarii. În anul 601, în bătălia de pe Tisa (VIII, 3), terminată cu înfrângerea avarilor, au fost făcuţi prizonieri şi opt mii de sclavini.

În anul 602, profitând de dezorganizarea *limes*-ului (părăsit de soldaţii romani răsculaţi), slavii trec Dunărea, aşezându-se pe teritoriul Imperiului.

Influenţa slavilor asupra populaţiilor de pe teritoriul Daciei, în decursul secolului VI, a fost nesemnificativă. Mai târziu, ca urmare a constituirii celui de-al doilea chaganat (după 680), unele grupuri de slavi (probabil dislocaţi de avari) pătrund în Transilvania: pe văile Mureşului, Crişurilor, Someşului (vezi descoperirile de la Culciu Mare, jud. Satu Mare; Dăbâca, Ţaga, Cluj-Cordos, jud. Cluj; Noşlac, jud. Alba; Cipău-Sf. Gheorghe, jud. Covasna); ei sunt consideraţi ca reprezentând detaşamente militare în slujba avarilor[139].

Aproximativ concomitent cu slavii, alte două neamuri, revărsate din adâncurile Asiei, îşi fac apariţia în ţinuturile dunărene: avarii şi bulgarii.

Avarii[140] erau o populaţie nomadă, originară din Mongolia. Sub presiunea altor triburi turanice, ei ajung la gurile Dunării (pe la mijlocul secolului al VI-lea)[141].

---

[138] Vezi şi Theophilact (VII, 5): „... şi toată armata romană s-ar fi prăpădit, dacă un barbar oarecare nu le-ar fi arătat râul Helivakia (τὸν Ηλιβακίαν... ποταμόν), care se afla la o depărtare de patru parasange" (20 km). Acest râu a fost identificat cu Ialomiţa (*Istoria României*, I, 1960, p. 605, 733); dar urmărind itinerariul lui Petrus, acele „locuri lipsite de apă" pot fi mai degrabă în câmpia Călmăţuiului, iar râul repectiv poate fi identificat cu Călmăţuiul sau Vedea. De acest râu se poate lega numele cetăţii (πόλις) *Helis* (locul întâlnirii dintre Lysimach şi Dromichaites; vezi Diodor din Sicilia, *Bibl. hist.*, XXI, 12, 2); identificată de unii istorici cu *dava* getică de la Zimnicea (vezi Al. Vulpe, DIVR, p. 624).

[139] D. Gh. Teodoru, *Romanitatea carpato-dunăreană şi Bizanţul în veacurile V–XI e.n.*, Iaşi, 1981, p. 44. La Nuşfalău (jud. Sălaj) a fost descoperită o necropolă de incineraţie (secolul VIII – începutul secolului X) atribuită slavilor occidentali, în contact cu avarii (Maria Comşa, MCA, 7, 1961, p. 519–529).

[140] Despre avari şi antichităţile avarice din Dacia, rămâne esenţial studiul lui Kurt Horedt: *Avarii în Transilvania*, în *Contribuţii la istoria Transilvaniei*, Bucureşti, 1958, p. 61–109; idem, în *Istoria României*, I, 1960, p. 714–722; vezi încă: J. Filip, *Enczyclopädisches Handbuch*, I, p. 69–70; R. Harhoiu, DIVR, p. 74–75; idem, EAIVR, I, p. 145.

[141] Vezi datele transmise de Euagrios Scholasticos, V, 1 (*Fontes*, II, p. 527): „Avarii sunt un neam scitic, dintre cei care trăiesc în căruţe şi sălăşluiesc în câmpiile de dincolo de Caucaz. Fugind cu toţii de vecinii lor turci, deoarece suferiseră mult din pricina lor, ei ajunseră până în Bosporul cimerian. După ce părăsiră ţărmul Pontului numit Euxin (unde se aflau tot felul de neamuri barbare, iar romanii întemeiaseră oraşe, tabere militare şi câteva staţiuni de veterani sau de coloniţti trimişi de împăraţi), ei îşi deschiseră o trecere şi se luptară cu toţi barbarii ieşiţi în cale, până ce ajunseră la ţărmurile Istrului şi trimiseră soli la Iustinian".

În anul 558 avarii trimit o solie la Constantinopol solicitând subsidii, precum şi un teritoriu în care să se aşeze[142]. Ei îşi reînnoiesc cererea în 562; împăratul Iustinian le oferă un teritoriu în Pannonia Secunda (între Dunăre, Sava şi Drava), însă avarii refuză, deoarece era zona vizată de longobarzi. Iată relatarea lui Menander Protector (9):

„Iustinian a primit pe solii avarilor, care cereau îngăduinţa să vadă pământul, unde tribul urma să-şi aleagă loc pentru locuinţe. La sfatul generalului său Iustinus, împăratul şi-a pus în gând să aşeze acest neam în ţinutul herulilor, adică acolo unde locuiseră herulii (el se numeşte Pannonia Secunda); iar dacă le-ar fi pe plac, împăratul le-ar îngădui. Dar ei spuneau că nu pot părăsi Sciţia şi lăsau să se înţeleagă că ţin mult la această ţară. Convorbirea n-a putut propăşi, iar între timp comandantul Iustinus a trimis soli la Bizanţ şi a arătat împăratului că ar face bine să-i oprească acolo, în închisoare, pentru o bucată de vreme. Căci el s-a împrietenit cu unul din soli, anume cu Oicunimon şi acesta i-a mărturisit în taină că avarii una vorbesc şi alta au în minte, că folosesc cuvinte cât mai cumpănite spre a-şi masca viclenia şi căpăta bunăvoinţa romanilor, măcar până trec Istrul, dar că de fapt au alte gânduri, iar după ce vor trece fluviul, vor porni la război împreună cu toată armata lor. Când a aflat aceste ştiri, Iustinus a dat de veste împăratului să-i ţină închişi la Bizanţ pe solii avarilor, deoarece aceştia nu vor trece fluviul înainte de a fi sloboziţi solii. În timp ce făcea toate acestea, Iustinus nu înceta deloc pregătirile pentru a supraveghea trecerea peste fluviu, căci îi încredinţase lui Bonus, comandantul trupelor mercenare şi domestice, paza fluviului. Iar solii avarilor, văzând că nu dobândesc nimic din ceea ce veniseră să ceară de la împărat, au luat de la el daruri, aşa cum le era obiceiul, şi-au cumpărat cele de trebuinţă, între altele şi arme, şi au fost lăsaţi să se ducă. Dar între timp împăratul a trimis în taină poruncă lui Iustinus să le ia armele într-un chip oarecare, iar comandantul i-a primit pe soli la întoarcere şi a îndeplinit toate acestea. De aici s-a iscat duşmănie între romani şi avari, duşmănie pricinuită de multe motive, dar mai ales de faptul că n-au fost sloboziţi mai repede solii, deoarece Baian le dăduse poruncă să se întoarcă cât mai curând. Dar împăratul ştia bine ce gânduri au şi de aceea făcea fel şi chip să-i ţină închişi cât mai multă vreme în oraşul său de reşedinţă".

Urmaşul lui Iustinian, împăratul Iustin II, refuză să le mai acorde subsidii. Atunci avarii atacă pe franci (în Thuringia), dar sunt respinşi. În aceste condiţii, acceptă propunerea de alianţă a longobarzilor (Menander Protector, fragm. 24–25) şi îi înfrâng pe gepizi, în anul 567 (vezi p. 348–349). Dar stânjeniţi de asemenea vecinătate primejdioasă, longobarzii pleacă în Italia (anul 568). În aceste împrejurări, romanii reocupă Sirmium, care este revendicat de avari (aceştia se considerau „moştenitori" de drept ai fostei stăpâniri a gepizilor). Hanul Baian trimite în mai multe rânduri soli, solicitând subsidii (Menander Protector, fragm. 27–28, 33); abia în anul 573 romanii încheie pace cu avarii, plătindu-le anual 80 000 de piese de aur (364 kg de aur), în curând pretinzând în plus alte 20 000 de piese anual (Theophylactus Symocattes, I, 3 şi 6).

Avarii îşi creează o întinsă stăpânire, din stepele nord-pontice până în Pannonia, supunând neamurile barbare întâlnite în cale. Singurii care li se opun sunt sclavinii – împotriva cărora Baian porneşte în 580, cu concursul flotei romane,

[142] Impresia produsă de aceşti barbari asupra locuitorilor Capitalei ne este redată plastic de Theophanes Confessor (*Fontes*, II, p. 601): „Tot în anul acesta [558] veni în Bizanţ un neam ciudat de oameni, al aşa-zişilor avari; şi tot oraşul se strânse să-i vadă, pentru că niciodată nu privise asemenea neam de oameni; căci aveau plete lungi de tot, date pe spate, legate cu cordele şi împletite, iar restul îmbrăcămintei era la fel cu a celorlalţi huni. Aceştia fugiseră din ţara lor, trecură în părţile Sciţiei şi Moesiei şi trimiseră soli la Iustinian: ei cereau să fie primiţi ca supuşi".

o expediție, peste Dunăre (Menander Protector, 48; vezi *supra*, p. 355–356). Dar în anul 582 avarii ocupă Sirmium (după trei ani de rezistență; Menander Protector, fragm. 66); chaganul își stabilește aici reședința. Apoi, călcând tratatul cu romanii, Baian ocupă prin surprindere Singidunum, apoi Viminacium, și pustiește ținuturile Imperiului până la Anchialus (Theophilactus, I, 3). Un atac de amploare se petrece în 586–587, când este pustiit teritoriul Moesiei și cel dobrogean, barbarii cucerind orașele Ratiaria, Bononia, Aquae, Durostorum, Zaldapa, Marcianopolis și Tropaeum (Theophylactus, I, 8). În cursul acestui război se produce un incident, relatat astfel de Theophylactus Simocattes (II, 15):

„După ce bătrânul [un soldat roman] spuse aceste vorbe adunării, reaprinse în piepturile soldaților curajul pentru luptă, la cei mai destoinici făcând să nască o dorință neînfrânată de a se bate și pișcând cu vorba precum cu un bici lipsa de bărbăție a celor doi, îl făcu să se schimbe. Se ridică un strigăt puternic din adunare și teatrul răsuna de laudele celor care admirau pe soldatul bătrân pentru marele lui curaj. Și îndată, cu toții într-un gând, părăsiră adunarea și se îndreptară spre arme. Coborâră deci de pe Haemus la Calvomuntis și la Libidurgos și văzură nu departe, cam la patru mile de acolo, pe chagan stând cu corturile fără nici o grijă, întrucât armata îi era împrăștiată prin toată Thracia. Comentiolus aranjă armata și punând-o pe o singură linie de luptă o lăsă să înainteze; porunci să se îndrepte spre Astice, noaptea să fie sub pază, iar a doua zi să năvălească asupra chaganului ca o furtună și să facă un mare măcel printre dușmani. Dar o soartă potrivnică găsi cu cale să schimbe socotelile acestei expediții. Căci, întocmai ca un bondar, distruse stupii bunei chibzuiri și prădă osteneala comandantului, ca pe cea a unei albine. În adevăr, după ce soarele și-a arătat spatele sumbrei nopți și lampa prea frumoasă și dătătoare de lumină acoperindu-și strălucirea a cedat puterii nopții, unul dintre animalele de povară și-a scuturat sarcina de pe el. Se întâmplase însă ca stăpânul lui să meargă înainte. Dar cei care veneau în urmă și vedeau animalul de povară târând în dezordine sarcina după el, strigară la stăpân să se întoarcă și să îndrepte povara de pe animal. Ei bine, acest lucru a fost pricina tulburării ordinei în oștire și a făcut să înceapă fuga înapoi; căci mulțimea auzea glasul și cele spuse erau luate greșit drept un semnal care se părea că era pentru fugă, ca și cum dușmanii s-ar fi ivit în apropiere de ei mai repede decât orice închipuire. S-a produs o foarte mare învălmășeală în armată și mult zgomot; fiecare striga tare să se întoarne și se îndemna unul pe altul *în limba băștinașă* (ἐπιχωρίῳ τε γλώτῃ) să se întoarcă înapoi, grăind cu foarte mare tulburare *torna, torna* (τόρνα, τόρνα), ca și cum li s-ar fi ivit pe neașteptate o luptă în timpul nopții. Se împrăștie așadar toată oștirea ca o armonie a coardelor de liră. Chaganul fugi de această a doua și cea mai mare primejdie cât îl ținură picioarele și lăsând căile bătute și strămutându-se în alt loc, găsi o scăpare și mai neașteptată decât cea dintâi. La fel făcură și romanii și fugeau la rândul lor; o frică falsă făcuse să se întoarcă oștirea romană și o primejdie neadevărată înspăimântă pe ostașii ei. Totuși aceștia măcelăriră mai mulți avari când se dădu o ciocnire neașteptată între cele două armate; căci întorcându-se unii din armata romană, atacară foarte energic pe dușmani. Când chaganul a răsuflat după această învălmășeală, spre a șterge pata pricinuită de atacurile adversarilor, strângând ceata de barbari, s-a năpustit asupra cetăților romane și a pus stăpânire pe castelul Appiaria"[143].

[143] Incidentul este redat astfel de Theophanes Confessor (vezi *Fontes*, II, p. 605): „Un animal de povară aruncase sarcina de pe el și cineva a strigat pe stăpânul animalului să îndrepte sarcina, zicându-i în limba maternă: *torna, torna frater* (τῇ πατρῷα φωνῇ: τόρνα, τόρνα φράτερ). Stăpânul catârului n-a auzit glasul, dar l-au auzit oștenii și, crezând că sunt înfrânți de dușmani, o luară la fugă, strigând în gura mare: *torna, torna* (τόρνα, τόρνα)". Vezi Petre Năsturel, *Torna, torna, fratre. O problemă de istorie și de lingvistică*, SCIV, 7, 1956, 1–2, p. 179–188, care optează (pe baza a două manuscrise) pentru forma φράτρε (vocativ format după regula substantivelor terminate în *-us*; oricum, apropiat de românescul *frate*); înseamnă că în *graiul strămoșesc* al soldaților (romani) din provinciile de la Dunăre, substantivul *frater* era tratat ca fiind de declinarea a II-a (se poate cita în acest sens o inscripție celebră din Italia, elogiul lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus: IDRE, I, 113, r. 1), cu vocativul format după regula substantivelor terminate în *-us*! (v. *supra*, p. 83, nota 36). Dar forma *fratre* (la

Acelaşi autor ne mai redă un alt incident al generalului Priscus cu chaganul avarilor (VII 7):

„La începutul primăverii Priscus plecă din Bizanţ. Apoi adună trupele la Astice şi după ce făcu numărătoarea armatei, comandantul află că un mare număr de romani pierise. Încercă deci să facă vădite împăratului Mauricius greşelile lui Petrus; totuşi fu convins de sfaturile unora să ascundă greşelile. Aşadar, după ce făcu cincisprezece popasuri cu tabăra şi trecu Istrul, în a patra zi comandantul sosi la Novae de Sus [în Moesia Prima]. Aflând aceasta, chaganul trimise soli la Priscus şi-l întrebă care este cauza sosirii romanilor. Comandantul spuse că locurile sunt potrivite de la natură pentru vânătoare şi călărie şi sunt foarte bogate în ape. Chaganul arătă că romanii păşesc pe un pământ străin, iar Priscus a călcat tratatul, iar pacea este tulburată de el pe ascuns. Priscus spuse că pământul este roman, iar barbarul că romanii l-au pierdut prin arme şi prin legea războiului".

Un alt pasaj consemnează un armistiţiu între adversari (Theophilactus Symocattes, VII, 13):

„În această vreme chaganul, care este în mare cinste la avari, strângându-şi trupele, înaintă prin Mysia tracică, apoi atacă oraşul Tomea[144]. Aflând acestea, Priscus veni în ajutorul oraşului ameninţat. Aşadar romanii şi barbarii aveau taberele lângă Tomea şi, deşi venea iarna, rămăseseră pe loc. La apariţia primăverii o foamete lovi pe romani. Când era aproape să sosească marea sărbătoare creştinească a patimilor şi învierii Dumnezeului mântuitor şi foametea copleşea pe romani, dintr-o pronie neaşteptată chaganul trimise solie la romani. Cererea era să pună capăt foametei. Priscus era nedumerit de ciudăţenia cererii şi nu-i venea să creadă. Când însă romanii şi barbarii dădură şi primiră garanţii, încheind un armistiţiu de cinci zile, îndepărtară orice teamă. Deci chaganul trimise care cu alimente romanilor înfometaţi. De aceea până în vremea noastră dintre lucrurile povestite ca extraordinare a rămas amintirea acestei omenii barbare. În a patra zi, când armata romană avea din abundenţă cele necesare pentru hrană, chaganul trimise soli ca să ceară de la Priscus aromate din India. Comandantul satisfăcu cererea barbarului şi-i trimise piper, foi de India, scorţişoară şi aşa-numitul *costos*. Primind darurile şi parfumându-se cu aromate, barbarul s-a bucurat mult. S-a abţinut deci de la luptă până a trecut acea sărbătoare populară şi mare. Locuiau deci împreună trupele adverse şi nu exista nici o teamă între cele două armate. După ce au trecut sărbătorile, chaganul a trimis sol cerând să se separe trupele. Şi astfel barbarul se despărţi de romani".

În anul 626, oraşul Constantinopol este atacat concomitent pe mare şi pe uscat de perşi şi avari (în armata lor se aflau şi grupuri de gepizi, slavi şi bulgari). Duşmanii au fost înfrânţi, iar corăbiile lor incendiate (Leo Grammaticus)[145].

Din acest moment începe o slăbire a chaganatului avar. Încă din 623, venzii, conduşi de Samo, se răsculaseră împotriva avarilor; de asemenea, bulgarii nord-pontici se eliberează de sub tutela avară.

Din punct de vedere arheologic, prezenţa avară este bogat documentată în Câmpia Pannonică, îndeosebi prin cercetarea unui număr foarte mare de cimitire[146].

---

nominativ!) o întâlnim şi într-o inscripţie de la Poetovio (Pannonia Superior) (CIL, III, 4061): *C. Rufius C. f. Ouf(entina tribu) Med(iolano) mile[s] leg(ionis) XIII Gem(inae) an(norum) XXXVI st(i)p(endiorum) XVI; fratre pos(uit); h(ic) s(itus) e(st).*

[144] În legătură cu acest oraş, vezi Gh. Ştefan, Dacia (N.S.), 11, 1967, p. 253–258 (nu este vorba de Tomis din Dobrogea).

[145] Cu ajutorul „focului grecesc"; acesta mai fusese utilizat pe timpul împăratului Anastasius împotriva răzvrătiţilor lui Vitalianus (vezi *Fontes*, II, p. 649–651).

[146] În 1960, K. Horedt (*Istoria României*, I, p. 720) afirma că se cunoşteau deja 1 000 de localităţi cu descoperiri şi s-au cercetat circa 30 000 de morminte avare.

În această primă perioadă, ei nu au pătruns încă pe teritoriul Transilvaniei; cele mai înaintate descoperiri sunt cele de la Felnac (mormântul unui argintar, cu 27 de tipare pentru presarea unor garnituri de centură şi harnaşament) şi Sânpetru German (mormântul bogat al unui călăreţ, datat printr-o monedă de la Heraclius) (ambele localităţi în jud. Arad)[147]. Se crede că zona interioară era controlată prin intermediul gepizilor.

Pe la anul 680, se înregistrează un nou val avaric, ducând la întemeierea celui de-al doilea chaganat avar. În anii 795–796, avarii sunt înfrânţi de Carol cel Mare. Cei scăpaţi se refugiază la est de Tisa, fiind definitiv zdrobiţi de slavi (Cronica lui Nestor)[148].

Din punct de vedere arheologic, prezenţa avară pe teritoriul Transilvaniei în această perioadă este atestată printr-o serie de antichităţi: piese de centură turnate (la început se mai întâlnesc încă unele piese realizate prin presare pe un tipar, caracteristice pentru perioada anterioară), precum şi zăbale şi scărite de şa. Descoperirile de la Aiud[149], Teiuş[150] şi Câmpia Turzii[151] indică prezenţa unui centru de stăpânire avară pe Mureş (în legătură cu extragerea sării); mormântul de călăreţ de la Bratei (pe Târnava Mare)[152] reprezintă deocamdată cea mai înaintată (spre răsărit) descoperire avară din Transilvania. Amintirea teribilă a trecerii lor prin aceste părţi pare să se fi păstrat în limba română prin cuvântul *căpcăun* (derivat din *capcan,* un important dregător în slujba chaganului avar)[153].

Bulgarii[154] erau şi ei o populaţie de origine türcă, ajunşi deja, în primele decenii ale secolului al IV-lea, în stepele dintre Marea de Azov şi Marea Neagră[155]; o parte dintre ei au fost supuşi de huni, fiind împinşi spre vest, de unde unii s-au întors în răsărit după prăbuşirea dominaţiei hunice.

În anul 480, împăratul Zenon a chemat în ajutor, împotriva ostrogoţilor (vezi Ennodius, *Panegyricus dictus clementissimo regi Theodorico*, V, 19–22), unele triburi bulgare care trecuseră dincoace de Nipru şi, mânându-şi turmele în căutare de păşuni, ajunseseră în ţinuturile de la Dunărea de jos şi în Pannonia. Ulterior, bulgarii pustiesc ţinuturile de la frontiera Imperiului, pătrunzând în Illyricum. Dar, cum consemnează

---

[147] Vezi K. Horedt, în *Istoria României*, I, 1960, p. 716–718, fig. 179–180.

[148] *Izvoarele istoriei Românilor*, VII (ed. G. Popa-Lisseanu), 1935, p. 39.

[149] *Rep. arh. jud. Alba*, p. 25, nr. 20 (s).

[150] *Ibidem*, p. 188–189, nr. 5 (d).

[151] *Rep. arh. jud. Cluj*, p. 118, nr. 5.

[152] Eugenia Zaharia, *Populaţia românească în Transilvania în secolele VII–VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, Bucureşti, 1977, p. 62 (mormânt avar cu cal, apărut în ruptura unui mal; din inventar se cunosc două zăbale cu psalii şi două scări, precum şi aplice ajurate). Un al doilea mormânt cu cal este lipsit de inventar.

[153] C. C. Giurescu, D. Giurescu, *Istoria Românilor*, I, 1975, p. 175–176.

[154] Despre numele bulgarilor, Nicephoros Gregoras (*Istoria Romeilor*, II, 2; vezi *Fontes*, III, p. 497) scrie următoarele: „Este un ţinut aşezat în părţile de dincolo şi la nord de Istru şi curge printr-însul un fluviu nu mic: Vulgas îl numesc localnicii (Βούλγαν αὐτὸν ὀνομάζουσιν οἱ ἐπιχώριοι). De la acesta şi-au luat numele de bulgari şi ei, care erau la origine sciţi".

[155] Despre bulgari, vezi: I. Barnea, în *Istoria României*, I, 1960, p. 756 sqq.; P. Diaconu, DIVR, p. 115–116; idem, EAIVR, I, p.223.

Theophanes Confessor (*Chronographia,* a. 502): „Tot în anul acesta năvăliră în Illyria şi în Thracia aşa-zişii bulgari şi se retraseră înainte de a fi cunoscuţi mai îndeaproape". În 514–515, printre participanţii la revolta lui Vitalianus, porniţi din ţinuturile dunărene, sunt menţionaţi şi bulgari (Ioannes Malalas, Theophanes Confessor)[156]. Pe timpul domniei lui Iustinian, bulgarii jefuiesc Thracia: în anii 530 (Marcellinus Comes, *Chronicon*, a. 530/VIII; vezi şi Iordanes, *Romana*, 363), 539[157] şi 540[158] (după Theophanes Confessor), 560 (Victor din Tunun)[159]. În anul 597, o avangardă a comandantului Petrus (fratele împăratului Mauricius) întâlneşte o ceată de 1 000 de bulgari[160]. Ei vor participa şi la atacul avarilor asupra oraşului Constantinopol (vezi p. 361).

Bulgarii aflaţi în stepele de la nord de Munţii Caucaz au întemeiat o stăpânire, cunoscută în izvoare sub numele de „Bulgaria Mare", sub conducerea hanului

---

[156] Vezi *Fontes*, II, p. 501, 599.

[157] Vezi *Fontes*, II, p. 599–601 (Theophanes Confessor): „În anul acesta, bulgarii... se puseră în mişcare înspre Sciţia şi Moesia, fiind comandant militar în Moesia Iustin, iar în Sciţia Baduarius. Câţiva ieşiră împotriva bulgarilor şi se loviră în luptă, dar comandantul Iustin fu zdrobit în încăierare. În locul său ajunse comandant Constantinus, fiul lui Florentius. Iar bulgarii înaintară până în părţile Thraciei. Şi le ieşiră înainte comandantul Constantinus, Godilas şi comandantul oştilor din Illyria, hunul Acum, pe care îl adoptase împăratul la botez: ei îi cuprinseră pe bulgari la mijloc şi îi striviră; măcelăriră mulţimi multe, le luară toată prada şi îi răpuseră cu desăvârşire, omorând şi pe cei doi regi ai lor. La întoarcere, când erau bucuroşi, îi întâlniră alţi bulgari; şi fiind obosiţi, conducătorii întoarseră spatele, iar bulgarii îi urmăriră şi îi prinseră cu arcanele din fugă pe conducători, pe Acum şi pe Godilas. Godilas tăie arcanul cu sabia de la şold şi scăpă, dar Constantinus şi Acum fură prinşi de vii. Pe Constantinus îl sloboziră, luând o mie de monede (χίλια νομίσματα); iar el se duse la Constantinopol. Pe Acum îl luară cu ei în ţara lor împreună cu alţi prizonieri".

[158] Vezi *Fontes*, II, p. 601 (Theophanes Confessor): „În acest an a trecut de partea romanilor Mundus, din neamul gepizilor, feciorul lui Giesm, care după moartea tatălui său se dusese la Rigas, unchiul după mamă şi rege în Sirmium. Aflând de acest lucru Theoderich, regele Romei, trimise la dânsul; şi fiind înduplecat, trecu de partea lui şi erau împreună tovarăşi de arme. După moartea lui Theuderich se duse la fluviul Danubius şi ceru împăratului Iustinian să-l lase sub stăpânirea sa; şi merse la Constantinopol. Împăratul îl milui pe el şi pe fiul său cu multe daruri şi îl lăsă să plece după ce îl numi conducător de oşti în Illyricum. Pe când se îndrepta spre Illyricum, îi ieşi înainte o mare mulţime de bulgari, dar el porni împotriva lor şi îi măcelări pe toţi. Şi trimise la Constantinopol ca prizonieri de război pe şeful lor împreună cu alţii, care fură duşi cu fală prin circ. Şi se făcu pace adâncă în Thracia, deoarece hunii nu mai cutezau să mai treacă Dunărea. Iar pe prizonierii bulgari îi trimise împăratul în Armenia şi în Lazica şi îi încadră în rândurile unităţilor militare de acolo".

[159] Victor din Tunun, *Chronica*, a. 560: „Bulgarii invadează Thracia şi ajung până la Constantinopol, în regiunea Sycae. Îl prind pe patriciul Sergius, care fusese odinioară comandantul armatei din Africa, şi îl ucid. Dar fiind cu totul învinşi şi puşi pe fugă de patriciul Belisarius, ei se întorc peste Dunăre". Se consideră însă că este vorba despre o invazie a hunilor cutriguri (la care participă bande de bulgari şi slavi), conduşi de Zabergan (*Fontes*, II, p. 397, nota 24).

[160] *Fontes*, II, p.609: „Aceştia se întâlniră cu bulgarii, o mie la număr. Bulgarii se încrezuseră în pacea hanului şi mergeau fără grijă. Romanii îşi îndreptară paşii spre bulgari, iar bulgarii trimiseră şapte oameni cerând să nu strice pacea. Auzind acestea, cei care alergau înainte îl vestiră pe conducătorul de oşti. Dar conducătorul de oşti zise: «Nu-i voi cruţa chiar dacă ar veni şi împăratul». Se încăierară în luptă şi romanii fură puşi pe fugă. Barbarii nu-i urmăriră, ca să nu cadă în primejdie după izbândă. Conducătorul de oşti îl biciui în chip ruşinos pe căpitanul avangărzilor. Aflând de aceasta, hanul trimise soli la Petrus spre a-l învinui de agresiune şi de faptul că romanii au rupt pacea fără nici o justificare. Petrus folosi cuvinte blânde şi înşelătoare şi zise că n-a ştiut de pornirea luptei, dar că restituie toate prăzile îndoit. Şi aşa luară barbarii prăzile pierdute, în două grămezi, şi făcură pace".

Kubrat. După moartea acestuia (circa 650), cei doi fii mai mari au rămas în vechile locuri, dar ceilalți trei au migrat spre apus: astfel, cel de-al treilea fiu, Isperich (Asparuch) a ajuns în ținutul Onglos[161] (în „unghiul"[162] de la vest de Nistru și la nord de gurile Dunării și Mare); altul s-a așezat în Pannonia, sub stăpânirea avarilor, iar ultimul a plecat în Italia[163].

În anul 680, împăratul Constantin IV Pogonatul a pornit o expediție împotriva bulgarilor, terminată printr-un dezastru (relatarea lui Theophanes Confessor)[164]:

„Împăratul Constantin a aflat că pe neașteptate un neam murdar și nespălat s-a așezat în Onglu (Ὄγλος), dincolo de Dunăre și, năvălind în ținuturile din apropierea Dunării, pustiește țara stăpânită acum de ei, *dar aflată atunci sub oblăduirea creștinilor*. El s-a întristat peste măsură și a dat poruncă tuturor comandamentelor militare să treacă în Thracia. După ce a înarmat o flotă, a pornit împotriva lor pe apă și pe uscat, încercând să-i urmărească cu război: a rânduit trupele pedestre pe uscat între numitul Onglu și Dunăre, iar de-a lungul țărmului din apropiere a pus corăbiile. Când au văzut bulgarii această oaste unită și numeroasă s-au gândit să scape, au fugit în întăriturile lor și s-au pus la adăpost. Trei zile n-au cutezat să iasă din întăriturile, iar romanii nu s-au prins în lupte din pricina mlaștinilor aflate în față. Văzând slăbiciunea romanilor, neamul acesta necurat a prins inimă și a ajuns mai cutezător. Suferind greu de picioare și fiind silit să se întoarcă în Mesembria pentru o cură de băi, împăratul împreună cu cinci corăbii repezi și cu oamenii lor a părăsit pe conducători și gloata, după ce le-a poruncit să lupte mai departe, să-i alunge din întăriturile sau să-i înfrunte cu război, dacă se întâmplă să iasă din ele; iar dacă nu ies, să stea lângă dânșii și să-i păzească în adăposturi. Cei din trupele de călăreți au răspândit zvonul că împăratul fuge și, cuprinși de teamă, au luat-o și ei la fugă, fără să fie alungați de nimeni. Când au văzut bulgarii așa ceva, au început să-i urmărească din urmă; pe cei mai mulți i-au ucis cu săbiile, iar pe o seamă i-au rănit. Și urmărindu-i până la Dunăre, au trecut-o și pe aceasta și au mers până la așa-zisa Varna, lângă Odessos, și până în ținuturile aflate mai înlăuntru. Ei au găsit locuri așezate în deplină siguranță și străjuite în spate de fluviul Danubius, iar în față și în lături de trecătorile munților (διὰ κλεισουρῶν), de Marea Pontică și *de neamurile învecinate ale sclavinilor, de așa-zisele șapte seminții* (ἑπτὰ γενεὰς): *pe severieni i-au strămutat din fața «clisurii» Veregavilor* (ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισούρας Βερεγάβων) *în părțile dinspre răsărit, iar în ținuturile dinspre miazăzi și în apus în țara avarilor aveau înțelegere cu restul celor șapte seminții*[165]. Ei s-au răspândit și s-au lățit în aceste ținuturi și au început a prăda cetățile și satele din împărăția

---

[161] Vezi N. Bănescu, *Le premier habitat de la Horde d'Asparuch dans la région du Danube*, Byzantion, 28, 1958, p. 433–440; o propunere diferită (în Muntenia): P. Diaconu, Dacia (N.S.), 14, 1970, p. 325–334 (= Peuce, 2, 1968, p. 191–203).

[162] Pentru diferitele etimologii în legătură cu acest toponim, vezi P. Diaconu, Dacia (N.S.), 14, 1970, p. 326. Cea mai convingătoare ni se pare ipoteza exprimată de N. Iorga (*Istoria Românilor*, II, București, 1936, p. 301) și N. Bănescu (Byzantion, 28, 1958, p. 133): toponimul *Onglos* provine din latinescul *angulus*; în sprijinul părerii acestor mari învățați se poate aduce atestarea formei *anglus* în *Appendix Probi* (datat în secolele IV–VII) (vezi H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București – Paris, 1978, p. 182), ca și traducerea acestui toponim în turcă: *Bugeac* (= „unghi"; vezi I. Barnea, *DID*, II, p. 441).

[163] Vezi informațiile transmise de Theophanes Confessor și patriarhul Nicephoros, în *Fontes*, II, p. 617–619, respectiv 625–627.

[164] Vezi *Fontes*, II, p. 619; o narațiune asemănătoare întâlnim la patriarhul Nicephoros (*ibidem*, p. 627). Evenimentul este consemnat și de alte izvoare; vezi excerptele din *Fontes*, II, p. 633–635 (Georgios Monachos), 651 (Leo Grammaticus), 671 (împăratul Constantinus Porphyrogenitus) și 679 (Leon Diaconul).

[165] Deși mai concis, textul patriarhului Nicephoros (vezi *Fontes*, II, p. 627) este mai explicit: „Au supus și neamurile sclavinilor care locuiau în apropiere și i-au pus pe unii să păzească locurile vecine cu avarii, iar pe alții pe cele din preajma romanilor".

romană, luând prizonieri. De aceea împăratul se văzu silit să încheie pace cu dânşii şi se înţeleseră să le plătească un tribut anual, spre ruşinea romanilor, din pricina pierderilor. Căci era lucru vrednic de auzit pentru oamenii din depărtare şi din apropiere, cum o împărăţie care îi supusese pe toţi, în răsărit, la apus, la miazăzi şi la miazănoapte, fusese înfrântă de acest neam murdar şi abia ieşit la iveală".

Prin urmare, Asparuch a ocupat teritoriul corespunzând cu partea de est a Bulgariei de astăzi, fixându-şi reşedinţa la Pliska. Urmaşul său, hanul Tervel (701–718), ajută pe Iustinian II să obţină tronul (Theophanes Confessor, patriarhul Nicephoros), fiind răsplătit de împărat cu titlul de *Caesar* (care în limba bulgară va deveni „ţar"). Urmează o lungă istorie a primului ţarat bulgar, plină de conflicte cu avarii şi Imperiul Bizantin. Bulgarii se vor creştina abia în anul 864, pe timpul lui Boris (Mihail, după creştinare).

OAMENII PĂMÂNTULUI[166]

Marile migraţii au modificat treptat configuraţia etnografică a spaţiului dunărean.

Totuşi, *Dacia*, ca noţiune geografică, persistă în scrierile autorilor târzii, până în secolele VI–VII (Iordanes, Isidor din Sevilla, Geograful din Ravenna); noţiuni etnice precum *Gothia* sau *Gepidia* sunt efemere. În acelaşi timp, persistă şi unele vechi toponime; astfel, *Notitia Dignitatum* menţionează *Dierna*, *Drobeta* şi *Sucidava*; la Procopius apar *Zernes* (*Dierna*; dar situată greşit pe malul drept al Dunării), *Theodora*[167], *Sykibida* (metateză pentru *Sucidiva* – în pronunţia târzie[168]) şi *Turris* (la Barboşi – Galaţi?); în *Novella XI* (anul 535) a împăratului Iustinian, apar *Recidiva* (*Arecidiva – Arcidava* ?) şi *Litterata* (Lederata), printre centrele religioase din subordinea arhiepiscopiei Iustiniana Prima[169]. Dintre toponime mai reţinem *montes Serrorum* şi *Caucalandensis locus* (Ammianus, XXVII, 5, 3 şi XXXI, 4, 13)[170], la curbura Carpaţilor. Cât priveşte trecătorile *Boutae* şi *Tapae,* menţionate de Iordanes (*Getica*, 74), este greu de spus dacă aceste toponime persistă până în secolul al VI-lea sau sunt simple rămăşiţe anticvarice[171]. Cele mai persistente au fost hidronimele, chiar dacă apar şi unele forme ciudate (corupte sau influenţate de fonetica alogenilor: la Priscus Panites, Iordanes). Se poate presupune că şi alte toponime au rezistat încă o vreme după abandonarea provinciei.

Această persistenţă este în legătură cu continuitatea vieţii urbane în Dacia, cel puţin până în jurul anului 400 (până la atacurile hunilor)[172].

---

[166] Titlul este inspirat de opera lui N. Iorga, *Istoria Românilor*, II. *Oamenii pământului*, Bucureşti, 1936. Aspectul arheologic: D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, II. *Dacia postromană până la slavi*, Cluj, 2000.

[167] Vezi C. C. Petolescu, în *Lumea veche*, 1997, 1, p. 19–22 (= idem, *Contribuţii*, p. 300–302).

[168] Idem, AO (s.n.), 9, 1994, p. 43–45 (= idem, *Contribuţii*, I, p. 502–504).

[169] Vezi *Fontes*, II, p. 377–379. Din aceeaşi sursă, aflăm despre crearea unei episcopii la Aquae, având ca misiune combaterea ereziei bonosienilor *(Bonosiacorum scelus)*.

[170] Vezi p. 345, nota 87.

[171] C. C. Petolescu, în *Lumea veche*, 1996, 2, p. 217–219 (= idem, *Contribuţii*, p. 279–281).

[172] O interesantă paralelă găsim în situaţia din Pannonia; vezi E. Tóth, *La survivance de la population romaine en Pannonie*, Alba Regia, 15, 1976, p. 107–120.

Se cunosc astfel urme de locuire târzie pe cuprinsul tuturor aşezărilor urbane ale fostei provincii[173]; în toate cazurile, aria de locuire s-a restrâns apreciabil, iar unele edificii capătă rol de fortificaţii (precum amfiteatrul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa). Interiorul vechilor castre (Slăveni, Răcari, Micia, Apulum, Potaissa etc.) prezintă urme de locuire civilă[174]. Viaţa urbană continuă să existe, atât timp cât fostele oraşe romane îşi păstrează, fie şi parţial, menirea: centre meşteşugăreşti (cercetările arheologice au pus în evidenţă continuarea confecţionării ceramicii, cu forme tradiţionale, romane; prelucrarea metalului, osului etc.), locuri de schimb (dovadă: circulaţia monetară, destul de intensă până către anul 400), centre bisericeşti (se construiesc sau se amenajează basilici creştine, unele fiind eventual reşedinţe episcopale). Aceste aşezări deveneau probabil foarte animate în zilele de târg *(nundinae)*, care adunau laolaltă oameni numeroşi, de origini etnice diferite (daco-romani şi barbari); ele reprezentau încă un prilej important pentru răspândirea limbii latine printre barbari. Fără îndoială, cele mai importante rămân târgurile din zona de frontieră. De la Themistius (*Orat.*, X, 135) aflăm că goţii aveau voie să vândă şi să cumpere în toate cetăţile; Valens lasă libere pentru comerţ doar două târguri de frontieră, ceea ce strâmtorează pe barbari (Ammianus, XVII, 5, 8). Legăturile comerciale sunt vitale pentru populaţiile transdanubiene, ceea ce reiese din cererea lui Attila (transmisă de Priscus Panites), ca „târgurile să fie deschise deopotrivă şi fără primejdie atât pentru romani, cât şi pentru huni".

Cucerirea şi distrugerea centrelor urbane de la Dunăre de către huni afectează grav legăturile economice şi spirituale dintre lumea romană (Imperiu) şi Dacia (carpatică); astfel, viaţa urbană în Dacia primeşte lovitura decisivă nu numai în formă (arhitectură şi urbanism), ci şi în funcţiile ei umane cotidiene. Mişcările de populaţii antrenate de tăvălugul hunic produc modificări esenţiale în organizarea şi funcţionarea aşezărilor umane. Treptat, vechile toponime cad în uitare; când în ţinuturile de la Dunăre şi Carpaţi îşi fac apariţia slavii, ei rămân adânc impresionaţi de zidurile vechilor oraşe şi cetăţi romane (numindu-le Grădişte, Jidova, Bălgrad).

În schimb, constatăm apariţia şi dezvoltarea a numeroase aşezări rurale pe întreg teritoriul Daciei[175], aparţinând aceleiaşi *facies* culturale, desemnată de unii arheologi cu numele de *Bratei – Cireşanu – Costişa – Botoşana* şi datând din secolele IV–V. Primele şi cele mai importante descoperiri s-au făcut în aşezările eponime.

Dintre cele mai relevante cercetări din Transilvania[176] se pot cita cele de la Bratei (jud. Sibiu); s-au descoperit şi cercetat mai multe complexe arheologice datând din

---

[173] D. Protase, *Considérations sur l'urbanisme romain en Dacie et sur son sort au cours de la période de transition au féodalisme*, în vol. *Politique édilitaire*, Cluj, 1993, p. 17–20.

[174] Cf. Dan Isac, EN,16–17, 2006–2007, p. 131–163 (v. *supra*, p. 309, nota 1054).

[175] Gh. Diaconu, *Dacia*, Bucureşti 2009 (titlul complet: *supra*, p. 311, nota 1064), p. 91–97 („Populaţia autohtonă din Dacia după părăsirea provinciei"), 112–115 („Oltenia romană după părăsirea Daciei").

[176] Vezi pentru această zonă geografică G. Rustoiu, *Habitatul în Transilvania în a doua jumătate a secolului al V-lea şi prima jumătate a secolului al VI-lea*, în vol.: *Relaţii interetnice* (v. *supra*, p. 349, nota 108), p. 39–83; D. Băculeţ-Crişan, *Depresiunea Silvaniei în secolele VI–IX*, *ibidem*, p. 85–109.

secolele IV–VIII): aşezările nr. 1 şi 2 (secolele IV–VII) şi cimitirele nr. 1 (secolele IV–V), nr. 2 (secolele VII–VIII), nr. 3 (secolele VI–VII; gepidic) şi nr. 4 (secolele IV–VII; în aria aşezărilor nr. 1 şi 2)[177].

Cercetările din aşezarea nr. 1 au constatat existenţa a trei niveluri de locuire (bordeie; cele mai numeroase datează din secolele IV–V); în cuprinsul aşezării s-a descoperit şi un cuptor pentru ars ceramica. În gropile bordeielor s-a descoperit ceramică (lucrată cu mâna, de origine dacică, precum şi la roata rapidă), fusaiole, piepteni de os, fibule, catarame, cuţitaşe şi seceri de fier, perle şi fragmente de vase de sticlă, săgeţi (din fier şi os) de tip hunic, râşniţe, fragmente de amfore, ţigle şi cărămizi romane (refolosite). Cimitirul nr. 1 cuprinde 364 morminte de incineraţie, cu folosirea a două ritualuri: arderea gropilor şi depunerea oaselor calcinate în aceste gropi (270 de morminte; de remarcat că o groapă este în formă de cruce); depunerea în gropi nearse, resturile cinerare provenind de la un rug *(ustrinum)* amenajat în alt loc. Inventarul este reprezentat de ceramică, oase de animale (porc, oaie, bou), obiecte gospodăreşti şi unelte (râşniţă, fier de plug, cleşte de fierar), fragmente de sticlă, obiecte personale (fibule de bronz şi fier, catarame, oglindă), săgeată hunică de fier, monede (două piese de la Constantin II, una de la Valens).

La Cireşanu (com. Baba Ana, jud. Prahova), într-o zonă de câmpie din imediata apropiere a dealurilor subcarpatice, a fost cercetată o aşezare din secolele IV–V, având trei niveluri de locuire; locuinţele sunt fie de suprafaţă, fie bordeie; lângă acestea se aflau gropi de provizii. Descoperirile arheologice sunt reprezentate prin ceramică (lucrată la roată; lucrată cu mâna, de tradiţie geto-dacică şi carpică), unelte şi obiecte de uz casnic, piese vestimentare şi de podoabă (între altele, o fibulă de bronz cu *chrismon*), fragmente de pahare de sticlă, fragmente de monede (datate la sfârşitul secolului al IV-lea – începutul secolului al V-lea). Meşteşugurile sunt reprezentate prin prelucrarea osului şi cornului, prelucrarea fierului şi a bronzului (se citează un tipar bifacial pentru turnat cruci)[178].

De asemenea, pe cursul pârâului Budureasa (în apropiere de satul Vadu Săpat, jud. Prahova) s-a identificat o salbă de aşezări din secolele IV şi VI–VII[179].

La est de Carpaţi, la Costişa (jud. Neamţ) s-au cercetat mai multe locuinţe datând din secolele IV–VI şi un cuptor de ars ceramică. Ultimul nivel (secolele V–VI) corespunde cultural cu prima fază a sitului de la Botoşana (jud. Suceava), acest aspect cultural de pe cuprinsul Moldovei fiind denumit *Costişa – Botoşana* (secolele V–VII). Comunităţile săteşti sunt formate din 30–60 locuinţe, în general sub formă de bordeie (locuinţele de suprafaţă sunt mai rare); lângă locuinţe s-au descoperit gropi de provizii şi cuptoare de olari. Inventarul complexelor arheologice este alcătuit din ceramică (lucrată cu mâna şi la roată), unelte agricole şi meşteşugăreşti, obiecte de uz casnic, piese vestimentare şi de podoabă, obiecte de cult creştin, monede de bronz, obiecte de import din lumea romană (amfore,

[177] Eugenia Zaharia, EAIVR, I, p. 202–204.
[178] V. Teodorescu, EAIVR, I, p. 304–305.
[179] R. Harhoiu, EAIVR, I, p. 220.

opaițe, accesorii de vestimentație)[180]. S-au descoperit și complexe meșteșugărești, pentru prelucrarea fierului sau producerea unor obiecte de vestimentație, de podoabă sau de cult creștin.

Pe baza culturii materiale din faza precedentă se dezvoltă în secolele V–VII o nouă cultură materială, cunoscută sub numele de *Ipotești – Cândești*[181] (după localitățile eponime: Ipotești, com. Milcov, jud. Olt și Cândești, com. Dumbrăveni, jud. Vrancea). Descoperirile provin de pe cea mai mare parte a teritoriului Daciei târzii: din Oltenia (Craiova, Gropșani), Muntenia (Ipotești, Dulceanca, Sfințești, zona orașului București: Dămăroaia, Ciurel, Militari, Măicănești, Străulești, Băneasa; precum și Cândești, Budurească și Târgșoru Vechi), din Transilvania (Bratei: așezarea nr. 1, cimitirele nr. 2 și 4); la est de Carpați este prezentă prin continuarea aspectului cultural Costișa – Botoșana. Locuințele sunt de tip bordei sau case cu podeaua adâncită, mai rar locuințe de suprafață. Ocupațiile principale erau agricultura și creșterea animalelor. Meșteșugurile sunt atestate prin prelucrarea ceramicii (la roată, de influență romano-bizantină; cu mâna – într-o proporție redusă și de calitate inferioară, atribuită unei componente slave a acestei culturi), metalurgia fierului și bronzului (de menționat tiparele de piatră pentru turnat bijuterii și cruci). Se constată și prezența unor materiale de import din lumea romană (amfore, fibule, piese de centură, cercei) și monede.

Perioada de maximă înflorire corespunde secolului al VI-lea, când politica militară romană la Dunărea de jos este din nou foarte activă. În secolul al VII-lea are loc un proces de transformare culturală, evoluând spre formele culturii românești din secolele VIII–IX.

Încă din secolul al VIII-lea, dar mai cu seamă din secolele IX–X, se întâlnesc pe teritoriul României unele așezări întărite sau chiar fortificații cu șanț și val de pământ cu palisadă[182]; ele corespund probabil termenului *fossatum* (etimologic: spațiu înconjurat de un șanț, *fossa*), care în limba română a intrat pe două căi: direct, dând cuvântul „sat" (în limba română veche: *fsat*); prin filieră slavă (din sârbo-croată: *posat*), dând „posadă"[183].

Cercetările arheologice au pus în evidență, în intervalul dintre secolele IV–VII, existența unei populații numeroase, având ca principale ocupații agricultura[184] și

---

[180] D. Gh. Teodor, EAIVR, I, p. 362.

[181] R. Harhoiu, EAIVR, II, p. 267.

[182] D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană*, p. 45.

[183] Pentru toată discuția, a se vedea nota noastră din Lumea veche, 1, 1997, p. 22–24 (= idem, *Contribuții*, p. 305–306).

[184] Legat de agricultură este morăritul (v. *supra*, p. 266, notele 730–732); în limba română s-a păstrat cuvântul *mola,* prin care se desemnează moara (de apă, instalație posibil de amenajat în special în zonele de dealuri și munte), precum și verbul „a măcina" (*machinari*); râșnița (termen de origine slavă) reprezintă un instrument modest, utilizat în special în zonele de câmpie, fără cursuri de apă repezi. Vezi C. C. Giurescu, *Contribuții la istoria științei și tehnicii românești în secolul XV – începutul secolului XIX*, București, 1973, p. 137 sqq.; C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I, București, 1975, p. 147.

creşterea animalelor (ca ocupaţie sedentară)[185]; întreaga terminologie agrară românească este de origine latină (vezi *supra*, p. 266 sqq.). Legate de acestea sunt şi alte ocupaţii: cultivarea zarzavaturilor *(viridia)*[186], pomicultura şi viticultura, care sunt proprii numai unei populaţii esenţialmente sedentare.

Totodată, descoperirile arheologice atestă practicarea unor meşteşuguri mai specializate, cum ar fi cele legate de prelucrarea (turnarea) bronzului. Se cunosc astfel tipare (de marnă) pentru turnat cruciuliţe (de exemplu la Olteni, jud. Teleorman; Bucureşti – Străuleşti; Davideni, jud. Neamţ; Botoşana, jud. Suceava ş. a.) şi obiecte de podoabă (cercei, aplice, fibule: Dolheştii Mari, jud. Suceava; Ghelăieşti, Rădeni şi Davideni, jud. Neamţ; Traian, Ştefan cel Mare, Oneşti, jud. Bacău; Dodeşti, jud. Vaslui; Soveja şi Poeniţa, jud. Vrancea; Aldeni şi Merei, jud. Buzău; Budureasca, Vadu Săpat, jud. Prahova; Bucureşti–Dămăroaia, Străuleşti-Măicăneşti, Tei; Dumbrăveni, jud. Sibiu; Corund, Cristure, jud. Harghita; Felnac, jud. Arad), precum şi creuzete pentru topit bronzul şi unelte speciale pentru practicarea acestei meserii (pensete, dălţi, dornuri; unele împreună cu tiparele amintite) (la Turnu Severin, Bucureşti, Budureasca, Felnac, Bandul de Câmpie – jud. Mureş, Botoşana, Costeşti – jud. Iaşi). Se cunosc şi matriţe de os, folosite pentru obţinerea unor obiecte de podoabă din metale preţioase, prin tehnica presării (de ex. la Costeşti, jud. Iaşi)[187].

Un loc important ocupă obţinerea fierului[188] şi prelucrarea acestuia (astfel, ateliere de fierari s-au identificat la: Fizeş, jud. Caraş-Severin; Soporu de Câmpie, jud. Cluj; Bratei, jud. Sibiu; Dulceanca, jud. Teleorman; Târgşor, Şirna, Budureasca, jud. Prahova; Fedeşti, jud. Vaslui; Lozna, jud. Botoşani; Botoşani, Udeşti, jud. Suceava). De reţinut că terminologia tehnică românească din acest domeniu este tot de origine latină (*carbo* şi *carbonarius* – cărbune şi cărbunar, *coctorium* – cuptor, *faber* – faur, *ferrum* – fier, *follis* – foale, *forfex* – foarfece, *scoria* – zgură)[189].

Prin urmare, descoperirile arheologice arată pretutindeni pe teritoriul Daciei târzii existenţa unui număr mare de comunităţi rurale, practicând ocupaţii proprii unei populaţii sedentare. Sunt truditorii pământului, pe care istoricii şi arheologii îi definesc pe bună dreptate cu numele de *daco-romani* (primul termen fie şi numai cu sens geografic, celălalt din punct de vedere material-cultural).

---

[185] Este interesant de menţionat că pentru animale (în limba latină: *animalia*; am citat pluralul), este folosit în limba română îndeosebi cuvântul „vită" (din lat. *vita:* viaţă); corespondentul slav *jiva* a dat în româneşte *jivină*, care are numai sens peiorativ.

[186] Vezi Maria Comşa, *Grădinăritul în mileniul I pe teritoriul României*, Pontica, 13, 1980, p. 164–184.

[187] D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană*, p. 31–32.

[188] Vezi Şt. Olteanu, M. Neagu, D. Şeclăman, *Tehnologia obţinerii fierului din minereu şi problema continuităţii istorice pe teritoriul României în mileniul I e.n.*, SCIV, 32, 1981, 2, p. 217–232.

[189] C. C. Giurescu, D. Giurescu, *Istoria Românilor*, I, p. 146.

În loc de încheiere:

DE LA ROMANIZARE LA ETNOGENEZA ROMÂNILOR

Ethnogeneza română[1] este urmarea unei sinteze istorice îndelungate – comparabilă cronologic şi paralelă cu constituirea celorlalte popoare romanice (occidentale); acest fenomen istoric are pretutindeni la temelie procesul de romanizare[2]. Cercetarea izvoarelor privitoare la demografia Daciei romane (*supra*, p. 246 sqq.) a pus în evidenţă pe de o parte *stratul* roman, pe de alta *substratul autohton* (geto-moeso-dacic); ele sunt considerate de istorici şi lingvişti drept factorii esenţiali ai procesului de formare a poporului român şi a limbii române[3].

Stratul roman este apreciat drept elementul predominant, reprezentat prin coloniştii veniţi *ex toto Orbe Romano* (Eutropius). De aici s-a tras concluzia că spaţiul etnogenezei române ar corespunde în chip aproape exclusiv cu teritoriul fostei provincii; astfel, într-o importantă sinteză, cu mai bine de o jumătate de secol în urmă, se afirma, ca o concluzie: *„poporul român şi limba românească,* rezultat al romanizării elementului autohton daco-moesic, al asimilării treptate a slavilor şi a altor populaţii aşezate pe teritoriul României de azi, *s-au format, în ultimele secole ale mileniului I e.n., în spaţiul de la nordul Dunării de jos, având ca teritoriu-nucleu*

---

[1] Grec. ἔθνος „popor", γενήσις „formare".

[2] O carte care a redeschis o amplă dezbatere: Marcel Bénabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976. Vezi N. Gudea, *Câteva observaţii privind procesul de romanizare (În legătură cu cartea lui Marcel Bénabou)*, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 231–240; vezi şi Al. Suceveanu, *În legătură cu unele discuţii recente privind procesul de romanizare*, TD, 6, 1985, p. 105–115.

[3] Din vasta literatură asupra acestui subiect, menţionăm: R. Roesler, *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*, Leipzig, 1871; A. D. Xenopol, *Teoria lui Roesler*, Iaşi, 1884; idem, *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen Âge*, Paris, 1885; D. Onciul, *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinţei Românilor în Dacia Traiană de A. D. Xenopol*. Dare de seamă critică, în „Convorbiri Literare", Iaşi, 1885; Al. Philippide, *Originea Românilor*, I. *Ce spun izvoarele istorice*, Iaşi, 1925; G. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique. Le peuple roumain*, Bucureşti, 1937 (ediţia românească: 1940); idem, *O enigmă şi un miracol istoric: poporul român*, Bucureşti, 1988 (traducere după ediţia franceză de Marina Rădulescu, ediţie îngrijită de Stelian Brezeanu; editorul mai publică, p. 156–88, tot în traducere: *Le problème de la continuité daco-roumaine. Les nouvelles remarques de M. Ferdinand Lot*, Bucureşti, 1944); Ernst Gamillscheg, *Über die Herkunft der Rumänen*, Berlin, 1940; C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ştefan, *Formarea limbii şi a poporului român*, în *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 775–808; C. C. Giurescu, *Formarea poporului român*, Craiova, 1973; Gh. Ştefan, *Formarea poporului român şi a limbii sale*, Bucureşti, 1973; Al. Graur, Gh. Ştefan, *Formarea limbii române şi a poporului român*, DIVR, p. 271–284; N. Stoicescu, *Continuitatea Românilor*, Bucureşti, 1980; I. I. Russu, *Etnogeneza Românilor*, Bucureşti, 1981; H. Daicoviciu, *The Ethnogenesis of Roumanians*, Cluj, 1994; Traian Diaconescu, *Etnogeneza Românilor*, Iaşi, 2003 (text în triplă versiune: română, engleză, franceză). Vezi încă: A. Armbruster, *Romanité des Roumains. Histoire d'une idée*, Bucureşti, 1977; St. Brezeanu, *La continuité daco-romaine. Science et politique*, Bucureşti, 1984.

ținuturile de deal și de munte ale Daciei"[4]. În realitate, spațiul etnogenezei române a fost mult mai vast: astfel, trebuie luate în considerație și alte zone ale Daciei (*extra fines provinciae*: Banatul de vest și zona Aradului, Muntenia, sudul Moldovei – în care procesul de romanizare a făcut progrese remarcabile în secolele II–III), dar mai cu seamă teritoriul din dreapta Dunării de Jos (în special din fostele provincii ale Moesiei), în care romanitatea cunoaște o îndelungă istorie, de șase–șapte secole[5].

Coloniștii veniți în Dacia în chip individual (în această categorie includem și pe cei veniți cu propria familie) erau (sau aveau să devină în scurtă vreme) vorbitori ai limbii latine; lor li se adaugă periodic un număr important de veterani ai legiunilor și trupelor auxiliare. Se cunosc totodată grupuri compacte colonizate în provincie: reamintim astfel pe minerii dalmatini, iar din Orient: *Galatae* (la Napoca, Germisara), *Ponto-Bithyni* (la Apulum), vorbitori, cei mai mulți, ai limbii grecești (dar grupuri minuscule, de câteva zeci de persoane; și mai mulți cei atestați individual), sirieni (inclusiv palmirenieni, cu precădere militari – care vorbesc, cel puțin o vreme, limbile sau idiomurile lor „naționale"). Așa se face că acești străini nu au transmis în limba română vreun element lexical mai important[6]. Cercul vorbitorilor acestor idiomuri era cu totul restrâns (câteva zeci de persoane). Astfel, coloniștii au fost primii care au suferit procesul de integrare lingvistică.

Romanizarea[7] a fost un proces lingvistic (însușirea limbii latine) și mental (realizarea conștiinței apartenenței la *Romanitas*). Factorii romanizării au fost multipli: factori umani (colonizarea, armata, administrația), factori economici (circulația liberă a tehnologiei; legăturile comerciale – care chiar preced cu două secole cucerirea Daciei, cu un important impact psihologic), religia (în special creștinismul, începând cu secolul al IV-lea). Libera circulație a persoanelor (oficiali, militari, negustori) și a valorilor (materiale) a permis unitatea latinei; totodată, transformările lingvistice (latina populară) prezintă unitate în întreg spațiul latinofon dunărean.

Colonizarea Daciei și simbioza daco-romană au avut ca urmare crearea romanității carpato-dunărene; împreună cu provinciile de la Dunărea de mijloc și de jos (Moesia, Pannonia, Dalmatia), formează un mare bloc romanic, pe care

---

[4] *Istoria României*, I, 1960, p. 808.

[5] Totuși, fenomenul romanizării în Moesia este pus sub semn de întrebare în unele lucrări remarcabile, precum: A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapesta, 1970 (dări de seamă critice: I. I. Russu, *Despre populația și romanizarea Moesiei Superior*, SCIV, 22, 1971, 2, p. 313–330; Emilia Doruțiu-Boilă, StCl, 13, 1971, p. 345–350); *Istorija na Dobrudja*, I, Sofia, 1984 (cap. III–IV; Velizar Velkov) [vezi P. Alexandrescu, Al. Suceveanu, Dacia (N.S.), 32, 1988, p. 163–173].

[6] Excepție fac un număr de cuvinte grecești, adoptate în latina curentă (vezi bibliografia citată de I. Fischer, *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, București, 1985, p. 216), de unde unele au fost transmise în limba română.

[7] Pentru diferite modalități de a înțelege romanizarea în Dacia, vezi: C. Daicoviciu, Apulum, 7, 1968, p. 261–271; Em. Condurachi, *La romanizzazione della Dacia e della Scizia Minore,* Accademia Nazionale dei Lincei, CCCLXXI, 1974, 27, p. 63–78; H. Daicoviciu, DIVR, p. 509 (s.v. *romanizare*); N. Gudea, *Câteva aspecte și probleme în legătură cu procesul de romanizare în Dacia,* Apulum, 19, 1975, p. 95–111. Vezi și C. Poghirc, *Romanizarea lingvistică și culturală în Balcani. Supraviețuiri și evoluție*, în N. Djuvara (ed.), *Aromânii. Istorie – limbă – destin*[2], București, 2012, p. 15–58.

istoricii şi lingviştii îl definesc sub numele de *romanitatea orientală*[8]. Ea este separată de zona lingvistică eminamente greacă prin aşa-numita linie Jireček[9] – al cărei traseu imaginar începe de la Marea Adriatică (la nord de Lissus), trece pe la nord de Serdica şi ajunge la Pontul Euxin (la sud de Odessos), lăsând la sud de aceasta provinciile Macedonia şi Thracia; aceasta este considerată totuşi o linie ideală de separare a celor două culturi, cu zone de bilingvism (greco-latin, illyro-latin, thraco-latin)[10]. Încă din secolul al V-lea, prin aşezarea hunilor, apoi a avarulor şi slavilor în Pannonia, acest bloc romanic a fost separat de Imperiul din Occident; totodată, o parte a romanităţii pannonice s-a repliat spre Dalmatia.

Cum am văzut, ***substratul*** este definit prin elementul autohton geto-moesodacic. Fără a subevalua conţinutul etnic al acestei noţiuni, preferăm a-i acorda mai degrabă un sens geografic. Astfel, în Moesia, elementul de substrat este reprezentat de populaţiile care trăiau în acest spaţiu (menţionate de Pliniu cel Bătrân, *Naturalis historia,* III, 149: *in ea Dardani, Celegeri, Treballi, Timachi, Moesi, Thraces Pontoque contermini Scythae*): în vremea regilor odrisi au fost colonizate în Dobrogea grupuri de populaţii tracice (*Bessi, Lai,* menţionaţi în inscripţii). Dintre autohtonii de la nord de Munţii Haemus, geţii sunt menţionaţi încă din timpul lui Herodot; la aceştia s-au adăugat cei 50 000 de geţi nord-dunăreni (transferaţi pe timpul lui Augustus de Aelius Catus), precum şi cei 100 000 de *transdanuviani* strămutaţi în Moesia de guvernatorul Ti. Plautius Silvanus Aelianus (pe timpul domniei lui Nero). Geţii locuiau şi la nord de Dunăre, motiv pentru care unii autori antici (în special greci) îi confundă cu dacii; Pliniu cel Bătrân afirmă răspicat că romanii consideră pe geţi de acelaşi neam cu dacii (IV, 12, 80: *Getae Daci Romanis dicti*). Scriind despre daci, Cassius Dio afirmă: „[Dacii] locuiesc pe ambele maluri ale Istrului. Dar cei care sunt dincoace de fluviu – lângă ţara tribalilor – ţin cu plata birurilor de Moesia şi se numesc moesi, afară de cei foarte aproape de tribali. Cei de dincolo poartă numele de daci, fie că sunt geţi, fie că sunt traci din neamul dacilor, care locuiau odinioară în Rodope" (51, 22, 7); „Eu îi numesc daci pe oamenii pomeniţi mai sus, cum îşi spun ei înşişi şi cum le zic şi romanii, măcar că ştiu prea bine că unii dintre greci îi numesc geţi, fie pe drept, fie pe nedrept. Căci eu îmi dau bine seama că geţii locuiesc dincolo de Haemus, de-a lungul Istrului" (67, 6, 2). De reţinut că diplomele militare – documente cu caracter juridic, ieşite din cancelaria imperială – îi numesc totdeauna *Daci*[11].

---

[8] N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, Bucureşti, 1937; Em. Condurachi, Gh. Ştefan, *La romanité orientale*, în *Nouvelles études d'histoire*, 4, 1970, p. 7–22; N. Saramandu, *La romanité orientale*, Bucureşti, 2008.

[9] Constantin Josef Jireček (1854–1918), istoric şi slavist de origine cehă, profesor la Universitatea din Viena; despre linia de demarcaţie lingvistică, asociată cu numele său, vezi lucrările sale: *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I, Viena, 1901, p. 13 şi urm.; *Geschichte der Serben*, Viena, 1911, p. 38 şi urm. (citate de H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti – Paris, 1978, p. 73 şi nota 1; idem, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti, 1993, p. 342).

[10] Vezi H. Mihăescu, *Romanité*, p. 155–156, § 128, fig. 4 (harta) şi p. 342–343, § 249.

[11] D. Dana, Fl. Matei-Popescu, *Soldats d'origine dace dans les diplômes militaires*, Chiron, 39, 2009, p. 209–256.

În Dacia, substratul etnic este prezent în primul rând prin populația (geto)-dacă din cuprinsul celor trei provincii ale Daciei, dar și din teritoriile rămase neocupate (daci în vest și nord-vest, costoboci și carpi la răsărit de Carpați, geți în Muntenia). Continuitatea elementului autohton în provincia romană este atestată din plin prin toponimia și hidronimia traco-geto-dacică (în parte transmisă apoi românilor), documentele epigrafice și cercetările arheologice, precum și prin prezența în limba română a unui număr apreciabil de cuvinte de origine dacică[12]. Dacii foloseau limba lor de sorginte tracică în cadrul comunităților lor rurale, însușindu-și într-o primă fază rudimente (absolut necesare) de limba latină (în primul rând substantive). La a doua sau a treia generație, ei ajung la stadiul de bilingvism: adică folosesc în continuare limba proprie în cadrul comunităților lor (rurale), iar latina în comunicarea (relațiile) cu autoritățile romane și coloniștii. Elementul autohton trebuie să fi fost apreciabil din punct de vedere numeric, dacă a putut introduce în latina provincială din Dacia (de unde au fost transmise în limba română) un număr important de cuvinte (circa 160–170, după calculele lingviștilor)[13]. Din păcate, aceste cuvinte sunt unicate (în mare parte substantive), neizbutind să creeze familii de cuvinte; cele mai multe au rămas astfel izolate sau cu circulație locală, fiind din acest motiv treptat eliminate. Cum sublinia un reputat lingvist și romanist: „acest proces lent de învățare a limbii latine de către băștinași și de uitare treptată a limbii autohtone înseamnă romanizare (lingvistică)"[14]. Se poate astfel admite că, la data pierderii Daciei, substratul autohton era romanizat sau în curs de romanizare; gradul diferit de romanizare va facilita de altfel, după 267–271, contactul autohtonilor daco-romani cu elementele dacice și carpice pătrunse pe teritoriul fostei provincii. Fiind elementul cel mai stabil, dacii au asigurat

---

[12] I. I. Russu, *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*, București, 1970; idem, *Die autochtonen Elemente im Wortschatz der rumänische Dialekte*, DR, 1, 1973, p. 189–196; C. Poghirc, *Sur les éléments de substrat du roumain*, *op. cit.*, p. 197–202.

[13] Vezi îndeosebi I. I. Russu, *Etnogeneza Românilor*, București, 1981, p. 212 sqq. (amplu și erudit repertoriu): verbe – *a acăța, adia, ameți, anina, arunca, băga, bucura, cotropi, cruța, curma, dărâma, deretica, desbăra, desmierda, fărâma, gudura, încurca, înseila, întărâta, întâmpina, întâmpla, întrema, lepăda, leșina, mătura, mișca, mușca, necheza, păstra, răbda, rădica, scăpăra, scula, scurma, uita, urca, vătăma, zburda, zgâria, zgârma*; substantive – *abur, amurg, argea, baciu, baier, balaur, baligă, baltă, barză, bască, băiat, beregată, boare, bordei, brad, brânduș, brânză, brâu, brusture, buiestru, bunget* (codru secular), *burlan, burtă, butuc, butură, buză, caier, carâmb, căciulă, căpușă, căpută, copac, curpăn, cursă, custură, daș* (miel), *dop, droaie, druete* (bucată de lemn), *gard, gardină, gălbează, genune, gheară, ghimpe, ghioagă, ghionoaie, gorun, grapă, gresie, groapă, gruiu, grumaz, grunz* (bulgăre, drob), *gușă, leagăn, lespede, mal, mazăre, măceș, măgură, melc, mire, mistreț, mânz, morman, moș, mugure, murg, mușat* (frumos), *năpârcă, noian, opincă, păstaie, pânză, pârâu, razăm, rânză, scrum, sâmbure, spânz, stână, stâncă, străghiată, strepede* (vierme), *strugure, strungă, șale, șir, șopârlă, șoric, țap, țarc, țarină, țăruș, undrea, urcior, urdă, urdoare, vatră, vătuiu, viezure, viscol, zară, zăr, zestre, zgardă*; adjective – *aprig, creț, mare, nițel, pururea, sarbăd, sterp, șut* (ciut, fără coarne), *tare*. Din această listă am eliminat un număr de cuvinte care nu s-au păstrat în dialectul daco-român. Dintre acestea excludem totuși: *copil, cătun, moș, prunc* – care provin mai degrabă din fondul romanic.

[14] I. Fischer, *Latina dunăreană*, 1985, p. 13. Este de la sine înțeles că, în condițiile colonizării Daciei, situația de respingere sau de rezistență la romanizare ar fi fost un non-sens, echivalând cu izolarea și regresul material.

continuitatea romanității pe teritoriul fostei provincii; totodată, fiind bilingvi, au asigurat contactul cu grupurile de daci și carpi pătrunse pe teritoriul fostei provincii, intermediind între noii veniți și elementele daco-romane. Ei au contribuit (în primul rând, pe calea păstoritului transhumant) la difuzarea limbii latine și uniformitatea ei în spațiul geografic al Daciei descrise de Ptolemeu.

Între autohtoni trebuie luate în considerație și alte populații, stabilite încă de la începutul erei noi în spațiul circumcarpatic, precum bastarnii (locuind în stepa Jijiei, vecini cu carpii și sarmații, de care erau influențați, v. *supra*, p. 324–325; în epoca tetrarhiei, aveau să fie transferați în Imperiu) și semințiile sarmatice (roxolanii pătrunși în sudul Moldovei și în Câmpia Română; iazigii amestecați cu dacii în vestul Banatului și zona Crișanei).

Autohtonii se dovedesc deosebit de persistenți în tot decursul secolului al IV-lea (*Carpodaci*: carpi și daci amestecați, menționați de Zosimus la anul 381; sarmații *Argaragantes* din zona Banatului, care se luptă cu supușii lor *Limigantes,* după informațiile ample furnizate de Ammianus Marcellinus; sarmații izgoniți de vizigoți din Caucaland, din zona Carpaților de curbură, după același autor). Dacă dăm crezare lui Iordanes (*Getica*, 74), roxolanii și iazigii erau despărțiți *de râul Aluta* (Olt); dar cercetările arheologice nu i-au identificat nicăieri pe cuprinsul fostei provincii romane (prin urmare, această informație ar trebui respinsă din capul locului)[15].

La aceste componente de bază s-au adăugat în epoca migrațiilor alte elemente etnice, formând așa-numitul ***adstrat***. În primul rând trebuie avute în vedere populațiile germanice: vizigoții, taifalii (cea mai mare parte refugiați în Imperiu, în ultimele decenii ale secolului al IV-lea) și ostrogoții (intrați sub dominația hunilor; după distrugerea puterii nomazilor, ostrogoții se stabilesc și ei pe teritoriul Imperiului, plecând în 488 în Italia). Dintre germanici, rolul cel mai important l-au avut însă gepizii; fiind creștini, au contribuit la răspândirea creștinismului în spațiul locuit de ei. Ei sunt prezenți nu doar în Transilvania (unde lasă în perioada dintre aproximativ 455–567 adevărate tezaure princiare), ci și în zona de la sud de Carpați. Abia când coboară sclavinii spre Dunăre (vezi afirmația lui Iordanes, după care *per immensa spatia Venetharum natio populosa consedit:* veneții se întindeau pe spații imense, de la Dunărea de mijloc până la Nistru; *supra*, p. 351), gepizii din câmpie cad treptat sub autoritatea slavilor (cu care colaborează la acțiunile antiromane; dar în alte împrejurări îi trădează). Ulterior, după înfrângerea lor de către avari (în anul 567), gepizii și-au pierdut autoritatea politică și în Transilvania, fiind treptat asimilați în mediul autohton (în decursul secolului al VII-lea).

Încă din primele decenii ale secolului al VI-lea, pe timpul împăratului Iustinian, își fac apariția slavii: cete de războinici care roiau în jurul *limes*-ului roman, gata oricând a întreprinde raiduri de pradă în provinciile romane de la sud de Dunăre; ei își disputau controlul asupra teritoriului adiacent și cu alte populații

[15] Sarmații locuiau efectiv cel puțin în vestul Banatului; ei pot fi acei „sciți" întâlniți în anul 448 de ambasada romană din care făcea parte Priscus Panites.

(gepizi, avari). După opera de reconstrucție militară din timpul lui Iustinian, sunt temperate și acțiunile militare ale slavilor; se constată chiar o reluare a inițiativei militare romane la nord de Dunăre.

Avarii, asemeni hunilor, nu s-au așezat temeinic pe pământul Daciei. Dușmani de moarte ai sclavinilor, avarii au contribuit la distrugerea puterii militare a acestora (în colaborare cu romanii); spre a scăpa de această vecinătate primejdioasă, când zăgazurile de la Dunăre se rup (după revolta trupelor romane de la Dunăre, conduse de centurionul Focas), slavii trec și ei pe teritoriul Imperiului, la începutul secolului al VII-lea. Avarii rămân stăpâni necontestați asupra imensului spațiu, din stepele nord-pontice până în Pannonia. În arcul intracarpatic, avarii și-au exercitat dominația prin interpușii lor: gepizii (care continuă a trăi sub stăpânirea avarilor, cum amintesc izvoarele bizantine), iar mai târziu slavii (în perioada celui de-al doilea chaganat avar, după 680).

Slavii rămași devin treptat sedentari, intrând în contact cu populația romanică. Astfel se explică prezența în toponimia românească a denumirii unor zone geografice: *Vlașca*, *Vlăsia*, *Blahnița*, *Blaj*, care fac referire la o populație romanică. Credem că acești termeni datează din faza veche de contact cu slavii (secolele VI–VII), căci derivă din cuvântul *vlah*, cu care slavii (sudici) și grecii desemnau pe străromâni; în graiul slavilor estici (al doilea val al roirii slavilor), românii erau denumiți *volohi*.

În acest context demografic, se pune problema în ce măsură romanitatea a persistat la nord de Dunăre, după abandonarea provinciei. Descoperirile arheologice au pus în evidență prezența (continuitatea) indubitabilă a unor elemente romanice (îndeosebi în aria fostelor orașe și castre romane), reprezentând o proporție încă greu de apreciat în demografia Daciei post-aureliene; acești romani (daco-romani) duc o existență modestă, lipsită de strălucirea de altădată[16]. Totodată, se constată prezența unei numeroase populații *pașnice*, trăind în mediul rural, dar greu de definit din punct de vedere etnic.

Cel mai ușor pot fi recunoscute elementele alogene, îndeosebi prin elemente de suprastructură și mai puțin prin aspecte ale vieții cotidiene. Conviețuirea (simbioza) romano-barbară este atestată de sursele scrise[17] și concretizată (în forme multiple și numeroase) de descoperirile arheologice.

---

[16] De remarcat, astfel, că o serie de termeni de caracter militar capătă în decursul epocii migrațiilor un sens civil: *veteranus* (fost soldat) – „bătrân"; *vallum* (incinta fortificației) – „val" (de apă); *cohors* (prescurtat *cors*) – „curte"; *legio* – „lighioană"; *turma* (escadron de cavalerie) – „turmă"; gr. στόλος (flotă) – „stol (de păsări)". Vezi și *hostis* (dușman), care capătă sens optim (deoarece este cuvânt latinesc): „oaste". Cf. H. Mihăescu, *Langue latine*, p. 301–305, § 307–309; idem, *Romanité*, p. 291–294; C. Poghirc, în *Aromânii*, p. 31.

[17] Vezi în acest sens: Eugippius, *Vita sancti Severini* (XXXI), care vorbește despre provincialii din Noricum readuși de regele rugiilor în orașele și satele de sub autoritatea sa (Gh. Ștefan, în *Istoria României*, I, 1960, p. 784, nota 2; despre acest izvor și despre neamul rugiilor, vezi G. Al. Niculescu, *Populația romanică dintre Dunăre și Alpi*, București, 2009, p. 41 sqq., 48); și mai semnificativă este informația furnizată de Mihail Sirianul, despre avari, care îndeamnă pe locuitorii unui oraș din Peninsula Balcanică: „Ieșiți, semănați și secerați, noi vă vom lua numai jumătate ca dare" (citat de K. Horedt, *Istoria României*, I, 1960, p. 720, după: L. Hauptmann, Byzantion, 4, 1927–1928, p. 157).

În consolidarea acestei romanități, un loc deloc neglijabil este reprezentat de numeroşii captivi romani luați de barbari în cursul deselor incursiuni peste *limes*. Unii se aflau în zona nord-pontică încă din timpul invaziilor neamurilor „scitice" (a. 238–270). Izvoarele antice abundă în relatări privind existența unor prizonieri, precum şi fugari (Mauricius, *Strategikon*, 31: ῥεφούγοι) în ținuturile stăpânite pe rând de goți, huni, slavi, avari. Se poate astfel vorbi de o veritabilă nouă „colonizare", oricum de o continuă populare a ținuturilor de la nordul Dunării cu elemente romanice.

Fără îndoială, un rol important în persistența romanității nord-dunărene l-a avut prezența militară romană aproape neîntreruptă la Dunărea de mijloc şi de jos, până la începutul secolului al VII-lea. Totodată, o contribuție de seamă la progresul spiritual al acestei romanități au avut episcopatele care flancau cetățile de pe linia Dunării sau mai din interior: Singidunum, Margum, Viminacium (în Moesia Prima), Aquae, Ratiaria, Castra Martis, Oescus (în Dacia Ripensis), Novae, Sexanta Prista, Appiaria, Nicopolis-ad-Istrum (în Moesia Secunda), Tomis şi Odessos pe litoralul pontic.

În acest adevărat „turn Babel" lingvistic (mai cu seamă după venirea hunilor)[18], latina reprezenta principala limbă de comunicare – atât între barbari şi populația romanică (din Dacia sau de la sud de Dunăre), cât şi între semințiile barbare. Pe de altă parte, limbajul barbarilor – extrem de sărac, mai ales al celor veniți din stepă – s-a îmbogățit cu numeroşi termeni latini (substantive, dar şi verbe), care tind să devină precumpănitori în graiul lor.

Proporția populației latinofone din Dacia este astfel în creştere, devenind preponderentă în secolele V–VI; numai astfel se poate explica faptul că romanitatea carpato-dunăreană a rezistat etnic şi lingvistic primului val al mareei slave (secolul al VI-lea). Destrămarea treptată a *limes*-ului (în decursul secolului al VII-lea) şi aşezarea slavilor şi bulgarilor la sudul Dunării au însemnat ruperea legăturilor romanității nord-dunărene cu Imperiul şi lumea civilizată. Dar, totodată, prin revărsarea maselor slave (şapte semințiii[19]!) peste Dunăre, presiunea asupra romanității nord-dunărene a diminuat considerabil, deschizând calea asimilării resturilor migratoare din Dacia – rolul esențial revenind creştinismului[20].

Creştinismul în Dacia. Condițiile colonizării şi legăturile Daciei cu lumea greco-orientală ne îndeamnă să presupunem că în Dacia au existat elemente creştine

[18] Vezi afirmația lui Priscus Panites: „Căci sciții sunt amestecați şi pe lângă limba lor barbară caută să vorbească sau limba hunilor sau a goților sau a ausonilor, atunci când unii dintre dânşii au de-a face cu romanii" (*Fontes*, II, p. 265); „amestecând limba ausonilor cu a barbarilor şi a goților: (*ibidem*, p. 277).

[19] *Fontes*, II, p. 621 (Theophanes Confessor, *Chronographia*, a. 679).

[20] Istoricii şi lingviştii vorbesc despre o perioadă de simbioză între autohtoni şi slavi, apoi de asimilarea acestora din urmă de către populația romanică. Slavii par totuşi a fi deosebit de persistenți, ca dovadă că la venirea în Pannonia, ungurii întâlnesc (după informația din cronica lui Anonymus), pe *Sclavi, Bulgari, Blachi ac pastores Romanorum*; când pătrund în Transilvania, ei luptă cu slavii şi *volohii* care locuiau în aceste părți (Cronica lui Nestor); de asemenea, când luptă cu Gelu, întâlnesc pe *Blasii et Sclavi*. Prin urmare, slavii încă existau ca etnie separată, între ei şi (proto)români fiind desigur influențe reciproce (inclusiv lingvistice). Slavii şi diferite elemente etnice turanice (pecenegi, cumani) vor fi asimilați, în Pannonia şi în Transilvania, mai degrabă de elementul maghiar cuceritor.

(cripto-creştine) încă din secolele II–III[21]. Numai abandonarea provinciei, înainte de începerea persecuţiilor din epoca primei tetrarhii, au făcut ca Dacia să nu fi dat martiri – cum s-a întâmplat în Scythia (Minor). Mai putem presupune că, la abandonarea provinciei Dacia, unii creştini au ezitat să se refugieze în imperiul păgân sau vor fi rămas pentru a face operă de misionarism; de asemenea, alţi credincioşi se vor fi refugiat de la sud de Dunăre de teama persecuţiilor.

Pentru desemnarea comunităţii creştine, era utilizat un termen de origine greacă, *ecclesia* (ἐκκλησία: „adunare", comunitatea credincioşilor), iar „localul" unde se rugau era denumit *basilica* (gr. βασιλική). În inscripţiile creştine din provinciile dunărene, cuvântul *eclesia* este rar[22], el s-a păstrat doar în albaneză[23], precum şi în lexicul creştin romanic occidental (ital. *chiesa*, fr. *église*, span. *iglesia*, catal. *església*, port. *igreja*). În schimb, în protoromână, cuvântul *basilica* a început să desemneze deopotrivă edificiul de cult şi comunitatea credincioşilor.

Trebuie totuşi relevat faptul că apariţia primelor monumente creştine (paleocreştine) sigure în Dacia[24] (ca şi în Moesia, de altfel) datează numai după acordarea libertăţii de cult (edictul de la Mediolanum al împăraţilor Constantin şi Liciniu). Studierea acestor monumente a preocupat pe istorici şi arheologi, în primul rând ca o dovadă a persistenţei elementelor romanice pe teritoriul fostei provincii în secolele IV–VI (cărora aceste monumente le-ar fi aparţinut în exclusivitate)[25]. Este un punct de vedere discutabil, deoarece există o serie de dovezi (în special în izvoarele scrise, deci cunoscute de multă vreme) privitoare la răspândirea creştinismului printre naţiunile barbare care s-au apropiat de teritoriul Daciei.

---

[21] Vezi M. Rusu, *Paleocreştinismul din Dacia romană*, EN, 1, 1991, p. 81–112.

[22] IGLR, 11 (?), 41 (Tomis). Motivul poate fi că provinciile dunărene erau provincii cu organizare militară, orice tip de asociaţie (socială, profesională, religioasă, etnică) fiind supusă controlului autorităţilor provinciale; este evident că adepţii creştinismului, *religio illicita*, nu puteau să se apară în comunităţi legal constituite.

[23] H. Mihăescu, *Langue latine*, p. 9. Acest termen se întâlneşte însă în inscripţiile din Dalmatia; aşa se explică păstrarea lui în albaneză: *quishë* (vezi H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 172).

[24] Despre creştinism în Dacia în epoca târzie, vezi: I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano, 1977, p. 112–120; idem, *Le christianisme des premiers six siècles au nord du Bas-Danube à la lumière des sources littéraires et des découvertes archéologiques*, Miscellanea Bulgarica, 5, Wien 1987, p. 39–50; N. Dănilă, în Biserica Ortodoxă Română, 100, 1982, 7–8, p. 731–742; N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988; Nelu Zugravu, *Geneza creştinismului popular al Românilor* (Bibliotheca Thracologica, XVIII), Bucureşti, 1997.

[25] Vezi M. Macrea, în *Istoria României*, I, p. 631 („În legătură cu repartizarea geografică a descoperirilor creştine s-a făcut constatarea că la Dunărea de jos ele nu apar decât pe teritoriul fostei Dacii, care a aparţinut odată Imperiului Roman. Pe teritoriul Transilvaniei, în acest secol nu se cunoaşte nici un singur obiect de caracter creştin care să poată fi atribuit goţilor. Aceştia par să fi rămas în sec. IV la vechile credinţe păgâne"); I. Barnea, *Continuitatea elementului daco-roman după părăsirea aureliană, pe baza descoperirilor paleocreştine din Transilvania, în lumina ultimelor cercetări*, Sargetia, 16–17, 1982–1983, p. 259–266; D. Protase, *Orizonturi daco-romane*, Cluj, 1995, p. 385 („Deci, vestigiile creştine *din secolul IV* în spaţiul dacic – al căror număr sporeşte mereu, pe măsura înaintării cercetărilor – se dovedeşte că aparţin nu migratorilor, ci în exclusivitate autohtonilor daco-romani").

Pe teritoriul fostei provincii s-au descoperit o serie de obiecte de caracter creştin: opaiţe, geme, monumente funerare romane pe care s-a gravat ulterior semnul crucii, piese de cult etc.[26].

Este posibil ca încă din prima jumătate a secolului al IV-lea să fi început amenajarea unor lăcaşe de cult creştine[27]. În Dacia sudică, pe malul Dunării, la Izvoarele (com. Crivina, jud. Mehedinţi), a fost cercetată o basilică[28] (la circa 1,5 km în aval de o fortificaţie romană târzie identificată la Ostrovul Mare[29]). O basilică pare să se fi amenajat într-una din sălile clădirii comandamentului *(principia)* din castrul de la Slăveni (în interiorul căreia s-a descoperit şi un mormânt)[30]; se constată că asemenea amenajări s-au efectuat şi în castrele de la Drobeta[31] şi Tibiscum[32].

O *basilica* creştină a existat probabil la Porolissum, identificată ca urmare a cercetărilor arheologice[33]. O alta trebuie să fi existat în zona Biertan, de unde provine cunoscutul *donarium* al lui Zenovius[34], dar şi alte obiecte (o cană şi o farfurie de bronz) utilizate probabil în serviciul de cult.

Noi presupunem că asemenea edificii de cult s-au amenajat şi în alte locuri: în anumite sectoare ale thermelor de la Apulum (unde s-au găsit morminte datate în secolul al IV-lea prin fibule de tipul „cu butoni în formă de ceapă"), eventual şi la Porolissum (în 1914, în perimetrul unei clădiri, dar şi în apropierea ei, s-au descoperit 17 morminte romane)[35]. La Pălatca (jud. Cluj)[36], peste ruinele (sau în ruinele?) unei clădiri romane (*villa rustica*?), s-a identificat un mic cimitir gotic (secolul al IV-lea), în cuprinsul căruia s-au identificat şi unele piese creştine[37]. Persistenţa (transmiterea) cuvântului *basilica* în limba română este o dovadă a existenţei, şi în secolele următoare, a unor astfel de construcţii destinate cultului, dar probabil din materiale perisabile (lemn).

De asememea, existăă o serie de dovezi ale prezenţei creştinismului în teritoriul aflat altă dată *extra fines provinciae*. Astfel, izvoarele vorbesc despre existenţa unei comunităţi creştine în zona de câmpie şi dealuri ale Buzăului[38]; în

---

[26] Vezi N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creştinismului la români*, p. 135–206 (repertoriul descoperirilor paleocreştine).

[27] C. C. Petolescu, *Contribuţii*, I, p. 298–299.

[28] I. Stîngă, Drobeta, 17, 2007, p. 178–189.

[29] M. Davidescu, *Drobeta în secolele I–VI*, Craiova, 1980, p. 113–116.

[30] D. Tudor, *Basilica paleocreştină de la Slăveni-Olt*, SCIVA, 30, 1979, 3, p. 453–458.

[31] R. Florescu, Apulum, 5, 1964, p. 586; cf. M. Davidescu, *Drobeta...*, p. 226.

[32] Doina Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti, 1994, p. 51–52

[33] N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 199–200, nr. 1 (cu bibliografie).

[34] IGLR, 434 (cu bibliografia anterioară): *Ego Zenovius votum posui*; acest creştin (misionar sau poate chiar episcop) apare, probabil, şi în inscripţia de pe fragmentul de vas de la Porolissum, publicat de N. Gudea: AMP, 3, 1979, p. 515–524 (= Dacia (N.S.), 24, 1980, p. 255–260).

[35] N. Gudea, *Porolissum*, Editura Sport-Turism, 1986, p. 157.

[36] Vezi *Rep. arh. jud. Cluj*, p. 303, nr. 7.

[37] Cf. D. Protase, *Orizonturi*, p. 380–386, care demonstrează, pe criterii stratigrafice, că un pristolnic pentru pâine sfinţită, descoperit în umplutura unui mormânt, nu aparţine mormântului propriu-zis.

[38] Vezi Em. Popescu, *Christianitas Daco-Romana*, p. 157–177.

acest râu a fost înecat în anul 372 Sfântul Sava „Gotul"[39]. Dar barbarii nu sunt întotdeauna persecutori; uneori ei sunt profund impresionați de prestanța ierarhilor creștini, cum se întâmplă cu hunii, pentru care episcopul Theotimus al Tomisului era zeul romanilor (θεὸς Ῥωμαίων)!

Creștinismul face progrese remarcabile la nord de Dunăre după destrămarea puterii hunice și reluarea legăturilor dintre Dacia și Imperiu[40]. La Sucidava, în cetate, se construiește o basilică creștină, care servește și de gropniță pentru unele personalități (preoți sau poate martiri?). Din *Novella XI* a împăratului Iustinian, aflăm despre existența unor centre bisericești pe teritoriul Banatului, la Litterata (Lederata) și Recidiva (Arcidava?). O altă basilică creștină a fost identificată la Drobeta[41].

Totodată, creștinismul se răspândește și printre locuitorii din Muntenia și de la est de Carpați[42]; se pot cita în acest sens tiparele de piatră pentru turnat cruciulițe descoperite la Olteni (jud. Teleorman), București (Străulești), Izvorul Dulce (jud. Buzău), Davideni (jud. Neamț) și Botoșana (jud. Suceava)[43].

Trebuie de asemenea subliniată pătrunderea creștinismului chiar printre elementele alogene de pe cuprinsul Daciei[44]. Cel mai relevant este cazul gepizilor; un principe al lor, *Om(a)harus*, cunoscut din inscripția (însoțită de semnul crucii) de pe inelul de aur din tezaurul de la Apahida, era creștin[45]; de bună voie sau nu, se vor fi creștinat mulți dintre supușii săi (precum francii lui Clovis, aproximativ contemporanul său). Se poate chiar presupune că, de momentul exercitării autorității de către gepizi în Transilvania (sub protecția fie și nominală a împăratului romanilor sau mai târziu sub dominația avarilor), se leagă progresul creștinismului în Transilvania. Creștini erau și alți gepizi, care trăiau sub dominația altor barbari, precum acel gepid care conduce pe generalul Priscus, în 593, spre locul unde sălășluia Musucius, căpetenia sclavinilor (vezi p. 357).

Prezența exclusivă în limba română a lexicului latin pentru noțiunile credinței creștine (nu se întâlnește niciun termen german sau slav timpuriu) dovedește vechimea creștinismului daco-roman; iată câteva exemple[46]: *ara* (altar), *angelus* (înger), *basilica* (biserică)[47], *baptisare* (a boteza), *beatus* (bietul: fericitul), *blasphemum* (blestem) și *blasphemare, blastimare)* (a blestema), *crux* (cruce), *communicare* (a cumineca), *commendare* (a încredința, a comanda: a îndeplini riturile pentru morți), *credere* (a crede), *credentia* (credință), *christianus* (creștin), *icona* (icoană), *ieiunare* (a ajuna),

---

[39] *Fontes*, II, p. 711–715 (*Acta Sanctorum)*, 721 (*Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae)*.

[40] Vezi Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană*, p. 27 sqq.

[41] M. Davidescu, *Drobeta în secolele I–VII*, Craiova, 1980, p. 216.

[42] I. Barnea, *Începuturile și evoluția creștinismului la populația daco-romană de la est de Carpați*, TD, 10, 1989, p. 165–171.

[43] D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 31.

[44] Vezi C. Opreanu, *Creștinismul și neamurile germanice în secolele IV–V în Transilvania*, EN5, 1995, p. 227–254.

[45] Vezi capitolul precedent, p. 349–350.

[46] Vezi H. Mihăescu, *Langue latine*, p. 310–313; idem, *Romanité*, p. 294–303; C. Poghirc, în *Aromânii*, p. 40–41.

[47] Despre originea termenului pentru lăcașul de cult creștin la români, vezi C. Daicoviciu, *Dacica*, Cluj, 1969, p. 516 (nota 40: *ecclesia*); C. C. Petolescu, AO (s.n.), 10, 1995, p. 31–33 (= *Contribuții*, I, p. 156–158); N. Zugravu, în Classica et Christiana, 2, 2007, p. 249–299.

laboratoria (dies) (zile lucrătoare), *ligare* (*carnem ligare:* cârnelegi), *caseum ligare:* (câşlegi), *lex* (lege: credinţă), *martyr* (martur), *monumentum* (mormânt), *orare* (a ura), *presbyter* (preut), *peccatum* (păcat), *paganus* (păgân), *pervigilium* (priveghi), *quadragesima* (păresimi: postul Paştilor), *rogare* (a se ruga), *sanctus* (sânt: sfânt) *servatoria (dies)* (sărbători) etc. Tot denumiri creştine au şi principalele sărbători creştine: Crăciunul (de la *calatio* sau mai degrabă de la *creatio*)[48] şi Paştele (*Paschae*). La fel invocaţiile către divinitate: *per Deu(m)* (zău !) şi *Domine Deus* (vocativ; a dat în româneşte *Dumnezeu*)[49].

Interesant este a urmări şi raporturile dintre creştinism şi păgânism[50]. În lumea romană târzie, rezistenţa faţă de creştinism este şi o formă de manifestare a orgoliului „stăpânilor lumii" faţă de valorile eterne ale civilizaţiei romane (greco-romane). Păgânismul este persistent chiar şi în cetăţile de pe *limes*-ul dunărean, sub privirile episcopilor creştini; descoperirile arheologice lasă adesea să se întrevadă efectele intoleranţei adepţilor noii credinţe. La nord de Dunăre, în medii datând sigur din secolul al IV-lea, întâlnim urme clare ale persistenţei păgânismului: astfel, în *quadriburgium* de la Hinova au apărut mai multe piese religioase păgâne (două figurine de bronz reprezentând pe zeiţa Venus, o plăcuţă de marmură cu chipul lui Pan, un fragment de plăcuţă de marmură cu reprezentarea sacrificiului mithriac[51]); de asemenea, la Sucidava, într-un mormânt (din secolul al IV-lea) s-a descoperit un fragment de *terra sigillata* cu reprezentare dionisiacă şi un bust de lut al unei divinităţi feminine (Hecate?)[52], iar în stratul de incendiu hunic de pe cetate o statuetă de bronz reprezentând un zeu Lar[53].

De asemenea, trebuie reţinută păstrarea unor sărbători foarte populare ale păgânismului roman în calendarul creştin: *Floralia* şi *Rosalia,* peste care, pentru a le combate mai eficient, au fost suprapuse două importante sărbători creştine (Floriile: Intrarea Domnului în Ierusalim; Rusaliile: Pogorârea Sfântului Duh). Tot astfel, Diana, o divinitate foarte iubită, s-a perpetuat în creştinismul popular prin sărbătoarea Sânzienelor (când se serbează, după calendarul creştin ortodox, Naşterea Sf. Ioan Botezătorul). Numele zilelor (de luni până vineri) sunt păgâne; dar sâmbăta *(sabbata)* este un termen iudeo-creştin, iar duminica *(Domenica dies)* este latin creştin. Creştinismul românesc este plin de rămăşiţe ale păgânismului antic[54], care dovedesc implicit vechimea sa.

Fără îndoială, credinţa (*lex:* legea!)[55] reprezenta un element de coeziune a romanilor (daco-romanilor) în faţa lumii barbare ostile. Şi totuşi, creştinismul facilitează dialogul între comunităţi umane de neamuri diferite: romanii nu sunt un

---

[48] Vezi Traian Diaconescu, în Studia antiqua et archaeologica Iaşi, 5, 1998, p. 167–174 (cu toată bibliografia).

[49] H. Mihăescu, *Langue latine*, p. 227, nr. 206, *e.*

[50] C. C. Petolescu, *Creştini şi păgâni în Dacia (sec. IV–VI)*, în *Contribuţii*, I, p. 292 sqq.

[51] M. Davidescu, *Cetatea romană de la Hinova*, p. 82–86.

[52] H. Nubar, BMI, 40, 1971, 3, p. 48–50.

[53] D. Tudor, Dacia, 11–12, 1945–1947, p. 192, nr. 33, fig. 37.

[54] V. Pârvan, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1913, p. 101 sqq.; Irina Nemeti, *Calea zânelor. Moşteniri antice în mitologia românilor*, Cluj, 2004.

[55] Vezi în această privinţă: D. M. Pippidi, *Studii de istorie şi epigrafie*, Bucureşti, 1988, p. 101–103.

nou „popor ales"; credincioşii, indiferent de neam, alcătuiesc o *natio christiana.* Limba latină, în afară de rolul ei de limbă de comunicaţie, este şi o limbă de cult. Astfel, creştinismul devine factorul principal în extinderea procesului de romanizare. După primul impact violent între barbarie şi civilizaţie, migratorii (cei germanici, mai întâi) suferă şi ei, treptat, acelaşi fenomen de integrare: mai întâi economică, apoi militară (federaţi şi mercenari), în sfârşit religioasă (prin pătrunderea creştinismului); din duşmani ai Imperiului, ei devin cu timpul apărători ai civilizaţiei europene în faţa barbarilor veniţi din stepele asiatice. Invers, rezistenţa la integrare se manifestă prin respingerea creştinismului (de exemplu, prigoana anticreştină a lui Athanaric) sau prin adoptarea arianismului (şi perseverarea goţilor în erezia monofizită).

Prin urmare, etnogeneza poate fi judecată nu doar ca un fenomen rasial (nici exclusiv daco-roman), ci mai cu seamă lingvistic-cultural şi spiritual-creştin.

Interesant ar fi de ştiut cum a evoluat în acest răstimp latina dunăreană. Continua deplasare a persoanelor (oficiali, militari, negustori) şi libera circulaţie a valorilor (tehnice şi materiale) a permis uniformitatea latinei vorbite, de la un capăt la celălalt al Imperiului. Chiar transformările lingvistice[56] se înscriu în evoluţia generală a latinei provinciale (populare)[57] – cel puţin atât timp cât unitatea lumii

---

[56] Pentru evoluţia latinei dunărene, deosebit de interesante sunt inscripţiile din provinciile de la sud de Dunăre din perioada târzie. Chiar dacă lapicizii se străduiesc încă să scrie într-o latină cât mai corectă, sunt destule cazuri când apar forme ce sugerează o evoluţie în direcţia strămânei; astfel: ***aiutor*** (CIL, III, 1967 şi 2161: Salonae) şi *adzutor* (CIL, VIII, 26683, în Africa) în loc de *adiutor* („ajutor"; H. Mihăescu, *Langue latine*, p. 198, nr. 158); ***cinque*** în loc de ***quinque*** („cinci") (IGLR, 30; dar şi în Italia: H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 229, nr. 210); ***oze*** (CIL, VIII, 8424, în Africa; în loc de *hodie*: „azi"; H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 198); ***zies*** în loc de *dies* („zi") (CIL, III, 2225; vezi şi alte exemple din Italia: AÉ, 1993, 423 şi chiar din Africa: H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 198), ***mesa*** în loc de *mensam* („masă"; fără *n* şi cu pierderea terminaţiei de acuzativ; H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 205–206, nr. 173) etc. – exemple mai concludente decât cele întâlnite în *Appendix Probi* (datat larg în secolele IV–VII; vezi I. Fischer, *Latina dunăreană*, p. 54–55). Interesantă este şi evoluţia unor toponime (cele mai multe întâlnite la Procopius, *De aedificiis*): *Sucidiva, Recidiva, Pulpudeva* (Plovdiv) etc. (remarcabilă trecerea de la *dava* la *deva-diva*; vezi C. C. Petolescu, AO (s.n.) 9, 1994, p. 43–45); *Dierna* devine *Zernes* (cf. Cerna), iar *Diana – Zanes* (cf. „zână"). Tot la Procopius întâlnim toponimul Γεμελλομοῦντες; este evidentă, în partea a doua, evoluţia spre forma *munte* (transcriere cu diftongul *ou* şi terminaţia greacă; vezi C. Poghirc, în: N. Djuvara ed, *Aromânii*[2], p. 45); vezi şi Theophilactus Symocattes, care relatează cum trupele romane „coboară de pe Haemus la Calvomunte" (ἐπὶ Καλβομοῦντες; curând după aceasta este redat episodul cu *torna, torna!*; anul 587). Tot astfel, se poate observa trecerea de la termenul militar *clausura* la κλεισοῦρα (românescul „clisură"), aşa cum pronunţau soldaţii de la Dunăre în graiul strămoşesc (iarăşi πατρίῳ...φονῇ; Theophylactus Simocattes, VII, 14). Acest termen militar este derivat al verbului *claudere* –„a închide"; acelaşi sens are *cludere*, al cărui participiu trecut (substantivizat) pare a fi stat la baza toponimului *Cluj* (*clusum*, „loc închis"; posibil incinta romană a Napocei, încă vizibilă multă vreme; vezi D. Protase, *Orizonturi daco-romane*, Cluj, 1995, p. 417–418).

[57] În descrierea unei ambasade romane la Attila, Priscus Panites ne relatează despre existenţa unei populaţii paşnice pe cuprinsul Banatului de azi. El omite să-i menţioneze originea etnică; o singură dată, vorbind despre o băutură primită de la localnici, menţionează: ὁ μέδος ἐπιχωρίως καλοῦμενος – „numită *mied* în graiul local"; este vorba de *medus* („mied"), cuvânt latinesc, dar cu circulaţie restrânsă.[Termenul este atestat, la începutul secolului al VII-lea, la Isidor din Sevilla, XX, 3,13: *Medus, quasi melus, quia ex melle fit*; *sicut calamitas pro cadamitas*: vezi Johann Sofer, *Lateinisches und Romanisches aus den Etymologiae des Isidorus von Sevilla. Untersuchungen zur Lateinischen*

romane a fost o realitate (chiar și după împărțirea Imperiului, la 395). Unitatea latinei a fost grav afectată abia după prăbușirea *limes*-ului și pătrunderea slavilor în Peninsula Balcanică. Și mai grav este faptul că avarii erau stăpâni în Illyricum. Astfel, legăturile dintre romanitatea dunăreană și cea occidentală erau practic întrerupte.

Treptat, latina dunăreană începe a se diferenția – atât în raport cu limba anterioară, cât și cu cea vorbită în părțile occidentale ale fostului Imperiu. Cu aceasta începe o nouă fază în evoluția limbii vorbite de populația romanică din teritoriile fostelor provincii ale Daciei și Moesiei, desemnată uneori de istorici și lingviști cu termenul de *străromână* (secolele VII–VIII)[58]. Limba română este o limbă romanică (din aceeași familie cu limbile romanice occidentale) – caracter definit prin fondul principal de cuvinte (lexic) și structura gramaticală[59].

Aria etnogenezei române nu este unitară din punct de vedere lingvistic. În opinia lingviștilor, limba română comună comportă patru dialecte[60]:

a) ***Dialectul daco-român***[61]: se vorbește astăzi în spațiul vechii Dacii (nu doar în spațiul provincial roman, ci și în cel aflat *extra fines provinciae*) și al Scythiei Minor (Dobrogea), precum și la românii din dreapta Dunării, din Serbia și Bulgaria de astăzi (aceștia, în zilele noastre, în accentuat proces de asimilare). Lingviștii disting mai multe graiuri: muntean (inclusiv în dreapta Dunării), moldovean (acesta inclusiv în spațiul pruto-nistrean, dar acolo cu un important lexic neoslav), bănățean (inclusiv în Banatul sârbesc), transilvănean (în care se disting sub-graiuri, cum ar fi cele din Maramureș, Țara Oașului și Crișana). Acest dialect este cel mai important, cel care a stat la baza limbii române literare.

---

und Romanischen Wortkunde, Göttingen, 1930, p. 145. De asemenea, noi îl recunoaștem în tăblița cerată XVI = IDR, I, 46, r. 19 de la Alburnus Maior, în care, în r. 19, în loc de *merum* propunem *melu[m]*. Dar pentru Priscus, grec din Panion (Thracia), care cunoștea latina literară (limba ausonilor!), graiul localnicilor din Banat devenise de neînțeles!

[58] În vocea consacrată etnogenezei române din DIVR, 1976, p. 273 (*supra*, nota 3), citim „definiția": „O limbă nu este niciodată definitiv formată. În fiecare moment i se adaugă ceva, i se suprimă ceva, fără transformări substanțiale. Dar după o oarecare trecere de vreme, adunându-se modificările mărunte, se poate constata că felul de a vorbi a devenit destul de diferit de al strămoșilor. Astfel limba română poate fi socotită formată atunci când, în urma acumulării de schimbări mărunte, s-a ajuns ca un român să nu mai înțeleagă limba latină, iar cineva care știa latinește să nu înțeleagă româna". Separarea latinei de limbile romanice medievale este clar pusă în evidență de un izvor occidental (francez): recomandările conciliului de la Tours (anul 813) de a se traduce predicile *in rustica Romana lingua*, pentru ca toți credincioșii să înțeleagă mai ușor ce se spune": *quo facilius cuncti possint intelegere quae dicuntur* (vezi I. Fischer, *Latina dunăreană*, p. 208–209).

[59] Prezența în limba română a unui important lot de cuvinte slave (împrumutate în procesul conviețuirii românilor cu slavii; multe intrate însă ulterior încheierii etnogenezei românilor, din medio-bulgară) nu justifică părerea, încă persistentă, cum că slavii „au jucat un rol în desăvârșirea formării poporului român și a limbii române, limba slavă constituind a treia componentă a acesteia"; vezi Gh. Ștefan, DIVR, p. 545. Vezi, de asemenea, *supra*, nota 20.

[60] Vezi V. Rusu (coord.), *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, 1984, p. 163 și urm. (autori diferiți); N. Saramandu, *La romanité orientale*, București, 2008, p. 167–178 (și prezentarea fiecărui grup, p. 179–189, cu o hartă).

[61] *Tratat*, p. 163 și urm.; Matilda Caragiu Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie română (nord- și sud-dunăreană)*, București, 1975, p. 128 și urm.

b) ***Dialectul aromân***[62] este al doilea ca importanță. În cursul evului mediu, în Imperiul Bizantin și apoi în Imperiul Otoman, vlahii reprezentau un element numeros și foarte activ din punct de vedere economic[63]; dar în zilele noastre, vorbitorii acestui dialect în ținuturile de bază (Tessalia și Epir, în Grecia de astăzi; sudul Albaniei; Macedonia împărțită acum între Grecia, Bulgaria și o republică independentă) mai numără, după cele mai optimiste evaluări, doar 400 000–600 000 de vorbitori; mult mai mulți sunt cei afați în diaspora (cei care și-au păstrat cel mai bine identitatea sunt cei din România). Ei sunt urmașii romanității balcanice[64]; ei inșiși își spun *armâni* (aromâni: cu pierderea sunetului *o*, motiv pentru care, pentru facilitarea pronunției, antepun sunetul *a*; influență greacă?)[65]; grecii (și celelalte popoare slave balcanice) le spun *vlahi*[66], iar slavii meridionali îi mai denumesc *țințari* (etimologie disputată)[67].

Aromânii formează câteva grupuri: pindeni (cei mai numeroși, în masivul Pindului), grămosteni (de la Muntele Gramos), fărșeroți (nume derivat de la localitatea Fraşari –alb. Frashër; cei mai mulți locuiesc în Albania), moscopoleni (nume derivat de la celebra Moscopole din epoca premodernă), muzăcheari (cei din câmpia Muzachia)[68].

O problemă care divide cercetatarea modernă este dacă *aromâna* (alături de celelalte două dialecte: meglenoromân și istroromân) este o limbă diferită de română (părere susținută de unii lingviști) sau este un dialect al limbii române comune[69]. Părerea că aromânii sunt o ramură a poporului român este susținută îndeosebi de istorici.

---

[62] Th. Capidan, *Macedonenii. Etnografie, istorie, limbă*, Bucureşti, 1942 [ediție stereotipă, 2000]; N. Saramandu, în *Tratat...*, p. 423–475 (harta 175); Matilda Caragiu-Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie română*, Bucureşti, 1975, p. 216 și urm.; eadem, *La romanité sud-danubienne: l'aroumain et le méglénoroumain*, în *La Linguistique*, 8, 1972, 1, p. 105–122. Vezi, de asemenea, micul volum coordonat de N. Djuvara, *Aromânii*[2], care strânge câteva contribuții, dintre care reținem aici: C. Poghirc, *Romanizarea lingvistică și culturală în Balcani. Supraviețuiri și evoluție*, p. 15 și urm. (citat deja la nota 7); Petre Ş. Năsturel, *Vlahii din spațiul bizantin și bulgăresc până la cucerirea otomană*, p. 59 și urm.; Matei Cazacu, *Vlahii din Balcanii occidentali (Serbia, Croația, Albania etc.). Pax ottomanica (secolele al XV-lea – al XVII-lea)*, p. 101 și urm.

[63] Vezi contribuțiile lui P. Ş. Năsturel și M. Cazacu citate la nota precedentă.

[64] Vezi studiul lui C. Poghirc citat la nota 7.

[65] Vezi totuși C. Poghirc, *op. cit.*, p. 18: aromânii din Munții Pind (mai ales fărșeroții) mai păstrează vechea formă fără „*a*" *rumăn*, *rămăn*, formă care se întâlnește și la albanezi *(rrëmër)*.

[66] Acest nume provine de la tribul celtic *Volcae*; după romanizare, a devenit, pentru vecinii germani, numele populației romanizate din Gallia, iar apoi al tuturor popoarelor romanice. Termenul a fost preluat de slavi (care l-au aplicat romanității daco-moeso-pannonice), apoi de greci. Vezi C. Poghirc, *op. cit.*, p. 15–17.

[67] Th. Capidan, *Macedonenii*, p. 9. N. Djuvara, *Aromânii*[2], p. 132 și 160–161 (nota 5). După o etimologie comunicată de un erudit regretat coleg, Mihai Sâmpetru, acest nume ar veni de la sl. *sin țar* – „fiu de împărat", referire la conștiința aromânilor despre originea lor imperială (romană). De altfel, această conștiință este reținută de istoriografia bizantină. Astfel, Constantin Porfirogenitul (*De administrando imperio*, 29, 14–16) menționează, cu ocazia cuceririi orașului Salona de către slavi, la începutul secolului al VII-lea, populația latinofonă a regiunii cu numele de Ῥωμᾶνοι; într-un pasaj anterior (29, 3–7), autorul preciza că „se numesc Ῥωμᾶνοι pentru că au venit din Roma și *poartă acest nume până azi*" (adică anul 945, când eruditul împărat și-a scris opera; vezi A. Armbruster, *La romanité des* Roumains, 1977, p. 23 și urm.). Mai târziu, istoricul Kinnamos, menționând pe vlahii de la Dunăre, explică: „despre care se spune că sunt colonii de demult ai celor din Italia" (*Fontes*, III, p. 239.).

[68] N. Saramandu, *Romanité*, p. 179–188.

[69] Vezi astfel Matilda Caragiu-Marioțeanu, în studiul publicat în *La Linguistique*, 8, 1972, 1, p. 121; „Nous dirons, en conclusion, que le roumain sud-danubien semble appartenir à un type roman

c) ***Dialectul meglenoromân***[70]: vorbitorii sunt în număr redus (maximum 15 000), locuind doar câteva sate la nord de Salonic, pe valea (malul drept) al râului Vardar (în antichitate *Axius*), în câmpia Moglena. S-a remarcat asemănarea limbii vorbitte de ei mai mult cu româna decât cu aromâna. P. Ş. Năsturel[71] atrage atenţia asupra unor surse bizantine (Manuel Straboromanos şi Ioan Zonara) care arată că împăratul Alexios Comnenul, după victoria de la Lebounion (29 aprilie 1091) asupra pecenegilor, a colonizat un număr dintre captivii „sciţi" în zona Moglena[72]. O altă invazie a pecenegilor, în 1122, s-a sfârşit cu colonizarea altora de către împăratul Ioan II Comnenul[73]; N. Choniates scria că „dintre aceştia, câteva scântei mai subzistă". Se crede că printre pecenegi s-ar fi aflat şi români din părţile Dunării; aceşti pecenegi au devenit bilingvi (sau deveniseră bilingvi mai dinainte), preferând acum româna nord-dunăreană idiomului lor turanian. Această origine (amestec etnic) ar explica faptul că şi-au pierdut numele de români, numindu-se *vlasi, vlahi*, dat de slavi.

d) ***Dialectul istro-român*** se mai vorbeşte într-o mică zonă în peninsula Istria (Croaţia), la sud-est de Triest[74]. Şi originea istro-românilor este disputată[75]; după părerea noastră, ei sunt urmaşi ai romanităţii pannono-dunărene (despre persistenţa acesteia vezi studiul citat la p. 365, nota 172) împinşi succesiv de invadatorii avari, apoi de slavi, iar mai târziu de unguri[76]. Acestora li s-au adăugat treptat, în cursul evului mediu, importante influxuri aromâne.

Pentru unitatea românilor pledează denumirea pe care şi-au dat-o ei înşişi: din Munţii Pindului până în Munţii Carpaţi[77]. Evoluţia de la cuvântul *romanus* la

---

commun beaucoup plus que le dacco-roumain, au nord du Danube. L'individualité linguistique des idioms sud-danubiens peut être définie seulement au niveau des systems phonologique et morphologique, par ces traits qui distinguent le roman parlé au nord de celui qui est parlé au sud...".

[70] C. J. Jireček , *Über die Vlachen von Moglena*, în Archiv für slavische Philologie, 15, 1893, p. 91–102; vezi încă: August Kovačec, *Descrierea istroromânei actuale*, Bucureşti, 1971, p. 229; M. Caragiu Marioţeanu, *Compendiu*, p. 266 şi urm.; N. Saramandu, în *Tratat*, p. 476–550 (harta 176); idem, *Romanité*, p. 188–189.

[71] P. Ş. Năsturel, *art. cit.*, p. 70–72. Cf. N. Saramandu, *La romanité orientale*, p. 31–32.

[72] Zonaras, *Chronicon*, XVIII, 231: „Iar împăratul, alegând o mulţime de sciţi viguroşi şi vânjoşi, i-a colonizat împreună cu nevestele şi copiii lor în tema Moglena (τό τῶν Μογλένιτον τέμα), şi a alcătuit dintrânşii o τάγμα foarte aparte. Aceştia dăinuiesc până astăzi şi au ca poreclă locul în care au fost colonizaţi şi sunt numiţi pecenegi mogleni (Πατζινάκαι Μογλενίται).

[73] Ion Barnea, *DID*, III, p. 156.

[74] Vezi *Tratat de dialectologie românească*, harta 177; M. Caragiu Marioţeanu, *Compendiu*, p. 169 şi urm.; H. Saramandu, *Romanité*, p. 189.

[75] Vezi August Kovačec, *Descrierea istroromânei actuale*, Bucureşti, 1971.

[76] P. Ş. Năsturel (*art. cit.*, p. 73) pune în evidenţţă un izvor, denumit *Descrierea Europei orientale* (redactat în latină, 1308), în care se menţionează „între Macedonia, Achaia şi Salonic, un popor foarte mare cunoscut sub numele de blasi"; autorul ştia că aceştia fuseseră odinioară *pastores Romanorum*, fiind izgoniţi din Pannonia de unguri (vezi şi *Cronica notarului anonym al regelui Bela*, redactată la sfârşitul secolului al XII-lea, care notează că la pătrunderea lor în Pannonia, ungurii au întâlnit pe *Sclavi, Bulgari et Blachii ac pastores Romanorum*; v. *supra*, nota 20).

[77] În favoarea unităţii românilor, pledează (iarăşi după P. Ş. Năsturel, *art. cit.*, p. 91) cuvântul *biserică* (provenit din *basilica*): „După noi, dacă cuvântul *biserică* exprimă, atât în română, cât şi în aromână, dubla noţiune de biserică (instituţie şi clădire de cult), aceasta se datorează faptului că strămoşii dacoromânilor şi ai aromânilor făceau parte la început din acelaşi întreg protoromânesc. Cuvântul greco-latin *ecclesia* le este necunoscut". Vezi şi alţi termeni de cult la aromâni, citaţi de C. Poghirc (*art. cit.*, p. 40), identici cu cei din dacoromână.

român s-a petrecut înainte de pătrunderea slavilor (secolul al VI-lea); după trecerea acestora la sudul Dunării (la începutul secolului al VII-lea; apoi a bulgarilor turanici, după 680), romanitatea balcanică a fost izolată de cea daco-moesică. Această separare explică diferențele fonologice și morfologice intervenite între dialectul daco-român (cel de bază) și cel aromân.

Cele mai vechi știri despre români privesc, cum era firesc, pe cei din apropierea autorilor izvoarelor. Astfel, din secolul al IX-lea provine o notiță de la mânăstirea Castramonitou (de la Muntele Athos), despre *vlahii* de pe valea râului Rhynchos (Βλαχορηχίνοι)[78]. Prima atestare sigură a românilor (iarăși cei sud-dunăreni) datează însă din anul 976: „vlahii călători" (Βλάχοι ὅδιται), menționați de Kedrenos[79].

Către sfârșitul secolului al IX-lea, geograful armean Moise Chorenati menționează o țară a lui *Balak* la nordul Dunării[80], iar în secolul XI, Kekaumenos, vorbind despre vlahii din Peninsula Balcanică, face aluzie și la cei nord-dunăreni[81]. Și mai târziu îi menționează Nicetas Choniates (1164)[82] și Kinnamos (1166)[83].

Prin urmare, în următoarele două secole după prăbușirea *limes*-ului dunărean (secolele VII–VIII), romanitatea daco-moesică își căpătase, din punct de vedere lingvistic, propria-i individualitate[84]– atât în raport cu romanitatea occidentală, cât și cu aceea din imperiul romeilor (aromână). Epoca încheierii etnogenezei românilor coincide în linii mari cu aceea a altor vorbitori ai limbilor romanice (occidentale); tot acum se poate vorbi de constituirea altor popoare (cele slave), în contact permanent, în primul rând lingvistic, cu (proto-)românii. Începând cu secolul IX se poate vorbi de *poporul român* și *limba română* [85].

---

[78] *Fontes*, IV, p. 7.

[79] *Fontes*, III, p. 145.

[80] Vezi studiul lui Aurel Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenești*, în *Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 17 sqq.

[81] *Fontes*, III, p. 29 sq.

[82] *Ibidem*, p. 255: „barbarii din muntele Haemus, care mai înainte se chemau misieni, iar acum se cheamă vlahi".

[83] V. *supra*, nota 78.

[84] Vezi M. Caragiu-Marioțeanu, în La Linguistique (PUF), 8, 1972, 1, p. 122: „Le roumain commun, descendant du latin parlé dans les provinces danubiennes de l'Europe romaine, s'est constitué en tant que langue roumaine entre le VIe et le VIIe siècle, sur un territoire relativement étendu, situé à gauche et à droite du Danube"; H. Mihăescu, *Lengue latine*, p. 72: „C'est pourquoi, on ne saurait parler d'une langue roumaine avant les VIIe–VIIIe siècles".

[85] De reținut că spre mijlocul secolului al IX-lea datează primul document scris într-o limbă romanică occidentală (în franceză): jurământul de la Strasbourg (anul 842).

ILUSTRAȚII

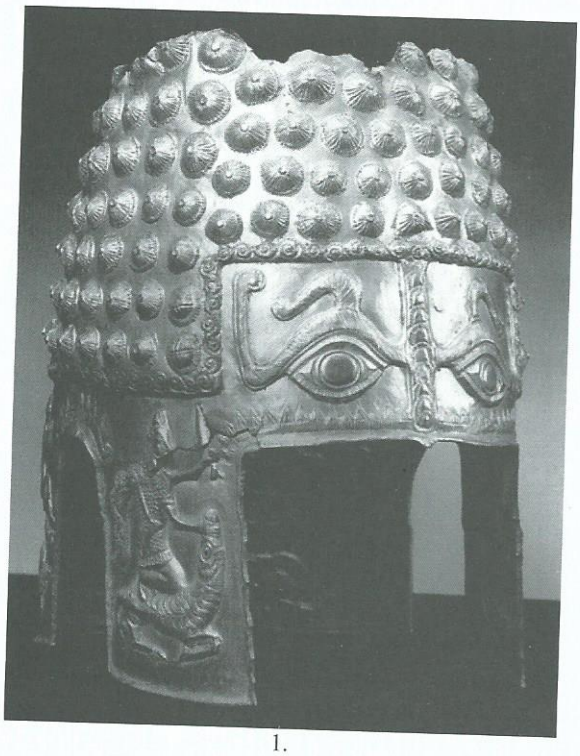

1.

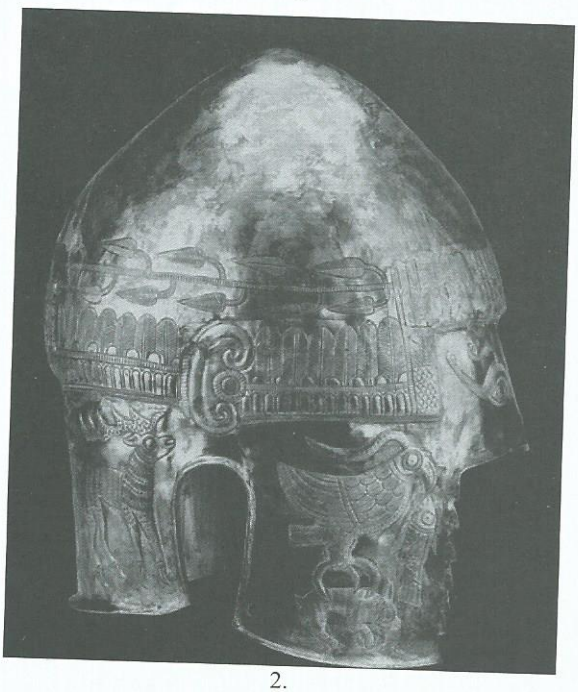

2.

Fig. 1. 1. Coţofeneşti (jud. Prahova). Coif de aur;
2. Peretu (jud. Teleorman). Coif de argint (cu imagini aurite).

1.

2.

Fig. 2. 1. Surcea (jud. Covasna). Faleră de argint.
2. Răcătău (jud. Bacău). Tipar de lut cu reprezentarea unui călăreț.

1.

2.

3.

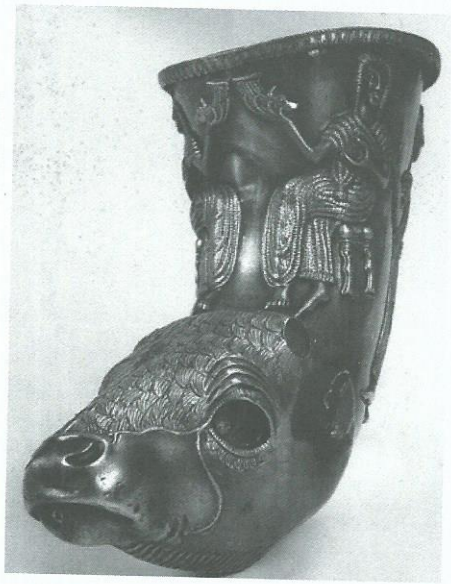

4.

Fig. 3. 1–2. Monede de aur ΚΟΣΩΝ. 3–4. Poroina (jud. Mehedinți). Rhyton de argint.

1.

2.

Fig. 4. Columna lui Traian. 1. *Lustratio exercitus* (Cichorius pl. X = Vulpe VIII–IX);
2. Bătălia de la Tapae (Cichorius pl. XIX = Vulpe XXIV);

1.

2.

Fig. 5. Columna lui Traian. 1. Traian în fața unei cetăți dacice (Cichorius pl. XX = Vulpe XXV); 2. Îmbarcarea prințesei dace (Cichorius pl. XXII = Vulpe XXX);

1.

2.

Fig. 6. Columna lui Traian. 1–2. Solia dacică la împăratul Traian
(Cichorius pl. LIV–LV = Vulpe LXXV).

1.

2.

Fig. 7. Columna lui Traian. 1. Decebal încearcă o ieşire din încercuire (Cichorius pl. LXVIII = Vulpe XCIII); 2. Podul de la Drobeta (Cichorius pl. LXXII = Vulpe XCVIII).

1.

2.

Fig. 8. Columna lui Traian. 1. Soldați romani seceră grâul (Cichorius pl. LXXXI = Vulpe CX); 2. Transportarea tezaurului dacic (Cichorius CI = Vulpe CXXXVIII).

1.

2.

Fig. 9. Columna lui Traian. 1. Sinuciderea regelui Decebal (Cichorius pl. CVI = Vulpe CILV); 2. Capul și mâna regelui prezentate soldaților romani (Cichorius pl. CVIII = Vulpe CILV).

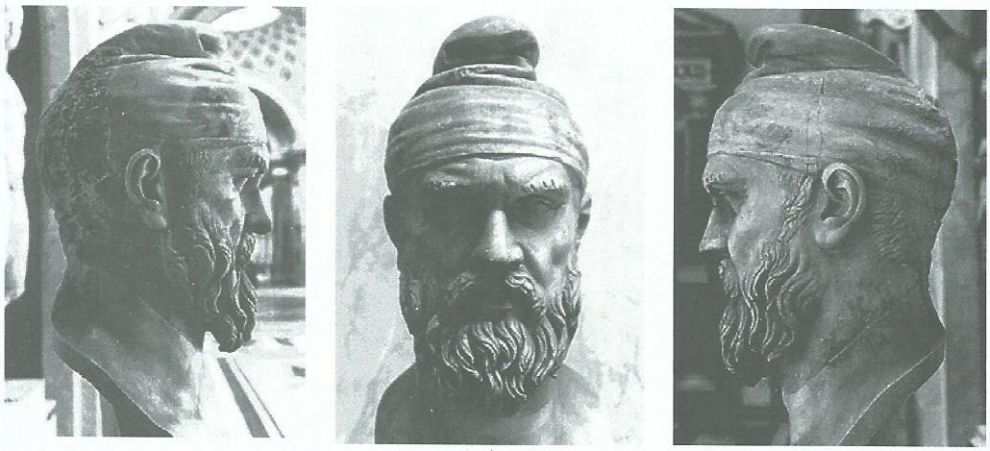

1.

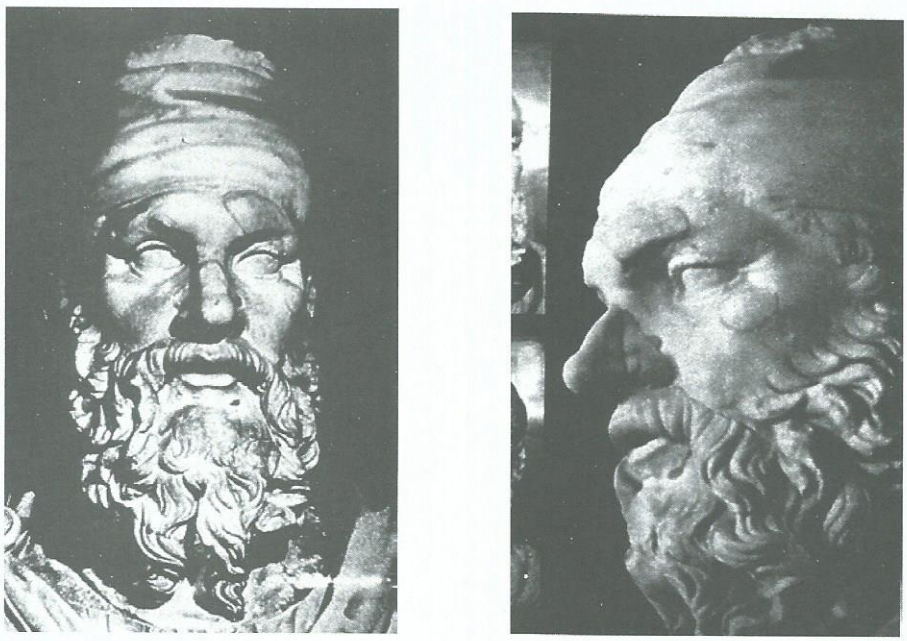

2.

Fig. 10. 1. Busturi cu reprezentarea regelui Decebal păstrate în muzeele Vaticanului; 2. Ermitaj (Sankt Petersburg).

1.

2.

Fig. 11. 1. Portretul regelui Decebal (Columna lui Traian, Cichorius pl. XIX = Vulpe XXIV);
2. Sinuciderea regelui Decebal. Figurină de bronz (Paris, Cabinet des Médailles).

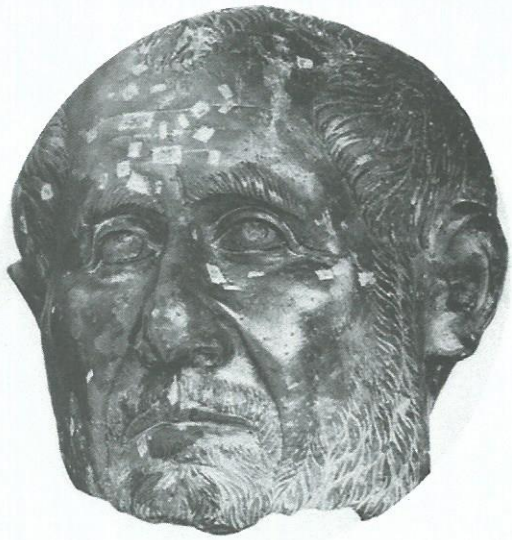

1.

2.

Fig. 14. 1. Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Capul (bronz) unui împărat roman (Traianus Decius?); 2. Roma. Stelă cu reprezentarea unui pretorian originar din Dacia.

1.

2.

Fig. 15. 1.„Tabula Traiana" (Cazane, Đerdap);
2. Inscripția cohortei *I Aelia Dacorum* (*Camboglanna*, Britannia).

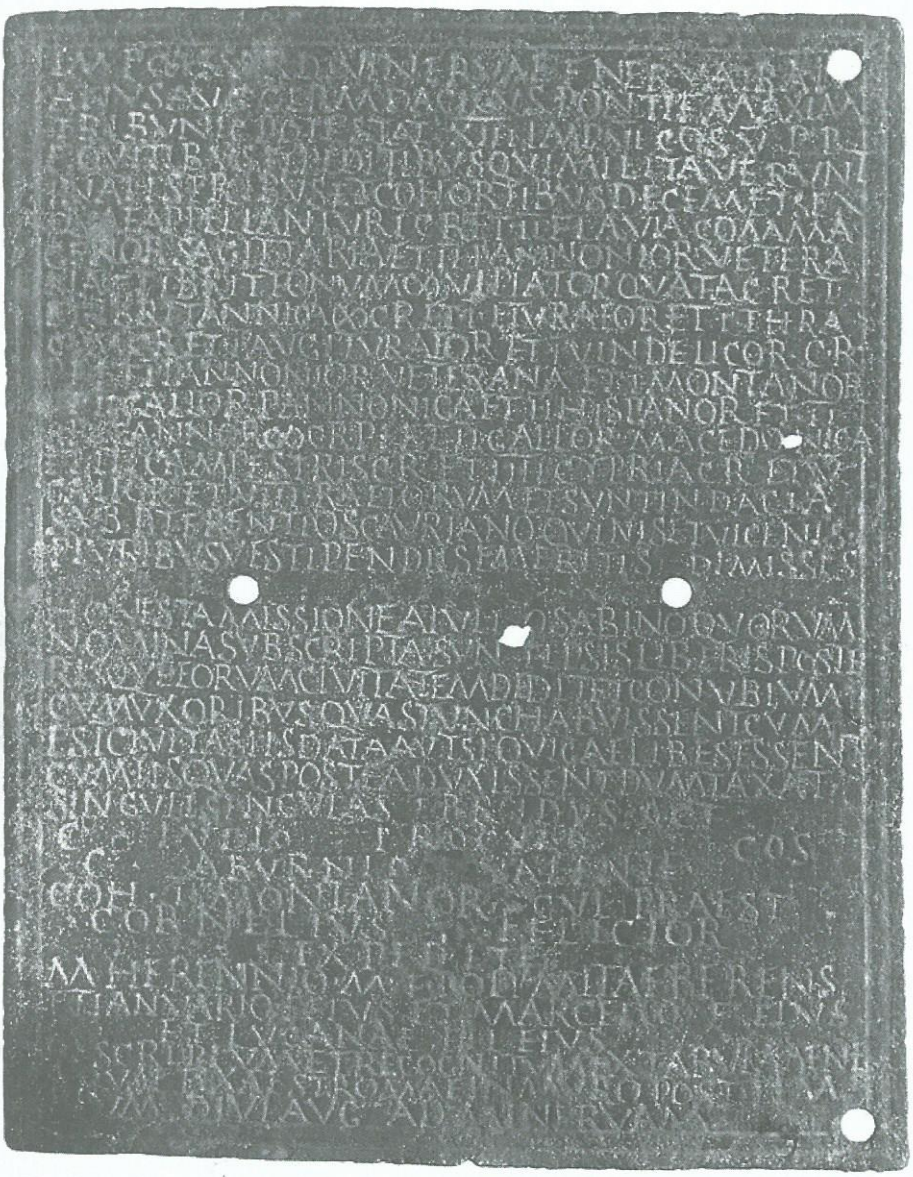

Fig. 16. Diploma militară de la Ranovać.

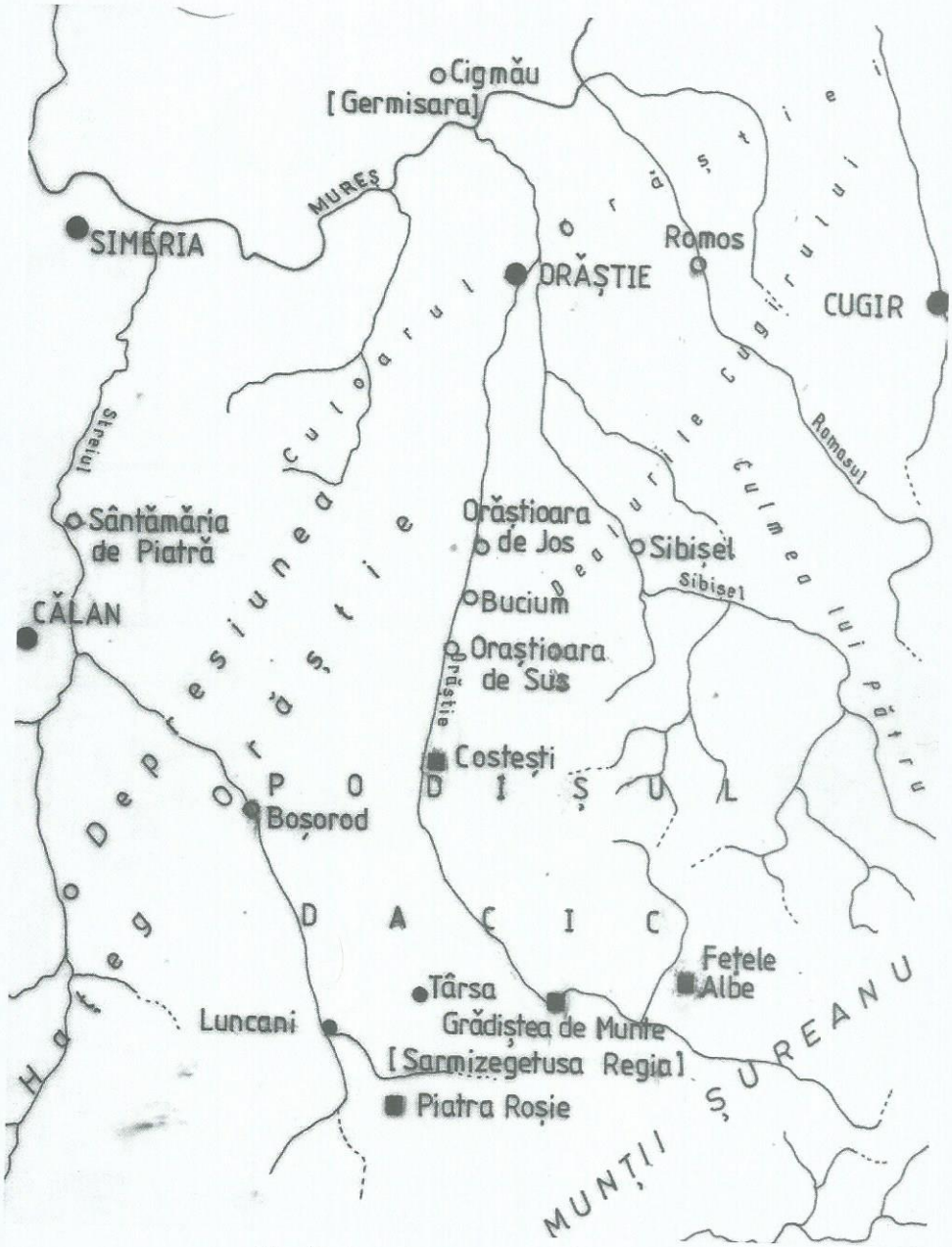

Fig. 17. Cetățile dacice din Munții Orăștiei.

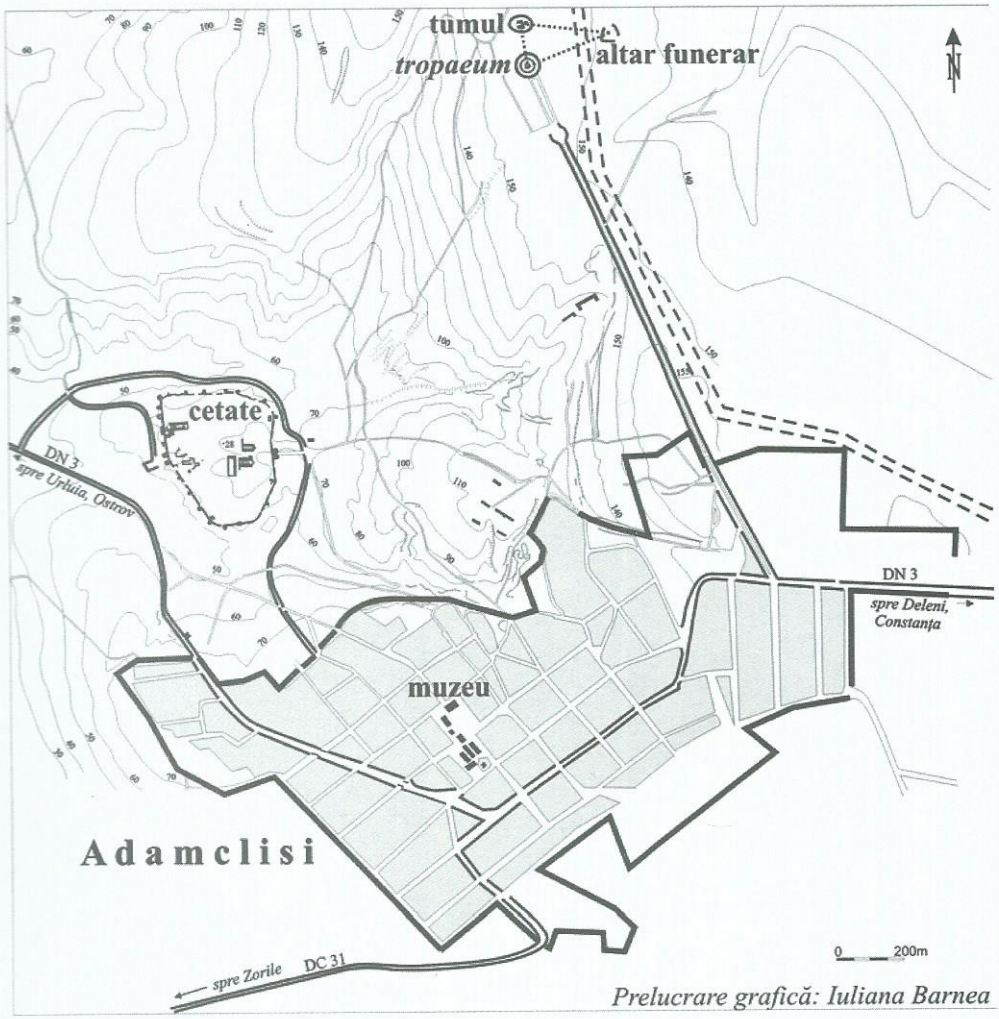

Fig. 18. Adamclisi (jud. Constanța). Cetatea *Tropaeum* și complexul comemorativ.

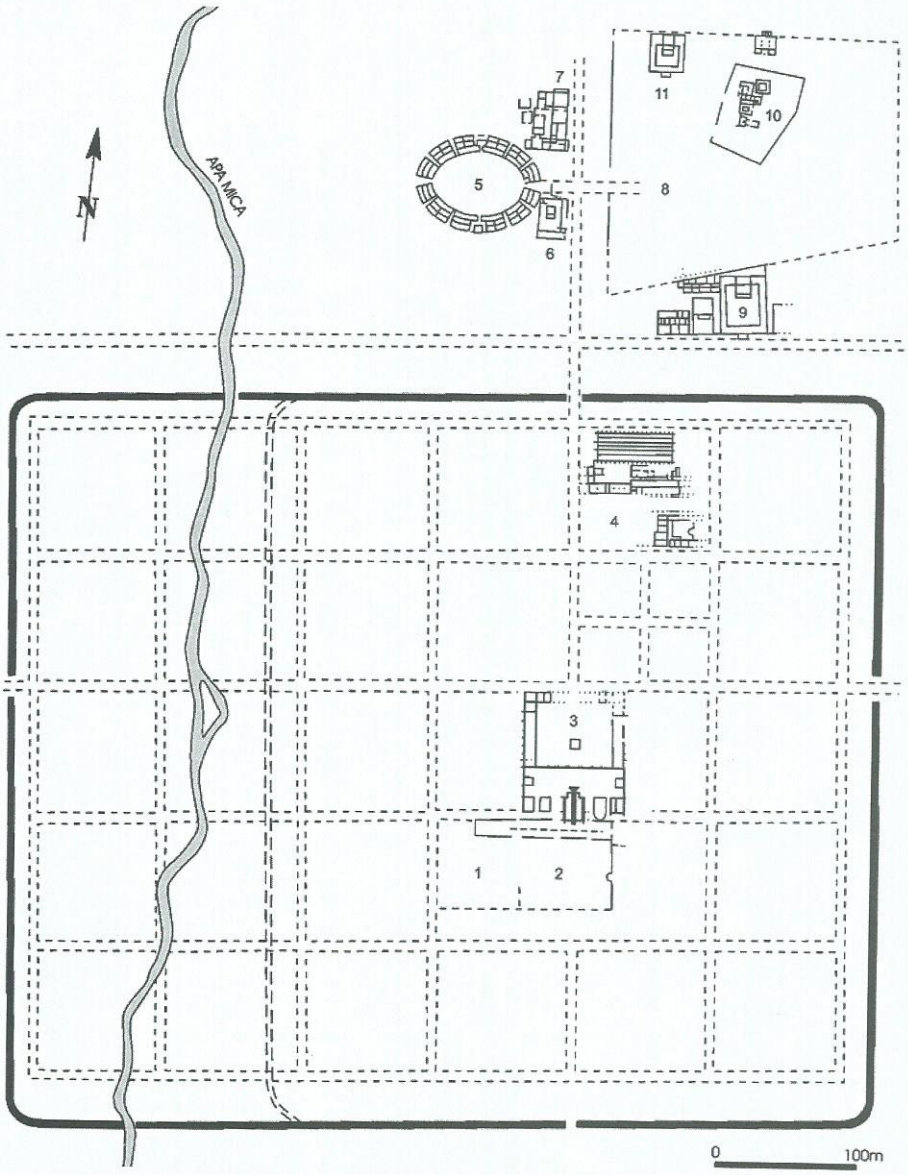

Fig. 19. – Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Planul oraşului (I. Piso).

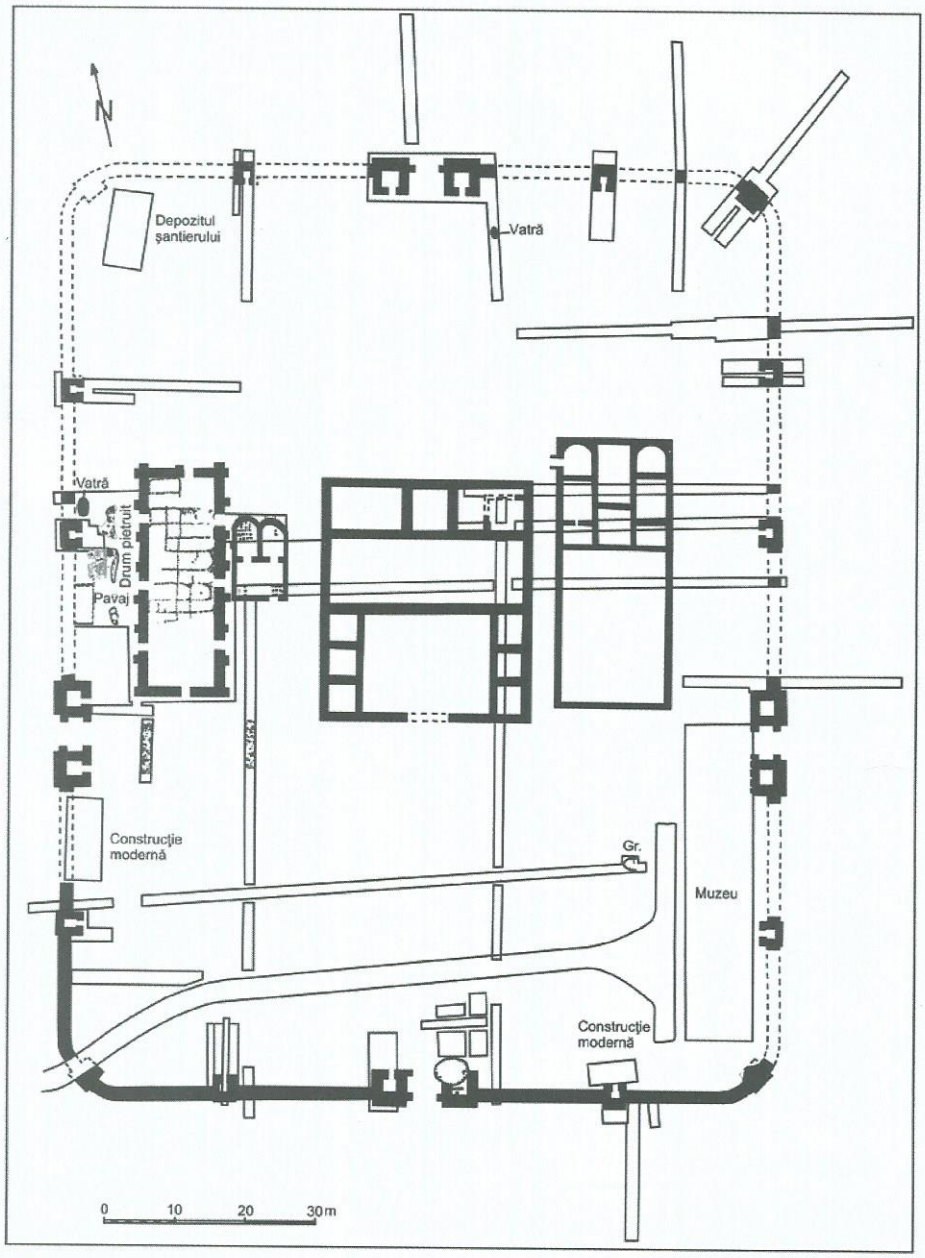

Fig. 20. Câmpulung (Pescăreasa –„Jidova"). Planul castrului roman.

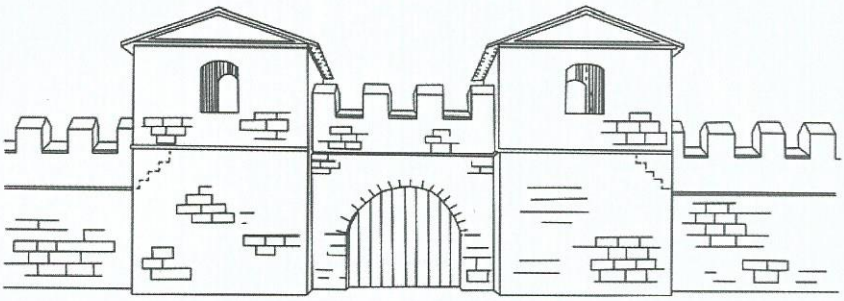

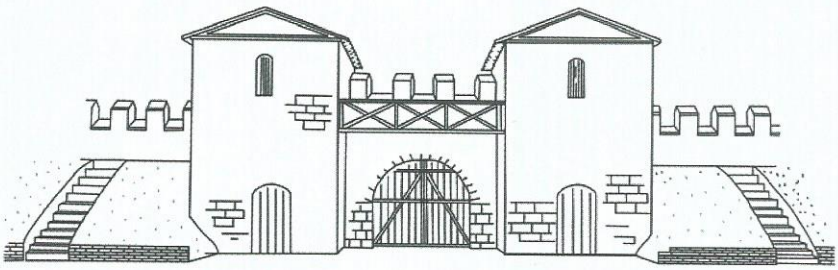

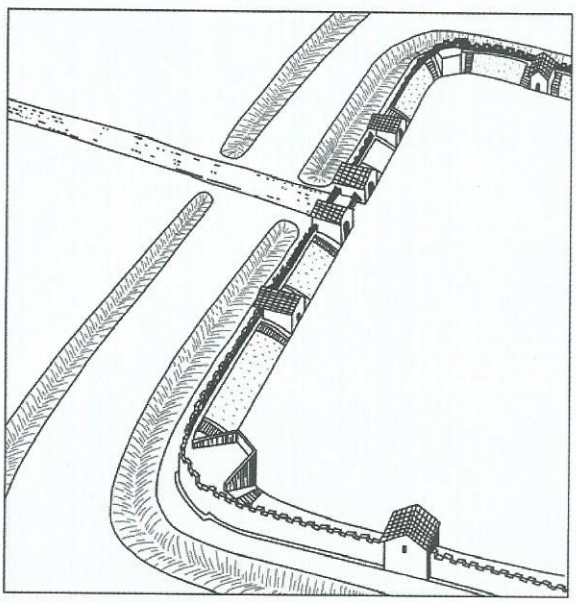

Fig. 21. Câmpulung (Pescăreasa –„Jidova"). Castrul roman; reconstituire grafică a sistemului de apărare (latura de sud).

Fig. 22. Imperiul Roman în epoca Principatului.

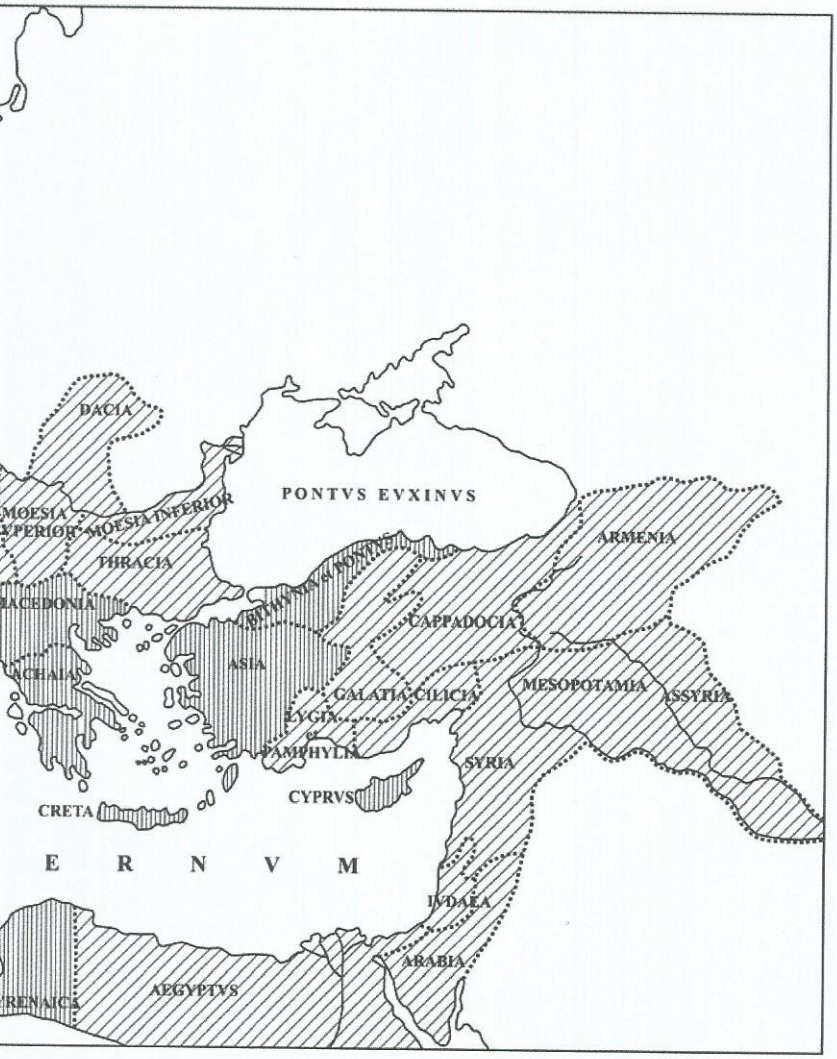

Organizarea provincială.

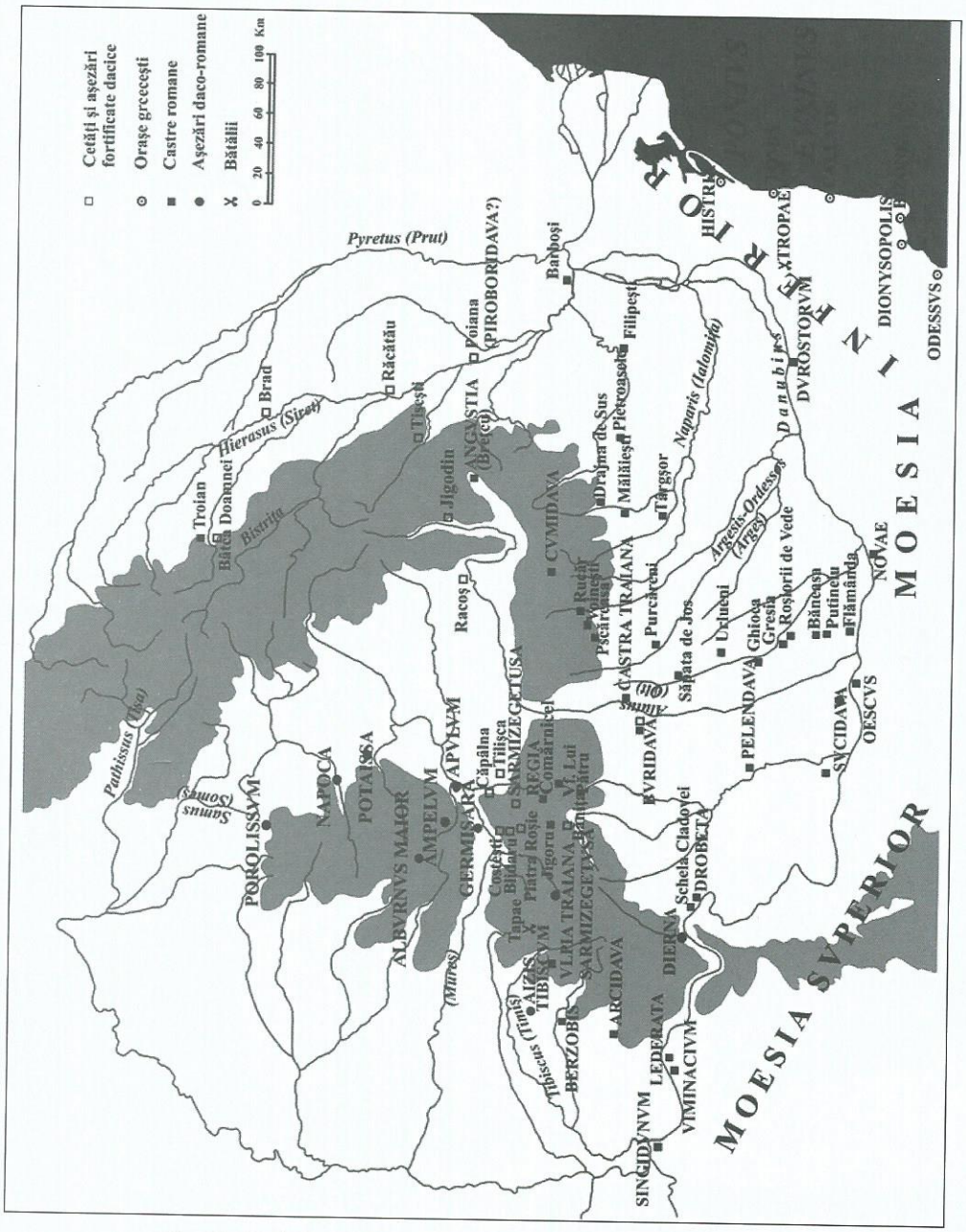

Fig. 23. Dacia la sfârşitul secolului I – începutul secolului al II-lea.

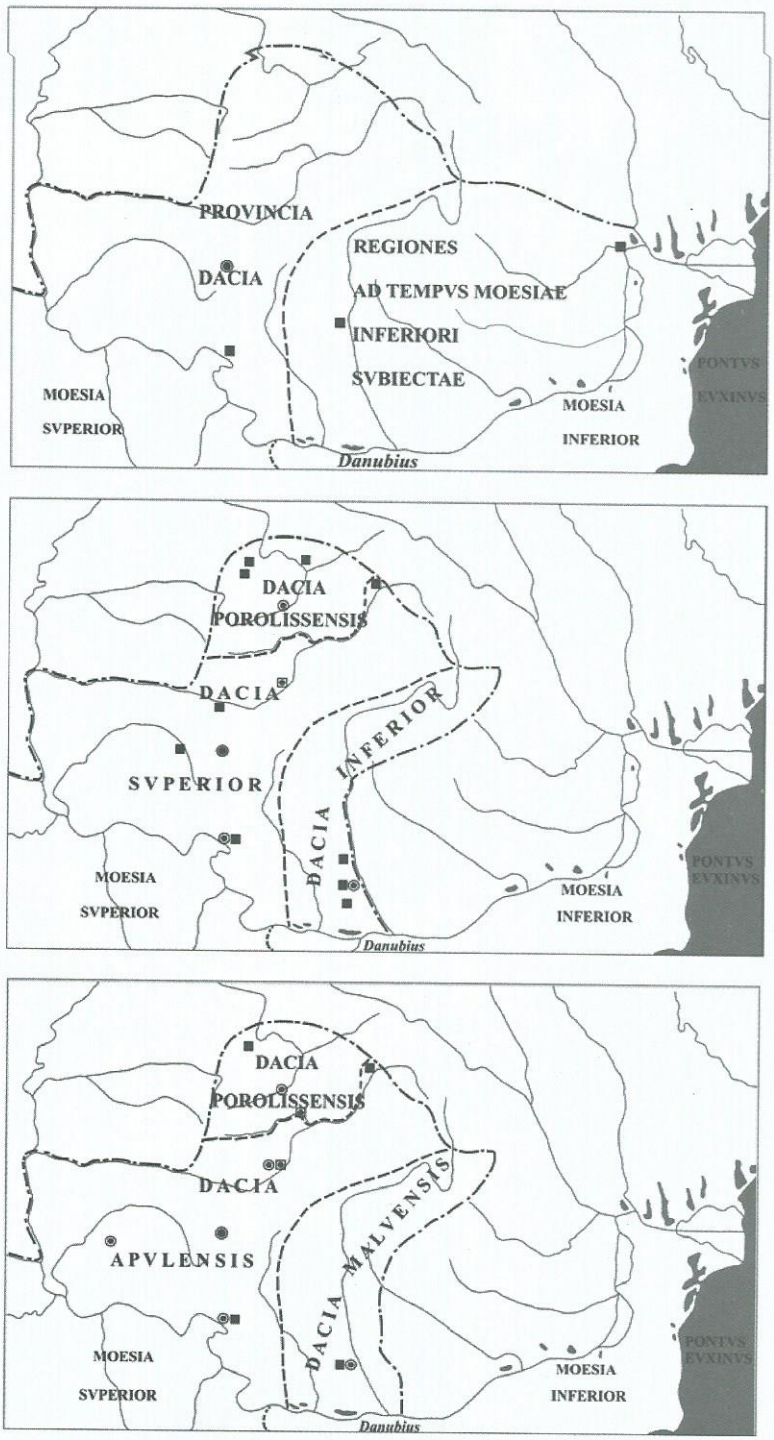

Fig. 24. Organizarea provincială a Daciei romane: 1. pe timpul lui Traian; 2. pe timpul lui Hadrian; 3. pe timpul lui Marcus Aurelius.

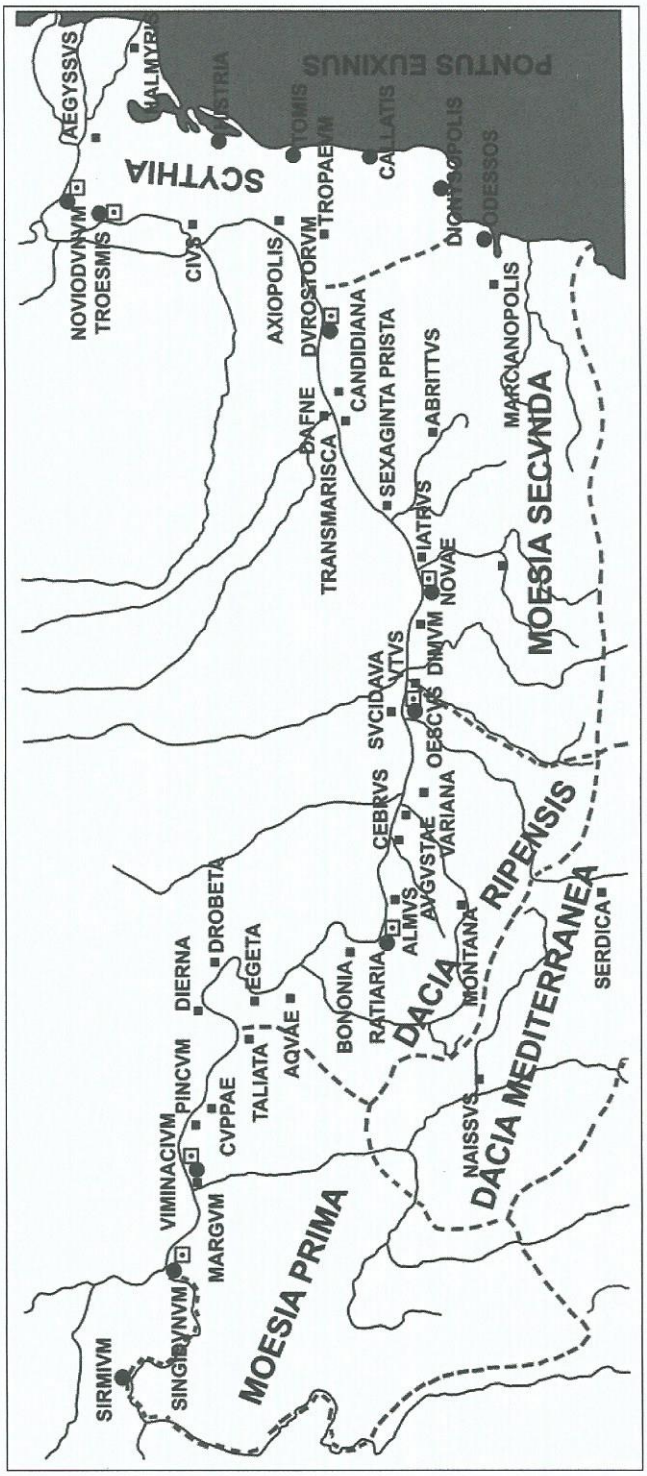

Fig. 25. Provinciile dunărene în epoca Dominatului.

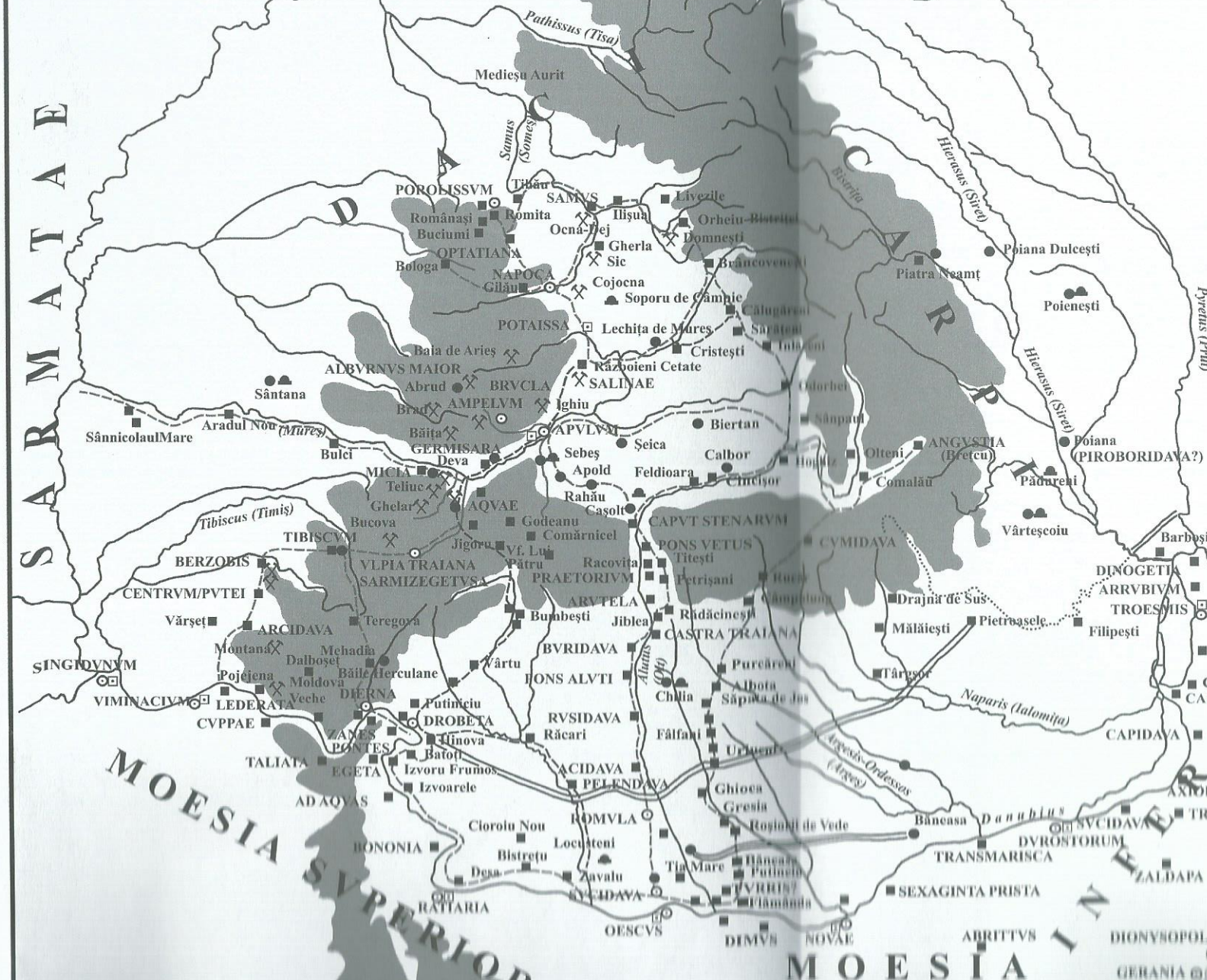

SARMATAE
DACIA
CARPI
MOESIA SVPERIOR
MOESIA INFER
Pathissus (Tisa)
Medieşu Aurit
Samus (Someş)
Hierasus (Siret)
Bistriţa
Pyretus (Prut)
POROLISSVM
Tibău
SAMVS
Livezile
Romanaşi
Romita
Ilişua
Orheiu-Bistriţei
Buciumi
Ocna-Dej
Domneşti
OPTATIANA
Gherla
Sic
Bologa
NAPOCA
Gilău
Cojocna
Brâncoveneşti
Piatra Neamţ
Poiana Dulceşti
Soporu de Câmpie
Poieneşti
POTAISSA
Lechiţa de Mureş
Călugăreni
Sărăţeni
Cristeşti
Inlăceni
Baia de Arieş
ALBVRNVS MAIOR
Războieni Cetate
Abrud
BRVCLA
SALINAE
Sântana
Brad
AMPELVM
Ighiu
Odorhei
Sânpaul
Biertan
Aradul Nou (Mureş)
SânnicolaulMare
Băiţa
APVLVM
Şeica
Bulci
GERMISARA
Deva
Sebeş
Calbor
Hopiţa
Olteni
ANGVSTIA (Bretcu)
Poiana (PIROBORIDAVA?)
MICIA
Apold
Feldioara
Cincişor
Comalău
Pădureni
Teliuc
Rahău
Ghelar
AQVAE
Caşolt
Vârteşcoiu
Tibiscus (Timiş)
Bucova
Godeanu
CAPVT STENARVM
TIBISCVM
Comărnicel
PONS VETUS
CVMIDAVA
Barboşi
Jigoru
Vf. Lui Pătru
Titeşti
BERZOBIS
VLPIA TRAIANA SARMIZEGETVSA
Racovita
PRAETORIVM
Petrişani
DINOGETIA
ARRVBIVM
CENTRVM/PVTEI
ARVTELA
Drajna de Sus
TROESMIS
Vărşeţ
Teregova
Bumbeşti
Jiblea
Rădăcineşti
Mălăieşti
Pietroasele
Filipeşti
ARCIDAVA
CASTRA TRAIANA
Montana
Mehadia
BVRIDAVA
Dalboşeţ
SINGIDVNVM
Vârtu
Purcăreni
Târgşor
Pojejena
Moldova
Băile Herculane
PONS ALVTI
Albota
Veche
DIERNA
Chilia
Săpata de Jos
VIMINACIVM
LEDERATA
Putiniciu
Naparis (Ialomiţa)
CVPPAE
DROBETA
RVSIDAVA
ZANES
Hinova
Răcari
Fâlfani
CAPIDAVA
PONTES
Batoţi
Urluenţ
TALIATA
EGETA
Izvoru Frumos
ACIDAVA
Argesis-Ordessos (Argeş)
Izvoarele
PELENDAVA
AD AQVAS
Ghioca
Gresia
ROMVLA
Roşiorii de Vede
Băneasa
Danubius
SVCIDAVA
Cioroiu Nou
DVROSTORUM
BONONIA
Locusteni
TRANSMARISCA
Bistreţu
Tia Mare
Băneasa
Putineiu
Desa
Zavalu
TVRRIS?
ZALDAPA
SVCIDAVA
Flămânda
SEXAGINTA PRISTA
RATIARIA
OESCVS
DIMVS
NOVAE
ABRITTVS
DIONYSOPOL
GERANIA